A-PDF Split DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark

मौज

दिवाळी २००६

८० रुपये

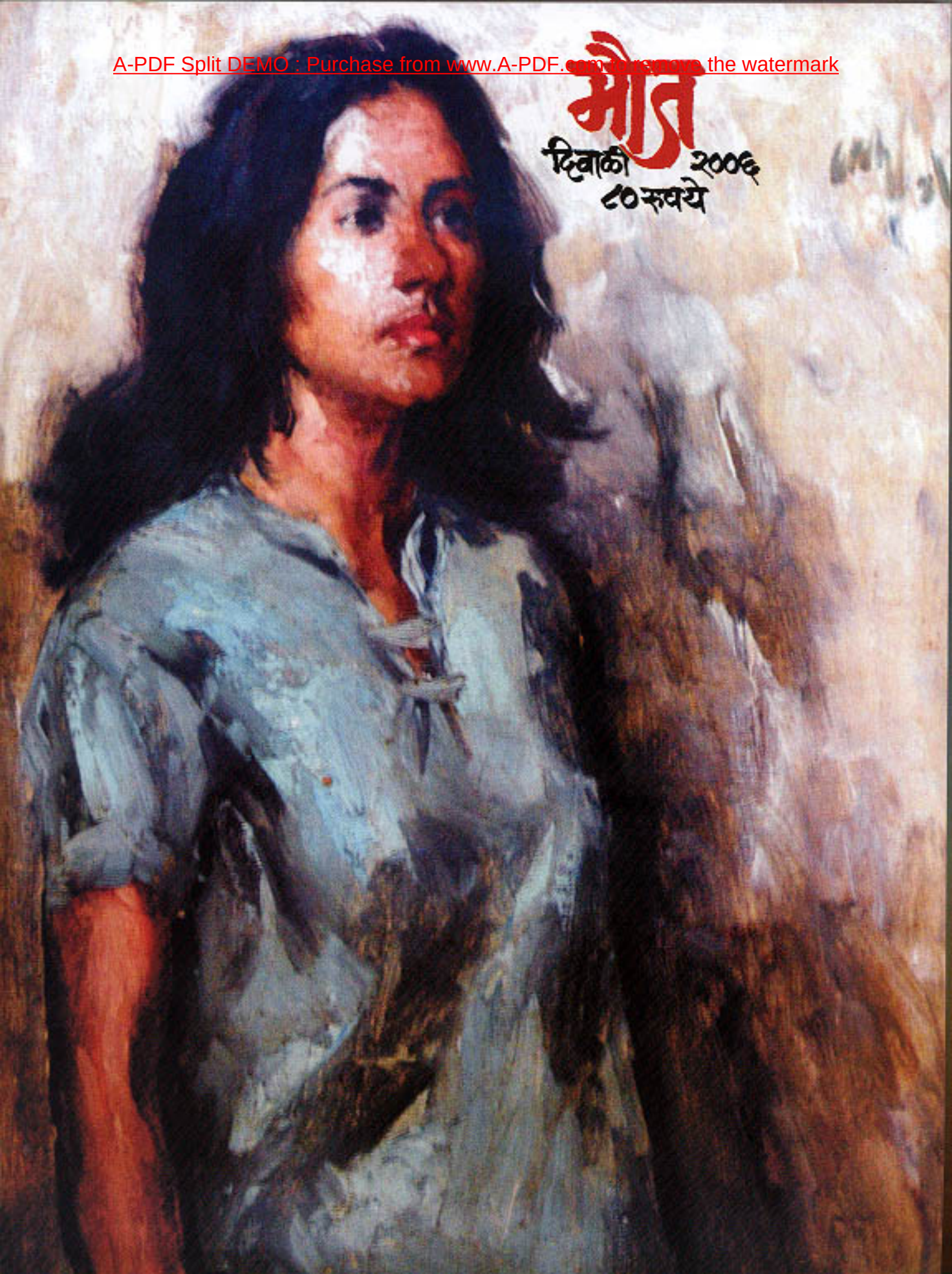

कथा

अदृष्ट : भारत सासणे ४४
तड : द० तु० पाटील ८२
तह : सानिया ११०
पेंडं : कृष्णात खोत १३६
डिसेक्शन : शांताराम १७४
गोष्ट आदिलची : आशा बगे १९२

लेख

समाजस्थिती : विविध कालखंडातल्या समाजस्थितीचे दर्शन
रुद्रसूक्त : प्राचीन जीवनाचं एक दर्शन : कृ० श्री० अर्जुनवाडकर ५९
आजचा समाज : नरेन्द्र चपळगावकर ६७
अंधारातील सत्य : अनिल शिदोरे ७५

स्वत: आणि समाज : नव्या जाणिवांच्या शोधात

प्रास्ताविक : मिलिंद बोकील २२२
माझे नर्मदा विद्यापीठ : योगिनी खानोलकर २२२
न्यायासाठी लढताना : घरात आणि घराबाहेर : असुंता पारधे २३१
स्वत:ला रचताना : प्रसाद सेवेकरी २४०

ललित लेख

दोन्ही ध्रुवांच्या प्रांगणांत : अचला जोशी ६
जाताना : विजय तेंडुलकर ३९
तीन मदतनीस : अनिल अवचट ९१
कलमा : अमर हबीब १००
बाबूभाई : अंबरीश मिश्र १०४
गंगायात्रा आणि एडमंड हिलरी : प्रभाकर पेंढारकर ११८
बिनभिंतीच्या शाळेतले लेखक : श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी १४४
भेटी : डॉक्टर अलेक्झांडरसाहेबांच्या : द० ना० धनागरे १५०
आठवणीतले रामाणी : प्रल्हाद वडेर १६२
एम० आर० आय० : अमृता सुभाष १७०
कदमसर : सुहास बहुळकर १८०
प्रात्यक्षिक : ज्योत्स्ना कदम १९१
इज़ाजत एक पाऊस गाणे : विजय पाडळकर २०४
कहाणी मनोहरची : म० द० हातकणंगलेकर २१६
वास्तुपुरुष : चित्रपट निर्मितीचा एक प्रवास : सुनील सुकथनकर २५०

कविता

दोन कविता : १. गाणारा गाणोर पक्षी २. काळोख : मंगेश पाडगावकर २३
तू नसलिस की... : शंकर वैद्य २३
कातरवेळ : ना० धों० महानोर २४
जळती शेज : विलास सारंग २४
कधीतरी : पुरुषोत्तम पाटील २४
बाजार : मेधा पाटकर २५
हिरवे काहुर : मोहन म्हाडदळकर २५
एवढेच हाती उरलेले! : रजनी परुळेकर २५
झुकले इथे वारे जरा : विष्णू जयवंत बोरकर २५
खरे तर : प्रभा गणोरकर २६
बाई : अरुणा ढेरे २६
खोल आहे जाण : वृंदा लिमये २६
पान : ऋत्विक डहाके २६
लिही! : गुरुनाथ सामंत २७
चित्र मोराचं : श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी २७
खेडेगावातील पाउसनांदी : १. तांबे-सोन्याची नांदी २. पाउसनांदीची पिंजण... : ग्रेस २८
कळ : वसंत आबाजी डहाके २८
एक दिवस : अनुराधा पाटील २९
रांगोळी : रेणू पाचपोर २९
शॉपिंग : दासू वैद्य ३०
काळोखातील कवडसा : अनुपमा उजगरे ३०
वय : अजय कांडर ३०
कोजागिरीचा झुबका : प्रज्ञा लोखंडे ३१
आज घडलं नाही काही : उत्तम कोळगावकर ३१
आवाहन : चंद्रमोहन कुलकर्णी ३१
प्लॅनेटोरियम : भारती बिर्जे-डिग्गीकर ३१
असेही नाही : यशवंत मनोहर ३२
कल्लोळातला एकांत : अजीम नवाज राही ३२
गांधी आणि मॅग्नोलियाचे झाड : राही डहाके ३३
किती सुंदर आहे हे शहर : सुमित्रा भावे ३३
साद-प्रतिसाद : निरंजन उजगरे ३४
तशी मी स्वत:लाच भेटे नव्याने : विद्युल्लेखा अकलूजकर ३४
हरवल्या पानी : रमेश वेळुसकर ३४
नव्या वाताहतीला सामोरं जाताना : कविता महाजन ३५
अंतर : हेमकिरण पत्की ३५
वडील : संगीता बर्वे ३५
एक खोली : प्रमोदकुमार अणेराव ३६
चोचीने लिहितात नभावर : नलेश पाटील ३६
भीतीनं ग्रासलंय मला : ऋत्विज काळसेकर ३६
क्षितिजापर्यंत : दिलीप वि० चित्रे ३६
परमकर्तव्य : श्रीपाद प्रभाकर जोशी ३७
ऊन्ह : लीला धनपलवार ३७
गे, बाये, समजुतीच्या भावकाये... : प्रवीण दशरथ बांदेकर ३७
ऑपरेशनथिएटरच्या तावदानातून : सुहास जेवळीकर ३८
उरलं जगणं : विजया टिळक ३८
कोंडमारा : लक्ष्मीकांत तांबोळी ३८
रिंगणखेळ : किरण येले ३८

मुखपृष्ठ

संभाजी कदम
चामराजेंद्र ॲकॅडमी ऑफ व्हिज्युअल आर्ट्स, म्हैसूर यांच्या संग्रहातून–त्यांच्या सौजन्याने :

कलानिर्देशन

बाळ ठाकूर

रेखाटणे

बाळ ठाकूर : श्रेयोल्लेख न दर्शविलेली सर्व रेखाटणे.
चंद्रमोहन कुलकर्णी : ४४-४५, ४७, ४८, ५०, ५३, ५७, ८३, ८४, ८८, ८९, ११०, ११४, ११६, १३६-१३७, १४०, १४१, १४२, १७४-१७५, १७६, १७७, १७८, १९२, १९४, १९८, २००, २०१, २०२
संभाजी कदम : १८२, १८३, १८५, १८९

विविध कालखंडांतल्या समाजस्थितीचे दर्शन, या अंकातल्या 'समाजस्थिती' या विभागातील लेखांतून घडेल.

विख्यात संस्कृत पंडित प्रा० कृ० श्री० अर्जुनवाडकर यांनी 'रुद्रसूक्ता'च्या आधाराने प्राचीन जीवनाचे चित्रण 'रुद्रसूक्त : प्राचीन जीवनाचं एक दर्शन' या लेखात केले आहे. मुंबई उच्च न्यायालयाचे भूतपूर्व न्यायाधीश, वैचारिक आणि ललित लेखनाने लक्ष वेधून घेणारे लेखक नरेन्द्र चपळगावकर यांनी 'आजचा समाज' या चिंतनपर लेखात समाजाच्या आजच्या घडणीसंबंधी खोलात जाऊन अंतर्मुख करणारे विवेचन केले आहे.

या संदर्भातला तिसरा लेख सामाजिक कार्यात सक्रिय भाग असलेल्या, तरुणांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या लेखक अनिल शिदोरे यांचा. त्यांची 'मैत्री' ही पुणे इथली संस्था विविध सामाजिक कार्यांत स्वारस्य असलेली–या संस्थेच्या परिवारातल्या मंडळींनी अलीकडे एक पदयात्रा योजून, महाराष्ट्रभर भटकून खेड्यापाड्यांतल्या स्थितीचे प्रत्यक्ष रूप पाहिले. या अनुभवाची धावती प्रतिबिंबे 'अंधारातील सत्य' या शिदोरे यांच्या लेखात दिसतील. वेगवेगळ्या कालखंडांतल्या जीवनकलहात, काही मानवी वृत्ती-प्रवृत्तींची समानता सारखीच असल्याचे सहज लक्षात येत राहील.

सामाजिक जीवनाविषयीचे विविध स्वरूपांचे संदर्भ या अंकात व्यापकपणे उद्धृत होत असल्याचे जाणवेल.

ज्येष्ठ प्रतिभावंत लेखक विजय तेंडुलकर यांनी 'जाताना' या लेखात, मानवी जीवनातल्या पाप-पुण्य संकल्पनांचा, जाग आणणारा ऊहापोह केला आहे.

सामाजिक आशयाच्या संदर्भात असलेले आणखी एक व्यापक लेखन म्हणजे 'स्वत: आणि समाज : नव्या जाणिवांच्या शोधात'. ह्या विभागाचे संयोजन सामाजिक कार्यात अंतर्याम असलेले आघाडीचे लेखक मिलिंद बोकील यांनी केले आहे. स्वत:च्या वाटचालीत व्यापक सामाजिक हित असणाऱ्या व्यक्तींच्या आत्मकथनाचे संयोजन गेली दोन वर्षे 'मौज'साठी ते करत आहेत. या वेळी, समाजासाठी काही करत राहण्याची असामान्य क्षमता आणि ऊर्मी असलेल्या तीन व्यक्तींची आत्मकथने अंकात आहेत.

सर्वसामान्य लोकांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध संघटित झालेल्या जनहित आंदोलनात झोकून देणाऱ्या योगिनी खानोलकर या तरुण कार्यकर्तीने आपला विलक्षण प्रवास 'माझे नर्मदा विद्यापीठ'मधे सांगितला आहे. असुंता पारधे या सामान्य कुटुंबातील तरुण वकील स्त्रीने, स्त्रियांच्या बाजूने कोणीतरी घट्ट उभे राहायला हवे या जाणिवेने, स्त्रियांच्या समस्यांना आपल्या वकिली ज्ञानाचे साहाय्य द्यायचे या अनावर इच्छेने केलेल्या कामाचे स्वरूप, 'न्यायासाठी झगडताना : घरात आणि घराबाहेर' या लेखात चित्रित केले आहे. त्यातील स्त्रियांच्या अवहेलनेचे, यातनांचे चित्रण हेलावून टाकणारे आहे. या विभागातला तिसरा लेख प्रसाद सेवेकरी या पाणलोट क्षेत्रविकासाच्या कामात उडी घेतलेल्या सिव्हिल इंजिनिअरचा. सरकारी नोकरशाहीचा विदारक अनुभव त्यांना आला. देशाबाहेरल्या आपत्तिग्रस्तांना आपल्या ज्ञानकौशल्याचा कसा उपयोग करून दिला याचा वृत्तान्त 'स्वत:ला रचताना' या लेखात त्यांनी वेधकपणे दिला आहे.

आणखी काही समाजस्थितीवर प्रकाश टाकणारी लेखने अंकात आहेत. जगत असताना निरनिराळ्या अनुभवांतून कसे जावे लागते, समाजातले कुठले, कसले घटक आपल्याला भेटतात ते इथे जाणवते. घरकाम करणाऱ्या तीन मुलींच्या हृदयस्पर्शी तऱ्हा अनिल अवचट 'तीन मदतनीस'मधे रेखाटतात. अंबरीश मिश्र यांनी अपार्टमेंटमधल्या शेजारच्या कुटुंबाचे, त्याच्या कुटुंबप्रमुखाचे–समाजाला ओलीस धरू पाहणाऱ्या 'बाबूभाई'चे–जोरकस शब्दचित्र उभे केले आहे. 'कलमा' या अमर हबीब यांच्या लेखात, आंतरजातीय विवाह करून घरी आणलेल्या पत्नीची अगतिक स्थिती, खोलवर धार्मिक संस्कार असलेल्या सात्त्विक वृत्तीच्या श्वशुरांच्या मनाची घालमेल यांचा एक उत्कट अनुभव शब्दांकित झाला आहे. आणि घरातून, समाजातून बाहेर फेकल्या गेलेल्या मनोहरची–नियतीच्या गहन गतीची कहाणी म० द० हातकणंगलेकर यांच्या लेखनात आकार घेते.

मराठीत आज प्रगल्भपणे लिहीत असलेल्या लेखक-कवींचे साहित्य अंकात नेहमीप्रमाणे दिसेल. मोजके, क्वचित लेखन करणाऱ्या संवेदनशील लेखिका अचला जोशी पृथ्वीच्या दक्षिणध्रुवाच्या आणि उत्तरध्रुवाच्या प्रांगणांत नुकत्याच जाऊन आल्या. तिथला दुर्लभ, अनुपम, खडतर, अज्ञात अनुभव त्यांनी 'दोन्ही ध्रुवांच्या प्रांगणांत'मधे सांगितला आहे. तो वाचकांना आल्हाददायक आणि अविस्मरणीय वाटेल.

एव्हरेस्ट विजयानंतर एडमंड हिलरी यांनी 'गंगासागर ते गोमुख' ही मोहीम हाती घेतली. ह्या मोहिमेचे संपूर्ण चित्रण दिग्दर्शक कॅमेरामन प्रेम वैद्य यांनी केले. त्यांच्या दैनंदिनीवरून, चित्रणावरून ह्या मोहिमेच्या वृत्तान्ताची, नामवंत लेखक आणि चित्रपटकलेतले जाणकार, प्रभाकर पेंढारकर यांनी केलेली 'गंगायात्रा आणि एडमंड हिलरी' ही निर्मिती आहे. ती वाचताना वेळोवेळी श्वास रोधून धरायला लावील. भारतीयांच्या अगत्याने भारावलेले एडमंड हिलरी यांचे व्यक्तिमत्त्व इथे अधिकच उजळून निघाले आहे.

शिवाजी विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरू डॉ० द० ना० धनागरे यांची पाच वर्षे सतत संघर्षात, पण ठामपणे व्यतीत झाली. त्या निमित्ताने महाराष्ट्राचे तत्कालीन गव्हर्नर आणि विद्यापीठाचे कुलपती डॉक्टर अलेक्झांडर यांच्या वेळोवेळी भेटी होत राहिल्या. ज्ञानी, करारी, न्यायप्रिय, पं० नेहरूंचे सान्निध्य लाभलेल्या अशा डॉ० अलेक्झांडर यांची प्रतिमा डॉ० धनागरे यांनी अनुभवली. तो हृद्य अनुभव 'भेटी : अलेक्झांडरसाहेबांच्या'मधे साक्षात झाला आहे.

जे० जे० स्कूलचे भूतपूर्व डीन, विख्यात दिवंगत चित्रकार संभाजी कदम यांचे, सुप्रसिद्ध चित्रकार, प्राध्यापक सुहास बहुळकर यांनी काढलेले 'कदमसर' हे प्रत्ययकारी शब्दचित्र. विद्यार्थी या नात्याने अनुभवलेले कदमांच्या बहुरंगी व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू त्यांनी इथे साक्षात केले आहेत. या लेखाच्या समवेत, संभाजी कदम यांच्या पत्नी प्रसिद्ध चित्रकार ज्योत्स्ना कदम, संभाजी कदम यांच्या आठवणींविषयीचे पुस्तक लिहीत आहेत. त्यातला 'प्रात्यक्षिक' हा लहानसा अंश अंकात दिला आहे. तसेच संभाजी कदम यांनी रंगवलेले चित्र अंकाच्या मुखपृष्ठावर दिले आहे. आणि त्यांची काही रेखाटने अंकात दिली आहेत.

संचालक
मौज प्रकाशन गृह

संवर्धक व पूर्वसंचालक
पांडुरंग महादेव भागवत

मौज दिवाळी २००६

चित्रकलेबरोबर नांदणाऱ्या चित्रपटकलेशी निगडित 'वास्तुपुरुष : चित्रपट निर्मितीचा प्रवास' हा सुनील सुकथनकर यांनी लिहिलेला लेख. सुमित्रा भावे, सुनील सुकथनकर या लेखक, दिग्दर्शकांनी आपल्या वेचक चित्रपटांतून जीवनाचे सखोल दर्शन घडवले. आंतरराष्ट्रीय जाणकारांचे लक्ष वेधून घेतले. हे चित्रपट निर्मिले जात असताना काय, किती घडत असते याचा 'वास्तुपुरुष' या त्यांच्याच चित्रपटाच्या अनुषंगाने घेतलेला मागोवा. आणखी एक लेख, चित्रपटांचे मार्मिकतेने रसास्वाद लिहिणारे विजय पाडळकर यांचा–'इज़ाजत' हा. चित्रपटाचा एखाद्या कवितेसारखा प्रत्यय देणारा.

अभिनयक्षेत्रात स्वत:ची मुद्रा निर्माण करत असलेल्या अमृता सुभाष यांचा 'एम०आर०आय०' हा ललित लेख अंकात दिला आहे. शब्दांच्या अंतस्थाचे आणि अभिनयाचे गोत्र जुळणे हा एक दुर्मीळ योग.

मराठीतल्या आजच्या कथालेखनासंबंधी काहीसा काळजीचा सूर अलीकडे लागला जात आहे. पण नव्याने लिहू लागलेले लेखक मोठ्या विश्वासाने कथालेखन करत असताना भेटतात आणि नव्या आशा मनात निर्माण होतात. या अंकात शांताराम, आशा बगे, सानिया, भारत सासणे अशा ज्येष्ठ लेखकांपासून कृष्णात खोत, द० तु० पाटील अशा नव्या लेखकांच्या कथा दिल्या आहेत. द० तु० पाटील यांची 'तड' ही पहिलीच कथा. ती त्यांच्या लेखनाबद्दल उत्सुकता निर्माण करते. कृष्णात खोत कादंबरी-लेखनात स्थिरावत चालले असताना ते 'पेंडं'सारखी कथा लिहून आपल्या कथालेखनाविषयी अपेक्षा वाढवतात. भारत सासणे यांची 'अदृष्ट' ही दमदार, वेगळ्या वाटेने उजळत जाणारी कथा वाचत असताना खिळवून ठेवते आणि आपल्या प्रतिभेने सतत वाढत राहिलेला लेखक अशी त्यांची प्रतिमा उभी राहते.

वाङ्मयीन संदर्भ असलेले दोन लेख अंकात दिले आहेत.

'आठवणीतले रामाणी' हा त्यांचे सुहृद, प्रसिद्ध समीक्षक, लेखक प्रल्हाद वडेर यांनी लिहिलेला लेख. शंकर रामाणींचा मौज प्रकाशन गृहाशी निकटचा ऋणानुबंध होता. त्यांची जवळजवळ सगळी मराठी कवितांची पुस्तके 'मौज'ने प्रसिद्ध केली. काव्य हे जीवनश्रेय मानणाऱ्या रामाणींचे कवितेचे मनस्वी प्रेम, त्यांचे तीव्र राग-लोभ यांचे वडेर यांनी आठवणी, पत्रे, त्यांच्यावरले लेख यांच्या अनुरोधाने एक सलग चित्र उभे केले आहे.

दुसरा लेख 'बिनभिंतीच्या शाळेतले शिक्षक' हा ग्रामीण कथालेखक, कादंबरीकार म० भा० भोसले यांच्यासंबंधीचा. म० भा० भोसले सांगली जिल्ह्यातल्या औदुंबर गावच्या नदीपलीकडे असलेल्या धनगाव या गावचे. त्यांनी शहरापासून दूर राहून एकाकीपणे आयुष्यभर लेखन केले. विपुल लिहिले. परिसरातल्या लोकांना आपल्या लिहिण्या-बोलण्याने आपलेसे केले. औदुंबरच्या सदानंद साहित्य मंडळ या संस्थेचे कवी सुधांशु हे अध्यक्ष आणि म० भा० भोसले उपाध्यक्ष. १९३८ सालापासून औदुंबरला पासष्टहून अधिक साहित्य संमेलने या दोघांच्या स्नेहभावातून भरत राहिली. सुधांशु यांच्याविषयी 'मौज दिवाळी १९७९'च्या अंकात 'पंडितदादा' हा एक लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्या लेखाविषयी 'मौजे'च्या संपादकीयात, 'आडगावात राहून साहित्य, समाजसेवा आणि संस्कृती यांची साधना किती सफलपणे करता येते याचे एक चित्र 'पंडितदादा'मध्ये मिळेल' असे म्हटले होते. भोसले आणि सुधांशु दोघेही अलीकडेच पाठोपाठ निवर्तले.

अंकातील कवितांचा विभाग जाणत्यांना आनंददायक वाटेल. कविता नवे नवे जन्म घेत आहे हे सत्य त्यांना नव्याने जाणवेल.

ज्येष्ठ आणि नवोदित लेखक-कवी यांचे लेखन नेहमीच त्यांच्या 'मौज'वरील प्रेमामुळे मिळते. त्यांचे प्रथम आभार.

मौजचा आर्थिक भार हलका करणारे जाहिरातदार, मौज प्रिंटिंग ब्यूरोचे निष्णात कर्मचारी यांमुळे अंक उभा राहतो. त्यांचे आभार.

अंकावरील संभाजी कदम यांनी रंगवलेले मुखपृष्ठ 'मौज'शी ऋणानुबंध असलेले म्हैसूरचे प्रसिद्ध चित्रकार विश्वनाथ सोलापूरकर यांच्या विशेष साहाय्यामुळे उपलब्ध झाले. ज्येष्ठ चित्रकार बाळ ठाकूर, उमेदीतले अव्वल चित्रकार चंद्रमोहन कुलकर्णी यांचे 'मौज'ला आवश्यकतेनुसार सगळे कलाविषयक साहाय्य सतत मिळत राहते. त्यांचे आभार.

अंकाच्या उभारणीला नेहमीप्रमाणे सरिता मानकामे-मळेकर यांचे अमोल साहाय्य झाले.

तसेच पद्मा भागवत यांचे मन:पूर्वक साहाय्य झाले.

या सर्वांचे आभार.

दिवाळीच्या सर्वांना शुभेच्छा.

–संपादक

संपादक
श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी

संपादन-साहाय्य
गुरुनाथ सामंत
मोनिका गजेंद्रगडकर

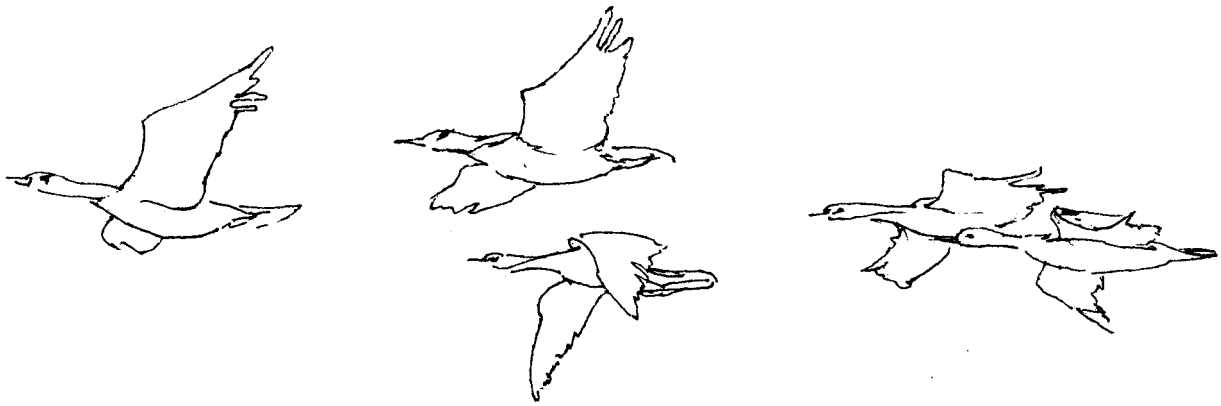

'मृण्मयी' प्रकाशित

गोनीदांच्या दुर्मीळ साहित्यकृतींची रसिकांना पुनर्भेट

त्रिपदी
गोनीदांचा व्यक्तिपर, आत्मपर ललित लेखसंग्रह
पृष्ठे २०० किंमत रु. १५०/-

कहाणीमागची कहाणी
गोनीदांच्या कलाकृतींच्या जन्मकथा
पृष्ठे १४२ किंमत रु. १००/-

भिल्लवीर कालिंग
कुमारांसाठी एक सुंदर कादंबरिका
पृष्ठे १३८ किंमत रु. ७०/-

दुर्गदर्शन
दुर्गभ्रमंतीवरील ललितरम्य लेख
पृष्ठे किंमत रु. १००/-

महाराष्ट्रदर्शन
महाराष्ट्र संस्कृतीचे ललित मनोहर दर्शन
पृष्ठे २३८ किंमत रु. १५०/-

कादंबरीमय शिवकाल
शिवकालावरील पाच कादंबऱ्यांचा एकत्रित संच
पृष्ठे ९६४ किंमत रु. ५५०/-

देवकीनंदन गोपाला
श्री. गाडगेबाबांच्या आत्मीय आठवणी
पृष्ठे ९६ किंमत रु. ५०/-

आईची देणगी
रसाळ संस्कार कथांचा संग्रह
पृष्ठे २२७ किंमत रु. २००/-

पूर्णामायची लेकरं
वऱ्हाडातील ग्रामीण जीवनाचे वास्तव प्रत्ययकारी चित्र
पृष्ठे १९६ किंमत रु. १५०/-

आम्ही भगीरथाचे पुत्र
भाक्रा-नान्गल धरणाच्या निर्मितीची कथा
पृष्ठे ३९६ किंमत रु. २५०/-

वाघरु • त्या तिथे रुखातळी
दुर्गांशी निगडित दोन कादंबरिका एकत्रित स्वरूपात
पृष्ठे २०२ किंमत रु. १५०/-

संपर्क
वीणा, विजय देव
'मानसी' ६८ तुळशीबागवाले कॉलनी, पुणे ४११००९
दूरभाष : २४२२४६२४

पॉप्युलर बुक हाउस

सर्व विषयांवरील नवीन पुस्तके मिळण्याचे
भारतातील व परदेशातील ''पॉप्युलर'' ठिकाण

पुस्तके

English-Fiction, Non-Fiction, Cookery, Computer, Art Management, Architecture, Science, History, Baby Care, Autobiographies, Reference, Languages, Philosophy, Self Improvement & many more...

मराठी मान्यवर लेखकांच्या कथा,कादंबऱ्या, ललित, चरित्रे, कविता संग्रह पाककला, ऐतिहासिक, धार्मिक इत्यादी

हिंदी पुस्तके : मान्यवर लेखकांच्या कथा, कादंबऱ्या, ललित, चरित्रे, कवितासंग्रह, इत्यादी

CD'S, VCD'S	:	मराठी चित्रपट, नाटके इत्यादी
सीडीज	:	खेळ, मनोरंजन, शैक्षणिक इत्यादी
कॅसेट्स	:	गाणी, कथाकथन इत्यादी
स्टेशनरी डिव्हिजन	:	पेन्स, ब्लॅक सीडीज, फ्लॉपीज
मासिके	:	इंग्रजी भारतीय, परदेशी मासिके विक्री वर्गणी स्वीकारण्याची सोय
फॅक्स सर्व्हिस	:	०२०-२५६७५६००

POPULAR BOOK HOUSE

पॉप्युलर बुक हाऊस

७५ डेक्कन जिमखाना, पुणे ४११ ००४

फोन : २५६७१७३७, २५६७३३१५

ईमेल–pop@pn2.vsnl.net.in

Website : WWW.popularbookhouseonline.com

राजेशाही आलबेट्रास

दोन्ही ध्रुवांच्या प्रांगणांत

अचला जोशी

मुंबईच्या रुइया महाविद्यालयात मी शिकत असताना प्रा० न० र० फाटक आम्हांला मराठी हा विषय शिकवत असत. आपल्या नेमलेल्या विषयांखेरीज आपल्या शिष्यांनी बरंचसं अवांतर वाचनही केलं पाहिजे यावर त्यांचा कटाक्ष असे. त्या दृष्टीनं त्यांनी आम्हांला लोकमान्य टिळकांनी लिहिलेला *वैदिक आर्यांचे मूलस्थान* हा ग्रंथ वाचायला सांगितल्यानं मी तो वाचला होता. 'वेदांमधल्या वचनांचा अर्थ लावल्यास आर्य लोकांचं मूलस्थान उत्तर ध्रुवाशेजारच्या प्रदेशात होतं' हा सिद्धान्त टिळकांनी निरनिराळ्या शास्त्रांचा अभ्यास करून या ग्रंथात मांडला होता. ज्या प्रदेशात हजारो वर्षांपूर्वी आपल्या पूर्वजांचा संचार झाला, तो उत्तरध्रुवप्रदेश पाहण्याची कल्पना तेव्हापासूनच माझ्या मनात रुजली होती. ज्या ऋषिमुनींनी सर्व मानवतेला संस्काराचा आणि तत्त्वज्ञानाचा कणा दिला त्या प्रतिभावंतांच्या निवासाची ठिकाणं म्हणजे सुसंस्कृत मनाची तीर्थस्थानं! कधी काळी ज्या प्रदेशात वेदांचा प्रथम उच्चार झाला त्या पवित्र भूमीवर जावं, तिचं दर्शन घ्यावं अशी जी ओढ तेव्हा लागली होती ती वाढत्या वयात कमी न होता वाढतच गेली.

परंतु पुढच्या आयुष्यात निरनिराळ्या कामांच्या निमित्तानं पायांना भिंगऱ्या लागल्या आणि या वेदांच्या माहेरी जाण्याचा योग चांगला चारदा आला. कधी कामानिमित्त तर कधी मुद्दाम ठरवून; एकदा फिनलंडमधून, दोनदा नॉर्वेहून आणि एकदा कॅनडात, अलास्काला गेले होते तेव्हा! मग उत्तरध्रुवप्रदेश पाहिल्यावर दक्षिणध्रुवप्रदेश पाहण्याचं कुतूहल मनात निर्माण झालं. ते मात्र चक्क एक पर्यटक म्हणून काही मित्रमैत्रिणींबरोबर जाऊन पाहिलं.

उत्तर ध्रुव आणि दक्षिण ध्रुव हे पृथ्वीच्या आसाची उत्तर आणि दक्षिणेकडची दोन टोकं आहेत. हे दोनही प्रदेश तिथल्या बर्फमय वातावरणामुळे दुर्गम आणि त्यामुळे आजही बरेचसे अज्ञात आहेत. पण माणसाला अज्ञाताची जशी भीती तशी एक विचित्र ओढही असते त्यामुळे गेली काही शतकं या भूभागांच्या संशोधनासाठी, तसंच प्रत्यक्ष ध्रुवांवर पोचण्यासाठी जगातल्या अनेक देशांतून निरनिराळ्या मोहिमा निघाल्या. तिथल्या बर्फमय, वादळी आणि खडतर निसर्गानं त्यांतल्या अनेक जणांचा बळीही घेतला. तिथल्या थंडीत मानवाचीच काय पण प्राण्यांचीही कायम वसती अशक्यप्राय आहे. तेव्हा या प्रदेशांतला प्रवास म्हणजे काही इंग्लंड-अमेरिकेतल्या प्रवासासारखा सुखाचा नसणार होता याची जाणीव होतीच; तरीही विविधता सृष्टीची पाहण्याची ओढ काही कमी व्हायला तयार नव्हती.

१

'काशीस जावें, नित्य वदावें'प्रमाणं उत्तर ध्रुवप्रदेशात जाण्याच्या ध्यासामुळे नॉर्वेला ऑस्लो या गावी जाण्याचा एकदा खरंच योग आला. नकाशावर पाहिलं तर तिथून उत्तरेला काही अंतरावरच ध्रुवप्रदेश लागणार होता. एवढ्या जवळ गेल्यावर तर तो प्रदेश पाहूनच यायचं असं ठरवलं. फेब्रुवारी महिना होता. तिथं कडाक्याचा हिवाळा असणार होता; तेव्हा नॉर्वेला जाण्यापूर्वीच गरम कपडे विकत घेऊन माझ्या मते मी त्याच्या बंदोबस्ताची सिद्धता केली होती.

नॉर्वेमधे ट्युरील नावाची माझी अनेक वर्षांची मैत्रीण आहे. ती

ऑस्लोच्या एका उपनगरात एक आधारगृह चालवते. तिला तो प्रदेश परिचित होताच, शिवाय तीही माझ्यासारखी प्रवासाला जायला एका पायावर तयार असते; त्यामुळं तिनं माझ्याबरोबर यायचं कबूल केलं. तिच्या आधारगृहातली नोरा नावाची एक परिचारिका नॉर्वेच्याही खूप उत्तरेला असलेल्या ग्रीनलंडची मूळ रहिवासी होती. तिनंही आमच्याबरोबर यायची उत्सुकता दाखवली. माझं काम आटपायच्या सुमाराला सर्वांनी शनिवार-रविवारला जोडून दोन दिवसांची रजा घेऊन प्रवासाला निघायचं आम्ही ठरवलं.

आधी नॉर्वेमधलं माझं काम उरकताना मी वातानुकूलित गाडीतून वातानुकूलित कचेरीत जाऊन तिथनं काही तासांनी वातानुकूलित हॉटेलमधे परतत असे. लोकं इथल्या थंडीचा इतका बाऊ कां करत होते आणि मी तरी एवढ्या किंमतीचे गरम कपडे कशासाठी खरेदी केले असं मला वाटायला लागलं होतं. मी या वातावरणातलं 'घी देखलं होतं', पण बडगा कुठे पाहिला होता? तो लवकरच पहिल्या तीनचार दिवसांचं काम आटोपल्यावर मला पाहायला मिळाला.

मी खास गरम म्हणून आणलेले कपडे तिथल्या थंडीला कुचकामी होते हे ट्युरीलनं जाणलं आणि आपल्या घरनं माझ्यासाठी तिथं चालणारे जाडजाड कपडे आणि जड मोठे बूट आणून मला पुढच्या प्रवासात वापरायला दिले. या प्रदेशातला निसर्ग पाहायचा, जमलं तर तिथल्या एस्किमोंची बर्फानंच बांधलेली घरं पाहायची आणि मनमुराद भटकायचं असं ठरवलं होतं. तिथं फारशी नागर वस्तीच नसल्यानं ठरावीक पर्यटनस्थळं निर्माण झाली नव्हती; हा या प्रवासातला आनंदाचा भाग होता. हा सगळा प्रवास आम्ही ट्युरीलच्या गाडीतूनच करणार होतो.

एका सकाळी ट्युरील, नोरा आणि मी अशा तिघी आमच्या उत्तरेच्या प्रवासाला निघालो. आमच्या ऑस्लो ह्या गावातल्या आखीव, रेखीव बागा मागे पडल्या. तासाभरातच भूगोलाच्या पुस्तकात वाचलेले, खास बर्फाळ प्रदेशात दिसणारे सूचिपर्णी वृक्ष दिसायला लागले. त्यांच्या अंगाखांद्यांवर हिम पडलेलं होतं. या झाडांची वृक्षरेषा ही मानवी नागर वस्तीची सीमा समजली जाते. एकदा त्याहून आणखी उत्तरेला गेलं की ही झाडं वाढूच शकत नाहीत. मग तिथं झुडपं जगतात. त्यांना तुंड्रा म्हणतात. तीही पुढं पुढं खुरटी आणि विरळ होत होत शेवटी निव्वळ बर्फाचं पठार म्हणजे हिमाचं वाळवंटच म्हणाना, ते उरतं.

एके ठिकाणी डोंगरावरनं खाली येणारी हिमनदी दिसली. समोर नजर पोहचेतो हिमाची नीरव धवलता..असं वेगळंच जग मला पहिल्यांदाच दिसलं. गाडी थांबवून आम्ही बाहेर आलो. इतकं स्वच्छ, शांत वातावरण, अनाघ्रात निसर्ग आणि शुद्ध हवा मला नवीनच होती. मोठ्ठे मोठे श्वास छातीत भरून घेत राहिले. गार बोचरा वारा घोघावत. त्याचा आवाजच काय तो साथीला! काही वेळ मी तिथं स्तब्ध उभी राहिले. त्या विशुद्ध, पवित्र वातावरणात तीव्रतेनं आठवण आली ती फाटकसरांची! सहा महिन्यांचा दिवस आणि सहा महिन्यांची रात्र असलेल्या या प्रदेशांत ठरावीक पद्धतीनं उच्चारले जाणारे वेद; 'इतका काळ पार पडला' हे ठरवायला उपयोगी पडायचे. त्यांच्या उच्चारात काहीही फेर पडून चालण्याजोगं नव्हतं कारण त्यामुळे वेळाचा हिशेब चुकला असता...वेद हे असे काळगणनेचं मापन कसं होतं हे सांगताना त्यांनी ऋग्वेदातल्या काही ऋचा आणि एरवींच्या पूजेनंतर म्हटली जाणारी मंत्रपुष्पांजली पण आरोह-अवरोहांसकट मला म्हणून दाखवली होती त्याची आठवण झाली आणि त्यासारखा गंभीर, भरदार आणि लयबद्ध वेदघोष तिथल्या वाऱ्यावरनं माझ्यापर्यंत वाहत यायला लागला....खाली वाकून मी हिमाची चिमूट कपाळी लावली. मनात कढ दाटून आले. तोवर माझ्या बाजूला येऊन उभ्या राहिलेल्या नोरानं विचारलं, ''काय झालं ग, काही डोळ्यांत गेलं का तुझ्या?'' ''असं वाटतंय'' म्हणून मी डोळ्यांत आलेलं पाणी पुसलं. तिला माझ्या भावना मी कुठल्या शब्दांत सांगणार?

थंडी आणि अंधार वाढत चालले आणि त्या दिवशी आम्ही परतलो.

त्याच भागात एका घरात नोरानं आमच्या राहण्यासाठी तीन रात्रींसाठी एक खोली घेऊन ठेवली होती. घरातल्या बाईनं वाडग्यासारख्या भांड्यातून बटाटे आणि मासाचे तुकडे घालून केलेला स्ट्यू, सूपची पाकिटं, बरंचसं चीज, उकडलेली अंडी आणि पाव हे टेबलावर ठेवलं होतं. त्याखेरीज काही फळं, घरी केलेली चॉकलेटं आणि बिस्किटंही

आर्कटिक टर्न: उत्तर-दक्षिण ध्रुवांचा वारकरी

ठेवली होती. विजेची शेगडी, कॉफीचा सरंजाम आणि थर्मास टेबलावर ठेवून ती निघून गेली. त्यानंतर पुढचे तीनही दिवस आम्हांला तिचं किंवा इतर काही अन्नपदार्थांचं दर्शनही झालं नाही.

पूर्वीची ही वस्ती व्हायकिंग जमातीची! नोराच्या माहितीप्रमाणे जे काही थोडे व्हायकिंग उरले होते त्यांची काही विखुरलेली घरं या भागात होती. व्हायकिंगची ख्याती म्हणजे राक्षसांच्या तोडीस तोड असलेली ही माणसं असल्यानं त्या वाटेला कोणी जाण्याचा प्रश्नच नव्हता.

फार पूर्वी ग्रीनलँड, आईसलँड ही अतिउत्तरेकडची बेटं त्या परिसरातच राहणाऱ्या व्हायकिंग जमातीनं शोधली. या भटक्या व्हायकिंग जमातीनं कोलंबसाच्याही आधी अमेरिका शोधली आणि ते तिथं राहायला गेले. मृत्यूनं त्यांच्या वंशजांना तिथं भेटायचं ठरवल्यामुळंच नियतीनं त्यांना तिथं जाण्याची बुद्धी दिली असावी, दुसरं काय?

त्यांच्या किती तरी मागनं आलेल्या कोलंबसाच्या सहकाऱ्यांनी त्यांचं शिरकाण केलं.

आमच्या भटकंतीत जमलं आणि सापडलं तर एखाद्या व्हायकिंगचं राहण्याचं ठिकाण पाहून घेऊ या असं आम्ही ठरवलं. त्यासाठी गाडी एका टेकडीच्या पायथ्याशी ठेवावी लागली. मग व्हायकिंगचा ठिकाणा शोधताना आमची एका पुढच्या एक अशी दोनतीन टेकड्यांवर पायपीट झाली. शेवटी एका टेकडीवर एकाचं घर सापडलं. घर कसलं ते, एका गुहेला पुढे जनावराचं कातडं काठ्यांच्या आधारानं लावून त्याचा आडोसा केला होता. सोसाट्याच्या वाऱ्यानं ते कातडं गदागदा हलत फडफड आवाज करत होतं. बाहेर आजूबाजूला दोनतीन प्राण्यांची शिंगं, कातडी आणि हाडं पडली होती. समोरच्या बर्फावर रक्ताचे सुकलेले डाग असल्यानं ते काळपट गुलाबी झालं होतं....

आमची चाहूल लागल्यानं त्या घराचा मालक हातात मोठी काठी आणि दोनतीन पांढऱ्या रंगाची पण चकाकती आयुधं घेऊन बाहेर आला. बाहेर येताना त्याला कमरेत जवळ जवळ अर्ध वाकून बाहेर यायला लागलं, इतका तो उंच होता. उजळ मातकट रंग, माकडाच्या लाल तोंडाचीच आठवण यावी इतका लाल; पण उभट चेहरा, दुमडून घेऊन वर चढवलेले त्याचे गुलाबी ओठ, कपाळावर आठ्यांचं जाळं, पिंजारलेले केस आणि मान उंच करूनच पाहावं लागेल एवढी त्याची उंची. त्याचा चेहरा निर्विकार होता; पण आमच्या बरोबरच्या नोराला बहुतेक ओळखून तिच्याकडे बघत खांदे उडवून तो निघून गेला.

मी प्रवासाला निघण्यापूर्वी या प्रदेशाची माहिती देणारी काही पुस्तकं वाचली होती. त्या पुस्तकातल्या चित्रातला व्हायकिंग अगदी असाच उंचापुरा, निमुळत्या होत गेलेल्या पायांचा आणि तगडा होता. पण त्याच्या रंगीबेरंगी कपड्यांत, पाठीवरच्या आयुधांत आणि पिसांच्या साजात तो मोठा रुबाबदार आणि छान दिसत असे. त्या मानानं प्रत्यक्षातल्या या व्हायकिंगचे कपडे प्राण्याच्या कातडीचे असले तरी ते अगदी निस्तेज झालेले होते. चित्रातल्या व्हायकिंगला वास येत नसतो; पण याच्या अंगाला कसला तरी विचित्र वास येत होता. जाण्यापूर्वी दारासमोर बर्फाचा एक भलामोठा चिरा त्यानं एखादं हलकं कचकड्याचं खेळणं उचलावं तसा उचलून आणून ठेवला. त्याच्या दंडातल्या टरारलेल्या बेडक्यांनी त्या शिळेच्या वजनाची कल्पना दिली.

त्या दिवशी व्हायकिंग पाहायची शक्यता आहे हे कळल्यापासून मनातल्या मनात काय काय चित्र रंगवली होती मी! त्याची जवळ जवळ मुलाखतच घेऊन टाकली होती. पण त्याच्या प्रत्यक्ष दर्शनानं त्या सर्वांवरच पाणी पडलं. कल्पनेतलं चित्र आणि प्रत्यक्षातलं दर्शन यातलं महदंतर माझी निराशा करून गेलं.

तो गेल्यावर आम्ही आमच्या गाडीच्या दिशेनं जायला लागलो.या घराच्या शोधात आम्ही किती उंचावर आलो होतो हे आता उतरताना कळत होतं. त्यात उंचसखल मोकळ्या टेकडीवर दृश्य खुणांची काहीच मदत नसल्यानं आमचं जाणं कितींदा तरी पुढेमागे झालं होतं; आजूबाजूचा परिसर आणि तिथली विशुद्ध हवा ही मनाला सुखावत होती तरी भोवती फक्त एकसुरी पांढरा बर्फ! त्यामुळे एकूणच रखडंपट्टीचा कंटाळा यायला लागला होता.

एक टेकडी पार करून आम्ही दुसऱ्या टेकडीच्या उंचवट्यावर होतो. खाली बऱ्याच उतारावर बर्फाचं खोबरं अंगावर घेतलेल्या झाडांच्या जंगलानं काजळी दाटली होती.भर दुपार असून तीन्हीसांजेचा भास होत होता. उतरताना ते मोठे बूट आणि कपड्यांचं वजन वेग घेऊ देत नव्हतं. त्या मानानं नोरा आणि ट्युरील भराभर चालत होत्या. ट्युरील दुर्बिणीतून आजूबाजूला काही दिसतंय का पाहत होती.

तिनं पटकन माझ्या हातात दुर्बीण देऊन खाली एका दिशेला पाहायला सांगितलं. मी माझ्या डोळ्यांना स्पष्ट दिसण्यासाठी दुर्बीण फिरवून घेत होते. ती ''लवकर बघ ग!'' असं म्हणत मला घाई करत होती. मी पाहिलं तो झाडांच्या रानातून काळपट चॉकलेटी रंगाच्या भल्या थोरल्या जनावरांचा कळप वेगानं जात होता. 'अत्ताडी म्हैस, तिची फत्ताडी शिंगं' हे बडबडगीत असलेल्या पुस्तकात ती म्हैस रेखाटून दाखवलेली असे. तिची फत्ताडी शिंगं अर्धचंद्राकृती आणि टोकाकडे अणकुचीदार होत गेलेली असत. तशी या जनावरांची शिंगं आणि तसाच याचा आकार होता. फक्त अंगभर, पायांपर्यंत आलेले केस यांमुळेच या प्राण्यांना म्हैस म्हणता आलं नसतं. बघे-बघेतोवर एका क्षणात तो कळप रेसच्या घोड्यांसारखा डोळ्यांसमोरून निघून गेला. ट्युरील म्हणाली,''ओहो! खूप मोठा कळप आहे हा 'मस्क ऑक्सनचा'! या बैलांच्या शरीरातल्या ग्रंथीतून येणाऱ्या स्रावाला अगदी धुंद करणारा सुगंध असतो. त्याचंच ते पुरुषांच्यात अतिशय लोकप्रिय असलेलं 'मस्क' नावाचं अत्तर करतात, माहीत आहे ना?''

ही 'मस्क ऑक्सन' म्हणजे आपल्याकडच्या कस्तुरी मृगाची आडदांड भावंडं आहेत हे माझ्या लक्षात आलं. खरं तर तोवर कस्तुरीमृग हे काव्यातलं एक मिथक समजत होते मी. हरणासारखा देखणा, बांधेसूद, लहानखुरा प्राणी माझ्या कल्पनेत होता. आपण ज्या वासानं वेडावून त्याच्या शोधात धावतो आहोत, तो वास आपल्याच नाभीत असलेल्या कस्तुरीचाच आहे याची भोळ्या बिचाऱ्याला जाणीवही नसणारा! पण त्याचा उत्तरेतला हा अवतार माझा हिरमोड करून गेला. एखाद्या स्वप्नातल्या राजस राजपुत्राची अपेक्षा करावी आणि मघाशी दिसला तसा अपेक्षाभंग करणारा व्हायकिंग समोर यावा तसं वाटलं.

आम्ही थोडं उतरून जाईतो आम्हांला काही कुत्रे धावत जाताना दिसले.

ते पाहून नोरा म्हणाली, ''अचला, हे हस्की पाळीव आहेत. काही इन्युईट्स जातीचे एस्किमो इथं नक्की असले पाहिजेत. आपण खाली जाताना ते दिसतात का पाहू.'' नोरा म्हणाली.

आणि खरोखरच काही अंतरावरच दोन एस्किमो बर्फावरच्या तीन घसरगाड्यांत आपल्या संसाराचं सामान घेऊन जाताना दिसले. एका मागोमाग चार जोड्या करून आठ कुत्रे प्रत्येक गाडी ओढत होते. आणि ते दोघं एस्किमो आपापल्या धारदार चाकं असलेल्या स्कीवरून त्यांच्याबरोबर दोन्ही बाजूंनी त्यांच्याच वेगानं जात होते. आम्हांला पाहून त्यांचा वेग कमी झाला. आपल्या तोंडावर आडवा हात ठेऊन नोरानं तोच वर केला. तिची ही खूण समजून ते दोघं थांबले.

त्यांचा तपकिरी रंग, भक्कम पण आडवी देहयष्टी, बाहेरच्या बाजूनं किंचित उचलल्या वाटाव्या अशा डोळ्यांच्या चिरा, काळे राकट केस

आणि चेहऱ्यावर सुरकुत्यांचं जाळं असे ते इन्युईट जातीचे एस्किमो होते.

नोराच्या काही खुणा आणि ट्युरीलचे त्यांच्या भाषेतले मोडके-तोडके शब्द यांमुळे त्यांना मी त्या प्रदेशातली नाही आणि मला त्यांचं बर्फाचं घर बघायला आवडेल एवढं कळलं. ते दोघे डोंगराकडे बघत तिथे वरच्या भागात इग्लू बांधणार असल्याचं हातवारे करून सांगत होते.

तो महिना फेब्रुवारी होता. दक्षिणेकडून शिकारीसाठी उत्तरेला आलेल्या एस्किमोंचा तिथल्या प्रदेशात इग्लू बांधायला घेण्याचा तो काळ. तो बांधताना बघणं हा अत्यंत अप्रूपाचा सोहळा असतो असं नोराचं म्हणणं होतं. पण त्यासाठी या एस्किमोंच्या सांगण्याप्रमाणं आणखीनच उत्तरेला जायला लागलं असतं. एकावर एक कपडे चढवूनही माझी इथल्याच थंडीनं तर इतकी खोडाबेडी झाली होती की आणखी उत्तरेकडे जाणं मला धकलंच नसतं.

निसर्ग इथला बर्फ असा गोठवतो की त्याचे हवे तसे चिरे सहज पाडता येतात हे नोरानं सांगितलं होतं. तेही पाहणं आता शक्य होणार नव्हतं. बहुतेक माझी निराशा चेहऱ्यावर आली असावी. त्यांनी हातानं थांबण्याची खूण केली. त्यांच्या सरकगाडीवरून त्यांनी हाडांचा बनवलेला कोयत्यासारखा विळा काढून बर्फावर चौकोन आखले आणि सराईतपणं पाचसहा चिरे काढून दाखवले. ते एकावर एक ठेवून त्याचं लहानसं बांधकामही केलं. आणि कोयते परत ठेवत, ''कळली ना आमच्या बांधकामाची पद्धत?'' अशा अर्थी आमच्याकडे बघितलं.

त्यांनी जाता जाता थांबून, स्वत:चा वेळ घालवून माझ्यासाठी काही करावं यानं मला संकोचल्यासारखं झालं; तेव्हा नोरा म्हणाली, ''तुला फार संकोच वाटू देऊ नकोस, एरवीही या प्रदेशात खुणांसाठी अशी लहान लहान बांधकामं ते करतात. त्यांच्या मागनं येणाऱ्या कुटुंबीयांना त्याचा उपयोग होतो.''

थंडी वाढत चालली होती. एक लहानसा उंचवटा उतरलो की आम्ही गाडी थांबवली होती तिथं पोचणार! थोडं थांबून आजूबाजूला पाहिलं. चंद्राच्या गैरहजेरीतही चंदेरी प्रकाशानं आसमंत व्यापला होता. थंडी सुचू देत नव्हती तरी आजूबाजूची रुपेरी दुनिया खुणावत होती.

वर पाहिलं. आमच्या डोक्यावर चांदण्यांच्या घुमटानं छत्र धरलं होतं. त्यावर लटकलेल्या अगणित चांदण्या चमचमत होत्या. विशुद्ध वातावरणात लांबची वस्तू इतकी स्पष्ट दिसते की ती अगदी जवळ असल्याप्रमाणं भासते. इथं आकाश तर इतकं जवळ वाटत होतं की हात उंचावले तर चांदण्यांना स्पर्श करून त्या फुलांसारख्या खुडता येतील. तेवढ्यात समोर क्षितिजाहून कासराभर वर आलेला सप्तर्षींचा पतंग, त्याच्या शेपटीसह दिसला. मात्र भूगोलाच्या पुस्तकातल्यासारखा तो केवळ एकाकी नव्हता. त्याच्या आजूबाजूला बऱ्याच तारकांचा लवाजमा होता. ''बरोबरच आहे, हे सातही ऋषी आपापल्या विद्यार्थ्यांना आपल्या भोवती घेऊन उपनिषदांचे पाठ घेत असतील!'' हे दृश्य पाहताना मनात आलं.

तेवढ्यात प्राथमिक शाळेतल्या हर्णेसरांचा आवाज स्पष्टपणे कानीं आला, ''अग, सप्तर्षींच्या वरच्या दोन तारका जोडून डाव्या बाजूला सरळ रेष ओढ. त्या रेषेवर त्या तारकांमधल्या अंतराच्या दुप्पट अंतर घेऊन खूण कर आणि तिथं चांदणी काढ. ती चांदणी म्हणजे उत्तर ध्रुवाचा तारा आहे.''

''हो, सर,'' असं मनात म्हणत सप्तर्षींच्या वरच्या दोन तारकांमधून काल्पनिक रेष घेतली, दुप्पट अंतर नजरेनंच मोजलं आणि चांदणी काढायची वेळच आली नाही. समोर उभा असलेला ठसठशीत ध्रुवतारा दिसलाच. उत्तानपादराजाच्या मांडीवरून अपमानित होऊन उठवला गेलेला त्याचा हा मुलगा स्वत:च्या तप:सामर्थ्यानं कसा अढळपदी पोचला ती कथा आठवली. उत्तरध्रुवावर निश्चलपणं बघत आकाशी उभा असलेला ध्रुवाचा तारा पाहून अंगावर रोमांच उभे राहिले.

वरती चांदण्या, खाली पांढऱ्या शुभ्र हिमाच्या पायघड्यांवर चंदेरी चकचकाट, काही ठिकाणनं तर ते परावर्तित झाल्यानं फेकल्या जाणाऱ्या प्रकाशाच्या सुया, आकाशात समोर दिसणारा सप्तर्षींच्या सहवासातला पण तरीही एकला ध्रुवाचा तारा, अगदी ठसठशीतपणं दिसणारं मृगशीर्षाचं नक्षत्र! व्याधाची चांदणी, तिनं मृगाला मारलेला बाण हे इतक्या जवळून पाहताना मनात आनंद कोंदला. निसर्गाची चिद्शक्ती 'सर्वतो मां पाहि पाहि समंतात'अशी भरून राहिल्याचा साक्षात्कारी क्षण होता तो! वेडावल्यासारखी मी तिथंच खिळून उभी राहिले.

या नक्षत्रानं टिळकांना वेदांचा काळ ठरवण्यात मदत केली होती.

त्या रात्री परत येताना ट्युरील म्हणाली, ''अशा निरभ्र रात्री आमच्याकडनं उत्तरेचा जादूमयी प्रकाश दिसण्याची शक्यता असते. फक्त त्यासाठी आजच्यासारखं चांदणं असता कामा नये. सूर्यावर सतत

ग्लेसियर: हिमनदी, उत्तरेकडची

होत असणाऱ्या वादळातले ऊर्जा असलेले धूलिकण पृथ्वीच्या चुंबकीय क्षेत्रात येताच आपल्या आपल्या ऊर्जेतल्या वायूंप्रमाणं निरनिराळे रंग घेऊन अंधाराच्या साम्राज्यात कसे नि:संकोचपणं नृत्य करतात हे तू कधीतरी पाहायलाच हवं. तुझं नशीब असेल तर कधी तरी तुला ते दिसतील.''

त्या मुक्कामात या दैवी चमत्काराचं दर्शन होणं शक्य झालं नाही.

तिथल्या थंडीवाऱ्याचा मार खाऊन आणि माझ्या मावशीच्या मते 'सुखाचा जीव दु:खात घालून' पण निराळ्याच अनुभवांचं संचित गाठीला बांधून परतले तरी आपल्याला ती उत्तरेची आभा दिसली नसल्याची चुटपुट मनाला लागून राहिलीच.

२

त्यानंतर मी एकदा खास हे प्रकाशाचे विभ्रम पाहायलाच शैला पारिख आणि मीना प्रभु या माझ्या मैत्रिणींबरोबर उत्तर ध्रुवप्रदेशाची परत सफर केली. हे दृश्य पाहायचे तर काळोख्या रात्री जायला लागतं आणि जानेवारी महिन्याचा शेवटचा आठवडा त्यासाठी सर्वांत चांगला असतो असं समजल्यानं आम्ही फिनलंडमार्गे अत्यंत कडक थंडीच्या दिवसांत तिथं गेलो. तिथं उत्तरेला असलेल्या किटिला नावाच्या गावात आमचा मुख्य तळ ठेवायचा असं आम्ही ठरवलं.

मुंबईहून लंडनमार्गे फिनलंडमधल्या हेलसिंकीला जाऊन तिथं तीन दिवस राहिलो; तिथं एकावर एक कपडे चढवून, तिथल्या रस्त्यावरनं फिरून तिथल्या थंडीची थोडी सवय करून घेतली. हेलसिंकीच्या बऱ्याच उत्तरेला असलेल्या किटिला नावाच्या गावाला जायला विमानानं निघालो. ज्याला तुंड्रा म्हणतात त्या खुरट्या झुडपांची टोकदार फिकट हिरव्या बडिशेपेच्या रंगांची झुडपं मागे टाकत विमान वरवर उत्तरेकडे चाललं होतं. किटिलाच्या विमानतळावर उतरलो तेव्हा नाही म्हणायला काही सूचिपर्णी वृक्ष दिसत होते पण त्यांवर सर्वत्र हिम साचून त्याच्या पताका खाली लोंबत होत्या.

हिमाच्या पांढऱ्या रंगावर आकाशाची जांभळट छटा आली होती. रस्त्यावरच्या नावं दाखवणाऱ्या पाट्यांवरही हिमाचं आक्रमण झाल्यामुळं त्यांमागची नावं कळत नव्हती. विमानतळाच्या बाहेर थांबलेल्या बसमधे शिरताना अंधूक उजेडानं उजळल्यासारखं वाटणारं आकाश निरखलं.

मकर संक्रांतीला उत्तरायण सुरू झालं त्याला दोन आठवडेच झाले होते. सूर्य थोडा अधिक वेळ आकाशात हजेरी लावण्याचे दिवस ते! बसच्या थांब्यावर आतल्या बाजूला लावलेला नकाशा ज्या बाजूला दक्षिण दिशा दाखवत होता, त्या बाजूला जरासा उजाळा दिसला म्हणून नजर गेली; मंद दुधट दिव्यातून दिसावा तसा प्रकाश दिसला आणि पाहता पाहता तो जवळ जवळ सरळ रेषेत प्रवास करून दिसेनासा झाला. हा कसला प्रकाश म्हणून आम्ही चौकशी केली तर बस ड्रायव्हरनं ''तो सूर्य आहे'' अशी माहिती दिली. पूर्वेकडे उगवणं आणि पश्चिमेकडे मावळणं या शिस्तीत आपल्याकडे वागणारा सूर्य आपण इतक्या उत्तरेला आल्यावर दक्षिणेला दिसणं स्वाभाविक असणार हे पटलं. जागची वस्तू जागी असल्यावर कसं बरं वाटतं! पण ती तिथं नसली की कसं चुकल्यासारखं होतं, तसं आमचं झालं. दक्षिण दिशेला दिसलेल्या या सूर्याला त्याची पूर्व-पश्चिम होती पण हा दक्षिणेचा सूर्य आम्हांला मात्र चकवाच देऊन गेला.

सूर्य अस्ताला गेल्यावर वातावरणात असलेला जांभळट रंग आणखीच गडद झाला. आमच्या बस चालकानं 'किटिला'चा पुकारा केला आणि आम्ही उतरलो. येताना दिसलेलं निसर्गाच्या कुशीत वसलेलं किटिला हे अक्षरश: चार घरांचं लहानसं गाव! या चार घरांपैकी एका मोठ्या, बसक्या घरात 'तुंतुरी' हे हॉटेल आहे.

इथल्या बर्फाच्या साम्राज्यात बर्फावरचे निरनिराळे खेळ खेळण्यासाठी जगाच्या वेगवेगळ्या देशांतली श्रीमंत माणसं येत असतात. त्यांच्या सोयीसाठी, वैराण वाळवंटात ओयासिस असावं तसं 'तुंतुरी' हे हॉटेल आहे. एकदा या हॉटेलच्या आत आलो की आपण एखाद्या पुढारलेल्या देशाच्या तारांकित हॉटेलमधे आहोत असा भास होतो. शैला एका मोठ्या आणि प्रसिद्ध पर्यटन संस्थेची भागीदार आहे; तिच्यामुळं आम्हांला या हॉटेलमधे जागा मिळाली आणि तीही अत्यंत वाजवी दरात!

आता इथलं हवामान पाहून इथल्या दिवसांचा कार्यक्रम ठरवण्याचं काम माझं होतं. हेलसिंकीला उणे दहा तापमान असताना आम्ही बाहेर

स्लेज उभी धरून असलेला ओलियो

भटकलो होतो, त्या अनुभवाचा आमच्याकडे जोर होता. वाटलं, त्याहून थोडंच कमी तापमान, म्हणजे थोडीच जास्त थंडी आपण नक्कीच सहन करू. या समजुतीनं आमच्यापैकी एक सहज म्हणून बाहेर चक्कर मारायला गेली ती थंडीनं बधिर झाल्यानं तिथं धाडकन जमिनीवरच पडली. हा अनुभव लक्षात घेऊन मग आम्ही तिघींनीही मुकाट्यानं खास त्या हवामानाला चालणारे कपडे तिथं भाड्यानं घेतले. ते कपडे चढवणं आणि उतरवणं म्हणजे म्हणजे एक सव्यापसव्य होतं. जसे जाड तसेच वजनानं इतके भारी की ते खाली गळून पडू नयेत म्हणून त्यांचं वजन पेलणारे पट्टे खांद्यावर घ्यावे लागत. त्यानं खांद्यांना रग लागे. मग वर आणखी कपडे चढवायचे. शेवटी तयार झालेली आमची सोंगं परग्रहावर जायला निघालेल्या अंतराळवीरांसारखी दिसत होती. सगळीच सारखी.

पहिल्याच दिवशी ते कपडे चढवून आलेली शैला म्हणाली, ''या कपड्यांच्या आत आपण कोणते दागिने घातले आहेत, कोणाची साडी किती सुंदर आहे आणि कोणी काय मॅचिंग केलं आहे याला काही अर्थच नाही, त्यामुळं आपल्याला बोलण्याचा एक छानपैकी विषयच गेला!''

त्यावर मी म्हटलं, ''हो ना, आपण सगळेच सारखे दिसतोय! हे कपडे घालून काढलेल्या कोणाच्याही फोटोखाली कोणीही आपलं नाव चिकटवावं, फोटो पाहणाऱ्याला जराही शंका यायची नाही.''

आम्ही ते कपडे घालायची कसरत केलीच होती तेव्हा त्यांची सवय व्हायला बाहेर पडलो.

मागे पाहायच्या राहून गेलेल्या उत्तरेच्या प्रकाशाचे मला आता वेध लागले होते. त्यासाठी निरभ्र आकाश आणि संपूर्ण काळोख लागणार होता. आमच्या हॉटेलमधे हवामानाच्या अंदाजाची चौकशी केली. त्यानुसार किटिलाच्या परिसरात दुसरा दिवस पावसाळी, तिसरा ढगाळ आणि त्यानंतरचे तीन दिवस नक्की पावसाशिवाय, कोरडे ठणठणीत असणार होते.

तो कृष्णपक्ष असल्यानं जितके दिवस पुढे जातील तितका चंद्रोदय उशिरा होणार तेव्हा आम्हांला हवा असणारा दाट काळोख आयताच मिळणार याचा आनंद होताच. तेव्हा ठरवलं; पुढच्या दोन ढगाळ आणि पावसाळी दिवसांत किटिलापासून दूर जाऊन तिथला निसर्ग, तिथली वस्तुसंग्रहालयं आणि परिसर पाहायचा. उत्तर प्रदेशच्या लॅपलँडमधे रोमेनियामी या गावी सँटाक्लॉजचं घर आहे असं आम्ही ऐकलं होतं. जमलं तर तिथंच असलेलं सँटाचं ते राहतं घरही बघायचं आणि त्यापुढचे तीन कोरडे दिवस किटिलात राहून दिवसा रेनडियरच्या आणि हस्की कुत्र्यांच्या गाडीत बसायचा अनुभव घ्यायचा, खूप भटकायचं आणि रात्री उत्तरेच्या प्रकाशाची आराधना करत राहायचं.

मुलांचा मित्र असलेल्या सँटाचं घर पाहायचं तर आम्ही ज्या ठिकाणी होतो तिथपासून आम्हांला दोनशे मैल दक्षिणेकडे जावं लागेल असं कळलं तेव्हा आम्ही टॅक्सी करायचं ठरवलं.

टॅक्सी ठरवून सकाळीच निघालो. टॅक्सीचालकानं ''तुम्हांला कुठं जायचं आहे?'' या विचारलेल्या प्रश्नाला 'रामनवमी'वरून लक्षात ठेवलेलं रोमेनियामी हे गावाचं नाव ऐटीत सांगितलं. दक्षिणेकडे प्रवास सुरू झाल्यास पुढे जाता जाता वातावरण बदलत चालल्याचं लक्षात आलं; थोडी थोडी घरं, दुकानं, बाजार, गरम कपड्यांत शाळेत जाणारी मुलं असं सगळं दिसायला लागलं आणि माणसांत आल्यासारखं वाटलं. बरोबर घेतलेला नकाशा उघडला.

नकाशात ६६.५६ या अक्षांशावर रोमेनियामी गाव दिसलं. उत्तरध्रुवप्रदेश याच अक्षांश रेषेच्या उत्तरेला सुरू होतो. पृथ्वीला वेढणारी ही रेषा एक प्रकारे लक्ष्मणरेषा म्हणावी अशी आहे; कारण तिच्या पलीकडे जरी जाता आलं तरी अत्यंत थंडी आणि सतत पडणारं हिम यानं प्रवास करणं फार क्लेशकारक होतं. आम्ही ७० अक्षांशावर राहत

उश्वाया गाव:
देवांनी स्वत:च्या वास्तव्यासाठी बांधलेलं?

होतो त्यामुळं याचा थोडाफार अनुभव आम्हांलाही येत होताच.

सँटाची वस्ती हे एक गावच आहे. तिथं दुकानं आहेत, मुलांनी विविध खेळ खेळण्यासाठी मोठी थोरली बाग आहे, मुलांसाठी बँक आहे. सँटा हा मुलांचा लाडका, त्यांच्यामुळं देशोदेशींच्या घराघरांत सर्वांच्या परिचयाचा झालेला. तिथल्या असंख्य मुलांकडून त्याला अखंड पत्रांचा ओघ येत असतो. त्याच्या पत्रांच्या आवकजावकीसाठी खास वेगळं पोस्टऑफिस आहे. केवळ एकाच माणसाला येणाऱ्या पत्रांसाठी स्वतंत्र पोस्टऑफिस काढावं लागल्याचं हे एकच उदाहरण असेल.

बर्फाच्या त्या साम्राज्यात बर्फाचेच झोपाळे आणि बर्फाचीच उंच घसरगुंडी आहे. तिच्यावर तिथली मुलं पुन:पुन्हा चढून बिनधास्तपणे घसरत होती. त्यांचं पाहून मीनाला स्फूर्ती आली; ती वरपासून खालपर्यंत घसरली आणि आपला पार्श्वभाग चोळत उभी राहिली. तिच्या अनुभवावरून मी आपली अर्ध्यावरूनच घसरायला गेले तरी माझ्याही पार्श्वभागाला त्या थंड बर्फानं भाजल्यागत चटके दिलेच!

तिथून आम्ही सँटाच्या घरात जायला वळलो. सँटाच्या घरासमोर एक मोठं, सर्व बाजूंनी धुमारलेलं, सुंदर आणि उंच सूचिपर्णी झाड आहे. या 'ख्रिसमस ट्री'वरनं एखादी माळ सोडावी तशी एक दोरी जमिनीपर्यंत सोडून लांबवर नेलेली आहे. तीच ध्रुवप्रदेशाची रेषा असं समजलं जातं. वास्तविक हे पृथ्वीवरचं मोठं वर्तुळ आखणारी ही रेषा (The great Circle) काल्पनिक आहे पण सँटाच्या घरातूनच ती रेषा जाते असा तिथल्या सर्वांचा विश्वास आहे. तो पक्का करायला ही दोरीनं सुचवलेली रेषा मदत करते.

अशा मिथकांमुळं आपल्या आयुष्यात किती निरनिराळे रंग येत असतात. तसं तर एके काळच्या परोपकारी निकोलसचा, आता अमरच झालेला सँटा हेही मिथकच नाही का? मग दसऱ्याचा रावणवध, कृष्णजन्माला पाळण्यात ठेवला जात असलेला बाळकृष्ण आणि दुसऱ्या दिवशीचा गोपाळकाला यांतनंही आपण मिथकंच जागवत असतो का?

थंडीत गोठल्यानं आम्ही सँटाच्या घरात आलो. त्याच्या घरात त्याची एक भलीमोठी सिंहासनासारखी खुर्ची आहे. आम्ही जेव्हा त्याचं घर पाहायला गेलो तेव्हा तो कॉफी प्यायला गेला होता त्यामुळं त्याची खुर्ची मोकळी होती. सँटाचं माझ्या मनात चित्र असतं; ते रेनडियरच्या गाडीतून मुलांना खाऊ आणि खेळणी वाटण्यासाठी जिंगल्जिंगल् आवाज करत जाणारा, रुबाबानं लगाम हातांत घेऊन गाडीत उभा असलेला तरी किंवा खेळण्याचं भलंमोठं गाठोडं पाठीवर घेऊन ''हो हो हो'' करत मोठ्यांदा हसत आणि मुलांना हसवत चालत असणारा लाल कपड्यांतला, पांढऱ्या

दाढीचा हसतमुख सँटाचं! त्या कोष्टकात खरं तर तो कॉफी पिणारा सँटा बसत नव्हता.

सँटाचं घर आणि तो परिसर पाहून दुसऱ्या दिवशी किटिलाला परतलो. या दोन दिवसांत आकाश खरंच निरभ्र झालं होतं. बाहेरच्या करायच्या गोष्टींत रेनडियरच्या आणि कुत्र्यांच्या गाडीत बसायची मजा अजून अनुभवायचीच होती.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी जामानिमा करून बाहेर पडलो. एका शेतावर एका जोडप्यानं गाडी ओढण्याची क्षमता असलेले रेनडियर पाळले होते. आमच्यासारख्या पर्यटकांकडून काही पैसे घेऊन ते रेनडियरच्या गाडीतून बाहेर फिरवून आणत असत. हॉटेलपासून फार लांब जायचं नव्हतं तेव्हा पायीच निघालो. माझ्या अंगावर जाडजूड कपडे होते, डोळ्यांवर चष्मा होता आणि नाक तेवढं उघडं होतं. चालायला लागलो आणि त्या पाचदहा मिनिटांतच नाक इतकं गारठून बधिर झालं की या थंडीत ते पडून जाईल की काय असं वाटायला लागलं. नाकाला ऊब यावी म्हणून डोक्यावर घातलेल्या टोपीच्या आतमधे शाल घातली आणि ती हनुवटीवरून नाकापर्यंत ओढून घेतली. फक्त डोळेच उघडे आणि तेही चष्म्यामुळे झाकलेले. आता मला कोणतीही थंडी काय करू शकेल या विश्वासानं मी रेनडियरच्या गाडीत बसायच्या तयारीनं गेले.

रेनडियर असलेल्या शेतावर पोचलो. त्यांचा मालक आणि रंगीबेरंगी पायघोळ, कमरेशी घट्ट बसून पायापर्यंत फुग्यासारखा घोळ असलेला स्कर्ट घातलेली त्यांची मालकीण सामोरे आले. तिथल्या बर्फाच्या थंड आणि पांढऱ्या वातावरणात त्या उठावदार रंगांनी ऊब आणल्यासारखं वाटलं. आता सँटाबरोबर जिंगल करत जाणारी गोजिरवाणी हरणं येतील या अपेक्षेनं पाहिलं तर हरणांतले राक्षस शोभावेत असे थोरल्या बैलासारखे बलदंड रेनडियर गाडीला बांधले गेले.

त्यांच्या वळणदार, अनेक फाटे फुटल्यागत पसरलेल्या वळणदार शिंगांमुळंच त्यांना रेनडियर म्हणायचं, एवढंच! खुळखुळ आवाज करत आमची यात्रा चालू झाली. माझ्या माहेरी आम्ही घुंगरं बांधलेल्या बैलांच्या गाडीत असंख्य वेळा बसलो होतो. त्याची आठवण आली. इथं चिंचेच्या वृक्षाऐवजी सूचिपर्णी वृक्ष, बैलाच्या जागी बैलांसारखेच दिसणारे रेनडियर, मरणाची थंडी आणि लाल मातीच्या बदली हिमाची पांढरी धूळ होती. सैल बर्फावरून जाताना खस्स् खस्स् असा आवाज येई, त्या वेळी रेनडियर घसरून पडतील की काय असं वाटे. पण एकूणच वेगळ्या वातावरणामुळं मजा वाटली.

रेनडियर काहीशी उधळत गाडी ओढत होते. काही अंतर गेलं तसं मला भुरकट दिसायला लागलं. कधी कधी वाऱ्याबरोबर हिमकण आले तर ढग आल्याप्रमाणं होऊन सर्व वातावरण धुकट होऊन जात असे, तसं होत असावं असं वाटलं. पण लवकरच स्पष्ट दिसायला लागलं. हा अंधूक, स्पष्ट दिसण्याचा लपंडाव काही काळ चालला आणि काही वेळात माझा चष्मा खूप रुपतोय असं ध्यानात आलं. त्याचा होणारा त्रास चैन पडू देईना तेव्हा मी चष्मा काढला. चष्मा जाड भिंगांचा झाला होता. माझ्या लक्षात आलं. माझ्या श्वासोछ्वासाची वाफ हनुवटीपर्यंत ओढलेल्या शालीमुळं थेट डोळ्यांवरच्या चष्म्यावर जात होती आणि त्या बाष्पाचं क्षणात घनीभवन होऊन त्याचा काचेसारखा थर चष्म्याच्या काचेवर धरत होता. असे थरावर थर धरून चष्म्याच्या काचांचं भिंग झालं होतं आणि त्यांच्या वजनानं जड झालेला चष्मा नाकावर रुपत होता. मी चष्मा काढून हातात घेतला. गाडीत खाली ठेवला. मग काही वेळातच डोळ्यांसमोर काही पावसाच्या रेघा आल्यागत झालं. माझ्या डोळ्यांवर आता जमणाऱ्या वाफेचं क्षणात बर्फात रूपांतर होऊन माझ्या पापण्यांवर त्यांची तोरणं धरली होती. हे सर्व रामायण त्या शालीमुळं होतं आहे हे लक्षात आल्यावर शाल खाली केली, पूर्ववत झालेला चष्मा चढवला आणि मग पुढचा प्रवास सुरळीत झाला.

याच्या दुसऱ्या दिवशी आम्ही या प्रदेशातले हस्की कुत्रे बघायला जाणार होतो. आजवर ते डॉक्टर 'झिवागो'सारख्या सिनेमात पाहिले होते. एकदा त्या द्वाडांना नीट हाताळता यायला लागलं की ते खडतर वातावरणात किंवा जीवघेण्या थंडीतही मार्ग काढत आपल्या मालकांना मदत करत असतात. धर्मराजाच्या मागे स्वर्गाच्या वाटेवरल्या जीवघेण्या थंडीत त्याची शेवटपणं सोबत करणारा कुत्रा या हस्की जातीतलाच असणार! मी मागच्या नॉर्वेच्या सफरीमधे एस्किमोंच्या सामानाच्या गाड्या ओढताना हस्कींना पाहिलं होतं. आज ते आम्हांला ओढणार होते.

हॉटेलच्या उबदार वातावरणातून बाहेर आल्या आल्या थंडीचा सपकारा जाणवला. आतल्या आत मी आक्रसले. जवळच असणाऱ्या हस्की कँपवर पोचलो. तिथं एका मोठ्या प्रांगणात पांढऱ्या आणि करड्या रंगाचे, अंगावर काळसर, मातकट छपे असलेले हस्की फिरत होते. आमच्याकडे त्यांचं जराही लक्ष नव्हतं. प्रांगणाच्या मध्यभागी एक तंबू होता. कोणाला बसायचं असेल तर आत शेकोटी लावून ठेवलेली होती. शेकोटीत काही काठ्यांना लावून मासाचे आणि बटाट्याचे तुकडे भाजले जात होते. मी त्यांतले दोन तोंडात टाकून बाहेर आले!

इथला भोवताल वेगळाच, सर्व बाजूंनी मोकळं हिमाचं वाळवंट असावं तसा! जिथं बघावं तिथून जमिनीला भिडलेलं घुमटाकार क्षितिज आजवर कधी पाहिलं नव्हतं आणि त्यामुळं भयावह वाटत होतं. दुधट रंगाच्या ढगांत जमिनीचा आणि क्षितिजाचा सांधा अस्पष्ट झाला होता.

कुत्र्यांना सांभाळणारा एक तगडा माणूस आमच्यासाठी हस्कींना गाडीला बांधत होता. दोन तरबेज कुत्र्यांची जोडी पुढे, त्यांच्या दोघांच्या मागे हातभर लांबीच्या दोन हलत्या काठ्या, त्यामागे परत दुसरी जोडी अशा एकामागे एक पाच जोड्या लावल्या गेल्या. सर्वांत मागे एक बसकी, चाक लावलेल्या पाटासारखी फळी–स्लेज–होती आणि तिच्या समोर हात धरायला एक लाटण्यासारखी दांडी होती.

मनासारखे कुत्रे बांधून झाल्यावर त्यांना रोखण्यासाठी त्या माणसानं एका खांबाला दोरी अडकवली आणि आमच्यासमोर येऊन तो म्हणाला, ''माझं नाव ओलियो. एका वेळी मी एकीला राईड देईन. या स्लेजवर तुम्ही पाय तुमच्यापुढे घेऊन बसायचं. पाय जराही हलवायचे किंवा जमिनीवर पडू द्यायचे नाहीत. मी मागे उभा राहीन. ''आम्ही माना डोलावल्या. मला ओढणाऱ्या हस्कींकडे मी पाहिलं. सर्वांत पुढची जोडी जवळ जवळ तीस फूट अंतरावर, जवळ आमच्यापैकी कोणी नाही. कुत्र्यांचा ताफा सर्वस्वी ओलियोच्या ताब्यात! मला धागधूगच वाटायला लागली.

मला परत एकदा नीट बसायला सांगून ओलीयो मागून पुढे गेला. कुत्रे पळायसाठी फुरफुरत होते. त्यांना रोखणारी खांबाला बांधलेली दोरी ओलियोनं सोडताच ते एकदम धावायला लागले. स्लेजबरोबर त्यांच्या वेगानं जरा वेळ धावून ओलियोनं माझ्यामागे स्लेजवर उडी मारली. कुंपणापर्यंत जमीन चोपून नीट केलेली होती. तोवर सगळं छान वाटलं. पुढे मात्र तिथल्या जमिनीवरच्या खड्ड्यांनुसार वरखाली होणारं, जमिनीला लगत समांतर जाणारं हे वाहन खदडायला लागलं. आजूबाजूनं सरसर मागे सरकणारी जमीन आणि त्या कुत्र्यांनी घेतलेला भन्नाट वेग यानं मी घाबरूनच गेले. ओलियो आपला चाबूक आपल्या डोक्यावर गरगर फिरवत गीऽ गीऽ, हॉइक,हॉइक म्हणजे डावीकडे, उजवीकडे असं ओरडून कुत्र्यांना आज्ञा देत होता.

आसमंतात ना तिथं झाड, ना झुडूप. जिथं बघावं तिथं पांढरंफेक हिमाचं शेत! कुत्रे सुसाट धावायला लागले. त्यांचा वेग आवरायला आपल्या हातात लगामही नाही त्यामुळं मला असहाय वाटायला लागलं आणि गाडीला ब्रेक लावावा तसं माझ्याच पायांतल्या पोटऱ्यांचे स्नायू

ताठरून त्यांना जणू काबूत आणायचा निष्फळ प्रयत्न करायला लागले.

सर्व दिशांनी दिसणारं क्षितिज आणि आकाशाचा गोल घुमट पृथ्वीची मर्यादा दाखवत होता. क्षितिज आवळून जवळ आल्याचा भास होत होता आणि कुत्र्यांचा वेग तर 'नावरे आवरीता' झाला होता. वाटलं, हे सैतान असेच पुढे जात राहिले तर आपण आता या जवळच दिसणाऱ्या क्षितिजापर्यंत जाऊन पृथ्वीवरून घरंगळून नक्की अवकाशात फेकले जाऊन अधांतरीच तरंगत राहणार!

इकडे मी भीतीनं अर्धमेली होत होते आणि त्याच वेळी ओलियो सांगत होता, ''हे कुत्रे पार सैबेरियापर्यंतची पंधराशे मैलांची शर्यत धावतात!'' मला ऐकू येऊनही असलं काही ऐकायला मन लागत नव्हतं. ''ते त्या रेसला जातील तेव्हा जाऊ देत, पण आत्ता त्यांनी मला पृथ्वीबाहेर फेकण्यापूर्वी त्यांना आवर'' असं त्याला सांगावंसं मनात येत होतं.

वास्तविक पुढे शेकडो मैल सपाट जमीन आहे; क्षितिज तर मी समजत होते त्याहून किती तरी दूर आहे, शुद्ध वातावरणात हे दृष्टिभ्रमच नाही तर कित्येकदा मनोभ्रमही होतात हे वाचलेलं शहाणपण त्या वेळी मला सोडून कुठं गेलं होतं?

शेवटी आमचा तंबू दिसायला लागला आणि कुत्र्यांचा वेग कमी होता होता थांबला. मला हात देऊन स्लेजवरून उठवताना ओलियो विचारत होता, ''ही खेप पाचच मिनिटांची झाली. तुला परत जायचंय?''

''अरे बाबा, या पाच मिनिटांत माझे पंचप्राण कसे गोळा झाले होते ते तुला काय सांगू'' असं त्याला म्हणावंसं वाटलं. पण वरकरणी मात्र ''नको, आता दुसरीकडे जायचं आहे'' असं सांगून पुढचा चांगला तासभर मी त्या तंबूत बसून स्वत:ला सावरण्यात घालवला होता यावरून खरं काय ते त्याला कळलं नसेल?

त्या वेळी वाटलेला धसका मात्र माझ्या मनातून अजूनही पुसला गेलेला नाही. माझ्या सुरक्षित घरात माझ्या खोलीतल्या पलंगावर आरामात लोळत पडले असतानाही कधी त्या हस्की राइडची आठवण आली तरी अंग शहारतं. मनाला परत परत मी पृथ्वीवरून घरंगळत असल्याचं भासतं आणि भीती वाटते. शंभरदा वस्तुनिष्ठतेनं विचार करूनही तो विद्रा विचार मनातून जात नाही तो नाहीच.

ज्यासाठी इथवर आलो होतो ते उत्तरेचं ऐश्वर्य पाहायचं अजून राहिलंच होतं. आम्हांला काय पाहायचं आहे हे समजताच आमचा टॅक्सीचालक ख्रिस आम्हांला वस्तीबाहेरच्या एका तळ्याच्या काठावर घेऊन गेला. रात्रीचं निरभ्र आकाश त्यामुळं हवा आणखीनच थंड, वस्तीपासून दूर आणि तळ्याच्या जवळ! त्या वेळी तिथलं तापमान उणे ३५ होतं. असा थंडीचा कडाका कधी अनुभवला नव्हता.

तळ्याजवळ तर तळंही दिसत नव्हतं इतका अंधार होता. कोणी डोळ्यात बोट घातलं असतं तरी कळलं नसतं. 'रात्र काळी, बिल्वर काळी, यमुनाजळेंही काळी हो माय'च्या या वातावरणात वेगळंच वाटत होतं. काही वेळात आकाश जरा उजळलेलं दिसायला लागलं म्हणून मी तिकडे पाहिलं. आता प्रकाश येणार असं वाटून मी ख्रिसला म्हटलं, ''ते बघ, आकाश उजळायला लागलं आहे.'' तो शांतपणं म्हणाला, ''या अंधाराची आता तुझ्या डोळ्यांना सवय झाल्यानं तुला आता दिसायला लागलं आहे. तू दाखवते आहेस तो उजाळा आहे दक्षिणेकडे असलेल्या वस्तीतल्या प्रकाशाचा! तुला पाहायचे आहेत ते निसर्गातले प्रकाश तुला उत्तरेकडे दिसतील. ते पहा, उत्तरेकडे रंग यायला लागले आहेत....''

तिथं पाहिलं तर क्षितिजावर पिवळा रंग उमटायला लागला होता. म्हणता म्हणता त्यावर लाल छटा आली. आम्ही थरारून गेलो. त्यानंतर मात्र एक जांभळट जाडा पट्टा आला आणि तिथंच ते रंग स्थिर झाले. विस्तीर्ण काळंभोर आकाश, आणि त्याला आलेली ही प्रखरपणं चकाकणारी किनार! तिचा प्रकाश मात्र पसरणारा नव्हता. मनात आलं, सूर्य येण्यापूर्वीही त्याचा उजेड विश्व धवळून टाकतो. इथं मात्र हे तीन रंगांचे शिलेदार आपल्या परीघाच्या जराही बाजूला न जाता, तिथल्या तिथंच आपल्या रंगांची उधळण करत बसले आहेत. काही असलं तरी ते भव्य दृश्य भान हरपून टाकणारं होतं. काळ्याभोर आकाशाला तीन रंगांची ठसठशीत चमकदार किनार! यापूर्वी कधी न पाहिलेलं दृश्य आम्ही तिघी मनात साठवून घेत होतो. मनात आलं, 'या निसर्गात हा खेळ दुसरं कोणी पाहत असेल का, की आम्हीच या भाग्यवंत क्षणाच्या साक्षीदार?' मग एकदम गाडीत बसलेल्या ख्रिसची आठवण झाली.

तो गाडीत दाराला टेकून झोपला होता. मी त्याच्या बाजूच्या बंद काचेवर टकटक करून त्याला उठवलं आणि म्हटलं, ''प्रकाशाचे रंग बघ!'' त्यानं उत्तरेकडे एक नजर टाकली आणि ''हूं'' म्हणून तो परत झोपी गेला.

म्हणता म्हणता ते रंग फिकट होत नाहीसे झाले. परतताना तो म्हणत होता, ''आजचा प्रकाश अगदीच सुमार आणि स्थिर राहणारा होता. कधी कधी काय उधळण पाहतो आम्ही या रंगप्रकाशाची! सगळं आकाश भरून जातं त्यांच्या नाचानं.''

तो काहीही म्हणाला तरी आम्ही जे काही पाहिलं ते इतकं उत्तेजक, जगावेगळं आणि आनंददायी होतं! आम्ही तिघी भारावून गेल्यानं आपापल्या कोशात गेलो. ''हॉटेल आलं, आता उतरा!'' या ख्रिसच्या शब्दांनी आम्हांला भानावर आणलं. या अनुभवानंतर रोजच्यासारखं आपापल्या खोल्यांत जाऊन झोपणं शक्य होणार नव्हतं.

मी म्हटलं, ''हे कपडे उतरवण्यापूर्वी आपण बाहेर थोडं भटकून येऊ या का?'' मीना असल्या गोष्टींना कायम तयार! शैला आमच्या तिघींत अधिक शांत आणि संयमी. इतक्या अपरात्री, परक्या ठिकाणी आणि या प्रचंड थंडीत असला वेडेपणा तिला मान्य नव्हता. हॉटेलच्याच कॉफी-शॉपमधे गरम कॉफी प्यायची तिची कल्पना आम्ही मानली. काही वेळानं आम्ही आपापल्या खोल्यांत जायला निघालो. शैला तिच्या खोलीत गेली. मीना आणि मी एकाच खोलीत राहत होतो. खोलीत गेलो तरी दोघी बेचैनच होतो. माझी मघाची कल्पना उचलून मीना म्हणाली, ''चल, आपण दोघी तरी बाहेर एक चक्कर मारून येऊ या का?'' मी तयारच होते. आम्ही पळपुट्या, उनाड विद्यार्थ्यांसारख्या शैलाला चुकवून बाहेर पडलो.

एव्हाना चंद्र आकाशात आला होता. त्याचं स्वच्छ चांदणं सोबतीला आलं. आजूबाजूला बर्फ, चंद्रप्रकाशाचा उजेड आणि त्यात होणारी हिमाची चकचक सारंच अद्‌भुतच वाटत होतं. बरंच चालल्यावर लक्षात आलं की एक चमचमणारी साधारण चार बोटांच्या रुंदीची रिबीन असावी तशी लवचीक पट्टी आम्ही चाललो होतो तशी आमच्याबरोबर येते आहे. पहिल्यांदा वाटलं, तिथल्या घराच्या कुंपणावरच्या तारेवरचे हिमबिंदू चंद्रप्रकाशात चमचमत असतील, ते पट्टीसारखे दिसत असतील! आम्ही पुढे पुढे जात राहिलो. आजूबाजूची घरं मागे पडली तरी ती आमच्या बरोबर येतच राहिली. आम्ही निघालो तेव्हा पावणेबारा झाले होते, परतलो तेव्हा दोन वाजायला आले होते. म्हणजे आम्ही दोन तास त्या थंडीत चालत होतो. हे दोनही तास या रिबिनीनं आम्हांला साथ केली होती. ही चमचम पारदर्शी होती. तिच्यातून आम्हांला पलीकडचंही दिसत होतं. जसं इंद्रधनुष्याच्या पट्ट्यांतून दिसतं तसं. या रिबिनीचं कोडं मात्र सुटलं नाही. पुढे चौकशी केल्यावर 'अशा वातावरणात अनेकदा असे दृष्टिभ्रम होतात' हे उत्तर मिळालं. पण एकच दृष्टिभ्रम एकाच वेळी दोघींनाही होऊ शकतो का?...

आम्ही परत येऊन बिछान्यावर पडलो. काळ्याकुट्ट आकाशाच्या भव्य पटावर पाहिलेले, चंद्रकळेला रंगीबेरंगी किनार असावीसे दिसणारे

ते प्रकाशमान पट्टे डोळ्यांसमोरून हलेनात. तरी मन पूर्ण भरलं नाही ही भावना मला कां जाणवत होती?, ''आजचा प्रकाश अगदीच सुमार आणि स्थिर राहणारा होता. आम्ही काय उधळण पाहतो कधीकधी या रंगप्रकाशाची! सगळं आकाश भरून जातं.'' या त्या ख्रिसच्या शब्दांनी या अनुभवाला गालबोट लावलं होतं का? जे मिळालं त्यात आनंद न मानता त्या पलीकडचं 'आणखी काही' न मिळाल्याचं असमाधान मानणारा हा माझा स्वभाव सगळ्यांतली अशी गंमत कां घालवतो?

मुंबईला परतल्यावर मग उत्तरेची आभा कशी दिसली याचं सर्वांना वर्णन करून सांगतानाही आपण त्याचं संपूर्ण वैभव पाहिलं नसल्याची रुखरूख मनात होतीच. एखाद्या गोष्टीचा नमुना किंवा झलकच दिसावी आणि मग ती पूर्ण स्वरूपात पाहण्याची उत्कंठा लागावी तसं झालं होतं. जोवर तो प्रकार काय आहे हे माहितीच नव्हतं तोवर ही हळहळ कुठं होती? पण एखादी गोष्ट चाखून तिची चटक लागली की वन्य प्राणीही बेचैन होतात, तिथं माणसाचं काय?

३

माझा नित्याचा व्यवसाय वाइन निर्मितीचा. त्याच्या कामात मध्यंतरी दोन वर्षं नकळत निघून गेली आणि सप्टेंबर महिन्यात वाइनच्या संदर्भात फ्रान्समधे द्राक्षाची कापणी पाहायला गेले. बऱ्याच दिवसांत ट्युरील भेटली नव्हती म्हणून लांबचा वळसा घेऊन तीनचारच दिवसांसाठी तिला भेटायला ऑस्लोला गेले. तोवर तिथं ऑक्टोबरची थंडी सुरू झाली होती. या वेळी नॉर्वेमधे माझं काहीही काम नव्हतं. दिवस आठनऊ तासांचा आणि रात्री मोठ्या होत चाललेल्या होत्या.

नॉर्वेमधे समुद्र जमिनीत आतवर घुसल्याच्या जागा–फियोर्ड–खूप आहेत. ट्युरीलनं मला या वेळी तिथला प्रसिद्ध फियोर्ड बघायला न्यायचं ठरवलं होतं. दुपारी लवकरच निघालो, ऑस्लोच्या उत्तरेला असलेल्या एका उंच टेकडीच्या शिखराखाली गाडी ठेवून वर चालत गेलो तोवर दिवस मावळायलाही आला होता. आम्ही शिखराच्या टोकाशी येऊन खाली पाहिलं. निळ्या रंगाचा समुद्र आणि कधी न दिसणाऱ्या, त्याच्या दोन्ही बाजूंना लागलेल्या जमिनीच्या किनारी! हा फियोर्ड एवढा मोठा होता की त्यात शेकडो लहान बोटी नांगरून पडलेल्या दिसत होत्या. पाण्यावर खालीवर होणाऱ्या, पांढऱ्या शिडांच्या या बोटी पाण्यावर सी-सॉ खेळत होत्या. हे दृश्य डोळ्यांत भरून घ्यायसाठी तिथं फार वेळ थांबणं जीवघेण्या, बोचऱ्या वाऱ्यानं अशक्य करून सोडलं होतं. शिवाय अंधार दाटत चालला होता. आत एक रेस्टॉरंट होतं तिथंच जेवून आम्ही परतायचं असं ठरवलेलं होतं.

आम्ही सावकाश जेवलो आणि टेकडी उतरायला सुरुवात केली. समुद्राची बाजू आता दुसऱ्या बाजूला गेली होती त्यामुळं या बाजूला मिट्ट काळोख होता. आम्ही एक वळण घेतलं आणि क्षितिजापासून एक हिरव्या रंगाचा उभा पट्टा सरसरत आकाशाच्या मध्यावर आला. मी चक्रावूनच गेले. हे मला काय दिसतं आहे हेच कळेनासं झालं.

ट्युरील दबक्या सुरात आनंदानं उदगारली, ''नॉर्दन लाइट्स! माय गॉड!'' मी गाडीच्या काचांतून मान वाकवून बघायला लागले.

त्यावर ती म्हणाली,''अचला, इथल्या नियमांनुसार मला उतारावर गाडी थांबवता येत नाहीये, मी अगदी हळू चालवून गाडी कडेला घेते , तू पटकन रस्त्याच्या कडेला उतरून घे आणि नीटपणं लाइट्स बघून घे. आता इतरही रंग येणारसं दिसतंय.'' तिनं बाजूला जवळ जवळ थांबवत आणलेल्या गाडीतून मी पटकन उतरले. अनपेक्षितपणे समोर ठाकलेलं ते प्रकाश-रंगांचं वैभव पाहून माझी गाळणच उडाली. आधींच्या हिरव्या पट्ट्याबरोबरच आकाशाच्या मध्यावर लाल आणि पिवळे प्रकाशाचे झोत आकाशाचा शोध घेत सर्वदूर झेपावले; वाऱ्यावर उडणाऱ्या पताकांसारखे झुलले आणि क्षणार्धात आमच्या डोक्यांवरून निघून सळसळणाऱ्या विजेसारखे निघूनही गेले. त्या विजेचा झटका बसल्यागत आम्ही किती तरी वेळ त्या अनुभवाच्या चटक्याखाली होतो. माझं 'मी'पण त्या पताकांबरोबर आकाशात भिरकावलं गेलं होतं.

काही अनुभवांचं वर्णन करता येत नाही; ते अनुभवायचेच असतात, त्यांपैकी हा! ध्यानीमनी नसताना अचानकपणं असा समोर उभा ठाकलेला हा प्रकाश-रंगांचा कल्लोळ; ''आता तरी झालं ना तुझं समाधान'' असं विचारत होता तरी 'किती रे तुझे रंग, किती रे तुझ्या छाया! दोनच डोळे माझे, उत्सव जातो वाया.'ची हळहळ मात्र वाटत राहिली.

हे जे अलौकिक दृश्य मला मोकळेपणानं पाहायला मिळालं होतं ते ट्युरीलला ती गाडी चालवत असल्यानं पूर्णपणं नीट दिसलं नव्हतं. मला त्याची रुखरूख लागली. रंग नाहीसे झाल्यावर भराभर चालून मी तिनं पायथ्याशी गाडी पार्क केली होती तिथं तिला गाठलं. तिला म्हटलं, ''ट्युरील, इथं रस्ता अगदी निर्मनुष्य होता. तू थोडा वेळ गाडी थांबवली असतीस तर कोणाला कळलं असतं? तुला लाइट्स छान दिसले असते.''

त्यावर ती म्हणाली , ''अचला, अग, नियम कोणी पाहताय म्हणूनच पाळायचे असतात का? ते आपल्यासाठीच असतात.''

मी गप्प बसले. नाही तरी माझं मन सैरभैर झालं होतं.

आम्ही गावात पोचलो. तिथल्या मुख्य चौकात या रात्रीही दिवस उजाडला असावा अशी धांदल चालली होती. रस्त्यावरच्या भरपूर प्रकाशात ती दुनिया वेगळीच दिसत होती. फूटपाथवर गोल टेबलं मांडली होती. तिथल्या उत्साही वातावरणात माणसं कॉफी पीत, मोठमोठ्यानं गप्पा मारत बसली होती, वातावरणात भरून राहिलेल्या कॉफीच्या वासाला पाव किंवा केक भाजला जात असल्याचा दरवळ साथ देत होता. मी आणि ट्युरील कित्येकदा अशा ठिकाणी बसून कॉफी आणि बनपावाचा समाचार घेत गप्पांत रंगायचो.

तिनं सूचकपणं विचारलं, ''अचला, कॉफी?'' पण मला आता काहीही नको होतं. नुकत्याच 'रंगाथिले अंबर' पाहिल्याच्या सोहळ्यानंतर मला हवा होता तो एकटेपणा. मी त्या वेळी ट्युरीलच्याच घरी राहत होते. आम्ही तिच्या घरी आलो आणि मी सरळ झोपायला म्हणून गेले खरी पण झोप लागणं कसं शक्य होतं? जे पाहायसाठी मन आसुसलं होतं ते असं सहज दिसलं!

या वेळी मी आले तेव्हा ऑस्लोमधे एक तिकडच्या वन्यजमातींच्या जीवनपद्धती दाखवणारं प्रदर्शन चालू होतं. ट्युरील त्याच्या समितीवर होती. दुसऱ्या दिवशी आम्ही सकाळीच तयार होऊन निघालो. थंडी असल्यानं प्रदर्शन एका प्रचंड मोठ्या हॉलमधे भरवलं होतं. तिथं पोहचल्यावर आम्ही आधी कॉफी प्यायलो आणि ट्युरील तिच्या कामाला गेली. मी तिची खास मैत्रीण शिवाय परदेशी! त्यामुळं मला प्रदर्शनातल्या काही गोष्टींची अधिक माहिती द्यायला तिनं उवान नावाचा स्वयंसेवक दिला. तो एस्किमो असला तरी त्याला बऱ्यापैकी इंग्रजी येत होतं. त्याचे इंग्रजी उच्चार अमेरिकेच्या पद्धतीचे होते.

प्रदर्शनात उत्तर ध्रुवप्रदेशाचे बरेच फोटो होते. त्यांत प्रत्यक्ष ध्रुवावर पहिल्यांदा पोचलेल्या अमेरिकेच्या रॉबर्ट पेरीचा फोटो मी ओळखला. त्या फोटोत पेरीबरोबर तीन एस्किमो आणि पाच हस्की कुत्रे होते. त्यांतल्या एका एस्किमोवर बोट ठेवून उवान म्हणाला, ''हे माझे आजोबा. पेरीबरोबर ते प्रत्येक मोहिमेवर गेले होते. पेरीनं सतत तेवीस वर्षं इथल्या निसर्गाशी झगडा दिल्यावर तो उत्तर ध्रुवावर १९०९ साली पोचला–त्या दिवशी तारीख होती ६ एप्रिल. त्या दिवशी माझे वडील जन्मले. माझे

आजोबा त्या वेळी पेरीबरोबर उत्तर ध्रुवावर होते. त्यांनी पेरीला इथल्या राहणीबद्दल खूप शिकवलं आणि पेरीनं आमच्या घराला इंग्रजी शिकवलं. कित्येक हिवाळे त्यानं आमच्या प्रदेशात काढले. त्या वेळी तो आमच्या इग्लूत कधी कधी जेवायला यायचा. या तेवीस वर्षांपर्यंत तो जेव्हा जेव्हा अमेरिकेला जाई तेव्हा तिथून येताना माझ्या आजीला सुईदोरा, कंगवा-फणी आणायचा. आमच्या घरात ते जिन्नस तेव्हा कोणी पाहिलेही नव्हते. अजून आम्ही ते ठेवले आहेत.'' तो पेरीबद्दल भरभरून बोलत असताना उवानच्या अमेरिकेच्या पद्धतीचं इंग्रजी बोलण्याचं कारण कळलं. पेरी अमेरिकेचा होता.

पेरीनं त्याच्या आजोबांना दिलेली दुर्बीण तिथं मांडली होती ती उवाननं दाखवली.. चामड्याचं आवरण असलेली, चांगलीच जड होती ती. पेरीच्या सहवासानं त्याच्या बरोबर असलेल्या काही एस्किमोच्या राहणीमानात थोडी आधुनिकता आली होती पण ती कायम राहिली नव्हती. खरं तर पेरीच त्यांच्याकडून तिथल्या निसर्गाशी कसं एकरूप व्हायचं हे शिकला होता. आणि त्यामुळं यशस्वी झाला होता..

या प्रदर्शनात तिथल्या निसर्गाचे, त्यांच्या इग्लूचे आणि विशेषत: तिथल्या वन्य आणि सागरी प्राण्यांचे फोटो होते. मी त्या चित्रांकडे पाहत आहे असं पाहून तो म्हणाला, ''ही इथली जनावरं आम्हां सर्वांना आमची भावंडं वाटतात. या प्रदेशात जसे आम्ही, तशी तीही वावरत असतात. आमचंच आकाश, पाणी त्यांनाही उपलब्ध असतं. ही सगळीच मोठी ताकदवान असतात. पण ज्या वेळी आमच्याच अस्तित्वाचा प्रश्न येतो त्याच वेळी हे प्राणी आमच्यापुढे आव्हान घेऊन येतात. मग तो एखादा सील किंवा देवमासा असो, मस्क बैल असो किंवा करिबू असो! लांब पल्ल्याची आणि हमखास परिणाम साधणारी बंदुकीसारखी शस्त्रं आमच्याकडे नसतात. अशा वेळी त्यांच्याशी समोरासमोर, एकास एक असाच सामना आम्हांला द्यावा लागतो. ते तरी आम्हांला मारणार किंवा आम्ही तरी त्यांना मारणार अशी परिस्थिती असते. त्या वेळी त्यांची मग दया येत नसते. वेळ आली की प्राणपणानं आम्ही त्यांच्यावर असा हल्ला करतो, की त्यांना मारूनच थांबतो. त्यांना मारताना दिसत असतात आमची भुकेली मुलंबाळं. त्यांना मारलं की काय काय साध्य होणार असतं! पोटासाठी अन्न, घरात दिव्यासाठी तेल, कातडीपासून कपडे, आतड्यांपासून पिशव्या आणि वाती, लहान हाडांपासून फण्या, मोठ्या हाडांपासून आमची शस्त्रं, घराच्या छपरासाठी कातडं, लांब हाडांचे घरांना सांधे...ते साक्षात उदार परमेश्वरच असतात. पण त्यांना मारल्याशिवाय गत्यंतर नसतं.

''कधी उगीचच, शिकारीसाठी किंवा हौसेसाठी म्हणून आम्ही कोणीही आमची ही भावंडं मारत नाही. या प्राण्यांबद्दल आमच्या मनात नितान्त आदराची आणि कृतज्ञतेची भावना असते. त्यांना मरतेवेळी शक्य तेवढ्या कमी वेदना व्हाव्यात म्हणून आम्ही आमची हत्यारं परजून धारदार करून ठेवतो.''

माझ्या डोळ्यांसमोर हलाल मटण जास्ती किंमतीला विकणारा मुंबईचा खाटीक आला. जनावरांना एकदम एका झटक्यात न मारता त्यांना हालहाल करून मारलं तर त्यांच्या शरीरात भीतीनं आणि वेदनेनं निर्माण होणाऱ्या स्रावांमुळं त्याच्या मासाची चव वाढते म्हणून अमानुषतेनं गिऱ्हाइकांच्या चैनीसाठी मारणारे खाटीक आणि त्या मासाला जास्त किंमत देणारे आम्ही! उवानचं जगणं आमच्या जगण्याच्या पद्धतीपेक्षा वेगळं होतं.

४

ट्युरीलचा निरोप घेऊन निघाले. या वेळी परतताना विचार करत होते, की उत्तरेकडे बऱ्याचदा आले. या ध्रुवप्रदेशात जायला थोडा आशिया, युरोप आणि कॅनडा यांचा भाग येतो त्यामुळं त्याच्या बऱ्याच वरपर्यंत जाता येतं. पण दक्षिण ध्रुवप्रदेशाची विस्तीर्ण जमीन ६६.५६ अंश अक्षांशांपासून सुरू झालेल्या अंटार्क्टिक महासागरानं संपूर्णपणं वेढलेली आहे. वाचनात आल्याप्रमाणं इथं हजारो वर्षं पडलेल्या बर्फाचे मैलमैल लांबीचे तट झाले आहेत आणि त्याच्या गारव्यानं इथली हवा आणखीनच थंड होते. महासागरांनाही गोठवणारी इथली थंडी माणसांनाच काय पण प्राणी आणि झाडाझुडपांनाही जगू देत नाही. त्यामुळं दक्षिण ध्रुव हा फारच अज्ञात आणि कल्पनेतही दूर राहिला आहे. इथल्या भर उन्हाळ्यात म्हणजे डिसेंबर-जानेवारीत इथं केवळ तीन-शतांश जागा आणि तीही काही दिवसच बर्फाशिवाय असते. त्याच वेळी पर्यटक तिथं जाऊ शकतात.

ज्या वेळी उत्तरेत आर्यांची संस्कृती बहरत होती त्या वेळीही तिथल्या विचारवंतांना दक्षिणेकडे पृथ्वीचा भाग होता हे जाणवलेलं होतंच; पण ती दिशा अंधकारमय असावी असा त्यांचा अंदाज होता. वेदांना अंधुकतेनं जाणवणारी दक्षिण दिशा ही यमाची दिशा होती. आपल्या ऋषींनीही दक्षिणायनाच्या मार्गाला 'पितृयान' म्हटलं आहे. म्हणजे, पितरांची जागा. मृत व्यक्ती ज्या मार्गानं या जगाचा निरोप घेतात ती! वेद-पुराणांत वर्णन केलेला नरक आणि पाताळलोकही याच दिशेला आहेत. खरी पृथ्वी उत्तरेला, केवळ तिचा उत्तरेकडचा भार तोलायला दक्षिणेकडे खंड असलंच पाहिजे. त्याचं कार्य समतोल राखण्याचं अशी प्राचीन समजूत होती. म्हणूनच महाभारतात इच्छामरणी भीष्मपितामह उत्तरायणाची वाट पाहत शरपंजरी पडले होते.

गेल्या तीनचार शतकांत मात्र मॅगलेन, पृथ्विप्रदक्षिणा करणारा कुक, या प्रदेशात आतवर गेलेला रॉस, वेडेल, शॅकल्टन आणि प्रत्यक्ष दक्षिण ध्रुवावर पहिला पोचलेला अमुंदसेन आणि त्याच्या मागोमाग गेलेला स्कॉट यांसारख्या संशोधकांनी आणि साहसवीरांनी दक्षिण ध्रुवप्रदेशाबद्दलच्या कल्पना बदलायला लावल्या. विमानातून या

स्वच्छ शीतळे सुगंधे। जळे होती सुखपद्रे।
परि पवित्रत्व संबंधे। तीर्थांचेनी॥

ज्ञानेश्वरीतील वरील ओळी आपणांस बरीच महत्त्वाची शिकवण देतात. महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासात अनेक थोर संत-महात्मे, सत्पुरुष होऊन गेले. त्या सर्वांनी स्वतः कष्ट झेलून लोकशिक्षणाचे, समाजप्रबोधनाचे जे कार्य केले ते महान आहे. त्या संतांची शिकवण, उपदेश आधुनिक काळातही उपयुक्त आहे. या सर्वांचा आपणांस आजही प्रत्यय येतो. ढवळे प्रकाशनाने संतांची ही शिकवण, उपदेश, त्यांचे कार्य पुस्तकरूपाने लोकांसमोर मांडून आधुनिक काळात जणू समाज प्रबोधनाचे कार्य केले आहे. शतकाची परंपरा असलेल्या आमच्या प्रकाशनाने विविध विषयांवर हजारो पुस्तके प्रकाशित करून लोकांसमोर संतांचा, त्यांच्या शिकवणुकीचा आदर्श निर्माण केला आहे.

॥ जेथे होतो विचार वाचकांच्या सर्वांगिण विकासाचा॥

केशव भिकाजी ढवळे

पहिली भटवाडी, गिरगाव, मुंबई - ४०० ००४
दूरध्वनी : २३८५४८५३

प्रदेशाच्या नकाशाची रेखाटनं करणाऱ्या बायर्डला तर ही भूमी एखाद्या अनाघ्रात अप्सरेसारखी भासली. तेव्हा आजकाल या प्रदेशाबद्दलच्या भयप्रद कल्पना मोडीत निघाल्या. उत्तर ध्रुवप्रदेशातून दिसणाऱ्या नक्षत्राला ग्रीक भाषेत 'आर्कोस' म्हणतात. त्यावरून त्या प्रदेशाला 'आर्कटिक' हे नाव दिलं. त्यांच्या उलट म्हणजे–अँटी–ते अंटार्क्टिक हे नाव दक्षिण ध्रुवप्रदेशाला दिलं.

पृथ्वीच्या इतर भागांसारखाच हा भाग आहे, फक्त त्याच्या भौगोलिक कारणांमुळं तो प्रदेश सहज जाता येण्याजोगा नाही. आर्कटिक प्रदेशात जमिनीनं वेढलेला महासागर आहे तर अंटार्क्टिक प्रदेशातली जमीन महासागरानं वेढलेली आहे. अतिशय दुर्गम आहे हे वारंवार लक्षात आलं.

तरीही हा दुर्गम प्रदेश प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची उत्कंठा लागली. पुण्याचे अनिल दामले, काही हौशी आणि जिज्ञासू मंडळी यांना बरोबर घेऊन अंटार्क्टिकाची सफर ठरवत आहेत असं कळल्यावर मीही त्यांच्या बरोबर जायला निघाले. या दहाबारा जणांमधे श्रीकांत लागू आणि सुमन किर्लोस्कर हेच दोन ओळखीचे होते.

अंटार्क्टिकाला जायचा सर्वांत जवळचा मार्ग अर्जेंटिनाच्या दक्षिणेकडचं टोक असलेल्या, उश्वाया नावाच्या गावाहून होता. हे गाव जगातलं सर्वांत दक्षिणेला असलेलं गाव आहे. या परिसरात पहिल्यांदा आलेल्या स्पेनच्या दर्यावर्दी मॅगलेननं लांबून धूर पाहिला. तो इथं राहणाऱ्या लोकांनी थंडीपासून बचाव होण्यासाठी लावलेल्या शेकोट्यांचा असावा. पण त्याला ते न कळून तो घाबरला आणि या भूमीचं वर्णन तेव्हापासून आग ओकणारी जमीन–Tierra del Fuego–असं केलं. हे तिचं पूर्वीचं वर्णन असलं तरी आता–del fin del mundo–म्हणजे 'जगाचा शेवट आणि सर्वाची सुरुवात' असं तिच्या किनाऱ्यावर लिहिलेलं आहे.

हे अगदी लहान असलेलं गाव. त्यात कुठूनही दिसणारे बर्फाच्या टोप्या घातलेले डोंगर, हिरव्या रंगातल्या सगळ्या छटा उलगडून दाखवणारी घनदाट झाडी, त्यावर मजेत विहरत तरंगणारी रंगीबेरंगी पाखरं, उंचावरून उड्या मारत येणाऱ्या झऱ्यांची खळखळ आणि निळंभोर आकाश यांनी नटलेलं आहे. अंटार्क्टिक प्रदेशातली रानातल्या झाडांचा सुगंध घेऊन आलेली हवा इतकी शुद्ध की ती हुंगत असताना आठवण येते ती फक्त आर्कटिकमधल्या हवेचीच!

तिथलं आमचं राहण्याचं हॉटेलही इथल्या वातावरणाशी एकरूप होणाऱ्या लाकडाचं बांधलेलं होतं आणि निसर्गातच उगवलेलं असावं असं होतं. मला याचं वर्णन जवळच्या कोणाला तरी सांगावंसं वाटलं. तिथं परदेशी जाऊ शकणाऱ्या दूरध्वनीची सोय होती; पण त्यासाठी अवाढव्य आकार पडणार होता. तरी राहवेना.

माझ्याकडे दोन वेगळ्या वेळा दाखवणारं घड्याळ आहे. त्यात मी एक मुंबईची वेळ कायम लावलेली असते. त्यात पाहिलं. सकाळचे साडेचार झाले असणार होते. या वेळी जागा असणारा माझ्यासारखाच निशाचर माझा भाऊ अजित! मी त्याचा फिरवलेला फोन त्यानं लगेच उचलला.

''कुठे आहेस तू?''

''जगातल्या सर्वांत दक्षिणेकडच्या टोकाला असलेल्या गावात. उश्वाया नाव आहे त्याचं''

''कसं आहे हे गाव?'' त्यानं विचारलं.

''अत्यंत सुंदर! काय नाही इथं? विशुद्ध वातावरण, दाट झाडी, डोंगरावरनं कोसळणारे धबधबे, बर्फाच्छादित शिखरं–एखादं चित्र असावं तसं सुंदर...साक्षात देवांनी स्वत:च्या राहण्यासाठी निर्माण केलं आहे असं वाटावं असं आहे.'' मी म्हटलं.

अशा ठिकाणी एरवी निग्रहानं बाजूला सारलं जाणारं देवाचं नाव अगदी सहज माझ्या मनात बऱ्याचदा कां येत होतं?

दुसऱ्या दिवशी दुपारी अंटार्क्टिकाचा प्रवास सुरू व्हायचा होता. सकाळी लवकर उठून आंघोळ करून सामानाची तयारी करताना काही तरी डोळ्यांत खुपतंयसं वाटलं. काही वेळातच डोळा आणखीनच खुपायला लागला. चैन पडेना, डोळा उघडवेना. बोटीवर जाण्यापूर्वी आम्हांला या सुंदर गावात फेरफटका मारायचा होता म्हणून एक भाड्याची गाडी मागवली होती. खुपता डोळा न उघडता मी गाडीत बसले. तोवर दुसरा डोळा ''मीच कां नको?'' विचारत खुपायला लागला. गाडीनं आम्हांला गावात सोडलं तर त्या वेळी भरीला ऊन आलं. त्यामुळं दोन्ही डोळे बंद ठेवायला लागत होते. तिथल्या दुकानातनं पुस्तकं घ्यायची इच्छा होती; पण मुळी डोळे उघडले की त्यांतून पाणी यायचं. मी मनात भ्यायले. डोळ्यांना खरंच जर काही गंभीर स्वरूपाचं झालं असेल तर इथूनच मुंबईला परतायचं असा निश्चय केला.

गावात एक पब होतं. तिथं बसायची परवानगी घेऊन मी बसले. सकाळी पबमधे असतो तसा तिथंही शुकशुकाटच होता; पण तिथला मालक आणि बहुतेक त्याची तरुण मुलगी तीनतीनदा येऊन, ''डोळ्यांना बर्फ लावतेस का? कॉफी पितेस का? डॉक्टरला बोलावू का?'' अशी चौकशी करत होती. मुंबईहून जाताना काही स्पॅनिश शब्द पाठ करून माहिती करून घेतले होते. त्याचा उपयोग, ते काय विचारतायतं हे कळण्यापुरता तरी झाला. मुंबईहून येताना नेहमीच्या बारीकसारीक आजाराला लागणारी औषधं घेतली होती; पण डोळ्याला काही करावं लागेल ही शंका पण आली नसल्यानं तीच औषधं बरोबर नव्हती. मी हॉस्पिटलमधे जाऊन तपासून घ्यायचा निश्चय केला.

पबच्या मालकानं फोन लावला आणि काही क्षणातच एक बाई आणि एक थोराड पुरुष येऊन दाखल झाले.

''मी डॉक्टर आहे. तुला चालता येईल का?'' तिनं विचारलं.

''हो. फक्त डोळे उघडता येत नाहीयेत.''

''मग मी हात धरते, तुला न्यायला अँब्युलन्स आणली आहे.'' तिनं आणि त्या मुलानं माझे हात धरून मला अँब्युलन्समधे बसवलं. आमच्याबरोबरच असलेला श्रीकांत माझ्याबरोबर आला. हॉस्पिटलमधे गेल्या गेल्या तिनं डोळ्यांत काही थेंब टाकले आणि त्या क्षणी दुखणं थांबलं. ते डोळे बधिर करायचं औषध होतं. ते घातल्यानं तिला माझे डोळे नीट तपासता आले. तिनं मला विचारलं,''तुला उलसूर (अल्सर) म्हणजे काय माहीत आहे का?''

''हो.''

''तुझ्या डोळ्यांत ते झाले आहेत. एकात खूप मोठा आहे, दुसऱ्यात सुरुवात आहे. सकाळी खूप वारा होता. तू वाऱ्यात गेली होतीस का?''

''हॉटेलसमोर पडणारा धबधबा पाहत मी बराच वेळ हॉटेलच्या सज्जात उभी होते.''

''तेव्हा चष्मा लावला होतास का?''

''नाही, तेव्हा ऊन्ह पण नव्हतं.''

''ठीक आहे. आमच्याकडच्या हवेत जोरानं वारा आला तर बारीक रेव असावी असे बर्फाचे कण वाहतात. ते उघड्या डोळ्यांत कडेनं घासून गेले तर बुबुळाला चरा पडतो. तो औषधानं भरून येईल. तू खुशाल बोटीवर जा, काहीही होणार नाही. मात्र बाहेर पडताना दिवस असो की रात्र, चष्मा वापरायचा.''

तिनं लिहून दिलेलं औषध लगोलग घातलं आणि सुटकेचा नि:श्वास टाकून आम्ही निघालो.

तिनं विचारलं, ''तुला उलसूर कसा माहीत?''

श्रीकान्तनं सांगितलं, ''ती डॉक्टरांच्या घरातली आहे. तिचे वडील, भाऊ आणि मुलगा पण डॉक्टर आहेत.''

''छान! चला, प्रवास चांगला होवो, तुमचा'' म्हणत तिनं माझा हात हातांत घेतला. मी तिचे पैसे विचारले आणि श्वास रोधला. इथली वैद्यकीय सेवा फारच महाग असते असं ऐकलं होतं.

ती म्हणाली, ''काही नाही. इथल्या डॉक्टरांची इंडियातल्या त्या डॉक्टरांना ओळख दे. बस! तीच आमची फी!''

तिचे काय आभार मानणार? आधीच पाणी येणारे डोळे आणखी पाणावले.

आम्ही बाहेर पडलो. त्यानंतर ठरल्या वेळी बोटीवर आलो. काही तासांनी मांजरीच्या पिल्लाचे डोळे उघडावे तसे माझे डोळे उघडले. बोट केव्हाच निघाली होती. हिरवाकंच समुद्र आणि बाजूचे जवळ येत चाललेले डोंगर दिसले. केप हॉर्न ओलांडून बोट बीगल नावाच्या कालव्यामधून चालली होती.

१८३४ साली आपल्या 'बीगल 'नावाच्या बोटीतून चार्ल्स डार्विन अर्जेंटिनातल्या या अगदी दक्षिण टोकाला असलेल्या जागी आला होता. ज्या प्रकारे इथले प्राणी इकडच्या वेगळ्या असणाऱ्या निसर्गाशी जुळवून घेत होते त्यावरून त्याच्या उत्क्रांतिवादातली काही तत्त्वं त्याच्या मनात इथंच रुजली असं त्यानं म्हटलं आहे. त्याच्या स्मरणार्थ 'बीगल' या त्याच्या बोटीचं नाव या कालव्याला दिलं आहे. बोट अगदी संथ चालली होती.

पण अक्षरश: ही वादळापूर्वीची शांतता होती. बोट ड्रेक कालव्याजवळ यायला लागली आणि महासागराच्या अंगात यायला लागलं. म्हणता म्हणता लाटांचा खळाळ वाढला आणि बोट झोके घ्यायला लागली. ड्रेक पॅसेज साधारण ६० अक्षांशांवर येतो. तोवर आपण भूगोलाच्या पुस्तकात केवळ वाचलेले 'गर्जणारे चाळीस, हिंस्र पन्नास' या वाऱ्यांचा टापू जाऊन, 'किंचाळणाऱ्या साठांच्या' वाऱ्याचा टप्पा आला होता.

थोड्याच वेळात उंच उंच लाटांवर बोट हेलकावू लागली. बोटीवरच्या डेकचे दरवाजे बंद केले गेले. डेकवर आपटणाऱ्या पाण्याचे सपकारे ऐकू यायला लागले. प्रशांत महासागराचं आणि अटलांटिक महासागरांचं मीलन या चिंचोळ्या जलप्रदेशात होतं. आपापल्या पूर्ण सामर्थ्यानिशी एकमेकांना रोंरावत भेटणारे महासागर गर्जना करत काय 'तुमुलो व्यनुनादयन्' करतात हे तिथंच पाहायला आणि ऐकायला मिळतं. उबदार पाणी असलेला दक्षिण पॅसिफिक आणि थंड पाण्याचा अटलांटिक एकत्र होऊन चार चार मजली लाटा निर्माण करतात आणि त्यांवर बोट तेवढी वर जाऊन तितकीच खाली येते.

मुंबईला माझ्या घरातून समुद्र दिसतो. पावसाळ्यातले नेमके दिवस सोडले तर 'भूमातेच्या चरणतलां तुज धूतां, मी नित्य पाहिला होता.' असा त्याचा प्रसन्न अनुभव! मग इथंच असं उग्र रूप धारण करून कां आले हे? शेवटी आपलं सामर्थ्य दाखवायलाही प्रतिस्पर्धी तोलामोलाचे लागतात म्हणून? त्यांचा असा धिंगाणा ड्रेकचा चिंचोळा जलमार्ग पार होईपर्यंत, चांगला दीड दिवस चालला.

आमच्या 'अँड्रीया' नावाच्या बोटीनं या वादळी वातावरणातही व्यवस्थित तग धरला होता. ही बोट ज्याला मोहिमेवर जाणाऱ्या बोटी म्हणतात त्यांपैकी एक! समुद्रावरच्या वादळाला तोंड देण्याची आणि त्यावर निर्माण होणाऱ्या बर्फाला कापण्याची या बोटींची क्षमता असते. असं जरी असलं तरी ती समुद्रावर चांगलीच हेलकावत होती. त्यामुळं बऱ्याच प्रवाशांना बोट 'लागली'. साहजिकच त्या काळात जेवणाखाण्याच्या वेळी कमीत कमी लोकांची हजेरी असे. या पाच मजली बोटीत पहिल्या दोन मजल्यांवर प्रवाशांच्या राहण्याची सोय होती आणि जेवणाची प्रशस्त खोली तिसऱ्या मजल्यावर होती. त्यामुळं जे काही प्रवासी जेवा-खायला आले, त्यांना आधी स्वत:चा तोल सावरत, कठड्याला धरून, डुगडुगत जिने चढायला लागले. बशी हातात घेतली तरी बोटीच्या हेलकाव्यांमुळं सर्वांनाच आपला तोल सावरणं कठीण होत होतं. मग एकमेकांच्या अंगावर ढकललं जाऊन अन्न जमिनीवर पडणं, छानपैकी रचून ठेवलेली फळं जमिनीवर घरंगळत येणं असले प्रकार होत होते. चमचे, बशा अक्षरश: उड्या मारून जमीनदोस्त होत होत्या. त्यांचे खळखळणारे आवाज ऐकून वाटलं, ग्रीक लग्नात जेवताना बशा, ग्लास फोडायची पद्धत आहे, तसं एखादं लग्नच बोटीवर करतायत की काय?.

एकूण १०७ प्रवासी नेण्याची क्षमता असलेली ही लहान पण शक्तिशाली बोट आहे ही खात्री असली तरी सर्वच प्रवाशांची त्या आणीबाणीच्या दिवसांत पाचावर धारण बसली होती. सर्व जणं जास्तीत जास्त वेळ आपापल्या खोलीत पलंगांवर पडून राहत.

मी आणि सुमन बोटीवर एका खोलीत राहत होतो. आम्ही दोघी आपापल्या पलंगावर पडलो होतो. त्या पलंगांच्या पातळीवर असलेल्या खिडकीतून दिसणाऱ्या समुद्राच्या उसळत्या लाटा घाबरवून सोडत होत्या. मी सुमनला म्हटलं, ''हे हादरणं म्हणजे तीव्र भूकंप व्हावा असंच वाटतंय!'' इतक्यात आमची बोट अशी काही एका कुशीवर कलंडल्यासारखी झाली की आमच्या कपाटांची बंद केलेली दारं उघडून आतले आमचे कपडे, पुस्तकं आणि सर्व सामान धडाधड आवाज करतच जमिनीवर आलं. त्यात सुमननं डिंकाचे लाडू बरोबर आणले होते त्यांचा पण डबा खणखण आवाज करत जमिनीवर पडला! त्यातले लाडू फुटले असतील का हा विचार तशाही परिस्थितीत माझ्या मनात आलाच. इथं आता बोट बुडून आपण मरतोय का वाटावं अशी परिस्थिती आणि तिकडे मला डिंकाचे लाडू फुटले असतील का याची काळजी. सगळा स्वत:चाच स्वत:ला विनोद वाटला. मी ते सुमनला सांगितलं आणि त्याही परिस्थितीत आम्ही दोघी मनमुराद हसलो. मनावरचा ताण त्यानं नक्की हलका झाला.

त्या परीक्षेच्या दीड दिवसानंतर ड्रेक कालव्यातून बोट पार पडली आणि हा दंगा संपला. डेकचे दरवाजे उघडले. इथल्या ऐन उन्हाळ्याचा मोसम असला तरी बाहेर मरणाची थंडी असे. मग बोटीतल्या मोठ्या मोठ्या खिडक्यांतून बाहेरचं जग पाहायला मिळू लागलं.

अंटार्क्टिका सुरू होतोय हे सांगणारे हलकारे म्हणून येतात ते पांढरे शुभ्र, गोजिरवाणे हिमनग! त्याचं दर्शन फारच विलोभनीय असतं. अंटार्क्टिकाला मुळी सागरावर तरंगणाऱ्या बर्फाचा प्रदेश असंच म्हटलं जातं. एकामागोमाग चाललेली हिमनगांची माळ पाहत मी खिडकीशी बसले होते. बरेचसे पांढरे, क्वचित निळे हिमनग समुद्राच्या लाटांवर हेलकावत चालले होते. मोजता मोजता माझी तंद्री लागली. इतक्यात एका नगाच्या टोकावर सूर्यकिरण विसावल्यागत झाला आणि बघता बघता त्याच्या जणू पोटात शिरून त्यानं त्याला अंतर्बाह्य प्रकाशमय करून टाकला. इतर पांढऱ्या आणि निळ्या हिमनगांमधे असलेला तो सोन्याचा चमकदार नग मोठ्या दिमाखात उभा होता. 'उजेडीं राहिले, उजेड होऊन' म्हणजे काय साक्षात्कार होत असेल ते कळलं. फोटो काढायला मी कॅमेरा सरसावला. जेमतेम एकच फोटो घ्यायला मला वेळ देऊन जणू आपण त्या गावचेच नव्हतो असं भासवत तो पूर्ववत होऊन इतरांच्यात मिसळूनही गेला. पाहिलं ते खरं होतं की आभासच होता ही शंका सारखी मनात येत राहिली...

मुळातच निसर्गातल्या भव्य दृश्यांना एवढ्याशा कॅमेऱ्याच्या कृत्रिम यंत्रात जखडायचा प्रयत्न मला केविलवाणा वाटतो; पण असे अद्‌भुत, साक्षीचे क्षण तो बंदिस्त करून आपल्याला हवे तेव्हा ते समोर जागे करून

देतो त्या वेळी त्याचं कौतुक कळतं. मग मनात जाग्या होणाऱ्या स्मृती ताडून बघता येतात, खरंच का आपण हे पाहिलं ही शंका फेडून टाकतात, हे त्याचं निश्चित श्रेय आहे.

माझ्या कॅमेऱ्यात बर्फाचे प्रचंड तट किंवा मोठेमोठे हिमनग बंदिस्त झाले आहेत. वाऱ्यानं आणि समुद्राच्या पाण्याच्या हालचालीनं एकमेकांना ढकलत किंवा स्वतंत्रपणं ते या महासागरात फिरत असतात. हे हिमनग समुद्राच्या निळ्या गडद पाण्यात प्रतिबिंबित होऊन हेलकावत राहायचे. वाऱ्याच्या तीव्रतेनं आणि त्यात वाहून येणाऱ्या हिमकणांच्या धारेनं ते तासले जाऊन त्यांची शिल्पं होत. त्यांचे आकार बऱ्याचदा वेगवेगळ्या प्राण्यासारखे दिसत. ते पाहणं आणि ते प्राणी ओळखणं हा माझा एक छंदच होऊन बसला होता. अनेकदा खरे पेंग्विन आणि सील या बर्फाच्या टेकाडांवर बसून आरामात प्रवास करताना दिसत. आपल्याकडे ट्रकला धरून मुलं सायकलवरनं मजेत जातात तसे! त्यांच्यावर बसून आपणही समुद्र विहाराला जायला काय मजा येईल हा विचार मनात येई!

कधी दोन हिमनगांची टक्कर होताना दिसे. त्या दोहोंतला एक अगदी लहान असेल तर तो सपशेल उलटाच होई, गर्रकन आपल्या भोवती फिरे, परत एकदा कोलांटी घेई आणि जणू ''आम्ही लहान म्हणून आम्हांला असं करता काय?'' असा रुसक्या निषेधाचा वाटावा असा गुरगुर आवाज करत हळू हळू जलसमाधी घेई. शेवटी 'बळी तो कान पिळी' हे इथंही आहेच. निसर्गाच्या नियमांना अशा ठिकाणी माफी आणि अपवाद नसतात.

पाण्यावर तरंगणाऱ्या या बर्फाच्या टेकड्या किंवा तटही जितके जवळ दिसतात तितके ते प्रत्यक्षात जवळ नसतात. आमच्या बोटीतून एक मोठाच्या मोठा, आडव्या अंगाचा तट आमच्या बरोबरीनं प्रवास करताना दिसत होता. त्याच्याकडे डेकवरून मी पाहत असताना बोटीवरचे डॉक्टर कठड्याला ओठंगून बाहेरची शोभा पाहत होते...त्यांनी त्या तटाकडे पाहत मला विचारलं, ''हा किती दूर असेलसं वाटतं?''

असा प्रश्न कोणी विचारला तर आपण जरा वाढवूनच उत्तर देतो; त्याप्रमाणं मी म्हटलं, ''एखादा फर्लांग?''

ते हसले आणि म्हणाले,'' चार ते पाच मैलांवर आहे तो.''

''त्याची लांबी किती असेल?''

या वेळी मी चकणारच नव्हते. मी म्हटलं, ''दोनशे फूट?''

''दीड मैल.'' त्यांनी हसत आणि माझी गंमत बघत उत्तर दिलं!

मी चांगलीच फजीतपावन झाले होते. मग मी पण हाच प्रश्न इतरांना विचारून जणू आपण स्वत:च मापं घेऊन आल्यासारखं इतरांना दाखवत होते! तरी मनात येत होतं, इथल्या विशुद्ध वातावरणामुळं आपले नेहमीचे अंदाज सपशेल चुकवून हा निसर्ग किती प्रकारे आपल्याला चकवे दाखवतो आहे!

इथल्या समुद्राच्या बदलत्या रंगांनी तर वेडच लावलं. कधी तो हिरवाकंच, कधी निळाशार कधी सोनेरी तर कधी चंदेरी दुलई पांघरून घेतल्यासारखा! त्याच्या अंगाखांद्यावर सुखेनैव लोळत पडल्याप्रमाणे सुस्तावलेल्या बर्फाचे विभ्रम बघणं हाही नवाच अनुभव. नुकतंच हिमातून बर्फात रूपांतर होत असणाऱ्या कोवळ्या बर्फाला 'फ्राझिल' म्हणतात. बर्फाच्या वेगवेगळ्या स्फटिकांनी तो बनून काही वेळानं बुळबुळीत होतो. त्यानंतर त्याचा लवचीक पापुद्रा तयार होतो. वाऱ्यानं आणि त्याच्या खालच्या लाटांच्या हेलकाव्यानं त्याच्या कडा एकत्र येऊन लहान लहान पातोळ्याच तयार होऊन समुद्रावर हेलकावत राहतात. या प्रक्रियेतली प्रत्येक पायरी बघणं हा नवनिर्मिती पाहिल्याचा आनंद देत असे.

उन्हाळ्यात जेव्हा इथलं बर्फ वितळतं तेव्हा अक्षरश: लक्षावधी टन पाणी आजूबाजूच्या अंटार्क्टिक आणि त्याच्यातर्फे अटलांटिक आणि पॅसिफिक महासागरांत जात असतं. त्या काळात साहजिकच या खंडाचा आकार लहान होतो. थंडीत पाण्याचा परत बर्फ झाला की खंडाचा आकार प्रसरण पावतो. या गोठण्या-वितळण्यामुळे दक्षिण ध्रुवप्रदेशाचा आकार लहान मोठा होत बदलत जातो. त्यामुळं या खंडाला श्वासोछ्वास घेणारं, आकुंचन-प्रसरण पावणारं, किंवा–pulsating–खंड म्हटलं जातं. श्वास घेतल्यावर आणि तो सोडल्यावर पोट आणि छाती प्रसरण आणि आकुंचन पावतं तसं हे घडतं.

एकदा समुद्राच्या लाटांचा खेळ पाहताना लाटांच्या वर बर्फाची साय जमताना दिसली. म्हणता म्हणता ती पसरत गेली. तिचा जाडसर थर दिसायला लागला. त्याखाली समुद्राच्या लाटांची जी हालचाल होत होती त्यामुळं ती सायपण वरखाली व्हायला लागली. शांतपणं झोपलेल्या माणसाची छाती त्याच्या श्वासोच्छ्वासाबरोबर वरखाली होत असते तसाच भास व्हायला लागला. हे खंड तसाच हा समुद्र म्हणजे पण पल्सेटिंगच आहे असं मनात यायला लागलं.

आणि त्याच वेळी मी पहिल्यांदा पाहिला आलबेट्रॉस! आपले मजबूत पण नजाकतीचे दिसणारे पंख जराही न हलवता वाऱ्यावर तरंगत तो उत्तरेकडे जात होता. मधेच वळून इंग्रजी आठाच्या आकाराची दोन वर्तुळं पुरी करून तो त्याच त्याच नादात तरंगत राहिला. पंख म्हणजे फडफड करणारे हे समीकरण मनातून गळूनच पडलं. राजेशाही, तालेवार आणि नजाकतीनं अवकाशात विहार करणं म्हणजे काय हे तेव्हा कळलं. त्यानं आमच्या बोटीपासून काही अंतरावरचा मासा लांबूनच पाहिला होता. आकाशातली कमान उतरावी तसा तो सुळकन खाली आला आणि पाण्यावर तरंगही न उठवता कमान पूर्ण करायला आकाशात परत उंच झेपावला. त्याच्या पंखांना लागलेल्या पाण्याचे मोती एखादा सर ओघळावा तसे एकामागोमाग चमचमत खालच्या रत्नाकरात पडले. इतक्या जवळून पाहताना त्याचे उघडलेले चांगले बारा-चौदा फूट पसाऱ्याचे पंख आणि मोठा शुभ्र उभा शंखच असावा असा देह नीटपणं दिसला. पांढरी शुभ्र चकाकती कांती, काजळ जरासं बाहेर यावं तसे डोळे आणि गुलाबी चोच! कुठं म्हणून कमतरता नाही. त्यानंतर अनेक एकाकी आलबेट्रॉस कधी समुद्रावर विहरताना तर कधी सूर्याभोवती मंडल घालताना पाहिले, त्यांचे वेगवेगळ्या कोनांतून फोटो काढले तरी तो पहिल्यांदा पाहिल्याचा आनंद वेगळाच होता. गरुडाला 'पक्षिराज' म्हणणाऱ्या कवींनी आलबेट्रॉस नक्कीच पाहिला नसावा.

आमच्या बोटीवर एक नकाशा होता. जीर्ण, पिवळट पडलेला, कडेनं फाटलेला होता; पण तो उत्तम काचेच्या फ्रेममधे बसवलेला होता. तो म्हणे नॉर्वेचा अमुंदसेन यानं आपल्याबरोबर मोहिमेत नेलेल्या अनेक रेखाटनांतला होता. अमुंदसेन हा दक्षिण ध्रुवावर पाऊल ठेवणारा पहिला माणूस. या नकाशात त्यानं दक्षिण ध्रुवप्रदेश रेखाटलेला होता. आपण काढतो तशा चार दिशा, उजवीकडची पूर्व, त्याच्या विरुद्ध पश्चिम, त्या दोघींमधे उभं राहिलं की ज्या बाजूला तोंड येईल ती उत्तर आणि पाठीमागे, म्हणजे, उत्तरेच्या खाली बरोबर विरुद्ध बाजूला दक्षिण अशा दिशा नेहमीच्या नकाशात असतात. पण अमुंदसेनच्या या नकाशावर उत्तरेच्या जागी दक्षिण आणि दक्षिणेला उत्तर दाखवली होती. मी पुन्हा पुन्हा पाहिलं. अमुंदसेन चुकणं शक्य नाही मग हे उफराटं काय ते कळेना. मी बोटीच्या दिशादर्शकाला गाठलं आणि त्याला माझी शंका विचारली. त्यानं त्या नकाशाप्रमाणंच एका कागदावर रेखाटन केलं आणि शांतपणं तो कागद दोन्ही हातांनी उचलून, न फिरवता आपल्या डोक्यावर नेऊन धरला. आता उत्तरेला उत्तर दिशा आली होती. अशी पद्धत मला तरी नवीच होती. तो पुढं म्हणाला, ''बर्फाळ प्रदेशात मोहिमेवर जाताना सहसा स्लेज किंवा चाकं लावलेल्या स्की वापरल्या जातात. या दोन्हींचाही उपयोग करताना दोन्ही हात आधाराच्या काठ्या धरण्यात गुंततात. त्या वेळी मोठे नकाशे डोक्यावर बांधले जात

असत.''

आमची बोट काही बेटांवर किंवा किनाऱ्यांवर आम्हांला उतरवत असे. बोट वातानुकूलित. त्यामुळं बोटीतलं तापमान अगदी हवं तसं! पण बाहेर जायला मात्र कपड्यांचे थरच्या थर घालावे लागत. ते घालीपर्यंत आत इतकं उकडायला लागायचं की जीव घाबरा व्हायचा. हातमोजांचे तीनतीन थर. एका हातात मोजे पटकन घालून व्हायचे पण दुसऱ्या हातात घालते वेळी मोजे घातलेला हात त्याच्या चामड्याच्या अस्तरानं आणि वरच्या कातड्याच्या आवरणानं इतका जाड व्हायचा की तो दुसऱ्या हातातला मोजा घालायला काहीच कामी पडायचा नाही. मग ते चढवेपर्यंत नाकी नऊ यायचे. सर्व कपडे घातले की ते इतके जाड व्हायचे की शरीराला वाकताही यायचं नाही. तशा अवस्थेत बुटात आपल्या पायांबरोबर पँटचेही पाय व्यवस्थित घालायचे. ते नीट घातले गेले नाहीत तर खालून प्रचंड थंडीनं हिमदंश होण्याची भीती. हे बूट जवळजवळ घोट्यांपर्यंत यायचे. तेही लपलपणाऱ्या रबराचे. त्यामुळं त्यात पाय घालताना ते एका बाजूला लपकायचे. ते नीट करायला वाकताना घाम फुटायचा. दुसरा घालताना तर उकाड्यानं उमासे यायला लागायचे. एवढा जामानिमा केला की बाहेर डेकवर यायला एक मोठा कठडा असे तो हे कपडे घालून पार करायचा म्हणजे एक एक पाय हातानं उचलून टाकायची वेळ. हे सर्व करून डेकवर आलं की या कपड्यांतही हुडहुडायला लागायचं.

एके दिवशी बोट शेटलंड बेटांना लागली. सर्वत्र हिम आणि बर्फाचं पांढरं साम्राज्य. इथल्या सफेदीनं मन मोहून जाण्याऐवजी मला भयाकुल कां केलं ते कळेना. इथल्या या पांढऱ्या विस्ताराचं वर्णन कसं करता येईल? मैल न् मैल पसरलेल्या, दृष्टीच्या अंतापर्यंत दिसणाऱ्या या प्रदेशात नजरेला अडथळा फक्त बर्फाच्या डोंगरांमुळंच येत होता. या डोंगरांना बोचऱ्या वाऱ्यानं चरे पडले होते आणि पांढऱ्या बर्फाच्या डोंगरात निळ्या रंगाच्या घळी निर्माण झाल्या होत्या. आतवर पाहावं तर रंग अधिक गडद होत गेलेला. इथं दिसलेला हा एकमेव रंग. तो तर शांततेशी, गारव्याशी निगडित रंग असला तरी एकटा....

रंगांचं आपल्या आयुष्यातलं किती महत्त्वाचं स्थान आहे हे इथं जाणवलं. आपल्याशी निगडित असलेले आपले विकार तर त्या त्या रंगांनी ओळखले जातात. जसा क्रोधाचा लाल, मत्सराचा हिरवा, मदाचा पिवळा. मग इथला सर्वस्वी पांढरा आपल्याला अपरिचित म्हणून भिववतोय का? पुण्य हे सर्व चांगल्या कामाचं फळ, त्याचा रंग पांढरा असतो अशी समजूत आहे. स्वच्छता तर निर्मल, म्हणजे पांढऱ्या रंगातच मोजली जाते.

तेवढ्यात हवा एकदम पावसाळी झाली. धुकट वातावरणानं आम्हांला वेढून टाकलं. हळूहळू पृथ्वी आणि आकाश यांतली भेदरेषा अंधूक होता होता नाहीशीच झाली. एक अनामिक भीती मला वाटायला लागली. समोरच्या बर्फाच्या डोंगरात एकदम स्फटिकाचा महालच दिसायला लागला. त्या महालातले निळे रत्नांचे दिवे पुढेमागे हलायला लागलेले दिसले. कोणीतरी मला 'ये, ये' म्हणत होतं, पण जाणार कसं? तिथं पायऱ्या नव्हत्या... मग तिथले मोत्यांचे पडदे बाजूला झाले आणि आतून एक तेज:पुंज आकृती रथात बसून आली. त्याच्या रथाला एकच चमकदार चाक आणि तेही अधांतरी चालणारं! ओहो, म्हणजे हा सूर्य की काय?...

माझी आई

जयाच्या रथा एकची चक्र पाही!
नसे भूमि, आकाश आधार काही
असे सारथी पांगळा ज्या रथाला
नमस्कार त्या सूर्य-नारायणाला

या ओळींनीच सुरुवात होणारी सूर्यस्तुती म्हणते तो? आपण पाहतो आहो ते खरं आहे की स्वप्नातलं, आपण तरी कोण आहो, या ठिकाणी काय करतोय? आपल्याला वेढून बसलेला हा पांढरा शुभ्र पसारा, तो स्वर्ग तर नाही ना, नक्कीच असणार! हा सूर्य नाही का इथं? मग नुकतीच दिवंगत झालेली आपली आई आपल्याला इथं दिसायलाच पाहिजे.? कुठं बरं शोधावं तिला?....

त्या गुंगलेल्या अवस्थेतही मी तो महाल, सूर्य सर्व सोडून त्या ठिकाणी माझ्या आईचा चेहरा शोधत होते हे मात्र नंतरही आठवत राहिलं.

बोटीवर परत पोचले तरी मनाची अवस्था बदलली नव्हती. माझं मन आतल्या आत जिवाच्या आकांतानं आईला हाका मारत होतं. मला झालेला संभ्रम, माझी चेष्टा करतील या भीतीनं बोटीवरच्या माझ्या सहप्रवाशांना सांगितला नाही. जेवण झाल्यावर सगळे पत्ते खेळत होते त्यांत मी सामील झाले. पण पत्त्यातली राणी मात्र मला वेगळीच दिसत राहिली. भावनेच्या तरलतेनं विचारांना अजून डोकं वर काढू दिलं नव्हतं. मग मी पत्ते टाकून उठले आणि आलबेट्रॉस दिसतो का ते बघायला डेकवरच गेले.

आलबेट्रॉसची मनावरली मोहिनी तशीच वेढून राहिली. तो आकाशाचा राजा तर या अंटार्क्टिकाचे खरे हकदार पेंग्विन! त्यांच्यातही वर्णभेद! जेन्टू, ॲडली, चिनस्ट्रॅप, किंग आणि एम्परर. प्रत्येकाचं रूप, आवाज वेगळे पण एकपत्नीव्रत, नरानं अंडं उबवणं, मादीनं समुद्रावर जाऊन आपल्या मुलांसाठी अन्न आणणं, हे संस्कार सारखेच. त्यांची मातृसत्ताक जीवनपद्धती मात्र त्यांच्या बुद्धीची परिपक्वता दाखवते असं आपलं मला वाटलं.

जेव्हा लांबून सूटबूट घातलेल्या ढेरपोट्या माणसांसारखे दिसणारे पेंग्विन पहिल्याच दक्षिण शेटलंड द्वीपांवर दिसले तेव्हा जणू हाच क्षण, परत ते दिसणारच नाहीत असं वाटून त्यांचे फोटो घे-घेऊन कॅमेऱ्यातली फिल्म संपवली. मग त्यांच्या निरनिराळ्या जाती वेगवेगळ्या बेटांवर दिसायला लागल्या आणि तेही इतक्या संख्येने दिसायला लागले की कधीकधी त्यांना टाळता येईल तर बरं असं वाटायला लागलं.

मात्र पेंग्विन इथलेच खरे! जगात दुसरीकडे दिसले तरी तुरळक. जगाच्या दोन्ही टोकांवरच्या आर्कटिक आणि अंटार्क्टिक परिसरात समान दिसतात ते पाण्यात अगदी महासागर गोठेपर्यंत राहणारे सील आणि जमिनीवरचे हस्की कुत्रे. या दोनही क्रव्याद ठिकाणी जिथवर माणूस नेईल तिथवर हस्की त्याची सोबत करतात हे सिद्ध झालेलं आहे. उत्तर ध्रुवावर पेरी आणि दक्षिण ध्रुवावर अमुंदसेन पोचले त्या वेळी त्यांच्या चमूंबरोबर हस्कींची हजेरी होती. थेट ध्रुवांपर्यंत जाणारे हस्की त्यांच्या काटक पायांनी त्या प्रदेशांत आरामात हिंडतात, त्यांना कोणी हिवाळ्याच्या कपड्यांचे साज चढवत नाही. व्यवस्थित कपड्यांच्या आवरणात असूनही पेरीच्या पायांची बोटं हिमदंशानं झडली होती. तशी वेळ हस्कींवर येत नाही कारण यांच्या पायांच्या धमन्यांतून अधिक उष्णतेचा स्रोत निर्माण होत असतो.

थेट ध्रुवांपर्यंत पोचलेल्या या हस्कींना आपल्या नशिबाची कल्पना असेल का? ज्या ध्रुव बिंदूवर सर्व रेखांश एकत्र येऊन मिळतात, काळाचे हिशेब ठेवणारे रेखांशच एक झाल्यामुळं जिथं काळाचा हिशेब थांबतो, जिथून फक्त एकच दिशा उरते; उत्तरेहून दक्षिण आणि दक्षिणेहून उत्तर आणि ज्यांच्या पलीकडे काही जगच उरत नाही अशा ध्रुवांवर ते पोचले...

इथला निरोप घेताना या धरतीला वाकून नमस्कार केला त्या वेळी

मनात काय दाटलं होतं ते कळत नव्हतं. तिच्याशी आपली परत भेट दुरापास्त असल्याची जाणीव होती. आमची दक्षिणध्रुवाच्या प्रांगणातून परतण्याची वेळ झाली त्या वेळी कधी एकदा मुंबईच्या उकाड्यात जाऊन पडते असं झालं होतं हे खरं!

उत्तरेला–आर्कटिकला आधी तीनदा गेले होते त्या प्रत्येक वेळी तिथं कडक हिवाळा होता. पण अंटार्क्टिकच्या उन्हाळ्यात येऊनही इथल्याइतका तो कडक आणि एकलेपण देणारा वाटला नव्हता; कारण पायाखाली जमीन आणि आजूबाजूला वावरणारी, तिथं राहणारी माणसं होती. मुंबईच्या दिनक्रमात चार क्षण तरी आपले आपल्याला मिळावेत असं वाटणाऱ्या मला अंटार्क्टिकाला हवा तेवढा मिळणारा एकलेपणा नकोसा झाला होता.

एवढं असलं तरी उत्तरध्रुवाच्या प्रांगणातलं वसंताचं रूप बघायचं राहिलंच होतं. मग पुन्हा त्यासाठी मे महिन्यात सवड काढून अगदी सहकुटुंब अलास्काला गेले.

५

अलास्काच्या या प्रवासाचं स्वरूप अगदी वेगळं होतं. हा प्रवास नॉर्वेत बांधल्या गेलेल्या बोटीनं केला. ही दोन हजार प्रवासी आणि एक हजार सेवकवर्ग इतक्या माणसांना नेणारी बोट म्हणजे एक बारा मजली राजमहालच होता. सर्वकडनं काचांचा असा बंदोबस्त की बाहेरचं सौंदर्य बघताना कोणतीच उणीव तर येऊ नये पण बाहेरचा गार वाराही अंगाला बोचू नये. एखादं ऐश्वर्यसंपन्न, तरतं गाव असावं तसा एकूण माहोल!. मग मला रस्ते चुकायला भरपूर वाव. माझी सहा आणि दहा वर्षांची नातवंडं तीर जावा तशी इच्छित स्थळी पोचत. मी मात्र थिएटरमधे जायचं तर जेवणाच्या खोलीत आणि वाचनालयात जायचं तर जाकुझीत पोचत असे. अर्थात तिथं पोचल्यावर मात्र शहाजोगपणं आपण तिथंच जायला आलो असंच दाखवत असे.

जगातल्या काही थोड्या जागांपैकी अलास्का हे ठिकाण असं आहे की पाचदहा मैलांच्या अंतरात समुद्रसपाटीपासून पावसानं पोसलेल्या घनदाट रानांत आणि नजर पोचणार नाही इतक्या अफाट बर्फाच्या शेतांवरून आल्प्स पर्वतांच्या उतारापर्यंत जाता येतं. या वेगवान आणि ताबडतोबीनं होणाऱ्या पालटांमुळं असंख्य प्रकारचे आणि जातीचे प्राणी आणि पक्षी इथं दिसतात.

आम्ही मे महिन्यात गेलो होतो तेव्हा अठरा तासांचा दिवस असायचा. सूर्य रात्रीच्या तीनचार वाजताच उगवायचा. मी गजर लावून उठून तशाही थंडीत डेकवर जात असे. अशीच एका सकाळी मी बोटीच्या कठड्याला टेकून सूर्योदयापूर्वीचे रंग पाहत होते. पातळ ढग आकाशात फिरत होते. बेसुमार थंडी होती. हवेतल्या हिमानं समोरच्या रंगाच्या खेळात धूसर पडदा धरला आणि एकदम एका वेळेला तीन सूर्य क्षितिजावर दिसायला लागले. थोडाच वेळ हा चमत्कार राहिला पण ते दृश्य पाहून मी चरकलेच!. सूर्याकडे पाहत हात जोडून मी मोठमोठ्यांदा गायत्री मंत्रच म्हणायला लागले. हिमकण असलेल्या हवेमुळं सूर्यकिरणांचं परावर्तन झाल्यानं असे अनेक सूर्य असल्याचा भास होतो आणि अशा परावर्तित सूर्यांना 'सनडॉग्स' म्हणतात हे मी वाचलं होतं; पण त्याचं प्रत्यक्ष दर्शन भयचकित करणारं होतं.

वसंतऋतू असल्यानं फुललेल्या निसर्गाच्या जीवनातल्या काही चमत्कारच वाटावे अशा आश्चर्यजनक घटना मला पाहायला मिळाल्या. केवळ निसर्गाची हुकमत जिथं चालते त्या ठिकाणच्या सजीव प्राण्यांच्या जीवनात निसर्ग हाच एक अभिन्न असा अंत:स्रोत असतो. त्यांच्या आत्मसंरक्षणाचे विविध मार्ग तो सुचवत असतो याची जाणीव झाली. आत्मरक्षण हा तर जगत्या जिवाचा प्राथमिक विचार. मग जीवघेणी थंडी सुरू झाली की स्थलांतर करायचं हा सर्वांत सोपा उपाय. पण या स्थलांतरासाठी आधीपासूनच तयारी करायची मॅनेजमेंट या जिवांना त्यांच्या कोणत्या शाळेत शिकवली जात असेल?

त्यानुसार या परिसरातली बदकं, निळ्या रंगाचे हेरन, आणि तत्सम कळप करून राहणारे पक्षीही आपापलं वजन वाढवण्याची पद्धतशीर तयारी मे महिन्यापासून करताना दिसले. त्यांच्या आहाराच्या वेळा आत्तापासूनच वाढल्या असल्याचं तिथल्या गाइडनं सांगितलं. त्यांचं वजन ते आधीच्या पेक्षा दोनतृतीयांशांनी वाढवतात. तेवढं वाढून पुढच्या दोनतीन महिन्यांत गुबगुबीत झाले की ते स्थलांतराला तयार होतात. मधे कुठेही आपल्या ऊर्जा वाढवण्यासाठी थांबायची गरज न पडता मेक्सिकोपर्यंतचं ६१० मैलांचं अंतर त्यांना पार करता येतं. स्थलांतर करताना त्यांतल्या काहींचं ज्ञान आणि अनुभव एकत्रित होऊन सबंध थव्याला उपयोगी पडतं. शिवाय आपली ऊर्जा वाचवायला ते इंग्रजी Vच्या आकाराचा आकृतिबंध करून उडतात. या बंधात पुढच्याच्या पंखांनी मागे सारलेला वारा–tail wind–मागच्याचं उडणं सोपं आणि वेगवान करतो.

तिथं सर्वदूर दिसलेले चिमुकले गुणगुणणारे (हमिंग बर्ड) पक्षी त्यांच्या देहाच्या लांबीच्या ४९ दशलक्षपट अंतर उडून जाऊ शकतात. हे पक्षी आत्मानंदात सगळं जग विसरतात. इतकं की आपल्या नवजात पिल्लांनाही सांभाळण्याची त्यांना जबाबदारी वाटत नाही. यामुळं ते समूह ज्ञानाला मुकतात. स्थलांतराची वेळ आली की त्यांचा घोळका आपापल्या पण रेखलेल्या मार्गानं बिनधास्तपणं निघून जातो.

त्यांच्या पिल्लांच्या पंखांत लांबवर उडण्याचं बळ आलं की ती स्थलांतराला तयार होतात पण तोवर त्यांचे आईवडीलही त्यांना अगोदरच सोडून पुढे गेलेले असतात. तरी त्यांची एखाद्या महिन्याभराचीच असलेली पिल्लंही स्थलांतर करतात.

ती हे ज्ञान कुठून मिळवतात? अचूक अंतराचं ज्ञान आणि हवामानाबद्दलचा होरा हे सर्वांच्याच स्थलांतराला आवश्यक असतं. वाटेतल्या दृश्यखुणा, ताऱ्यांचा वेध, पृथ्वीचं चुंबकीय क्षेत्र हे त्यांचे मार्गदर्शक असतात.आपल्या मेंदूपेक्षा एक दशसहस्रांश आकाराचा मेंदू असणाऱ्या या लहान जीवांना हे शास्त्र कसं अवगत होतं? त्यांच्या पेशीतूनच हे अंतर्ज्ञान त्यांना मिळालेलं असतं का? मग हे अंतर्ज्ञान तरी त्यांच्या पेशीत कसं तयार होतं?

बोट अलास्काची राजधानी असलेल्या जुनो या बंदराला लागली. ती जुनोला सहा तास थांबणार होती. तिथं पर्वतावरून उतरत असलेली 'मेंदेनहॉल' हिमनदी बघायला गेलो. त्या ठिकाणी 'आर्कटिक टर्न' या पक्ष्यांचा तळ दिसला. ते आपल्या लहानग्यांना तिथं विपुल प्रमाणात सापडणारे सामन मासे भरवत होते. पुढच्या दहा हजार मैलांच्या प्रवासाची एव्हापासून तयारी करत होते. एकदा प्रवासाला सुटले की महासागरावरनं रोज चौदा चौदा तास उडायचं. चार महिने रोज अशी पाळी करत दक्षिणध्रुव प्रदेशात तिथल्या वसंतात जायचं, दोन महिने तिथली चैन झाली आणि तिथं शिशिराची चाहूल लागली की ते स्थळ महासागरावरच्या दीर्घ प्रवासासाठी सोडून उत्तरध्रुव प्रदेशातला वसंतऋतू उपभोगायला अलास्कात यायचं. जगातलं हे सर्वांत दीर्घ पण हौसेनं केलेलं स्थलांतर! यांच्या निर्मितीत कुठली शक्ती पणाला लागत असेल?

हिमनदीच्या काठावर वॉड जातीचे बेडूक कर्कश्यपणं ओरडत होते आपल्या बेडकांपेक्षा काहीसे मोठे! त्यांची जगावेगळी धारणा असते असं वाचलं होतं. ते उडून जाऊ शकत नसल्यानं हिवाळ्यातही इथंच राहतात.

थंडीचा कहर झाला की बेडकाच्या शरीरातल्या पाण्याचं बर्फ बनण्याची प्रक्रिया सुरू होते; काही तासांतच त्याच्या पोटाची पोकळी बर्फानं भरून जाते, त्याची डोळ्यांची बुबुळं थिजून पांढरी होतात, कातडी

आणि स्नायूंमधे बर्फ पसरतं, रक्तातल्या पाण्याचं बर्फ झाल्यानं रक्त वाहायचं थांबतं, श्वासोछ्वास, हृदयाचे ठोके आणि स्नायूंची हालचाल थांबते आणि एक थिजलेला बर्फाचा बेडूक तयार होतो. तो तसाच पुढे तीनचार महिने थंडी कमी व्हायची वाट पाहत राहतो. वसंत आला, तापमान गोठणबिंदूच्या वर गेलं की हा बर्फगोळा सैलावायला लागतो. एकदा ती प्रक्रिया सुरू झाली की एका तासात त्याच्या हृदयाचं स्पंदन सुरू होतं, सुमारे सहा तासांत तो पुन्हा जिवंत होतो आणि हवेसाठी त्याची हपाप सुरू होते. तिथल्या लहानशा प्राणिसंग्रहालयात या सर्व अवस्थांचे फोटो पाहिले. असे प्राणी जेव्हा गोठणविरोधात झगडा देतात त्या वेळी त्यांच्या शरीरात निर्माण होत असलेली साखर त्यांना मदत करते. कित्येकदा त्यांचं शरीर त्यांच्या नेहमीच्या गरजेला आवश्यक असल्यापेक्षा १०० ते २०० पट साखर निर्माण करतं हीपण माहिती तिथं मिळाली. माणसाच्या शरीराला केवळ २ ते १० पट साखर जास्त झाली तर त्याचा त्रास व्हायला लागतो हे माहीत असल्यानं हा निसर्गातला फार मोठा चमत्कार लक्षात राहून गेला.

हे सर्व पाहून मनात यायला लागलं, निसर्ग आणि प्राणिसृष्टी यांची ही एकमेकांवर चाललेली कुरघोडी आहे का? थंडी निसर्ग निर्माण करतो पण त्यामुळं झालेला बर्फ कापून घेऊन एस्किमो आपल्या निवासाची सोय करतो. हिमानं निसर्ग जीव नको करतो, तर विलो टारमिगन हा अलास्काचा 'राष्ट्रपक्षी' त्याच हिमाच्या दुलईची ऊब आणि संरक्षण घेतो. निसर्गातल्या गोठणबिंदूपासून संरक्षण व्हावं म्हणून तिथं राहणाऱ्या प्राण्यांच्या शरीरांत साखरेचं प्रमाण १०० ते २०० पटापर्यंत जातं. पानगळ सुरू झाली की आपलं वजन वाढवायला लागलं पाहिजे हे इशारे पक्ष्यांना मिळतात. निसर्ग जितकी आव्हानं सजीवांपुढे ठेवतो तितकी त्यांचा मुकाबला करण्याची ताकद त्यांना येत जाते. खरं तर हे मनुष्याला विचारातही घेण्याजोगे न वाटणारे लहान सजीव! त्यांना त्यांच्या अस्तित्वासाठी प्राणपणानं शेवटपर्यंत लढण्याचं सामर्थ्य, त्यासाठी आवश्यक असणारी ऊर्जा, आकलन शक्ती आणि त्या सर्वाला यश देणारा चिवटपणा त्यांच्या अनेक पिढ्यांतून होणाऱ्या उत्क्रांतीतून येत असेल का? मग हजारो वर्षांपूर्वी, कधी तरी अगदी पहिल्यांदाच स्थलांतर करणारे पक्षी काय हिशेबानं इच्छितस्थळी पोचले असतील? 'देव तारी त्याला कोण मारी?' म्हणायचं तर या बाबतीत निसर्ग म्हणजे देव का?

केल्याने देशाटन, पंडितमैत्री, सभेत संचार या गोष्टींनी मनुजाला शहाणपण येतं असं म्हणतात. मग असं देशाटन परत परत करावं अशी ओढ वाटते. प्रवासात नसतानाही कधी मोकळा वेळ असला तर तिथल्या आठवणी जाग्या होतात आणि 'तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते' असं होऊन जातं. काही क्षण इथलं जग मागं पडतं. निरनिराळ्या ठिकाणच्या देशाटनानं दिसलेल्या निसर्गाच्या शक्ती आणि जीवसृष्टीचे खेळ आठवून थक्क व्हायला होतं! या केलेल्या 'देशाटनानं' आपल्याला शहाणपण येतं ते कसलं? स्वत:ला शहाणं समजू नये याचं?

निसर्गात वाटणाऱ्या सगळ्या चमत्कारांना शास्त्रात उत्तरं मिळतात. त्यामागची सगळी कारणपरंपरा ते उलगडून दाखवतं पण या सृष्टीत मुळातच प्रेरकशक्ती घालणारा हा जादुगार कोण आहे हे कोणतं शास्त्र सांगतं? देव या संज्ञेची तर मला ॲलर्जी! त्याला मी मानत नाही ही गोष्ट फुशारकीनं मित्रमंडळींत सांगणारी मी, त्या सर्वगामी, समर्थ आणि अतींद्रिय असलेल्या शक्तीला काय नाव द्यावं हे किती दिवस शोधत राहणार आहे, देव जाणे.

क्रिकेट हे शिरीष कणेकर यांचे पहिलं प्रेम आहे. वाचनीयता, निर्भीडता, प्रसन्नता, नर्मविनोद, सूक्ष्म निरीक्षण व ओघवती कणेकरी शैली ह्या पुस्तकातही आढळते.

फटकेबाजी । शिरीष कणेकर

मूल्य : २५० रुपये

'पुन्हा यादोंकी बारात' वाचून झाल्यावर माझी पहिली प्रतिक्रिया होती थक्क होण्याची. मराठी भाषेतून हिंदी चित्रपट या विषयासंबंधात इतके दर्जेदार, अभ्यासपूर्ण, शैलीबाज, वाचनीय ललितलेखन होत असेल हे माझ्या गावीही नव्हते.

– **राजेश खन्ना**

पुन्हा यादोंकी बारात । शिरीष कणेकर

दुसरी डिलक्स आवृत्ती । मूल्य : ३०० रुपये

श्री. वसंत नरहर फेणे ह्यांच्या अनेक दर्जेदार वाचनीय कथासंग्रहांतून निवडलेल्या सर्वोत्कृष्ट कथा.

संपादन – प्र. ना. परांजपे

पुरस्कार– कुमार केतकर

ध्वजा । वसंत नरहर फेणे

मूल्य : २५० रुपये

मराठी नाट्य व चित्रपटसृष्टी गेली ५० वर्षांहून अधिक काळ गाजवत असलेल्या रमेश देव यांचे वाचनीय आत्मवृत्त

या सुखांनो या !

रमेश देव

मूल्य : २५० रुपये

हे पुस्तकही भटकंती वरचंच. पण थोडं वेगळं; अधिक मनोरंजक, कारण इथे प्रवासातल्या गमतीजमतींबरोबरच रुपेरी पडद्यामागचे दिलचस्प किस्सेही आहेत. शब्दांत आणि सुंदर छायाचित्रांत टिपलेली देशी–विदेशांतली ही 'चंदेरी भटकंती'

चंदेरी भटकंती । मिलिंद गुणाजी

मूल्य : १६० रुपये

महत्त्वाकांक्षी, करारी गोपिकाबाईची ही कहाणी मंत्रमुग्ध करणारी आहे.

श्रीमंत गोपिकाबाईची बखर

आनंद विनायक जातेगांवकर

मूल्य : ७५ रुपये

आईचं मानसिक संतुलन, चांगला पौष्टिक आहार, वैद्यकीय सल्ल्यानुसार योग्य व्यायाम आणि गर्भाशी संवाद या सूत्रीचा वापर गर्भसंस्कारात केला जातो.

गर्भसंस्कार : तंत्र व मंत्र

डॉ. स्नेहलता देशमुख

मूल्य : कॅसेटसह ९५ रुपये

सीडीसह : १३० रुपये

'न्यूट्रीशन व्हॅल्यू डाएट' ही आताची खुळं आहेत. परंतु सारस्वत गृहिणीला ते केव्हाच ज्ञात होते. म्हणूनच शाकाहारी व मांसाहारी पदार्थांची मूळ चव तशीच ठेवून त्यावर योग्य संस्कार करून ते शिजवले तर पुन:पुन्हा त्याची लज्जत घ्यावीशी वाटते.

लज्जतदार गोमांतकीय

दीपा वर्दे व रूपा कुलकर्णी

मूल्य : १८० रुपये

राजा प्रकाशन

संपर्क : **राजा प्रकाशन :** २२५/३ पांडुरंग भुवन, ले. ज. रोड, माहीम, मुंबई-१६.

फोन : २४३००४०३ / ९२२३२७५५३७

मंगेश पाडगावकर

दोन कविता

१. गाणारा गाणोर पक्षी

गाणारा भिकारी म्हणत सगळे त्याला,
मी मात्र म्हटलं नाही कधीच तसं,
कारण मी मनात पक्कं जाणून होतो :
जो गाणं गातो तो कधीच नसतो भिकारी.
मी त्याला म्हणायचो गाणारा गाणोर पक्षी!

गाणारा गाणोर पक्षी दारात उभा रहायचा,
हातातल्या थाळीवर नाण्याने ताल धरीत
सुचेल ते गाणं गाऊ लागायचा...

गाणारा गाणोर पक्षी गाण्यामधून
गोष्ट आपल्या आयुष्याची सांगायचा :
ऐकणाऱ्यांना हे सगळं वेडसर वाटायचं,
मला मात्र कधीच नाही वाटलं तसं,
एखाद्या लहान मुलाच्या कुतूहलाने
मी त्याचं गाणं ऐकत रहायचो!

गाणारा गाणोर पक्षी गाण्यामधून सांगायचा :
''दिवसाचा मी उभा असलो प्रकाशात तरीही
खांद्यावरच्या झोळीत माझ्या काळोख आहे,
मी त्या काळोखात उभा असतो गाताना;
प्रकाशात तुम्ही नाणी जमवता, नाणी फेकता
तेव्हा माझ्या झोळीतल्या काळोखातली
चंद्राची कोर माझ्या सोबत असते,
ज्याने मी थाळीवर गाण्याला ताल धरतो
ते नाणं नसतं, तो वाटोळा चंद्र असतो!''

या त्याच्या अशा वेडसर बोलण्यावर
विश्वास ठेवणारा मीच तिथे एकटा असतो;
आता मी सगळ्यांसोबत तिथे उभा नसतोच मुळी :
मी असतो त्याच्या त्या झोळीतल्या काळोखात,
तिथे मला चंद्राच्या कोरीची सोबत असते!

२. काळोख

रात्री बंद केल्यावर घराचं दार
दाराबाहेर काळोख उभा असतो :
एखादं झाड जसं स्मशानात
एकटं एकटं स्तब्ध उभं तसा!

अलीकडे मी घरात असताना
प्रकाशात असलो जरी तरीही
दाराच्या बाहेर उभ्या काळोखाचं
खोल आत अबोल भान असतं!

मधेच उठून बाहेरचं दार उघडतो,
काही वेळ तिथला दिवा लावतो :
आता काळोख नसतोच मुळी तिथे,
दार, दिवा बंद करून घरात येतो.

म्हणजे दारात पुन्हा काळोख उभा :
बाहेर जाऊन मी दिवा लावतो :
आता प्रकाश घरात आणि दाराबाहेर,
काळोख आता माझ्या मनात उभा!

शंकर वैद्य

तू नसलिस की...

तू नसलिस की माझे बनते लहान बालक,
निराधार मी बने, हुंदका फुटे अचानक.
पृथ्वीच्या या मैदानावर उरे एकटा
हाका मारित तुजला, धावे तुडवित वाटा.

तू नसलिस की अवसानच मम जाते गळुनी,
उरे पोरकेपण हे माझ्या जिवा व्यापुनी;
तुझीच मूर्ती दिसत राहते ठायी ठायी,
तुझे सरळपण मनास माझ्या रडवित राही.

घुमते कानीं तुझे हासणे, सहज बोलणे,
मूर्तिमंत विश्वास नांदतो तव रूपाने.
असशी कोठे, सांग तिथे तुज कळते का हे?
असे तुझे मन मजसाठी कां रडते आहे?

तू असलिस की हात नभाचा पाठीवरती...
तू नसलिस की अंग चोरुनी वागे धरती.

ना० धों० महानोर

कातरवेळ

मावळतीला उन्हं
पिवळसर लालजर्द अस्तंगत होताना,
मंद फिक्या काळोखात
हळूहळू वितळून जाताना,
क्षितिजापार दूरवरून परतलेले पक्षी
पंख मिटून विसावतात...आपापल्या घरट्यात.

अशा अबोल सुनसान कातरवेळी
साऱ्या अंगभर चरणाऱ्या वेदना जीवघेण्या,
अभद्र,
मला वेटाळून कवटाळतात;
खूप दुखऱ्या झालेल्या शरीराला
अस्वस्थ करून टाकतात.

सायंकाळी प्रत्येक घटकेला
रात्र चरत जाते काळोखी वाटांनी;
ओट्यावरल्या पिंपळपानांतून
एखाद्या पक्ष्याची फडफड, पंखांत केविलवाणी.

वाढत्या काळोखात
पदरानं वारा थोपवून हलक्यानं
तू दिवा लावतेस अंगणात
तुळशीवृंदावनाजवळ.
पणतीच्या ज्योतीजवळ तुझे डोळे...
तुझे डोळे प्रार्थनेत मिटलेले;
करुणार्त प्रार्थनेत
माझ्यासाठी दाटलेले.

तुझ्या चेहऱ्यावर अमलिन प्रकाश
मला ईश्वरासारखा वाटतोय गऽ सखे.

अवकाश भेदून
विराट अंतराळात आरपार गेलेला
खर्जातला तुझ्या प्रार्थनेचा स्वर;
नकळत हुंदक्यांनी भरलेली थरथर तुझ्या ओठांवर.

अंगभर दुखणाऱ्या अभद्र वेणा
माझ्या अंगांगावर
हलक्या होत जातात तुझ्या प्रार्थनेनं;
तुडुंब भरून येतात माझे डोळे
तुझ्या डोळ्यांच्या प्राणात.

माझ्या गालावर तुझा गाल
हळुवार...
अंग अंग चेतवणारा, उचलू नकोस.
आणि हे बघ,
बाहुपाशात असं उमलून येताना
पापणीतले अश्रू ढाळू नकोस.

उजाडताना
चिवचिवणारी किलबिल पिंपळपानांवर,
गंधगार वाऱ्याची हलकीशी झुळूक
तुझ्यामाझ्या देहांवर;
झडून जातात अंगावरले दुखण्याचे पदर...
(थोडं अंगावर पांघर.)

उगवतीला पक्षी
पंख वेळून आभाळभर...
शिवारभर त्यांच्या चोचींतला गुंजारव.

विलास सारंग

जळती शेज

कचरापट्टीच्या बाजूला
एक जीर्ण गादी, सताड उघडी,
जळते आहे.

तिसऱ्या मजल्यावरला रिटायर्ड माणूस
गेला; तीन महिने खिळून होता;
हगणं-मुतणं गादीवर.

गादी टाकण्यावाचून, जाळण्यावाचून
पर्याय नव्हता. (नव्या गादीसह
कालच कोरा पलंग वर जाताना पाहिला.)

ज्या गादीवर हौशीने कामसूत्री चाळे केले
किंवा पिऊन ग्लानीमध्ये स्वप्नांध झोपला,
किंवा दूर देशचे प्रवासाचे बेत आखले, ती
शेज आता जळते आहे :
मुक्त झालेले कापसाचे तंतू सैरभैर धावताहेत,
दाही दिशांना, जिवाच्या आकान्ताने.

असाच असेल का पिंजलेला आत्मा,
शरीर सोडून चहू दिशांना शेकडो तंतु-दूत धाडून
नवी शेज, नवा गर्भ, नवी जाणीव यांच्या शोधात?

पुरुषोत्तम पाटील

कधीतरी

कधीतरी
ओठंगले होते शब्द
ओठांवर तुझ्या
अंतरातल्या ओलाव्याने
भिजत, मुसमुसत...

ते घरंगळले असते
हुंदक्यांची हाक देत
तर दिली असती दाद
डोळ्यांतल्या तरंगणाऱ्या आसवांनी माझ्या
विरघळवीत अनाम दुरावा
तुझ्या-माझ्यांतला.

तसे झाले नाही;
काहीच नाही.

आता नकोच आहेत
तुझे ते अडखळलेले
स्पंदनशील शब्द,
न फुटलेले हुंदके...

फक्त हवी आहे
तुझ्या अंगणातील वृंदावनातल्या
तुळशीच्या वाकलेल्या मंजिऱ्यांनी उसवलेली
खिन्न, हळवी हवा :
पुन्हा न होणाऱ्या भेटीसाठी
उसासणारी...

मेधा पाटकर

बाजार

रुग्णांचा बाजार फणफणलाय
माझ्या सरणशय्येभोवती.
काही आसनांना खिळलेले, बाकी त्यासाठीच घुटमळलेले;
साऱ्यांनीच नजरांचे मुटकुळे झापडांआड दडवलेले.

इथली बंदिस्त घुसमट आता माझ्या नसांत भोसकून
ते खून करू पाहताहेत माझ्या वाहत्या रक्तसूत्रांचा.
माझ्याच हातांवर कसून, डागाळलेले बँडेज,
ते मिरवताहेत, हिंसक आरोपांच्या पट्ट्या डकवून.
आता कुठूनही आत घुसला प्रकाशाचा कणही
तर माझी मिणमिण नजर जाळून टाकेल,
म्हणून मीच सावधान.

त्यांच्या जर्जर आत्म्यांचे खुळखुळे, पडदे चिरतील
म्हणून मी कान खुपसून, माझ्याच मेंदूत, नि:शब्द.
शेजारच्या दालनातून बाहेर पडतोय एक एक जीव,
सरपटत, पुन्हा न परतण्यासाठी...

आत्महत्येचे पोस्टमार्टेम, माझ्याच हाडांतील धारदार
'आकसां'ने, चालूच आहे...अखंड, अनिर्णित.
मी जिवंत आहे, हत्याकांडाची साक्ष, एक धुगधुगी बनून;
माझ्या नजरेचेच लिलाव ऐकत,
त्यांच्या रोगट हिशोबांना डावलून,
निर्धनांचे मूक जगणे, मरणे तोलतेच आहे...

रजनी परुळेकर

एवढेच हाती उरलेले!

रस्ता : एक वाळवंट
अशा वेळी इवल्या इवल्या संघर्षात
आपली शक्ती न गमावणे,
स्वत:ची सोशिकता विस्तीर्ण करणे,
एवढेच हाती उरलेले.

शांतीच्या शोधात तळ्याकाठी बसावे निवान्त
अशा वेळी
वाट अडवून उभे राहिलेले तरस!
त्याच्या डोळ्यांचा रंग मिसळल्याने
पाणी विषमय बनलेले.
ते पाणी पचवणे
किंवा तहानेने व्याकूळ होऊन
मरून जाणे एवढेच हाती उरलेले!

मोहन म्हाडदळकर

हिरवे काहुर

हिरवे जावळ, वर झुकलेले श्यामल अंबर,
खळखळ ओहळ, वर झुलते फांदीचे झुंबर.

हिरवे गारुड, कुरणावर वाऱ्याची थर्थर,
कळप गुरांचा, गायींचा तृप्तीचा हंबर.

हिरवे मार्दव, भातांवर बाळसे अनावर,
अडते पाउल, रानफुले डुलती मेरेवर.

हिरवे लाघव, झेपावत भरल्या विहिरीवर,
ऊन पोपटी, भादव्यातल्या पृथुल धरेवर.

हिरवे चेटुक, माळ मोगऱ्याची उडते वर,
दूर कुठेतरि, केकारव आर्तसा हवेवर.

हिरवे काहुर, वेल भोपळ्याचा कौलावर,
मागिलदारी, हिरव्याचा बावरला वावर...

विष्णू जयवंत बोरकर

झुकले इथे वारे जरा

झुकले इथे वारे जरा झुकली जराशी चांदणी
हे कोण गेले नाचुनी माझ्या खुळ्या या अंगणी?

ना मेघ कोठे गर्जिले छायाहि नाहित हालल्या,
सजुनी तरीही बाहुल्या आल्या अशा या कोठुनी?

डोळ्यांत नव्हते स्वप्नही नव्हत्या श्रुतीही भारल्या,
कुणि शाक्त मंत्रे दंशिले हे रक्त तैसे उन्मनी.

नव्हत्या स्मृती आंदोळत्या हिंदोळ नव्हते हालते,
झोका तरीही हा कसा विश्वे दहा पालाणुनी?

नव्हतोच मी कधि येथला मी एकला तिमिरातला,
अंधावल्या नेत्रांत या हे चित्र कैसे फाल्गुनी?

मी तो रिकामा या जगी माझे न कोणीही कुठे,
'माझे न काही' बोलता सारेच मज की वेढुनी.

झुकले इथे वारे जरा झुकली जराशी चांदणी;
कळले न गेले नाचुनी हे कोण माझ्या अंगणी...

प्रभा गणोरकर

खरे तर

मला आवडले असते
असती माझी कविता धारदार
एखाद्या शस्त्रासारखी, एक नकार, एक निषेध,
एक बुलंद आवाज, कानठळ्या बसवणारा.
एक स्वर कोमल, हळुवार.
किंवा एक प्रहार, एक दहशत,
एक चकित करणारी जादू, एक ज्वाला, निदान
एक हलकासा चटका देणारी धग
किंवा अनेकांच्या अंत:करणांत खळबळ उडवून देणारे
क्रूर वास्तव, बाहू स्फुरविणारे चैतन्य
किंवा प्रत्याघातासाठी हात उठवू शकणारा वार.
तर प्रत्यक्षात ती आहे :
हलक्या आवाजातले स्वगत
किंवा निमूट स्वीकार, पराभवाचे भान आलेली क्षुब्ध शांतता
किंवा बेचिराग नगरांतून उठणारा विषण्ण धूर
किंवा पावसाने पुरती ओलसरही न झालेली जमीन
किंवा अरण्यावरचा कुंठित सूर्यप्रकाश
किंवा संतापाने रिकाम्या झालेल्या मस्तकातही नुसती ठणक
किंवा हताश, असहाय, निर्हेतुक रातवाऱ्यांसारखी अर्थहीन हालचाल.
कोण प्रतिसाद देणार तिला
नि कोण समजून घेणार?
कुणाला ऐकू येणार तिचे खिन्न कण्हणे?
कोणता दिवा आश्रयाला येणार तिच्या कोन्याकोपऱ्यांतील अंधाराच्या?
कोणता कंद आत पाहील वाट आतल्या आत थांबून तिच्यासाठी
फुलण्याची, कोण हाक मारील तिला
आहेस का अजून माझ्यासाठी म्हणून?
कोण होणार हळुवार स्पर्श तिच्यासाठी, अस्तित्वाच्या कृतार्थतेचा?
दिलासा देणारा संवादी स्वर कोण ऐकवणार तिला?
कधी तरी म्हणून गेले आहे कुणी की, काल अनंत आणि
पृथ्वी विपुल आहे–? खरे तर,
काल क्षणकालच आहे स्वत:साठी आणि पृथ्वी पावलांखाली आहे तेवढी.

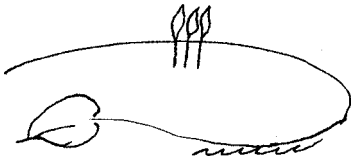

अरुणा ढेरे

बाई

असं रिकाम्या झोळीसारखं
हलत राहिलेलं आयुष्य
आणि वर मुक्या चिमणाळ्यासारखे तुझे डोळे,
बाई, धीर सोडून कसं चालेल?

ऊठ बाई,
नांदत्याला सोबत नको तुझ्या दु:खाची,
ने उंबऱ्याबाहेर, समजून
मागली तुळस आहे ना काळीनिळी!
तुझं वेचणं, निवडणं, पाखडणं,
तुझं भरडणं, कांडणं, दळणं...
तुझी ओवी फिरू दे पुन्हा घर भरून.
हातानं वात सार, मोठी होऊ दे ज्योत,
परत परत साचणारी काजळी टाक झाडून.

काहीच असत नसतं पुन्हा पूर्वीसारखं
एकदा शेवटपर्यंत जिवंत राहायचं म्हटल्यावर,
पण गर्भारशीसारखं असतं भविष्य,
एवढं निदान लक्षात ठेव!
रिकामा झोपाळा नुसता हलवू नये म्हणतात,
बाई, जीव आत ठेव!

वृंदा लिमये

खोल आहे जाण

जन्मजन्मांतरीचा हा
जुनाच जिव्हाळा :
वेदना-संवेदनांना
नव्याने उजाळा.

स्पंदने ती आंदोलने
किती सूक्ष्म छटा,
जाणलेले सामावेना,
यत्न पार थिटा.

कळलेले जे धूसर
किती गुंतागुंत...
व्यक्त व्हाया आशयात
सतत अस्वस्थ.

खोल आहे जाण त्याची
गुंतलेले प्राण,
अव्यक्ताची आराधना
जन्मवेधी वाण.

ऋत्विक डहाके

पान

मी बसलो आहे तळ्याकाठी
आणि पाहतो आहे पाण्याकडे.
लहान लहान वर्तुळं
आणि मंद लहरी.
गळून पडलेली पानं तरंगतात
निर्माण करीत अधिक लहरी.
प्रत्येक नवं वर्तुळ उच्चारतं तुझं नाव.
प्रत्येक गळून पडलेलं पान कधीतरी
तुझ्या प्रेमात होतं.
मी पाहतो पाण्याकडे
दु:खात बुडताना, रडताना
तुझ्या निळ्या डोळ्यांतून.
मी मागे कोसळतो जमिनीत.
मी कोसळतो तुझ्या प्रेमात.
सुन्न-बधिर मी आहे एक पान
तळ्यातलं :
तुझं नाव उच्चारणारं
तरंगताना तुझ्या अश्रूंवर.

गुरुनाथ सामंत

लिही!

आकाश तुझ्यासाठी वेडं होईल,
खाली वाकेल
आणि तू निळा होशील
असं लिही.

ही अंगांगाची माती
फेडून टाक कणाकणाने;
पंचमहाभूतांचं भूत तुझं झाड
सोडून गेलं तरी
इतरांना झपाटून उरशील
असं लिही.

शाईकागदशब्द
आणि तूही
निमित्तमात्र आहेस;
तुझ्यातील चेतना
ही भोवतीच्या अखंड चैतन्याची
ऋणी आहे
याची सजगता ठेवून लिही.

तुझं पाहणं
इतरांच्या पाहण्याहून
वेगळं का असेना,
पण आपल्यावरही कुणाचा तरी
अदृश्य पहारा आहे
याचं भान ठेवून लिही.

वयाचं भान पक्कं ठेव,
पण वयातीत होण्याचीही इच्छा बाळग!
स्थूलावरच तू बसला आहेस,
पण स्थूलालाच घट्ट धरून राहू नकोस;
या अस्थिरतेलाही स्थिर करणाऱ्या
शक्तींचा सूक्ष्म शोध घेता यावा
या ईर्ष्येने लिही.

तुझा लिहिता हात थांबलाथकला
तरी वाचणाऱ्याचे डोळे
अथक तुला पाहता पाहता
तुझ्या ओळीओळीतून वाहत राहतील
—असं लिही!

श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी

चित्र मोराचं

एलानं चित्र काढलं आहे
मोराचं :
उंच मान आहे.
चोच आहे.
डोकं आहे.
मोर समोरून दिसत नाहीय.
त्याचा एकच डोळा दिसतोय
आणि मोराच्या डोक्यावर तुरे :
हलतायत वाटतं.

मोराला
अंग आहे : त्यावर पिसं आहेत.
अंगाच्या आत रक्त आहे,
पण ते दिसत नाहीय;
सांडत नाही;
अंगाच्या बंद भांड्यात
ते भरून ठेवलं आहे.

मोराला पिसारा पण आहे.
शेवटाला डोळे असलेली
सुंदर पिसं :
जमिनीला लागलेली,
पण जमीन दिसत नाहीय.
पिसं धातूसारखी जड वाटत आहेत,
पण ती हलत आहेत.
आणि बघतही आहेत.

एला म्हणतेय,
''बाजूला व्हा.
तो आता सुरू होणार आहे.''
''म्हणजे?
मोर काय सुरू व्हायला
ती मोटर आहे?''
एला म्हणते,
''पण तो सुरू होणार...
सरका बरं बाजूला..''

मी विचारतो तिला,
''मोर सुरू होऊन
निघून जाणार?
पण तो कागद घेऊन जाणार?''
''नाही.
कागद आपल्याजवळ राहणार आहे.''

मोराच्या वरच्या
कोऱ्या जागेत
तिनं तिच्या अगम्य लिपीत
पेन्सिलीनं
तीन ओळी लिहिल्या आहेत :
''ते मोराचं गाणं आहे''
असं एला सांगत आहे.

मोराच्या डाव्या बाजूला
तिनं
चित्र आडवं करून
त्या अगम्य लिपीतच
एक ओळ लिहिली आहे :
''ते मोराचं नाव आहे''
असं ती सांगत आहे.

''मोराचं काय नाव?''
ती माझ्याकडं बघते,
जणू मी किती अडाणी आहे
असं दाखवत.

मी पुन्हा विचारतो,
''मोराचं नाव काय पण?''
एला आपल्या कपाळावर
हात मारून घेते.
म्हणते,
''अहो, मोराचं नाव काय?
मोर!''

एला म्हणते,
''सरका बरं. मोर सुरू होईल.''
''तो निघून जाईल?''
''हो.''
''ते लिहिलेलं गाणं घेऊन जाईल?''
''हो. जाऊ दे नं!
पण ते मोराचं गाणं
मी म्हणीन...''

एला मोराचं गाणं
म्हणत आहे.
मोर नावाचा मोर
गाणं म्हणत आहे...

ग्रेस

खेडेगावातील पाउसनांदी

१. तांबे-सोन्याची नांदी

निळसर डोंगर घळीघळीतुन धूर धुक्याचा निघत असे
खेड्यामध्ये गाव पुरातन तसा वसविला मला दिसे.

खडकसांधणी परी नदीचे वळण पुलातुन निघे पुढे
पारदर्शनी पाण्याखालुन माशांचाही जीव रडे...

हातामध्ये रिक्त कमंडलु, तहान् गळ्यावर घे जोगी
गावापासुन दूर अरण्ये वणवा वणव्याच्या जागी...

अग्नीशी संगनमत सोडुन वाराही इकडेच फिरे
पंथ सोडुनी जशी प्रणाली एकट कवितेतून झरे...

मनगट उसवी लख्ख तांबडे कडे चमकते की जळते,
जळते तांबे कनकदीप्तिवर खरेच का सोने होते?

वाळूवरुनी पाय उचलता गुडघे, कोपर झांझरती
मेंदूमधुनी शिळा अहिल्या झर्रकन ये चरणांवरती...

इथे मेघ झरण्याच्या पूर्वी वाकुन बघतो रे खाली
पात्र नदीचे किती भयंकर किती तळाची रे खोली?

उडे कावळा चिमण्यांनीही भुर्रकन अंगण सावरले
खेड्यामधल्या गावामधले लोक भाबडे बावरले...

२. पाउसनांदीची पिंजण...

पणतीमधल्या स्नेहलडीला चोच लावुनी बघे खुळा
वृंदावन समजून कावळा तुळशीचाही घेइ लळा.

अभीष्टचिंतन करावयाला पाउसनांदीची घाई
आल्या गावाच्या वेशीवर खेड्यातुनि संध्यामाई.

झिळमिळ झिळमिळ हले पताका देउळकळसावरि बगळा
थवा झुगारुन कळसावरती असा कसा एकट बसला?

स्पंदन बंधन श्वासांचेही हृदय कशाने रे फुलते?
कळीत दाटुनि उत्सव भरले फूल कशाने अन् मरते?

छप्पर सजवुनि किती झोपड्या पडवीमध्ये की मग्न
खेड्यामधले गाव बघा ना असे कसे हे संलग्न?

रत्नखड्यांचे लक्तर करुनी डोईवरती चुंबड घे
आकाशातिल ढग तोलाया प्राण पिंजती का अवघे?

पुढून गेली झरझर दिंडी पाउसनांदीच्या आधी
गोष्ट मुळातुन नव्हती गिचमिड होती याहुन ती साधी!

वसंत आबाजी डहाके

कळ

कोणीतरी मला या ग्रंथाच्या दाराशी आणून सोडले.
आत पाऊल टाकले
आणि अर्पणपत्रिकेच्या उंबरठ्याला ठेच लागली.
पायांतली कळ पायांतच ठेवून
अनुक्रमणिकेच्या वाटांमध्ये शिरलो,
तर दिशाच हरवल्यासारखे झाले,
कसलाच क्रम लागेना.
मी माळव्यात आहे की मगधात, काही कळेना.
कसा तरी कोणत्या तरी पृष्ठावर जाऊन पोचलो
तर ओळखीच्या वाटांसारखी, घरांसारखी
रूपके, प्रतिमा, प्रतीके दिसू लागली.
ओळीओळींमधून हिंडताना
माझ्यासारखेच एक अस्तित्व
तिथे वावरत आहे असे वाटले.
मी या वाटांनी पूर्वी कधी गेलो आहे की काय
असे वाटले.
तरीदेखील तो परिसर पूर्ण ओळखीचा नसून
काहीतरी अनोळखी असे त्यांत आहे
असेही जाणवत राहिले.

मी कदाचित माझ्याच गावात असेन,
माझ्याच घराच्या अंगणात उभा असेन,
किंवा कोण जाणे, नसेनही.
कदाचित मी प्रतिबिंब पाहत असेन
आणि ते ज्या कशाचे प्रतिबिंब आहे, ते दिसत नसेल.
कदाचित मी मूळ तेच पाहत असेन
आणि ते प्रतिबिंब आहे
असे वाटून घेत असेन.

माझ्या पायांतली कळ हळूहळू
मेंदूपर्यंत पोचली...

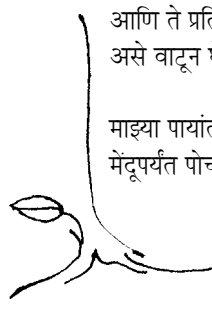

अनुराधा पाटील

एक दिवस

दिवस,
या खोलीतून त्या खोलीत,
खिडकीशी उभं राहून,
कॉटवर टेकत,
कधी या कधी त्या
नळाच्या तोट्या सोडत, बंद करत
निरर्थक.

कधी फोन,
कधी नुसताच पेपर
अक्षरं घरंगळत जाणारा,
कधी थकून टीव्ही,
तर तिथंही
काळ्या-पांढऱ्या मुंग्यांची
रांग अगणित.

कधी येता जाता
वाळत चाललेल्या रोपांची
पानं बघत हळहळ,
की लक्ष द्यायला हवंच होतं
निदान यांच्याकडं तरी.

कधी गोळा केलेल्या
असंख्य कात्रणांमधून
कक्षेबाहेरचं
जग शोधत फिरणं,
तर कागदावरही
मधल्या काळात मरून गेलेल्या
मुलांच्या निष्पाप बातम्या
आणि अभावाचे
भूकबळी सर्वत्र.

कवितेशी काही
देणं ना घेणं, असा हा
भोवताल
आणि आपल्याला
आतच ठेवून
बुजवली गेलेली काटेकोर
तळघराची दारं.

जिथं दिवस जातो
आपला आपल्याबरोबर,
त्याचा त्याच्याबरोबर,
घराच्या भिंतीसुद्धा होतात
तटस्थ परक्या
थोड्या आपल्यासाठी,
थोड्या त्याच्यासाठी,
एकमेकांसारख्या.

उलगडतो हळूहळू
रात्रीचा मखमली काळा पडदा;
घेरला जातो
नव्या भयानं जीव,
की कशी येईल झोप
अन् आलीच तर
कुठल्या स्वप्नांनी
उठून बसावं लागेल
उजाडायची वाट पाहत...

रात्र चालते मग
आपल्या काळ्या पंज्यात
अवघा अवकाश एकवटून
आणि पडल्या पडल्या
ऐकू येत राहतो
सुप्त कोलाहलाचा स्फोट,
थरथरते थोडी आतली तार
मौनाच्या सुरांवरच लावलेली
आणि निदान
या दिवसावर तरी
पडलेली नाहीय
कोणत्याच पुरुषाची सावली,
ना घरच्या, ना दारच्या.
मी टाकते एवढाच
सुटकेचा श्वास अखेरीस
जीव मुठीत घेऊन
जगावं लागणारांच्या या जगात
आणि डोक्यावर
नुसताच गरगरत राहतो पंखा
काळाच्या वेगानं...

रेणू पाचपोर

रांगोळी

नऊ, आठ, सात, सहा
असे करत करत
दोन्ही बाजूंना
एक एक ठिपका
इथपर्यंत रांगोळी येऊन ठेपली.

आता जोडणी :
चुरचुरीत पांढरीशुभ्र रांगोळी
नाजूक बोटांमधून उतरणारी.
सहजपणे रेषा धावत जाणाऱ्या.
हळूहळू चांदण्या
उगवून येणाऱ्या.
ओलसर जमीन
रांगोळीचे धडधडते हृदय.

मनात रांगोळी तयार असते :
रूप नितळसे.
ती उतरते
जशीच्या तशी
जमिनीवर
सराईतपणे.
बोटांच्या चिमटीतून
हळदकुंकू जरासे
नेमक्या महत्त्वाच्या जोडांवर.
बाळाच्या डोळ्यांत काजळ,
गालावर तीट
लावल्याप्रमाणे.
अंगणाला जिवंत करून
रांगोळीकडे पहात पहात
ती आत गेलीसुद्धा.

उरलेली मागे
अस्वस्थ तरीही हर्षभरित
रांगोळी...

शॉपिंग

दासू वैद्य

कुटुंबच्या कुटुंब,
जत्थेच्या जत्थे,
लोक निघालेत बाजाराकडे;
लोकांना करायचीय शॉपिंग,
धुंडाळायचेत मॉल.

मॉलमध्ये रमतं मन,
थंडगार राहतं तन.
मॉलमध्येच उगवतात भाज्या;
लटकणाऱ्या कपड्यांना
लगडतात माणसं.
या चकचकीत लोणच्यापासूनच
तयार होते कैरी;
या मोहक फुलांसाठीच
जन्मलीत फुलपाखरं;
हेच दूध नेऊन भरलं जातं
गाई-म्हशींच्या आचळांत;
ही अंडी उधार नेऊन
पक्षी करतात स्वत:ची वंशवृद्धी;
कधीही येऊ शकतात मधमाशा
या नॅचरल मधाच्या बाटलीवर...
पिकानं भरून जावं रान
तसा सेलनी भरलाय बाजार;
कुठल्या दैवी वरदानातून
मानवाला लाभले सेल!
एकावर एक फ्री,
दोनांवर तिसरं फ्री...
डिस्काउंट तर चिकटला
कायमचा पावतीला.
सांबारात कोथिंबीर
आणि लोकांच्या शौकीन भुकेवर
तरंगतायत हॉटेल्स,
चापतायत लोक पदार्थांवर पदार्थ;
पुन्हा चवताळून करतायत शॉपिंग
हाश्हुश करीत समरमध्ये,
स्वेटरं घालून विंटरमध्ये,
रेनी सेल तर भरून वाहतोय लोकांनी.

नवेपणाचा वस्तूंना होता गंध
तेव्हा खरेदी होती गरज;
शॉपिंग झालीय जाहिरातीतून
उगवलेली करमणूक.
होते शॉपिंग,
खर्चतात पैसे,
होतात वस्तूही गोळा.

पण थोड्याच वेळात
मेकप उडालेल्या
बाईसारखं ओकंबोकं
वाटू लगतं
शॉपिंग उत्सुक मनाला...

अनुपमा उजगरे

काळोखातील कवडसा

इथून निघायचं निश्चित झालं
तेव्हा त्यानं मोठ्या कष्टानं
आपले मोठाले निळे डोळे
आणखी मोठे मोठे करत शेवटचं
तिला सामावून घेतलं.
मग लांबच लांब निळा शांत बोगदा.
मंद सुगंधी निळाईत तिचा हॅपी प्रिन्स
तरंगत, विरघळत निघालेला...

निळ्या बोगद्याच्या अलीकडे
ती उभी भयचकित एकाकी;
वर्तमानाचा विस्कटलेला जिगसॉ
हातात घट्ट धरत
काळोखं भविष्य पाहत :
निळ्या बोगद्याच्या पलीकडे
त्याच्यासाठी असते
एक प्रसन्न लालसर पहाट.

त्याच वेळी कुठे तरी पडत असतो
काळोखात एक कवडसा :
तो ठेवून गेलेल्या
त्याच्या नितळ दृष्टीचा.

अजय कांडर

वय

मी माझ्या तीन वर्षांच्या मुलीला
अ, आ, ई शिकवताना
सांगत बसतो कम्प्युटरचं जग
तिच्या बोबड्या बोलांत.

तेव्हा मुलगी 'क' अक्षर उच्चारता येत नसतानाही
शंकाकुशंकांनी मला भंडावून सोडते,
तसा मी सुखावतो;
माझ्यातला बाप जागा होत
तिची पाठ थोपटताना तिला पुढे शिकवत राहतो.

क म्हणजे कम्प्युटर
ई म्हणजे ईमेल
पा म्हणजे पासवर्ड.

मुलगी थांबते;
अक्षरांच्या उच्चारांऐवजी रडू लागते,
तसा मी रागावतो,
दम भरून तिच्यावर डोळे वटारतो.

तशी माझी मुलगी
दुडूदुडू धावत, आजीच्या कुशीत शिरून
हुंदके देत
न येणाऱ्या अक्षरांच्या उच्चारांसह मोकळी होते.

तेव्हा
तिची आजी मला सांगते
मोहरणाऱ्या झाडांची आणि फुलांचीही गोष्ट :

जेवढं झाड मोहरेल तेवढी फळं येतील असं नाही,
जेवढी कळी उगवेल तेवढी फुलं होतीलच असं नाही.

तेव्हा
मुलगी आणि तिच्या आजीकडे टाकून कटाक्ष
मी हिरमुसतो.

तशी तिची आजी
पुन्हा मला सांगते,
तूही हे शिकून घे बाबा :
मोहरण्याचं आणि फुलण्याचं रोपाचंही एक वय असतं!

प्रज्ञा लोखंडे

कोजागिरीचा झुबका

ही रात्र रात्रीसारखीच आहे.

चांदणं कुठल्याही पौर्णिमेला असतं तसंच :
सजीव,
थेट झेपावणारं!

मला त्रास होतोय,
श्वासही घेता येत नाहीये धड...
आठवतही नाही आता,
कधी ढकलूं गेलं मला
सजीवतेतून बाहेर...

सरावच केलाय मी,
स्थिति-लयाच्या
आत्यंतिक गोठवलेल्या बिंदूत राहण्याचा.
आता, नाही सहन होत मला
नैसर्गिक असं काहीही!
माझं जग गच्च भरून गेलंय
अ-वस्तूच्या
निर्मम अ-रंगानं.

पत्ता बदललाय माझा
हे, खरं आहे.
बदललंय घर,
घराच्या भिंती,
दरवाजा, जमीन,
बरंच काही...
तशीच आहे अजून
यातनेची संपूर्ण मुभा असलेल्या
साळसूद छताखालची
घशातच अडकलेली जुनी किंकाळी.

''प्रत्येक क्षण नवा असतो,''
तू म्हणालास...
नुक्ताच खुडून आणलेला
लालसर शेंदरी रंगाचा
झुबका हातात ठेवत ताजा!
त्याचं काय करू?
कुठेही ठेवला,
नजरेआड केला,
कोपऱ्यात नेला,
पाठ फिरवली,
तरी सूर्यफुलासारखा
सतत वळतोय माझ्याकडे
त्याचा प्रत्येक देठ,
पाकळी न् पाकळी,
खोलवर गंध
संपूर्ण!

ही रात्र रात्रीसारखीच आहे.

चांदणं कुठल्याही पौर्णिमेला असतं तसंच
सजीव,
थेट झेपावणारं!

उत्तम कोळगावकर

आज घडलं नाही काही

आज घडलं नाही काही :
नाही हंबरल्या गाई,
नाही उदासली राई,
नाही कोमेजली जाई.

नाही वाराही जराही
आज सुसाट सुटला;
माती विसावली होती,
नाही धुरळा उठला.
आज आभाळाचा जीव
नाही झाला लाही लाही.

नाही झाडावर झाला
आज पक्ष्यांचा आकान्त;
कुण्या पारध्याचा बाण
नाही घुसला उरात;
जणू संकटाला होती
आज येण्याची मनाई.

कुठे कोसळ झाल्याची
नाही बातमीही आली;
आज शांततेला नाही
जरा जखमही झाली;
आज एकदाही नाही
कुणी लुटली कमाई.

आज दु:खही थकून
होतं निवान्त निजून;
मन पेटलेलं आज
होतं जरासं विझून;
डोळे कोरडेच होते,
अश्रू ओघळला नाही...

चंद्रमोहन कुलकर्णी

आवाहन

स्मशानकळांकित,
जखमरंगी,
करवतकाठी
धुवट यलो ऑकर.

ओले पंचे
किरवंतांचे.

मृत्युपश्चात शुभ्र पिंड ओशट.
रक्तरंगी
बुटके
ध्वज.

मृत्युपूर्व कृष्णरंगीवस्त्रांकित कावळ्यांनो,

हे ध्वज तुम्हांस आवाहन करीत आहेत
मोक्षासाठी :

हे आमच्या अवकाशातील बापा,
स्वर्गात परमेश्वरास शांती लाभो
आणि
पृथ्वीवर
सज्जनांस
गौरव!

भारती बिर्जे-डिग्गीकर

प्लॅनेटोरियम

तारकांची आदिद्रव्ये ग्रहकुलांचे जन्ममृत्यू,
बदलणारी सूर्यसूत्रे शतकांतरीचे धूमकेतू.

किरण जेथे विरहमापन ती जुनी घुमटी निळी,
अंत नाही उदय ना अस्तित्वशाळा मोकळी.

आणि मीही बिंदुमात्रा वेधते या अंतरिक्षा,
बद्ध येथे सिद्ध तरिही उलंघण्या साऱ्याच कक्षा.

जाणिवेचा लाल तारा–कोंडला माझा उमाळा,
या नभाच्या पार होतो. शून्यमाळा...शून्यमाळा...

यशवंत मनोहर

असेही नाही

सारेच अंधार सूर्यास्तानंतरच उगवतात असे नाही;
साऱ्यांनाच हसत हसत बेइमान होता येते असेही नाही.

कधी आकाशातून निखाऱ्यांचे शिरवे येतच नाहीत असे नाही;
आणि मातीला येणारे तेजाचे अंकुर बालबाह्यच झालेत असेही नाही.

चौकटीबाहेर पडलेली सर्व पावले गुन्हेगारच असतात असे नाही;
प्रत्येकच नदीमधले पाणी समुद्राच्या घरी जातेच असेही नाही.

साऱ्याच काळजांना हंबरणे फुटतेच असे नाही;
साऱ्याच झऱ्यांना विहिरी मिळतातच असेही नाही.

नेहमीच ढगांना पावसाचा पान्हा फुटतोच असे नाही;
साऱ्याच युद्धांना रणांगणे मिळतातच असेही नाही.

साऱ्याच मनांना आगी लागल्या आहेत असे नाही;
साऱ्याच घरांमधील चुली विझूनच गेल्या आहेत असेही नाही.

साऱ्याच मनांना अंगणे असतातच असे नाही;
सारीच फुले सुगंधाचेच निरोप वाटतात असेही नाही.

साऱ्याच कुऱ्हाडींचे दांडे गोतास काळ होतातच असे नाही;
काही नांगरांचे फाळ वाकतच नसतात असेही नाही.

सर्वच माणसे अंथरूण पाहून पाय पसरतात असे नाही;
साऱ्याच मोरांनी पिसारे गहाण ठेवले आहेत असेही नाही.

कधी कधी रात्र सूर्याला चकवून लांबतच नाही असे नाही;
ज्वालामुखीच्या समुद्राला किनारा असतच नाही असेही नाही.

अजीम नवाज राही

कल्लोळातला एकान्त

मिटले तडफडत आईने डोळे...
आहे कायम अजून डोळ्यांत
अकाली अपत्य गेल्याची ओल...
अर्धांगवायूच्या झटक्यातून
सहीसलामत बाहेर पडलेले वडील
गेले हलक्याशा आजाराने परवा...
दुर्दैवाच्या भीषण वळणांवर
पुसत राहिली कविता, आसवे.

कोलमडलो नाही आधारचिरे निखळताना;
रुजली आघातांच्या ठिकाणी बळाची बिजे;
साकारले सोशिकतेचे झाड :
तरळला पानापानांत कवितेचा चेहरा.

कबरस्तानातल्या तीन कबरींकडे बघताना
उठल्या एकाकीपणाच्या वावटळी मनात.
आपले म्हणून संबोधावेसे
नव्हते कवितेशिवाय दुसरे.
नसते तिला येण्यासाठी वेळकाळ;
ती ठोठावते मेंदूचे दार
मोहरमचे नगारे दणाणताना,
गिरणीवरून दळून आणताना,
मिलचा भोंगा वाजताना,
मटणाचा भाव करताना,
नळावर पाणी भरताना,
येते माझ्यात आभाळून
अगदी जेवतानासुद्धा.

ती येते तेव्हा
असते घरात सुरू मुलांची धिंगामस्ती,
बायकोची सांसारिक बडबड;
बाहेर पापड, गुलगुले, डबलरोटी
विकणाऱ्यांच्या गगनभेदी हाळ्या...
मी करतो अधूनमधून विचार :
सापडत असेल कसा
मोहल्ल्यातल्या कल्लोळात कवितेला एकान्त...

राही डहाके

गांधी आणि मॅग्नोलियाचे झाड

एखाद्या असंख्य शिराशिरा असलेल्या पानासारखा
सुरकुत्यांनी भरलेला त्यांचा चेहरा.
दगडावर उठलेले जणू कुंचल्याचे मृदू फटकारे
त्यांच्या चेहऱ्यावरची शांतता
किंवा त्यांच्या डोळ्यांत उतरलेले आकाश
पकडू शकत नाहीत.
त्यांची अलवार हडकुळी पाठ
आता वाकून लिहिते आहे एक इतिहास
जो खूपच दूरचा, परका, भंगुर वाटतो.
१८६९-१९४८.
त्यांच्यासमोरच आहे एक मॅग्नोलियाचे झाड
वाट्यांसारख्या सुवासिक फुलांनी भरलेले.
अचानक निळ्या आकाशातून, झाडांतून, गवतांतून
दोन छोटी मुले येतात,
त्यांच्या मागे लपायला,
आपल्या आईवडलांपासून, मित्रांपासून, देशवासीयांपासून
दूर लपायला.
कुतूहलाने ती या दगडात कोरलेल्या म्हाताऱ्याकडे बघतात
आणि त्याच्या पाठीवर चढण्याचा प्रयत्न करतात;
त्याच्या मांडीवर बसून बघतात,
ज्या मांडीवर आहे एक लहानशी टिपणवही,
दगडी वही, स्थिर,
जी तो भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो आहे
वर्षानुवर्षे, दशके, शतके;
दगडात बद्ध होऊन लिहू पाहतो आहे इतिहास
किंवा कदाचित भविष्य कोरू बघतो आहे,
त्या मुलांसाठी;
परकी,
एकाकी,
टाकलेली मुले,
बहुतेक वेळा प्रेम मिळालेली,
कधीकधी
तिरस्कृत,
मारली गेलेली,
कधी घरची, गावची,
अनेकदा परकीय,
बाहेरची.
असल्या शब्दांचा अर्थ कुठे सापडत नाही;
शोधला पाहिजे
विचारांच्या शब्दकोशात,
जो अजून लिहिला गेलेला नाही,
तो सापडून, लिहून, विचारविमर्श करून
पसरवलेला अर्थच कदाचित बोध करून देईल.
मी थांबते आणि वाट पाहते
त्या दगडी त्वचेवर
एखादी थरथर उमटते का,
ओळखीची एखादी खूण दिसते का त्या दगडी डोळ्यांत, याची;
आणि विचार करते
की ते इथे काय करीत आहेत,
या मॅग्नोलियाच्या झाडाकडे बघत,
एखाद्या हरवलेल्या लहान मुलाप्रमाणे,
एका दूर देशात,
आपल्या घरापासून सात समुद्रांपलीकडे,
माझ्याप्रमाणेच.

सुमित्रा भावे

किती सुंदर आहे हे शहर

किती सुंदर आहे हे शहर
इथे आपण भेटलो...
इथली प्रदूषित हवा,
इथल्या प्रकांड पंडितांचे तोंड शिवलेले मुखवटे,
इथले कलेच्या प्रांतातले स्वघोषित पहारेकरी,
अशा टेररिस्टांचं–भिववणारं हे शहर.

तरी किती सुंदर आहे हे शहर
इथे आपण भेटलो...
दृष्टी कमी झाल्यावर
इथला अशांत शांत अंधार बघत बसायचे बाबा!
इथेच कधी टेलिफोनवर ऐकू येते मित्राची बासरी!
इथेच
झपाटलेले जंगल बनते घर
तऱ्हतऱ्हेच्या प्राण्यांनी भरलेले–
झाडं, माती, पाणी, ऊन, वारा, आभाळ, पाऊस झेलणारे,
नात्यांच्या काटेरी करवंदी झुडुपांनी भरलेले.
कुठे काहीच नसताना
समोर माणसांची गोष्ट साक्षात घडू लागते.
ती बघताना किती शहरवासींचे डोळे भरून वाहू लागतात :
–कुणाचे कोरडे कोरडे
–कुणाचे वळिवातल्या नावरणाऱ्या ओघळांसारखे.

किती सुंदर शहर आहे हे
इथे आपण भेटलो...

निरंजन उजगरे

साद-प्रतिसाद

आपल्या स्वप्नांना जाग येताना
मंदिराच्या ओवरीवरून घरंगळत असे
घंटेचा मधुर नाद.
दंवाच्या थेंबांहून नितळ पारदर्शक
घुंगुरवाळ्या भूपाळीचे स्वर
लडिवाळ वळणे घेत असत आपल्यामधून.
पूर्वेशी कुजबुजणारी लालस छटा
छोट्या छोट्या पंखांवर बसून
किलबिलत जात असे आपल्यामधून.
डेरेदार वृक्षाची एखादी सळसळ
तल्लीन होत जाई फडफडीच्या तालात
आणि पुन्हा उलगडत जाई आपल्यामध्ये
नि:शब्द शांततेची सैलसर रेशमी लड.

मी तुला मनातच घालीत असे साद
आणि आपोआप झंकारत येई तुझा प्रतिसाद.

नंतर अचानक जाणवू लागला
चित्रविचित्र स्वरलाटांचा
दूरवरून सरकत येणारा नाद.
आपण कुतूहलाने, आपापल्या परीने
सज्ज झालो त्यांना
आपल्यात सामावून घेण्यासाठी...
लाटा आदळू लागल्या आपल्यावर एकापोठापाठ एक...
त्या चित्रविचित्र स्वरांचे अर्थ पुरते समजण्याआधीच
आपण पूर्णपणे वेढले गेलो लाटांच्या कोलाहलात.

तुझ्या-माझ्यात थयथयाट करू लागले सूर.
मंदिराची ओवरी उद्ध्वस्त करू लागले सूर.
भूपाळीला छिन्नविच्छिन्न करू लागले सूर.
दंतचक्रामधून गती मिळालेले सूर.
पक्ष्यांचे पंख छाटून टाकणारे सूर.
भयस्वप्नांतून आक्रोशत जाणारे सूर.
हिरवीगार अरण्ये बेचिराख करणारे सूर
आपल्याला एकमेकांपासून फरफटत दूर नेणारे सूर.

ह्या सर्व कोलाहलातून
जेव्हा क्षणभर घेऊ शकलो मी मोकळा श्वास
तेव्हा दिसली मला माझ्यासारखीच धडपडणारी,
कोलाहलातून बाहेर पडू पाहणारी
तुझी आकृती थकून गेलेली.
मी जिवाच्या आकान्ताने तुला हाका मारतो
आणि तुला त्या ऐकूही जात नाहीत...
मी हाका मारीतच राहतो
हळूहळू दिसेनाशा होत जाणाऱ्या तुला.

कधी काळी
मी तुला मनातच घालीत असे साद
आणि आपोआपच झंकारत येत असे
माझ्यातून तुझा प्रतिसाद.

विद्युल्लेखा अकलूजकर

तशी मी स्वत:लाच भेटे नव्याने

हिमाने दुधी जाहलेले गिरी हे, दिसू लागले पाहता खालती!
निळ्या स्वच्छ आकाशमार्गात दावी, चलच्चित्र सृष्टी मला भोवती!

जसे पुंजके पिंजल्या कापसाचे, तसे मेघ येती गिरीच्या शिरी
तयांहून उंचावरी यान माझे, पडे तोकडी बापुडी वैखरी!

गलेलठ्ठ मेंढ्यांपरी दूर काही ढगांचे थवे दाटुनी भांडती,
ससे खेळती पर्वतांच्या जटांशी, पुढे शुभ्र हत्ती नभी चालती!

ढगांच्या शिरी ऊन पाडे तयांची, गिरीकंदरी सावळी सावली
चुण्याचुर्गळ्यांच्या पटा पांघरोनी धरा तृप्त खाली दिसे झोपली!

निळ्या अंतराळी जणू यान थांबे, ढगांचा किती दाट हा गालिचा!
गती जाणवेना...निळा-पांढरा रंग...मध्यात मी...शांत दाही दिशा.

नभी उंचवोनी मला भू-सुतेला, निळाई कशी काळ हा थांबवी?
घडे अद्‌भुताचा मतीला सुख-स्पर्श, चित्तात जाणीव जागे नवी.

वरी सूर्य तापे, घनांच्या थव्याने जसा झाकुनी जाइ तो कैकदा
तसे झाकते बुद्धिला अभ्र माझ्या, मला नाठवे आपुली संपदा!

क्षणार्धात भेदून काळ्या घनांना, पुन्हा तेज फाके नभी साजिरे
तशी मी स्वत:लाच भेटे नव्याने, उरी प्रेम दाटे, जगी ते भरे!

रमेश वेळुसकर

हरवल्या पानी

आषाढझडीने
ओलावला बोल,
कुठे गेला खोल
कळेचिना.

कळेचिना त्याला
आली तीन पाने,
त्यांची झाली राने
हरवून.

हरवल्या पानी
उमटले बोल;
श्रावणाचा तोल
नृत्यवंत.

कविता महाजन

नव्या वाताहतीला सामोरं जाताना

नव्या वाताहतीला सामोरं जाताना
मी पुन्हा धरलं कवितेचं बोट
की, बाई...माझ्या धांदोट्या ठेवायला
अजून थोडी जागा दे तुझ्या ओळींमधून.

तर ती हसली खळखळून मैत्रिणीसारखी.
तिच्या हसण्यानं फडफडली वहीची पानं
आणि जुन्या वाताहती पुन्हा
सहज उघड्या पडल्या.

वाताहतीला वाताहत म्हणतात हे ठाऊक नव्हतं
तेव्हापासूनचा सगळा इतिहास,
नजिकच्या भूतकाळापर्यंतचा...
काही शिकता येत नाही या इतिहासातून,
टाळता येत नाही कुठलीही वाताहत
किंवा रोखताही येत नाही;
नष्ट करणं ही तर खूप दूरची आणि
दुरापास्त गोष्ट.

आता अनुभवामुळे फार तर
तिच्या रूपाबद्दल अंदाज बांधता येतात
आणि निमूट स्वीकारता येते
होत जाणारी पडझड;
मिसळून जा म्हणता येतं तिला
जुन्या वाताहतींच्या घोळक्यात.

खरं तर सगळी कृती मला पाठ झाली आहे :
सगळ्याच संकटांना संधी मानायचं;
पहाटे तुळशीला पाणी घालायचं :
फळ्यावर रोज नवा सुविचार लिहायचा;
हिंसेचे फुटवे खुडून टाकायचे;
आलेला ऋतू आल्हाददायक म्हणायचा;
तू सोबतच आहेस असं समजायचं;
न्हाऊन वाळवायचे ओले केस;
आरशात चेहरा पाहायचा ओळख राहावी म्हणून;
अंगभर बचाव गुंडाळायचा
आणि उतरायचं पुन्हा रस्त्यावर
नव्या वाताहतीला सामोरं जाण्यासाठी.

दर वेळेसारखंच असणार मग सगळं...
कोसळायचं, पुन्हा उभं राहायचं, धडपडायचं;
जे शाबूत राहिलंय ते सारं गोळा करायचं;
मातीत तूस मिसळलं की घट्टपणा येतो घड्याला
तसं साऱ्या वाताहती स्वत:त कालवत
मिसळत मळत घडवत न्यायचा नवा आकार
आणि ओलेपणीच नक्षी कोरावी
तशी लिहून ठेवायची पुन्हा एखादी कविता
नव्या वाताहतीला सामोरं जाण्यासाठी.

हेमकिरण पत्की

अंतर

मी पाहतोय
माझ्या डोळ्यांनी तुला.

कदाचित, तू दिसणार नाहीस
आहेस तशी
किंवा दिसशील
धुक्यातल्या शिल्पासारखी...

मला जाणवतंय,
दृष्टीच्या या कोनाएवढी
किंवा परिघाएवढी नाहीस तू;
आणि हेही जाणवतंय,
की जवळ असूनही
आपल्या दरम्यान अंतर आहे.
पण मी अधीर नाही
ते कापण्यासाठी
किंवा बधिर नाही
डोळ्यांआड करण्याएवढा.

या अंतराला
दखलघाईत शब्दानं बांधून घ्यावं
असं माझ्या तळमनात काही नाही.
माझी बुबुळं माखलीयत
अनामिक आकान्तानं
आणि फडफडतायत पापण्या
नकळत्या सळसळीनं.

मला नुसतंच माझ्या डोळ्यांनी
तुला पहायचं नाही;
समजून घ्यायचंय
तुझं निळसर डोळसपण.
असतंच की नाही अंतर म्हणजे
दोघांमधलं अदृश्यपण?

संगीता बर्वे

वडील

चिमुकल्या हातात
रंगीत फुग्यांची दोरी देऊन
माझं बाळपण खेळवत
भरभक्कम हातांनी
ज्यांनी वाढवलं मला,
सांगितल्या जादूनगरीच्या परीकथा,
म्हटली चिऊकाऊची बोबडगाणी;
आणि साऱ्या भूलभुलैय्यातून
आणून सोडलं अलगद
वास्तवाच्या बेरंग दुनियेत,
ते माझे वडील :
पारा उडालेल्या आरशासारखे; कळाहीन
निजले आहेत
पांढऱ्यागार दगडी हॉस्पिटलच्या
रूम नंबर दहाचा 'कॅन्सर पेशंट' होऊन;
निर्वाणीचा औषधोपचार साहून;
करत चौकशी
माझी, माझ्या मुलाबाळांची
हसत मनाशी;
करीत आठवण माझ्या मुलीची :
तिनं मोडलेल्या खेळण्याची,
फोडलेल्या फुग्याची,
केलेल्या थयथयाटाची.
दिशापारच्या त्या नजरेत
असंख्य रंगबिरंगी फुगे,
किल्ली दिल्यानंतर टाळ्या पिटणारा विदूषक;
नि हात उंचावून
खदखदून हसणारी
झिपऱ्या केसांची
एक छोटी मुलगी!

प्रमोदकुमार अणेराव

एक खोली

एक खोली उभी आडोशाला,
मरताना बापाने माझ्या नावे करून दिलेली :
बसक्या छप्पराची, वाकल्या दाराची,
बिनखिडक्यांची, मनाच्या आकाराची...
ज्यात भरून आहे खूपसा
काळोखाचा गर्विष्ठ भुसा,
भिंती मेणचटलेल्या, काहीबाही चितारलेल्या,
ज्यांचा सुटत चाललाहे गिलावा पोपड्यापोपड्याने,
खिळखिळ्या झालेल्या खुंट्यांवर स्वप्नांची लोंबताहेत लक्तरं
इतमामाने.
चारी कोपऱ्यांत कातिणीचं घनदाट जाळं,
ज्यात गुंतून पडलेले माझ्या मनोरथाचे किडे,
मध्यात गाठलेला कुणाचासा फोटो :
धड शाबूत अन् वाळवीने चेहरा खाऊन टाकलेला.

कधीतरी एखादवेळी कौलांच्या फितुरीने
प्रकाशाचे क्षणभंगुर कवडसे
काळोखाची भावसमाधी भंग करतात.
तेवढ्यापुरती ऊरभर खोली शहारते.

एव्हाना खोली मनस्वी, नि:शब्द, सामसूम :
मरताना बापाने माझ्या नावे करून दिलेली.

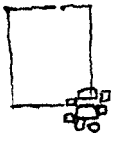

ऋत्विज काळसेकर

भीतीनं ग्रासलंय मला...

गेल्या कैक वर्षांपासून
माझ्या आत दबा धरून बसलेलं जनावर
अलीकडे झालंय
दात पडलेल्या नि नख्या झडलेल्या
वाघासारखं लाचार आणि बेबस.
ते करत नाही आता पूर्वीसारखा विरोध तीव्र
वा नोंदवतही नाही शेपटी झाडत आपली प्रतिक्रिया
वा गुरगुरून करत नाही निषेध व्यक्त
किंवा उसळी मारून झेपावतही नाही
समोरच्याच्या नरडीचा घोट घेण्यासाठी.
अलीकडे ते विरोध करणं तर सोडाच, पण
स्वत:च्या रक्षणसाठीही सरसावत नाही की काय,
अशा भीतीनं ग्रासलंय मला...

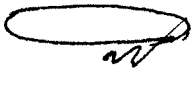

नलेश पाटील

चोचीने लिहितात नभावर

चोचीने लिहितात नभावर पक्षि ऋतूंची गाणी,
सोडुन देई सागरामधे गगन मोकळे कोणी...

अधांतरी ही ज्योत उन्हाची दिवा दिसेना कैसा?
कुठल्या वातीवरी तेवतो सूर्य दिसाचा ऐसा;
रोज फुलांच्या मनी पहाटे आनंदाचे पाणी...

वारा झुळझुळ गातो गाणी पाणीही झुळझुळते;
पहा निळाई पाण्यासंगे हर्षभरे खळखळते;
तळी जरी भासती तरी त्या निळ्या नभाच्या खाणी...

झाडांवरती पाने धरती ओले छत मायेचे;
मंद उन्हाला झाड लावित अस्तर पडछायेचे
वनराईच्या ओठांवरती वसे झऱ्याची वाणी...

हिरव्या दरबारातुन घुमते कुहूकुहू ललकारी;
फांदीफांदीवर झुलणारे वासंतिक दरबारी.
यांत कुठे शोधू फुलराजा आणिक त्याची राणी...

दिलीप वि० चित्रे

क्षितिजापर्यंत

गात्रे सुन्न होऊन जातात तेव्हा
आभाळ कोसळून येत असल्याची
जाणीव व्हायलाही फार वेळ लागतो.
पण थोपवू शकत नाही आपण त्याला.
ते येत असते चहूबाजूंनी अंगावर
आणि आपण गाडले जात असतो उभ्या आयुष्यातल्या
आपल्या सगळ्या आठवणी घेऊन आपल्याबरोबर.
ख्रिस्तासारखा थडग्यातून आपलाच वधस्तंभ
पुन्हा खांद्यावर घेऊन उठण्याचा शाप नसतो आपल्याला.
आपल्या वधस्तंभाचा टेकू आभाळ सावरू शकत नाही हेही बरेच.
म्हणून तर कोसळणाऱ्या आभाळाखाली
आपण आठवणींसह गाडले जाण्याचे सुख अनुभवू शकतो
कारण
आपल्याच गाडलेल्या आठवणींचे गवत
उगणार असतं चहूबाजूंनी...
सर्वदूर...
थेट
क्षितिजापर्यंत.

श्रीपाद प्रभाकर जोशी

परमकर्तव्य

आई,
तुला वृद्धाश्रमात सोडून आल्याला
काल एक महिना झाला.
काही दिवस मी अस्वस्थ होतो;
पण नंतर मलाही पटलं की
मनाला शांती महत्त्वाची आहे;
मन शांत नसेल तर
घरातली शांतीही नष्ट होते.
आता हिलाही तिच्या कामासाठी
भरपूर वेळ मिळतो आहे;
शिवाय आपल्यावर कोणीतरी
सारखी नजर ठेवून असतं
हा तिच्या मनातला गंडही
आता नष्ट झाला आहे.
खूप हळवी आहे ग ही!
तिची काळजी घेणं
खरंच आवश्यक होतं
हेही मला आता पटलं आहे.

तुझ्या दोन्ही नाती
तशा छान आहेत.
मधून मधून तुझ्या आठवणीनं
अस्वस्थ होतात त्या;
पण ही इतकं छान
समजावून सांगते त्यांना
की त्या लगेच शांत होतात.

परवा तर खूपच गंमत झाली :
रात्री झोपताना त्यांना
तुझी आठवण झाली.
पण हिनं परिस्थिती
खूपच छान हाताळली.
हिनं त्यांना 'ओल्ड लेडी
ॲन्ड ए सन' ही कथा ऐकवली.
आणि काय आश्चर्य!
त्या पटकन झोपल्या,
जशी तू असताना त्या झोपायच्या.
रात्री एकदोनदा त्यांच्या खोलीतून
रडण्याचा आवाज
ऐकू आल्यासारखा वाटला मला;
पण ही म्हणाली,
''तुला भास होतोय!''
मी तरीही न राहवून
त्यांच्या खोलीत गेलो.
पण खरोखर तो भासच होता!
मुली डोक्यावर पांघरूण ओढून
शांत झोपल्या होत्या.

आई, मला वाटतं,
तूदेखील आनंदातच असशील.
तो परिसर तसाही
निसर्गरम्यच आहे.
वार्धक्यात निसर्ग आणि
आपल्याबरोबरीची माणसं
यांचा सहवास
खूपच उपयोगाचा ठरतो–
मनाच्या शांतीसाठी.
शेवटी आई-वडिलांच्या मनाची शांती
हेच तर मुलांचं परमकर्तव्य असतं!

बाकी सगळं ठीक आहे.
कधी आठवण झाल्यास कळव.
मला जमल्यास
मी नक्की येईन.
तुझा...

लीला धनपलवार

ऊन्ह

माहीत आहे,
हे ऊन्ह
माझ्या मुठीत मावणारं,
माझ्या पकडीत सापडणारं
मुळीच नाही.

आनंदाचंही
असंच असतं...

तरीसुद्धा
दररोज सकाळपासूनच
अनवाणी पायांनी
निघतच असते शोधात
मूठभर उन्हाच्या...

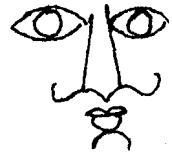

प्रवीण दशरथ बांदेकर

गे बाये, समजुतीच्या भावकाये...

१.
आवाजही न करता
आपणांतून निमूट पाझरलेले स्खलनाचे थेंब;
काही फक्त आपल्यालाच ऐकू आलेले भयाचे चीत्कार
एकान्तातले;
थोडे भ्रमनिरास आणि
थोडे कोरडे मोहाचे, थोडे ओले तृष्णेचे सांधे.

खूप आतलं हे सगळं
आपलंच : जणू, हलाहल आणि पाणी.
आकार हरवलेल्या अक्षरांतून,
अर्थ गमावलेल्या उच्चारांतून
आपण रांपतोय कवितेतल्या उजेडात
बये, विश्वसून तुझ्यावर गे!

२.
काही अक्षरं उमटली नाहीत,
संदर्भानं जोडून घेतलेस अर्थ तरीही.
काही वेळा मातीनं माखलेला चेहरा, हातपाय, नख्या
साफ करायचं, कपडे बदलायचं राहून गेलं.
घरभर पसाराही हातपाय पसरून
तुझ्यासाठीच जणू खोळंबून; अन्
कवितांच्या कागदांत कुठेसा मी
मुटकुळी करून...

कसं सांधून घेतलंस गे, समजुतीच्या भावकाई,
स्वभावसिद्ध पुरुषी अहंकाराचा अख्खा सूर्य बांधून पदरात
कसा सोडलास अलगद पैलाडीच्या रानात,
पुजत मनातल्या मनात :
नव्यानं पुन्हा यावा रुजून आपल्या खळ्या-परसांत,
फुलो, फळो, विस्तारो मांडवभर त्याच्या कर्तृत्वाचा पिसारा...
तोवरची रात्र आपली;
हजार डोळ्यांनी लुकलुकत्या काळोखातल्या दिवल्यांची,
काजव्यांची सोयरी झाडंही आपली.
बा येतोबा, इडापीडा टळो,
कुंकवाला बळ मिळो...!

सुहास जेवळीकर

ऑपरेशनथिएटरच्या तावदानातून

उन्हाळ्यातल्या भर दुपारी
अचानक वीज गेल्यावर
पंख्याच्या पात्यांप्रमाणेच
मंदावतात
ऑपरेशनथिएटरमधले
शर्थीनं झुंजणारे हात
आणि क्षणभर स्थिरावतात
ताणलेले डोळे
तावदानातून दिसणाऱ्या
आयताकार दृश्यावर.

स्मशानातील
भडकत्या भडाग्नीच्या
लोळासारख्या
तीव्र उन्हाच्या झळा
अंगावर झेलत
शवागारासमोर
निमूट उभं असतं
पानगळीनं निष्पर्ण झालेलं
एकाकी झाड :
उघड्या डोळ्यांनी बघत
पायाखाली जमलेला
जीर्ण पानांचा खच.

शिशिरातल्या पानगळीत तरी
गळून पडत नाही अकाली
पोपटी पान एकही
किंवा उरत नाही फांदीवर
कोवळं निराधार पान एकाकी
याचाच दिलासा वाटू लागतो
ताणलेले डोळे क्षणभर स्थिरावताना
ऑपरेशनथिएटरच्या तावदानातून
दिसणाऱ्या आयताकार दृश्यावर...

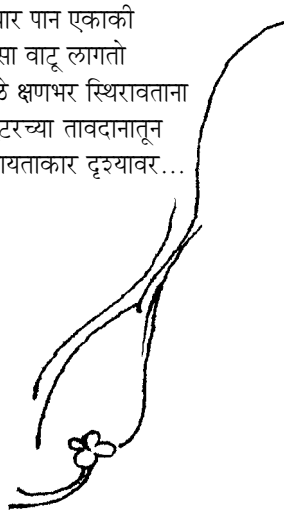

विजया टिळक

उरलं जगणं

वास्तवाच्या स्वीकाराचा धडा
आता झालाय तोंडपाठ,
पण तरीही तुझं 'नसणं' असतंच
सतत आसपास.
अंतरी असतो बहुधा
नुस्ता रिता कल्लोळ,
कधीकधी जीवघेणी अबोल कळ,
कधी विजेचा आर्त लोळ.

हळू हळू पळत राहतो काळ
मग आसवांचा बर्फ आणि
स्मृतींची होत जातात लेणी :
निर्जीव,
तरी सुंदर, कोरीव, नितळ.

आता त्यांतच रमण्याचा
जिवाला लागतो
भासवेल्हाळ चळ–
आणि तोच तर देतो
मनाला गार गुंगी
आणि उरलं जगणं निभवायला
वरवरून दिसणारं
खोटं बळ...

लक्ष्मीकांत तांबोळी

कोंडमारा

दीस उजाडता
रोज नवे भय,
काय सोडू आता,
सावडूही काय?

घेतल्या श्वासाने
कोंडमारा होई,
पुढल्या श्वासाचा
भरवसा नाही.

अवकाळ असा
पाहिलाच नाही;
जागच्याच जागी
जीव लाही लाही.

जगणेच झाले
असे दीनवाणे;
पान्हा आटलेल्या
उरास झोंबणे.

किरण येले

रिंगणखेळ

मुली खेळतात रिंगण रिंगण
चौकोन पाडून,
एक पाय दुमडून
लंगड्या पायानं उड्या मारत
या रिंगणातून त्या रिंगणात
त्या बदलत राहतात चौकटी
आनुवंशिक सराईतपणं.

कधी मध्येच थांबतात
एकाच वेळी दोन्ही पाय दोन रिंगणांत फाकवून
काळ थांबवत;
आणि पुन्हा उडी घेतात पुढच्या चौकोनात
पुर्नजन्म व्हावा तसं.

त्यांचं चित्त एकाग्र, सावध
रिंगणाच्या लक्ष्मणरेघांवर,
ढोपरांवर जाऊ पाहणाऱ्या फ्रॉकच्या किनारीवर
आणि सुटू सुटू पाहणाऱ्या शरीरतोलावर.

मुलगा पाहतोय त्यांचा खेळ रिंगणाबाहेरून.
त्याला जमत नाही मुलींसारखं
या रिंगणातून त्या रिंगणात जाणं
सराईतपणं.
मुलगा पडतो मध्येच पायावर ताण येऊन
वा रिंगण न उमजल्यामुळं
म्हणून मुलीही घेत नाहीत त्याला खेळायला.
मग रागानं तो खूप रिंगणं पाडतो
मुलींच्या अवतीभवती;
पुसून टाकतो मुलींनी पाडलेली काही.
मग मुलींना कळतच नाही कुठली रिंगणं आपली ते.
त्या होतात रडवेल्या,
जातात घरी
त्यांनी स्वत: आखलेली रिंगणं मनात घेऊन;
तक्रार करतात आईबाबांकडं भावाची.

आई म्हणते,
घरातल्या लाद्यांचे चौकोनच रिंगण समजून खेळा.
इथून चालू होतो मुलींचा घरातला रिंगणखेळ.
मग बाबा आणि मुलगा सोफ्यावरून
कौतुकानं आणि असहायतेनं
पहात राहतात मुलींचा रिंगणखेळ

आई निघून जाते किचनच्या चौकोनात.
तिला तसं
काहीच नवं नसतं
या खेळात!

जाताना

विजय तेंडुलकर

या आठवड्यात मुंबईत एक घडू नये अशी घटना घडली.

भारतीय जनता पक्षाचे नेते प्रमोद महाजन यांना त्यांच्या धाकट्या भावाने गोळ्या घातल्या आणि मी हे लिहीत असता एका मोठ्या इस्पितळात अतिदक्षता विभागात ते मृत्यूशी झगडत आहेत. या घटनेचा धक्का ती वाचणाऱ्या, टेलिव्हिजनच्या पडद्यावर ऐकणाऱ्या–सर्वांनाच जाणवला. काही काळ मुंबईत राहणाऱ्या सर्वांनाच दुसरा विषय सुचला नसेल.

देशात असेही म्हणता येईल; पण अशा घटनेचे धक्के त्याच शहरात राहणारांना जेवढे जाणवतात तेवढे इतरत्र राहणारांना जाणवतात असे दिसत नाही.

घटनेपासूनचे अंतर अशा वेळी महत्त्वाचे असते.

तर या घटनेने मीही नेहमीचा राहिलो नव्हतो. मन या घटनेभोवतीच फिरत होते. सकाळी उठलो की एकदा टेलिव्हिजन लावून बातम्या बघणे हा माझा नेहमीचाच क्रम. पण या घटनेनंतर बाकी घडामोडी माझ्या दृष्टीने बिनमहत्त्वाच्या झाल्या होत्या. या एकाच घटनेविषयी मला जास्त जाणून घ्यायचे होते. नवी नवी माहिती उघड होत होती आणि मनाने मी या घटनेच्या मागील घटनाक्रम पत्त्याच्या एका खेळासारखा आपल्या परीने मनाशी जुळवण्याचा प्रयत्न करत होतो.

त्या सकाळी कोणत्या तरी एका हिंदी चॅनलवर याच विषयावरच्या बातमीत महाजनांचे मित्र आणि शेजारी मुंढे यांच्या तोंडचा एक उल्लेख आला : गोळ्या लागलेल्या घायाळ स्थितीत महाजनांनी त्या जागी पोचलेल्या आपल्या या परममित्राला विचारले, ''मी कोणते असे पाप केले?''

बातमी पुढे सुरू राहिली पण माझ्या मनात हा प्रश्न घुमत राहिला. एरवीच्या, पक्षाचे काम करण्यात व्यस्त महाजनांनी विचारलेला हा प्रश्न नव्हता. धाकट्या भावाने गोळ्या झाडल्यानंतर मरण समीप आले असे

वाटलेल्या महाजनांनी रक्ताच्या थारोळ्यात कळवळून केलेला हा प्रश्न होता : ''मी असे कोणते पाप केले?''

आता, ही टेलिव्हिजनवरची माहिती होती. प्रत्यक्ष मुंढे पडद्यावर हे सांगत नव्हते. तेव्हा महाजनांचे शब्द मुळात याहून वेगळेही असतील. मी वाचले, ते हे होते.

वाचलेल्या या प्रश्नाने माझ्या मनात विचाराचे चक्र फिरू लागले.

प्रत्येकालाच मरणाच्या दारी पोचल्यावर–किंवा तसे वाटल्यावर–हा प्रश्न कुणाला तरी आणि कुणी जवळ नसले तर स्वत:ला विचारावासा वाटत असेल का?

निदान तो मनात येत असेल का?

इतिहास-पुराणातल्या मरणासन्न वीरांना–नायकांना आणि खल-नायकांना – हा प्रश्न त्या अखेरच्या क्षणात पडला असेल का?

अर्जुन आणि दुर्योधन, संभाजीराजे आणि औरंगजेब, गांधी, गोडसे, हिटलर, स्तालिन, माओ, मार्टिन ल्यूथर किंग यांच्या या जगातल्या अगदी अखेरच्या आणि शुद्ध असण्याच्या क्षणात हा प्रश्न या मंडळींच्या मनात आला असेल?

''मी असे कोणते पाप केले?''

मला वाटते, आयुष्य जगताना आपण सगळेच जगण्याच्या इतके घाईत असतो की असा एखादा कळीचा प्रश्न विचारण्याला आपल्याकडे वेळच नसतो. आपण करत आहो ते पाप की कर्तव्य, की पुण्य, की आणखी काही याचा विचार आपल्याला–एका अर्थी साहजिकच–सुचत नाही. आपण त्या त्या वेळी परिस्थितीशी धक्काबुक्की करत जगत जातो आणि असला प्रश्न मागे राहून जातो. तो मनातही येत नसला तर आश्चर्य नाही. पण तो मनाच्या मनातही कुठे तयार होत नसेलच का? माणसाच्या अंतर्मनात आत आत कुठे तरी तो लपलेला असत नसेल? माणूस खरेच त्या त्या क्षणी जमेल तसे जगून त्या जगण्यातून मोकळा होत असेल? जनावरे असे जगतात हे तर सर्वज्ञात आहे आणि माणूस तसा मुळात मनुष्यप्राणीच आहे. पण त्याला एक विकसित मेंदू आहे. मन आहे. आत्मा नावाचेही काही आहे असे सांगतात. हा आत्मा किंवा हे मन त्याच्या प्रत्येक बऱ्या-वाईट कृतीच्या वेळी आणि नंतर कुठे तरी असत असेल ना? मेंदू तर जागा असलाच पाहिजे (झोपेतही तो जागा असतो असे आपल्याला सांगितले जाते.) पण असे समजू, की जागेपणी तो जगण्यात, जगण्याचे गुंतागुंतीचे प्रश्न सोडवण्यात गर्क असत असेल. पण मनाचे काय? आत्म्याचे काय?

मुळात पापाची व्याख्या काय? पाप म्हणजे धर्माने ठरवून दिलेले काही? प्रत्येक धर्मात पापांची अशी एक यादी असते. त्या यादीतली पापे एवढीच पापे? पाखंड म्हणजे ईश्वराच्या अस्तित्वावर अविश्वास हे या यादीत पहिले पाप. पण हे पाप समाजातले अनेक विचारवंत आज करतात. ईश्वरावर विश्वास आहे म्हणणारेही त्याचे अस्तित्व विसरून किंवा त्याला त्यांच्या मते फसवून मन:पूत जगताना दिसतात. अमुक पाप हे ठरवायचे कुणी? आपणच की इतरांनी? जे जगण्याच्या सक्तीपायी करावे लागते असे बरेच आपण प्रत्यही करतो. सक्ती नसती तर आपण ते केले नसते असे ते करताना आणि केल्यावर आपण म्हणतो. हे पाप म्हणावे का? जगण्यासाठी कुणी चोरी केली; जगण्याची गरज म्हणून कुणी खोटे बोलला. (धर्मराज तर बोललाच. 'नरो वा कुंजरो वा.') कुणी समोर कुणाची हत्या होताना पाहिली आणि जीवाच्या भीतीने काही केले नाही, कामवासना अनावर होणे ही जगण्याचीच गरज. तिच्यापायी कुणी बलात्कार केला. बलात्कार केलेली स्त्री तो उघडकीस आणेल या खऱ्या भयाने तिचा खून केला, कुणी अनेकांच्या हत्येला किंवा पिळवणुकीला कारणीभूत झालेल्या कुणाला तरी ठार मारले, तर तो गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा नक्कीच पण ते पाप की ती त्याची जगण्याची गरज? जगण्याची गरज ही गुन्हा ठरत असेल पण पाप ठरते काय?

निर्जन प्रदेशातल्या एका विमानअपघातानंतर जवळचे अन्न संपले. खाण्यासारखे सर्व संपले आणि बाहेरची मदत येण्याचे चिन्ह नव्हते तेव्हा विमानाच्या उतारूंनी त्यांच्यातल्याच भुकेने मरणारांचे मांस खाल्ले अशी सत्यकथा आहे. हे पाप मानायचे का?

इंडियन पेनल कोडानुसार गुन्हा म्हणजेच पाप अशी व्याख्या नाही. गुन्हा कायद्याने घडतो. पापाला एक नैतिक संदर्भ आहे. उदाहरणार्थ, कुणी कुणाला एखाद्या व्यवहारात फसवले तर तो संभाव्य गुन्हा. कोर्टात हे करणारा सुटला तर तो निर्दोष सुटला असे तो मानतोच; पण आपणही मानतो. यात पाप घडले असे कुणीच मानत नाही. इन्कमटॅक्स चुकवणे हा गुन्हा पण तो नैतिकतेचा मुद्दा न आणता आपण खुशाल सालोसाल करतो. त्याचे काहीच वाटून घेत नाही. कुणी त्यात हुशारीही मानतात. इतकेच कशाला सुपारी देऊन कुणाचा खून केला तर सुपारी देणारा स्वत:ला खुनी मानत नाही. तो स्वच्छ मनाने बायकोमुलांत जगतो. सुपारी घेऊन प्रत्यक्ष खून करणारा ज्याला ठार मारतो तो त्याच्या माहितीचाही नसतो. तो मनाशी म्हणतो, पोटाची गरज म्हणून मी हे केले. एरवी त्याचे माझे काय वाकडे होते? असे अनेक खून करणारा इसम मला एका वकिलाकडे एकदा भेटला होता, तो मुलाला बरीशी नोकरी मिळावी म्हणून वकिलाचे पाय धरत होता. तो मला कोणत्याही गरजू बापासारखा लाचार वाटला. आपण जे केले त्याच्या जाणिवेची एकही खूण त्याच्या वागण्या-बोलण्यात मला जाणवत नव्हती. ही सर्व कृत्ये पापे म्हणायची की नाही? ती पापे कोण ठरवणार?

तर अखेर जो करतो तोच ठरवणार. कारण समाजाला कदाचित त्याचा पत्ताही लागणार नाही; कारण प्रत्येक पाप सार्वजनिक नसेल. काही खासगी असतील. माझ्या बायकोचा मी मानसिक किंवा शारीरिक छळ करत असलो, मेहुणीवर किंवा मोलकरणीवर प्रत्यही बलात्कार करून 'याबद्दल बोललीस तर बघ' अशी धमकी देत असलो, तर याबद्दल समाजाला माहिती असण्याची शक्यता नाही आणि माहिती असली तरी समाज याविषयी कुजबुजेल; पण मी पुरेसा प्रतिष्ठित असलो तर उघड बोलणे टाळीलच. पाप ठरवण्यासाठी एखादे कोर्टही नाही. कोर्ट फक्त गुन्हा ठरवते. पूर्वी पापाचे निर्णय धर्ममार्तंड त्यांची पंचायत बोलवून देत. ते चुकीचे असले, अन्यायाचे असले तरी मानावे लागत आणि मानले जात. यात अशा कृत्याची जबाबदारी व्यक्तीवर न येता सामूहिक राही. वैयक्तिक पापभावनेतून सर्व मोकळे असत. इतिहासात अशा पंचायती बोलवून पापी ठरवून अनेकांना सामुदायिक रित्या छळण्यात आले, वाळीत टाकण्यात आले, जाळण्यात आले, त्यांना दगडधोंडे मारून देशोधडी लावण्यात आले, ठेचण्यात आले, अभंगांच्या वह्या नदीत बुडवण्यात आल्या. तिच्यात अनेक संतसज्जनांवर सीमेचा अन्याय झाला.

आजही या प्रवृत्तीची आवृत्ती गुजरातमध्ये निघू शकते किंवा ओरिसात फादर स्टेन्सला मुलाबाळांसकट जिवंत जाळले जाते; पण हा निर्णय घेणारी धर्ममार्तंडांची पंचायत नसते. अखेर हे निर्णय व्यक्तीला घ्यावे लागतात.

आज पाप ही अगदी व्यक्तिगत भावना उरली आहे. तो सहसा सामुदायिक निर्णय असत नाही.

असे म्हणता येईल की, पापाचा निवाडा जो ते करतो त्यानेच केला तर करणार. त्याला ते पाप वाटले तर ते पाप. ते पुण्य वाटले तर पुण्य. आपल्या मते, पापी माणसे समाजात उजळ माथ्याने वावरताना दिसतात. ती सर्व करून जगताना उघडच स्वत:ला पापीबिपी समजत नसली पाहिजेत.

की ती पापे असली तरी ती करण्याला ती निर्दावत असतील? पोट जाळण्यासाठी पाप याला निदान पोटाच्या गरजेचे समर्थन असू शकते. (ते सर्वांच्या उपयोगी येत नाही. तुरुंगात अशा गरजेतून असले कृत्य करणाऱ्या तुरळक गुन्हेगारांनी ते पापच असल्याचे प्रस्तुत लेखकाला बजावून सांगितले आहे आणि पापाच्या यातनांतून ती जाताना त्याने पाहिली आहेत.) गुजरातचा मुख्यमंत्री एक मोठी कत्तल योजून ती घडवतो आणि वर ताठ माथ्याने समाजात मिरवतो तो त्याने केले ते कृत्य पाप नव्हते असे वाटूनच असेल की नाही? की त्याने पूर्वी इतकी लहान-मोठी पापे केली असतील ज्यामुळे अजून एक पाप करण्याला त्याला काहीच वाटले नसेल? की त्याने ते पुण्यकर्मच मानले असेल?

हेही शक्य आहे. आपले कृत्य पाप आहे की नाही हे आपणच ठरवणार तर कुणी म्हणेल आपले ते पुण्यच आहे.

पापाची व्याख्या व्यक्तिगत असली तरी काही संस्कार आपल्यावर पिढ्या न् पिढ्या झालेले असतात. ते रक्तात भिनलेले असतात. म्हणून तर माणसाला एक अंतरात्मा असतो आणि तो सारासार विवेक करून निर्णय करतो, तो माणसाला काय चांगले आणि काय वाईट, काय करावे व काय करू नये हे सांगतो. वाईट करण्यापासून त्याला काही वेळा तरी रोखतो असे मानले आहे. जुन्या नाटकांतून, साहित्यातून, पुराणकथांतून याची उदाहरणे आपल्याला लहानपणापासून पढवली जातात तीही याच हिशेबाने असावीत की आपल्या आयुष्यात आपल्याला अशा 'अनैतिक' कृत्यांपासून त्यांनी योग्य वेळी मनात येऊन परावृत्त करावे. यालाच आत्म्याचे अस्तित्व मानले गेले असावे.

तरी माणसे कुणाच्या तरी नुकसानीच्या, कुणाला तरी यातना देणाऱ्या, कुणाचे तरी नाहक प्राण घेणाऱ्या गोष्टी करताना दिसतात. चोऱ्यामाऱ्या करतात. धादान्त खोटे बोलण्यापासून लोकप्रतिनिधी म्हणून लोकांना लुटण्यापर्यंत सर्व प्रकार करतात. इतकेच नव्हे तर सत्तेचा, पैशांचा, समाजातील वजनाचा दुरुपयोग करून त्यातून हात झाडून मोकळेदेखील होतात आणि काहीच घडले नाही असे पुन्हा समाजजीवनात वावरू लागतात.

या काळात त्यांचा अंतरात्मा कुठे असत असेल? आपल्या आत्म्याची कोणती व्यवस्था ही कृत्ये करताना ते लावत असतील? की आत्मा नावाची गोष्ट सर्वांनाच नसते? की काहींना तो सोयीने स्वत:पासून दूर करून बँकेचा लॉकर असतो तशा एखाद्या लॉकरमध्ये बंद करून ठेवता येतो? की त्याची मुस्कटदाबी काहींना जमते?

एवढी मोठी कत्तल घडवणाऱ्या गुजरातच्या मुख्यमंत्र्यांना अंतरात्मा असेल की नसेलच? जालियनवालाबागची कत्तल घडवणाऱ्या जनरल डायरला तो होता की नव्हता? हिटलरला, स्तालिनला, माओला तो नव्हता असे आपण समजू या? त्यांनी तर लाखोंनी माणसे मारली. त्यांच्या अंतरात्म्याचे काय?

याचे उत्तर सोपे नाही.

नाही म्हणावे तर अशा दुष्ट माणसांना एक संवेदनायुक्त मन होते–इतर काही बाबतींत ते चक्क सहृदयपणे आणि दयेने वागले, त्यांना प्रेम, वात्सल्य इत्यादी नेहमीच्या मानवी भावना होत्या असेही त्यांचे चरित्रकार सांगतात. ते रोबोट म्हणजे यंत्रमानव नक्कीच नव्हते इतक्यापुरते तरी याचे पुरावे त्यांच्या चरित्रांत आपल्याला सापडतात. आत्यंतिक क्रौर्य आणि दयाबुद्धी–दोन्हीच्या कथा त्यांचे चरित्रकार आपल्याला सांगतात. हजारो माणसे शांतपणे मारणारा स्तालिन कवितेचा अव्वल रसिक होता आणि त्याच्या मुलीवर आणि कुत्र्यावर त्याने भरपूर प्रेम केले असे वाचायला मिळते. मग अधमाधम दुष्कृत्ये करताना त्यांच्यातल्या आत्म्याने त्यांना कसे थांबवले नाही? हे पाप आहे असे त्यांना कसे वाटले नाही? ते कां अडले नाहीत?

निदान एखादे कृत्य करताना हे पाप आहे ही जाणीव तरी त्यांना झाली असेल का? या पापाची डाचणी त्यांना लागली असेल का? मरणासन्न स्थितीत तरी त्यांनी याची कबुली कोणा मित्राकडे, सहकाऱ्याकडे दिली असेल? स्वत:कडे तरी? की त्यांनी कळवळून विचारले, ''मी असे कोणते पाप केले?''

अखेर जवळ आली असे वाटत असता माणसाची सर्वांत मोठी गरज कोणती असेल? केल्या पापांची कबुली देणे की पापाच्या भावनेतून मनाने मुक्त होऊन आपण निष्पाप आहोत, निरपराध आहोत असे मनोमन मानून मरणाला सामोरे जाणे?

इथे माझ्या नेहरू अभ्यासवृत्तीच्या दोन वर्षांत मला येरवडा तुरुंगात अनेकदा भेटलेल्या एका खुनी माणसाची आठवण होते. त्याने चार खून केले होते आणि त्याने ते केले यांविषयी मी माझी खात्री स्वतंत्रपणे करून घेतली होती. ते खून कोर्टात सिद्ध होऊन त्याला फाशीची सजा झाली होती. माझ्या कामासाठी मी तुरुंगात जाई तेव्हा त्याला भेटे. दर वेळी तो त्याने ते खून केले नाहीत याविषयी त्याने रचलेली नवी थिअरी मला ऐकवी. यात दर वेळी त्याला अन्यायाने आणि नाहक या खुनात गुंतवल्याचे आणि यामागे कुणाचे तरी षड्यंत्र असल्याचे तो मला पटवी. म्हणजे मला पटले असे मी दाखवी. तुरुंगात त्याची वागणूक अत्यंत सुसंस्कृत आणि इतर गरजू कैद्यांना मदत करणारी होती. पुढे त्याने एका आजारी सामाजिक कार्यकर्त्याला आपली एक किडनीही दिली. फाशीआधी तासभर त्याने त्या वेळी नियमानुसार हजर असलेल्या मॅजिस्ट्रेटशी मला काही बोलायचे आहे अशी 'अखेरची' इच्छा व्यक्त केली. त्या वेळी हजर असलेल्या माझ्यासकट सर्वांची अपेक्षा या शेवटल्या क्षणी तो आपल्या गुन्ह्यांची कबुली देऊन त्याचा आत्मा हलका करणार. पण त्याने मॅजिस्ट्रेटला बोलवून सांगितले की ज्या खुनांबद्दल

दीपावलीच्या "संगीतमय" शुभेच्छा

हार्मोनियमचे सूर,
तबल्याचे बोल,
सतारीचा झंकार,
मृदुंगाची आस,
टाळांची किणकिण..
नादब्रह्म निर्मिणारी,
भारतीय संगीताला
जगभर नेणारी
आमची वाद्ये!

हरिभाऊ विश्वनाथ
म्युझिकल इंडस्ट्रीज

शोरूम : ४१९, सरदार वल्लभभाई पटेल मार्ग, प्रार्थना समाज,
गिरगांव, मुंबई ४००००४. फोन : २३८२१४२५,२३८५०४६१.
फॅक्स : ९१-२२-२३८९१७३५ Email : hvmi@vsnl.com

तुम्ही मला फाशी देता आहांत, ते मी केलेले नाहीत, मी निर्दोष आहे, तुम्ही चुकीच्या माणसाला फाशी देत आहांत. फाशी जाताना तो सर्व तुरुंगाधिकाऱ्यांचे आभार मानून आणि परत एकदा आपल्या निष्पापपणाची ग्वाही देऊन एखाद्या हुतात्म्यासारखा फाशीच्या जागेकडे गेला.

हे सर्व त्याने ते खून नि:संशय केले असता केले.

तो फाशी गेला तेव्हा मी आधीपासून हजर होतो.

माझ्या त्याआधीच्या तुरुंगभेटीत दर वेळी आपल्याला खुनाच्या कटात नाहक गोवल्याची नवीच थिअरी मला ऐकवताना त्याला हे कळत नसेल का की मी याने फसणार नाही? यातली विसंगती, दर वेळचा वेगळेपणा माझ्या लक्षात येत नसेल असे मानण्याइतका तो निर्बुद्ध नव्हता इतकेच नव्हे तर कुशाग्र बुद्धीचा होता. दर वेळी त्याने रचलेली थिअरी तिच्यापुरती फुलप्रुफ असे. तिच्यावर त्याने खूप काम केले आहे, ती रचण्यात अनेक रात्री जागवल्या आहेत हे माझ्या लक्षात येई. मला ती खरी वाटण्याची शक्यता नाही हेही कदाचित माझ्या मूक प्रतिक्रियेवरून त्याच्या लक्षात येत असावे. तरी मी येई तेव्हा असे काही तरी मेहनतीने रचून तो मला त्याचे निष्पापपण पटवण्याला नव्याने तयार असे. आपण हे सर्व करतो यातला खोटेपणा त्याला कळत नसेल असे कसे मानावे? पण तरी ही त्याची गरज असावी. तुरुंगात इतरांनाही हे तो ऐकवत असणार. आपला निरपराधपणा सिद्ध करण्यासाठी तो गरजू कैद्यांचे अर्ज लिहून देत होता, त्यांना मदत करत होता. तुरुंगाचे सर्व नियम कसोशीने पाळत होता आणि इतके कमी म्हणून त्याच्या एका किडनीचे दान त्याने तुरुंगाबाहेरच्या एका सामाजिक कार्यकर्त्याला केले. हे तर नि:संशय सत्कृत्य होते.

या सगळ्याची गरज त्याला कां वाटली असेल? शेवटी फासावर जाताना तो एखाद्या हुतात्म्यासारखा फासाच्या जागेकडे कसा चालत गेला?

याचे उत्तर मला एकच सुचते : त्याच्या मते, केलेल्या पापातून त्याच्या या सर्व वर्तनाने आणि मुख्यत: आपल्या निरपराधित्वाविषयी त्यानेच वेळोवेळी पटवलेल्या स्वत:च्या खात्रीने मनाने पाप-मुक्त होऊन तो फासाकडे गेला असावा.

ही त्याची गरज असली पाहिजे. एरवी वर वर्णन केलेले सारे त्याने अट्टाहासाने कां केले?

कोर्टाची शिक्षा तर होऊन चुकली होती. दयेचे सर्व अर्ज फेटाळण्यात आल्यावर आणि फाशी जाण्याला केवळ तासाचा अवधी उरला असता मॅजिस्ट्रेटला बोलवून त्याने दिलेली आपल्या निरपराधित्वाची अखेरची ग्वाही काय दर्शवते? तिचा अर्थ कसा लावायचा?

अजून एक अगदी वेगळे उदाहरण :

ही व्यक्ती ऋषितुल्य. वयाची ऐंशी पार केलेली. क्रांतिकारक म्हणून आयुष्याला सुरुवात करून अध्यात्मापर्यंत विकसित झालेली. शेवटी अनेक व्याधींनी जर्जर. यातना सहन होत नव्हत्या आणि प्राण जात नव्हते. जिवाची तडफड चालू होती. तिने निरोप पाठवून एका कन्येसमान स्त्रीला बोलवून घेतले. तिने या व्यक्तीची पित्यासमान सेवा केली होती. इतरांना बाहेर जायला सांगून या ऋषितुल्य व्यक्तीने तिच्याकडे एक अत्यंत खासगी 'पाप' कबूल केले. तू मला पित्यासमान मानलेस पण मला तुझ्याविषयी या वयातही कामवासना वाटत होती. याबद्दल मला क्षमा कर. मी तुझा शतश: अपराधी आहे. तू क्षमा केली असे म्हटलेस तरच मी मरणाला सामोरा जाऊ शकेन. तोवर मला मरण येणार नाही.

त्या स्त्रीला हा धक्का होता. तिने क्षमा केली असे म्हटले आणि या आधुनिक काळातील महर्षीने काही तासांत प्राणत्याग केला.

ही सत्यकथा काय दर्शवते?

पाप नावाची भावना सर्वसामान्य माणसाच्या मनात जगताना हरवलेली असली तरी मरण समोर उभे राहते तेव्हा त्याच्या मते, त्याने केलेले पाप किंवा पापे त्याला आठवत असतील काय? आणि ती आपण केली नाहीत किंवा त्याबद्दल आपल्याला संबंधितांनी क्षमा केली या समाधानाने माणसाला मनाची स्वच्छ पाटी घेऊन मरणाला सामोरे जाण्याची गरज वाटत असेल काय?

वर वर्णन केली ती अपवादात्मक माणसे. पण आपणां सर्वांनाच ही गरज शेवटी वाटत असेल? लहानमोठी 'पापे' तर आपण सगळेच जगताना करतो. आणि त्यांची नोंदही आपल्या मनाच्या एका कोपऱ्यात होत असावी जरी त्या वेळी ती आपण जाणीवपूर्वक ठेवली नाही. त्यांच्या शिक्षेतून त्या वेळी आपण आपल्या नाही तर एखाद्या तरबेज वकिलाच्या अक्कलहुशारीने सुटत असू. पण आपण सुटलेले नसतो. आयुष्याची अखेर समोर येते तेव्हा ती समोर उभी राहत असावीत? पण तिथेही आपण डोळे मिटून घेतो. मी कुठले पाप केले असे कळवळून विचारतो.

अर्थात हा तर्कच. प्रत्यक्ष मेल्याशिवाय याविषयी खात्रीने काय सांगता येणार?

... ...

२६ ऑगस्ट २००६.

जगप्रसिद्ध जर्मन लेखक व विचारवंत गुंटर ग्रास यांच्याविषयी आजच्या इंग्रजी वर्तमानपत्रात खालील बातमी प्रसिद्ध झाली आहे :

त्यांनी अलीकडे आत्मचरित्र लिहून प्रसिद्ध केले. (*पीलिंग ओनिअन्स* असे त्याच्या शीर्षकाचे इंग्रजी भाषांतर) त्यात त्यांनी तब्बल साठ वर्षांनंतर (आज वय अठ्ठ्याहत्तर) एक गौप्यस्फोट प्रथमच केला आहे.

वास्तविक ते न बोलते तर त्यांच्याबरोबरच बहुधा ज्याचे दफन झाले असते; आणि कुणालाच जे न कळते असे अनपेक्षित सत्य त्यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात सांगून टाकले आहे आणि त्यामुळे त्यांच्या चाहत्यांत एकच खळबळ उडाली आहे.

सत्य असे की, गेल्या जागतिक महायुद्धाच्या अखेरी अखेरी जर्मनीचा पराभव होत असता सतरा-अठरा वर्षांची मुलेदेखील नाझी सैन्यात भरती केली गेली आणि लढली. त्यांत गुंटर ग्रास (वय वर्षे सतरा) नाझी गणवेष घालून लढले होते. इतकेच नव्हे तर ज्यूंच्या सामुदायिक कत्तलीशी संबंधित सैन्य-विभागात त्यांनी त्या काळात काम केले.

स्वत:ला मानवतावादी म्हणवून घेणाऱ्या आणि नैतिकतेची शिकवण आपल्या लेखन-भाषणातून नाझी इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर सतत जर्मन जनतेला देत आलेल्या, या ज्येष्ठ विचारवंत साहित्यिकाच्या या जाहीर कबुलीने त्याच्या हजारो वाचकांना आणि जगभरच्या चाहत्यांना धक्का बसला आहे. एक तर इतकी वर्षे याबाबत मूग गिळून राहिल्यानंतर इतक्या उशिरा या गोष्टीबद्दल बोलण्याची–तेही जाहीर रित्या–गरजच काय होती असे अनेकांना वाटते. या कबुलीमुळे ग्रास यांच्याविषयीचा जगभरातल्या त्यांच्या चाहत्यांच्या त्यांच्याविषयीच्या आदराला मोठा तडा गेला आहे असे ही मंडळी म्हणतात. एका समीक्षकाने म्हटले आहे की, गेली पन्नासहून अधिक वर्षे ते जर्मनीच्या इतिहासाबद्दल लिहीत आणि बोलत होते. आता आयुष्याच्या अखेरी स्वत:च्या इतिहासात शिरण्याची गरज त्यांना पडली; कारण मरण जवळ आले.

खुद्द ग्रास यांनी म्हटले आहे की, 'इतकी वर्षे मनाच्या आत आत दडवून ठेवलेला माझ्या भूतकाळाचा हा तुकडा मी आजपर्यंत कां दडवला याचे कारण मला सापडत नाही. पण अखेर तो बाहेर टाकल्याशिवाय मला गत्यंतरच उरले नाही.'

गुंटर ग्रास यांना नव्याण्णव साली दिलेले साहित्याचे नोबेल पारितोषिक परत घेतले जावे अशी मागणी आता संतप्त वाचकांकडून होत आहे.

हार्दिक शुभेच्छा!

प्रतिमा प्रकाशन

गेल्या वर्षभरात प्रकाशित झालेली नवी दर्जेदार, संग्राह्य प्रतिमा प्रकाशने

- संकल्पनांचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव : डॉ० द० ना० धनागरे : २२०/-
- वाढत्या मूलतत्त्ववादाला शह : सुसंवादी लोकशाहीच्या दिशेने
  सहा पुस्तिकांचा संच : संपादक : डॉ० विद्युत भागवत
  संचाची एकत्रित किंमत रु० ३५५/-
  १) जमातवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही : सुहास पळशीकर २) लिंगभेदाचे राजकारण आणि जमातवादाचे आकलन : स्वाती देहाडराय ३) भारताचा इतिहास–नवी आव्हाने आणि नव्या दिशा : अनघा तांबे ४) मूलतत्त्ववादाला शह : पर्यायी आधुनिकतेतील शक्यता : प्रवीण चव्हाण ५) लोकप्रिय साहित्यातील जमातवादाचे आकलन : अल्पसंख्याक समूहाचे प्रतिनिधित्व : रझिया पटेल ६) चित्रपट, दूरदर्शन : जमातवाद घडविणाऱ्या माध्यमांचे आकलन : प्रा० वैशाली दिवाकर
- महाराष्ट्रातील स्त्री-चळवळीचा मागोवा (१९७५ पासून) संपादक : मेधा नानिवडेकर रुपये २३०/-
- मुळा-मुठेच्या तीरावरून (शब्दचित्रे) : म० श्री० दीक्षित रुपये १३५/-
- खानदेशातील अहिराणी स्त्री-गीते : उषा सावंत रुपये ९५/-
- मिस्टर जीना (दोन अंकी नाटक) मूळ हिंदी लेखक : नरेंद्र मोहन मराठी अनुवाद : मंगला वैष्णव रुपये १००/-
- आकाशपक्षी (नाटक) : प्रा० कुमार देशमुख रुपये ७५/-
- आघात (नाटक) : प्रा० कुमार देशमुख रुपये ५०/-
- गोपाळ गणेश आगरकर, निवडक लेखसंग्रह : संपा० प्रा० ग० प्र० प्रधान रुपये ९०/-
- महाराष्ट्रातील जातिसंस्थाविषयक विचार : प्रा० यशवंत सुमंत / प्रा० द० दि० पुंडे रुपये २२५/-
- बालशिक्षण बालसाहित्य : विविध आयाम संपा० मंदा खांडगे / लीला दीक्षित रुपये २२५/-
- पान-चुना तंबाखू (विनोदी ललितलेख) : प्रा० काशिनाथ वाडेकर रुपये १४०/-
- अनुराधा पाटील यांची कविता : संपादक : डॉ० दादा गोरे रुपये २२५/-
- साहित्यसंवाद (दु० आवृत्ती) : प्रा० वि० शं० चौघुले रुपये १२०/-
- सई (काव्यमालिका) सुलभा हेर्लेकर रुपये ६०/-
- आयुर्वेदीय बालविज्ञान (दु०आ०) वैद्य : शुभदा वेलणकर रुपये १२०/-
- भिवा ते बोधिसत्त्व : प्रा० राजाभाऊ भैलुमे रुपये २५०/-
- फुले-आंबेडकरी प्रेरणेचे नवे कवी नवे आकलन : मोतीराम कटारे रुपये १६५/-
- हिरवे ऋतू उतरवून (कविता) : मोतीराम कटारे रुपये १००/-
- महानुभाव साहित्य : शोधसंचार : डॉ० अविनाश अवलगावकर रुपये १६५/-
- मराठी साहित्य संशोधन : नव्या दिशा संपा० डॉ० अविनाश अवलगावकर

संमेलनाध्यक्ष प्रा० रा० ग० जाधव–संपादक : अरुण पारगावकर रुपये ३५०

त्यांच्या पंचाहत्तरीनिमित्त अभीष्टचिंतन!

समग्र लेखक : रा० ग० जाधव यांच्या सर्व साहित्याचा यथार्थ परिचय असलेला गौरवग्रंथ. संमेलनाध्यक्षांवरील सर्वांगीण एकमेव ग्रंथ.

वरील पुस्तके अवश्य मागवा!

संपर्क : प्राप्तिस्थळ

प्रतिमा प्रकाशन

प्रतिमा प्रकाशन, अरुण पारगावकर
१३६२, सदाशिव पेठ, नवाविष्णू चौकाजवळ, औदुंबर अपार्टमेंट्स,
ऑफ बाजीराव रोड, पुणे ४११०३०
दूरभाष : २४४७८९०८, २४४७८४४४ मोबाइल : ९८५० ९५ ०७०४

नक्की सांगायचं तर एकोणीसशे अमुक साली प्रियदर्शिनीचे डोळे गेले. ती घटना घडली तेव्हा मी तिथंच, जवळपास होतो असा माझा दावा नाही. खरं तर मी, बाहेरगावीच होतो. आणि ती घटना घडली नसती तर आमची भेटही ठरली होती दोनतीन दिवसांनंतर. पण कळलं असं की, ती लिहीत बसली होती तिचा प्रबंध आणि अचानक दोन्ही डोळ्यांवर पडदा पडला. ती ओरडली आणि वडील धावून आले. नंतर सगळे उपचार झाले. पण डोळे गेले ते गेलेच. तपशील सगळा, मी परत आलो तेव्हा समजला.

प्रियदर्शिनी हे खरं नाव नाहीच. ते तिनंच घेतलेलं टोपण नाव. त्या नावानं ती काही

भारत सासणे

ललित वाङ्मय लिहीत असे पण मी ते वाचलेलं नाही. बुद्धिमान संशोधिका असं काही तरी तिच्याबद्दल त्या वेळेस बोललं जाऊ लागलं होतं. अध्ययन क्षेत्रात तिचं नाव होतं ही माझी माहिती. खऱ्या नावाचा तपशील आवश्यक नाही, आणि आश्चर्य म्हणजे तो मला नक्की माहीत नाही. घरगुती नाव 'बुबु' होतं म्हणे. त्याचा अर्थ माहीत नाही. तिनं मला जे धीटपणे पत्र लिहिलं होतं ते 'प्रियदर्शिनी' या नावानंच. माझ्या स्मरणाप्रमाणं ती त्या वेळेस सुंदरच होती.

नेहमी असं होत नसलं तरी होतच असतं. कोणतीही पूर्वकल्पना न देता दृष्टी जाते. नजर आहे म्हणून सृष्टी असते. पडदा पडला की सगळा अंधारच असतो. मग सृष्टीशी नातं राहत नाही, तरीही सृष्टीमध्ये अस्तित्व असतंच. तिचं असंच काही झालं असणार; पण नंतर तिनं दृष्टीच्या संदर्भातलं काही कार्य चालू ठेवलं असं समजत राहिलं.

तिच्याबद्दल, त्या वेळेस काही प्रवाद पसरले होते. आणि त्यांच्याशी मी संबंधित होत राहिलो होतो, विचित्रपणे. एक प्रवाद असा होता की मला तिच्याशी लग्न करायचं आहे आणि मी तिच्यासाठी दिवाणा झालो आहे. दुसरा प्रवाद असा होता की, तिचं आमच्याच घराण्यात लग्न ठरलं होतं पण ते माझ्या प्रयत्नामुळं मोडलं. तिसरा प्रवाद तिच्या चारित्र्याबद्दल होता. तो मीच पसरवतो असाही प्रवाद होता. आता यांत माझा अगदी थोडा संबंध होता, नाही असं नाही. पण तरीही, प्रवाद तर पसरत राहिलेच होते. काळ फार मागचा नसला तरी मागचाच होता. स्त्रिया पुरुषांबरोबर फार बोलायच्या

नाहीत. उठणं-बसणं, चर्चा करणं, असं काही नसायचं. तरीही तिनं धीटपणे मला पत्र लिहून चर्चेसाठी बोलावलं होतं. तिला जाणून घ्यायचं होतं की या प्रवादात काय तथ्य आहे आणि मी हे सगळं कां पसरवतो आहे. किंवा खरं-खोटं जाणून घ्यायचा तिचा उद्देश असणार.

हे पत्र मला उशिरा मिळालं. आम्ही तेव्हा घर बदललं होतं आणि जुन्या घरात पत्रं जाऊन पडत. पत्र हाती पडलं तोपर्यंत तिची दृष्टी गेली होती. नंतर मी भेटायला गेलो नाही. यात टाळण्याचा उद्देश नव्हता. घटनाच अशी होती की भेटण्याचं प्रयोजन मागं पडलं.

आमचं शहर आणि समाज पुढारलेला नव्हता. काळ जरा मागचाच, हे मी सांगितलं. पण काही काही माणसं आणि कुटुंबं थोडीफार काळाच्या पुढं असतात. तिचे वडील प्रतिष्ठित वकील होते आणि त्यांचं कुटुंब पुढारलेलंच होतं. म्हणून त्यांचं वागणं, विचार वेगळे, अपरिचित वाटत. इंग्रजी वर्तमानपत्र त्यांच्याच घरी येई आणि मोटारगाडी त्यांच्याचकडे होती. प्रियदर्शिनी मोटारगाडी चालवायला शिकली होती हे आसपासच्या स्त्रियांना आवडत नसे. तिचा 'फुग्याचा ब्लाऊज'ही आवडत नसे. त्यांच्या घरी वाङ्मयीन चर्चा चाले तेव्हा निवडक प्रतिष्ठित निमंत्रित म्हणून त्यांच्या घरी जात असत. पुरुषांबरोबर प्रियदर्शिनीही बसून गप्पा मारत असे हे मला इतरांप्रमाणंच दुरून माहीत होई. म्हणून ते कुटुंब उगाचंच, अकारण द्वेषाचं आणि आकर्षणाचं केंद्र होऊन जात असे. ती दृष्टी जाण्याची घटना घडली. त्यानंतर तिच्या वडिलांनी तिचं अंधत्व स्वीकारलं. आधीच तिच्या लग्नाला उशीर झाला होता. नंतरच्या आपत्तीमुळं ते झालंच नाही, पण ती अंधांसाठी कार्य करणाऱ्या संस्थेत काम करत राहिली असं समजत राहिलं.

मी प्रियदर्शिनीला भेटलो नाही, पण मी तिला त्यानंतर पाहिलं नाही असं नाही. दुर्दैवी गंमत अशी की गल्लीतले स्त्री-पुरुष तिला 'पाहायला' जात त्या घटनेनंतर. ते तसं पाहायला जाणं सभ्यपणाचं नाही हे त्यांच्या लक्षात येत नसे. मी गेलो त्याला निमित्त होतं. आणि मी काही बोललो पण नाही. ती तेव्हा नुसती स्तब्ध उभी होती. तिच्या डोळ्यांवर काळा चष्मा मात्र होता. हा त्या व्यक्तीपेक्षा इतरांसाठीच चढवला जातो वाटतं. तिच्या जवळच्या नातेवाईक स्त्रीने तिला कुजबुजून काही सांगितलं. तिनं मान हलवली. आणि ती जिना चढून वर गेली. अडखळली नाही. मात्र कठड्याला तिनं धरलं होतं. त्या आधी, स्तब्ध उभी असताना ती मला सुंदर, अप्राप्य आणि गंभीर अशी वाटली होती. हेच तिचं शेवटचं स्मरण.

तिच्या वडिलांनी माझ्याकडे दुर्लक्ष केलं. पण तिचे भाऊ चिंतित झाले होते म्हणे. त्यांचं म्हणणं की, मला बोलावून घेऊन सविस्तर खुलासा घ्यावा नाही तर कायदेशीर मार्ग शोधावा. खरं तर, मी काही गुंड वगैरे नव्हतो, म्हणून मला 'दम' देण्याचा प्रश्न उद्‌भवत नव्हता; त्या सगळ्या प्रवादांचा त्यांना खुलासा घ्यायचा होता आणि मला तंबी पण द्यायची होती. पण अशी बैठक झालीच नाही. कारण ते तसं, अकस्मात घडलं आणि प्रियदर्शिनीच्या आणि त्या सर्वांच्या जगण्याची दिशाच बदलली.

आमच्यापैकी एक, पुढं दात असलेला मुलगा होता. त्याच्याशी तिचं लग्न ठरण्याच्या बेतात आहे अशी चर्चा होती. आता मी काही ते लग्न जाऊन मोडलं नाही. पण ती कल्पना मला सहन झाली नव्हती, हे खरं आहे. सगळ्या प्रवादांत थोडं थोडं तथ्य असतंच. तो काही चांगला प्रस्ताव नाही हे मी सहज नात्यांमध्ये बोललो असणार. पण जे पत्र मी तिला आणि तिच्या वडिलांना आणि त्या मुलाच्या वडिलांना लिहिलं म्हणतात, ते पत्र मी लिहिलं नाही. पण प्रवाद जन्म घेतच असतात. मी अकारण त्या प्रकरणात विचित्रपणे ओढला जात राहिलो. त्यानंतरच तिचं पत्र मिळालं होतं, तिचे डोळे गेल्यानंतर.

तिच्या सौंदर्याची काहीतरी विचित्र अशी 'मिथ' नात्यात होतीच. पण मी त्या वेळेस दिवाणा वगैरे झालो नव्हतो. आकर्षित झालेलो असणार हे मात्र खरं. विशिष्ट समाजातलं स्त्रियांचं शिक्षणाचं कमी असलेलं प्रमाण आणि त्यातून क्वचितच शिकलेल्या आणि पुढारलेल्या मुलींच्या अपेक्षा याबाबत एक चिंता पुरुषांमध्ये असायचीच. त्यातूनच हा अप्राप्यतेचा मुद्दा निघाला असणार. आणि अशा अप्राप्य आकर्षणाचं केंद्र ती असणारच. पण त्या मुलाचा तिच्याशी लग्न करण्याचा प्रयत्न मला जरा औधत्यपूर्ण वाटला असणार. पण ते पत्र मी लिहिलं नाही. सरडे असं आडनाव असलेल्या त्याचा कायमचा राग राहिला माझ्यावर नंतर. प्रियदर्शिनीनं दरम्यान मला भेटण्याचाही प्रयत्न केला होता अशी पुसटशी माहिती आहे. पण ही भेट काही झाली नाही. कदाचित तिनं, त्या वेळेस, दुरून मला पाहिलं असणार, तसा उल्लेख तिच्या पत्रातून होता. चारित्र्याबद्दल अफवा मी पसरवली नव्हती, पण एक तरुण पुरुष जणू आमच्यांतला वाटू नये असा स्वच्छ, झकपक, तिच्या बरोबर तेव्हा दिसत असे. हा काही चर्चा करायला येत असे वाटतं. आणि मग आसपास बिरादरीत मोठं कुतूहल निर्माण होई. लोक, शेजारी वगैरे लक्ष पण ठेवून असत. त्याचं येणं लोकरितीप्रमाणं नसल्यामुळं आक्षेपसुद्धा घेण्यात यायला लागला होता. पण हा चारित्र्याचा मुद्दा मी निर्माण केलेला नव्हता. कोणी तरी माझ्या नावानं हा उद्योग केला हे मला नंतर समजत गेलं. अर्थात, मला तिच्या चारित्र्याबद्दल काय वाटत होतं, हा मुद्दा वेगळाच आणि व्यक्तिगत आहे. ती सुंदर होती, बुद्धिमान आणि अप्राप्य होती, जातीतली मुलं घराजवळसुद्धा फिरकू शकायची नाही हा त्यांचा राग होता, आणि तिचं चारित्र्य विवादास्पद होतं. तिच्या आणि तिच्या घराभोवतीचं एक कसलंसं वलय मीच भेदू शकत होतो. खरं तर काही प्रमाणात. आणि तो दुसरा 'सरडे' आडनावाचा मुलगा. पण त्या सगळ्या प्रवादामागं मी नव्हतो.

आमची एक सोनू नावाची मुलगी त्यांच्याकडे दिली होती. तिच्याकडून मधूनमधून मला समजत असे. आणि इकडलं तिकडे पण समजत असणार. मला प्रियदर्शिनीबरोबर लग्न करायचं आहे आणि मी पात्र आहे, हे सोनूनंच सांगितलं असणार. 'सरडे'बद्दल मी काही नकारात्मक बोललो असणार हेही तिकडे कळवलं गेलं असणार. पण सरडेबद्दल मी पत्र वगैरे लिहिलं नाही. वरच्या खोलीत प्रियदर्शिनी आणि तो प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा पुरुष बराच वेळ बोलत बसतात आणि चहा पितात हे सोनूनं मला सांगितल्याचं स्मरतं आहे. म्हणजे तिच्या घरातूनच ही कुजबूज आणि आक्षेप सुरू झाला असणार. तरीही त्यानंतर आमची भेट ठरली होती त्या पत्रान्वये. पण त्या आधी तिचे डोळेच गेले.

जुन्या घरातून ते पत्र कोणीतरी आणून दिलं. त्यात भेटीची इच्छा व्यक्त केली होती. काही खुलासे पण घ्यायचे होते तिला. प्रियदर्शिनी अशी ऐटबाज सही होती त्यावर. पत्र धीटपणे लिहिलेलं. थोडी नाराजी, थोडी विनंती. प्रवाद कां पसरवले जात आहेत अशी विचारणा. प्रौढ स्त्रियांकडून तपशील समजला की अचानक तिला दिसेनासं झालं आहे. 'तिची नदर गेली म्हनंऽऽ!' असं नात्यातली स्त्री सांगू लागली तेव्हा मी स्तब्ध झालो. कळलं असं की ती आता स्तब्ध बसून असते. आणि हळूहळू वडिलांशी इंग्रजीतून बोलते. इतरांना कळू नये हा हेतू. पण सगळ्यांना कळतंच. अंधत्व म्हणजे सर्वाधिक स्वत:बरोबर असणं आणि स्वत:तल्या अंधाराला सामोरं जाणं, असं मी वाचलं होतं. त्या अंधाराला ती हिमतीनं सामोरी गेली असणार. स्पर्शातून सगळं समजून घेतलं असणार. श्रवणातून दुनिया जोडून घेतली असणार. हे आता समजतं आहे. अंधांसाठी

कार्य करणाऱ्या संस्थेला स्वत:ला जोडून घेण्यापूर्वी तिनं मला एक निरोप पाठवला होता असा एक समज. निरोप असा होता की मला अद्यापही तिच्याशीच लग्न करायचं आहे काय? म्हणजे निरोपापेक्षा ती विचारणाच होती. प्रश्न होता. हा निरोप मला मिळालाच नाही. तसा तो पाठवला गेला होता का याची खात्री करता आली नाही. तिचे डोळे गेले या मागचा नीटसा अर्थ समजेपर्यंत वेळ लागला. आणि ती विचारणाही माझ्यापर्यंत पोचली नाही. वदंता मात्र पोहोचली. आमची भेट झाली नाही पण ती मी टाळली असं नाही हे मी सांगितलंच. घटना अशी होती. तिचे डोळे गेले होते, काही समजेपर्यंत.

नंतरची सरडेची छोटीशी भेट आठवते. अंधत्वानंतर अजूनही लग्न करण्याची इच्छा आहे का, असं तिनं विचारलं हा घाणेरडा प्रवाद कां निर्माण करतोस असा जाब त्याला मला विचारायचा होता. बाकीही त्याला विचारायचं असावं. पण ती भेट काही नीटशी झाली नाही. तिनं मला एक पत्र लिहिलं आहे हे मी त्याला सांगितलं, पण हीदेखील मी वदंता पसरवतो अजून–मी घृणास्पद काम करणारा माणूस आहे असं तो बजावत राहिला. काही असलं तरी, त्यानं मात्र तिच्याशी लग्न करणं योग्य नव्हतं. हा माझा हळुवारपणे सांगितलेला मुद्दा त्याला समजला नाही. आम्ही तरुण असल्यामुळं मारामारी झाली असती, पण सोनूने मध्यस्थी केली.

स्वातंत्र्याच्या पहिल्या एक-दोन वर्षांत पंडित नेहरू प्रतिष्ठितांकडची चहापानाची निमंत्रणं घेत असत. गावातल्या सभेपूर्वी पंडितजी त्यांच्याकडे येणार होते. म्हणून 'बिस्कूट' नावाचा खाद्यपदार्थ त्यांनी आणून ठेवला होता. आणि सगळा थाट होता. प्रियदर्शिनीलाही त्यांना भेटायचं होतं. एका बुद्धिमान मुलीचे अचानक डोळे गेले आहेत, तुम्ही काही तरी करा अशी शिफारस स्थानिक काँग्रेस पार्टीनेच त्यांच्याकडं केली होती म्हणे. पंडितजी येते तर वेगळंच घडलं असतं. पण ते आलेच नाहीत. वकीलसाहेबांकडे इतरांनीच गर्दी केली होती. तो 'बिस्कूट' नावाचा पदार्थ मग, इतरांना वाटला गेला. लोक 'बिस्कूट' खात खात प्रियदर्शिनीला पाहत राहिले. कुतूहलानं. हेच माझ्याही जाण्याचं निमित्त होतं. तिनं काळा चष्मा घातला होता. आणि ती स्तब्ध उभी होती. पंडितजींसाठी तिनं एक हार जवळ बाळगला होता फुलांचा. तो तसाच राहिला. वरच्या गवाक्षातून प्रकाश उतरत होता तिच्यावर. तिला काही दिसत नसणार. तरीही ती, तिथं स्तब्ध, अप्राप्य सुंदर देवतेसारखी वाटली. हे मी सांगितलं आहे. ते तिचं माझ्या मनातलं शेवटचं स्मरण. म्हणजे तिचं ते स्तब्ध उभं असणं जिन्यानं वर जाण्यापूर्वी. इतरांचं तिला पाहणं, आणि बिस्कूट खाण्याचे भोवतालचे नि:संकोच आवाज. ती तेव्हाही मला थोडी भयप्रद व सुंदर वाटली. पण आमची भेट झाली नाही.

२

हे सगळं आठवण्याचं आणि सांगण्याचं कारण सांगण्यापूर्वी मधले एक-दोन दुवे सांगायचे राहिले. एक म्हणजे कुंडलीशास्त्राचं माझं आकर्षण. त्याचा अभ्यास मी उगाच केला नाही. बुधाचा परिणाम म्हणून पायातली शक्ती अचानक जाते असं म्हणतात. माझ्या डाव्या पायातली शक्ती अचानक एक दिवस गेली. वारं जातं म्हणतात तसं काही तरी होतं ते, पण निदान होईना. लंगडत चालण्याची सवय तेव्हापासूनची आहे. बिघडलेला बुध डोक्यावरचे केसही घालवतो. त्यामुळं मी असा दिसत असणार याची कल्पना केलेली बरी. कुंडलीचं एक वैशिष्ट्य असं की संभावना गोठून त्या बारा घरांत स्थिर असतात. दिसत तर नाही, पण अदृष्ट सगळं तिथं मांडलेलं असतं. आंधळ्याला फक्त कुंडली दिसेल. अदृष्ट त्या पलीकडे असतं. दुसरं मला जाणवलेलं असं, की सगळं इथंच फेडून जायचं असतं. म्हणून सगळा हिशेब चुकता केलेला बरा.

त्या प्रवादांचं इतक्या वर्षांनंतर अस्तित्व असायला नको. पण एक विचित्र टोचणी इतक्या वर्षांनंतरसुद्धा असणार. प्रवाद मरत नसतात. ते वाढतात, पसरत जातात. बायकोनं अलीकडेच असं विचारलं की तुम्हांला तिच्याशी लग्न करायचं होतं ना? मी 'नाही' असं म्हटलं. त्यावर ती गूढ हसली. मी असं विचारलं की हे तिला कोणी सांगितलं? त्यावर ती आणखी गूढ हसली. म्हणजे, इतक्या वर्षांनंतरही प्रवाद टिकून राहतात. त्यातून तिला हे कुणीतरी सांगितलं असणार किंवा सांगत असणार.

आणि नंतर ते पत्र आलं. तेव्हा त्याचा अर्थच समजला नाही. इंग्रजीतलं आणि चांगलं टाईप केलेलं. अलीकडे काँप्युटर्स वगैरे आलेत त्यावरचं. परदेशावरून आले. मजकूर असा की 'टू स्टार्स' नावाची अंधांसाठी कार्य करणारी ती संस्था आहे. संस्थेच्या भारतात शाखा आहेत. संस्थेच्या शाखा खूप चांगलं काम करताहेत. पण त्यांतल्या एका संस्थेत काही आर्थिक घोटाळा आहे अशा स्वरूपाचा प्रवाद किंवा अफवा तुम्ही (म्हणजे मी!) कां पसरवता आहांत? आमचे हिशेब चोख आहेत आणि तुम्ही तुमचे समाधान करून घेऊ शकता.

पत्र मी वाचतच राहिलो अर्थबोध न होऊन. नंतर हळूहळू मला थोडा अर्थ उमजला. त्यांचा असा समज झाला होता की त्या संस्थेत काही आर्थिक घोटाळा झाला आहे असं मी पद्धतशीरपणे पसरवतो आहे. हे मी कसं केलं असणार, तर मी काहींना पत्रं लिहिली होती तशा अर्थाची. आणि त्यामुळं गैरसमज निर्माण होतो आहे. तेव्हा मी हे करू नये. गरज वाटल्यास मी खात्री करून घ्यावी.

पत्ता अपरिचित. दुर्बोध आणि माझा पत्ता अचूक. पण अशी कोणती पत्रं मी लिहिलेली नाहीत. मी त्या संस्थेला ओळखत नाही. तरीही त्यांनी मला ते तसं पत्र लिहिलं आहे.

हे पत्र म्हणजे अबोध अशी कुंडली आहे. वरकरणी दिसतं आहे पण पलीकडचं, मागचं दिसत नाही. जणू काही अदृष्ट प्राक्तन किंवा न दिसणारा घटनाक्रम किंवा नुसतं जाणवणारं

कारकत्व किंवा दृष्टीच ग्रहांची किंवा गुंतागुंत, न समजणारी किंवा योग नुसते जाणवणारे, न दिसणारे. एकूण संभावना इथं गोठल्या, निर्देशित झाल्या जणू. तसं हे पत्र. न समजणारं. आता हे दाखवायचं कोणाला? कोणाला यातलं कळतं आहे? प्रवादांचेसुद्धा योग असतात. तसे काही योग माझ्या कुंडलीतही असणार. प्रवाद खरं तर संपवावे लागतात. त्यांचं निराकरण करावं लागतं. नसता ते वाढतात, मोठे होतात, खऱ्यापेक्षा जास्त चमकदार होतात. ठिकठिकाणी प्रवास करतात, वसती करतात. म्हणून सगळं काही इथंच फेडायचं असतं. अगदी प्रवादांच्या बाबतीतसुद्धा. मी त्या पत्राला उत्तर द्यायचं ठरवलं.

जेवढं इंग्रजी येत होतं, ते पणाला लावून, थांबून थांबून मी उत्तर लिहिलं. हस्ताक्षरातलं. स्पेलिंग तपासलं डिक्शनरी घेऊन. लिहिलं की, हे पत्र म्हणजे आश्चर्यच आहे. तुमच्याकडे आर्थिक घोटाळा होत असेल तर माझा संबंध काय? तुम्ही कुठे? मी कुठे? दुसरं असं काही मी पसरवत नाहीच. पसरायचं असेल तर ते आपोआपच पसरत असतं. स्प्रेडिंग टेक्स प्लेस बाय इटसेल्फ. त्याला मी कशाला हवा आहे? आणि 'टू स्टार्स' म्हणजे 'दोन डोळे' असं आहे का? ही संस्था अंधांसाठी काम करते आहे, तेव्हा भारतातला कोणी माझ्या ओळखीचा आहे का?

लंगडत जाऊन मी ते पत्र पोस्टात टाकलं. पण मी तो प्रकार विसरलो नाही. अंधांसाठी काम करणाऱ्या एका संस्थेत जाऊन मी विचारणा केली, पण तिथं नीटसं समजलं नाही. तिथल्या संचालिकाबाई मला नेत्रदानाबद्दल सांगत राहिल्या. मी ऐकत राहिलो. काही विचारलंही मी. जसं, अंधांना स्वप्नं पडतात का किंवा दिशाज्ञान कसं होतं किंवा स्पर्शज्ञान खूप वाढतं म्हणजे काय?

त्या पत्राला उत्तर आलं नाही, पण पुन्हा त्यांचं पत्र आलं. त्यात पुन्हा तेच लिहिलं होतं, आणि मी हे उद्योग थांबवले नाहीत तर कायद्याचा आधार घ्यावा लागेल अशी भाषाही नम्रपणे नोंदवली होती. हे पत्र मी समोर ठेवलं आणि विचार करत राहिलो. पहिला प्रश्न असा की हे सगळं कां होत असावं? कोणतं कारण आहे त्या मागे? एक उत्तर असं की, पुस्तकात थोड्या ठिकाणी उल्लेख केल्याप्रमाणे एका ग्रहाला दृष्टी नसते. म्हणजे तो सातव्या दृष्टीनं पाहतो वगैरे हे खरं असलं तरी त्याची दृष्टी तीक्ष्ण नाही. अपुरी आहे. अधुरी आहे. अधू आहे. हा ग्रह बिघडला की तुमची दृष्टी जाते असं नाही. पण त्यासंबंधी काही घनिष्टता होत राहते. जसं हे पत्र. जसं ही संस्था आणि जसा हा नवा प्रवाद. तर, तसं काही आहे का? म्हणजे थेट असं या ग्रहाला दिसत नाही पण अदृष्ट असं त्याला दिसतंच. ते दिसणं आपल्याला जाणवलं तर कोडं उलगडेल बहुधा.

अंधत्व आल्यानंतर, अजूनही तुम्हांला माझ्याशी लग्न करायचं आहे का, हा प्रश्न हिणवणारा आहे, की जगण्याच्या प्रश्नांना थेट भिडणारा आहे, की खेळवणारा आहे, की परीक्षा घेणारा आहे की निव्वळ वदंता आहे हे समजलं नाही. हासुद्धा प्रवाद आणि तो मीच पसरवला, असाही समज. अशी विचारणा अधिकृतपणे माझ्याकडे झाली नाही हे मी आधी सांगितलंच. पण मी त्या वेळेस त्या शक्यतांबद्दल विचारात पडलो होतो. यात गुंतलेले मुद्दे असे. एक तर स्वेच्छाविवाह असला तरी अकस्मात परिस्थितीमुळे दिलेला होकार. दुसरं, अंध स्त्रीशी विवाह. त्यातले शारीर इत्यादी भयप्रद मुद्दे. तिसरं, माझी इच्छा पूर्ववत टिकून आहे याबद्दल मी अद्याप न दिलेली कबुली. आणि एकूणच जीवनाला दिली गेलेली अगम्य दिशा. हे सगळं मी लिहून ठेवलं होतं, नाही असं नाही. पण म्हणून मी तिच्या कथित विचारणेबद्दल इतरांना पत्रं लिहिली असं नाही. सोनूनंच त्याबद्दल पुसटसं सांगितलं असणार आणि नंतर सरडेनं मलाच जाब विचारला. म्हणजे एकूण, हे प्रकरण त्याच ठिकाणी येतं आहे फिरून. त्या नोंदी आणि वह्या मी कोणाला दाखवल्या नाहीत. पण पुन्हा तिसरं पत्रं आलं तेव्हा या नोंदी आणि वह्या आणि डायऱ्या मी पुन्हा उघडून पाहिल्या हे मात्र खरं.

तिसऱ्या पत्रासोबत त्यांनी ताळेबंदच पाठवला आहे जोडून. आमचं उत्पन्न असं. खर्च असा. यात आर्थिक घोटाळा कोठे आहे? आमचे व्यवहार चोख आहेत. रीतसर भारतीय चार्टर्ड अकौंटंटनं प्रमाणित केलं आहे. जगभरातून देणगी रूपानं पैसा येतो हे खरं आहे, पण त्याचा हिशेब ठेवला जात नाही, हे खरं नाही. आणि आमचं अंधांसाठीचं कार्य प्रशंसनीय आहे. तेव्हा, तुम्ही तुमचे आक्षेप मागं

घेतले पाहिजेत, नसता आम्हांला अब्रूनुकसानीचा दावा करावा लागेल, तुमच्या विरुद्ध. हे पत्र पुन्हा परदेशी लेटरहेडवर, पण या वेळेस मात्र भारतीय शाखेकडून आलेले. पण पत्ता स्पष्ट नाही. म्हणजे मला अनाकलनीय.

संध्याकाळी कुंडलीशास्त्राचा अभ्यासवर्ग. त्यात एक प्रकारचं भय गोठून राहिलेलं. भवितव्याची भीती. उद्याची भीती. येऊ घातलेल्या प्रसंगांची भीती. ग्रहांची दृष्टी आणि त्यांचे योग. अदृष्टाची भीती आणि पुन्हा पुन्हा निष्कर्ष, की सगळं इथंच फेडावं लागतं.

घरी आलो तर बायको भ्यालेली. घरी दोघं येऊन गेले आहेत. दोघांनी काळे कोट घातले होते म्हणे. आणि दोघंही आंधळे होते म्हणे. एक आंधळा असूनही चिरूट ओढत होता. काठ्या काळ्या–पांढऱ्या रंगांच्या दोघांच्या. म्हणाले की सांगा त्यांना (मला!) की त्यांनी असं नाक खुपसणं चांगलं नाही. त्या संस्थेबद्दल प्रवाद निर्माण करू नका बसल्या बसल्या. त्या मुळे आम्हांला (त्यांना!) त्रास होतो. नसता परिणाम वाईट होतील. हे त्या दोन आंधळ्यांनी सांगितलं. नावं त्यांची सरडे आणि लंगोटे. त्यांनी त्यांचा पत्ताही मागं ठेवलाय, स्थानिक शाखेचा.

बायको भयानं बिलगली. विचारू लागली की, ''तुम्ही मी काही उद्योग तर करून ठेवला नाही ना? कोण होते ते?'' मला आठवलं, इंग्रजी चित्रपटातलं एक दृश्य. परग्रहवासीयांचा अनुभव ज्यांना आला आहे त्यांना ते दोघं हमखास जाऊन भेटत; काळ्या कपड्यांतले. 'मेन इन् ब्लॅक' तसं या दोघांचं वाटतं आहे येणं. हसून मी म्हटलं, की ''मी त्यांना किंवा त्या संस्थेला ओळखत नाही. आणि प्रियदर्शिनीशी मला लग्न करायचं नव्हतं. विशेषत: नंतर तर नाहीच. राहिला प्रश्न त्या दोघांचा–तर त्याचा तपास करतो, त्यासाठी असं बिलगलं पाहिजे का?'' त्यावर ती रडत राहिली. मी मग सुस्कारा सोडला.

३

त्या पत्त्याचा शोध घेणं आलं. आता हे काही खुषीचं काम नाही. पण कर्म निमंत्रित करतं. त्यानुसार येणारं अटळ असं काही येत असतं. त्यातून कर्म निर्धारित करता येत नाही. तेही अदृष्टातूनच निर्धारित होतं. म्हणून अशी तर्कसंगत नसलेली कामं करावी लागतात. एरवी, त्या पत्त्यावर मी जाता ना.

गेलो तर सगळंच विसंगत, अतर्क्य. म्हणजे गुप्तरोगावर इलाज करायच्या दवाखान्याच्या शेजारी दोन खोल्यांची संस्था. भिंती मातीच्या आणि एका भिंतीवर पिंपळाची खूपशी मुळं पसरलेली. ती कुठून आली, ते दिसत नाही, पण इमारतीच्या पलीकडे पिंपळ असणार होताच. संस्थेची पाटी. तीवर दोन सिताऱ्यांची निशाणी. आत बराचसा अंधारच होता. शांतता होती. कुणी नसावं बहुधा. मी आत डोकावलो. थोडं आत वाकून पाहिलं, तर पायऱ्या उतरून पहिल्यांदा एक काळी बकरी आली आणि तिच्या मागोमाग एक बोकड. मी पायऱ्या चढून आत गेलो तेव्हा मला तो माणूस दिसला, शांत बसलेला, टेबलामागचा. तो आंधळा वाटला पण आंधळा नसावा कारण तो डोळे ताणून काही तरी वाचत होता, अंधूक प्रकाशात. पण त्याची नजर अधू असणार. मी टेबलावर टक्टक् केलं तरीही त्यानं वर पाहिलं नाही. कदाचित त्याला ऐकू कमी येत असणार. मी हळूच खुर्चीवर बसलो. खाकरलो. आसपास पाहिलं. त्याच्या मागंही, भिंतीवर, रक्तवाहिन्या असाव्यात तशा, अनेक रेषा होत्या पिंपळाच्या मुळांच्या आणि नेत्रदानाचा पाढा वाचणारा एक तक्ता. दुसऱ्यावर, अंधत्वाच्या प्रमाणाबद्दल काही तरी लिहिलेलं.

मी आतल्या खोलीचा अंदाज घेतला. तिथंही शांतताच होती. मी मग मोठ्यानं घशातून आवाज काढला. तो आवाज अचानक बेडकासारखा निघाला. त्यावर त्यानं थोडं दचकून मला पाहिलं. मग तो खूप सुरकुत्या पाडून मऊसर असा हसला.

''काय पाहिजे?''

''तुमचं नाव?''

''माझं नाव पाहिजे?''

''नाही! तुमचं नाव काय आहे?''

''तुम्ही तुमचं नाव सांगा!''

त्यावर मी स्तब्ध बसलो. घसा पुन्हा साफ केला तर या वेळेस बैलासारखा घशातून आवाज निघाला. मग मी माझं नाव सांगितलं आणि त्याचं विचारलं. विचारात पडून त्यानं, आठवल्यासारखं करून म्हटलं,

''माझं नाव लंगोटे असं आहे! कां बरं? काही काम होतं का?''

''हो! आणि आत?''

''आत? हाऽ! आत सरडे आहेत? बसलेत एकटेच!''

''म्हणजे तुम्ही दोघं आला होता वाटतं घरी?''

''आम्ही? छे हो! मी कुठून येणार?''

मी त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहत राहिलो. मग शांतपणे म्हटलं,

''पण दोघं आले होते, काळ्या कोटातले! आंधळे!''

सरडे आणि लंगोटे! त्यांनीच इथला पत्ता मागे ठेवला आहे!''

''हांऽ! ते आमचे भाऊ आहेत! म्हणजे, लंगोटे माझा भाऊ! सरडे त्यांचा! दोघांचे डोळे नाहीत!''

''आंधळे?''

''तेच!''

''पण कां आले होते?''

''सरड्यांना विचारा! पण तुम्ही याल असं वाटलंच होतं मला! अगदी थोड्याच वेळापूर्वी वाटलं तसं! पण तेवढ्यात तो बोकड येऊन...तर ते पाहत होतो! मग तुम्ही आलात!''

''सरडे आत आहेत?''

''आहेत! सांगितलंय मी तुम्हांला त्यांना भेटा. मी उठलो. आत गेलो. आतही अंधारच होता. पण मी ओळखलं. सरडेला मी ओळखलं, पुढं असलेल्या दातांवरून. पण एरव्ही तो ओळखता आला नसता. बदलला होता. म्हातारा दिसत होता आणि एका डोळ्यात फूल पडलं होतं. दुसऱ्या डोळ्यावर, जाड भिंगांचा चष्मा होता. त्यानं मला ओळखलं नाही. लंगडत लंगडत मी खुर्चीवर जाऊन बसलो.

फूल पडलेल्या डोळ्यानं दिसत नसतं बहुधा. त्यामुळं तो डोळा नुसताच फिरत होता. दुसऱ्या डोळ्यानं अंदाज घेणं चालू. त्याच्याही मागं भिंतीवर पिंपळाच्या मुळ्या पसरलेल्या. हे मुळ्यांचं जाळं जास्त मोठं आहे बाहेरच्यापेक्षा. जास्त अर्थपूर्ण आहे. त्यातून त्यांना कुणी तरी केव्हा तरी शेंदूर फासून ठेवलेला. म्हणून त्यातून अर्थही वाहतोय काही.

''बोला!''

''ते लंगोटे आणि सरडे–''

''आम्हीच! मी सरडे! बाहेरचे लंगोटे!''

''न...नाही, तसं नाही! दोन आंधळे घरी येऊन गेले! त्यांतला एक चिरूट ओढत होता. ते गुंडांचा बॉस ओढतो तसा! काळे कोट दोघांचे! दम देऊन गेले...

''हाऽ! ते! ते कर्मचारीच आहेत आमचे! सरडे आणि लंगोटे!''

''भाऊ आहेत, तुम्हा दोघांचे?''

''कर्मचारी! असतील, भाऊ असतील! त्यांचं काय?''

''अहो ते दम देऊन गेले!''

मग मी सगळं सांगितलं. सरडेला तोपर्यंत ओळख पटली नसावी. पटली तेव्हा तो एकदम थोडा गप्प झाला. मग म्हणाला,

''मी ओळखलंच नसतं. पण आता हे नवं काय सुरू केलं आहे?''

''नवं? व्हाट् डू यू मीऽन?''

''संस्थेच्या बदनामीचं. ते पत्रापत्रीचे उद्योग

पुरे झाले नाहीत का?''

मी काही बोललो नाही. पाहत राहिलो त्याच्याकडे. मग म्हटलं,

''हे डोळ्याचं केव्हापासून?''

''इथं येण्याच्या आधी थोडं–''

''इथं काय नोकरी करता?''

''तुम्ही टांग आडवली नसती तर मालक झालो असतो!''

''मी काय केलं?''

''हे केलं आहे!''

त्यांनी जणू तयार ठेवावीत अशी बरीचशी जुनी पत्रं खाली ड्रॉवरमध्ये हात घालून काढली. त्यांना रबर बँड लावले होते. पत्रं पिवळी पडली होती. जीर्ण होती.

''हे काय?''

''तुम्हांला तिच्याशी लग्न करायचं होतं, नंबर एक.'' त्यानं एका गठ्ठ्याकडे बोट दाखवलं.

''तिला तुमच्याशी करायचं होतं, नंबर दोन.''

''हे काय चाललंय?''

''डोळे गेल्यानंतरही तिनं तुम्हांला विचारलं होतं, नंबर तीन.''

''अहो, पण–''

''हे चारित्र्याबद्दल, नंतर चार! आणि माझं तिच्याबरोबर लग्न होऊ नये म्हणून हे नंबर पाच...आणि हे सहा आणि हे सात.''

मी त्याच्या प्रक्षोभाकडे पाहत राहिलो– थोडं करुणेनं. मग म्हटलं,

''ही पत्रं मी लिहिलेली नाहीत. कुणी तरी उद्योग करतंय...संस्थेच्या बदनामीबद्दल पण मला काही माहीत नाही.

''मी ते तसं लिहिलेलं नाही.''

''मग मी?''

''शक्यता आहे.''

बाहेर काळी बकरी बेंबटली एकदम. लंगोटेचं हसणंही ऐकू आलं. मुळ्यांचं जाळं जास्त गडद, जास्त गहन झालं. कुंद, अंधारं वाटू लागलं. वाटलं, आपली नजर अधू होते आहे. त्यातून मागं, तो बोकडही बेंबाटू लागला. सरडेचा उघडच संताप. बकरीचं बेंबाटणं. त्यानं त्या पत्रांना केलेला स्पर्श. जणू एखादा आंधळा चाचपडतो तसं. सरडेनं पत्रांचे गठ्ठे पुन्हा खाली ठेवले. दु:खी आवाजात त्यानं म्हटलं,

''माझ्या भावाचे डोळे आधीच गेले होते. नंतर माझ्या डोळ्यात फूल पडलं. तरी मी तिला भेटत राहिलोच. तसं ती भेटायची नाही म्हणा.''

मी त्यावर हसलो नाही. पण मला दीर्घ असं काही बोलायचं होतं. प्रतिवाद करायचा होता. म्हणून मी घसा साफ केला. पण पिचक्या बाजाच्या पेटीसारखा काही आवाज निघाला. मी जरा मोठ्यानं म्हटलं,

''पण तिनं मला भेटायला बोलावलं होतं. ती भेट झाली असती तर...''

''शक्यच नाही.''

''माझ्याकडे पत्र आहे. ते उशिरानं मिळालं. तोपर्यंत तिचे डोळे गेले होते.''

''डोळे तर माझेही गेले, चालले आहेत. ते जाऊ द्या. आपण मुद्याचं बोलू.''

''हे मुद्याचंच आहे. मी काहीही पत्रं लिहिली नाहीत.''

''मग मी लिहिली?''

''हे शक्य आहे.''

''हे मघाशी बोललात तुम्ही. पुन्हा पुन्हा तेच बोलताय.''

''आणि ते दोघं? सरडे आणि लंगोटे? मला वाटतं, तुम्ही दोघंच आला असाल घरी. आंधळ्याचं सोंग घेऊन, काळा कोट घालून. हो ना?''

''नाही. पण समजा आलो, तरी मुद्दा काही बाजूला पडत नाही. आम्ही तुम्हांला सगळा ताळमेळ कळवला आहे. बघा आणि गप्प बसा. आमचे घोटाळे नाहीत. नसता अब्रूनुकसानीचा खटला भरू.''

''भरा! पण टू स्टार्स म्हणजे ते दोन आंधळे का तुमचे? सरडे आणि लंगोटे? की ते म्हणजे तुम्हीच आहांत?''

त्यानं त्यावर प्रतिक्रिया दिली नाही. एका डोळ्यावरचं भिंग काढलं. पुसलं. तोपर्यंत तो भोवतालच्या अंधाराकडे पाहत राहिला. बाहेर पुन्हा बकरीचं बेंबटणं. लंगोटेचं हसणं. सुरकुतलेला म्हातारा चेहरा ताणून त्यानं थोडं हसल्यासारखं केलं. म्हटलं,

''ते आमचे कर्मचारी आहेत. चतुर आहेत. तुम्हांला सोडणार नाहीत, लक्षात ठेवा.''

''आम्ही म्हणजे कोण? तुम्ही? तुमची संस्था? की आणखी कोण?''

''ही सगळी पत्रं...''

''त्यावर उतारा म्हणून माझ्याकडे एकच पत्र आहे तिचं. बाकी तुमच्या जवळची सगळी पत्रं एका बाजूला आणि हे एक पत्र एका बाजूला.''

''मग दाखवा ते पत्र!''

मी एकदम स्तब्ध झालो. सावध पण झालो. त्या सर्पाकृती जाळीजाळीच्या मुळांमधून शेंदूरमिश्रित काही कुटिलतेचाही रंग आणि अर्थही प्रवाहित होतो आहे.'' मी म्हटलं.

''म्हणजे ते पत्र काढून घ्यायचा डाव आहे तर तुमचा. नाही! पण आमचे हात वरपर्यंत आहेत. ही संस्था अंधांसाठी कार्य करते. खूप मेंबर्स आहेत आमचे.''

''तुम्ही, म्हणजे कोण?''

मी संशयानं विचारलं. त्यानं उत्तर दिलं नाही. त्याच्या खुर्चीचा हात पुन्हा पुन्हा खिळ्यातून निघत होता. तो हात नीट बसवीपर्यंत सरडे गप्प राहिला. म्हणाला,

''हात निघत राहतो सारखा!''

''पण तुमचे हात वरपर्यंत आहेत.''

तो एकदम त्यावर वेगळा दिसू लागला. थोडा भयप्रद, थोडा कठोर, थोडा तरुण. त्याच्या डोळ्यांत चमक आली. फूल पडलेला डोळाही फिरला उत्तेजनेनं. त्यानं भेदक असं पाहिलं. म्हटलं,

''हात?...बघा, इकडे बघा! या भिंतीवर पिंपळाच्या मुळ्यांचं जाळं झालं आहे. किती गुंतागुंत आहे! नीट बघा, हा एखादा हाताचा पंजा वाटतो! हो ना? जणू हातावरच्या या रक्तवाहिन्या! हा नियतीचा हात आहे! पंजा आहे. आमचा काही घोटाळा नाही पण तुमचा महाघोटाळा या पंजात तुम्हांला अडकवेल. लक्षात ठेवा. यू आर इन डेंजर!''

''डेंजर?''

''हो. बघा, गुरफटलेले आहांत तुम्ही!''

''कशाचा धोका?''

''त्या दोघांचा. आमचे कर्मचारी आहेत ते! चतुर आहेत.''

''म्हणजे राहू आणि केतू?''

''तसं समजा! पण ते शेवटपर्यंत सोडणार नाहीत तुम्हांला.''

''ते आंधळे अहिरावण-महिरावण?''

''तसं समजा. पण त्यांच्या काठ्यांमध्ये गुप्त्या आहेत. ते पाठलाग करतात. पिच्छा पुरवतात. सोडणार नाहीत, ते सरडे आणि लंगोटे.''

''ते पाठलाग करतात? आंधळे?''

''मग काय झालं? आंधळेच जास्त पाठलाग करत असतात.''

मी त्याच्याकडे जरा चकित होऊन पाहिलं. त्या जाड, सर्पाकृती जाळ्यांकडं पाहिलं. त्यांतून जणू रस वाहतो आहे कसलासा गूढ. जणू काही संकेत. जणू काही अर्थ. जो अदृष्टाचा आहे. जो त्या कारस्थानाचा आहे. हळूहळू कसलंसं भय साकळून माझ्यावर उतरून आलं. त्या भयाला गुप्तीची धार होती. पाठपुराव्याच्या कारस्थानाची दहशत होती. त्यानं म्हटलंय की हा नियतीचा पंजा आहे. त्याला शेंदूर लावलाय. आणि आपण त्यात अडकलोत. आणि ते 'आमचे' कर्मचारी, काळ्या कोटांतले. ते येतात, येतच राहतात म्हणे. इथला कुबट वास. बाहेरचं काळ्या बकरीचं आणि मस्तवाल बोकडाचं असंबद्ध बेंबटणं. लंगोटेचं फस्सकन अश्लील हसणं. धूसरता इथली आणि चेतावणी. छे, भय कोर्टाचं नाही, खटल्याचं नाही. पण भय आहे कसलंसं. साकळून, उतरून येणारं, अंगभर.

मी थोडा थरथरू लागलो. थोडा भयभीत झालो. थोडा उत्तेजित झालो. थोडं मला वाटतं, मला समजलं. थोडं आकलन झालं. मी थोडा स्वत:चा बचाव केला. बोललो, तर आवाज फाटून गेला.

''असे ते दोन कुणी नाहीचैत!... अस्तित्वातच नाहीयैत!...आणि ते पत्र काही तुम्हांला मिळणार नाही!...तिला मला भेटायचं होतं, हे खरं आहे.''

''बघा बुवाऽ.''

''आणि तुमचं हे कारस्थान आहे. परदेशापर्यंतचं.''

''कारस्थान? आमचं? मग ही पत्रं आम्ही लिहिली? नंबर एक–नंबर दोन–नंबर तीन.''

सरडेनं खाली ड्रॉवरकडे हात नेला. मी जास्त थरथरू लागलो. मी म्हटलं,

''आंधळ्यांच्या गुप्तीची भीती कोणाला घालता? आणि मी त्यांना भीत नाही. आणि आता मला समजलं.''

''काय?''

''ही संस्था तिची असावी, हो नाऽ?''

''कोणाची?''

''प्रियदर्शिनी?''

''बुबुची?''

''तेच! आणि सरड्या, तू इथला नोकर आहेस!...एका डोळ्यानं आंधळा झालास म्हणून इथं चिकटलास.''

सरडेनं मोठा सुस्कारा सोडला. नाइलाज झाल्यासारखे त्यानं खांदे उडवले. एकदा त्यानं मागं वळून, थोडं तिरकं होऊन त्या मुळांच्या जाळ्यांकडे पाहिलं. मग म्हटलं,

''पहा बुवाऽ...सरडे आणि लंगोटे रूथलेस आहेत. त्यांना सांगितलंय! ते मागं येतील तुमच्या.''

''मला कळतंय हे कारस्थान.''

''त्यापेक्षा तुम्ही तिला भेटत कां नाही?''

मी इथं, स्तब्ध झालो. या मुद्यावर ही चर्चा येईल असं वाटलं नव्हतं. विचार करून मी म्हटलं,

''न झालेली भेट आयुष्यभर पाठलाग करत राहते म्हणतात. त्यापेक्षा एकदा प्रत्यक्ष भेटून ती भेट संपवून टाकलेली बरी. नाही तरी, इथंच सगळं फेडून घ्यायचं असतं.''

''तर, तो उद्योग बंद करा आता. काय?''

''मी कोणताच उद्योग केलेला नाही. कोणीतरी माझ्या नावावर हे चालवलंय. पण मी हे तिला सांगेन. प्रियदर्शिनीला!''

मी निषेधात्मक असा उठलो. पण कसलंसं भय पोटात दाटलं. मी थोडा लंगडत चाललो, पण दहशत मला घेरून राहिली. मी त्या पिंपळाच्या मुळांच्या जाळ्यांकडे पाहायचं टाळलं. पण शेंदूरमिश्रित नियतीचं भयप्रद अदृष्टाचं जाळं जखडून ठेवत आहे असं वाटलं. मी ते एकमेव पत्र पाकिटातलं, चाचपडलं, खिशावरूनच. हेच, हेच हवं असावं त्यांना. 'ते' म्हणून जे कोणी आहेत त्यांना. आणि मी काही त्यांच्या आर्थिक व्यवहारावर प्रश्नचिन्ह निर्माण केलेलं नाही. प्रवाद पसरवावे लागत नसतात. प्रवाद पसरतात, आपोआप. यांचा उगाचंच आक्षेप आहे. आणि त्या दोघांकडे गुप्ती आहे म्हणे. ते दोघं, सरडे आणि लंगोटे. दोन आंधळे, राहू

रोहन प्रकाशन

आणि केतू. नसते, यांना दृष्टी नसते, बरोबर आहे. छायाग्रहच आहेत ते. सावट काही त्यांचं दूर होणारं नसतं. राहू आणि केतू.

बाहेर येऊन लंगोटेकडे मी तुच्छतेनं पाहिलं. मग पायऱ्यांवर अडखळलो, कारण तिथंच पायऱ्यावर ती काळी बकरी आणि बोकड. लंगड्या पायानं नीट उतरता येईना. मग शिंगाचाच आधार घेऊन उतरलो. लंगोटे ते पाहण्यात गुंतला होता. माझ्या क्लृप्तीला पाहून अधिकच हसला. मी तुच्छता दाखवली. मी पाठ फिरवली. मी चालू लागलो, लंगडत. पहिला चौक आणि नंतर दुसरा. आणि जाणवलं की कोणी तरी मागोमाग येतंय. वळून पाहिलं तर कोणी नाही. पण पुढच्या चौकात, पुसटसे ते दोघं दिसले, सरडे आणि लंगोटे. आंधळे. गॉगल लावलेले. काळा कोट घातलेले. एकाच्या तोंडात ऐटबाज चिरूट. काठ्या काळ्या आणि पांढऱ्या. त्यांत गुप्ती आहे म्हणे दडवलेली. मी भरभर चालत राहिलो, पण पाय साथ देईना. आणि ते दोघं होतेच मागं. मग मात्र मी धावू लागलो, मागं वळून पाहत.

४

पुढचा प्रसंग टेलिफोन बूथमध्ये घडला असं मी सांगू शकलो असतो. पण खरं सांगायचं आहे. प्रसंग घडला मुतारीत. मी आत जाऊन कडी लावली आणि विधी सुरू करणार इतक्यात दाराच्या काचेवर टक् टक् झाली. पाहिलं तर भली मोठी सावली. चिरूटवाल्याची. दुसऱ्याचीही सावली दिसली. दोघांच्या काठ्यांच्या सावल्या दिसल्या. बाहेर ते आंधळे आले होते. माझ्या घशाला कोरड पडली.

''क...कोण?''

''आम्हीच!''

''काय पाहिजे?''

''दार उघडा.''

''तुम्ही माराल. मला माहीत आहे. त्यांत गुप्ती आहे...पण मी भीत नाही तुम्हांला!''

''मग उघडा दार.''

''छे छे! तुमचं कारस्थान मला माहीत आहे.''

''आमची बदनामी बंद करा.''

''मी काहीच केलं नाही. केलं असेल तर ते तुम्हीऽ.''

''मग उघडा दार!''

''नाही...आज पुन्हा परदेशावरून पत्र मिळालंय मला. त्यात धमकीच आहे. पण मी भीत नाही, सांगून ठेवतो.''

''आम्ही मागंच आहोत तुमच्या. कुठेही जा, आम्ही येऊ, येतच राहू. लक्षात ठेवा.''

''मी काही केलं नाही.''

''मग एक गोष्ट सांगा.''

''गोष्ट? इथं, लघवी करताना आतून?''

''सांगा.'' माझा कंठ आतून दाटून आला. जणू ही माझीच गोष्ट. हुंदके देत मी सांगू लागलो.

''एक आंधळी मुलगी होती. तिचा एक प्रियकर होता. तिला कोणी तरी डोळे दान केले. तिला दिसायला लागलं. पाहते तर प्रियकर आंधळा. ती म्हणाली, ''लग्न करायचं नाही.'' तो जाताना म्हणाला, ''माझ्या डोळ्यांची काळजी घे.''

''छान! पण तुम्ही काय तिला डोळे देणार?''

''चालते व्हा. निघून जा इथून.''

''जातो. पण एक गाणं म्हणा.''

''मला अभंग येतो.''

''म्हणा.''

मी अभंग म्हणू लागलो. मनापासून. भयप्रद आवाजात. भीती दूर करण्यासाठी. आपण भीत नाही हे दाखवण्यासाठी. तेवढ्यात काचेवर टकटक झाली.

''अभंग कसले म्हणत बसलाय आत, उघडा.''

कोणी तरी म्हणालं. तो आवाज आंधळ्यांचा नव्हता. दूरवर काठीची टकटक ऐकू येत राहिली. विधी तसाच राहिला. मी दार उघडलं. चमत्कारिकपणे पाहणाऱ्या त्या कोणाकडे मग मी पुन्हा पाहिलं नाही. कशाला उगाच कुणाकडे बघत हसायचं, नाही का? आसपास पाहिलं. ते दोघं नव्हतेच. वाटलं, भीतीचा बहाणा करून कसं त्या दोघांना फसवलं. मग हसलो. मनापासून.

५

महाराष्ट्र राज्याचा हिशेबाचा प्रमुख, अकौंट्स जनरल, अँटीकरप्शनचा प्रमुख या साऱ्यांना मी पत्रं लिहिलीत म्हणे नुकतीच. त्यांच्या प्रती जोडून पुन्हा त्यांचं पत्रं आलंय. त्यात समजावणीची भाषा आहे. धमकावणीची भाषा आहे. त्यातून गुप्तरोगावर इलाज करणाऱ्या दवाखान्याच्या शेजारच्या मातीच्या खोल्यांमधल्या त्या दीनवाण्या, पण भयप्रद शाखेतूनही पत्र आलंय. त्यातली भाषा देशी, स्थानिक अशी आहे. इशारा हाच, की मी हे उद्योग बंद करावेत. मी ही पत्रं लिहिलेलीच नाहीत, तर तो उद्योग मी बंद करण्याचा प्रश्न कुठे येतो? हे मी बायकोला समजावून सांगितलं. तेव्हाच खिडकीतून मला ते दोघं दिसले. एक पुढं होता. दुसरा त्या मागोमाग अंदाजानं चालत होता. पण दोघांनी काळे कोट घातले होते. दोघांच्या हातांत काळ्या-पांढऱ्या काठ्या (त्यांत गुप्ती आहे.) दोघं अंदाजानं घराकडे बघत (?) असावेत. त्यांचे कान मोठे तीक्ष्ण असतात ना. ते अंदाज घेत असावेत किंवा चाहूल. गर्दी वाहत होती, पण तरीही ते होते त्यात. आता यांतला सरडे कोणता आणि लंगोटे कोणता, हे ठरवता येत नव्हतं खरं, पण मी त्यांना ओळखलं. मी बायकोला कुजबुजत म्हटलं,

''आलेत ते, पुन्हा. बोलू नकोस.''

तिनं खिडकीतून पाहिलं. पण तोपर्यंत ते गर्दीत मिसळले असावेत. तिला ते दिसले नाहीत. रात्री पण घराभोवती 'टक् टक्' असा काठीचा आवाज येतो असं मी तिला सांगितलं आहे.

नंतर मी पत्रं पाहत बसलो आणि म्हटलं की हा आंतरराष्ट्रीय कट आहे किंवा कारस्थान. वरकरणी साधा वाटणारा. 'ते' यात आहेत सगळे आणि माझा वापर करून घेतायत 'ते'. ही पत्रं काही मी लिहिली नाहीत. आधीचीही नाहीत. पण सोनूच्या पत्रात, प्रियदर्शिनीचा पत्ता, नवा पत्ता लिहिला होता हे पाहून मी स्तब्ध झालो. दृष्टापलीकडे अदृष्ट असतं, पण असतंच. आणि ते निर्धारित करतं तुम्हांला. जशी एखादी अबोध कुंडली किंवा अबोध भिंतीवरच्या मुळ्या आणि त्यांचं शेंदूर लावलेलं जाळं किंवा ती पत्रं, न लिहिलेली किंवा ते प्रवाद न पसरलेले किंवा प्रियदर्शिनी.

६

त्या पत्त्यावर मोठ्या मुश्किलीनं पोचलो. कसा पोचलो ते माझं मला माहीत. लपत-छपत. कोणी पाठलाग करत नाहीत ना, हे पाहत. बस बदलून, गर्दीतून वाट काढत आणि या वेळेस मी त्या दोघांवर मात केली. ते दोघं दिसले नाहीत. मागं मागं आले नाहीत.

अपेक्षेप्रमाणं मोठी सेवाभावी संस्था. मुख्य कार्यालय परदेशात. ही प्रमुखशाखा. सरडे-लंगोटेवाली उपसंस्था. इथंच ते सगळे आंतरराष्ट्रीय कट शिजवले जात असणार किंवा 'वरच्या' सूचना स्वीकारल्या जात असणार. इथंच माझ्या नावाचा वापर होत असणार आणि आत्ताच नाही, किती वर्षांपासून सुरू आहे हे. सरडेकडे ते पत्रांचे गठ्ठे उगाचच आहेत का? आणि लपत-छपत मागच्या रस्त्यानं गेलो असतो तर कदाचित तिचे वकील असलेले वडील दिसले असते. काही सूत्रधाराच्या स्वरूपात, फोनवर बोलताना आणि तिथं दोन्ही भाऊही दिसले असते सूचना

स्वीकारताना आणि कदाचित सरडेही आणि लंगोटेही. ही सगळी मंडळी या कटात सामील आहेत आणि मेंदू बाहेरचा आहे. माझा वापर करून घ्यायचाय त्यांना, त्या सर्वांना आणि तरीही मी पोचलो आहे इथं, पाठलाग चुकवून. प्रियदर्शिनीला भेटण्यासाठी. न झालेली भेट झालेल्या भेटीपेक्षा घातक असते म्हणतात. तेव्हा एकदा भेट घेणं गरजेचं आहे. म्हणजे भरपाई होईल किंवा परिमार्जन. अदृष्ट नाही तरी दिसत नसतं, पण म्हणून ते नसतं असं नाही. थोडा उपाय केला पाहिजे. म्हणून येऊन पोचलो त्या पत्त्यावर, त्या इमारतीत.

प्रियदर्शिनी इथंच राहते. म्हणजे घर आणि कार्यालय एकाच इमारतीत आहे. परदेशी मदतीवर ही संस्था उभी राहिली. ही संस्था भारतातल्या आंधळ्यांसाठी कार्य करते आहे म्हणे. खरं तर शोषण करत असावी. नसता दोन 'मेन इन् ब्लॅक'सारखे मारेकरी पाळले नसते त्यांनी आणि माझा पत्ता बरा बिनचूक सापडतो. सगळी पत्रं व्यवस्थित येतात आणि म्हणे मी राष्ट्रपतीला लिहितोय. प्रियदर्शिनीच्या चारित्र्याबद्दल प्रवाद निर्माण करतोय, म्हणजे करत होतो पूर्वी. तर हे ते ठिकाण किंवा केंद्र असावं.

आंधळ्यांचा एक गट तिथं आला. एक कर्मचारी संशयास्पद वाटणारा, त्या गटाशी हळूहळू बोलत राहिला. मी पाहिलं तर, त्याचा चेहरा पालटला. पण मी लक्ष दिलं नाही. मागं पाहिलं. कोणी नव्हतं. कुणी पाळत ठेवत नव्हतं. मग आत गेलो. तिथं थांबायला सांगितलं मला त्या गोऱ्या बाईनं. मी थांबलो, वेटिंगरूममध्ये. काचेच्या भिंतीतून पाहत राहिलो. एक लहान मुलांचाच गट आला. ते आंधळे होते सगळे. एक बाई दुसऱ्या गोऱ्या परदेशी बाईला काही तरी सांगते आहे. ती परदेशी बाई केवढ्या तरी, काचेपलीकडून मला पाहते. तिचे भाव पालटतात, एकदम. ती घाईघाईनं जाते. जा, म्हणावं!

मी तिथली मासिकं चाळत राहिलो. इंग्रजी माहितीपर साहित्य त्या संस्थेचं. फोटो, प्रचार साहित्य नुसतं. कुणाकुणाचे फोटो, परदेशी माणसांचे. चार्ट, रंगीत, स्वतःच्या कामाचा आलेख, पाठथोपटणी नुसती. पण प्रियदर्शिनीचा फोटो नाही कुठे. एकदम थांबलो. स्तब्ध झालो. माझ्या त्या कथित पत्राला संस्थेने जे उत्तर लिहिलं होतं ते त्यांनी छापलं होतं. टिप्पणी अशी की संस्थेचं काम स्वच्छ आहे, पण लोक काही शंका व्यक्त करतात, त्याला उत्तरही आम्ही देतो, मोकळेपणानं. माझं नाव स्पष्ट छापलेलं, इंग्रजी भाषेतलं. पण जे पत्र मी लिहिलंच नाही, त्या पत्राचं ते स्वच्छ उत्तर मी पाहत राहिलो. एका सुव्यवस्थित कटाचा आणखी कोणता पुरावा पाहिजे?

निरोप आला तसं मी जायला उठलो. लंगडत चालू लागलो त्या मुलीसोबत. ती आता मला प्रियदर्शिनीकडे घेऊन जाईल आणि भोवताली हे असं आंधळ्यांचं विश्व. त्यांचं सराईत वावरणं, तरीही चाचपडणं. त्यांचा दूरचा अंदाज घेणं. वर अज्ञातात पाहणं. तरीही त्यांचा आत्मविश्वास. या साऱ्यांचं शोषण कुठंतरी चाललं आहे. पण इतकाच त्यांचा इरादा नाही. काही तरी खूप खोल, व्यापक असं कारस्थान आहे. मी त्यांचा मोहरा आहे नक्की. पण ते माझ्या लक्षात आलं नाही असं त्यांना वाटतं आहे.

जाताना वर लक्ष गेलं. इमारतीची टाकी गळतेय वाटतं. तिथं, भिंतीवर पिंपळाचं रोपटं वाढलंय. त्याच्या मुळ्या भिंतीला धरून पसरताहेत, बऱ्याचशा खालीसुद्धा आल्या आहेत. ते पाहून थबकलो. ते मुळांचं जाळं इथंही आहेच. म्हणजे ही यांची गुप्त निशाणी असणार. तिथं, सरड्याच्या मागं आणि लंगोटेच्या मागंही ते जाळं आहेच. इथलं हे जाळं शेंदूरमिश्रित नाही, पण तरीही लाल आहे. व्यापक आहे. गूढ आणि अर्थवाही आहे. भयप्रद आहे. सूचक आहे. या जाळ्यात मी गुंतेन असं यांना वाटत आहे. म्हणे, ती पत्रं मी लिहिली. म्हणे ते प्रवाद मी पसरवले. म्हणे त्यांच्या आर्थिक व्यवहाराबद्दल मला शंका आहे. आणि ते दोघं मग माझ्या मागावर आहेत, ते दोन आंधळे. चतुर आणि चिकट. निर्दयी आणि कठोर. दोन मारेकरी.

जिना. म्हणजे ती वर राहते. वरच्या मजल्यावर स्वच्छ, श्रीमंत असं वातावरण. बागबगिचा, फुलं, हिरवळ. हे सगळं आसपास. मी जिना चढत राहिलो, लंगडत, हळूहळू आणि ती मुलगी एकदम निघून गेली कुठं तरी. जणू ती नव्हतीच माझ्या सोबत. मी तिथल्या शांत, स्तब्ध वातावरणाच्या पोकळीत उभा आहे वाट पाहत. मग बसलो, कोचावर. प्रश्नांची आणि उत्तरांची, अदृष्टांची वाट पाहत.

वाटलं, किती वेळ थांबावं लागेल; वाट पाहावी लागेल. आणखी किती थांबावं लागेल सुखाच्या क्षणांसाठी. स्वर्णिम उद्यासाठी. किती वाट पाहायची की उद्याचा दिवस चांगला असेल. त्या येत्या भविष्याची किती वाट पाहायची. हा कोच कसा छान, मऊ आहे. सुखाचा आहे. सुख असं असतं बहुधा. मऊ. निवांत. मृदू. आश्वासक आणि ती येईल आता, प्रियदर्शिनी–भूतकाळासहित.

ती अचानक आणि अवचित अशी कधी आली ते समजलंच नाही. सराईतपणे येऊन

बसली. समोर प्रियदर्शिनी. तिच्यात बदल कोणताच नाही. तशी अणि तशीच. जणू दंतकथा. फक्त काळा चष्मा चढवलेला आणि केसही कदाचित रंगवलेले असतील. पण बाकी तशीच. अप्राप्य, थोडी गंभीर. एखादी 'मिथ' आणि ती आणि मीच फक्त. आसपास कोणीच नाही. शांतता, नुसती शांतता. सगळीकडे स्तब्धता तर आहेच. आवाजही नाहीत पण कदाचित काळही गोठला आहे. भूतकाळही गोठला आहे आणि वर्तमानही. पण दरम्यान मी खूप वेगळा दिसतो आहे. केस गेलेत माझे आणि पायही लुळा पडलाय. ते बुधग्रहाचं सांगितलंय मी पूर्वी. आणि ती माझा वर्तमान पाहू शकत नाहीये. बरंच आहे हे. पण त्या कारस्थानाबद्दल सावधानता पाहिजेच. हे सांगितलंही पाहिजे तिला–प्रियदर्शिनीला. नसता आपण कोळ्याच्या जाळ्यात अडकत जाऊ.

पण ती खरंच आणि इतक्या वर्षांनंतर अशी अचानक समोर आली आहे हे खरं वाटत नाही. मी पाहत राहिलो तिला. कदाचित भूतकाळालासुद्धा. आणि त्या दिवसांनासुद्धा. त्यांतल्या स्वत:लासुद्धा. आणि अचानक तिनं काळा चष्मा दूर केला; काढून ठेवला. ती वर स्वर्गाचा वेध घेऊ लागली. आंधळे लोक असाच अंदाज घेतात वाटतं. थोडं हसली किंवा तिनं हसल्यासारखं केलं. मी पाहतो आहे; त्या आंधळ्या अप्राप्त अशा स्त्रीला. कदाचित आंधळ्या सौंदर्याला आणि भिऊन जातो आहे. कसलं अनाम भय दाटून येतं आहे. आतून अंतरातून. तिचं ते हळूहळू पसरत जाणारं स्मित. तिचं जणू अनाकलनीय असं अवचित अस्तित्व. तिचं अविश्वसनीय असं असणं, तसं अंधत्वासह. तिनं हसून म्हटलं,

''इतक्या उशिरानं आलांत भेटायला!''

मी घसा साफ केला. न जाणो, घशातून बैलासारखा किंवा बेडकासारखा आवाज निघेल. बराच वेळ मी घसा साफ करत राहिलो. ती अंदाज घेत, वर अंतराळात पाहत राहिली–जणू तिला आता माझ्या उत्तराची वाट पाहायची आहे. मी प्रयत्नपूर्वक म्हटलं,

''ते पत्र खूप उशिरानं मिळालं. तोपर्यंत ते सगळं होऊन गेलं होतं!''

''काय?''

''म्हणून काय झालं? आला असतात की भेटायला!''

''नाही आलो! पण यायचं होतं. खुलासे द्यायला.''

''खुलासे? हाऽ! पत्रातून लिहिलं होतंत खरं.''

''पत्र?''

मी दचकलो. उघडच दचकलो किंवा शंकित झालो असणार.

''हो पत्र! नाही तर ही भेट कशी ठरली असती?''

''हाऽ! हे पत्र होय! हे मी लिहिलं आहे! पण आधीची पत्रं मी लिहिलेली नाहीत.''

ती त्यावर मजेनं हसली. टीपॉयवरची बाजाची पेटी तिनं थोडी पुढं ओढली. तीवर काही भेसूर स्वर काढले. पुन्हा हसली. वर, दूर अज्ञातात पाहत तिनं माझा अंदाज घेतला. माझ्या छातीची धडधडसुद्धा तिला ऐकू येत असावी. बहुधा. मान तिरकी करून जणू ती काही ऐकते आहे किंवा येणाऱ्या क्षणांची चाहूल घेते आहे.

''लिहिली नाहीत?''

''नाही!''

''कां?''

''कां म्हणजे? अहो ती पत्रं मी लिहिली नव्हती. ते प्रवादही.''

''कशावरून?''

''काय कशावरून?''

''म्हणजे कां लिहिली नाहीत ती पत्रं?''

मी स्तब्ध बसून समजून घेण्याचा प्रयत्न करतोय. माझं असं दिसणं हिला दिसत नाही हे बरंच आहे. मी लुळा पाय थोडा हलवला. थोडं बाजाच्या पेटीकडे पाहिलं. तीवर रंगीत फूल काढलंय. तिची लांब बोटं, रंगवलेली नखं. पण तरीही काही तरी भयप्रद. त्या पेटीतल्या सुरातही. तिच्या दिसण्यातही.

''उगाचंच कोणी तरी उठवलं होतं तेव्हा! तेव्हापासून सुरूच आहे हे! तेच सांगायचं होतं मला.''

''कशाचं म्हणताय? तुम्हांला माझ्याशी लग्न करायचं नव्हतं?''

मी श्वास घेतला खोल. तिच्या थरथरत्या बुबुळांकडे पाहत राहिलो. डोळे तसेच होते, पण त्यांत ज्योत नव्हती.

''होतं! पण त्याचा अर्थ तसं मी सगळीकडे उठवलं असं नाही. ते पत्र कोणी तरी लिहिलं होतं, माझ्या नावानं!''

''मग मला बोलला कां नाहीत?''

''कशाबद्दल? हांऽ लग्नाबद्दल?''

''बोलला कां नाहीत?''

''तुम्हांला माझ्याशी लग्न करायचंय असा प्रवाद मी पसरवला नाही. ते पत्रही मी लिहिलं नाही.''

''तो काही प्रवाद नव्हता!''

तिनं हसून अंदाजानं आवाजाच्या रोखानं माझ्याकडे पाहिलं. खरं तर मी तिला दिसलो नसणारच. पण ते तिचं पाहणं मला विलक्षण वाटलं. हळूहळू मघाचं अनाम भय मला घेरू लागलं आणि सूक्ष्म घाम येऊ लागला. भूतकाळ काही वेगळंच रूप घेऊन येतो आहे वाटतं समोर. आणि घशाला कोरड पडते आहे. आपल्याला अर्थ सगळे नीटसे समजतच नसतात घटनांचे. आणि घटनांचं सूचनही समजत नसतं. काही तरी गफलत झालीय, गफलत आणि आपण फसवले गेलोत जणू. तो सरडे बरोबर म्हणत होता. आपण नियतीच्या जाळीदार पंजात अडकलो आहोत; अडकतो आहोत आणि ही म्हणते आहे की तो प्रवाद नव्हता?''

''म्हणजे?''

''अहो, म्हणजे काय म्हणजे? तुम्हांला कोणी सांगितलं की तो प्रवाद होता म्हणून?''

मी डोक्यावर ताण दिला. मला काहीच आठवेना. मी थोडं डोकं खाजवलं. पाय हलवला. हार्मोनियमकडे पाहिलं.

''पण तसं पत्र मी लिहिलं नव्हतं. आणि ठिकठिकाणी तसं कोणाला कळवलंही नव्हतं!''

''कां पण?''

''काय कां? नव्हतंच लिहिलं मी काही. हे सगळं मोठं कारस्थान आहे. ते चारित्र्या-बद्दलसुद्धा–''

''चारित्र्य? कोणाचं?''

''ते...तुमच्या चारित्र्याबद्दल! ते मी काही पसरवलं नाही!''

''मला माहीत आहे!''

''काय माहीत आहे?...म्हणजे मी ते तसं पसरवलं नाही हे तुम्हांला माहीत आहे?''

तिच्या चेहऱ्यावरचं स्मित गोठलेलं हळूहळू वितळलं. क्षणभर नाहीसं झालं. काही अगम्य भाव आले चेहऱ्यावर. जणू ती काही आठवते आहे. किंवा विचार करते आहे. दरम्यान तिनं पुन्हा हार्मोनियम पुढं ओढली. बोटं फिरवली. काही दूरस्थ स्वर एकदम धावून आले, भीषणसे. तिनं कसलीशी सुरावटही काढली वाटतं, त्या पेटीतून. मग ती थोडं हसली. पुन्हा पाहू लागली. वर अज्ञात स्वर्गाकडे किंवा दूरस्थ भूतकाळाकडे.

''चारित्र्य! म्हणजे ते तुम्ही लिहिलेलं खोटं नव्हतंच ना, पण!''

''मी लिहिलंच नाही.''

''पण ते खोटं नव्हतंच ना! तो यायचा ना माझा मित्र तेव्हा भेटायला! तुम्ही लिहिलं होतंत पत्रातून की स्वच्छ दिसणारा, आमच्यातला न वाटणारा, असा! हो ना?''

''पण मी तसं–''

''पण त्याच्याबरोबर मी गप्पा मारत बसायचो वरच्या खोलीत हे खरंच आहे! आणि त्यानं माझं चुंबन घ्यायलाही सुरुवात केली

होती, तेव्हा...''

''मी तो प्रवाद.''

''प्रवाद कशाचा? धीटपणानं तो इथं हात पण लावायला लागला होता! त्याचं ते तसं वागणं.''

तिनं छातीला स्पर्श केला स्वत:च्या. ती हसली. तिनं अंदाजानं माझ्याकडे पाहिलं. पण मला वाटू लागलं की ती माझ्यातून आरपार भेदून पाहते आहे आणि पारदर्शक असणं योग्य नाहीच. मी माझी बाजू मांडली, थोडं आग्रहीपणे. मी म्हटलं,

''पण त्याच्या वागण्याबद्दल मी कुठं लिहिलेलं नाही. तुमच्या वडिलांना आणि नातेवाइकांना माझ्या नावानं तसं कोणी तरी लिहिलं होतं. त्याच्या वागण्याबद्दल मी पत्र लिहिलं नाही.''

''कां नाही? तुम्हांला त्याचं वागणं पसंत होतं?''

''छे...छे!''

''मग? तुम्ही ओरडून सांगायला नको होतं?''

''पण तसं मी पसरवलं नाही हे खरं आहे!''

''तेच तर मी म्हणते आहे! पुढं त्यानं संबंधाची मागणी केली होती.''

''आं?''

''कां, आश्चर्य वाटलं?''

तिचं पुन्हा अज्ञातातलं पाहणं, अंदाज घेणं. थोडं चाचपडून घड्याळाच्या सुईला हात लावणं. म्हणजे ही काही अंदाज घेते आहे. कुठं तरी काही तरी निर्धारित होत आहे. कसलासा कट. कदाचित माझ्या जाण्याची वेळ. कदाचित कुणाच्या येण्याची वेळ. कदाचित काही घडण्याची ठरलेली वेळ? माझ्या घशाला पडलेली कोरड. थोडी पुन्हा पुन्हा घेरणारी भीती आणि उगाचच आठवणारं पिंपळाच्या मुळांचं जाळं.

''आश्चर्य वाटलं का?''

''न...नाही!''

''मी सुंदर होते ना?''

''हो!''

''आता?''

''हो!''

''मग त्यानं तशी मागणी करण्यात काय आश्चर्य आहे?''

''तुम्ही म्हणता ते खरं असावं! पण तसं मी लिहिलं नव्हतं! तसा प्रवाद उठला होता मात्र! आठवतं आहे मला.''

''हो ना? पण मी तयार झाले आणि तो पळूनच गेला.''

''अं?''

''पळून गेला, पळून!... घाबरला.''

ती मोठमोठ्यानं श्वास घेत राहिली. ती थोडं हसतही राहिली. पण त्यात उद्वेगही असावा. वेदनाही असावी. खेदही असावा. नवलही असावं. पुन्हा हार्मोनियमवरची फिरणारी बोटं. पुन्हा सुरावट. पण या वेळेस सुरावटीत काहीतरी दर्द आणि तिच्या दिशेकडून प्रसृत होणारं कसलंसं अगम्य अनाम भय.

''आपण पहिल्यांदाच भेटतो आहोत पण आपण एकमेकांना किती वर्षांपासून ओळखतो, हो ना?''

''हो!''

''सगळंच तुम्हांला माहीत आहे! माझ्याबद्दल, डोळ्याबद्दल, नंतरच्या कार्या-बद्दल, संस्थेबद्दल!''

मी सावध झालो. म्हणजे असं आहे तर. हळूहळू चर्चा संस्थेकडे येते आहे. मी जरा सावरून बसलो.

''यू नो इंटरकोर्स? सेक्शुअल इंटरकोर्स–''

''अं?''

''तुमचं लग्न झालं असेल ना? दरम्यानच्या काळात?''

''हो!''

''मग सांगा त्यात भिण्यासारखं काय आहे?''

मी आसपास पाहिलं, तर कोणी नाहीच. पलीकडे, पडद्यामागेही कोणी नाही. शांतता

रोहन प्रकाशन

आहे. शांतता आहे सगळी. घराची मोठी पोकळी मला गिळणारी आणि तिलाही कदाचित. स्वच्छ, चकचकीत सामान. या सगळ्यांतून एक अनाम, अदृष्ट भय प्रसारित होतं आहे आणि विचारते आहे प्रियदर्शिनी की 'त्यात' भिण्यासारखं काय आहे? त्यातून दिसत नसलं तरी कोणी तरी पाळतसुद्धा ठेवत असावंच. ती काही उगाच घड्याळ चाचपडत नाही.

''अरे, मृत्यूचं भय ठीक आहे! त्याची भीती वाटते माणसाला! पण याची पण भीती? पळूनच गेला.''

''नंतर भेटला?''

''तुम्हीच लिहिलंत ना? अजूनही तो संस्थेत असतो म्हणून?''

''मी लिहिलं नाहीये.''

''नसेल. पण तो माझ्या संस्थेत आहे! नोकर म्हणून.''

''तुम्ही ठेवून घेतलं?''

''कां नाही? एरव्ही बुद्धिमान आहे, असायचा. तेव्हा पळून गेला, घाबरला म्हणून काय झालं?''

''हं!''

''पण खरी भीती मृत्यूची असते म्हणतात!''

ही मृत्यूबद्दल पुन्हा पुन्हा सांगते आहे. कदाचित हिला काळ्या-पांढऱ्या काठ्यां-मधल्या चकाकत्या गुप्तीबद्दल मला काही सुचवायचं आहे? काही गर्भित धमकी किंवा सूचन?

मी दीर्घश्वसन करू लागलो. अनाम भयाला दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करू लागलो. तेवढ्यात हार्मोनियमवरची तिची आंधळी बोटं बिनचूक फिरत राहिली. दरम्यान आणि कसल्याशा सुरावटीच्या भीषण कल्लोळात असं वाटलं की मी लंगड्या पायानं पळतो आहे, आणि ते दोन आंधळे माझा वध करण्यासाठी माझ्या मागे धावताहेत. अरे, पण तुमच्या संस्थेबद्दल मी काहीच बदनामी केलेली नाहीये. पण मग, यांचा प्लॅन तरी काय आहे?

मी काय बोलणार हे तिनं ताडलं असावं आणि त्याचं नवलही आहे. ती थांबली. त्या सुरावटी थांबल्या. ते वेदनेचे कल्लोळ थांबले. तिनं थेट माझ्या दिशेनं पाहिलं. नजरेत, डोळ्यांत ज्योत नव्हती. प्रकाश नव्हता. पण तिनं पाहिलं.

''खुलासे आणि प्रतिखुलासे, पत्रं आणि प्रवाद, बदनामी आणि स्तुती, हे सगळं आता मागं पडलं आहे! आता मलाही मृत्यूची भीती राहिली नाही. मी जेव्हा खोल अंधाऱ्या तळघरात पोचले तेव्हा मरण यापेक्षा वेगळं नसणार हे मी ओळखलं आहे; म्हणून आता मरणाची भीती नाही फारशी! हे सगळं प्रियदर्शिनी नाव स्वीकारल्यानंतर झालं. नंतर तुम्ही एकदा पाहून गेलात ना मला? कळलं मला.''

''तुमचं वाचन-लेखन बंदच झालं असणार!''

''तो एक शिक्षक त्या वेळेस मला शिकवायला येत असे. ब्रेल लिपी शिकावी लागली ना! आणि आंधळ्यांना नंतर बरंच शिकावं लागतं. तर तोही तसाच निघाला. पण घाबरला. पळून गेला. नंतर म्हणाला म्हणे, की आंधळ्या स्त्रीशी असे व्यवहार कसे करायचे म्हणून. पण हे त्या वेळेला तुम्हांला कसं समजलं होतं? तुमच्या पत्रातून.''

''छे छे! मी तेच सांगायला आलोय. मी अशी पत्रं लिहिलेली नाहीत. मी काहीच लिहिलेलं नाही.''

ती स्तब्ध झाली. तिनं न चाचपडता हार्मोनियम थोडी दूर ढकलली. ती अंदाज घेऊ लागली. वर अज्ञातात पाहू लागली. कदाचित तिला काही समजून घ्यायचं असावं.

''म्हणजे हे पत्रांबद्दल सांगायला आलात? मला वाटलं, तुम्हांला मला भेटायचं आहे! तुम्ही भेटायला आला नाहीत?''

मी अस्वस्थपणे आसपास पाहिलं. लुळा पाय दुखू लागला आहे. मी तो कुरवाळला. सावध झालो. ताठ बसलो. म्हटलं,

''भेटायलाच आलो. पण तो खुलासाही द्यायचा आहे.'' ती उशिरानं पण छानसं हसली. ते हास्य आंधळं होतं, पण चांगलं होतं.

''पत्रांबद्दल इतकं मनावर घेऊ नका. त्यात नाही तरी तथ्य होतंच. मग तुम्ही लिहिली किंवा नाही लिहिली तरी.''

''पण माझं नाव आलंय ना त्यात. मी कशाला लिहीन? तेच मला सांगायचं आहे.''

''तुम्ही नाही लिहिलीत तर कोणी तरी लिहिली असणार नाही का? कदाचित मी?''

''तुम्ही?''

''काय अशक्य आहे? कोणी तरी लिहायलाच पाहिजे होती. मी भयभीत होऊन पाहत राहिलो. माझा घसा कोरडा पडला एकदम. मी पाहत राहिलो तिच्याकडे, जणू अनाकलनीय कोडं किंवा अविश्वसनीय अशी जणू घटना. तरीही तिचं घड्याळ चाचपडणं. किती वाजले आहेत हे पाहणं. तिचा साफ घसरलेला पदर. तिचे वक्ष. आंधळं, पण भीषण असं काही सौंदर्य, तिचं–प्रियदर्शिनीचं आणि भयप्रदही. आणि तिची अवकाश शोधणारी निष्प्राण नजर. तिरकी ठेवलेली हार्मोनियम. तिचा फुललेला श्वास. तिनं माझा घेतलेला अंदाज.

''तुम्ही?''

''किंवा सरडेनं.''

मी भरभर बोलून टाकलं, तेव्हा माझ्या घशातून तोच बेडकासारखा भयकारी आवाज बाहेर पडला.

''सरडेचं तुमच्याशी ठरलेलं लग्न मोडण्यासाठी मी काहीच प्रयत्न केले नाहीत.''

''कां?''

''म्हणजे, त्या वेळेस मी जी पत्रं लिहिली म्हणतात ती मी लिहिलेली नाहीत. पण ते सगळं माझ्या नावानं पसरलंय. ते एक सांगायचं होतं.''

''पण चांगलं केलंत. मला नव्हतं त्याच्याशी लग्न करायचं. मला त्याच वेळेस आभार मानायचे होते, तुमचे.''

''पण मी ते लिहिलं नव्हतं.''

''सरडेला मी बोलावलं होतं. आलाही होता. पण तो घाबरून पळाला म्हणतात. त्याला बौद्धिक चर्चा परवडली नाही म्हणे. म्हणजे बघा. तुम्हां लोकांना बौद्धिक चर्चेची नाही तर शारीरिक संपर्काची भीती वाटते का? काय म्हणायचं मी याला?''

ती अपेक्षेनं पाहू लागली. जणू तिला माझ्याकडून उत्तर हवं आहे. ते जे 'पळून' गेले. त्या साऱ्यांबाबत माझ्याकडून जणू स्पष्टीकरण हवं आहे. कारण त्या कथित पत्रांतून हा वृत्तान्त म्हणे, मी लिहिला होता आणि बोभाटा केला होता. म्हणे, मी बदनामी केली होती. म्हणे, मी हे सारं दुनियेसमोर मांडलं होतं. जणू आता मला उत्तर द्यायचं आहे. जणू मला काही खुलासा देणं गरजेचं आहे आता. आणि आता ती वाट पाहते आहे. ती वाट पाहून, थोडं हसून म्हणाली.

''ते भीती वाटण्यासारखं आहे का? अंधारापेक्षा ते जास्त घाबरवणारं असतं? सांगितलं नाहीत!''

''काय?''

मी अगदी ताठ बसून, सावध राहून पाहत विचारलं. तिचं थोडंसं स्मित विरलं, नाहीसं झालं.

''तेच!''

तिनं शब्दांवर जोर देऊन अर्थ पोचवण्याचा प्रयत्न केला. मी त्यावर थोडा विचार केला. भराभर श्वास घेतला. थोडा अर्थ लावला. थोडं समजून घेतलं. सरडे बुद्धिमान नव्हता. नाहीच. तरीही त्यानं पिंपळाच्या मुळांच्या जाळ्यांचं उदाहरण देऊन त्यात मी अडकत जात असल्याचं सांगितलं होतं. आणि इथं, या इमारतीवरसुद्धा, 'कोडमार्क' असावा तसं, वरच्या बाजूला तसंच जाळं आहे. आणि यात

आपण अडकत चाललो आहोत? आणि हे काय चाललं आहे? मृत्यू आणि सेक्स? आणि आपल्याला मघापासून साकळून राहिलेली, पसरणारी, घेरणारी कसलीशी अनाम भीती तर वाटतेच आहे, पण आता उत्तेजनाही वाटते आहे. कट आहे हा कसलासा कट. कारस्थान.

मी तिच्याकडे पाहत बोलायला सुरुवात केली. म्हटलं,

''भीती म्हणाल तर हा सगळा आंधळेपणाचा आणि डोळसपणाचा झगडा आहे. बुद्धी नाकारते, शरीर आंधळेपणानं स्वीकारतं तेव्हा हा झगडाच! हा दिसत नाही. अदृष्टच असतो. आमच्या कुंडलीत असतो तसा...पण अदृष्टापलीकडेसुद्धा प्राक्तन असतं बघा. म्हणजे, मी काही लिहिलं नाही, पण माझ्या नावानं केवढे प्रकार निर्माण झाले. सेक्सचं असंच आहे. काही नसतं आणि सगळं असतं. झगडाच असतो.''

''अदृष्ट! शब्द चांगला वापरलात. मी लिहीत होते तेव्हा वापरला होता तो शब्द. पण आता तो जवळचा झालाय, नाही का?''

''आणि त्या तुमच्या संस्थेबद्दल मी काही लिहिलं नाही. आर्थिक घोटाळ्याबद्दल लिहिलं नाही. कोणी तरी माझ्या नावानं.''

''पण कां लिहिलं नाहीत? तथ्य आहे ना त्याच्यात.''

''म्हणजे?''

''म्हणजे आर्थिक घोटाळा आहेच. मी दोन्ही भावांना सांगत आले की असं करू नका म्हणून. पण त्यांना डॉलर दिसतात ना! तुमच्या पत्रात चूक काहीच नाही.''

''म्हणजे तू...तुम्ही ॲडमिट करताय?''

''ॲडमिट? मी मालक आहे का? संस्था नाकारणारच! पण तुमच्या पत्रात अगदी बरोबर.''

''पत्र माझं नाही. मी लिहिलं नाही. मी प्रवाद पसरवले नाहीत. मी चारित्र्याबद्दल लिहिलं नाही. मी सरडेबद्दल लिहिलं नाही. मी काहीच केलं नाहीये. माझ्या नावाचा कुणीतरी वापर करतंय. मला अडकवतंय. बदनाम करतंय. हा कसलासा कट आहे. कितीतरी वर्षं तो शिजतोय. दूर कुठे तरी.''

माझा श्वास वाढला असणार. आवाजही थोडा चढला असणार. पण तो थोडा, पिचक्या बाजासारखाही आला असणार. पण मी काही तुम्हां सगळ्यांना ओळखलं आहे असं सांगितलं नाही. सगळाच गौप्यस्फोट करून कसं चालेल? म्हणून मी स्वत:ला आवरलं. वाटलं, जे सांगायचं ते सांगितलं आहे. कर्तृत्व नाकारलं आहे. त्या सगळ्या प्रवादांचं पितृत्व नाकारलं आहे. आता त्यांची प्रतिक्रिया! आपण मोकळे आहोत.''

तिनं लक्षपूर्वक ऐकलं असावं. पण माझ्या पोटतिडकीच्या खुलाशाबद्दल तिला फारसं आश्चर्य वाटलेलं नसावं किंवा तिनं महत्त्वही दिलेलं नसावं. तिच्या चेहऱ्यावर एकदम कोरे भाव आले–कोरे.

तिनं हार्मोनियम ओढून घेतली. दूर, अज्ञातात नजर लावली. दूरस्थ आवाजात तिनं म्हटलं,

''पत्रातून, प्रवादातून, चर्चा आणि कुजबुजीतून, बदनामीतून मी सतत राहत आले, जगत आले, जिवंत राहिले. माझं अस्तित्व कायम राहिलं ना त्यामुळं. म्हणून मी ऋणी असायला पाहिजे. नसता, मी आधीच अंधाऱ्या तळघरात ढकलले गेले आहे. पण तुम्ही आलांत आणि ते दिवस आठवले...''

''पण ते सगळं मी–''

''पुढं मी थोडं थोडं गाणं शिकले आहे. ऐका तुम्ही.''

मी अनपेक्षित संकटात सापडल्यासारखा वाटलो असतो, पण मी दुसरी प्रतिक्रिया न देता फक्त पाय कुरवाळला, विचार केला. बाहेरचा अंदाज घेतला. घरातही शांतताच सगळी आणि ही थंड निर्मम पोकळी गिळते आहे वाटतं, मला आणि हिलाही–प्रियदर्शिनीला. आणि सुंदरता आणि कुरूपतेचं हे विलक्षण मिश्रण मी पाहतो आहे. पण गेलं पाहिजे मला. गेलं पाहिजे. मी 'त्यांना' खूपच अवधी दिला आहे.''

तिनं हार्मोनियम पुन्हा ओढून घेतली. तिची बोटं न अडखळता पेटीवरून फिरली. एकदम एकदम आंधळ्या स्वरांचा भीषण कल्लोळ अंगावर कोसळला. शांततेला भेदून गेला. जणू काही तक्रार–काही फिर्याद–काही आक्रोश. आणि हे मी ऐकायचं आहे. गाणं उर्दू. गझलसारखं काही. मृत्यू आणि तारुण्यातला प्रमाद (संभोग?) हे दोघे मित्रच असतात. कारण ते एका मागोमाग येतात. येत असतात. पण म्हणून हे आक्षेप, हे बालंट नकोसं थोडंच वाटतं? ही तोहमत स्वीकारावीशीच वाटते. मृत्यू मारतो, प्रेमही मारतंच.

तिचा आवाज फाटत होता. बेसूरही होत असणार. ते गाणं श्रवणीय नसलं तरी खिळवणारं असणार. कारण मी बसून राहिलो. ऐकत राहिलो आणि मला अतिशय अतिशय भीती वाटू लागली.

तेवढ्यात तिनं हार्मोनियम जवळ जवळ ढकलून दिली. ती प्रक्षुब्ध दिसू लागली. श्वास फुललेला. धपापणारे उरोज, नजर वर कुठे तरी.

''डॅम इट्! मी गाणं कसलं म्हणत बसलेय! तुम्ही कसे दिसता हे मी पाहिलंच नाही. मला थोडेसेच आठवता आहांत तुम्ही! तरुण, त्या दिवसांतले! तेव्हा मी सुंदर होते. आंधळ्यानं चाचपडून स्पर्शानं जाणून घ्यायचं असतं. माहीत आहे ना? या...इकडे या! लेट मी टच् यू!''

तिनं हात पसरले, दोन्ही माझ्या दिशेनं. जणू मला कोणी जखडू पाहतं आहे. पकडू पाहतं आहे. जणू ते नियतीचे पंजे आणि त्यावरच्या रक्तवाहिन्या म्हणजे त्या मुळांचं जाळं.

''या! कम हियर! दूर दूर बसून उगाच गप्पा कसले मारतोय आपण? बघू द्या मला, हात लावून पाहू द्या. या इकडे...कम हियर.''

मी उठलो. मला भीती वाटली, नाही असं नाही. घसा कोरडा पडला, नाही असं नाही. पण मी धावलो, धावत निघून गेलो असंही नाही. मी पाहिलं, पाहत राहिलो. जिचं मला आकर्षण होतं. ती ही अप्राप्य देवता नाही. ती वेगळीच, त्या पत्रातून आहे; प्रवादांतून आहे; बदनामीच्या कुजबुजीतून आहे. जिवंत आहे, पण दिसत नाही. अप्राप्य जणू. (तिला आवडलेला शब्द!)

पायऱ्या उतरलो, घाई न करता. मागे ती आंधळ्या पण कसल्या आक्रोशानं, आवेगानं बोलावते आहे. पण हे इतकं सोपं साधं गणित नाहीच ना! कारस्थान आहे, खोल कारस्थान आहे.

उतरलो तेव्हा तसाच दिवस होता, तसाच प्रकाश होता, जणू काही घडलंच नाही. घड्याळानंसुद्धा फार काही सांगितलं नाही. गार्ड्सकडे दुर्लक्ष केलं. तिथल्या ऑफिसात डोकावलो. तिथं कुठं तरी तिचे भाऊ असणार. आणि तिथल्याच टाइपरायटरवर मला पत्र लिहिलं गेलं असणार. तिथं, त्यांच्या पत्त्यात माझाही पत्ता असणार आहेच. आणि तिचं थोडं उत्तेजक असं आंधळं कुरूप सौंदर्य विसरलं पाहिजे आता. सगळं नाही तरी इथंच फेडून घ्यायचं असतं. देणं आणि घेणं.

थांबलो. अचानक थांबलो. वर पाहिलं. पिंपळाची मुळं आता जास्तच पसरल्याचं जाणवलं. मघा त्यांचा इतका विस्तार वाटला नव्हता आणि त्यांचे तंतू, एखाद्या जिवंत प्राण्याच्या अंगावरच्या 'टेंटॅकल्स'प्रमाणे हळूहळू सूक्ष्मपणे हलत होते. जणू त्यांच्यातून काही प्राण, काही संदेश प्रवाहित होत आहेत. इकडे तिकडे तातडीनं पाहिलं. कोणीच नाही. थोडं पुढं आलो तर अंदाज खरा ठरला. ते दोघं दिसले. लोखंडी फाटकातून आत येत होते. आज त्या दोघांनी काळ्या कोटाबरोबरच काळ्या हॅट्स पण घातल्या होत्या. एकाच्या तोंडात चिरूट. मी ओळखलं त्यांना. मी पाहिलं त्यांना. त्या गर्दीतही पाहिलं आणि हेरलं. सरडे आणि लंगोटे यांना. त्यांना त्वरा असावी. त्यांना तातडीनं संदेश मिळालेला असणार. ते चाचपडतही होते आणि अंदाजही घेत होते. तरी मी 'त्यांना' खूपच वेळ दिला नव्हता का?

मी मागे सरकलो. मागच्या छोट्या फाटकातून बाहेर पडलो. धावत राहिलो, मागं वळून पाहत, लंगडत, घामानं भिजून जाऊन. ते चतुर आहेत. निर्मम आहेत. चिकट पाठलाग करणारे आहेत. पण म्हणून काय झालं? त्यांच्या गुप्तीला धार आहे, टोक आहे हे मला माहीत आहे. धावताना मी अभंगसुद्धा म्हणत राहिलो.

अजून मी त्यांना सापडलो नाहीये. ते येतात, येतच राहतात मागे. घराभोवती फिरतात. खिडकीतून दिसतात. हा एक आंतरराष्ट्रीय कट आहे. भारत देशाला या कारस्थानापासून खतरा आहे. आणि माझं नाव यात गुंतलंय. माझा वापर करून घेतला जातोय. नसता, त्या पत्रांचा माझा काय संबंध? हो, आणि त्या संस्थेचं पत्र आलंय पुन्हा मला. त्यात त्यांनी असं लिहिलंय की माझ्यासारखा बुद्धिमान माणूस त्यांना हवा आहे. मी त्यांची नोकरी कां पत्करत नाही? (इथं मी मोठ्यानं हसलो आहे!) दुसरं पत्र प्रियदर्शिनीचं आहे. तुम्ही अचानक निघून गेलात, जास्त गप्पा झाल्या नाहीत याचं तिला दु:ख आहे. इथं बायकोला थोडी शंका आली आहे. हे अक्षर ओळखीचं वाटतंय असं तिचं म्हणणं. माझ्यासारखं आहे थोडं असंही म्हणणं. मी म्हणतो, ''वेडे असतात अक्षरासारखी अक्षरं. हे पत्र प्रियदर्शिनीचंच आहे. पोस्टानं आलंय. बघ, शिक्का बघ.''

संस्थेत लागलेला तो 'स्वच्छ झकपक आपल्यातला न वाटणारा' माणूस मी शोधून काढलाय. हा माणूस तिची चुंबनं घेत होता म्हणे. (कुणीतरी माझ्या नावानं याच्याबद्दलही प्रवाद पसरवले होते, हे मी सांगितलंय आधी.) गुप्त रोगावर इलाज करणाऱ्या दवाखान्या-शेजारचं उपकेंद्र शोधू पाहाल तर सापडणार नाही आता. कारण ते त्यांनी तातडीनं हलवलंय.

अचानक परवा, बाथरूमच्या भिंतीवर पिंपळाच्या मुळांचं सूक्ष्म जाळं दिसून आलं. गुंतागुंतीचं. क्लिष्ट. दुर्घट. अनाकलनीय. पण व्यापक. पसरणारं, घेरणारं, गुंतवणारं. हे इथं नव्हतं आधी. आताच आलं आहे अचानक. आधी पाहिलेल्या जाळ्यांसारखंच हेही. याला शेंदूर लावलेला नाही. पण हेही लालसर गुलाबी आहे. सर्पाकार आहे. बारकाईनं पाहिलं तर सूक्ष्म तंतू हलताना दिसतात. जणू प्रतिसाद देत आहेत. जणू काही वहन करत आहेत. जणू त्यांच्यातून प्राण वाहतो आहे किंवा गूढ संदेश किंवा न दिसणारं काही अदृष्टच असं.

माझं काही बरंवाईट होऊ नये म्हणून मी पत्रं लिहायला घेतलीत. त्यांत या अचानक उद्भवलेल्या मुळांच्या जाळ्यांचासुद्धा उल्लेख केलाय आणि प्रियदर्शिनीनं मला पत्र लिहिलं आहे हे लिहिलंय. आणि आधीच, प्रवाद पसरवणारी बरीचशी पत्रं मी लिहिलेली नाहीत, हेही लिहिलंय. त्या दोघा आंधळ्यांबद्दलही लिहिलंय. कारस्थानाच्या शक्यतेबद्दल लिहिलंय. हे पत्र बहुधा मी 'सी०बी०आय०'ला पाठवीन.

आणि त्या संस्थेला 'जॉइन' करण्याचा मी अजून विचार केलेला नाही. पण ऊर फाडून टाकणारं भीषण असं आंधळं गाणं मला मध्यरात्री ऐकू येतं कधी. आणि मी उत्तेजितही होत राहतो.

दुसरं असं की, तिच्या–प्रियदर्शिनीच्या वडिलांचं पत्रं आलंय. भेटायला येतो म्हणून कळवलंत, पण कां आला नाहीत अशी त्यांची विचारणा. आता, आमची भेट झाली, हे त्यांना कोण सांगणार? पण ते बोलावताहेत, या म्हणताहेत.

आणि त्या दोघांना तुम्ही कुठं पाहिलं तर ओळखाल. काळ्या हॅट्स. काळे कोट. काळे चष्मे. पांढऱ्या-काळ्या काठ्या. तोंडातला चिरूट. थोडं चाचपडत, पण ठाम असं चालणं, जणू त्यांना दूर जायचं आहे. दोघेही आंधळे आहेत. दोघेही निर्दय आहेत. चिवट पाठलाग करणारे आहेत. कुंडलीतल्या अष्टमेशाप्रमाणं धारदार अशी त्यांची दडवलेली गुप्ती असणार. राहू-केतूला, नाही तरी दृष्टी नसते, हे माहीत असू द्या. त्यांना माझा शोध घ्यायचाय, हे माहीत असू द्या. प्रत्येक कुंडली म्हणजे जटिल असं कारस्थानच असतं हेही माहीत असू द्या. या कारस्थानाबद्दलही माहीत असू द्या. या कटात माझा वापर होतो आहे, हा आंतरराष्ट्रीय असा कट आहे, हे माहीत असू द्या.

ते मुळांचं जाळं दिसल्यानंतरचं हे निवेदनाचं प्रयोजन आहे. माझी दृष्टीही आता झपाट्यानं क्षीण होत चालली आहे. त्या आधी ही पत्रं पूर्ण करायची आहेत. म्हणून या निवेदनाचं प्रयोजन. सगळं इथंच आणि आजच फेडून घ्यायचं असतं ना? उद्या कोणी पाहिला आहे?

...एकोणीसशे अमुक साली प्रियदर्शिनीचे डोळे गेले. त्यानंतरची सुरू झालेली ही अशी हकीकत आहे.

कृष्ण श्री० अर्जुनवाडकर

रुद्रसूक्त

रुद्रसूक्ताची कल्पना येण्यासाठी वेदवाङ्मयाची थोडीफार कल्पना असणं उपयुक्त ठरेल. वेद हे भारताचं सर्वांत प्राचीन वाङ्मय. वेदनिर्मितीच्या कालाविषयी विद्वानांचं एकमत नाही. तथापि वेदांचा निर्मितिकाल अंदाजानं इसवी सनाच्या पूर्वी दोनतीन हजार वर्षं ठरावा. इतक्या काळापूर्वी वेदवाङ्मयाची निर्मिती होण्यासाठी ती करणाऱ्या समाजाचा विकासकाल आणखी मागं जाईल; कारण वाङ्मयापूर्वी भाषा आणि लिपी यांचा विकास गृहीत धरावा लागतो. या दोन अंगांचा विकास चारदोन महिन्यांत होत नाही; त्याला शतकानुशतकांचे प्रयत्न लागतात. वेदांपूर्वी लिपीचं अस्तित्व गृहीत धरावं लागलं तरी वेदवाङ्मय हे शतकानुशतकं मौखिक परंपरेतून आपल्या काळापर्यंत येऊन पोचलं आहे. आजसुद्धा मौखिक पाठ आणि लिखित पाठ यांमध्ये फरक पडत असला तर मौखिक पाठ प्रमाण मानला जातो.

रुद्रसूक्त हा यजुर्वेदाचा (तैत्तिरीय संहिता) भाग आहे.

रुद्र ही एक वैदिक देवता आहे. रुद्राच्या आराधनेचं सूक्त ते रुद्रसूक्त. शिवभक्त समाजात दोन पूजनांगं पुष्कळ प्रसिद्ध आहेत : एक, एकादशिनी (प्रचारातला उच्चार 'एकादष्णी'); दोन, लघुरुद्र. लघुरुद्राची आणखी विस्तारित रूपं म्हणजे 'महारुद्र' आणि 'अतिरुद्र'. एकादशिनीत रुद्रसूक्ताची (याचा निर्देश 'रुद्राध्याय' असाही करण्याचा प्रघात आहे; पण 'सूक्त' हा शब्द वैदिक वाङ्मयाला अधिक जवळचा आहे.) अकरा आवर्तनं म्हटली जातात; पुढच्या रूपांत आवर्तनांची उत्तरोत्तर वाढीव संख्या असते. ही संख्या अकराच्या पटीत असते; कारण रुद्र या देवतेची मुख्य रूपं अकरा मानली जातात. या सूक्ताची आवर्तनं करणाऱ्या व्यावसायिक पुरोहितांना रुद्रसूक्त उदात्तादी स्वरांसह प्राय: मुखोद्गत असतं. शिवाच्या देवालयांत (काही परंपरानुसारी घरांतून घरच्या देव्हाऱ्यापुढंसुद्धा) हे पाठप्रकार नित्य चालू असतात.

रुद्रसूक्ताचे भाग दोन : अकरा नमकं (ज्यांत रुद्राच्या नावामागून 'नम:', म्हणजे 'वंदन असो', असं पद येतं. अर्थात ज्याला नमन त्याची नावं / विशेषणं गुंफलेला भाग), आणि अकरा चमकं (ज्यांत 'च मे', म्हणजे 'आणि हे मला हवं', अशी पदं, भक्ताला हव्या असलेल्या वस्तूंची नावं गुंफलेला भाग). मुख्य रुद्र अकरा असल्याची समजूत या अकरा संख्येचं मूळ असावं. रुद्रसूक्तात रुद्राची १०० नावं आली आहेत; यावरून या रचनेला 'शतरुद्रिय' असंही नाव प्रचारात आहे. या धर्तीची, 'विष्णुसहस्रनाम' (मूळ रचना महाभारतातली, शांतिपर्वातली) यासारखी स्तोत्रांची नावं प्रसिद्ध आहेत. असली प्रचारातली नावं 'नाम'शब्दघटित असली तरी अशा रचनांत येणारे पुष्कळसे शब्द विशेषणात्मकही असतात. रुद्रसूक्ताच्या दोन विभागांची 'नमक' आणि 'चमक' ही व्यावहारिक सोयीसाठी बनवलेली नावं वायुपुराणात (सन ३००चा सुमार) आढळतात. त्यांचं संस्कृत व्याकरणानुसार विवरण होऊ शकत नाही.

सर्व पुराणं किंवा त्यांचे सर्व भाग प्राचीन नाहीत. एका पुराणात तर 'रविवारे तु संडे (Sunday) स्यात्' असा इंग्रजीचाही धडा आला आहे. याशिवाय आरंभी आणि शेवटी 'शान्तिमन्त्र' (कारण या मंत्राच्या अंती 'ॐ शान्ति: शान्ति: शान्ति:' असं उच्चारण असतं.) म्हटला जातो. तो ग्रंथानुसार रुद्रसूक्ताचा भाग नाही. पठन करणारे पुरोहित जर अकरा असतील (असावे असं बंधन नाही.) तर त्यांपैकी एकेक जण एकेक विभाग (नमक) मोठ्याने म्हणतो; बाकीचे सामान्यत: मनात म्हणतात. या शैलीनुसार तो विभाग अकरा वेळा म्हटला गेला असं मानलं जातं. नमकाच्या अकरा वेळा पठनामागून चमकांचं एकवार पठन करण्याची प्रथा आहे. जपाच्या/पठनाच्या जोडीला उद्देश आणि क्षमता यांच्या संक्षेप-विस्तारांच्या स्वरूपानुसार लहान मोठे होमही केले जातात. (किंबहुना, होमांना या सूक्ताच्या आवर्तनांची जोड दिली जाते, असं विधान अधिक समर्पक होईल.) त्यांची माहिती योग्य त्या परंपरागत ग्रंथांतून उपलब्ध आहे. या आनुषंगिक कर्मकांडाची माहिती प्रस्तुत लेखात अभिप्रेत नाही. लहान- मोठ्या धार्मिक कार्यक्रमांतून प्रस्तुत सूक्ताचं पठन करणाऱ्या पुरोहितांपैकी फारच थोड्यांना या सूक्ताच्या अर्थाची कल्पना असते. बहुतेकांची समजूत अशीच असते की मंत्रांच्या अर्थाच्या अनुसंधानानं मंत्रांची फल देण्याची शक्ती कमी होते; म्हणून धार्मिक कर्मकांडाचा व्यवसाय करणाऱ्यांनी अर्थाचा विचार करू नये. ही परिस्थिती लक्षात घेऊन प्रस्तुत लेखात अर्थ याच अंगाकडं लक्ष वेधायचं आहे.

'रुद्राध्याय' हे सूक्त यजुर्वेदातलं (कांड ४, प्रपाठक ५) असून या वेदातल्या अन्य भागांप्रमाणं प्राय: गद्यात निबद्ध आहे. (अधूनमधून शिथिल रचनेचा अनुष्टुभ् छंद आढळतो; उदाहरणार्थ, नमक १, मंत्र १०-१२.) याची देवता रुद्र. हा शब्द रुद् (२ प० 'रोदिति'; अर्थविस्तारानं 'रोदयति' म्हणजे रडवतो.) धातूवरून आला असून त्याचा सामान्य अर्थ भयानक असा आहे. या देवतेचं नंतरच्या काळात शिव, शंकर इत्यादी अनेक देवतांशी समीकरण झालं आहे, ते बहुधा रुद्राचं मूळ रौद्ररूप सौम्य करण्यासाठी असावं. भट्टभास्कर या भाष्यकारानं तर (भक्तिभावनेपोटी) रुद्राचं वेदान्तातल्या ब्रह्माशी समीकरण केलं आहे. (यामुळं रुद्राचा दर्जा वाढतो की ब्रह्माचा कमी होतो? ही संस्कृत परंपरेतली एक शैली आहे. प्रसिद्ध गणपतिअथर्वशीर्षातही सुरवातीलाच म्हटलं आहे : 'त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि...') रुद्र या देवतेच्या मूळ रूपाची पुरेपूर कल्पना प्रस्तुत सूक्तावरून येते. रुद्राचं मूळ रूप धनुर्धारी, असहिष्णू, हिंसक, भयानक असून हजारो रूपांनी ('सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा...' नमक ११.१) प्रकट होणारं आहे. अशा रूपामुळं भक्त सतत त्याला आळवतो की, मजवर दया कर, मला मारू नको, मला हव्या त्या वस्तू दे.

रुद्राच्या स्वरूपाची ही दोन अंगं (भीषण आणि सौम्य) या सूक्तात वारंवार येत असतात. त्यांची कल्पना या सूक्ताच्या, पुढं दिलेल्या सायणभाष्यानुसारी स्वैर अनुवादावरून येईल. (सायणाचार्य हे १३-१४व्या शतकातले एक प्रसिद्ध वेदभाष्यकार. त्यांचा संबंध इतिहासप्रसिद्ध विजयनगर साम्राज्याशी जोडतात.) भट्टभास्कर हा आणखी एक, सायणपूर्वकालीन (सायणानं आपल्या भाष्यात याचा उल्लेख केला आहे.) भाष्यकार; त्याच्या भाष्यातला प्रस्तुत सूक्ताचा अनुवाद सायणाच्या अनुवादाहून फारसा वेगळा नाही. दोहोंत फरक आहे तो कर्मकांडीय तपशिलाचा. प्रस्तुत अभ्यासलेखासाठी आनंदा-श्रम या पुण्यातल्या, शंभर वर्षांहून अधिक वयाच्या, प्राचीन संस्कृत ग्रंथांच्या प्रकाशनसंस्थेनं प्रकाशित केलेली मुद्रावृत्ती (पुनर्मुद्रित, १९९७) वापरली आहे. वारंवार येणारा नमनाचा ('नम:')/मागणीचा ('च मे') भाग पुढील अनुवादात आवृत्त न करता टिंबांनी दाखवला आहे. पुढच्या अनुवादात योजलेले संक्षेप : **न** (नमक), **च** (चमक). अनुवादात येणारे आकडे : मंत्रांचे क्रमांक.

नमकविभाग

न १ हे रुद्रा, तुला नमस्कार; नमस्कार तुझ्या क्रोधाला, तसाच तुझ्या बाणाला.

नमस्कार तुझ्या धनुष्याला...बाहूंना...१

हे रुद्रा, जो तुझा बाण आहे शुभ (ठरला), जे तुझं धनुष्य...जे तुझे बाण...त्यांनी सुखव आम्हांला. २

रुद्रा, तुझं रूप–जे आहे शुभ, सौम्य, जे हिंस्र नाही, जे आहे कल्याणतम,

त्या रूपानं प्रकट हो तू आमच्या पुढं. ३

पर्वतवासी रुद्रा, जो तू धरतोस हाती बाण,–शत्रूवर फेकण्यासाठी,

तो तू शुभ कर. मारू नको त्यानं आम्हांला, आमच्या माणसांना, पशूंना. ४

हे पर्वतवासी, आळवतो तुला आम्ही तुझ्या प्राप्तीसाठी, शुभ वाणीनं,

–अशासाठी की, हे सगळंच जग असावं आम्हांला अरोगकारक, कनवाळू. ५

रुद्र करो संवाद माझ्याशी–रुद्र, जो आहे देवश्रेष्ठ, आरोग्यदाता,

विनाशक जो आहे सर्व घातक प्राण्यांचा, आणि सर्व राक्षसवर्गाचा, आणि सर्व पिशाचिनींचा. ६

हा जो आहे तांबडा, लालसर, पिंगट, महामंगल (सूर्य),

आणि हे जे आहेत भूमीच्या सभोवार (त्याचे) हजारो (सहचर) सर्व दिशांमधे,

त्यांचा आम्ही रुसवा काढू. ७

हा जो सभोवती संचरत आहे–जो आहे नीलकंठ, लाल (सूर्य),

तो पाहिला गवळ्यांनी, पाणी वाहणाऱ्या स्त्रियांनी, आणखी सर्व पशुपक्ष्यांनी :

सुखी करो तो आम्हांला आपल्या दर्शनानं. ८

नमस्कार असो नीलकंठाला; सहस्रनेत्राला, वृष्टिकर्त्याला.

शिवाय जे आहेत याचे चाकर, त्यांनाही असो माझं वंदन. ९

सहस्रनेत्रा, बाणांचे शंभर भाते बाळगणाऱ्या देवा,

तुझं धनुष्य सरळ कर (तुझ्या धनुष्याच्या दोन्ही टोकांना बांधलेली 'ज्या', म्हणजे दोरी, सोडून)

जे तुझ्या हातात बाण आहेत ते बाजूला सार. १०

हे सहस्रनेत्रा, शंभर भाते बाळगणाऱ्या रुद्रा,

धनुष्याची ज्या उतरवून आणि बाणांची टोकं भात्यांत शिरकावून,

आम्हांला शुभ, कनवाळू हो. ११

जटाजूटधारी रुद्राचं धनुष्य ज्यारहित असो; बाणांचा भाता शल्यरहित असो.

याचे बाण निरुपद्रवी होवोत. याचं तलवारीचं म्यान दिसण्यापुरतं राहो. १२

हे कामाभिवर्धका, जे तुझं हातातलं आयुध, जे धनुष्य,

त्या, आम्हांला निरुपद्रवी हत्यारांनी तू आमचं सर्व बाजूंनी रक्षण कर. १३

वंदन असो तुझ्या न उपसलेल्या प्रभावी आयुधाला.

आणि दोन्ही हातांनी वंदन असो तुझ्या धनुष्याला. १४

तुझ्या धनुष्याला जोडलेला बाण आमचं सर्व बाजूंनी वर्जन करो (टाळो).

आणि तुझा जो भाता आहे तो आमच्यापासून दूर ठेव. १५

न २ वंदन असो त्याला
ज्याचे बाहू आहेत सोन्याचे, जो आहे सेनापती, आणि जो आहे दिशांचा रक्षणकर्ता; १
...पिंगट केसांचा, वृक्षाकार, पशूंचा पालक; २
...तांबूस, तेजस्वी, सन्मार्गप्रवर्तक; ३
...बैलावर बसणारा, शत्रुनाशक, अन्नपदार्थांचा रक्षणकर्ता; ४
...पिंगट केसांचा, जानवं घालणारा, गुणी जनांचा पालक; ५
...संसारच्छेदक, जगाचा पालक; ६
...सज्य धनुष्यानं रक्षण करणारा, शेतजमिनींचा पालक; ७
...सारथी, ज्याला शत्रू मारू शकत नाहीत, ...वनांचा पालक; ८
...लाल रंगाचा, गृहनिर्माता, झाडांचा रक्षणकर्ता; ९
...मंत्री, वाणी लोकांचा पुढारी, झाडीच्या प्रदेशाचा पालक; १०
...भूमीचा निर्माता, वनांचा निर्माता, ओषधींचा पालक; ११
...मोठी गर्जना करणारा, शत्रूंना रडवणारा, पायदळाचा रक्षक; १२
...सर्व सैन्याला वेढा घालणारा, धावणारा, शरणागतांचा त्राता. १३

न ३ वंदन असो त्याला/त्यांना
जो आहे कडव्या शत्रूंचं कंदन करणारा, शूर सेनांचा पालक; १
...मुख्य खड्गधारी, छुप्या चोरांचा पालक; २
...हातात बाण आणि (पाठीवर) भाता असणारा, दरोडेखोरांचा पालक; ३
...फसवणारा आणि लुबाडणारा, लबाडांचा पालक; ४
...चोरपावलांनी हिंडणारा, वाटमाऱ्यांचा पालक; ५
...हत्यारं बाळगून प्राण्यांची हत्या करणारा आणि लुटारूंचा पालक; ६
...तलवारी हातांत घेऊन रात्री हत्या करणाऱ्या चोरांचा पालक; ७
...डोक्यावर पगडी घालून वनात संचार करणारा, जमिनीचा अपहार करणारा; ८
...जे हातात धनुष्यबाण सज्य ठेवतात; ९ ...जे धनुष्याला ज्या जोडून त्याला बाण जोडतात; १०
...जे धनुष्य ताणून बाण सोडतात; ११ ...जे बाण सोडून जखमी करतात; १२
...जे बसतात आणि आडवे होतात; १३ ...जे झोपतात आणि पुन्हा जागे होतात; १४
...जे उभे राहतात आणि धावतात; १५
वंदन असो सभांना आणि सभापतींना; १६ ...घोड्यांना आणि घोडेस्वारांना. १७

न ४ वंदन असो त्यांना...
...मर्दानी, घाव घालणाऱ्या स्त्रिया; १ ...समर्थ सहचरी आणि घातुक देवी; २
...विषयलंपट आणि त्यांचे पुढारी; ३ ...टोळ्या आणि त्यांचे म्होरके; ४
...भूतगण आणि गण-पती; ५ ...अक्राळ विक्राळ आणि नानारूपधारी अनुचर; ६
...थोर आणि क्षुद्र अनुचर; ७ ...रथारूढ आणि पादचारी; ८
...रथ आणि त्यांचे धनी; ९ ...सेना आणि सेनापती; १०
...रथ चालवणं शिकवणारे आणि सारथी; ११ ...सुतार आणि रथकर्ते; १२ ...कुंभार आणि लोहार; १३
...पक्षी पकडणारे (पारधी) आणि मासे पकडणारे (कोळी); १४
...बाण बनवणारे आणि धनुष्यं बनवणारे; १५
...शिकारी आणि कुत्री संभाळणारे; १६ ...कुत्रे आणि त्यांचे पालक. १७

न ५ वंदन असो त्याला, जो आहे...
...निर्माता आणि दुःखदाता; १ ...संहारक आणि पशूंचा (अज्ञांचा) पालक; २
...कंठानं निळा आणि मानेनं पांढरा; ३ ...जटाधारी आणि मुंडन केलेला; ४
...सहस्रनेत्र आणि शतधनुर्धारी; ५ ...पर्वतवासी आणि शिपिविष्ट (विष्णुरूप किंवा सूर्यरूप); ६
...श्रेष्ठ वृष्टिकर्ता आणि बाणधारी; ७ ...बुटका आणि थोटा; ८
...धिप्पाड आणि प्रौढ; ९ ...वयस्क आणि अनुभवी; १०
...जगदारंभीचा आणि अग्रेसर; ११
...व्यापक आणि कुशल गतीचा; १२ ...जलद गतीचा आणि जलचर; १३
...लाटांवर आणि संथ जलावर गती असणारा; १४ ...प्रवाहावर आणि बेटावर राहणारा. १५

न ६ वंदन असो त्याला. जो आहे...
...थोरला तसाच धाकटा; १ ...आधी जन्मलेला तसाच नंतर जन्मलेला; २
...मधला तसाच तान्हा; ३ ...आईमागून जाणारा आणि (वृक्षाच्या) बुंध्याशी असलेला; ४
...पापपुण्ययुक्त आणि विवाहाचा गंडा बांधलेला; ५
...यमलोकातला शिक्षक तसाच मोक्षाधिकारी; ६
...सुपीक भूमीला पात्र आणि खळं चालवणारा; ७ ...वैदिक मंत्रांना पात्र तसाच मोक्षाधिकारी; ८
...वनवृक्षरूप आणि लतारूप; ९ ...आवाज आणि पडसाद; १०
...ज्याची आहे जलद जाणारी सेना आणि रथ; ११ ...शूर आणि शत्रूंवर प्रहार करणारा; १२
...चिलखत घालणारा (सारथीचा) त्राता; १३
...शिरस्त्राण घालणारा आणि शरीररक्षक कवच धारण करणारा; १४ ...वेदवर्णित प्रसिद्ध सेनेनं युक्त. १५

न ७ वंदन असो त्याला, जो आहे...
...नगारा बडवल्यावर येणारा त्याचा आवाज; १ ...युद्धात माघार न घेणारा आणि पंडित; २
...दूत आणि प्रतिनिधी; ३ ...खड्गधारी आणि भाता बाळगणारा; ४
...धारदार बाण आणि अन्य आयुधं बाळगणारा; ५
...उत्तम-शस्त्र(त्रिशूल)धारी आणि उत्तम-धनुष्य(पिनाक)धारी; ६
...पायवाटेवर आणि राजमार्गावर चालणारा; ७ ...ओहोळ आणि पर्वतातून पडणारे प्रवाह ही रूपं असलेला; ८
...दलदलीचा आणि सरोवरीय प्रवाह असलेला; ९ ...नद्या आणि तळी या स्वरूपाचा; १०
...विहिरी आणि डबकी या स्वरूपाचा; ११ ...पावसाचं आणि समुद्राचं पाणी या स्वरूपाचा; १२
...मेघात आणि विजेत राहणारा; १३ ...शरदातल्या आणि उन्हाळी ढगांत राहणारा; १४
...प्रलयकालात आणि दगडधोंड्यांच्या वर्षावात असणारा; १५
...वास्तूतल्या पशूंत असणारा आणि वास्तूचा रक्षणकर्ता. १६

न ८ वंदन असो त्याला, जो आहे...

...उमासहित, रुद्र; १ ...तांबडा आणि लालसर; २ ...सुखकारी आणि पशूंचा रक्षक; ३
...करडा आणि भीषण; ४
...समोरून हल्ला करून ठार करणारा; ५ ...दुरून हल्ला करून ठार करणारा; ६
...वधकर्ता आणि श्रेष्ठ नाशकर्ता; ७ ...पिंगट केसांच्या (पानांच्या) वृक्षांचे रूप घेणारा; ८ ...ॐकाररूप; ९
...सुखकारी आणि कल्याणकारी; १० ...(भक्तांना) शुभ आणि शुभतर; ११
...तीर्थक्षेत्री आणि नदीतीरी असणारा; १२ ...परतीरावर आणि अलीकडच्या तीरावर असलेला; १३
...(पाप आणि संसार) ओलांडवणारा; १४ ...पुनर्जन्माला आणि जीवपणाला कारण; १५
...कोवळं गवत आणि पाण्याचा फेस खाणारा; १६ ...वाळवंट आणि जलप्रवाह यांच्याशी निगडित. १७

न ९ वंदन असो त्याला, जो आहे...
...उजाड वाळवंटावर आणि रुंद रस्त्यावर असणारा; १
...खडकाळ प्रदेशांत आणि वस्तीला योग्य प्रदेशांत असणारा; २
...जटाधारी आणि भक्ताभिमुख; ३
...गोठ्यांत आणि घरांत आढळणारा; ४ ...पलंगावर आणि घरात आढळणारा; ५
...दुर्गम अरण्यांत आणि गुहांत असणारा; ६ ...डोहांत आणि बर्फाच्या पाण्यात असलेला; ७
...धुळीच्या कणांत आणि प्रदेशांत असणारा; ८ ...सुकलेल्या तसंच हिरव्या (ओल्या) लाकडांत राहणारा; ९
...खडबडीत जमिनीवर आणि हिरवळीवर राहणारा; १० ...जमिनीवर आणि नद्यांत वास करणारा; ११
...हिरव्या आणि सुकलेल्या पानांत वास्तव्य असलेला; १२ ...शस्त्र उगारलेला आणि घाव घालणारा; १३
...थोडा आणि फार त्रास देणारा. १४
वंदन असो त्यांना, जे आहेत...
...भक्तांवर संपत्ती उधळणारे आणि सर्व देवांना प्रिय; १५ ...अविनाशी; १६
...इष्ट ते मिळण्यासाठी धडपडणाऱ्यांच्या शोधात असणारे; १७ ...पापनिर्मूलन करणारे; १८ ...धष्टपुष्ट. १९

न १० जो आहे पापी जनांना दुर्गती देणारा, भक्तांसाठी अन्नांची कोठारं बाळगणारा, स्वत: निष्कांचन, नीलरक्त रंगाचा, –या अशा देवा, आमच्या लोकांना आणि पशूंना भिववू नको.
यांच्यापैकी कोणीही नष्ट न होओ, रोगग्रस्त न होओ. १
हे रुद्रा, तुझं जे सौम्य रूप आहे, जे सर्व काळ पुष्टिकर, तुझ्या प्राप्तीला पोषक असं ज्ञानौषध देणारं आहे, त्यानं आम्हांला जीवन दे, आम्हांवर दया कर. २
बलशाली आणि जटाधारी, शत्रुजननाशक अशा रुद्राला आम्ही हे स्तोत्र वाहतो; ज्यायोगे आमचं, आमचे संबंधी जे द्विपाद आणि चतुष्पाद, त्यांचं कल्याण होओ;
या गावातले सर्व प्राणी परिपुष्ट आणि व्याधिमुक्त होओत. ३
हे रुद्रा, आम्हांला (इहलोकी) सुखव, तसंच परलोकीही सुखव.
आमच्या विरोधी जनांना नष्ट करणाऱ्या तुला आम्ही हे स्तोत्र वाहतो.
प्रजापतीनं आम्हांला जे काही सुखावह आणि दु:खनाशक देऊ केलं असेल, ते
हे रुद्रा, आम्ही तुझ्या कृपेनं भोगू. ४
हे रुद्रा, आम्हांपैकी थोरांना मारू नकोस, ना लहानांना, ना वयात आलेल्या पुरुषांना, ना गर्भावस्थेतल्या अर्भकांना. नको मारूस आमच्या पित्याला, ना मातेला. नको मारू आमच्या प्रिय शरीरांना. ५
हे रुद्रा, नको मारू आमच्या अपत्यांना, ना आमच्या पुत्रांना. नको नष्ट करू आमचं आयुष्य, आमची गुरं, आमचे घोडे. नको क्रुद्ध होऊ, नको मारू आमचे सेवक. आहुती देऊन तुझी पूजा करू आम्ही नमनानं. ६
पशुनाशक, पुरुषनाशक, सेवकनाशक असण्यातलं तुझं सुख आमच्यापासून दूर असो.
हे देवा, आमचं रक्षण कर आणि देवांकडं आमची शिफारस कर;
शिवाय इहलोकी आणि परलोकी आम्हांला सुख दे. ७
(हे माझ्या वाचे), प्रसिद्ध रुद्राची स्तुती कर, जो हृदयाकाशात राहतो (किंवा रथारूढ आहे), नित्य तरुण आहे, धिप्पाड हत्तीची हत्त्या करणारा जसा भीषण सिंह तसा आहे.
हे रुद्रा, तुझं स्तवन करणाऱ्या (मला) सुखी कर. तुझी सैन्यं आम्हांला वगळून इतरांवर तुटून पडू देत. ८
रुद्राचं हत्त्यार आम्हांला वगळो; क्रुद्ध आणि घाव घालू इच्छिणाऱ्या त्याचा भीषण विचार आम्हांला वगळो.
त्याचा स्थिर (भीषण विचार) आहुती देणाऱ्या यजमानांना वगळो.
हे इच्छापूरका, आमच्या पुत्रपौत्रसंततीला सुखी कर. ९
हे सर्वोत्तम इच्छापूरका, मंगलकरा, आम्हांला शुभ हो, आम्हांवर प्रेम कर.
उंच झाडावर आपलं हत्त्यार ठेवून, कातडं नेसून,
(शोभेसाठी) केवळ धनुष्य धारण करून आमच्याकडं चालत ये. १०
धनाची वृष्टी करणाऱ्या, लाल रंगाच्या भगवान रुद्रा, तुला आमचं वंदन.
जी तुझी हजारो आयुधं, ती आमच्याहून इतरांचा नाश करोत. ११
हे भगवन्, तुझ्या हातांत हजारो प्रकारची हजारो शस्त्रं आहेत.
त्यांच्यावर हुकमत असलेल्या हे भगवंता, त्यांची तोंडं आमच्यापासून दूर वळव. १२

न ११ या भूमीवर जे हजारो प्रकारचे हजारो रुद्र आहेत,
त्यांची धनुष्यं आम्ही ज्यामुक्त करून हजारो योजनं दूर ठेवू. १
या अफाट समुद्रात, अंतरिक्षात जे रुद्र आहेत, (त्यांची धनुष्यं...) २
निळी मान, पांढरा गळा असणारे, पृथ्वीच्या खाली (पाताळात) संचार करणारे जे 'शर्व' रुद्र आहेत,...३
निळी मान, पांढरा गळा असणारे जे रुद्र स्वर्गात राहतात, ...४
जे आहेत पिंगट रंगाचे, वृक्षवासी, निळी मान असणारे, लाल रंगाचे, ...५
जे आहेत भुतांखेतांचे पुढारी, –काही तुळतुळीत डोक्यांचे, तर काही जटाधारी, ...६
जे अन्नातून आणि पिण्याच्या पाण्यातून लोकांना बाधा करतात, ...७
जे विहित मार्गांची राखण करतात, अन्न पुरवतात आणि शत्रूंचा नाश करतात. ...८
जे तीक्ष्ण आयुधं आणि अन्य खड्गादी शस्त्रं धारण करून तीर्थभूमींवर संचार करतात, ...९
जे पूर्वोक्त (हजारो) आणि अधिकसुद्धा रुद्र सर्व दिशांत पसरले आहेत,
त्यांची धनुष्यं आम्ही ज्यामुक्त करून हजारो योजनं दूर ठेवू. १०
वंदन असो रुद्रांना, जे आहेत जमिनीवर, अंतरिक्षात, स्वर्गात; ज्यांचं

वारा हे आहे अन्न, पाऊस हे बाण; त्यांना असो वंदन – *दहादा /* पूर्वेला, ...दक्षिणेला, ...पश्चिमेला, ...उत्तरेला, ...वरच्या दिशेला : त्यांना वंदन. ते आम्हांला सुखी करोत. आम्ही ज्यांचा द्वेष करतो आणि जे आमचा द्वेष करतात त्यांना आम्ही तुमच्या जबड्यात घालतो. ११

चमकविभाग

च १ ॐ हे अग्नी आणि हे विष्णू, आम्हांवर समान प्रेम करा. हे आमचे स्तुतिशब्द तुम्हांला पुष्ट करोत. तुम्ही धन आणि अन्न घेऊन आमच्याकडं या. (१)
आणि मला (लाभो) अन्न, ...ते घेण्याची अनुज्ञा, ...(त्याची) शुद्धता, ...उत्कट इच्छा, ...(त्याचा) साठा, ...त्यासाठी यज्ञानुष्ठान, ...(उदात्तादी) स्वर, ...स्तुती, ...ऐकवण्याचं आणि ऐकण्याचं सामर्थ्य, ...प्रकाश आणि स्वर्ग, ...प्राण-अपान-व्यान आणि त्यांना सामावणारा वायू, ...ज्ञान आणि त्याचा विषय, ...वाणी, मन, नेत्र आणि श्रवणेंद्रिय, ...ज्ञानेंद्रियांचं आणि कर्मेंद्रियांचं सामर्थ्य, ...बलकारक देहधातू, ...शत्रुनाशनसामर्थ्य, ...आयुष्य, ...वृद्धता, ...आत्मा, ...सुंदर शरीर, ...सुख, ...शरीररक्षा, ...सर्व अवयव, ...अस्थी, ...बोटांची पेरं, ...शरीरावयव. १

च २ आणि मला (लाभो) वडिलकी, ...मालकी, ...राग आणि रुसवा, ...अप्रकट सामर्थ्य, ...थंड-मधुर पाणी, ...जयसामर्थ्य, ...मोठेपणा, ...आकर्षकता, ...विस्तृत संपदा, ...पुत्रपौत्र, ...त्यांना दीर्घायुष्य, ...विपुल अन्न-धन, ...विद्यादी गुणांनी श्रेष्ठता, ...खरं बोलणं, ...श्रद्धा, ...मालमत्ता, ...द्रव्य, ...पूर्ण मालकी, ...देहकांती, ...(द्यूतादी) खेळ, ...त्यामुळं आनंद, ...जन्मलेलं तसंच जन्मणारं अपत्य, ...वेदसूक्तं, ...त्यांपासून पुण्यप्राप्ती, ...प्राप्त धन, ...प्राप्तव्य धन, ...पूर्वार्जित धनसंपदा, ...अर्जनीय धनसंपदा, ...पूर्वार्जित शेती, ...अर्जनीय शेती, ...सुखप्रवास, ...सुगम मार्ग, ...भरपूर प्राप्त धन किंवा कर्मफल, ...भरपूर प्राप्तव्य धन किंवा कर्मफल, ...कार्यसमर्थ धन, ...स्वतःचं सामर्थ्य, ...सामान्य कार्यांचं आकलन, ...विशेष कार्यांचं आकलन. २

च ३ आणि मला (लाभो) ऐहिक सुख, ...पारलौकिक सुख, ...आवडणाऱ्या वस्तू, ...इच्छाविषय वस्तू, ...पारलौकिक विषयांच्या इच्छा, ...प्रेमळ बांधव, ...इहलोकी कल्याण, ...परलोकी कल्याण, ...निवासयोग्य घर, ...नावलौकिक, ...भाग्य आणि द्रव्य, ...शिक्षक, ...पोषण करणारा पिता, ...स्वधनरक्षणसामर्थ्य, ...धैर्य, ...सर्व लोकांची अनुकूलता, ...सत्कार, ...ज्ञान आणि ज्ञानदानसामर्थ्य, ...पुत्रभृत्यादिकांना प्रेरणा देण्याचं सामर्थ्य, ...शेतीची अवजारं, ...त्यांचं निर्विघ्न कार्य, ...यज्ञादी कर्म आणि त्याचं फल, ...प्रबलरोगरहितता, ...अन्यरोगरहितता, ...जीवनदायी औषधं, ...दीर्घायुष्य, ...शत्रूंचा अभाव, ...धोक्याचा अभाव, ...सुखपूर्ण आचरण, ...सुखाची झोप, ...सुखाची सकाळ, ...सुखाचा दिवस. ३

च ४ आणि मला (लाभो) अन्न, ...मधुर संवाद, ...दूध, ...त्याचं सार, ...तूप, ...मध, ...सहभोजन, ...सहपान, ...शेती, ...पाऊस, ...सुपीक शेत, ...वृक्षलता, ...सोनं, ...मणीमोती, ...कसदार सोनं, ...शरीरपोषण, ...(धान्य) भरपूर, ...समर्थ, ...पुन्हा पुन्हा, ...परिपूर्ण, ...अधिक पूर्ण, ...सुमार सातू, ...अन्न,

प्रस्टीज जाहिरात

...भुकेपासून मुक्ती, ...तांदूळ, ...सातू, ...उडीद, ...तीळ, ...मूग, ...जाडे मूग (किंवा चणे), ...गहू, ...मसूर, ...राळे, ...बारीक तांदूळ, ...सावे, ...रानधान्यं. ४

च ५ आणि मला (लाभोत) दगड, ...माती, ...महापर्वत, ...पर्वत, ...वाळू, ...वनस्पती, ...सोनं, ...लोखंड, ...शिसं, ...कथील, ...बीड, ...कासं, ...अग्नी, ...पाणी, ...वृक्ष, ...ओषधी, ...नांगरल्यावर पिकणारं धान्य, ...न नांगरता पिकणारं धान्य, ...यज्ञात लागणारे गावातले पशू, ...अरण्यातले पशू, ...प्राप्त धन, ...भावी धन, ...संपन्न संतती, ...स्वसंपत्ती, ...जीवनोपयोगी पशू, ...वसतियोग्य घर, ...धर्मकृत्यं, ...ती करण्याचं सामर्थ्य आणि प्रयोजन, ...प्राप्तव्य सुख, ...त्याची साधनं, ...त्याची प्राप्ती. ५

च ६ आणि मला (लाभोत) इंद्रासह अग्नी, ...सोम, ...सूर्य, ...सरस्वती, ...सूर्य, ...बृहस्पती, ...मित्र, ...वरुण, ...त्वष्टा, ...सृष्टिकर्ता, ...विष्णू, ...दोघे अश्विन्, ...मरुदगण, ...विश्वेदेव, ...पृथ्वी, ...अंतरिक्ष, ...स्वर्ग, ...दिशा, ...ऊर्ध्व दिशा, ...प्रजापती. ६

च ७ आणि मला (लाभोत) 'सोमग्रह', यज्ञपात्रं : अंशु/अदाभ्य, रश्मि, अधिपती (दधिग्रह), उपांशु, अंतर्याम, ऐंद्रवायव (इंद्र आणि वायू यांच्यासाठी), मैत्रावरुण (मित्र आणि वरुण यांच्यासाठी), आश्विन (अश्विन् या जोडदेवतांसाठी), प्रतिप्रस्थान, शुक्र, मथनसहभावी, आग्रयण, वैश्वदेव, ध्रुव, वैश्वानर (ध्रुवा), ऋतुग्रह, अतिग्राह्य, इंद्राग्नींसाठी, विश्वेदेवांसाठी, मरुतांसाठी, महेंद्रासाठी, आदित्यांसाठी, सवित्यासाठी, सरस्वतीसाठी, पूषन, देवासाठी, पत्नी असलेल्यांसाठी, हरियोजनासाठी. ७

च ८ आणि मला (लाभोत) यज्ञाची उपकरणं/अन्य साहित्य : समिधा, दर्भ, यज्ञभूमी, आहुतिस्थान, सुच् (चमच्यासारखं साधन), चमस (पूर्वोक्त), पाषाण, 'स्वरु', 'उपरव', 'धिषवण', द्रोणकलश, वायुसंबंधित उपकरणं, 'पूतभृत्', 'आधवनीय', 'आग्नीध्र', 'हविर्धान', मोठं घर, सभागृह, 'पुरोडाश', पचत (पशुमारक ऋत्विज्), अवभृथ (यज्ञसमाप्तिस्नान), शुभप्रार्थनकारी. ७

च ९ आणि मला (लाभोत) यज्ञाशी संबंधित देवता/प्रक्रिया :
अग्नी, घर्म (विशिष्ट अग्नी), अर्क, सूर्य, प्राण, अश्वमेध, पृथ्वी, अदिति, दिति, अंतरिक्ष/स्वर्ग, अंगठ्या, बोटं/विराट पुरुषाचे अवयव, सर्व दिशा. हे सर्व (माझ्या) यज्ञाला पोषक होओत.
मला लाभोत : ऋचा, साम, स्तोम (सामावृत्ति), यजुर्मंत्र, दीक्षा (व्रतग्रहण), तप (उपवासादी), ऋतु (यज्ञकाल), व्रत, अहोरात्र पाऊस पडून माझं पीक वाढो, बृहत् आणि रथंतर ही सामं माझ्या यज्ञानं पुष्ट होओत. ९

च १० आणि मला (लाभोत) : गर्भपशू, वासरं (वय : साडेतीन वर्षं), वयात आलेली गाय, दोन वर्षं वयाचा बैल, या वयाची गाय, अडीच वर्षं..., गाय, तीन वर्षं..., ...गाय, साडेतीन..., गाय, चार वर्षं..., ...गाय, रेत:सेचन करण्यास समर्थ बैल, वांझ गाय, त्याहून अधिक वयाचा बैल, गर्भपात झालेली गाय, गाडीचा बैल, नुकती व्यालेली गाय.
माझ्या यज्ञानं पुष्ट होओत : आयुष्य, प्राण, अपान, व्यान, चक्षु, श्रवणेंद्रिय, मन, वाणी, आत्मा, यज्ञ. १०

च ११ आणि मला (लाभोत) : एक, तीन, पाच, सात, नऊ, अकरा, तेरा, पंधरा, सतरा, एकोणीस, एकवीस, तेवीस, पंचवीस, सत्तावीस, एकोणतीस, एकतीस, तेहत्तीस;
...चार, आठ, बारा, सोळा, वीस, चोवीस, अट्ठावीस, बत्तीस, छत्तीस, चाळीस, चव्वेचाळीस, अट्ठेचाळीस.
अन्न, पीक, वारंवार पीक, भोगासाठी यज्ञ, सूर्य, अंतरिक्ष, आकाशगत सुबत्ता, अखेर जन्मलेला, अखेरचा, जगातला, विश्वात्मा, विश्वपालक. ११

रुद्रसूक्ताचा अनुवाद संपला. त्यावरून धावती दृष्टी टाकली तरी किमान तीन हजार वर्षांपूर्वीचा या देशातला समाज कसा होता त्याची कल्पना येईल. त्या काळातला समाज आणि आजचा समाज यांच्यामध्ये भौतिक प्रगतीत आणि जीवनात जमीन-अस्मानाइतकं अंतर पडलेलं असलं, तरी मानवाच्या मूलभूत प्रवृत्तींच्या दृष्टीनं हे अंतर नगण्य आहे. कृत, त्रेता, द्वापर आणि कली अशी चार युगं (कालखंड) मानण्याची श्रद्धाळू मनाला सवय आहे. हे कालखंड आदर्श समाज-स्थितीच्या दृष्टीनं उतरत्या श्रेणीचे आहेत. या सामान्य समजुतीनुसार वेदांचा काळ जरी कल्पनेतल्या कृतयुगाला जवळचा वाटत असला तरी त्या काळात, विशेषत: यजुर्वेदाच्या काळात, आजच्या काळात आहेत तसे चोर, दरोडेखोर, लुटारू, खुनशी लोक काही कमी नव्हते. लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की, या सर्व उपद्रवकारक, विनाशकारी प्रवृत्तींच्या लोकांचं पुढारीपण या सूक्तात रुद्राला दिलं आहे. (नमक ३.) भूतगणांचा पती गणपती तोच आहे. (नमक ४.) यावरून लोकप्रिय असलेल्या गणपतीच्याही मूळ रूपाची कल्पना यावी. रुद्राच्या दिमतीला सूक्तकारानं नुसते हजारो हजार सैनिकच दिलेले नाहीत; त्याच्या टोळ्यांत मर्दानी स्त्रियाही आहेत. (नमक ४.) रथारूढ सैनिक आहेत तसे पादचारीही आहेत. रथ आले की त्यांचे सारथीही आले. रथ तयार करणारे सुतारही आले; धनुष्यं, त्यांच्यासाठी बाण, भाते करणारेही आले. इतक्या संख्येच्या लोकांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था करायला नको? हे काम पार पाडण्यासाठी मासे आणि पक्षी पकडणारे कोळी आणि पारधी, शिकारी कुत्री आणि त्यांचे मालक-चालक, बाजारबुणगे (नमक ४) इत्यादी सर्व सरंजाम आला. याचा अर्थ असा की, असे लोक जो धुडगूस घालतात, त्याचं नियंत्रण करणं रुद्राच्या हाती आहे. म्हणजे रुद्र ही देवताच या प्रवृत्तीची आहे. तिची आळवणी करणं एवढाच या उपद्रवाला पायबंद घालण्याचा मार्ग आपल्या हाती आहे. आळवणी न करणाऱ्यांचं नशीब काय? उघड आहे : त्यांची लुटालूट करण्याशिवाय सैन्यातल्या लोकांची पोटं कशी भरायची? या रुद्रानुयायांहून राक्षस, पिशाचवर्ग वेगळे काढले आहेत (नमक १); ते अर्थातच अनिष्ट आहेत, निवारणीय आहेत.

भारताच्या मध्ययुगीन इतिहासात रुद्राच्या मार्गानं आपल्या अनुयायांची पोटं भरणारे पुष्कळ सुलतान/पुढारी भेटतात. त्यांचं तंत्र हे की, आपल्या प्रदेशापासून दूर असलेल्या मुलखावर स्वारी करायची, तिथं लूट करायची. यासाठी सैनिकांच्या भरीला पेंढारी, बाजारबुणगे तैनातीला असतातच. या तंत्रानं आपल्या मुलखातले आपले पाठीराखे सुरक्षित राहतात. त्यातून अपरिहार्य झालंच तर आपल्या मुलखातल्या धनिक सावकारांकडं नजर वळवायची; कर्ज घ्यायचं. ते फेडण्यासाठी परक्या मुलखाची लुटालूट! हे करीत असत त्या सगळ्या उत्तर कालातल्या रुद्रसेनाच. दुसऱ्या शब्दांत, मानवानं स्वत:वरूनच, स्वत:पेक्षा अधिक शक्ती, अधिक अधिकार असलेला देवसमाज निर्माण केला. त्याला

अमरता दिली. त्यामुळं मानवाचे रागद्वेष, सामर्थ्य, दुर्बलता असे स्वभावविशेष देवसमाजातही आढळतात. याचा अर्थ असा की, रुद्र ही देवता सार्वकालिक आहे. फरक इतकाच की, रुद्र देवतेच्या अंगी असलेली कल्पनानिर्मित अद्‌भुत दैवी शक्ती मानवी रुद्रांत नसते. (कालांतरानं मानवी रुद्रही देव बनतात!) रुद्राचं जे रूप प्रस्तुत सूक्तात तपशिलानं आलं आहे, ते वाचल्यावर या निष्कर्षाला पुष्टीच मिळते. जटाधारी, सदैव शस्त्रसज्ज, खुनशी, आपल्याला नको त्या लोकांना मारताना मागचा-पुढचा विचार न करणारा असा हा देव आहे. अशा देवाची दयेसाठी आळवणी करण्याखेरीज आपल्या हाती आहे काय, या मूळ भावनेतून या सूक्ताची रचना झालेली आहे.

रुद्राच्या या घोर स्वरूपाला काहीसं सौम्य रूप देण्याचा प्रयत्न पुराणकाळात झालेला दिसतो. या प्रयत्नात घोरपणाची जागा भोळेपणानं घेतलेली दिसते. रुद्राचा (भयानक) मुख्यत: शिव (मंगल) झाला. (रुद्रसूक्तात आलेल्या नावात 'शिव' हेही एक आहे; पण त्याचा मेळ इतर वर्णनाशी बसत नाही.) तीन प्रमुख देवतांपैकी (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) एक असं स्वरूप रुद्राला मिळालं. यामुळं भक्ताला हवा असेल तो वर, मागचा-पुढचा विचार न करता, देण्याची शक्ती असलेला देव अशी त्याची ख्याती पुराणांतरी आहे. याचा परिणाम म्हणून दैत्य, दानव, राक्षस या वर्गांतले भक्त इतर देवतांच्या मागं न लागता शिवाचीच आराधना करीत, आणि हवे ते वर मिळवीत. त्यांचा उपद्रव थांबवण्याचं काम प्राय: विष्णू या देवतेकडं येई. शिवाची थोरवी सांगणाऱ्या या कथांतून शेवटी त्याचं हास्यास्पद स्वरूपच प्रकट होतं. एका दैत्यानं उग्र तप करून शिवाकडून वर मिळवला की 'मी ज्याच्या डोक्यावर हात ठेवीन तो मरेल'. वर मिळताच भक्त शिवाच्याच डोक्यावर हात ठेवायला सरसावला; आणि त्यातून वाचण्यासाठी शिव त्रैलोक्यात धावत राहिला. शेवटी विष्णूच्या चतुराईनं शिवाची सुटका केली; त्यानं मोहिनीचं रूप घेऊन त्या दैत्याला बोलण्यात गुंगवून स्वत:च्याच (दैत्याच्याच) डोक्यावर हात ठेवायला लावलं! अशा रीतीनं तो दैत्य संपला. त्रैलोक्याला त्राहि त्राहि करून सोडणारा रावण हा शिवाचाच भक्त. त्याचाही निकाल लावायला विष्णूलाच अवतार घ्यावा लागला. रुद्राच्या मूळ स्वभावाचं दर्शन दक्षयज्ञध्वंसाच्या कथेत दिसतं. या कथेत रुद्र हा दक्षाचा जावई, सतीचा पती. सासरे-जावयांत काही कारणानं वितुष्ट आलं; आणि निमंत्रणावाचून पित्याच्या यज्ञाला गेलेल्या सतीचा अपमान झाला. तिनं यज्ञाग्नीत उडी घेऊन प्राणत्याग केला. हे कळल्यावर रुद्रानं भूतसैन्य धाडून यज्ञाचा विध्वंस केला; त्यात सैनिकांनी दक्षाचं डोकं उडवून त्याची होमकुंडात आहुती दिली. पुढं देवांनी मध्यस्थी केल्यावर, यज्ञात आधी बळी दिलेल्या बोकडाचं डोकं दक्षाच्या देहावर बसवून यज्ञ पूर्ण करण्यात आला. (भागवत ४.१-७०) सतीचा पुढं हिमालयकन्या पार्वती म्हणून पुनर्जन्म होऊन पुन्हा शिवाशी विवाह झाला. लोकोपकारार्थ शिवानं केलेल्या पुराणांतरी वर्णिलेल्या दिव्य कृत्यांत गंगावतरण ही कथा आहे. मुळात स्वर्गलोकी असलेली गंगा नदी भूमीवर उतरली तेव्हा तिला धारण करण्याची शक्ती एका शिवाखेरीज कुणाच्या अंगी नव्हती. भगीरथाच्या तपानं प्रसन्न होऊन हे काम शिवानं अंगावर घेतलं, आणि प्रचंड आकार धारण करून, आपल्या जटाजूटात गंगा पकडून ते पार पाडलं.

रुद्रसूक्तात आहे तशी भक्तांची आळवणी ऐकून त्यांना आपल्या बळींच्या यादीतून वगळलं, तर रुद्रानं करावं काय? सूक्तकर्त्यानं याचा विचार केला आहे : 'माझ्या शत्रूंकडं तू आपला मोहरा फिरव. आपली तलवार आणि धनुष्यबाण यांचं तू त्यांना लक्ष्य कर. तुझी कृपा मात्र माझ्यासाठी राखून ठेव. मला जे जे हवं ते ते सर्व दे.' आपल्याला काय काय हवं याची भली मोठी यादी भक्तानं चमक विभागात तपशिलानं दिली आहे. ऐहिक जीवनात लागणाऱ्या सर्व वस्तूंच्या याद्या यात तपशीलवार आल्या आहेत. व्यक्तिजीवन आणि गृहजीवन, उदरनिर्वाह आणि ऐषआराम, धन आणि धान्य, मूलभूत व्यवसाय ('गवळी, शेतकरी...') या सर्वांचा आधार अशी शेती, ओषधी-वनस्पती, आरोग्य आणि बल,–या अंगांनी जवळ असण्याजोगं जे जे कल्पिणं शक्य आहे ते ते सर्व या सूक्ताच्या कर्त्यानं या सूक्ताच्या उत्तरार्धात (चमक) नोंदवलं आहे. नुसती धान्यं म्हटली तरी तांदूळ, सातू, उडीद, तीळ, मूग, चणे, गहू, मसूर, राळे, बारीक तांदूळ, सावे, इत्यादी दहाबारा धान्यांची नावं घेऊन (च ४) मागणी केली आहे. धातूंमधे सोनं, लोखंड, शिसं, कथील, बीड, कासं हे धातू (च ५) आहेत. अशा सर्व नोंदी सामाजिक इतिहासाच्या दृष्टीनं महत्त्वाच्या आहेत; कारण या नोंदींचा अर्थ असा होतो की, या वस्तू तीनचार हजार वर्षांपूर्वी भारतातल्या लोकांना ज्ञात होत्या, त्यांच्या उपयोगात होत्या. गृहजीवनातली लक्षणीय गोष्ट म्हणून घरातली पिढ्यांची योजना पाहता येईल. सूक्तकारानं पुत्रपौत्र (च २) मागितले आहेत, तसा पोषण करणारा पिताही (च ३) मागितला आहे. (याचा गर्भितार्थ हा तर नव्हे, की सूक्तकारावर वंशवृद्धीहून अन्य काही जबाबदारी नाही?) अशा ऐहिक जीवनांगांची नोंद करताना सूक्तकाराला पारलौकिक जीवनाचा विसर पडलेला नाही. परलोकीही आपलं कल्याण व्हायला त्याला हवं आहे. सूक्तकार श्रद्धाळू आहे; त्याशिवाय तो रुद्राची आळवणी कशी करील? नुसती सुबत्तेसाठी रुद्राची आळवणी नव्हे, तर यज्ञयागांशी संबंधित देवता, पात्रं, विशिष्ट याग, आहुती, मंत्रपाठ अशा सुबत्तेच्या साधनांच्याही लांबलचक याद्या अनेक चमकांना (६-९) व्यापून राहिल्या आहेत. या याद्यांत चुकून काही राहू नये म्हणून शेवटच्या चमकात मोठ्या हुशारीनं नुसते आकडे देऊन मागणी केली आहे. अभिप्राय असा की, हे मोघम आकडे ज्यांना लागू आहेत अशा सर्व इष्ट वस्तू मिळाव्या अशी त्याची इच्छा आहे.

या आकड्यांतही काही व्यवस्था आहे : सुरुवातीला एकपासून एकाआड एक १७ विषम संख्या (१, ३, ५, ७...३३) आल्या आहेत; त्यानंतर चारपासून चारांचारांच्या अंतरानं १२ संख्या (४, ८, १२, १६...४८) आल्या आहेत. गणितात 'सीरीज' (series) म्हणून एक विषय असतो. तशा या याद्या म्हणजे दोन 'सीरीज' (मालिका) आहेत; कारण प्रत्येक संख्येच्या नंतर न चुकता 'च' (आणि) हा शब्द आला आहे. (एवढंच की, अशा संख्यांची अंतिम बेरीज सांगणारा फॉर्म्युला आजच्या गणितात येतो तसा या सूक्तात नाही.) या दोन्हींत मिळून चार दशकं (दहा...चाळीस) आणि एक अष्टक (४१ ते ४८) आहे; वीस आणि चाळीस या चारांच्या पटीत येणाऱ्या दशकसंख्यांचा निर्देश प्रत्यक्षपणे, आणि दहा आणि तीस या संख्यांचा अप्रत्यक्षपणे (कारण 'एकादश'मधे 'दश' ही संख्या गृहीत आहे; 'एकोनत्रिंश'मधे 'त्रिंश' ही संख्या गृहीत आहे.) आला आहे. दश ही संख्या तर अन्य संदर्भात पाच वेळा आली आहे. (नमक ११.) या मालिकांत गाळलेले आकडेसुद्धा काही तरी व्यवस्था अनुसरतात. हा योगायोग असणार नाही; ही काही एक विचारपूर्वक मांडलेली रचना आहे. तीत दशमानपद्धती गृहीत आहे; आणि ही पद्धती गणिताच्या प्रगतीतला एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. या सूक्तात अन्यत्र (नमक १०-११) अनेकदा सहस्र ही संख्या आली आहे. *'द्विपद्, चतुष्पद्'* (नमक १०) या समासांतले दोन अंकही लक्षणीय आहेत. यजुर्वेदाहूनही प्राचीन अशा ऋग्वेदात संदर्भानुसार संख्यावाचक शब्द पुष्कळ ठिकाणी आले आहेत. त्यातल्या प्रसिद्ध पुरुषसूक्ताचा (१०.९०.१) आरंभ 'सहस्र' *(सहस्रशीर्षा पुरुष:...)* या संख्येनं (पुरुषसूक्तात काव्यात्मक अभिप्रायानं) झाला आहे. *'शतं जीव शरदो वर्धमान :'* (१०.१६१.४) या प्रसिद्ध वैदिक आशीर्वादात 'शत' (शंभर) ही संख्या आली आहे. *'चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।'* (४.५८.३) यासारख्या रचनांत तर अनेक

संख्यावाचकं आली आहेत. हा शेवटचा संदर्भ अग्नीचं काव्यात्मक वर्णन आहे. यात अग्नीला चार शिंगं, तीन पाय, दोन डोकी आणि सात हात असल्याचं सांगितलं आहे. आणखी बारकाईनं शोध केला तर वेदवाङ्मयात पुष्कळ संख्यावाचकं आढळतील. *अष्टाध्यायी* या पाणिनीच्या (सनपूर्व आठवं शतक) ग्रंथात व्याकरणकार्याच्या संदर्भात अनेक संख्यांचा उल्लेख आहे. उदाहरणार्थ, पञ्च, दश (५.१.६०), सप्त (५.१.६१), त्रिंशत्, चत्वारिंशत् (५.१.६२), विंशति, त्रिंशत् (५.१.२४), शत, सहस्र (५.२.११९). त्यांत उघडच दशमानपद्धती गर्भित आहे. शोध केला तर आणखीही संख्यावाचकं पाणिनीच्या ग्रंथात आढळतील. आज जगात मान्यता पावलेल्या तर्कशुद्ध आणि व्यवहारसुलभ दशमानपद्धतीचा (दहांच्या पटींत संख्याव्यवस्था मांडणाऱ्या व्यवस्थेचा) उगम भारतात आहे याचा हा प्राचीन अप्रत्यक्ष पुरावा आहे. या मालिकांवरून यांच्या मागं असलेली वेदकाळातल्या आकडेमोडीची, अप्रत्यक्षपणे गणिताच्या प्रगतीची, कल्पना येते. रुद्रसूक्ताच्या संदर्भात हा विषय आनुषंगिक खरा, पण मानवी इतिहासाच्या दृष्टीनं महत्त्वाचा आहे. तसं म्हटलं तर प्रस्तुत अध्ययनाचा विषयही मूळ सूक्ताच्या धार्मिक उद्देशाला आनुषंगिकच आहे. सूक्तात आलेल्या संख्यात्मक सामग्रीच्या संदर्भांचा अधिक विचार या विषयाच्या तज्ज्ञांनी करावा असा आहे. दशमानपद्धतीसह विविध गणितशाखा भारतातून अरबांनी उचलल्या, आणि त्यांच्याकडून युरपमध्ये पसरल्या अशी इतिहासाची साक्ष आहे. (पाहा : *Wonder that was India* by A. L. Basham; London, 1954, reprint 1956; p. 495.) त्यापूर्वीची ग्रीकांनी बसवलेली संख्यापद्धती (I, II, III, IV...; i, ii, iii, iv...) किरकोळ निर्देशांसाठी, एक सोय म्हणून इंग्रजीनं सामावून घेतली आहे.

या सूक्तात आलेल्या तपशिलात आणखी एक गोष्ट लक्षणीय आहे. चमकांत मागितलेल्या सर्व गोष्टी ऐहिक जीवनाला उपयोगी अशा आहेत. या सूक्ताच्या काही भाष्यकारांनी (उदाहरणार्थ, भट्टभास्कर) रुद्राचं समीकरण परंपरेनुसार वेदान्तातल्या परब्रह्माशी केलं असलं तरी या सूक्तातला प्रार्थनाकर्ता पूर्ण ऐहिक जीवनाची आस बाळगणारा आहे. त्याचं मन हे सामान्य माणसाचं मन आहे. त्याला धन, धान्य, घरदार, गुरंढोरं, सुपीक शेती, बायकामुलं, भरपूर अन्न, दूध, तूप, मध, आरोग्य, सुंदर शरीर, सत्तासामर्थ्य इत्यादी सर्व हवं आहे. शत्रू अर्थातच नको आहेत; असतील त्यांचा नायनाट व्हायला हवा आहे. असं निर्धास्त जीवन लाभल्यावर त्यात येणारी जुगारासारखी व्यसनंही ('क्रीडा' अक्षद्यूतादि:,–सायणाचार्य, चमक २) या सूक्तात आहेत. ऋग्वेदात एक द्यूतकरसूक्तही आहे (१०.३४); जुगारात सर्वस्व गमावलेल्या एका जुगाऱ्याचा पश्चात्ताप यात शब्दांकित केला आहे. जुगारापाठोपाठ दारू येणारच. तिचा प्रस्तुत सूक्तात उल्लेख शोधायला हवा; पण ऋग्वेदात या व्यसनाचा उल्लेख आहे ('सुरा' ७.८६.६), तर यजुर्वेदातही ही व्यसनं असणारच. सोम हे तर यत्रयागांत परवाना असलेलं दारूचं रूप आहे. ऋग्वेदात एका सूक्तात (१०.११९; 'लबसूक्त') सोम पिऊन तर्र झालेला इंद्र काय बडबडतो त्याचं वर्णन आहे! रुद्राचं भीषण विघातक सामर्थ्य, सैन्यबळ, घोर दर्शन या सर्वांचा उपयोग आपल्या शत्रूंवर व्हावा अशी भक्ताची इच्छा आहे. यापलीकडच्या, पारलौकिक जीवनाची त्याची उडी स्वर्गादी लोकांपुरती मर्यादित आहे. त्यांच्या मरणोत्तर प्राप्तीसाठी त्याला यज्ञयाग, मंत्रतंत्र इत्यादी कर्मकांड यांची गरज आहे. या मागण्या करताना त्यानं कसलाही संकोच बाळगलेला नाही. रुद्राचं स्तवन करणारा माणूस हा सर्वसामान्य प्रवृत्ती असलेला, मर्यादित ज्ञान आणि अपेक्षा असलेला सुखार्थी माणूस आहे.

एकंदरीनं, शारीरिक आणि मानसिक गरजा आणि प्रवृत्ती यांच्या दृष्टीनं मानवाचं जीवन आज जे आहे त्याहून तीनचार हजार वर्षांपूर्वी मूलत: वेगळं नव्हतं, हे या सूक्ताच्या अभ्यासावरून उघड होतं. काही फरक पडला असेल तर तो भौतिक प्रगतीनं आज उपलब्ध होणाऱ्या नवनवीन साधनांमुळं. पण यामुळं जीवनाच्या मूलभूत अशा शारीरिक आणि मानसिक अंगांमध्ये फरक पडलेला नाही. हा निष्कर्ष काढायचा आधार/पुरावा प्रस्तुत सूक्तात जो मिळतो तो शंभर टक्के विश्वासार्ह आहे; कारण हे सूक्त एका भक्ताचं स्वगत आहे, आणि स्वगतात लपवण्यासारखं काय असणार? या सूक्तात भक्त जे बोलतो ते फक्त शिवालाच ऐकू जावं असं आहे; आणि देवापासून लपवावं असं भक्ताजवळ काहीच असत नाही. या सूक्ताचा कर्ता त्या काळच्या शिष्ट समाजातला नसावा. त्यामुळं नित्याच्या गरजेतल्या साध्यासुध्या गोष्टींची यादी त्यानं सूक्तात दिली आहे. असली साध्यासुध्या गोष्टींची यादी वसिष्ठासारख्या शिष्ट समाजातल्या सूक्तकर्त्याच्या रचनेत आली नसती, –येत नाही. मानवेतिहासाच्या सामग्रीची एक खाण या दृष्टीनं इतरही वैदिक वाङ्मयाचा अभ्यास उपयुक्त ठरेल. शास्त्रेतिहासाच्याही दृष्टीनं हे साहित्य अभ्यास करण्याजोगं आहे ही गोष्ट दशमानपद्धतीचे जे अप्रत्यक्ष पुरावे प्रस्तुत सूक्तात सापडतात त्यावरून दिसून येते.

शेवटी ही सर्व सामग्री जिच्या माध्यमातून आपणांला उपलब्ध झाली त्या संस्कृतपूर्व भाषेचा विकास हा सर्वांत महत्त्वाचा अभ्यासविषय आहे. लेखकाचे विचार नि:संदिग्धपणे नमूद आणि जतन करू शकणारी व्याकरणबद्ध संस्कृत भाषा ही मानवाची भाषा क्षेत्रातली सर्वश्रेष्ठ निर्मिती आहे, आणि अशा भाषेची परंपरा संभाळून ठेवणाऱ्या समाजाचं प्राचीन मानवेतिहासाला योगदान हे मूल्यमापन करण्यापलीकडचं आहे. संस्कृताचं हे महत्त्व आता विदेशातही, अल्प प्रमाणात कां होईना, लक्षात येऊ लागलं आहे. याचं एक सूचक म्हणजे आज भारताबाहेरच्या काही (आठ) प्रगत देशांतल्या खासगी शाळांतून शालेय अभ्यासक्रमात आवश्यक विषय म्हणून संस्कृताला मिळालेलं स्थान. अशा शाळांची या विषयातली अधिकृत भूमिका अशी आहे की, संस्कृत ही इतकी व्यवस्थित बांधणीची भाषा आहे की तिच्या अध्ययनानं विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीला शिस्तीचं वळण लागतं. संस्कृताची आजी-पणजी असलेल्या यजुर्वेदाच्या भाषेनं रुद्रसूक्ताच्या द्वारा हे वास्तव वाचकांच्या मनावर ठसवलं तर तोही एक मोठा लाभ ठरेल.

'मौज'विषयी माहिती : प्रकाशनस्थळ : मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, खटाववाडी, मुंबई ४०० ००४. प्रसिद्धीचा नियतकाल : वर्षातून एकदा (दिवाळीत). संपादक : श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी, मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, खटाववाडी, मुंबई ४०० ००४. मुद्रक व प्रकाशक : संजय वि० भागवत, मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, खटाववाडी, मुंबई ४०० ००४. मालकी : मौज प्रकाशन गृह, खटाववाडी, मुंबई ४०० ००४. भागीदार : श्री० पु० भागवत, माधव द० भागवत, मु० श्री० भागवत, श्रीकांत वि० भागवत, संजय वि० भागवत. सर्वांचा पत्ता : मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, खटाववाडी, मुंबई ४०० ००४. सर्वांचे राष्ट्रीयत्व : भारतीय. मी, संजय विष्णू भागवत, जाहीर करतो की वर दिलेले तपशील माझ्या माहितीप्रमाणे संपूर्णत: खरे आहेत.
दि० २० ऑक्टोबर २००६

–संजय वि० भागवत

आजचा समाज

नरेन्द्र चपळगावकर

भारतात ब्रिटिश सत्तेच्या आगमनाबरोबरच समाजजीवनाचे एक नवे पर्व सुरू झाले. समाजाचे बाह्यरूप आणि अंतरंग या दोन्हींमध्ये काही लक्षणीय बदल होण्यास सुमारे पावणेदोनशे वर्षांपूर्वी प्रारंभ झाला. मराठी राज्यात बहुसंख्य लोक शेती किंवा शिपाईगिरी हेच व्यवसाय करीत होते. पेशव्यांच्या आणि सरदारांच्या फडावरचे कारकून, खेड्यातले बलुतेदार असे काही थोडे लोक फक्त इतर व्यवसायात होते. इंग्रजी राज्यात शासनाच्या कार्याचा खूपच विस्तार झाला. विविध खात्यांची कार्यालये सुरू झाली. शाळांचे मोठे जाळे हळूहळू निर्माण झाले. या कामातून दळणवळण आणि इतर सेवा क्षेत्रांचे काम सुरू झाले. पगारदार नोकरांचा एक मोठा वर्ग तयार झाला.

नव्या राजवटीत इतरही काही महत्त्वाच्या उपक्रमांना प्रारंभ झाला. मुद्रणालये सुरू झाली. छापील पुस्तके निघू लागली. वृत्तपत्रांना प्रारंभ झाला. ज्ञानप्रसाराबरोबरच वृत्तपत्रात समाजस्थितीच्या गुणदोषांची चर्चा सुरू झाली. त्याच सुमारास महाराष्ट्रात आलेल्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी हिंदू धर्मावर व विशेषत: हिंदूंच्या काही सामाजिक रूढींवर कठोर टीका करण्यास प्रारंभ केला. त्याला प्रतिवाद करण्यासाठी हिंदू धर्माभिमानी पुढे सरसावले. हिंदू धर्मातील कोणत्या रूढी इष्ट व कोणत्या अनिष्ट याची चर्चा व वादविवाद सुरू झाले. वृत्तपत्रांचा, पुस्तिकांचा, जाहीर वादसभांचा, जाहीर सभांचा व काही वेळा ललित वाङ्मयाचा त्यांसाठी उपयोग झाला. या चर्चा आणि वादविवाद यांमुळे प्रथमच सार्वजनिक प्रश्नांबद्दल संवाद सुरू झाला.

दुसरा महत्त्वाचा उपक्रम म्हणजे नवशिक्षितांनी ज्ञान प्रसाराच्या उद्देशाने किंवा एखाद्या सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार करण्यासाठी ऐच्छिक सभासदत्व असलेल्या बिनसरकारी स्वयंसेवी संस्था सुरू केल्या. या संस्थांना नागरी जीवनात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. प्रत्येक बाबतीत परकीय सरकारवर अवलंबून राहण्याऐवजी स्वत:च्या पायावर उभे राहण्याचाही हा प्रयत्न होता. राजकीय अधिकार मागण्यासाठी आणि सरकारच्या कारभारातील दोष दाखवून त्याबद्दल सूचना करण्यासाठीही पुणे सार्वजनिक सभा आणि भारतीय राष्ट्रीय सभा यासारख्या संस्था स्थापन झाल्या.

अशा सार्वजनिक संस्थांची स्थापना हा सुशिक्षितांच्या सामाजिक दृष्टीचा परिपाक होता. नव्या शिक्षणाने व्यक्तिस्वातंत्र्य, व्यक्तिप्रतिष्ठा व सामाजिक समता यांसारख्या ज्या मूल्यांचा या सुशिक्षितांना परिचय झाला होता त्यांतून प्रेरणा घेऊन समाजाच्या परिवर्तनाचे उद्दिष्ट बाळगून या स्वयंसेवी संस्था त्यांनी सुरू केल्या होत्या. सुशिक्षितांची संख्या कमी असल्यामुळे त्यांना स्वत:पुरता चांगला रोजगार उपलब्ध होणे तेव्हा सोपे होते; परंतु आपल्या योगक्षेमाबरोबरच समाजाच्या भल्याची चिंता त्यांनी केली.

या नवशिक्षितांच्या सामान्यत: नोकरी पेशात असलेल्या, वकिली, वैद्यक यांसारखे काही व्यवसाय करणाऱ्या, क्वचित खासगी उपक्रमात असलेल्या लोकांच्या, पांढरपेशा वर्गाचा उदय ही या नव्या समाजव्यवस्थेतील महत्त्वाची घडामोड होती. मार्क्सप्रणीत विचारात मध्यमवर्गाचे जे स्वरूप गृहीत धरले जाते तसे या वर्गाचे 'शास्त्रीय मध्यमवर्गाचे' स्वरूप नव्हते. श्रीमंताचा किंवा भांडवलदारांचा मोठा वर्गच अस्तित्वात नव्हता. ही पांढरपेशा मंडळी शेती व शेतकरी यांच्या अधिक जवळ होती. कारण तेही अंशत: शेतीवर अवलंबून होते. शेतीचे प्रश्न त्यांना आपलेच वाटत होते. या समाजाचे इतरांपासून संपूर्णत: वेगळे आर्थिक हितसंबंध निर्माण झालेले नव्हते.

नव्या राजवटीत रोजगाराच्या आणि व्यक्तिगत प्रगतीच्या संधी या वर्गाला उपलब्ध झाल्या. त्याबरोबरच या वर्गाने आपल्याभोवतीच्या सर्वच समाजघटकांचा विचार करण्याची जबाबदारी, त्यांच्या हिताचे उपाय सुचवण्याची जबाबदारी आपली आहे असे मानले. हा पांढरपेशा वर्ग व्यक्तिजीवनात स्वत:चे हित सामान्यत: पाहत असला तरी एकोणिसाव्या शतकात निर्माण झालेल्या अनेक सार्वजनिक संस्था आणि लोकचळवळी यांच्यामागे या वर्गाची व्यापक दृष्टीच होती. व्यक्तीचे महत्त्व, तिचा मूलभूत मानवी अधिकार, या अधिकारांचे रक्षण करण्याची शासनाची जबाबदारी, समाजजीवनात सहिष्णुता आणि सामंजस्य यांची आवश्यकता व शांततेच्या व उत्क्रांतीच्या मार्गानेच राजकीय व सामाजिक बदल घडवून आणण्याची गरज अशा उदारमतवादाच्या मूलभूत तत्त्वांचा थोडाफार स्वीकार या पांढरपेशा वर्गापैकी अनेकांनी केला होता. भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ आणि भारतातील समतेचे लढे यांचे नेतृत्व प्रारंभी तरी अशा उदारमतवाद्यांकडेच होते.

मुंबई आणि इतर थोड्या शहरात सुरू झालेली कारखानदारी व सरकारी कार्यालये, शिक्षणसंस्था यामुळे मुख्यत: वाढत गेलेली इतर शहरे व वस्तीपाठोपाठ येणारे सेवेकरी यांमुळे शहरांची लक्षणीय वाढ झाली.

दीड-पावणेदोनशे वर्षांपूर्वी नव्या स्वरूपाचा हा मुख्यत: शहरात राहणारा जो समाज घडत गेला त्याचे आजचे स्वरूप कसे आहे, त्याच्या बाह्य स्वरूपात किंवा अंतर्गत मानसिकतेत कोणते बदल झाले आहेत?

संवाद

नव्या समाजाची धारणा ज्या वैशिष्ट्यांवर आधारलेली होती त्यातला महत्त्वाचा होता समाजातला अंतर्गत संवाद. एकाच समाजाचे आपण घटक आहोत; आपल्याला काय वाटते हे समाजातील इतरांना कळले पाहिजे, त्यांचीही मते आपण जाणून घेतली पाहिजेत, आपले मतभेद असतील तर त्यांची चर्चा केली पाहिजे, समाजाच्या स्थितीची चर्चा करून परस्परांनी त्याबद्दलची आपली मते तपासून घेतली पाहिजेत या जाणिवेतून अशा संवादाला प्रारंभ झाला होता.

नव्या शिक्षणामुळे ज्यांचे उद्‌बोधन झाले होते अशा सुशिक्षितांना नव्या राजवटीत उपलब्ध झालेल्या ज्ञान-प्रसाराच्या, विचारप्रकटीकरणाच्या साधनांचा उपयोग देशवासीयांसाठी करावा अशी इच्छा झाली. आपला समाज आणि आपले 'नवे प्रभू' यांच्या गुणदोषांची चिकित्सा करावी व त्याबद्दल आपले मत व्यक्त करावे, त्यातून सुधारणेचा मार्ग खुला होईल, असे त्यांना वाटू लागले. नव्या शिक्षणामुळे उपलब्ध झालेल्या नव्या रोजगाराचा स्वत:ला कसा फायदा होऊ शकेल एवढाच तो विचार नव्हता. त्यांच्या सामाजिक दायित्वाच्या प्रेरणेतून नव्या समाजाने संवादाला प्रारंभ केला. हिंदुधर्म श्रेष्ठ की ख्रिस्ती, केशवपन करावे की नाही, विधवांचा पुनर्विवाह सशास्त्र आहे काय, संमतिवय काय असावे, मुलींनाही सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण द्यावे काय, मुलींचे विवाहयोग्य वय काय असावे, अस्पृश्यता पाळणे योग्य आहे काय? अशा अनेक सामाजिक प्रश्नांबाबत प्रथम हा संवाद सुरू झाला. हळूहळू ब्रिटिश राजवटीच्या गुणदोषांची चिकित्सा सुरू झाली. आपला व्यापार, भारतीय सुशिक्षितांना येथील राज्यकारभारात नाकारण्यात येणाऱ्या संधी, भारतीयांच्या प्रतिनिधींना इंग्लंडच्या पार्लमेंटमध्ये प्रतिनिधित्व देण्याची गरज अशा प्रश्नांबाबतही चर्चा सुरू झाल्या. अशा प्रश्नांबरोबरच कोणत्या ठिकाणी शाळा हव्या, कोणत्या सोयींचा लोकांनी उपयोग करावयास हवा अशा स्थानिक प्रश्नांबाबतही लिहिले जाऊ लागले. वृत्तपत्रे, सभा, स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून होणारा हा संवाद व त्यातून होणारी विचारांची देवाणघेवाण या सुशिक्षितांच्या वर्गाला वैचारिक व भावनिक अशा दोन्ही दृष्टींनी उपयुक्त ठरला. त्यांच्यातील काही लोकांना तरी समाजाच्या प्रगतीसाठी आपण काही करावे असे वाटू लागले. त्यातूनच समाजाचे एकपण वाढीस लागले. आपले विचार व कृती समाजाच्या भल्यास उपयुक्त ठरू शकतील याची जाणीव निर्माण झाली.

नव्या घडणीच्या प्रारंभ काळात जो सार्वजनिक संवाद सुरू झाला तो या ना त्या स्वरूपात पुढेही चालू राहिला. अनेक विषयावर खडाजंगी झाल्या. कठोर शब्दांचा वापर झाला; परंतु संवाद चालूच राहिला. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन असे अनेक विषय वाद-संवादात आले. नियतकालिके व सभा-संमेलने अशा सार्वजनिक माध्यमाबरोबरच नियतकालिकांच्या कार्यालयात आणि खासगी जागांतही जमणाऱ्या मैफली याही अशा विचारांच्या देवाणघेवाणीला उपयुक्त ठरल्या. काही वेळा प्रतिवाद नकोसा झाला, सहनशीलतेचे बंध सुटले, कोणी सभा उधळल्या, कोणी अंडी मारली; पण हे अपवाद. या सर्व संवादात विचारांचे, मतांचे आदानप्रदान जसे महत्त्वाचे होते तसेच इतरांचे, भिन्न मत असणारांचेही आपल्याशी काही नाते आहे; त्यांच्याशी आपण बोलले पाहिजे, त्यांचेही म्हणणे ऐकून घेतले पाहिजे. ही सतत असलेली जाणीवही महत्त्वाची होती. समाजाच्या गतिमानतेचे आश्वासन या जाणिवेत होते. सगळ्या वादांच्या, वाग्बाणांच्या फेकाफेकीच्या तळाशी असलेली एकत्वाची भावना फार महत्त्वाची होती.

धर्माचे तुलनात्मक श्रेष्ठत्व, सामाजिक रूढींची इष्टानिष्टता, परकीय सरकारच्या राज्यकारभारातील गुणदोष, देशाची आर्थिक स्थिती, कोणते शिक्षण व कोणाला द्यावे यांसारखे प्रश्न व नंतरच्या काळात फेरनाफेर यासारख्या राजकीय पवित्र्याच्या इष्टतेबद्दल आणि अनेक वाङ्मयीन विषयाबद्दल वाद झडले. नियतकालिके आणि सभा यासारख्या माध्यमातून होणाऱ्या या सार्वजनिक संवादाव्यतिरिक्त खासगी ठिकाणीही संवाद होत. *धनुर्धारी* किंवा *मराठवाडा*सारख्या नियतकालिकांच्या कचेरीत होणाऱ्या गप्पांच्या मैफली या अनेक वेळा गंभीर विषयावरचे संवादच होत होते. *मौज*सारख्या साप्ताहिकात होणारा पत्रव्यवहार लोक आवडीने वाचत व त्यातील अभिप्रायांची नोंद घेत.

आजच्या समाजात असे संवाद कमी होत आहेत. त्याची अनेक कारणे असू शकतील. एक तर लोकसंख्या खूप वाढली. विशिष्ट विषयात रस असणाऱ्या लोकांची संख्या मर्यादित असते त्या वेळी एखाद्या माध्यमात संवाद सोपा असतो. आजही वृत्तपत्रांत वाचकांची पत्रे प्रसिद्ध होतात; पण त्या विषयात रस असू शकणाऱ्या सर्वांच्याच नजरेस ते पत्र येऊ शकत नाही. त्यापेक्षा महत्त्वाचे कारण म्हणजे आपल्याला काय वाटते हे दुसऱ्याला सांगणे गरजेचे आहे कारण त्याचे मतपरिवर्तन होऊ शकते, अशी आपली श्रद्धा होती. आज आपले मत आपल्याजवळ, दुसरा जे मत व्यक्त करतो आहे ते पूर्वग्रहदूषित आहे, त्याची भूमिका अगदी पक्की आहे व ती त्याने मुद्दाम ठरवली आहे, असे आपल्याला वाटते. एकमेकांच्या भूमिका या प्रामाणिक विचारांचा परिपाक नसून त्या सोयीसाठी घेतलेल्या राजकारणी भूमिका आहेत असे एकदा वाटू लागले म्हणजे संवादाची गरजच संपते. समाजातील विविध वर्गांत हल्ली वाढलेली कटुता झिरपत व्यक्ती-व्यक्तीतही निर्माण झालेली असावी त्यामुळे मोकळ्या मनाने होत असलेले संवाद आता कमी आढळतात. समाजाच्या विविध घटकांत दुरावा वाढावा, अविश्वास वाढावा, कटुता वाढावी ही गोष्ट समाजाच्या निकोप वाढीला आणि अस्तित्वाला अनिष्ट आहे.

हल्ली लोकसभेतसुद्धा गांभीर्यपूर्वक चर्चा फारशा होत नाहीत, कारण एकमेकांची मते जाणून घेऊन आपली मते तपासून घ्यावीत आणि आवश्यक असल्यास त्यांत बदल करावा अशी भूमिकाच फारशी उरलेली नाही. साहित्य संमेलनात किंवा एखाद्या इतर कार्यक्रमात होणारे परिसंवाद म्हणजे आताशा चारपाच वेगवेगळी भाषणेच असतात. एकमेकांच्या प्रतिपादनाचा विचार करावा व मग आपले मत मांडावे असे होत नाही. परिसंवादात संवाद बहुधा नसतोच.

चाळीस वर्षांपूर्वी माझ्या गावी *सत्यकथे*चे तीनच अंक येत. परंतु त्या अंकांची, तीन वर्गणीदार आणि त्यांचे दहा-पंधरा मित्र उत्कंठेने वाट पाहत. त्यातल्या साहित्याची मुद्दाम एकमेकांना भेटून चर्चा करत. वाङ्मयात नवे काय आले याची चर्चा पत्रव्यवहारातही होई. साहित्य संस्थांच्या कचेरीत पदाधिकारी नसलेलेही लोक येऊन बसत आणि वाङ्मयीन विषयांबद्दल चर्चा होत. आज हे फार कमी झाले आहे. एक तर समान आवडीच्या व्यक्तींच्या मुद्दाम भेटी सध्याच्या काळात अवघड झाल्या आहेत. भौगोलिक अंतरे तर वाढलीच आहेत; पण भावनिक अंतरेसुद्धा अधिक वाढली आहेत. पूर्वी पोर्तुगिजांच्या काळात गोव्यात सायंकाळी सातनंतर माणसे एकमेकांच्या घरीच जात नसत. आपल्याकडे घरातली अंतरे, व्यवसायातील व्यग्रता आणि इतर अनेक कारणांमुळे तोच प्रकार घडला आहे.

समाजात आज आणखी एक बदल झाला आहे. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी आपल्यासमोरच्या राजकीय प्रश्नाबद्दलच नव्हे तर आपल्या जीवनपद्धतीबद्दलसुद्धा ज्यांचे मार्गदर्शन आपण घ्यावे, अशी माणसे आहेत व त्यांचे काय म्हणणे आहे हे आपण ऐकण्याची गरज आहे, असे आपल्याला वाटे. एखाद्या विचाराचे अनुयायी थोडे असतील पण तरीही ते होते आणि मार्गदर्शक व त्याचा विचार जाणून घेऊ इच्छिणारे इतर

यांच्यात एक संवाद होता. टिळकांचे, फुल्यांचे किंवा आंबेडकरांचे विचार तर समाजातला एक मोठा वर्ग ऐकतच होता. परंतु अगदी आगरकर, किंवा र०धों० कर्वे यांचेही विचार ऐकणारा वर्ग समाजात होता. *सुधारकाचे* किंवा *समाजस्वास्थ्याचे* वर्गणीदार आणि वाचक कमी होते; पण तरीही त्या नियतकालिकांचे लेखक आणि वाचक यांच्यात एक सतत चाललेला संवाद होता. आज असे संवाद क्षीण झाले आहेत. एखाद्या व्यक्तीचे विचार आपण काळजीपूर्वक ऐकावेत, वाचावेत, पटले तर ते स्वीकारावेत, अशी मार्गदर्शक माणसेच कमी उरली. अनेक वेळा ही मते वादग्रस्त असत. त्यावर उलटसुलट चर्चाही चाललेल्या असत. पण ती मते समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जाई. आज सामाजिक किंवा राजकीय नेतृत्वात असे नवे विचार सांगण्याची क्षमता कमी दिसते. नेत्यांचे आदेश येतात आणि अनुयायी ऐकतात; पण यात विचारांची देवाणघेवाण नसते.

परस्पराविषयीचा अविश्वास असो की दुसऱ्याचे मत बदलणार नाही अशी खात्री असो–कोणतेही कारण असो; पण समाजातले संवाद थांबणे हे समाजाच्या वैचारिक वाढीला हानिकारक आहे आणि लोकशाही जीवनपद्धतीतील एक मूलभूत प्रक्रिया त्यामुळे संपुष्टात येत आहे.

स्वयंसेवी संघटना : निखळू पाहत असलेला दुवा

आपल्यापुरता किंवा आपल्या कुटुंबापुरता विचार करण्याऐवजी सर्व समाजाचाच किंवा त्याच्या एखाद्या भागाचा विचार करावा या भावनेतून विशिष्ट उद्दिष्टासाठी काम करणाऱ्या सार्वजनिक संस्था स्थापन होण्यास पावणेदोनशे वर्षांपूर्वी प्रारंभ झाला. पुनर्विवाहोत्तेजकमंडळीपासून सार्वजनिक सभेपर्यंत विविध उद्देश असलेल्या संस्था अस्तित्वात आल्या. या संस्थांच्या माध्यमातून लोकसेवा करण्यासाठी अनेक कार्यकर्ते पुढे आले. त्यांतील काहींनी पुढे समाजाचे नेतृत्वही केले. सदाशिवराव गोवंडे, गणेश वासुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका, महात्मा फुले, धोंडो केशव कर्वे अशा अनेकांची नावे या संदर्भात सहज आठवतात. महाराष्ट्र हे सार्वजनिक कार्यकर्त्यांचे मोहोळ आहे, असा गांधीजींचा अभिप्राय सर्वांना माहीत आहे. आज सार्वजनिक संस्थांची अवस्था काय आहे? ज्या संस्थांत पैसा आहे किंवा सत्ता आहे अशा संस्थेत काम करण्यासाठी नव्हे; पण निदान पदाधिकारी बनण्यासाठी धडपड चालू असते. परंतु ज्या संस्थेत व्यक्तिगत लभ्यांश काहीच नाही, फक्त कष्ट मात्र आहेत अशा संस्थांत काम करण्यास कोणी उत्सुक नसते. राजकीय पक्ष आणि शिक्षणसंस्था यांची स्थिती जरा तरी बरी आहे. कारण तेथे या ना त्या रूपात सत्ता आहे. परंतु सामाजिक उद्दिष्ट असलेल्या इतर संस्थांची अवस्था वाईट आहे. त्यांच्या कार्यालयांत पदाधिकारीसुद्धा महिनोगणती जात नाहीत. कार्यकर्त्यांच्या अभावी अनेक संस्थांचे काम जवळपास बंद पडले आहे. जे कार्यकर्ते आहेत त्यांतील बहुतेक साठीच्या-सत्तरीच्या पुढचे असतात. नवे तरुण अशा संस्थांची धुरा सांभाळण्यासाठी पुढे कां येत नाहीत? नव्या पिढीतील समाजसेवेची आवड कां आटली आहे?

आजसुद्धा अनेक अनेक सार्वजनिक संस्था चालू आहेत. अनेकांना तर खूप जुना इतिहास आहे. अनेकांना थोर माणसांचा वारसा आहे. परंतु आजची त्यांची अवस्था एखाद्या चेतनाहीन कलेवरासारखी आहे. विनोबांनी आपल्या एका व्याख्यानात शांतिनिकेतन, बनारस हिंदू विश्वविद्यालय, आर्य समाजाच्या शिक्षणसंस्था यांचा या संदर्भात उल्लेख केला आहे. या संस्था चालू आहेत. इतर शिक्षणसंस्थाप्रमाणेच त्या चालतात. परंतु त्यांच्यात जे चैतन्य होते ते आज नाही, असे विनोबांनी सांगितले. महाराष्ट्रातीलही अनेक सार्वजनिक संस्थांमधील जीवनरस

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ

'बालभारती', सेनापती बापट मार्ग, पुणे ४ फोन : ०२०-२५६५९४६५/६६/६८

मंडळाची पाठ्येतर प्रकाशने

शालेय विषयाचे आकलन सुलभ होण्यासाठी मंडळाची कला, कार्यानुभव, परिसर अभ्यास, आरोग्य व शारीरिक शिक्षण तसेच कार्यानुभवाची इयत्ता ८वीची बाहुलीकाम, विद्युत-उपकरणांची निगा व दुरुस्ती, प्लेटवर्क, फळाफळावळ टिकवणे, कठपुतळी-बाहुलीकाम, इलेक्ट्रॉनिकची तोंडओळख, सायकलची निगा व दुरुस्ती इत्यादी पाठ्येतर पुस्तके उपलब्ध आहेत.

आदर्श शिक्षकांची आत्मचरित्रे : जीवनगाथा (राधाबाई शेवडे) रु० ३२.५० • चिंतामणी (स० चिं० वाळिंबे) रु० १२.५० • लोकशाही आघाडी शासनाचे शालेय शिक्षणविषयक महत्त्वाचे निर्णय रु० २० • मराठी कार्यात्मक व्याकरण शि०ह०पु० इ० १ली ते ५वी रु० ३४ • (मराठी) माहिती तंत्रज्ञान इ० ५वी शि०ह०पु० रु० २० • (मराठी) माहिती तंत्रज्ञान इ० ६वी शि०ह०पु० रु० २० • (मराठी) माहिती तंत्रज्ञान इ० ७वी शि०ह०पु० रु० २४ • (मराठी) माहिती तंत्रज्ञान इ० ८वी शि०ह०पु० रु० २६ • गणित इ० ८वी (सी०डी०) (३०% वटाव) रु० ९५ • बालभारती शालेय मराठी शब्दार्थसंग्रह रु० ३६ • बालभारती उत्तम संस्कारकथा भाग १ रु० १६ • बालभारती उत्तम संस्कारकथा भाग २ रु० १५ • बालभारती उत्तम संस्कारकथा भाग ३ रु० १४

स्वातंत्र्यलढ्यावरील पुस्तके : कथा स्वातंत्र्याची रु० २८.८० • गोष्ट स्वातंत्र्यलढ्याची रु० २८ • स्फूर्तिगीते रु० १२.३० • शिल्पकार स्वातंत्र्याचे रु० २८ • शि०ह०पु० माय इंग्लिश बुक टू रु० १७ • शि०ह०पु० माय इंग्लिश बुक थ्री रु० २४ • शि०ह०पु० माय इंग्लिश बुक फोर रु० २४ • शि०ह०पु० माय इंग्लिश बुक फाईव्ह रु० ४२ • शि०ह०पु० माय इंग्लिश बुक सिक्स रु० ४५ • किशोर मासिक–वार्षिक वर्गणी (टपाल खर्चासह) रु० ८० • निवडक किशोर खंड क्र० १ (वटाव ३० टक्के) रु० १०० • लघुखेळ रु० ३५ • शालेय नागरिकशास्त्र आणि प्रशासनकोश रु० ४९

इतर प्रकाशने स्थलनाम सूची रु० ४८.९०

इयत्ता ३री व ४थीच्या विद्यार्थ्यांसाठी 'माझा पहिला इंग्रजी मराठी शब्दकोश' किंमत रुपये ५०/- या पुस्तकावर ३०% वटाव देण्यात येतो.
विज्ञानाचे पुरवणी वाचन 'माहीत आहे का तुला?' भाग १ रु० ४१/- • विज्ञानाचे पुरवणी वाचन 'माहीत आहे का तुला?' भाग २ रु० ५०/-
शैक्षणिक संस्था, जिल्हा परिषदा, शिक्षक, पालक ४, विद्यार्थी यांना मंडळाच्या भांडारातून किरकोळ खरेदीवर २० टक्के वटाव १० व त्याहून अधिक प्रती खरेदी करणाऱ्या नोंदणीकृत पुस्तक विक्रेत्यांना शैक्षणिक तसेच शासकीय संस्थांना ३०% वटाव.

वरील पाठ्येतर प्रकाशनासाठी खरेदीकरिता मंडळाच्या खालील विभागीय भांडार व्यवस्थापकांशी संपर्क साधावा.
विभागीय भांडारे : पुणे (०२०-२५६५९४६५), मुंबई (०२२-२८७४४०७१), औरंगाबाद (०२४०-२३३२१७१)
नागपूर (०७१२-२५२३०७८/२५४७७१६), नाशिक (०२५३-२३९१५११), लातूर (०२३८२-२२०९३०)
कोल्हापूर (०२३०-२४६८५७६), अमरावती (०७२३-२६७६२६५), पनवेल (०२२-२७४६२६४५)

आटून गेल्याचे आपल्याला दिसते. असे कां व्हावे? संस्थापक मंडळी उरली नाहीत आणि काळ बदलला की संस्था निस्तेज बनतात. एक तर त्यांची उपयुक्तता संपलेली असावी अगर त्यांना योग्य कार्यकर्ते मिळत नसावेत. गोवंडे-रानड्यांनी 'सार्वजनिक सभा' चालवली, गोखल्यांनी 'हिंद सेवक समाज' स्थापन केला. संस्थांच्या प्रत्यक्ष कामाच्या मागे कार्यकर्त्यांची समाजाविषयीची तळमळ असते. या तळमळीची लोकांना खात्री असते. म्हणून लोकांच्या मनात अशा संस्थांच्याविषयी आदर निर्माण होतो. नि:स्वार्थ लोकसेवा हे मूल्य समाजात अशा दुहेरी प्रक्रियेने प्रस्थापित होते. असे नेते-कार्यकर्ते आणि ज्यांच्यासाठी ते काम करतात ते सामान्य लोक यांच्यात एक नाते प्रस्थापित होते. हे नाते उपयुक्ततेच्या पलीकडे जाणारे नाते असते किंवा होते असे म्हटले पाहिजे.

स्वत:ची आर्थिक उन्नती आणि जमले तर राजकीय सत्तेत भागीदारी या दोन गोष्टींतच नव्या पिढीतील बहुसंख्य मंडळींना रस आहे. अर्थात याबद्दल त्यांना दोष देणे अवघड आहे. गेल्या पन्नास-साठ वर्षांचा स्वातंत्र्योत्तर काळातील इतिहास त्यांच्यासमोर आहे. अपवाद वगळले तर आमच्या नेतृत्वालासुद्धा याच दोन गोष्टींचे आकर्षण वाटलेले आहे. समाजातसुद्धा निरलस सेवा ही आदर्श म्हणून फारशी पूज्य उरलेली नाही. हिंगण्याच्या आश्रमासाठी उन्हात वणवण करत चार-चार आणेसुद्धा गोळा करणारे धोंडो केशव कर्वे आता आमच्यापुढचे आदर्श नाहीत. संस्था रजिस्टर करावयाची आणि लगेच सरकारी कृपेची अपेक्षा करावयाची हाच रूढ मार्ग झाला आहे. लोकांच्या मनातसुद्धा निरलस आणि नि:स्वार्थ कार्यकर्त्याविषयी पूर्वीइतके ममत्व आणि आदर शिल्लक असावा असे दिसत नाही. इतिहासाचार्य राजवाडे निष्कांचन अवस्थेत गावोगाव ऐतिहासिक कागदपत्रे गोळा करत हिंडायचे. जेथे ते उतरावयाचे तेथल्या माय-बहिणी त्यांना प्रवासात उपयोगी पडतील म्हणून खाण्याचे काहीबाही बांधून द्यायच्या. अनेक घरांनी त्यांना आसरा दिला. सार्वजनिक कार्यकर्त्याचा संसार हा समाजाचा आहे असे मानणारे लोक प्रत्येक गावात होते. एस.एम. जोशींनी त्यांच्या षष्ठ्यब्दीपूर्तीच्या सत्कार सभेत एक आठवण सांगितली होती. सार्वजनिक कार्याच्या प्रारंभीच्या दिवसांत पुण्याच्या बादशाही लॉजचे मालक कोणताही आकार न घेता एस०एम०ना जेवणाचा डबा पाठवत. आज सार्वजनिक कार्यकर्त्याच्या योगक्षेमाची काळजी त्याने स्वत: केली नाही तर त्याला उपाशीच राहावे लागेल.

सार्वजनिक संस्थांना नवे कार्यकर्ते न मिळण्याचे आणखी एक कारण आहे. सामाजिक कामासाठी व्यक्तिगत पातळीवर काम करणारे अनेक कार्यकर्ते ठिकठिकाणी आहेत. परंतु त्यापैकी कोणीही एखाद्या संस्थेच्यामार्फत आपले काम करावयास उत्सुक नाहीत. संस्था हे माध्यम त्यांना नुसतेच गैरसोयीचे नाही तर अविश्वसनीय वाटते. संस्थात्मक चौकटीमुळे कामाला बळ मिळते, सोय होते. तर दुसरीकडे काही वेळा या चौकटीचाच अडथळा होतो. काही मंडळी आपल्या दुराग्रहामुळे चालत्या कामाचे नुकसान करतात. अशा अनेक कारणांमुळे व्यक्तिगतरीत्या उत्तम काम करणारे कार्यकर्ते सार्वजनिक संस्थेला बांधून घ्यावयास तयार होत नाहीत. संस्थेच्या नियमावलीपेक्षा संस्थेच्या उद्दिष्टांकडे अधिक लक्ष देणारे आणि आपली राजकीय मते आणि आपले व्यक्तिगत स्वार्थ यांचा स्पर्शही संस्थेच्या कामात होऊ न देणारे कार्यकर्ते फारच तुरळक आढळतात.

देशाच्या राज्यकारभारात कोणत्या मूलभूत तत्त्वांचा आधार घ्यावा, धोरणाची पथ्ये कोणती असावीत यांबद्दलचे विचार हा राजकीय पक्षाच्या स्थापनेचा आणि अस्तित्वाचा आधार असला पाहिजे. व्यक्तीचे विचार विचारपूर्वक ठरवलेले असले तर मूलभूत भूमिकेत बदल होण्याचे कारण नसते. म्हणजेच एक राजकीय पक्ष सोडून दुसऱ्या राजकीय पक्षात जाण्याचा सामान्यत: प्रश्न उपस्थित होऊ नये. आज आपल्याकडे अशी परिस्थिती नाही. घोषणा आणि भाषणातील भर वेगवेगळा असला तरी पक्षांचे प्रत्यक्षातले धोरण फारसे वेगळे नाही असे अनेक वेळा आढळते. अलीकडील काळात तर सत्ता हेच कार्यकर्त्यांना बांधून ठेवणारे एकमेव सूत्र असल्यामुळे सत्तेची शक्यता कमी-जास्त झाल्याबरोबर राजकीय पक्ष बदलले जातात. शिवाय अनेक राजकीय पक्षांचे अस्तित्व एखाद्या प्रभावशाली नेत्याभोवती अगर जातीभोवती विणले गेलेले असते. या परिस्थितीमुळे सार्वजनिक जीवनात निष्ठा देणारी आणि त्या आधारे लोकसेवा करवून घेणारी यंत्रणा म्हणून राजकीय पक्षांची उपयुक्तता संपुष्टात आली आहे. एका काळी राजकीय तत्त्वप्रणाली माणसांच्या जीवनाला अर्थ निर्माण करत असे. कम्युनिस्ट पक्षाचे उदाहरण सहज आठवते. लोकप्रिय व लोकमान्य असलेल्या निष्ठांच्या काटकोनात जाणारी राजकीय निष्ठा असूनही अनेक कम्युनिस्ट कार्यकर्ते निष्ठापूर्वक जीवन जगले, उपहास व विरोध सहन करतही जगले आणि जीवनाच्या इतर क्षेत्रानांही प्रेरक असे आदर्श त्यांनी निर्माण केले. म० गांधींनी सांगितले म्हणून आयुष्यभर एखादे काम करत राहणाऱ्या कार्यकर्त्यांची उदाहरणे आपल्याला माहीत आहेत. राष्ट्र सेवा दल किंवा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ यांच्या पूर्णवेळ सेवकांची उदाहरणे सहज आठवतील. आज राजकीय पक्षांचे स्वरूप हे सत्तेसाठी जमलेला विस्कळीत समूह असे झाले आहे. सत्ता हेच साध्य असल्यामुळे लाचारीने राहणे हे कार्यकर्त्यांचे आणि कार्यकर्त्याकडून लाचारीची अपेक्षा करणे हे नेत्यांचे धोरण असते. मंत्री आमदारांतलाच एक असल्यामुळे पूर्वी आमदार निवासात मंत्री नेहमी येत. आता क्वचितच असे घडते. आमदारच मंत्र्याच्या बंगल्याच्या व्हरांड्यात वाट पाहत असलेले नेहमी दिसतात. आचारसंहितेत सत्तेच्या पायऱ्या महत्त्वाच्या असतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राजकीय पक्ष विशिष्ट तत्त्वज्ञानाचा आधार घेत जिवंत राहिले आणि मतभेद झाले तेव्हा अनेक नेते-कार्यकर्ते पक्ष सोडून विजनवासात गेले. आता आपले अस्तित्वच सत्तेवर अवलंबून आहे असे कार्यकर्त्यांना वाटते.

स्वयंसेवी संस्था आणि संघटना यांचा दूरगामी परिणाम लोकमानसातील मूल्यव्यवस्थेवर होतो. शासनाला सर्वत्र हस्तक्षेप करू देण्याऐवजी नागरी जीवन स्वतंत्र राहावे म्हणून स्वयंसेवी संघटनांचा उपयोग होतो. आज या संघटनाच अनुदानाच्या आणि इतर सरकारी कृपेच्या अपेक्षेने सरकारच्या दावणीला बांधून टाकण्याची सर्वांना घाई झालेली असते. अनेकदा तर अनुदानासाठीच संस्था जन्माला येतात. म्हणूनच आपल्या क्षेत्रातील दिग्गजांचे मार्गदर्शन घेण्याऐवजी राजकीय नेत्यांचे मार्गदर्शन हल्ली या संस्थांना महत्त्वाचे वाटते. व्यक्तीच्या समाजाप्रत असलेल्या कर्तव्याची आणि समष्टीच्या कल्याणातच व्यक्तीचे हितही समाविष्ट आहे याची जाणीव सार्वजनिक संस्था माणसाला देत असतात. व्यक्ती आणि समाज यांच्या नातेसंबंधातील एक महत्त्वाचा दुवा म्हणून आपल्या समाजजीवनात अशा स्वयंसेवी संस्थांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे. आज हा दुवा निखळून पडू पाहत आहे. अशा संस्थातील कार्यकर्त्यांच्या निरलस समाजसेवेने जो मूल्यसंस्कार होत असे तोही आपण आज गमावला आहे.

जगण्याचा, अर्थसंपादनाचा संघर्ष तीव्र झाल्यामुळे सामाजिक कार्याला उसंत राहिली नाही, हे खरे नाही. पांढरपेशा वर्गाची आर्थिक स्थिती पन्नास वर्षांपूर्वीच्या तुलनेत आज खूपच चांगली आहे. पगारमान, प्राप्तीचे मान वाढले आहे. कुटुंबांच्या किमान आवश्यक गरजा सहजपणे भागतील एवढे मिळते आहे. मग आज सामाजिक कार्यामध्ये नवे कार्यकर्ते कां येत नाहीत? कदाचित समाज बदलण्याची शक्यता नाही, सार्वजनिक स्वयंसेवी संस्था हे अशा बदलासाठीचे हत्यार नाही, असे

त्यांना वाटत असावे. सत्तेचे आकर्षण तरुणांना अजूनही आहे. ज्यांना सत्ता मिळण्याचा सुतराम संभव नाही किंवा ज्यांना जीवनाच्या इतर क्षेत्रांत आपण कर्तृत्व दाखवू शकतो असा आत्मविश्वास आहे, असे तरुण वगळता इतरांना सत्तेत रस आहे. सत्ता आणि झुंडशाही या दोनच गोष्टींमुळे काही बदल होऊ शकतात आणि शांततापूर्ण पद्धतीने बिगरसरकारी संस्थांच्या माध्यमातून परिवर्तन होऊ शकत नाही असे समाजाला वाटणे ही फारच गंभीर आणि चिंतेची बाब आहे. ज्या उदारमतवादी स्वायत्त नागरी समाजाचे स्वप्न न्या० रानडे आणि त्यांच्या काही समकालीनांनी पाहिले ते स्वप्न विरून जात असलेले आज दिसते आहे. या समाजाचे नियंते आपण आहोत, हा समाज आपण बदलू शकतो. प्रत्येक व्यक्तीला त्यासाठी प्रयत्न करता येतील, आपल्या प्रत्येकाच्या मताला किंमत आहे आणि शक्तीलासुद्धा महत्त्व आहे असे नागरिकांना वाटणे ही समाजस्वास्थ्य आणि समाजस्वातंत्र्य यांच्यासाठी आवश्यक असलेली गोष्ट आहे. समाजाच्या परिवर्तनाची, त्याच्या आरोग्याची चिंता करण्याची गरज नाही म्हणून आपण सोडून दिली की अपप्रवृत्तींना घाबरल्यामुळे सोडून दिली? भेदरलेला वर्ग समाजाच्या परिवर्तनाचे स्वप्न पाहू शकत नसतो. अपप्रवृत्तींशी तडजोड करत करत स्वत:पुरते आयुष्य कंठणे एवढेच त्याच्या हाती असते.

एकीकडे जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांना व्यापणारे अतिक्रमण राजकारणाने केले आहे. राजकारणात आणि समाजकारणात अपप्रवृत्तींनी दबदबा निर्माण केला आहे. अशा अवस्थेत माणसाच्या जीवनाची प्रेरणा आर्थिक स्वार्थ एवढीच राहणे स्वाभाविक आहे. ज्याला जे जमेल ते तो करतो आहे. मध्यमवर्गीयांची मुले संगणकतज्ज्ञ होऊन परदेश गाठत आहेत. बहुजन समाजातील श्रीमंतांची मुले राजकारणात कसे पुढे येता येईल याचा विचार करताहेत. जन्मजात प्रतिष्ठेचा अंमल नफ्या-तोट्याच्या हिशेबाने विरघळून टाकला असे मार्क्सने कम्युनिस्ट जाहीरनाम्यात दीडशे वर्षांपूर्वी सांगितले. आमच्या मनातल्या सामाजिक कल्याणाच्या चिंता आम्ही आमच्या आर्थिक भविष्याच्या चिंतेत बुडवून टाकल्या आहेत.

आजच्या आमच्या सामाजिक अवस्थेत आणखी काही घटकांनी भर टाकली आणि तिला अधिक चिंताजनक बनवले. समाजाचे परिवर्तन घडवू इच्छिणाऱ्या गरिबीच्या विरुद्ध आणि विषमतेच्या विरुद्ध लढणाऱ्या काही शक्ती अद्याप कार्यरत आहेत. दुर्दैवाने वातावरणात सर्वत्र पसलेल्या कटुतेचा प्रादुर्भाव त्यांच्यातही झाला आहे. ज्याचे परिवर्तन करावयाचे त्यांना शत्रू समजल्याने त्यांच्याशी संवाद होणार कसा? त्यांचे परिवर्तन होणार कसे? समाजातले दुसरे घटक शत्रू नसतात. त्यांच्याशी मतभेद असू शकतो; पण मतभेद संपवण्यासाठी संवाद आवश्यक असतो आणि संवादाची पार्श्वभूमी म्हणजे एकमेकांविषयीचे सौहार्द. तेच आपण संपवले तर काय होणार? एकाच देशाचे राजकारणसुद्धा राजकीय पक्षांनी एकमेकांच्या शत्रुत्वाच्या आधारे करणे बरोबर नाही. समाजकारण तर तसे चालूच शकणार नाही.

धर्म जात आणि कुटुंब

समाजाला एकत्र ठेवण्यासाठी ज्या सामाजिक संस्थांचा उपयोग झाला होता त्यांत धर्म आणि जात या प्रमुख होत्या. धर्म ही एक उपासनापद्धती म्हणून व्यक्तिगत बाब न राहता सकृद्दर्शनी धार्मिक नसलेल्या जीवन-व्यवहारातील अनेक बाबींचे नियंत्रण धर्म करू लागला. अनेक बऱ्यावाईट चालीरीतींनी धार्मिक पाठबळ मिळवले व त्यांनी मनुष्यांच्या स्वेच्छाधिकारांचा पूर्ण संकोच करून त्याला पार जखडून टाकले.

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे हिंदू धर्मावरील हल्ले आणि नव्या शिक्षणाने परिचित झालेल्या व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि सामाजिक समता या मूल्यांच्या प्रभावामुळे धर्मचिकित्सा सुरू झाली. अंधश्रद्धा व अनावश्यक कर्मकांड यांच्या जंजाळातून धर्मांच्या मूलभूत गाभ्याला वेगळे काढून त्याची ओळख लोकांना करून देण्याचे काम प्रार्थनासमाज, सत्यशोधकसमाज यांसारख्या संस्था करू लागल्या होत्या. हा धर्मविचार एका अर्थाने माणसाच्या मुक्तीचाच विचार होता.

माणसाच्या उन्नयनाचे, त्याच्या सत्प्रवृत्तीच्या रक्षणाचे कार्य धर्माने करावयाचे त्याऐवजी तो अभिमानाचा, अहंकाराचा, इतरांच्या द्वेषाचा विषय बनला. एका जातीतील माणसांनी परस्परांचे हित पाहावे आणि परस्परांना सहकार्य करावे ही आपली कल्पना असते. प्रत्यक्षात जात ही स्पर्शाचे, रोटी व्यवहाराचे, बेटीव्यवहाराचे आणि काही चालीरीतींचे नियंत्रण करणारी संस्था झाली. उच्चनीचतेच्या कल्पना आणि जातिव्यवस्थेचे बंदिस्त स्वरूप यांमुळे या नियमांना कठोर रूप आले. कालमानानुसार स्पर्श आणि रोटीव्यवहार यांचा जातीशी संबंध राहिला नाही. बेटीव्यवहारावरील बंधनेही हळूहळू गळून पडत आहेत. पण तरीही वेगळ्या कारणांसाठी जातीच्या भिंती मजबूत होत आहेत. जातींच्या संख्येचा, सामुदायिक शक्तीचा राजकीय क्षेत्रात उपयोग होतो हे हल्ली लोकांच्या लक्षात आले आहे. त्यामुळे गेल्या शतकातील अनेक समाजमार्गदर्शकांनी जी मोडण्याचा उपदेश केला ती जात मजबूत करण्याकडे आजचा कल आहे.

हिंदू आणि मुस्लिम या दोन प्रमुख धार्मिक जमातींमधील अविश्वासाच्या मागे एक ऐतिहासिक कारणपरंपरा आहे. ब्रिटिशांनी आपल्या राजकीय हितासाठी या अविश्वासाला खतपाणी घातले. म० गांधींसारख्या अनेक नेत्यांनी या दोन्ही धर्मांच्या अनुयायांत सौहार्द निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. देशाची फाळणी प्रश्नावर तोडगा ठरण्याऐवजी कटुता वाढवणारी ठरली. पुढे धार्मिक कट्टरता ही आपल्या फायद्याची गोष्ट आहे हे राजकारण्यांच्या लक्षात आले व त्याचा उघड किंवा छुपा

कै० वि० स० खांडेकरांच्या हस्ते १९७० साली उद्घाटन झालेल्या

गुलमोहर बुक डेपो, कोल्हापूर, यांचे

'आगळेवेगळे पुस्तकांचे प्रदर्शन' या मालिकेतील चौथे प्रदर्शन या महिन्याचे प्रकाशक **मौज प्रकाशन गृह**

उद्घाटक : श्री० राम पटवर्धन
कालावधी : ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर

'मौज प्रकाशन वितरणा'ची सर्व पुस्तके या प्रदर्शनात उपलब्ध आहेत.
पुस्तके मनसोक्त पहा. आवडलेली पुस्तके सवलतीत विकत घ्या.

स्थळ : 'गुलमोहर बुक डेपो'चे नवीन दालन, तांबुळवाडकर क्लासेसची बिल्डिंग, खरी कॉर्नर, कोल्हापूर

मौज प्रकाशन गृह गोरेगावकर लेन, खटाववाडी, गिरगाव, मुंबई ४०० ००४
फोन २३८७१०५०/२३८८६९७७/२३८७२४२६ • फॅक्स २३८०८३६१ • Email mouj@vsnl.com

वापर सुरू झाला.

धर्म किंवा जात यांचा गैरवापर थांबवण्याचा महत्त्वाचा उपाय म्हणजे जीवनातल्या शक्य तेवढ्या व्यवहाराचे निधर्मीकरण. आपण काय जेवावे, कसे जेवावे, आपण कोणते कपडे घालावेत, आपण आपल्या वैवाहिक जोडीदाराची निवड कशी करावी या सर्वांचा विचार धर्मातीत पद्धतीने करणे शक्य आहे. परंतु आज आपला उलट्या दिशेने प्रवास चालू आहे. आपल्या जीवनव्यवहारात अनेक गोष्टी अशा आहेत की त्यांचा धर्माशी कवडीचाही संबंध नाही. परंतु त्याही आपण धर्माच्या झोळीत टाकल्या आहेत. खेड्यापाड्यात मराठीसारखी लोकभाषा बोलणाऱ्या मुस्लिमांना तुम्ही उर्दूत बोला, तीच तुमची भाषा आहे असे आज सांगण्यात येत आहे. शहरात राहणारा पांढरपेशा मुसलमान इतर मध्यमवर्गीयांत समाविष्ट होण्याच्या मार्गात भाषा आणि पेहरावाबद्दलचे धर्मनेत्यांचे चुकीचे आग्रह हा एक मोठा अडथळा आहे.

जगभर बलवान होत चाललेल्या उपभोक्ता संस्कृतीमुळे दैनंदिन जीवनावरचा धर्माचा प्रभाव कमी कमी होत चालला आहे. आपल्याकडे ही संस्कृती शहरात आली. सौंदर्यप्रसाधनापासून करमणुकीच्या आणि विविध इलेक्ट्रॉनिक साधनांपर्यंत सर्व गोष्टी आम्ही हस्तगत केल्या. परंतु आमच्या मानसिकतेमध्ये आणि व्यवहारामध्ये दरी निर्माण झाली व ती नाहीशी होण्याची चिन्हे नाहीत. आधुनिक उपकरणांनी सुसज्ज असलेल्या घरात, अत्याधुनिक व महागड्या वस्तू वापरणाऱ्या उच्चशिक्षित माणसांनाही काही श्रद्धांपासून मुक्ती मिळालेली नाही. उलट त्याबद्दलचे आग्रह वाढत चालले आहेत. सत्यनारायणाच्या पूजांची संख्या वाढती आहे. परदेशी शिक्षण घेतलेल्या वैज्ञानिकांचे आई-बापही लग्नासाठी पत्रिकेचे आग्रह धरत आहेत. अनेक देव-देवतांच्या समोर भक्तांच्या मैलोगणती रांगा दिसत आहेत आणि वाढत आहेत. वास्तुशास्त्राचे वेड इतके वाढले की अनेकांनी आपल्या जुन्या घरांची पाडापाड करून त्यांतल्या दरवाजांच्या जागा बदलल्या. हे सर्व कशाचे निदर्शक आहे? या सर्व गोष्टी धार्मिक समजल्या जातात आणि धर्माच्या नावावर त्यांचे आग्रहही धरले जातात. परंतु या सर्वांचे उद्दिष्ट व्यक्तिगत जीवनातील समृद्धी हेच आहे. लौकिक समृद्धी मिळवण्याच्या प्रयत्नांतील एक साधन म्हणून या श्रद्धांना वापरण्यात येत आहे.

महाराष्ट्रात एका काळी किर्लोस्कर मासिकाने बुवाबाजीविरुद्ध आघाडी उघडली होती. केडगावच्या नारायण महाराजांच्याबद्दल महादेवशास्त्री दिवेकरांनी केलेले लेखन आणि त्याबद्दलचा खटला अनेकांच्या स्मरणात असेल. वि० दा० सावरकरांच्या निखळ बुद्धिवादी निबंधांचा प्रभाव बऱ्याच सुशिक्षितांच्यावर होता. आज चक्र उलटे फिरू लागले आहे. व्यक्तीच्या उन्नयनाचे आणि समाजातील सत्प्रवृत्तीच्या रक्षणाचे धर्माचे मूळ उद्दिष्ट लोप पावू लागले आहे. माणसांच्या हतबलतेला, दुबळेपणाला आणि कर्महीनतेला मानसिक आधार देण्यासाठी त्यांना धर्माची अधिक आवश्यकता वाटू लागली आहे. दूरचित्रवाण्यांवर सकाळी दिसणाऱ्या बाबांची संख्या रोज वाढती आहे. प्रवचन ऐकणे किंवा आठवड्यातल्या एखाद्या वारी रांगेत जाऊन देवदर्शन घेणे अशांसारख्या सोप्या कर्मकांडाने आपल्याला इच्छित फळ मिळते ही श्रद्धा रुजू लागली आहे. शासकीय व सामाजिक जीवनव्यवहारात धर्म आणण्याची गरज नाही आणि असे सर्व व्यवहार धर्मातीत असावे, असा आग्रह समाजाच्या मार्गदर्शकांनी धरण्याऐवजी सर्व किंवा शक्य तेवढ्या धर्मीयांचा पाठिंबा आपल्याला मिळावा म्हणून त्यांच्या बाह्य धार्मिक आचारांना प्रोत्साहन देणे व त्यांत सामील होण्याचा निदान देखावा करणे हा मार्ग ते चोखाळताना दिसतात. निवडणुकीच्या काळात देवळांना आणि प्रार्थनास्थळांना मिळणारे गुप्त दान आणि वाढत चाललेल्या इफ्तार पार्ट्या हे याचे एक उदाहरण आहे.

दोन वास्तवांची नोंद केली पाहिजे. ब्राह्मण जातीबद्दल समाजात वाढती कटुता असली तरी भिक्षुकी किंवा पूजापाठ करणाऱ्या पुरोहिताचे काम आणि उत्पन्न कमी झालेले नाही. अशा पुरोहितांची समाजमार्गदर्शक म्हणून प्रतिष्ठा पूर्णपणे संपलेली आहे; मात्र श्रद्धेला आवश्यक कर्मकांड करण्याचे एक साधन म्हणून त्यांच्या उपयुक्ततेला धक्का लागलेला नाही. आणखी एक विशेष म्हणजे सार्वजनिक व खासगी दोन्ही व्यवहारांतील अस्पृश्यता गेलेली असली तरी दलित आणि दलितेतर यांच्या मनांतली परस्परांविषयीची कटुता संपलेली नाही.

तिसरी महत्त्वाची सामाजिक संस्था म्हणजे कुटुंब. ही संस्था तिच्या मूलभूत गरजेमुळे टिकून आहे. परंतु तिच्यामध्येही मोठे बदल झाले आहेत. कर्त्या माणसाचे मिळवता माणूस एवढेच स्थान आज शिल्लक राहिले आहे. नव्या पिढीचे नियमन करण्याची, तिला वळण लावण्याची कर्त्या माणसांची किंवा पालकांची शक्ती फार कमी झाली आहे. 'घराची संस्कृती' वेगळी असणे व राहणे अशक्य झाले आहे. घराबाहेरचे वातावरण पुष्कळ वेळा नव्या पिढीचे बरेवाईट भविष्य घडवण्यात सहभागी होऊ लागले आहे. कुटुंबातील कर्ता म्हणवणाऱ्या माणसाला आपण नाकर्ते आहोत असे उगीचच वाटू लागले आहे. खरे म्हणजे एखाद्या सरकारी अधिकाऱ्याचे अधिकार काढून घेणारे सरकारी परिपत्रक निघावे आणि तो निष्प्रभ व्हावा तसे कुटुंबकर्त्या माणसाचे झाले आहे.

समाजव्यवस्थेला पोखरून टाकणारा रोग

सर्व व्यवस्थेला पोखरणारा एक रोग स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात झपाट्याने पसरत गेला आहे. पूर्वी भ्रष्टाचार नव्हता असे नाही. अगदी ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभकाळापासून काही अधिकारीही भ्रष्ट होते. त्यांच्या चौकशा झाल्या, त्यांना परत पाठवावे लागले. त्या काळातील भारतीय लोकही भ्रष्ट होते, असा अभिप्राय इतर समकालीनांनी नोंदविलेला आहे. आज फरक एवढाच झाला की भ्रष्टाचाराचे हे प्रमाण पराकोटीला गेले. त्याला काही धरबंध राहिला नाही. लोकशाही व्यवस्थेतील निवडणूक आणि राजकारण इतके महाग झाले की भ्रष्टाचार हा त्यासाठीचे पैसे मिळविण्याचा समर्थनीय मार्ग ठरला. वि०स० पाग्यांनी भ्रष्टाचाराच्या उगमाबद्दल एक सूचक गोष्ट सांगितली होती. एकदा एक ब्राह्मण काशीला गेला. तेथे गंगेच्या पात्रात जाऊन गंगेचे पाणी तीर्थ म्हणून प्राशन करण्यासाठी त्याने ओंजळीत घेतले. काळजीपूर्वक पाहिले तर त्यात त्याला उवा दिसल्या. ते पाणी त्याने टाकून दिले आणि पात्रात वरच्या दिशेने गेला. तेथील पाण्यातही उवा होत्या. होता होता तो हृषीकेशला गेला. तेथेही पाण्यात त्याला उवा दिसल्या. गंगोत्रीपर्यंत असेच झाले. शेवटी तेथे त्याने पार्वतीमातेला पाण्यात इतक्या उवा असण्याचे कारण विचारले तेव्हा पार्वती म्हणाली, 'शंकराच्या जटेतच उवा झाल्या आहेत.' जे उच्चपदस्थांनी स्वीकारले त्यात कनिष्ठांनीही आपले हात धुऊन घेतले. समाजात पूर्वी नि:स्पृह आणि सचोटीच्या माणसाबद्दल आदर आणि भ्रष्ट माणसाबद्दल तिरस्कार असे. आज भ्रष्टाचार असणारच असे गृहीत धरून चालावे असा शिष्टसंमत विचार आहे. भ्रष्ट नसलेल्या माणसांनाही भ्रष्ट माणसांशी तडजोड करण्यात काही गैर वाटत नाही. पगाराशिवाय वरचे उत्पन्न पुष्कळ असते ही लग्न होण्यासाठी जमेची बाजू समजली जाऊ लागली. भ्रष्टाचाराबद्दलचा तिरस्कार कमी होऊन आपल्याला जमत नसेल तर निदान त्याकडे दुर्लक्ष करू असा सोईस्कर विचार झाला. समाजाच्या प्रेरणा नैतिक किंवा भावनिक न राहता केवळ आर्थिक राहिल्या तर त्याला भ्रष्टाचाराशी जुळवून घेणे सोपे जाते.

माणसे शेजार-शेजारच्या घरात राहत असली म्हणून त्यांचा समाज

होत नाही. त्यांचे काही नाते निर्माण व्हावे लागते. हे नाते त्यांच्या परस्पर सहकार्यामुळे, विचारांच्या आणि संस्कृतीच्या समान धाग्यामुळे निर्माण होते. आपल्याकडची ग्रामसंस्कृती अशा परस्पर सहकार्यातून निर्माण झाली होती. बलुतेदार ही संस्थाही परस्पर सहकार्याचे एक उदाहरण होते. बलुतेदारांनाही मोबदला दिला जात होताच; पण त्यांची सेवा आणि मोबदला यांचे संबंध हिशेबी नव्हते. पंतोजीला पूर्वी पगार नव्हता, पण त्याच्या चरितार्थाची काळजी गाव घेत होते. अर्थात अशा सर्वच जुन्या व्यवस्था निर्दोष होत्या असे नाही. बलुतेदार किंवा शिक्षक यांना सर्वत्रच चांगली वागणूक मिळे असे नाही. कोणत्याही व्यवस्थेत काही असे दोष असणारच. शिक्षक आणि विद्यार्थी, वकील आणि अशील, वैद्य आणि रोगी यांचे संबंध केवळ व्यावसायिक नव्हते. शिक्षक, वकील, डॉक्टर हे कुटुंबाचे मित्रही होते. त्यांच्या सेवेला एक नैतिक व मूल्यात्मक बाजू होती. आज अशा संबंधांना सरळ सरळ व्यापारी स्वरूप आले आहे. दिलेल्या सेवेचे आपण पैसे दिले म्हणजे आपला संबंध संपला असे ग्राहक मानतो आणि मागितली तेवढी सेवा दिली म्हणजे आपले कर्तव्य संपले असे सेवा देणाऱ्याला वाटते. खेडीही आता गांधीजींच्या गृहीतासारखी स्वयंपूर्ण आणि एकविचारी राहिलेली नाहीत. बलुत्यासारखी व्यवस्था बांधीव राहिलेली नाही. प्रत्येक गोष्ट गरजेप्रमाणे विकत मिळते असा विश्वास बाजारी व्यवस्थेने आपल्यात निर्माण केला. मग कायमचे नाते कुणाशी जोडायचे तरी कशाला?

शंभर वर्षांपूर्वी महाराष्ट्राच्या शहरातून राहणारा मध्यमवर्ग सांस्कृतिकदृष्ट्या बराच एकसंध होता. त्याच्या लहान आकारमानामुळे त्याला परस्परांशी संवाद राखणे सोपे जात होते. राजकीय व सामाजिक विचारांत भिन्नता असली तरी सर्वांच्या जिव्हाळ्याचे विषय साधारण समान होते. 'केसरी', 'ज्ञानप्रकाश' यांसारखी वृत्तपत्रे, टिळक-गोखले यांच्यासारखे नेते, गणेशोत्सवासारखे सांस्कृतिक उत्सव, मराठी नाटक असे काही मानबिंदू होते. प्राणावर उदार झालेले क्रांतिकारक, शिकू पाहणारी–धीट होऊ पाहणारी स्त्री, नोकरी न पाहता स्वतंत्र उद्योग व्यवसाय करू पाहणारे तरुण हे कौतुकाचे विषय होते. वकील, मामलेदार, निदान कारकून किंवा शिक्षक होणे ही या वर्गाची आकांक्षा होती. याच वर्गाने त्यागाची उच्चतम सीमा गाठणारे क्रांतिकारकही दिले, समाजातल्या अनिष्ट रूढीविरुद्ध लोकमत तयार करण्याचे प्रयत्न करताना काहींना लोकक्षोभ ओढवून घेतला. पुढच्या काळात झालेल्या सामाजिक व राजकीय रणकंदनात या वर्गाचे लोक दोन्ही बाजूंनी लढणाऱ्यांत होते.

सर्व जातिजमातींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी छत्रपती शाहू महाराज, विठ्ठल रामजी शिंदे, भाऊराव पाटील, पंजाबराव देशमुख इत्यादींनी मोठेच प्रयत्न केले. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणप्रसाराच्या या कामाला सरकारी प्रयत्नांचीही जोड मिळाली. शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर या पांढरपेशावर्गाचा विस्तार होऊ लागला. विविध जातीजमातींची शिक्षित मंडळी नोकरी-व्यवसायाच्या निमित्ताने शहरात राहावयास आली. गेल्या दशकात तर शहरांची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत गेली. त्यात अर्थात नुसता पांढरपेशा वर्ग नव्हता. सेवाक्षेत्राच्या विस्तारामुळे शहरात अनेक रोजगार उपलब्ध झाले. शिवाय खेड्यात उपजीविकाच कठीण झाल्यामुळे अनेक कुटुंबे शहरात आली. नोकरी करणारांची, नोकरी शोधणारांची, विविध छोटे छोटे व्यवसाय करणारांची, खेड्यात शेती असली तरी मुलांच्या शिक्षणासाठी शहरात राहावयाला येणारांची अशी अनेकांची बेसुमार गर्दी शहरात झाली. नव्याने शहरात येणारांच्या सांस्कृतिक परंपरा कांहीशा भिन्न होत्या. परंतु नंतर त्या भिन्नत्वाचे काही महत्त्व उरले नाही. शहरात पूर्वीपासून राहणारा वर्ग व नव्याने त्या वर्गात दाखल झालेले लोक या सर्वांनीच आपल्या जुन्या परंपरा टाकून दिल्या आणि सर्वांची समान संस्कृती निर्माण केली. या संस्कृतीत साधी राहणी, नैतिक आचरण, सर्व समाजाच्या कल्याणाची चिंता आणि विचार, नि:स्वार्थ सेवेविषयी व ज्ञानवंताविषयी आदर अशा मूल्यांना स्थान नव्हते. अधिक उत्पन्न, मोठे व सुसज्ज घर, वाहनादी सुखसोयी, मुलांना महागड्या व इंग्रजी शाळा, सत्तेत वाटा किंवा सत्ताधाऱ्याजवळ ऊठबस असे प्रतिष्ठेचे नवे मापदंड बनवले गेले. या वर्गात उत्पन्ना-श्रीमंतीनुसार श्रेणी बनल्या व सतत वरच्या श्रेणीत पदोन्नती मिळवण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. झपाट्याने वाढणाऱ्या शहरांचा चेहरामोहरा पार बदलून गेला. वेगवेगळे उत्पन्नाचे स्तर, वेगवेगळ्या आवडी-निवडी, वेगवेगळी प्राधान्ये असलेल्या लोकांनी शहरे गजबजून गेली. या वाढीमुळे काही नवे प्रश्न निर्माण झाले. झोपडपट्ट्या वाढल्या. शहरात वाहतुकीचे प्रश्न निर्माण झाले. जागांच्या किंमती वाढल्या. दादा मंडळी निर्माण झाली आणि शहरातले जीवन तणावाचे होण्याला प्रारंभ झाला.

शहरांच्या या नव्या स्वरूपाच्या केंद्रस्थानी मध्यमवर्ग, अगदी विविध जातींचा समावेश झालेला विस्तारित मध्यमवर्गसुद्धा नाही. त्याचे महत्त्व हळूहळू कमी होत होते. शहरी जीवनात निर्माण झालेल्या अनेक ताणतणावांना या वर्गाला तोंड द्यावे लागत होते. राजकारणाने जीवनाची बहुतेक सर्वक्षेत्रे व्यापली होती. नव्या राजकारणातले कर्तेपण मध्यमवर्गाकडे नव्हते. त्याला वळण लावण्याची शक्तीही या वर्गाकडे उरली नव्हती. अपप्रवृत्ती सामर्थ्यवान बनत चालल्या होत्या. पांढरपेशा वर्ग दूर एकटा उभा राहून या घडामोडी पाहत होता. सर्व समाजाच्या भल्याचा विचार व त्यासाठी सार्वजनिक कार्य हे आता आपले काम नाही असे या वर्गाला वाटू लागले. आपले सर्व लक्ष व्यक्तिगत आर्थिक प्रगतीकडे तो देऊ लागला. आपल्या मुलांना अधिकाधिक सुरक्षित व अधिक आर्थिक लाभ देणारे व्यवसाय तो शोधू लागला. चांगल्या शैक्षणिक संस्थांत आपल्या मुलांना प्रवेश मिळणे, डिझेल, पेट्रोल आणि गॅस यांच्या आणि नव्या फ्लॅटच्या किंमती हेच या वर्गाचे चिंतेचे आणि चर्चेचे विषय बनले.

आवश्यक त्या सर्व गोष्टी विकत मिळतात हे सत्य उमगल्यामुळे पैसे मिळवणे हा जीवन सुरक्षित करण्याचा एकमेव मार्ग ठरला. चांगले पैसे मिळवण्याचे सुरक्षित व्यवसाय म्हणून डॉक्टर, इंजिनियर, संगणकतज्ज्ञ अशा व्यवसायांची निश्चिती झाली. पालक आपल्या मुलांना या अभ्यासक्रमांना प्रवेश मिळावा म्हणून धडपडू लागले. वेगळा विचार करू शकणाऱ्या पालकांचा व मनस्वी मुला-मुलींचा अपवाद. पण इतरांनी हाच राजमार्ग धरला. शिक्षण, व्यवसाय निवडणे, एवढेच काय पण काही वेळा आयुष्याचा जोडीदार निवडणे याबाबतही आर्थिक प्रेरणाच निर्णायक ठरू लागली. जीवनाची प्रेरणा सुरक्षित आर्थिक भविष्य हीच असताना इतरांचा विचार करण्याची फारशी गरजच नसते. आर्थिक सुबत्तेच्या आकांक्षेने इतके ग्रासले की सामाजिक संबंधांचे सगळे धागे विरून गेले. प्रतिष्ठेची, मग ती लोकसेवेने मिळू शकणारी असो, उच्च नैतिक आचरणाने मिळालेली असो अगर गरजूंना केलेल्या मदतीने मिळालेली असो- गरजच उरली नाही. सामाजिक प्रतिष्ठा ही बिनकामाची गोष्ट ठरली. लोकांमध्ये आपल्याविषयी आदर असला काय नि नसला काय, काय फरक पडतो असे वाटू लागले.

परक्यांचे राज्य असतानाही आर्थिक सुरक्षेची कामना बहुतेक लोक करतच होते. मात्र पारतंत्र्य आणि सामाजिक बंधने या दोन गोष्टींची बोचक जाणीव प्रत्यही होती. ज्यांना शक्य झाले त्यांनी त्याविरुद्ध संघर्ष केला. इतरांनी त्यांना सहानुभूती दर्शविली, त्यांचे मनोमन शुभचिंतन केले. स्वातंत्र्यानंतर कल्याणकारी राज्य आले.

समाजातील विचार करू शकणारा वर्ग विचार करण्याचे, ते

परखडपणे मांडण्याचे व त्यानुसार शक्य ती कृती करण्याचे कां थांबवतो याबद्दल श्रीधर व्यंकटेश केतकरांनी सत्तर वर्षांपूर्वी आपल्या 'भारतीय समाजशास्त्र' या पुस्तकात त्यांच्या पद्धतीने परखड मत व्यक्त केले आहे : 'विचार अमलात येण्याची शक्यता असली तरच विचारास प्रेरणा होते. शासनसत्ता त्या विचाराची काहीच किंमत करणार नाही, असे अनुभवास येऊ लागले म्हणजे विचार प्रदर्शित करणारा म्हणजे अर्थात विचार करणाराच मूर्ख ठरू लागतो.' केतकरांनी पुढे असेही म्हटले आहे की, 'देशात परकीय सत्ता असेल अगर बेजबाबदार लोकांच्या हातांत सत्ता असेल तर विचारी वर्ग निरुपयोगी व पराभवाने लज्जित असा होऊ लागतो आणि देशकल्याणाच्या विषयी आस्था असणाऱ्या वर्गाचे समाजात उन्मूलन होते.'

पांढरपेशा वर्गाला सर्व समाजाच्या क्षेमविचारापासून तोडण्याला अजून एक कारण घडले. आपल्या अलीकडील राजकीय व सामाजिक विचारांत सर्वांत जास्त टीका या वर्गावर होत गेली व ती निदान काही वेळा अकारण होती. जर आपल्याबद्दल इतरांचे मत चांगले नसेल तर लोकसेवेचे हे उद्योग करा कशाला, असाही विचार त्यांच्या मनात येणे स्वाभाविक होते.

कारणे सयुक्तिक असतील, पुरेशी असतील, समर्थनीयही असतील; तरीही पांढरपेशा वर्गाने, मध्यमवर्गाने व्यापक समाजहिताची चिंता करण्यापासून फारकत घेतली ही गोष्ट अनिष्ट झाली. सगळ्याच समाजासाठी तर ती योग्य नव्हेच; पण ती खुद्द मध्यमवर्गासाठीही बरी नाही.

असा प्रश्न विचारता येईल की अशा अंतर्गत संवादाची, परस्पर सहकार्याची, एकत्र येऊन काम करण्याची, सर्व समाजाचा विचार करण्याची, संस्थात्मक जीवनाची गरजच काय? पैसा हीच प्रेरणा असेल व आर्थिक सुबत्तेने सर्वच मिळत असेल तर हा प्रश्न स्वाभाविक आहे. इतरांबरोबरच्या संवादाची, त्यांच्याशी भावनिक नाते असण्याची, समुदायाच्या कल्याणातच आपलेही हित पाहण्याची गरज मनुष्याच्या काही मूलभूत प्रेरणांमुळे वाटते. त्यात इतरांचेच भले होते असे नाही. आपल्यालाही त्यातून बरेच काही मिळते. दुसऱ्याशी संवाद असणे, त्याच्यासाठीही विचार करणे, त्याच्याही हितासाठी कष्ट करणे, धडपड करणे हा एक आनंद देणारा अनुभव असतो. त्यातच माणूसपण असते. इतरांच्या हिताचा विचार व त्यासाठी काम ही आपल्याच अस्तित्वाला अर्थ देणारी आणि त्याचा विचार करणारी गोष्ट असते. सार्वजनिक कार्याची प्रेरणा याच अपेक्षेतून जन्म पावते. एका मोठ्या वर्गाची कार्यशक्ती इतर समाजघटकांच्या उपयोगी पडणार नाही. हा पांढरपेशा वर्गही असा एक एकत्र राहणारा पण अंतर्गत सुसंवाद नसलेला गट होईल. एखाद्या डब्यात धान्य ठेवले तर त्याचे दाणे एकमेकाजवळ असतात; परंतु त्यांचा एकमेकाशी संबंध नसतो. (असलाच तर कीड लागण्यापुरता) तसेच या वर्गाचे होईल.

आज खुली अर्थव्यवस्था व तिचेही जागतिकीकरण सर्व जगाने स्वीकारले आहे. नुसत्याच उत्पादनाची नव्हे तर सर्व आर्थिक व्यवहाराचीच प्रेरणा नफा हीच असेल हे उजळमाथ्याने सांगितले व मान्य केले जात आहे. नव्या व्यवस्थेत अर्थकारण इतर सर्व कारणावर नियंत्रण करील हेही स्पष्ट आहे. या पार्श्वभूमीवर व्यक्तीच्या जीवनप्रेरणात अर्थप्राप्ती हीच प्रमुख प्रेरणा असणे स्वाभाविकच वाटते. जॉर्ज सोरोससारख्या काही विचारवंतांना आर्थिक व्यवहाराची एकमेव प्रेरणा नफा असण्यातील काही धोके जाणवू लागले आहेत. लोकांना ज्या गोष्टीची जास्तीत जास्त गरज आहे ते उत्पादन जास्तीत जास्त नफा देणारेच असेल असे थोडेच आहे? तेव्हा खुल्या अर्थव्यवस्थेतही काही सामाजिक भान असलेल्या नियंत्रक संस्था निर्माण कराव्या लागतील अशा सूचना ते करू लागले आहेत. म० गांधींनी विश्वस्त कल्पना मांडली होतीच. श्रीमंतांनी नफा मिळवावा पण त्यातून इस्पितळे, शाळा बांधाव्या, समाजोपयोगी कामे करावेत अशी त्यांची कल्पना होती. आज पांढरपेशा वर्गाला त्यांच्या शिक्षणामुळे समाजस्थितीची जाणीव असतेच. आपली वा आपल्या कुटुंबाची प्रगती, त्याचे सुख समाजाच्या सामुदायिक सुखातच आहे हे पुन: मनावर कसे ठरेल हा प्रश्न आहे.

आजच्या समाजव्यवस्थेत जमीनमालक-कूळ, कारखानदार-कामगार, सरंजामदार-रय्यत अशी द्वंद्वे फारशी महत्त्वाची उरलेली नाहीत. ज्या उद्योगातून सोप्या रीतीने भरपूर पैसा मिळू शकतो असे अनेक उद्योग आता भरभराटीला आले आहेत. सत्तेच्या आशीर्वादाने विधिनिषेध न बाळगता शिक्षणसंस्था चालवणे, सर्व प्रकारचे मार्ग अवलंबून बिल्डरचा व्यवसाय करणे असे अनेक नवे अधिक फायदेशीर उद्योग आता निर्माण झाले आहेत. त्यांना आवश्यक तेथे राजकारणी आणि माफिया या दोघांचेही सहकार्य मिळते. ज्यांना कोणाला सवलती हव्या असतात, सत्तेचे पाठबळ हवे असते त्यांना या उद्योगींना शरण जावे लागते. समाजाची ही नवी सत्ताकेंद्रे सामान्य माणसाला हतबल करणारी झाली आहेत. आपला नेहमीच्या वापरातला रस्ता अचानक कोणी तरी बंद करून टाकतो. घरासमोर अतिक्रमण होऊन रस्ताच अरुंद होतो. कोणी तरी किंचाळणारे ध्वनिवर्धक रात्रभर लावतो. कोणी रस्त्यावर वाहन अडवून जबरदस्तीने वर्गणी मागतो हे सर्व उघड्या डोळ्यांनी पाहावे व कानांनी ऐकावे लागते. उघड उघड घडणारे अन्याय गिळून टाकावे लागतात, आपल्या व्यक्तिजीवनावर कधी अशा शक्तींचे सावट येईल याची चिंता बाळगत जगावे लागते. सामान्य मध्यमवर्गीय माणसाची अशी अवस्था झाली आहे. तो जी मिळवू शकतो ती आर्थिक सुबत्ता त्याच्या या हतबलतेवर व त्यामुळे येणाऱ्या एकटेपणावर उपाय करू शकत नाही. समाजातला, वेगवेगळ्या समाजघटकांतला संवाद, भक्कम सामाजिक संस्था त्याला दिलासा देऊ शकल्या असत्या. पण त्यांचेही सामर्थ्य लयाला जाते आहे. समाजाच्या व्यवहारामध्ये या माणसाचा प्रभावच नसतो. तो एक हताश, मूक प्रेक्षक बनला आहे. दुसऱ्याच्या आणि समाजाच्या भानगडीत जाऊ नका हा शहाणपणाचा सल्ला तो स्वत:ला देतो आहे. अशा हतबल आणि असाहाय्य माणसाला समाजात घडणारे वाईट पाहायचे नाही, ऐकू येणारे वाईट ऐकावयाचे नाही आणि घडणाऱ्या वाइटाविषयी बोलावयाचे नाही असा त्या तीन प्रसिद्ध माकडांचा उपदेश सतत आठवत जगायचे आहे.

ही जी असाहाय्यता, हा जो हताशपणा मध्यमवर्गाला आला आहे तो आत्मकेंद्रित होऊन, आर्थिक समृद्धीची सतत वाढत जाणारी स्वप्ने पाहून, चंगळवादाच्या अतिरेकात बुडवून घेऊन आणि काही अंधश्रद्धांच्या आवरणाने स्वत:ला झाकून घेऊन घालवण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे. पण ही सगळी उपाययोजना मूळ रोगाला मारक नाही तर पूरकच आहे. न्या. रानड्यांनी आजूबाजूच्या समाजाच्या उन्नयनात सुशिक्षितांनी आपले उन्नयन पाहावे व असा आदर्श घालून दिला. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी बुद्धिवादाची परखड शिकवणूक दिली. धर्म हा करुणेत आहे, सेवेत आहे, आजूबाजूच्या समाजातील गरजूंच्या मदतीत आहे. हे तर भगवान बुद्धांपासून म० गांधींपर्यंत अनेकांनी सांगितले. या साऱ्या शिकवणुकीचा विसर पडला तर मध्यमवर्गाची अवस्था अधिक बिकट होत जाईल. प्रचंड समृद्धीनंतरही माणूस सुरक्षित होत नाही हे पाश्चात्त्य राष्ट्रातल्या अनेक उदाहरणांनी आपण नेहमी पाहतो. कुटुंबातला, मित्रामधला, समाजाच्या विविध घटकांमधला संवाद कसा वाढत जाईल, परस्परांची मने कशी समजून घेता येतील व समाजामध्ये उभ्या असलेल्या भिंती कशा कमी करता येतील याचा विचार करायचा आहे.

अंधारातील सत्य

अनिल शिदोरे

पदयात्रा ज्या गावापासून सुरू होणार त्या गावापर्यंत यायला गाडी दुपारी येणार होती. त्या गाडीनं निघायचं. रात्री त्या गावात म्हणजे कासारीला-बीड जिल्ह्यात मुक्काम करायचा आणि दुसऱ्या दिवशी पहाटे म्हणजे नवीन वर्षाच्या पहिल्या दिवशी १ जानेवारी २००६ला, पहिल्या सूर्यकिरणासोबत चालायला सुरुवात करायची असा बेत होता.

बऱ्याच दिवसांपूर्वी केलेली 'चेकलिस्ट' समोर होती. त्याप्रमाणे सगळं घेतलंय की नाही बघत होतो.

दुपारी जेवायला बसलो आणि वाटलं, असं जेवण पुन्हा दोन महिने मिळणार नाही. कसं होईल, काय होईल समजत नव्हतं. लोक प्रेमानं आपणहून जे देतील तेच खायचं असं पदयात्रेचा एक नियम म्हणून ठरवलं होतं.

लगबग चालू होती. आता दोन महिने कसे जाणार आहेत, पुढे काय वाढून ठेवलं आहे ह्याचा विचार करत अंथरुणावर पडलो. थोडी झोप घ्यावी असं वाटत होतं पण झोप आली नाही. ह्या कुशीवरून त्या कुशीवर करत राहिलो.

गाडी येण्याची वेळ झालीच. बॅगा उचलून बाहेर ठेवल्या. पाणी प्यायलो. पैशांचं पाकीट अगदी सहजपणे हातात घेतलं.

ते घेतलं आणि लक्षात आलं; पैशांचं पाकीट न घेता, पैसे न घेता पदयात्रेला बाहेर पडायचं असा नियम आम्ही सर्वांनीच बसून ठरवला होता. पैसे बरोबर असतील तर खर्च करायचा मोह होईल आणि लोकांवर अवलंबून राहणं कमी होईल म्हणून पैसे बरोबर नकोतच. पदयात्रा लोकांत मिसळली पाहिजे, लोकांची झाली पाहिजे, लोकांच्या आधारानंच चालली पाहिजे. तीत पैशाचा अडथळा नको.

तेवढ्यात गाडी वाजली. पैशाचं पाकीट न घेताच निघालो आणि सरळ गाडीत जाऊन बसलो.

पदयात्रेची तयारी दोन-अडीच वर्षांपासून चालू होती. वेगवेगळ्या भागांत काम करणारे काही कार्यकर्ते महाराष्ट्रातली 'भूक' आणि 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या' ह्या दोन समस्यांविषयी काही केलं पाहिजे असं म्हणत होते. अनेक वेगवेगळ्या बैठकांमधून आणि चर्चासत्रांमधून हा विषय सतत पुढे येत होता.

एका बैठकीत, बीड जिल्ह्यात तेलगांवला बसलो असता ह्या सर्व प्रश्नांच्या मुळाशी 'दुष्काळ' आहे असंच आम्हांला वाटलं. दुष्काळ म्हणजे दुष्टकाळ, दु:खाचा काळ असं आम्ही तेव्हा म्हटलं. त्याची पुढे रीतसर व्याख्याही केली. 'खायला अन्न नाही, प्यायला पाणी नाही, जनावरांना चारा नाही, हाताला काम नाही आणि इतकं सारं होत असूनही संपूर्ण समाजात एक भीषण अगतिकता या स्थितीला दुष्काळ आहे असं म्हणतात.'

हा दुष्काळ समजून घेऊ या. लोकांना काय वाटतं ते ऐकू आणि त्यावर काय करता येतं का ते पाहू या असं वाटलं आणि त्या मोहिमेला नाव दिलं 'दुष्काळ हटवू : माणूस जगवू'. शांतपणे लोकांचं ऐकून घ्यायचं असेल तर पुरेसा वेळ हवा. लोकांत मिसळायला हवं म्हणून ठरवलं–पदयात्रा काढायची.

ह्या पदयात्रेच्या नियोजनात वेगवेगळ्या प्रकारची माणसं होती. वेगवेगळ्या वयाची, वृत्तीची माणसं. संस्था होत्या पण त्या संयोजनात

मदत म्हणून. पदयात्रेची मूळ उर्जा होती माणसांची.

प्रत्यक्ष शेवटपर्यंत चालणारे बारा जण, अभ्यास करणारे पंचेचाळीस आणि व्यवस्थापनात गर्क असणारे सुमारे शंभर जण ही मुख्य टीम. साधारणपणे एका वेळेस पन्नास-साठ जण असायचेच असायचे. एकूण अकरा हजार दोनशे नावांची नोंद 'हे चालले' म्हणून पदयात्रेला मदत करणाऱ्या व्यवस्थापनाकडे आहे.

गाडीत बसलो आणि निळोबांचा एसएमएस आला, ''स्टार्टिंग टोवर्ड्स हिस्ट्री ऑफ फ्यूचर.''

निळोबा जाधव नांदेडकडले. ते तिकडून कासारीकडे यायला निघाले होते. पदयात्रेकडे पहिल्यापासूनच श्रद्धेनं आणि भावुकतेनं पाहणारे. 'सामाजिक आणि आर्थिक विकास' नावाच्या संस्थेत पूर्ण वेळ कार्यकर्ते होते. स्वत: इंजिनियर असले तरी शेती हा त्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय. पदयात्रेतसुद्धा शेतीविषयी लोकांशी बोलणं हे काम निळोबांकडे दिलेलं होतं.

चालणं हे काम तर प्रत्येकाचं होतंच, पण प्रत्येकाच्या स्वभावानुसार, आवडीनुसार प्रत्येकानं आपापली कामं स्वीकारलेली होती. निळोबांकडे शेती हा विषय होता.

सुनंदा खराटेकडे तशी कुठलीच जबाबदारी नव्हती. पहिल्याच दिवशी मोठ्या उत्साहानं ती सामील झाली आणि पदयात्रा ओढण्याचं काम तिनं स्वेच्छेनं अंगावर घेतलं.

पदयात्रा ओढणं हे एक काम असू शकत होतं हे आम्हांला तोपर्यंत माहीत नव्हतं.

पदयात्रेचा एक 'साचा' ठरला होता. पहाटे सर्वांनी गोल करायचा. प्रार्थना म्हणायची. 'इतनी शक्ती हमें देना दाता...'' आणि ज्या गावात मुक्काम केला होता तिथनं निघायचं. प्रार्थनेनं वातावरण निर्माण होतं. जनमनात उत्साह उतरतो आणि सरळ जिथं पदयात्रेचा पुढचा पडाव आहे तिथपर्यंत चालत राहायचं–दुपारी एकदोनपर्यंत पोचायचं. मधेमधे जी गावं येतील तिथं थोडं थांबायचं. आमच्यापैकी कुणी तरी एखादं छोटं भाषण द्यायचं आणि पुढे पहाटे लवकर निघण्याचा प्रयत्न असायचा; पण जमायचंच असं नाही. उशीर व्हायचा.

पहिले दोन अडीच तास पाय झपझप चालायचे पण नंतर उन्हं वर यायला लागली की पदयात्रेचा जोर ओसरू लागे, गती कमी होई.

अशा वेळेस सुनंदा प्लॅस्टिकच्या तुटक्या चपला घालून सटाक सटाक करत सर्वांच्या पुढे असे. खास चालण्याचे उंची बूट घालून तिच्या मागे चालणारे आम्ही सुनंदाची गती पकडण्याचा प्रयत्न करायचो. पदयात्रेच्या पहिल्या दहा दिवसांत सुनंदा पदयात्रेची शक्ती होती.

जामखेड-बीड रस्त्यावरचं गाव. पदयात्रेचा पाचवा किंवा सहावा दिवस. सकाळी उशिरा निघालो होतो. अंतरही जास्त होतं त्यामुळं गावात पोचलो तेव्हा थकलो होतो. प्रत्येक गावात शिरताना जोरदार गाणी म्हणण्याचा पदयात्रींचा नेहमीचा उत्साहही नव्हता.

पदयात्रेत चालणारे त्या दिवशी आम्ही वीस-बावीस जण होतो. तुळजापूरच्या टाटा समाजविज्ञान केंद्राची काही मुलं होती, पुण्याहून दोन डॉक्टर मित्रही सोबत होते. गावात शिरलो तोच गावातल्या प्रतिष्ठित मंडळींनी स्वागत केलं. ग्रामपंचायतीची एक अंधारी खोली उघडून दिली. ती पुरणार नाही असं वाटलं म्हणून समोरच्या मंदिरात सात-आठ जण गेले. अंघोळीला गरम पाणी मिळालं तर बरं असं वाटलं. तीही सोय होत होती.

तेवढ्यात बीडहून एकनाथ आव्हाड, मनीषा वगैरे कार्यकर्ते भेटायला आले. तब्येतीची विचारपूस झाली. एकनाथभाऊ म्हणाले, ''दमलेले दिसताय तुम्ही. चेहराच सांगतोय तुमचा. मी गाडी ठेवतो. थोडं चाला. थोडं बसा.''

पण पटलं नाही. सुनंदाचाही धाक होता. इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्या. जेवणं झाली. अंघोळी झाल्या. थोडी झोप झाली. रणजित, गणपत, कौस्तुभ गावात जाऊन फिरून आले. वसंतनं दोन दिवस पुढे येऊन गावाचा अभ्यास केला होता. तो तपशील त्यानं दोघा-चौघांना सांगितला. आम्हीही गावात चक्कर मारली आणि मग संध्याकाळी गावाची सभा सुरू झाली.

वसंतनं सुरुवात केली. पदयात्रा गावात पोचण्याअगोदर तीन दिवस वसंत, अर्चना आणि भारत या गावात होते. गावाचा त्यांनी अभ्यास केला होता. ''तुम्हांला आवडेल–न आवडेल पण सांगायलाच पाहिजे.'' संकोची स्वरात वसंतनी सुरुवात केली. ''गावातल्या शाळेकडे कुणाचंच लक्ष नाही. छप्पर गळतं आहे. शाळेला खिडक्या नाहीत. आज दोन दिवस झाले, शाळेला दोन शिक्षक असूनही एकच शिक्षक शाळेवर आहेत.''

''गावात शिक्षक राहतच नाहीत. त्यामुळे जे काही शिकवायचं ते कसं तरी शिकवून शिक्षक घरी पळतात. गावातली मुलं शिकतच नाहीत. गावात पूर्वी एक डेअरी होती. चांगली चालली होती. मग हिशेबावरून, देण्याघेण्यावरून वाद झाला. दुसरी डेअरी निघाली. तीत जातीयवाद आला. आता तिसरी निघाली. तीन-तीन डेअऱ्या गावात आहेत, पण चालत एकही नाही. गावात पिण्याच्या पाण्याची योजना पूर्ण झाली आहे, पण पाणी नाही.''

वसंत मोकळेपणानं सगळं मांडत होता. गावसभेत एका बाजूला बसलेले आम्ही पदयात्री अस्वस्थ होऊन एकमेकांकडे बघत होतो. गावकऱ्यांची काय रिॲक्शन येईल ह्याचा विचार करत होतो.

समोर पाहिलं. ग्रामपंचायतीसमोरचा चौक पूर्ण भरलेला होता. आम्ही सर्व पदयात्री आणि गावातले चार-दोन प्रतिष्ठित थोडं उंचावर पंचायतीच्या कट्ट्यावर बसलो होतो. एका बाजूला महिलांची संख्या लक्षणीय होती. त्यांच्या पुढच्या बाजूला गावची पोरंसोरं होती. त्यांना काहीतरी करमणूक हवी होती म्हणून ती उगाचच काही वेगळं झालं तरी हसत होती. उजव्या बाजूला पुरुषमाणसं. मागे थोड्या उंचवट्यावर दोन पानटपऱ्या. त्याच्या आसपास गावातली तरणी पोरं हे जे काही चाललंय त्यात आपण नाही असा भाव चेहऱ्यावर ठेवून मख्ख उभी. त्यांच्यातसुद्धा मधनं मधनं हसण्याची फिसफिस.

वसंतचं बोलणं थोडं लांबलं पण संपता संपता सारा गाव गोळा झाला. वातावरणही थोडं अस्वस्थ झालं. वसंत खाली बसला आणि थोडं प्रसंगाचं भान राखत बापूंनी ''एकजूट महत्त्वाची आहे, गाव तर सधन आहे, भक्कम आहे, एकदा गावकऱ्यांनी ठरवलं तर होईल सारं.'' असं बोलून वातावरण थोडं निवळवण्याचा प्रयत्न केला.

बापू आमच्यातले सर्वांत ज्येष्ठ पदयात्री. फर्डे वक्ते. वक्तृत्वाची हौस असणारे. विद्यार्थी असताना विद्यार्थी परिषदेचं काम करणारे. त्यांनी त्यांच्या पांढऱ्या केसांना शोभेल असं भाषण केलं.

वातावरण थोडं सावरलं, पण पोरांचा गलका सुरू झाला. ती पण कंटाळली. बापूंचाच सूर पकडून गावातले एक प्रतिष्ठित उठले. ''या अप्पा. मांडा तुमचं म्हणणं.'' असं आसपासची मंडळी म्हणाली. टोपी सावरून, घसा खाकरून मग त्यांनीही सूर लावला. ''कसं असतं, अडचणी असतात. जिल्हा परिषदेत आमचं सारखं जाणं असतं, पण कागद पुढंच जात नाहीत. शिक्षक हितं रहात न्हाईत पण त्यांचं शिकवणं चांगलं आहे. आपण सर्वांनी मिळून प्रयत्न करू. आज आमच्या गावात पदयात्रा आली हे आमचं मोठंच भाग्य आहे.'' असं त्यांनी गुऱ्हाळ लावलं.

वसंतच्या चेहऱ्यावर आश्चर्य होतं. आपण बोललो काय आणि चाललंय काय?

मग आणखी एक जण उठले. त्यांनी थेट तुकाराम महाराज-शिवाजी महाराज ह्यांची गोष्ट सांगितली. 'आज महाराष्ट्रालाच काय तर देशाला शिवाजी महाराजांसारख्या नेतृत्वाची गरज आहे.' असंही ते म्हणाले. त्यांच्या बोलण्यातून कळलं, शेजारच्या तालुक्याच्या एका गावात ते शिक्षक होते.

वसंत पुन्हा अस्वस्थ झाला. मग एक तरुण तरातरा सगळ्या गर्दीमधून पुढं आला. तोपर्यंत शिक्षक आपलं भाषण संपवतच होते. तो आला तेव्हा थोड्या टाळ्याही वाजल्या.

आम्ही सगळेच उत्सुकतेनं ऐकू लागलो.

''सरकारनं बेरोजगारांसाठी विशेष योजना करायला हवी. ह्या शिकलेल्या तरुणांनी जायचं कुठं? खायचं काय? सरकारनं रोजगार हमीची कामं काढावीत. बेरोजगारांना कर्जपुरवठा करावा.'' अशा आशयाचं भाषण तरुणानं ठोकलं. तो बोलत असताना बायकांमधल्या दोनचार जणी पदर तोंडावर धरून हसत होत्या. मागे तिकडे जे तरुण उभे होते ते मधनंच एखाद्या वाक्याला विनाकारण टाळ्या द्यायचे. शिट्ट्या मारायचे.

एकंदर सभा संपत आल्याची चिन्हं दिसू लागली. आम्हीही थकलो होतो.

''जय हिंद. जय महाराष्ट्र.'' असं म्हणून तरुण पुन्हा तरातरा निघाला. सर्वांनी एकमेकांकडे पाहिलं. वसंत हताश होता. आता आवरू या असं सगळ्यांना वाटलं. आणखी एक प्रतिष्ठित उठले आणि त्यांनी आभारप्रदर्शन सुरू केलं. ही पदयात्रा म्हणजे विकासाची गंगा असं काहीसं ते बोलले न बोलले तोच स्त्रियांमधून एक आवाज आला. ''मी बोलावं का?'' सगळ्यांच्याच माना तिकडे वळल्या. पंजाबी ड्रेस घातलेली एक मुलगी आसपासच्या स्त्रियांचा आधार घेत सावरत उठली.

सर्वांनाच आश्चर्य वाटलं. वसंत चटकन उठला, माईक हातात घेऊन म्हणाला, ''या नं. या पुढं या.'' आणि पदयात्रींनी टाळ्या वाजवून तिला प्रोत्साहन दिलं, मग गाववाल्यांनीही टाळ्या वाजवल्या.

''मी ह्या गावचीच, पण शिकायला औरंगाबादला गेले.'' असं म्हणून तिनं सुरुवात केली. ''ही अशी सभा मी गावात कधीच पाहिली नाही. बोलावं वाटलं म्हणून बोलते.'' असं म्हणून तिनं सुरुवात केली.

सभेत पूर्ण स्तब्धता पसरली. अशी सभा झाली नाही पण एखादी सोळा-सतरा वर्षांची मुलगी गावासमोर येऊन बोलते हेही कधीच गावात घडलं नसणार. लोकांच्या चेहऱ्यावर उत्सुकता आणि आश्चर्य दाटून आलं होतं. आतापर्यंत दंगा करणारी पोरंही शांत झाली होती.

''गावात काही नाही म्हणूनच औरंगाबादला गेले. इथं एक दिवस शाळा भरते. दोन दिवस नाही. गावची पोरं गुटख्याची पाकिटं रिकामी करत असतात, पण त्यांना कोण बोलणार? गावात दोन दोन दारूची दुकानं आहेत. ती कोण बंद करणार?'' तिनं थेट सुरुवातच केली आणि गावाची स्थिती सर्वांसमोर मांडली.

''गावात राहावं असं काहीच राहिलं नाही.'' ती पुढे म्हणाली, ''गावात बोलणार कोणाशी? गावात वाचायला मिळत नाही, पुस्तकं नाहीत, मासिकं नाहीत. सिनेमासुद्धा बघायला मिळत नाही.''

समोरची मंडळी स्तब्धच होती. मागे उभ्या असलेल्या तरुणांची गडबड कमी झालेली दिसली.

''गावात वाचनालय सुरू करायला हवं. पुस्तकं गावात यायला हवीत. मी वाचनालयाची जबाबदारी घेईन. पुस्तकं सांभाळेन.'' ती बोलतच राहिली. जणू काही आपोआप बोलते आहे असं वाटत होतं. शेवटी ती म्हणाली, ''गावात अंधार आहे सारा. वाचनालय आलं की प्रकाश येईल.''

''गावात अंधार आहे सारा.''

हे वाक्य कानावर पडलं तेव्हा थरारलो होतो. सगळ्यांचीच तशी अवस्था झाली होती. सोळा-सतरा वर्षांची पोर. शिकवून-पढवून बोलते आहे असं म्हटलं तरी ते खरं वाटत नव्हतं. जणू तिच्या तोंडातून कोणी दुसरंच बोलत होतं.

ती बोलल्यावर गावचं कोणीच काही बोललं नाही.

आमच्यापैकी वसंत उठला. म्हणाला, ''पदयात्रेतर्फे १०० पुस्तकांची आम्ही भेट देतो.'' टाळ्या वाजल्या, अगदी मनापासून. नंतर चारपाच तरुणही वसंतभोवती काही वेळ होते.

उशीर झाला होता. सभा पांगली.

थकून अंथरुणावर पडलो तरी झोप येईना. ग्रामपंचायतीच्या तुटक्या खिडकीच्या बाहेर गर्द अंधार पसरलेला होता. मला पहिला दिवस आठवला.

नवीन वर्षाच्या पहिल्या दिवशीच्या पहिल्या किरणापासून सुरुवात केली होती. प्रकाशाची वाट पकडली होती. मग तरीही इतक्या गर्द अंधारापर्यंत कसे पोचलो हे समजत नव्हतं. सभेत उत्स्फूर्तपणे बोललेल्या त्या मुलीचा आर्त स्वर जाणिवेतून दूर होत नव्हता.

पदयात्रा एखाद्या गावातून निघाली की गणपत त्याचं पेटंट गाणं म्हणायचा, ''दुष्काळ हटवू : माणूस जगवू, नारा हा गर्जला हो अन् नाव मिटविण्या दुष्काळाचे, महाराष्ट्र पेटला हो.'' गणपतनं स्वत: रचलेलं हे गीत तो सकाळी मोठ्या उत्साहात आणि गोड आवाजात म्हणायचा.

पदयात्रा निघायची तेव्हा गाव पुरता उठलेला असायचा-नसायचा. पदयात्रेनं हललेली काही माणसं, काही कर्ती माणसं मात्र आवर्जून पहाटे उपस्थित राहायची. गोल करून सर्व पदयात्री उभे राहिले की बापू काही सूचना करायचे. आदल्या दिवशीचं काही चुकलं असेल, राहिलं असेल तर सांगायचे. त्यांचं झालं की कौस्तुभ म्हणायचा 'गुड मॉर्निंग'. रोज अगदी रोज, पदयात्रेचे सर्व दिवस त्या अंधारात, त्या छोट्याशा गावात त्याचं ते 'गुड मॉर्निंग'.

कौस्तुभ व्यवस्थापकीय सूचना करायचा. पदयात्रेचा बराचसा मार्ग त्यानं आणि चंद्रकांतनं पदयात्रेच्या अगोदरच पाहिलेला असायचा. मुक्कामाच्या प्रत्येक गावात त्यानं आणि चंद्रकांतनं पूर्वी मीटिंग घेतलेली असायची. कौस्तुभ मग त्या दिवशी किती अंतर चालायचं आहे, सकाळचा नाश्ता कुठे मिळणार आहे, अशी माहिती द्यायचा. कौस्तुभ पदयात्रेचा सूत्रधार होता. अर्थशास्त्राचं पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्या कौस्तुभनं पदयात्रेचा काय अनुभव मनावर कसा कोरून ठेवला असेल ह्याचं कुतूहल मला पदयात्रेच्या दरम्यान वाटायचं.

कौस्तुभच काय पण वीस-बावीस वर्षांची अजय, सतीश ही मुलं हजार किलोमीटरच्या आसपास महाराष्ट्र तुडवून गेली. त्यांना किती किती पाहायला, ऐकायला मिळालं असेल. त्यांचा हेवा करावा असा त्यांना मिळालेला अनुभव असणार.

पदयात्रेचा सूत्रधार जरी कौस्तुभ असला तरी त्याला एकंदर व्यवस्थापनात स्थानिक, सामाजिक आणि स्वयंसेवी संस्थांची खूप मदत झाली. सकाळचा नाश्ता, गावात पदयात्रा येत असल्याचा निरोप देणं, सोबत सरबताची व्यवस्था करणं, भाषणांसारखे छोटे कार्यक्रम आयोजित करणं अशांसारख्या कामांमध्ये संस्थांनी बरीच मदत केली. त्यांची पुढारी मंडळी गावात फार राहिली नाहीत, पण मधनं मधनं दोन-पाच किलोमीटर चालून गेली. पदयात्रा पुढं काढून देण्याचं काम मात्र त्यांनी चोख बजावलं.

'दुष्काळ' हा विषय स्वयंसेवी संस्थांच्या प्राधान्याचा होताच असं

नाही. त्यांना त्यांचे त्यांचे विषय होते. कुणी स्त्रियांच्या हक्कांसाठी काम करत होतं तर कुणी बचतगटांची बांधणी करत होतं. पदयात्रेविषयी त्यांना आपुलकी होती, प्रेम होतं पण पदयात्रा ही एक कृती आहे, तीतून आपल्याला समाजाचा सलग अभ्यास करता येईल, आपल्या कार्यकर्त्यांना ह्यातून घडवता येईल असा विचार ह्या संस्थांनी काही केला नाही.

कां केला नाही ह्याचं अजूनही नवल वाटतं.

काही गावांत तर तुम्ही अमुकतमूक संस्थेबरोबर आलात तर रहा, जेवा, झोपा आणि नमस्कार करून पुढच्या गावाला जावा असं सांगितलं जायचं. लातूरच्या एका पत्रकार मित्रानं तर चक्क सांगितलं, ''ह्यांच्या बरोबर फिरून कशाला तुम्ही वेळ वाया घालवताय? अहो चालणं तर सोडाच पण लातुरात हे आले तर स्वत:च्या एसी गाडीची साधी काचही खालती करणं ह्यांना जमत नाही.''

त्या मुलीनं काल वर्णन केलेला अंधार फक्त गावातच आहे असं नाही. स्वयंसेवी संस्थांतसुद्धा आहे.

'भूक' शोधणं हा ह्या पदयात्रेचा एक प्रमुख उद्देश होता.

गणपत, परभणीचा गजेंद्र आणि अहमदपूरचा भगवान गावात पदयात्रा घुसली की गावातली भुकेली माणसं आणि त्यांची घरं शोधत हिंडायचे. गणपत म्हणायचा, ''भाऊ, 'भूक' शोधणं आम्हांला अवघड नाही. तुम्हांला सवय नसेल पण आम्ही भूक भोगलीय, घर पाहून आम्ही ओळखतो भाऊ, आणि घरात शिरल्यावर तर काय?''

गणपतनं असंच लातूर जिल्ह्यातल्या एका गावात मला बाजूला नेलं आणि म्हणाला, ''चला भाऊ.''

पदयात्रींच्या अंघोळी चालल्या होत्या, काही जण शाळेच्या एका खोलीत पसरलेले होते. मलाही थकवा वाटत होता पण गणपतनं हुकूमच केला होता.

गावाच्या थोडं बाहेर एक छोटा रस्ता टाकून एक वस्ती होती तिथं गेलो. जाताना रस्त्यावर भलं मोठं जेसीबी मशीन लागलं. रस्त्यातच उभं होतं. त्या मशिननं रस्त्याचं काम करणं चालू होतं.

वस्तीतल्या पुढच्या घरांची ओळ संपली आणि आम्ही मागे आलो. एका छोट्या झोपडीच्या बाहेर एक बाई बसली होती. तिच्या पुढं एका बसक्या खाटेवर भगवान आणि गजेंद्र तिच्याशी बोलत बसले होते.

तिथं पोचलो तर गजेंद्र म्हणाला, ''भाऊ, ही तिच्या पोराची अन् सुनेची वाट पाहतीय. वाटंला डोळं लावून.'' बोलताना त्याचा आवाज थोडा कापला. गजेंद्र एकंदर कमी बोलणारा माणूस. दिसायला राकट, थोडं पैलवानासारखं चालणं. तोही सहज बोलला.

त्या बाईची अवस्था दारुण होती. तिचा एक मुलगा अन् सून पुण्याला का मुंबईला कुठं गेलेत चार वर्षं झाली, त्यांचा काहीच ठावठिकाणा नाही. दुसरा मुलगा हैदराबादला गेलाय. तो आता यायला हवा, पण आला नाही. तो येत नाही तोपर्यंत पोटभर खायला मिळणं कठीण.

''असं का?'' मी न राहवून विचारलं, ''ह्यांना शेतात काम नाही मिळत का? इतकी कशी परिस्थिती?''

''न्हाई, मिळते ना काम. पण ते किती पुरावं?'' ती म्हणाली, ''दोन दिवस काम लागतं. चार दिवस बसून राह्यावं. काय करावं?''

गजेंद्रनं आणि भगवाननं अगोदरच तिच्याशी बोलून ठेवलं होतं. ''भाऊ, चार दिवस झाले बाई नीट जेवलेली न्हाई.'' त्यांनी सुरू केलं. तिनं डोळ्याला पदर लावला. ''घरात जे होतं ते आता संपू लागलं, आणि सध्या लगनाचा सिझन बी नाही की चार घास पोटात पडावे. पोर येईल, पैसा आणेल इतकीच आशा. तुम्ही येतान्ला ते जेसीबी मशीन पाह्यलं का? ते मशीन रोजगार हमीवर लावलंय. त्या कामाव हिचं नाव आहे. हिची मंजुरी (मजुरी) ते मशीन खातंय.''

रोजगार हमीचा कायदा आहे जो महाराष्ट्रात राहणाऱ्या आणि ग्रामीण भागातल्या प्रत्येक माणसाला ''मागेल त्याला काम आणि कामाप्रमाणं

हार्दिक शुभेच्छा!

प्रसिद्ध होत आहे!

अमूर्त काळापासून ते वैज्ञानिक काळापर्यंतची काळाची
वेगवेगळी रूपे सचेतन करणारी उत्कट कविता

ओझोनच्या सावलीत

–वासुदेव

''...मानवी अस्तित्वाच्या संदर्भातील सनातन परिस्थितीचा जसा ही कविता वेध घेते, त्याप्रमाणेच जागतिकीकरणाच्या संदर्भातील समकालीन जगण्याचा, त्यातील अनेकविध प्रश्नांचा, अंतर्विरोधांचा शोध ही कविता घेऊ पाहते. या जीवनातील स्पर्धा, त्यातील रितेपणा, आधुनिक माणसाची अमर्याद भोगलालसा त्याची प्रवाहपतितता या कवितेतून व्यक्त झाली आहे...कवी वासुदेव यांच्या काव्यशैलीत नव्या-जुन्या काव्यशैलीचे ताण अनेकदा दिसत असले तरीही ही कविता कोणत्याही एका काव्यशैलीच्या आहारी न जाता, आपल्याला आलेल्या अनेकविध अनुभवांचा उत्कटपणे शोध घेत राहते.''

–डॉ० वसंत पाटणकर

दाम देतो.'' असं म्हणतात की इतका श्रेष्ठ, पुरोगामी कायदा संपूर्ण जगात नाही आणि असं असताना माझ्यासमोर एक असहाय, भुकेली बाई बसली आहे जिचा कामाचा हक्क ते परदेशी मशीन, तिचा कंत्राटदार मालक आणि सरकारी कर्मचारी खात आहेत.

बाहेर फार थांबणं शक्य नव्हतं.

परत येताना गणपत सांगत होता, ''भाऊ, ही बाई एकटी नाही. अशा हजारो, लाखो आहेत. बाया आहेत, पुरुष आहेत. ज्यांचं पोट पाण्यानंच बहुतेक भरतं.''

गावात आलो तर त्या जिल्ह्यातल्या वर्तमानपत्रांची पत्रकार मंडळी येऊन बसली होती. त्यांना काय सांगणार, त्यांच्या समोर काय बोलणार असा प्रश्न पडला नाही. ''रोजगार हमीसारखा कायदा असताना, त्यासाठी पुरेसा निधी असताना, सर्व यंत्रणा नीट कामात असताना महाराष्ट्रात एक माणूस तरी उपाशी कां राहू शकतो?'' मनातले प्रश्न बोलून टाकले.

जाताना एक पत्रकार हसत म्हणाला, ''रोजगार हमी योजनेच्या पैशावर लोकांनी नुसते बंगलेच नव्हे तर कॉलन्याच्या कॉलन्या बांधल्या. जिल्ह्याच्या, तालुक्याच्या अनेक भागांत तुम्हांला अशा कॉलन्या दिसतील.''

डोळ्यांसमोर त्या कॉलन्या, ते बंगले आले. वाटलं, भुकेवर बांधलेल्या ह्या माड्या.

आमची एक पेटंट घोषणा होती. 'भूक, गरिबी, बेरोजगार कौन है इसका जिम्मेदार?' दुसरी होती 'दुष्काळ हटवू : माणूस जगवू' ह्या दोन घोषणांवर बरेच लोक प्रश्न विचारायचे. 'दुष्काळ हटवू : माणूस जगवू' असा बॅनर कायम पदयात्रेच्या पुढं असायचा, आणि तो बॅनर धरण्याची जबाबदारी शेवटपर्यंत पार पाडली अजयनं आणि सतीशनं.

कोण कुठले, अन् कोण कुठले? पहिल्यापासून शेवटपर्यंत चालणाऱ्या आम्हां बारा पदयात्रीपैकी फारच थोडे एकमेकांना ओळखणारे होते. अजय आणि सतीशची भेट पदयात्रेत झाली.

पदयात्रेला दोन-तीनच दिवस झाले होते आणि एका गावात आम्ही पोचतो ना पोचतो तोच अजयचे वडील त्याला घेऊन समोर उभे राहिले. ते आंबेडकरी चळवळीतले. म्हणाले, ''ह्याला पदयात्रेत घेऊन चला.'' मी विचारलं, ''चलशील का रे?'' तर किडकिडीत बांध्याचा पण धारदार नजरेचा अजय म्हणाला, ''एकदम बेलाशक.''

मी म्हणालो, ''नुसतं चालायचं नाही, जबाबदारी घ्यायची. बॅनर शेवटपर्यंत धरून चालायचं. चलशील?''

''चलीन की.'' छाती फुगवून अजय म्हणाला. शेवटपर्यंत त्यानं आणि सतीशनं बॅनर खाली ठेवला नाही. दोघं बॅनर धरून हजार किलोमीटर चालले. अगदी सेवाग्राम आश्रमापर्यंत.

पदयात्रेतल्या ह्या सर्वांनी इतका जीव लावला की सोय नाही. आमच्या सर्वांचा एक ग्रुप बनला होता. गाणी म्हणत, गप्पा करत, आनंदाने आम्ही रस्ता पार करत असू.

असं चालताना फकिरांचा एक काफिलाच चालला आहे असं कधी वाटे. अशा ह्या मस्तीत चालणाऱ्या काफिल्याला उस्मानाबाद जिल्ह्यामधल्या एका गावात मात्र चांगलाच सटका बसला.

गावाच्या अभ्यासाची जबाबदारी आदित्य, श्वेता आणि आशा अशा तिघांकडे होती. आदित्य तर पदयात्रा गावाच्या बाहेर असतानाच सामोरा आला होता. एका मोठ्या तलावाला फेरी मारून गाणी म्हणत, घोषणा देत पदयात्रा गावात पोचली. तलावाला फेरी मारतानाचं दृश्य विलक्षण दिसत होतं.

आदित्य आणि श्वेता दिसल्याबरोबर विचारलं ''क्यू रे? कैसा है गाँव?'' आदित्य म्हणाला, ''बिलकूल सही. कालची मीटिंग एकदम छान झाली. काही प्रॉब्लेम नाही. आजचा दिवस मस्त जाईल. चिंता नको.''

तलावावरून निघून मोठ्या गायरानाला वळसा घालून पदयात्रा पुढे आली. आज पदयात्रेत बरेच लोक होते. शितोळेकाकांची फेरी आज होतीच. आज त्यांच्याबरोबर पुणे जिल्ह्यातली काही शेतकरी मंडळीही होती.

रणजितही आज फॉर्मात होता. मोठमोठ्यानं उसळत त्याची आवडती घोषणा देत होता. पदयात्रेत ज्या वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या होत्या त्यांतली एक महत्त्वाची आणि अवघड जबाबदारी रणजितकडे होती. तो त्याच्या लॅपटॉपमध्ये पदयात्रेचा वृत्तान्त लिहीत असे आणि इंटरनेटद्वारे जगाला पदयात्रेविषयी कळवत असे.

अमेरिकेत काही वर्षं काम करून भारतात नुकत्याच परतलेल्या रणजितनं पदयात्रेत काय पाहिलं असेल आणि त्याचं त्यावरचं मत काय हे जाणून घेणं राहूनच गेलं आहे.

आज तो घोषणा देत असताना, त्याची गाणी चाललेली असताना पदयात्रा गावात पोचली.

गावचं पंचायत कार्यालय मोठं होतं. पन्नास-शंभर माणसं सहज जेवायला बसतील असं सभागृह होतं. पदयात्रा तिथं पोचली. लोकांनी मनापासून चांगलं स्वागत केलं. म्हटलं, ''आधी जेवून घ्या. अंघोळी वगैरे नंतर बघू. दमला असाल.''

आम्ही आमच्यासोबत चालणाऱ्या व्हॅनमधून आमच्या बॅगा उतरवल्या. बॅगा उतरवण्याची आमची एक पद्धत होती. त्या गाडीपासून एक रांग करायची, आणि इमारत बांधताना स्लॅबच्या वेळेस जशी घमेली भराभरा सरकवतात तशा बॅगा द्यायचो. त्या बॅगा देताना रणजितची मोठी सॅक आली की सगळे म्हणायचे, ''कोंबडा आला.'' आणि छोटी लॅपटॉपची सॅक आली की सगळे ओरडायचे, ''कोंबडी, कोंबडी'' त्या सॅक्स नुसत्या ठेवल्या की त्याचा आकार कोंबडीसारखा दिसायचा म्हणून.

बॅगा ठेवल्या, बूट काढले आणि हातपाय धुऊन जेवायला बसलो. आज पदयात्रींची संख्या जास्त होती तरी सगळे बसू शकलो इतका हॉल मोठा होता. गावातल्या लोकांनी भराभर वाढायला सुरुवात केली. चपात्या, मग भाजी. नंतर भात. नेहमीचाच मेनू.

जेवायला सुरुवात झाली तेवढ्यात काही महिला आल्या. त्यांनी पापड भाजून आणले होते. त्या आल्याबरोबर आधी वाढणाऱ्यांची चलबिचल झाली. त्या आल्या, त्यांनी पापड वाढले आणि निघून गेल्या. वाढणाऱ्यांच्यात थोडी बोलाचाली झाली, पण नंतर सगळं शांत झालं.

जेवणं झाली. दोघा-चौघांनी हॉल पुसून घेतला आणि वाढणारी मंडळी जशी घाईनं आली तशी निघून गेली. हॉलमध्ये आम्ही पदयात्रीच उरलो.

सगळे आडवे झालो. दमलो होतो. त्यामुळं काही जण चक्क घोरू लागले. एका बाजूला कोपऱ्यात शितोळेकाका आणि त्यांचे मित्र शेतीवर, शेतीतल्या समस्यांवर बोलत होते. पण नंतर तेही झोपले. तासा-दीड तासानं उठाऊठ झाली. आदित्यनं नियोजन केलं होतं त्याप्रमाणं आम्ही वेगवेगळ्या ठिकाणी अंघोळीसाठी निघालो. पदयात्रेची सर्वसाधारण आखणी अशी होती की अंघोळीला आणि रात्री जेवायला वेगवेगळे पदयात्री वेगवेगळ्या घरी जायचे. हेतू असा होता की तेवढं त्या घरातल्या लोकांशी बोलता येईल, लोकांशी जवळीक निर्माण होईल.

आदित्य मला आणि रणजितला घेऊन एका घरात गेला. मी आणि रणजित बाहेरच उभे होतो. आदित्य काही तरी बोलला आणि घरातली कर्ती बाई तरातरा उठून आली. ती सरळ आली आणि अंगणात पाणी गरम करत ठेवलेल्या भांड्यांकडे गेली. त्या भांड्यांपाशी उभी राहिली, ''जावा तिकडंच.'' असं काही तरी पुटपुटल्यासारखं बोलली आणि तिनं छान गरम झालेलं ते पाणी चक्क ओतून दिलं.

''चला'' असं आदित्य घाईनं म्हणाला आणि आम्ही दोघं त्याच्या मागे निघालो.

थोडं त्या घरापासून लांब गेल्याबरोबर आदित्य म्हणाला, ''अहो, फारच भानगड झालीय. आपली जेवणाची व्यवस्था केली ती सर्व मंडळी गावातली जमीनदार, सवर्ण मंडळी. नंतर ज्या महिला पापड घेऊन आल्या त्या दलित. त्या आल्या म्हणून सवर्ण संतापले.'' डोक्यात लख्ख प्रकाश पडला. कुरबुरीचं कारण समजलं.

''शिवाय एक असं झालं'' आदित्यनं पुढे सुरू केलं, ''गावात आल्या आल्या आपल्या पद्धतीप्रमाणं काही पदयात्री दलित वस्तीत गेले. तेही गावातल्या लोकांना आवडलं नाही.''

सगळं लक्षात आलं. आदित्यनं सरळ आम्हां दोघांना दुसऱ्या घरात नेलं, दलित वस्तीतल्या. तिथं आम्ही अंघोळी केल्या. ग्रामपंचायतीच्या हॉलवर परत आलो.

रात्रीची सभा यथातथाच झाली. अगोदरच्या नियोजनानुसार सभा मंदिरात होणार होती, पण ती झाली मंदिराच्या बाहेरच्या चौकात. आतमध्ये लाइटचा काहीतरी प्रॉब्लेम आहे असं सांगण्यात आलं.

रात्री झोपताना मी आणि रणजित ह्यावर बराच वेळ बोलत बसलो.

यवतमाळ-वर्धा जिल्ह्यात तर पदयात्रा असताना तमिळनाडूच्या महिला संघटनेचा एक मोठा ग्रुप आमच्या बरोबर चालायला होता. त्यांना मराठी येत नव्हतं; एकदोघींना सोडून हिंदीही येत नव्हतं; तरीही खाणाखुणा करत त्या मजेत लोकांशी संवाद साधायच्या. सकाळी गावातून निघताना आमची गाणी झाली की त्याही तमिळमध्ये गाणी म्हणायच्या. ती गाणी ऐकायला खूप बरं वाटायचं.

शीलू त्यांची म्होरकी. एकदा एक फार सुंदर चाल असलेलं गाणं त्यांनी म्हटलं–अगदी आर्त स्वरात. आम्हीही त्यांच्या गाण्याला साथ दिली. न राहवून मी अर्थ विचारला, तर शीलू म्हणाली, ''हे स्त्रियांच्या दु:खाचं गाणं आहे. त्या म्हणतायत, सगळीकडे अंधार आहे. त्याची आम्हांला सवय आहे, पण त्यातलं सत्य असं आहे की, आम्ही लढणाऱ्या स्त्रिया आहोत. अंधार आहे एवढं माहीत असलं तरी आम्हांला पुरे आहे.''

शीलूनं गाण्याचा अर्थ सांगितला त्याच दिवशी संध्याकाळी यवतमाळ परिसरातील एका गावातल्या स्त्रियांच्या जीवनातला अंधार समजला.

गावसभा झाली आणि आम्ही शाळेकडे परतत होतो. आमची राहण्याची सोय शाळेच्या एका खोलीत केली होती. आज कधी नव्हे ते लक्ष्मीकांत बोलला होता. त्यामुळे तो काय बोलला कसं बोलला ह्यावर चर्चा करत टॉर्चनं रस्ता शोधत आम्ही परतत होतो.

लक्ष्मीकांतनं पदयात्रा कां आली, कशासाठी काढली हे मांडलं. तो म्हणाला, ''दुष्काळ म्हणजे फक्त पाऊस नाही असा अर्थ नव्हे. दुष्काळ म्हणजे दु:खाचा काळ, दुष्टांचा काळ. त्याचा नायनाट करण्यासाठी ही पदयात्रा निघाली आहे.'' ह्या त्याच्या बोलण्यावर चर्चा चालली होती.

एवढ्यात एका घरातून आशा पुढे आली आणि म्हणाली, ''महिलांना पदयात्रेतल्या लोकांशी बोलायचं आहे.'' खरं म्हणजे उशीर झाला होता, पण त्यांच्याशी बोलणं आवश्यक होतं. गावसभेत फारच क्वचित महिला बोलतात असा अनुभव होता.

एका घराच्या अंगणात दहाबारा महिला बसल्या होत्या. आशानं त्यांच्याशी बरीच ओळख करून घेतल्याचं जाणवत होतं.

''संजय गांधी योजनेचं काम होतंय काय तुमच्याकडं?''

एका थोड्या वयस्क बाईनं विचारलं.

''काय? अडचण काय आहे?'' बापूंनी विचारलं. बंडूमामाही पुढे सरसावले, त्यांचा हा विषय हातखंडा.

''पैशे मागतात. कुठून द्यायाचे पैशे?'' बाई चिडून म्हणाल्या, ''हे गेले मोठ्या तापानं. दवापाण्याव खूप पैका घातला. कर्ज डोईवर आलं. निराधार म्हणून पैशं भेटत्याल म्हून अर्ज करावा, तर पैशं मागतात. सावकाराचंबी कर्ज आहे. कुठं जावं आमी. काय करावं आमी?'' बाई वैतागून म्हणाल्या.

मग सर्वच महिलांनी री ओढली.

जवळ जवळ प्रत्येकीच्या डोक्यावर सावकाराचं कर्ज. ज्या निराधार महिला आहेत त्यांना काहीही साहाय्य हवं असेल तरी आधी त्यांच्याकडून पैसे खातात. वाटलं, पैसे खाणाऱ्यांनी खातानासुद्धा कुणाकडून खावेत हे ठरवावं. निराधार महिलेला फॉर्म देतानासुद्धा पैसे मागायचे?

''काय करता तुम्ही? मजुरी की घरची शेती आहे?''

''साहेब, रातच्यालाच जंगलात जातो. लाकडं जमा कराया. तिथनं लाकडं आणून मोळ्या विकतो. एका वेळेस दोघी-चौघी जातो त्यामुळं फॉरेस्ट गार्ड वाईट तरास देत न्हाई. दिवस येता येता यवतमाळात पोचून मोळी विकतो.'' त्यांतली एक म्हणाली.

''किती मिळतात?''

''दहा किंवा फारतर पंधरा'' ती मगाचीच म्हणाली.

''मग किती चालावं लागतं? घरी केव्हा परतता?'' बंडूमामा अजून पुरा सावरला नव्हता.

आसपासचा अंधार अधिकच गर्द झाला होता.

''किती काय सांगता येत न्हाई.'' एक म्हणाली, ''यवतमाळ इथनं बारा किलोमीटर आहे. कालच आलो न्हाई का आम्ही.'' आशा म्हणाली.

पहाटे तीन-साडेतीनला ह्या उठतात. जंगलात जातात. फॉरेस्ट गार्डचा डोळा चुकवून लाकडं गोळा करतात. बारा किलोमीटर चालतात. मोळी विकतात. जास्तीत जास्त पंधरा रुपये मिळवतात. तेवढंच अंतर, बारा किलोमीटर चालून परत येतात आणि मग स्वयंपाकाला लागतात.

ह्यांच्या पोटातली भूक कशी असेल? ह्यांचं आरोग्य कसं टिकत असेल? ह्यांची स्वप्नं काय असतील? ह्यांचा आनंद कशात असेल?

तसंच ह्यांच्याकडून पैसे खाणाऱ्यांची भूक कशी असेल? त्यांच्या आईचं, त्यांच्या बहिणीचं दु:ख त्यांना समजत असेल का? त्यांची स्वप्नं काय असतील? त्यांचा आनंद कशात असेल?

बंडूमामा आणि रणजित नंतर बराच वेळ त्यांच्याशी बोलत राहिले.

मी मात्र अगोदरच उठून आलो. शाळेत, जिथं राहण्याची सोय केली होती तिथं अंधारात, ठेचकाळत पोचलो.

बाकीचे झोपले होते.

माझी जागा शोधली आणि आडवा झालो. समोरच खिडकी होती. तुटलेलीच होती. तिच्यातला अंधाराचा तुकडा बघत राहिलो. खोलीत एका बाजूला एक मेणबत्ती होती. मिणमिणती. वारा आला की ती फडफडे. ती फडफडली की मग तुटक्या खिडकीबाहेरचा अंधार अधिकच स्थिर आणि गर्द वाटे...

हे पाहता पाहता केव्हा तरी डोळा लागला असावा.

राज्य मराठी विकास संस्था

तड

द० तु० पाटील

परीक्षा संपल्या होत्या. हायस्कूलला सुट्टी पडली. महिन्याभराच्या पग्गळ सुट्टीवर मी दोन दिवसांपूर्वी गावी आलो होतो. या सुट्टीत नाळव्यातली दोन निलगिरीची झाडं तोडायचीत, असं मी नि आईनं अगोदरच बोलून घेतल्यालं होतं. आलो त्याच दिवशी आईनं मला त्याची आठवण करून दिली. काल वाटंकरी शामतात्या आला होता. शेताची कामं चालू झाल्यात. ''भातपेरणी जवळ आलीया. तवा या आठवड्यात निलगीरं तेवढी तोडून टाक नि शेतातली तेवढी घाण घालीव.'' असं सांगून गेला होता. खालचा रानवाला मान्याचा बापूनाना आता भेटला नसला तरी इथनं पाठीमागं झाडं तोडायला सांगून सांगून कटाळला होता. चांगली सताट-सताट फुटाच्या घेराची ती झाडं त्याच्या बीन नि माझ्या बीन पिकाचं चांगलंच नुकसान करायचीत. दोन्ही झाडांच्या खाली पीक काय चांगलं यायचं नाही. उसाला तर फार मार बसायचा. निलगिरीची झाडं पिकांचं फार नुकसान करत्यात हे आता समजू लागल्यानं नवीन पहिल्यासारखी ती झाडं लावायला कोण धजत नव्हतं. आहे तीच झाडं आता माणसं तोडू लागली होती. त्यामुळं त्यांचा दरही आता पडला होता. म्हणून स्वस्तात कुणाला देण्यापरास आपून बडोदं कापून घरात ठेवलं तर कवा घर बांधील तवा उपयोगाला तरी येतील, हे आईनं सांगितल्यालं मला पटलं होतं. मी नि आईनं ती झाडं न विकता स्वत:लाच तोडायचा निर्णय घेतला होता. या वर्षी माझंबीन रान माडं होतं नि बापूनानाचं बीन. सभोवती पीक नसल्यानं ती बिनघोरी तोडाय येणार होती. कुठल्याबीन बाजूला पडलीत तरी पिकाचं नुकसान झालं म्हणायचं काम नव्हतं.

शिळूप आल्याव चार वाजता नाळव्याला फिरत गेलो. झाडं फार केंजाळली होती. शेंडा मारलेल्या ठिकाणी सभोवती ढाफ्या फुटल्या होत्या. ढाकून तीन वरसं झाली होती. त्या वेळी ती ढाकायला कोण मिळंना. ज्यो त्यो झाडं बघायचा नि 'नाही बाबा' म्हणायचा. झाडावर चढायला कुणालाच धाडस हुईना. झाडं मोठीच्या मोठी नि शेंडं मारलं नसल्यामुळं फार ऊच गेली होती. ''झाडं कवा तोडायची तवा तोड, खरं झाडाचं शेंडं तेवढं मारून घे. नाही तर वळवाच्या पावसाचं वारंबिरं सुटलं तर झाडं राह्याची नाहीत.'' असं माणसं मला सांगू लागली होती. म्हणून आता ढाकतानं शेंडं मारून घ्यायचं होतं.

बाळू धनगर कसल्याबीन झाडावर चढतोय असा मला दूम लागल्यावर मी त्याची गाठ घेतली नि त्याला झाडं दावायला घेऊन आलो. त्यानं झाडं बघितली नि ''तीनशे रुपय पडल. त्यात एक रुपया कमी हुणार नाही,'' असं एका रप्पाट्यात सांगून टाकलं होतं. झाडं ढाकून घ्यायची म्हणल्यावर मला तयार होण्याशिवाय पर्याय नव्हता. त्यो हट्टून पैसं घेतोय हे माझ्या कानावर असल्यामुळं मी काय लांबड लावली नाही. त्यानं जेवढं सांगितलं तेवढ्याला तयार झालो.

दुसऱ्या दिवशी तो सकाळी ढाकायला आला. त्यांतल्या डोंगराकडंच्या झाडाच्या बुंध्याजवळ उभा राहून त्यानं वर एकदा बघितलं. कुऱ्हाड शर्टाच्या पाठीमागच्या बाजूला कॉलरात अडीकली. दोन्ही हातांच्या तळव्यांवर थुकला. ते एकमेकांना चोळलं नि झाडाला मिठी घातली आणि उजवा पाय वर उचलून त्याची झाडाला बोटं रुतवून वर चढायला लागला. पण वर चढायला येईना. दोनतीन वेळा बघितलं, पण जमलं नाही. त्यानं त्यो नाद सोडून दिला. मला म्हणाला, ''इथं वस्तीवर कुणाच्यात तरी शिडी गावतीया का बघ.'' मी पांदीनं जरा खाली जाऊन किसूनानाच्या वस्तीवरच्या घरातली शिडी घेऊन गेलो. त्यानं शिडी लावली नि तीवरनं वर चढला. शिडीच्या शेवटच्या पायट्यावर उभा राहून झाडाला मिठी घातली. वर झाडाचा घेर कमी असल्यानं तिथनं तो वर सरसर माकडासारखा चढला. मी शिडी काढली. थोडं लांब जाऊन मी वर बघाय लागलो.

तो शेंड्याजवळ गेला नि मला खाली कापरं भरलं. वर बघायचं धाडस हुईना. भीतीनं अंग लटलटू लागलं. तिथनं चुकून हात निसटून खाली पडला तर हाड वाटणीला यायचं नाही. त्याचं घर पाण्यात बसायचं नि माझीच्या माझी वाट लागायची. लोकाचा तरणाताटा माणूस या नालायकाच्या झाडामुळं हाकनाक गेला म्हणून माणसं पचाचा थुकतील...असं कायबाय मनात येऊ लागलं. मी त्याला खालून ओरडू लागलो, ''आरऽऽ बाळूदा, उतार खाली बघू. राहू द्यात माझी झाडं ढाकायची.''

त्यानं माझ्या ओरडण्याकडं लक्ष दिलं नाही. शेंड्याशेजारच्या बारक्या-बारक्या ढाफ्या तोडल्या. वर शेंडा कासराभर ठेवून मला म्हणाला, ''इथनं शेंडा तोडू का?''

मी म्हणालो, ''बघ, तुला कुठनं वाटतंय तिथनं तोड.''

त्यानं तिथनंच तोडाय चालू केलं. शेंडा आमच्या ओप्याकडं वाकला आणि बघता बघता बाक्दिशान तुटलादेखील. तुटून खाली पडतानं त्याच्या हिसक्यानं झाडाचा पाळणा झाला. माझं डोळं गापगाप झाकलं. बाळूला असं हुणार हे माहीत असल्यानं त्यानं झाडाला घट्ट मिठी मारली होती. माकडाच्या पिल्ल्या-सारखी. माझी मातूर चांगलीच घाबरगुंडी उडाली होती. मी सगळ्या ओप्याभर नाचत होतो. घामानं डबडबलो होतो. बाळूनं माझ्याकडं खाली बघितलं नि मला सांगितलं, ''तू इथं थांबू नगोस. घरला जावून स्पेसेल च्या दोन कप घ्यून ये जा.''

आपल्या पराक्रमानं बाजीराव झालेल्या बाळूचं मला ऐकावं लागलं होतं. मी घरी चहा आणायला गेलो. चहा घेऊन परत येईपर्यंत माझ्या जिवात जीव नव्हता. येऊन बघतो तर दोन्ही झाडं ढाकून झाली होती. शिकार करून बसलेल्या वाघासारखा बाळू खाली पडलेल्या एका मोठ्या ढापीवर बसला होता.

''झाडं ढाकायचं काम येवढं सोपं नसतंय. त्यात निलगिरीची झाडं ढाकायचं तरी फार अवघड. बघितलंस का न्हाई? तिथनं पडलं तर काय हुईल? म्हनून मी पैसं सांगायला मागंपुढं

बघीत न्हाई. मी सांगितल्यावं लोकं बावारत्यात. त्यास्नी वाटतंय, तासाच्या कामाला येवढं पैसं? मी सरळ सांगून टाकतोय, 'मी सांगत्याल्यातली गिन्नी कमी हुनार न्हाई. ढाकून घ्यायचं असलं तर घ्या न्हाईतर न्हाई घ्या!' मग झक मारीत तयार हुत्यात.'' चहा पीत बाळू म्हणाला होता. मी हसून नंदीबैलासारखी मान हलीवली होती आणि 'होय' म्हणून सांगितलं होतं.

दोन दिसानं माझ्याकडं कायम कामाला येणाऱ्या शेलाराच्या पांडूकडनं मी ती लाकडं जळणाला कुटून घेतली होती.

शेताकडनं आल्यावर हातपाय धुवून चहा घेतला नि स्टँडकडं सहज आपला फिराय गेलो होतो. पानपट्टीच्या दुकानासमोर उभा होतो. संध्याकाळचा टाईम असल्यानं स्टँडचा परिसर माणसांनी गजबजून गेला होता. कोण कसल्या, कामाला आल्याला, तर कोण कसल्या. तर कोण सहज आपला माझ्या सारखा फिराय आल्याला. पिंपळाच्या कट्ट्यावर पांडू बसला होता. मला बघितल्या बरोबर उठला आणि माझ्याकडं आला. मला विचारलं,

''कवा आलास?''

''दोन दिवस झालं.'' मी सांगितलं.

''इकडं हे जरा काम हाय.'' तो म्हणाला.

ह्यनं आणि एवढं बाजूला बलवून सांगायचं कसलं काम काढलंय, मी मनाशीच म्हणालो आणि त्याच्याबरोबर पानपट्टीच्या थोडं बघलंला गेलो. त्यानं मला विचारलं,

''तुझी नाळव्यातली निलगिरीची झाडं-तोडायची हायत वी?''

''तुला कुणी सांगितलं?''

''तुझा वाटंकरीच मला बोलला हुता.''

''होय, तोडायची आहेत.''

''मग मला दे ठरवून, मी तोडतो.''

मी त्याला 'होय' किंवा 'नाही' न म्हणता गप्प बसलो. मी काय बोलंना हे बघून तो थोडं हसला आणि म्हणाला,

''आसं दुचमाटून कां बसलास? पयलं अजून इसारल्याला न्हाईस वाटतं?''

''नाही. मी पांडू तुला दित नाही.'' मी सरळ सांगितलं.

''कां?'' पांडूनं म्वाँडपणानं विचारलं.

''ते मला तू कशाला विचारतोस? तुला माहीत आहे की!''

''पैसं बायकूकडं दे. मी त्याला तयार हाय.'' त्यानं सांगितलं.

मी एकदम बावरून गेलो. त्याच्याकडं एकटक बघू लागलो. मला काय सांगावं हेच समजेना. तो पुन्हा मला म्हणाला,

''व्हय, माझ्याकडं द्यूच नगोस, म झालं?''

''नंतर सांगतो.'' मी म्हणालो.

''नंतर कवा?'' त्यानं विचारलं.

''आईला विचारून सांगतो.''

''मग रातरी घरला यू?'' त्यानं विचारलं.

तो चांगलाच घाईला आला होता. मी सांगितलं,

''ये बघू. काय ते सांगतो.''

मी नोकरीला लागायच्या आधी माझ्या शेतातल्या कामाला मी पांडूला बोलवायचो. तो यायचा. माझा तो अगदी ठरलेला माणूस होता. माझं काम नसलं तरच तो दुसऱ्याच्यात कामाला जायाचा, नाही तर जायाचा नाही. खरं त्याला दारूचा फार वाईट नाद होता. रोजगाराचं सगळं पैसं तो दारूला सपवायचा. घरात पाच पैसं द्यायचा नाही. वैतागून गेलेली त्याची आई त्याला शिव्यानं धुण काढायची. कामाला बलीवणाऱ्यालाबीन ती माघारी शिव्या देतीया, असं आमच्या कानावर येत होतं.

खरंखोटं देव जाणं. पण पांडूला आम्हांला सोडू वाटंना. पांडू दारुडा असला तरी इतर रोजगाऱ्यांच्यात नि पांडूत फार फरक होता. तो कामाचं इंजान होता. घरच्यासारखं काम करायचा. कवा कुदरांडपणा करायचा नाही. त्याचं काम तरी फार चांगलं होतं. गवंड्यानं दगडाची भिंत बांधावी असा ढेकळांचा बांध रचायचा. त्यानं धरलेल्या कोळप्यानं पाठीमागं झुळझुळीत व्हायचं. भांगलतानं एक मोड पाठीमागं राह्याचा नाही. त्यानं मारलेली उसाची वाकोरी वरसानंही आहे तशी शाबूत राह्याची. मी त्याचं काम बघून कवा कवा पाच-दहा रुपये खुशीनं जादा द्यायचो.

पांडू दारू पितोय हे मला अजिबात आवडत नव्हतं. फार खटकायचं. वरचेवर त्याला बरंच समजावून सांगायचो : दारू फार वाईट. सारख्या दारूनं लिव्हर खराब हुतीया. दारूला पैसे खर्च करण्यापेक्षा घरातल्या चांगल्या कामाला खर्च कर. आठवड्याला मटण आणून खा. ते पोटाला तरी हुईल...पण माझ्या सांगण्याचा त्याच्यावर काय परिणाम व्हायचा नाही. आपून ज्यो कित्ता गिरवितोय त्यो तो सोडायला तयार नव्हता.

एके दिवशी ओढ्याला धुवायला गेलेली आई धुवून आली ती मोठ्या रागानंच! आल्या आल्या धुण्याची पाटी आदळीत मला म्हणाली,

''पांडूला तू इथनं पुढं नुस्तं कामाला कवा बलवावंस–मग मी हाय नि तू हाय!''

आई असं कां म्हणतीया ते मला समजेना. मी विचारलं, ''काय झालं?''

''काय हुईल?'' असं म्हणून ती सांगू लागली, ''त्याची आई धुनं धुतानं नाव न घेता भाड्या नि रांडा दारू पाजून माझ्या लेकाकडनं काम करून घेत्यात' आसं म्हणून न्हाई तसल्या शिव्या द्यायला लागली!''

''तू तोंडाला लागलीस का?'' मी घाबरून विचारलं.

''न्हाई. मी कशाला लागू? तिच्या पोराला कामाला बलीवलं नस्तं तर तिनं कां शिव्या दिल्या असत्या?''

आईनं फार मोठा शहाणपणा केला होता. नाही तर शब्दानं शब्द वाढत जावून दोघीचं चांगलंच भांडाण लागलं असतं.

''बरं केलंस!'' मी म्हणालो.

''व्हय बाबा. खरं कसल्या इच्चकनीच्या शिव्या दित हुती. गुमान खाल्ल्या.''

''शिव्या खाऊन काय अंगाला भोकं पडत्यात वी?'' मी आईला शांत करण्यासाठी म्हणालो. ''हे बघ, तुझा ल्योक तसा वागला असता तर तूबीन तशाच वैतागून शिव्या दिल्या असत्यास. रोजगारावर त्यांचं प्वॉट. आणि हा दारुडा. काय करील बिचारी!''

''बरुबर हाय तुझं. खरं तू उद्यापसनं त्येला कामाला बलवू नगो. इनाकारण आमच्या डोसक्याला ताप नगो. घरचं खावून दुसऱ्याचं बोलून घ्याय नगो.''

आई माझ्या मनातलंच बोलली होती. पांडूच्या आईनं शिव्या दिल्या त्या बरंच झालं, त्यामुळं तरी त्याला कामाला बंद करायचं धाडस आलं. जे हुतंय ते आपल्या फायद्याचंच हुतंय असं मला वाटाय लागलं. आमच्यात कामाला येत्यालं सगळं पैसे तो दारूला सपीवतोय. तरीदेखील आपण त्याला कामाला बलीवतोय हे माझं मला आता अलीकडं दिवसेदिवस खटकाय लागलं होतं. सततच्या दारूनं त्याच्या जिवाला काय तरी झालं तर त्याचा ठपका कामाला बलीवणाऱ्यावरच यायचा. गावाच्या तोंडाला हात लावायला येत नाही. ही भीती वाटू लागली होती.

त्याची आई शिव्या द्यायच्या अगोदर महिन्या-दीड महिन्यापूर्वी पाटलाचा तुकानाना पांडूचा विषय निघाल्यावर मला म्हणाला होता,

''तुमचं काम हुतंय, त्येला दारू घोटाय मिळतीया. गरिबाच्या बायकापोरांचं काय हुतंय ते हुईना तिकडं. आपली पोळी भाजली म्हंजे माप झालं. जग असल्याच माणसांनी भरलंय.''

ते माझ्या चांगलंच जिवाला लागलं होतं. मला त्याला काय बोलता आलं नव्हतं. गप्पगार बसावं लागलं होतं.

''मलाही तुझ्या अगोदर त्याला बंद करायचा आहे; हे निमित्त तरी मिळालं!'' मी आईला सांगितलं.

त्याच रात्री पांडू घरी आला. मी त्याला म्हणालो,

''पांडू, इथनं पुढं तुझ्या कामाचं पैसे मी तुझ्या घरातल्यांच्याकडं देणार. तुला यायचं असलं तर कामाला ये, नाही तर येऊ नकोस!''

पांडू एकदम दचकला. माझ्या अशा बोलण्याची त्यानं कल्पनाही केली नसावी. त्यानं विचारलं,

''काय झालं?''

मी त्याला काय सांगत बसलो नाही. 'तुझी आई शिव्या देतीया' म्हणून सांगितलं तर त्यो आणि घरात जावून भांडाण करणार. त्यापेक्षा न सांगितल्यालं बरं.

''काय नाही; मी ठरीवलंय!'' मी सांगितलं.

''तसं असलं तर कामाला मी ईत न्हाई!'' त्यानं सरळ सांगून टाकलं.

मला ते उत्तर अपेक्षितच होतं.

''मग येऊ नको तर. माझी शेती पडली तरी चालंल; पण माझा निर्णय बदलणार नाही का त्यात कसली ती तडजोड करणार नाही!''

''मीबीन माझ्या निर्णयाशी ठाम हाय. त्यात कसली हाय ती तडजोड करनार न्हाई.''

मी जसं सांगितलं तशाच पद्धतीनं त्यानं सांगितलं होतं आणि ताबडतोब उठून गेला होता.

पांडू कामाचा बंद झाला. मग मी कवा कवा चौगल्याच्या संज्याला नाही तर हिरव्याच्या शिरपाला बोलवू लागलो. पण त्यांचं काम मलाबी नि आईलाबीन पसंत पडंना. पेरणीच्या टायमाला शिरप्या हिरव्यानं रेगाळं वाकडंतिकडं वढून भैरोबाकडच्या माळाला सगळी घाण करून ठेवली होती. त्यामुळं कोळीपतानं फार त्रास झाला होता. पेरणीत घातल्याला बांध तरण्या पावसानं ढासाळला होता नि बिग्यातलं ह्या कडंबसनं ते त्या कडंपातूर चांगलं चार सऱ्यांचं भात मुजलं होतं. पुन्हा ते सारखंवारकं करून आळी ठिबावी लागली होती. शेतातलं कुठलंच काम व्यवस्थित होईना. घातमूत सांभाळायला जमंना. ''माझ्या शेताची अशी कवा हेळसांड झाली नव्हती,'' असा आईनं सारखा दंगा चालू केला होता.

पांडू जसा विश्वासू होता तशी ही दोघं नव्हतीत. कवा कशाला डाव देतील हे सांगता येत नव्हतं. माळवं चोर, कुठं मक्याची कणसं चोर. वैरणीला तर त्यांचा फार त्रास होता. त्यांच्याव सारखी नदार ठेवाय लागायची. त्यामुळं त्यांचा कंटाळा आला होता. खरं करायचं काय? दुसऱ्या कुणाला बोलवायचं? गावात रोजगारानं बापय फारच कमी. थोडी होती ती आमच्या घसटीची नव्हतीत. रोजगाराला बायकांचा भरणा जास्त. खरं बापयांची कामं बायकांना कुठली हुत्यात?

एके दिवशी वैतागून आई मला म्हणाली होती, ''पांडूला बलीव कामाला.'' मी आईला ताबडतोब नकार दिला होता. पांडूला कामाला बोलवायचं नाही, या निर्णयाशी मी ठाम होतो, तसा मनाचा धडा केला होता. मग शेती पडली तरी चालंल!

पांडू कामाचा बंद झाल्यानंतर वर्षभरात त्याच्या आईचा राग शांत झाला होता. पांडू आमच्यात बंद झाला तरी त्याचा रोजगार काय कमी झाला नव्हता. इतक्या चांगल्या कामाच्या माणसाला कोण घरात बसू देईल? सारखं लोणचं लागणारच! आणि माझ्यात कामाला यायचा बंद झाला म्हणून तो दारू प्यायचं सोडणार होता थोडंच! तो प्यायचा तसा पीत

होता. बरं, त्याला कामाला बलीवणारी माणसं त्याच्या आईला भिणारी नव्हतीत नि त्याचं दारू पिणं जिवालाबीन लावून घेणारी नव्हतीत.

एके दिवशी मी घरी नसतानं पांडूची आई आमच्या घरी आली होती.

''तुमाला मी शिव्या दिल्या ती फार मोठी चूक केली. भाड्याच्या रागापाई इनाकारण देवाच्या गुणाच्या माणसास्नी मी बोललो. खाऊ ने तो खाल्ला. तुमी ते इसरून जावा. तुमचं येकुलतं येक पोरगं; काय करील शेतीला? तुमची शेतीबी मायंदाळी. आमच्या भाड्याकडं कामाची चांगली न्याक हाय. त्याला बलवीत जावा नि त्याच्या मढ्याव पैसं घालत जावा. गावातल्या टग्ग्यांच्यात कामाला जाण्यापरास चांगल्या माणसांच्यात कामाला जातोय येवढं तरी मनाला समाधान!''

ती आईजवळ बोलून गेली होती.

ती गेल्याव मी बाहेरनं घरी आलो होतो. आल्याबरोबर आईनं मला हे सांगितलं होतं. ते ऐकून मला पांडूच्या आईची फार काकलूत आली. पहिलीही ती यायची. गरीब बिचारी रांडमुंड बाई. कुठं दहा-बारा गुंठ्यांचं माळरान असंल शेत आहे म्हणायला. त्यात कसलं पिकायचं? रोजगार केला तरच चूल चालू. ती रोजगाराला जायाची. लग्न झाल्यावर पांडूची बायकोदेखील सासूबरोबर बाहेर पडली होती. खरं ती ज्यांच्यात जातील त्यांच्यात पांडू कवा जायाचा नाही. त्याचा आपला सवतासुभा. त्यामुळं आमच्यात ती कवाच कामाला आली नव्हतीत. कर्तासवरता एकुलता एक मुलगा असा वागायला लागला तर त्या आईनं काय करायचं? बायकोनं काय करायचं? पुढं मुलाबाळांचं कसं? मला चिंता वाटू लागायची. पण त्या वाटण्याला काही अर्थ नव्हता. पांडूची दारू बंद करायची ताकद माझ्यात नव्हती!

पांडू कामाला यायचा बंद झाल्यावर वाटंतिटंला भेटला तर तो बोलवत नसला तरी मी त्याला मुद्दाम बोलवीत होतो. त्याचं नि माझं काय भांडाण झालं नव्हतं का भाऊबंदकी नव्हती. नंतर नंतर त्योच बोलवाय लागला. मी कामाला बलीवलं तर त्यो येईल हे त्याच्या बोलण्यावरून वाटलं; पण मला त्याला बोलवायचं नव्हतं. त्याच्या स्वत:च्या आईनं सांगितलं असलं तरी मला माझा निर्णय बदलायचा नव्हता.

पांडूविना मी उणीपुरी दोन वर्षं शेती केली असंल. नंतर मला कोकणात हायस्कूलवर नोकरी लागली होती. बी० ए०, बी० एड० झाल्यावर दोन वर्षं मी घरात बसून होतो. त्याच्या अगोदर सगळं शिक्षण मी एष्टीचा पास काढून कोल्हापुरातून येऊन-जावून केलं होतं. घरात आल्याव दुपारबसनं पुढं शेतीची कामं बघीत होतो. वडील लहानपणी वारले होते. आणि बहीण-भाऊ कोणी नव्हते, मी एकटाच होतो. नोकरी लांब असल्यानं मला आता शेती करणं शक्य नव्हतं. गावाजवळ लागली असती तर बरं झालं असतं, पण करायचं काय? नोकरी लागली हेच फार मोठं नशीब म्हणायचं! मग कुठं का जायाला लागंना, माझी तयारी हुतीच. आणि आईनंबीन एकटं गावात राह्याची मनानं तयारी करून ठेवली होती. शेतीपरास नोकरी फार चांगली. नोकरीची सर शेतीत येत नव्हती. शेतीत आता काय परवडत नव्हतं. मी मी म्हणणारा घाईला आला होता. आम्ही खाणारी दोनच तोंडं असल्यानं खाऊनपिऊन सुखी होतो. लांब नोकरी मिळाली तर शेती दुसऱ्याला कराय द्यायची नि आईनं त्यावर इथं राहून नदार ठेवायची हे आम्ही ठरवलं होतं. तसंच केलं. सगळी शेती खोताच्या शामूतात्याला कराय दिली. त्यामुळं आम्हांला पांडूची काय गरज राहिली नव्हती. त्याचं नाव आपोआपच डोक्यातून निघून गेलं होतं.

स्टँडवरून फिरून आल्याबरोबर मी आईला म्हणालो,

''पांडू भेटलाता आणि झाडं तोडू का म्हणून विचारीत होता.''

''तू अगूदर नाव काढलंस का त्यानंच इच्यारलं?''

''मी कशाला नाव काढू? त्याला वाटंकऱ्याकडनं दूम लागला होता.''

''माझ्या मनात त्येलाच द्यायची हायत. त्येच्याबगार माझं जळाण दुसरं कोन चांगलं कुटून देनार न्हाई!''

आईचं जळणावर भारी लक्ष. पाव-साळ्यात धान्यधुन्य कुठं तरी उसनंपासनं मिळंल, परं जळाण मिळायचं नाही. उभ्या पावसात कशात हात घालायचा? मला मनीस्री जळाण लागतंय.'' असं आई सारखी बजावयाची नि उन्हाळ्यात भरमसाट जळाण करून ठेवायची. शेताला गेली तर मोकळी कवा यायची नाही. वाटंतिटंच्या चार काटक्या कां हुईना, बुटीत घेऊन यायचीच. आता निलगिरीच्या झाडांच्या बारक्यासारक्या फांद्यांचं जळाण तिच्या नजरंमोरं सारखं दिसत असावं.

''बघू या'' मी म्हणालो.

''बघू या नगो; त्येलाच द्यायची. त्या पैशाची दारू प्यूदे न्हाई तर काय तरी करूं दे तिकडं. तुला आता कुठं दररोज कामाला बलवायचं हाय जास्त इच्यार करायला? निलगिरं तोडून तेवढी झाली की आमचं काम झालं. ती कुनाला तरी तोडायला द्यून त्येनं आनी घाण करून ठेवायला नगो.''

आपलं काम व्यवस्थित होण्यासाठी पांडूला झाडं तोडाय द्यायसाठी तात्पुरती तडजोड करायला ती तयार होती. मला मात्र ती करायचीच नव्हती. आमच्यात पांडू कामाला आला तर त्याच्या कामाचं पैसे त्याच्या घरच्या खर्चाला लागले पाहिजेत; मग तो एक वेळा कामाला येवूंदे नाही तर दहा वेळा येवूंदे. मी न सांगता पांडू त्याला आता तयार झाला होता. आईला ते अजून मी बोललो नव्हतो. ते मी आता सांगितलं,

''पांडूनं पैसे 'माझ्याकडं नको, बायकोकडं दे' म्हणून सांगितलंय मला.''

''म बरंच झालं. सोन्यावानी पिवळं!''

आई एकदम हरखून गेली होती. तिनं मला विचारलं,

''मग त्याला देतो म्हनलास का न्हाईस?''

''रातरी आता घरला येतो म्हणलाय; मग बघू या की.''

''बघतोस आनी कशात? त्येलाच द्यायची; दुसऱ्या कुनाला मी द्यू देनार न्हाई!''

तिनं जोर देवून सांगितलं आणि मला बजावून ठेवलं.

आईला पांडूलाच झाडं तोडाय द्यायची होती. आणि माझी महत्त्वाची अट पांडूनं आपल्या मनानं स्वीकारली होती. त्यामुळं त्याला झाडं तोडायला द्यायला मला आता काय अडचण वाटत नव्हती. मी आईला सांगितलं,

''द्यू या, त्यालाच द्यू या, म झालं?''

''त्यो येण्यापरास तूच जा घरला त्येच्या. त्येची आई नि बायकू कुठं भेटंल तिथं तोंड भरून बलीवत्यात्या. पाचाश्यापातूर ठरवूनच ये जा.''

'त्यो आणि घरला नाही आला तर?' ही एक आईला शंका वाटत असावी. एकदा पांडूबरोबर व्यवहार ठरीवला की तिच्या मनासारखं झालं. मग ती बिनघोरी हुणार होती. नाही तर मी दुसऱ्या कुणाला तरी देवून रिकामा व्हायचो. म्हणूनच तिची गडबड चालली होती. मलाबीन वाटायला लागलं. व्यवहार ठरवायचा असला तर पांडूच्या घरला जावूनच ठरीवल्याला बरा. पैसे आपल्याजवळ देवू नको, असं त्याचं त्यानं सांगितलं असलं तरी त्याच्या घरच्यांच्या समोर त्यानं सांगितलं तर ते अधिक बरं. म्हणजे मला पैसे त्याच्या बायकोच्या नाही तर आईच्या हातात द्यायला बरं. त्याच्या घरला जावून व्यवहार ठरवायचा हे आईनं माझ्या चांगलं ध्यानात आणून दिलं. मी त्याच्या घरी जायाचा निर्णय घेतला.

पांडू आमच्यात कामाला यायचा त्या वेळी चुकापाड कवा तरी मी त्याच्या घरी गेलो असेल, नाही तर कवा त्याच्या घरी जात नव्हतो. त्याच्या आईला नि बायकोला मुद्दाम टाळत होतो. त्यांनी माझ्याबरोबर भांडण्यापेक्षा मनात एक अपराधीपणाची भावना निर्माण झाली होती. आता तसं काय वाटत नव्हतं.

मी घरी गेलो त्या वेळी पांडूचं ते ठेंगणं घर धुरानं सगळं भरून गेलं होतं. बाहेरच्या सोप्यात ब्लॅक अँड व्हाईट पोर्टेबल टीव्ही चालू होता. त्याची दोन्ही पोरं त्याच्यासमोर बसली होती. मी त्यांना विचारलं,

''बाळ, पांडू आहे का?''

''हाय.'' मुलग्यानं सांगितलं. तो आपल्या धाकट्या बहिणीला म्हणाला, ''दादाला बलीव जा.''

मुलगी ताबडतोब उठली आणि आत गेली.

लेकीनं सांगितल्याबरोबर पांडू खोलीबाहेर आला आणि मला बघून म्हणाला, ''पाठीमागं ये.''

पाठीमागं जायायसाठी मधघरात गेलो. मधघरात त्याची आई भाकरी थापटीत होती. मी दोनतीन महिन्यांपूर्वी दोन दिवसांच्या सुट्टीवर गावी आलो होतो त्या वेळी पांडूला त्याच्या आईनं वेगळा ठेवलाय, हे मला आईनं सांगितलं होतं, पण मी तिला माहीत नाही असं दाखवून विचारलं,

''काकू, तू आणि कवाधरनं वेगळं खायाला लागलीस?''

''झाली असतील पाचांत मयनं. येकटा पोरगा; येगळं कसलं बाळ?'' असं सांगून हळू आवाजात ती म्हणाली, ''येगळं ठेवल्याव तरी फरक पडतोय का बघूया म्हनून ठेवलाय; खरं त्यात काय फरक न्हाई. काय करायचं बाळ? आमचं नशीब म्हनायचं नि गप बसायचं?'' वंगाळ तोंड करून तिनं सांगितलं.

''धूर फार झालाय.'' मी विषय बदलला.

''व्हय. माझ्याच चुलीत झाल्ता. भराण भरून भाईर जरा गेल्तो तवर झाला.'' तिनं सांगितलं आणि मला विचारलं, ''बाळ, कवा आलास?''

''दोन दिवस झालं.''

''हाय बरं?''

''आहे की.''

''तिकडं गमतंय का?''

''पैसे मिळवायचं म्हणल्यावर गमवाय पाहिजे की.'' मी हसत म्हणालो.

''बा मेला तवा नकावडा हुतास. आईनं रांडपण घातलं खरं, तिचं चांगलं झालं. आमचा ह्यो बाबा बा मेला तवा आठ मयन्याचा पोटात हुता. तेवढ्या कोंबाला जतान केला.''

ती एवढंच बोलली. दोघींनीही रांडपण घातलं, पण तुझ्या आईचं उगावलं; माझं तसं झालं नाही!' हे तिला म्हणायचं असावं.

मी पाठीमागच्या सोप्यात गेलो. पांडूनं खोलीबाहेर समोरच्या भिंतीला घासून घोंगडं टाकलंच होतं, भिंतीला टेकून त्यावर मी बसलो.

''जेवलास?'' मी विचारलं.

''न्हाई अजून.'' त्यानं सांगितलं. आणि मधघराच्या उंबऱ्यावर बसत मला तेच विचारलं, ''तू जेवलास?''

''नाही मीबीन अजून जेवल्यालो.''

मी जेवल्यालो नाही म्हणल्यावर तो बायकोला म्हणाला, ''च्या कर ग जरा.''

''नको आता. चहाच्या टाईम राहिला नाही. मी जावून जेवणार लगीच.'' मी सांगितलं.

''करू दे गप. आसं कुठं आमच्या घरला सतरादा येतोस. बऱ्याच वरसांनी आला असशील.'' असं म्हणून तो झाडाकडं वळला. ''झाडं तोडून इकनार हायस?''

''नाही. कापून घराचं बडोदं काढून ठेवायचं ठरीवलंय.''

''तेच बरं. कुनाला तरी सस्तात देण्या-परास.'' तो म्हणाला, ''बडोदं म्हनल्यावर बारा-बारा फुटाचं कंडकं घालायला पायजेत.''

''होय. तेवढंतेवढंच कंडकं घालायला पाहिजेत.''

मी मधी सुट्टीवर आलतो त्या वेळी नामा सुतार भेटला होता. त्याला निलगिरीच्या झाडाचं बडोदं काढायसाठी किती किती फुटाचं कंडकं घालू हे विचारलं होतं. त्या वेळी पांडूनं जेवढं फूट सांगितलं तेवढंच त्यानं सांगितलं होतं.

''म उद्या तोडू?'' पांडूनं विचारलं.

व्यवहार ठरवायच्या अगोदरच तो तोडायला निघाला होता. मी म्हणालो,

''त्याचं सांग किती द्यायचं ते? जळाण-बिळाण सगळं व्यवस्थित कुटून ठेवायला पाहिजेस. आमच्या आईला कसं लागतंय ते तुला माहीतच आहे.''

''व्हय. ताईला माझ्याबगार काम कुनाचं पसंत पडत न्हाई!'' तो म्हणाला. ''सातशे रुपयं दे जा.''

पांडूनं व्यवहारात सांगितलं होतं. एकदम काय हजार-बाराशे बोलला नव्हता.

''सहाशेला कर जा.'' मी हसत हसत म्हणालो.

पांडू आडंवेडं न घेता तयार झाला. ते त्यानं मान हलवून सांगितलं.

पांडूच्या बायकोनं चुलीसमोरनं वाकूनच चहाचं दोन कप खोलीच्या दरवाजात ठेवलं. पांडूनं त्यांतला एक कप मला दिला आणि आपून एक घेतला. चहा नुस्ता पाण्याचं ढळकवणी होतं. साखर, पावडर नि दुधापैकी कोणतंच भरपेट नव्हतं. मला तो पिता पिवू वाटंना. पण तो प्यायलाच पाहिजे होता. कसा तरी घशाच्या खाली घातला. पांडूनं रिकामं कप आत उचलून ठेवलं.

''उद्या तोडायला जावू?'' पांडूनं विचारलं.

''होय, लवकरच तोडायला पाहिजेत. पेरणीची धांदल चालू व्हायच्या अगोदर ओप्यातनं बाहेर काढली की मी निवांत झालो.'' मी सांगितलं.

पांडू घोड्यावर बसून तयारच होता. म्हणाला,

''म जातोच उद्या तर. मान्याच्या शिवाला घेतो दोनतीन दिस. खाली पाडून कंडकं घालायला दोघं पायजेत. माझा मी मागनं येकटा जळाण कुटून ठेवतो.''

''तुला कोण घ्यायचं ते घे.'' मी सांगून मोकळा झालो आणि माझ्या दृष्टीनं महत्त्वाचा असलेला विषय बाहेर काढला, ''कामाचं पैसे कुणाकडं द्यायचं?''

पांडू खोलीत बघून हसला आणि म्हणाला, ''दे तिच्याकडं.''

''अहोऽ वैनी, जरा बाहेर या.''

मी त्याच्या बायकोला बाहेर बोलवली. डोक्यावरचा पदर सरळ करीत ती खोलीच्या दरवाज्यात येऊन उभी राहिली आणि म्हणाली,

''काय म्हनतासा?''

''झाडं तोडल्यालं सगळं पैसे मी तुमच्या हातात देणार बघा.''

''त्यानं चांगलं तरी इच्यारा!'' ती हसत म्हणाली.

''विचारलंय. त्याची काळजी तुम्ही करू नका. तुमची दोन लहान पोरं आहेत. काकूचं बीन आता वय झालंय. काय करशीला पैशाला या महागाईचं?''

''मला हुईना तरी मी अजून रोजगार करतोय.'' आतनं लगेच बनाकाकूनं सांगितलं.

''बाळासाब, दोनी पोरांचा साळंचा खर्च. त्यांना आज हे लागतंय तर उद्या ते. आनी ह्यांनी तरी पाच पैसे घरात कवा दित न्हाईत!'' पांडूची बायको आपली व्यथा माझ्यासमोर मांडू लागली. ''तरी मी दोन फेरानं रोजगार करतोय. सकाळी आठ ते येक आनी दुपारी दोन ते सा. दोन फेरानं केला नि धा फेरानं केला तरी त्या ईस-ईस रुपयंच्या हजरीचं काय येतंय

सांगा! उभ्या पावसातबीन मी कवा घरात बसत न्हाई. मागच्या आठवड्यात अंगात कनकनी हुती खरं, रातरीचं इंजीक्शन करून सकाळी बुटी नि खुरपं घ्यून भाईर पडलो.''

ती सांगत होती आणि पांडू तिच्याकडं मोठं डोळं करून बघत होता. त्याच्याकडं बघून ती म्हणाली,

''मोठं डोळं करून आनी काय बघता? मी खरं हाय ते सांगतोय!''

''त्यांच्यावर कशाला मोठं डोळं करून बघतोस? त्यांच्या जिवाला काय तरास हुतोय हे समजून घे आणि तसा वाग! कवा बघील तवा तुझ्या तोंडाला दारूचा वास येतोय!''

पांडूला समजावून सांगायची मिळालेली संधी मी सोडली नाही.

''येक म्हस हाय, तिला वैरण मातूर कवा चुकवीत न्हाईत. कुठनंबीन का हुईना, च्यार पेंढ्या आनत्यात. तिची मला काय काळजी न्हाई बघा!''

आपल्या नवऱ्याची ही जमेची बाजू तिला सांगावी वाटली. नवऱ्याचा आपल्यावरील तो मोठा उपकारच तिला वाटत असावा. मला म्हणावं वाटलं, 'तुम्ही असं म्हणू नका. वैरण त्यानं आणायची नाही तर कुणी आणायची? तो काय तुमच्यावर उपकार नव्हं!' पण मी काय बोललो नाही.

''असू दे! जा बघू आत!'' पांडू खेकासला.

''राग आनी कसा येतोय बघा लगीच!''

ती हसून म्हणाली आणि लटक्या रागानं मान डुलवीत आत गेली.

''जेवायच्या आधी शिवाला सांगून येतो जातो. त्यो आनी दुसरीकडली कसली तरी व्हयकारनी घील.''

पांडूनं मला उठायची अप्रत्यक्ष सुचनाच केली होती हे मी ओळखलं आणि ''ये जा'' म्हणून सांगून उठलो.

बाहेर पडता पडता म्हणालो, ''खोली बाकी चांगली केलीयास.''

''कसली गरिबाची.'' पांडू हसत म्हणाला, ''येक येक ईट रचून आडोसा आपला केलाय.''

सकाळी आठच्या टायमाला दारात उभा होतो. पांडू आणि शिवा तिकटीवरनं गल्लीत वळलीत. शिवा तिथंच पानपट्टीच्या दुकाना-समोर कुऱ्हाडी आणि करवत घेऊन थांबला. पांडू माझ्याकडं आला आणि म्हणाला,

''आमी निघालोय. त्येला दोनशे रुपय दे.''

''काम तरी चालू करू दे; का त्याच्या अगोदरच पैसे?''

''पैसे अगुदर देतो म्हनलो तवाच त्यो येतो म्हनला; न्हाई तर त्यो बाजीराव पाटलाच्या टाक्टरवर खात भराय जाणार हुता.''

''पैसे घ्यून शेतात काय करणार? आल्याव देतो की.''

मी जरा ताणून धरलं.

''न्हाई, त्याच्या घरात बाजार भरायचा हाय. घरात पैसं बायकूला द्यून परत येनार हाय.''

माझा नाइलाज झाला. खिशातून शंभरच्या दोन नोटा काढून त्याच्या हातात दिल्या आणि म्हणालो, ''मी येतो जरा मागनं.''

''लगीच नगो. तुझं काय तिथं काम न्हाई. सावकाश चार वाजता, ऊन खाली झाल्यावर च्या घ्यून ये.''

मी ''बर'' म्हटलो.

आई जेवूण, घरातलं काम झाल्याव अकरा वाजता जातो म्हणत होती. झाड पडतानं लांब व्हायला लागतंय. माणसानं फार सावध असायला पाहिजे. तोडतानं वाऱ्याबरोबर झुकलं तर बघता बघता पडतंय. आई आमची मुलखाची धांदरट बाई, आडवीबिडवी पळंल, ही भीती मला होती. म्हणून मी आईला लावून दिली नाही. ''अगोदर झाडं पडूंद्यात, म उद्या जा'' म्हणून सांगितलं. आईनं ते ऐकलं.

मी चार वाजता चहा देवून आलो, त्या वेळी त्यांनी दोन्हीही झाडं खाली पाडून त्यांच्या ढाफ्या माराय चालू केलं होतं.

संध्याकाळी सात वाजता मी टीव्हीवरच्या बातम्या बघत होतो. पांडू आला आणि माझ्या शेजारच्या खुर्चीवर बसला. त्याला बघून आई ताबडतोब बाहेर आली आणि 'व्यवस्थित पडली का? ढापं मारून झालं का? बडोदं किती पडतील? दुसरं आनी काय निघंल का? जळाण किती हुईल?' हे सगळं विचारून घेतलं. पांडू जेवढ्याला तेवढंच बोलला.

आई चहा ठेवायला आत गेली आणि पांडू मला म्हणाला, ''दोनशे रुपय दे.''

''कशाला?'' कपाळावर आठ्या पाडीत मी विचारलं.

''शिवाला द्यायला.''

पांडू खोटं बोलतोय हे ओळखाय मला उशीर लागला नाही. मी तडकाफडकी बोललो,

''असलं माझ्याजवळ काय चालणार नाही! जे ठरीवलंय त्यात बदल करणार नाही का कसली आहे ती तडजोड करणार नाही!''

''तुला द्यायचं हायत का न्हाईत?''

''नाहीत!'' मी सांगून टाकलं.

क्षणाचाही विलंब न लावता पांडू उठला आणि हिसक्यानं निघून गेला.

मी आत गेलो आणि आईला सांगितलं,

''पांडू गेला. चहा नको म्हणाला. जावून जेवणार आहे.''

मी आईला खरं काय ते सांगितलं नाही.

दुसऱ्या दिवशी आईनं घरातलं कामधाम-सगळं लवकरच आटीपलं आणि ती नाळव्याला गेली. तिला आपली पडल्याली झाडं कवा बघीन झालं होतं. मी जरा मागनं येतो म्हणून सांगितलं होतं.

मी गेलो तवा आई आंब्याच्या झाडाखाली बसली होती. ती दोघंही कुठं दिसत नव्हती. मी आईला विचारलं,

''ती कुठं आहेत?''

''ती न्हाईत नुका आल्याली.'' आईनं सांगितलं.

पांडूनं मला डाव दिला होता!

आई मला म्हणाली, ''ती कां रं आली नसतील?''

मी आईला त्या पाठीमागचं खरं कारण सांगितलं. ते ऐकून आई माझ्यावरच तरपासली.

''त्यो दारू प्यूंदे न्हाई तर काय तरी करूंदे तिकडं! सावकास नागडा नाचं, ना. तुझं काय जातंय? आपलं येवढं काम झालं की कशाला लागतोय त्यो आमाला?''

मी तिच्याबरोबर काय लांबड न लावता उठलो आणि उन्हाचाच तिथनं वाटंला लागलो. आईनं मला 'कुठं जातोस?' म्हणून विचारलं नाही.

मी सरळ पांडूच्या घरी गेलो. पांडूच्या

घराला कुलूप होतं. शिवाच्या घरला जावावं वाटलं. पण आणि विचार केला, त्यो आता कुठला घरात असंल? आणि असला घरात तरी त्याला विचारून काय उपयोगाचं नव्हतं. त्याच्याबरोबर मी काय व्यवहार ठरीवल्याला नव्हता.

संध्याकाळी वाटंकरी शामूतात्या घरी आला. मी त्याला झाला प्रकार सगळा पहिल्यापासून सांगू लागलो. मी सांगत असताना आई दरवाजाजवळ येऊन उभी राहिली होती. ती माझ्याबरोबर जरा रागातच होती. शामूतात्यानं माझं सगळं ऐकून घेतलं आणि हसत म्हणाला,

''मला ते समजलंय. मान्याचा शिवा भेटलाता. पांडू नि त्यो धाब्यावर जेवाय जानार हुतीत. दारूच्या नि मटनाच्या तलपंला तू पैसे न्हाई दिलंस म्हनून त्याला राग आला.''

''अगोदर ठरीवल्यालं सगळं गेलं खड्ड्यात?'' मी वैतागून बोललो.

''आरं, किती केलं तर त्यो दारुडा. काम मिळायसाठी तुझ्याबरुबर खोटं बोलला. त्याबगार तू त्याला देनार न्हाईस हे त्याला चांगलं म्हाईत हुतं. चार दिसाचं काम ते. त्यातलं शिवाला शंभर दिलं असतील. न्हाई तर नुस्तं जेवाण देनार असंल. पाचशे रुपय त्याला राहत्यात. येवढी हजरी त्याला च्यार दिसांत कोन देनार हाय?''

शामूतात्यानं सांगितल्यालं माझ्या डोक्यात आलं. काम मिळायसाठी पांडूनं आपल्या निर्णयात केवळ व्यवहार ठरवण्यापुरती केलेली ती तडजोड होती; प्रत्यक्षात ती तो अमलात आणणार नव्हता.

''आता राहिल्यालं काम दुसऱ्या- कुणा-कडनं तरी करून घ्यूया?'' मी विचारलं.

''तू किती जरी पैसं दिलंस तरी असल्या अर्ध्या राह्यल्याल्या कामात कोन हात घालीत न्हाई.'' शामूतात्यानं सांगितलं. ''त्यापेक्षा दे जा त्येचं त्येला पैसं आनी घे जा काम करून. त्यो दारू प्यूं दे न्हाईतर कायतरी करूदे, तुझं काय जातंय?''

आई जे म्हणतीया तेच तोही म्हणाला. आईचेच शब्द वापरून.

''माझंबीन त्येच मत हाय. खरं ह्येला सांगितल्यालं कुठं पटतंय? त्येच्या बायका-पोरांची काळजी करतोय!'' आईनं आलेली संधी सोडली नाही.

''आरं, अशी किती गावात दारुडी हायत. ह्यो पांडू बरा खरं बाकीची नगोत. येकायेकाला बायकूनं रोजगार करून आनून त्येंच्या दारूला पैसं द्यायला लागल्यात. तू कुनाकुनाच्या म्हनून परपंच्याची काळजी करायचाच? खुळ्यासारखं आसं वागू नगोस!''

शामूतात्यानं मला एकदम खुळ्यात काढलं होतं. होय! त्याच्या आणि आईच्या दृष्टिकोनातून मी खुळाच होतो. मी गप्प होतो. तोच पुढं बोलू लागला,

''गावाशेजारच्या तिनी धाब्यांवर जावून बघ जा. बसाय जागा मिळत न्हाई. इतकी गर्दी असतीया. कुतरी कापून घातली तरी खातीलं. घरात बायकापोरं उपाशी मरत्यात आनी ही दारुडी दारू प्यून मजेत जेवत्यात. त्यास्नी आपल्या बायकापोरांची काळजी न्हाई नि तू करनारा कोन?''

शामूतात्या म्हणतोय तसा मी त्यांचा कोणच नव्हतो. मी गप्पगार बसलो होतो आणि शामूतात्याला बोलायला चांगलाच हुरूप आला होता,

''मी म्हनतोय तसं पैसं त्याच्या हातात दे. चुकी झाली म्हन आनी काम तेवढं ग्वॉड बोलून करून घे.''

शामूतात्यानं सांगितल्यालं मला अजिबात पटलं नव्हतं. पण मी काय बोलाय गेलो नाही. गप्प बसलो मुक्क्यासारखा. आपून सांगत्यालं पटत नाही, हे शामूतात्यानं ओळखलं. तो म्हणाला,

''तुला पांडूच्या बायकापोरांची खरोखरच काळजी वाटत असली तर त्याचं त्याला पैसं दे. आनी तेवढंच त्येच्या बायकूलाबीन दे. म्हंजे तुझी झाडं तोडून हुतील आनी तू म्हनतोस तसं तुझा पैसा त्याच्या घरखर्चाला लागंल.''

शामूतात्या सांगून हसला. मीही उगंचच हसलो. त्यानं आता लवकरात लवकर उठून जावावं असं मला वाटायला लागलं. मी गप्प बसंल तसं त्यानं लयच लावलं होतं. मी काहीच बोलत नाही हे बघून तो म्हणाला,

''बघ, तुला कसं वाटतंय तसं कर. मला भांगलनीला च्यार माणसं बघायची हायत. मी जावू?''

माझ्या मनाला तेवढंच बरं वाटलं. मी ताबडतोब मान हलवून मोकळा झालो.

शामूतात्या गेल्यावर आई माझ्याशी न बोलताच आत गेली. पांडूच्या आत्ताच्या आत्ता घरी जावावं आणि काय म्हणतोय एकदा बघावं, माझ्या मनात आलं. मी तसाच भिरमिटीत उठलो नि पांडूच्या घरी गेलो.

सोप्यात जावून पांडूला हाक मारली.

''हाय जा पाठीमागं.'' मधघरातनं पांडूच्या आईनं सांगितलं.

मी सरळ पाठीमागं गेलो आणि खोलीबाहेर उभा राहिलो. चुलीसमोर बसल्याली त्याची बायको मला बघून म्हणाली, ''आत या. खोलीत झोपलाय.''

मी खोलीत गेलो. पांडू आतल्या भिंतीकडंला पटकरावर झोपला होता. हाताची घडी करून त्यात डोकं घालून तोंड भिंतीकडं केलं होतं. मी दुचमाटून उभा राहिलो. खरं तर रागानं आलो होतो, पण काय बोलायला होईना.

चुलीसमोर बसल्याली त्याची बायको पिसाळली, ''भाड्याऽऽ झोपलायस का? ऊठ वर आनी सांग त्यास्नी कां आलो न्हाई ते!''

तिनं सरळ रागाच्या भिरमिटीत एकेरीच बोलवायला सुरू केलं होतं. मी पिसाळायचं सोडून तीच पिसाळली होती.

''नाही त्या वेळंला कसला झोपलायस?'' मी आपलं बोलायचं म्हणून बोललो.

''दिसभर उन्हातान्हातून काम करून करून थकलाय. बायकापोरास्नी कमाई करून घ्यून आलाय!'' ती बोलली.

''पांडू, हे काय बरं नाही बाबा.'' मी म्हणालो.

''मी ईत न्हाई. राहील्यालं कुनाकडनं तरी करून घे जा.'' माझ्याकडं न बघता भिताडाकडंनंच त्यानं सांगितलं.

मी काय बोललो नाही. तीच चवताळली,

''भाड्या, मग तोडायला कशाला घेटलंतंस जमत न्हाई तर? अर्धं राहिल्यालं

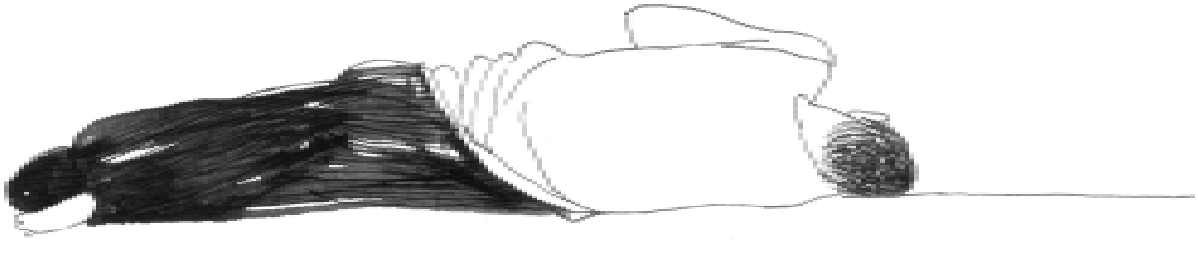

कोन करील? तुझ्यावानी ते रिकामं न्हाईत तूज्या पाठीमागं लागाय. जग बायकू करतंय म्हनून तू केलीस नि पोरं काढलीस!''

ती तव्यागत तापली होती आणि लाह्या उडाव्या तसे शब्द तिच्या तोंडातून उडत होते. पांडू तिला एकही शब्द बोलत नव्हता. तो अपराधी होता. त्याच्याकडं बोलायसारखं काही नव्हतं. तिचं लाह्या उडवाय चालू होतं,

''तुझ्या कामाचं काय हाय ते पैसं घे. कुनाला लागत्यात ते? आजपातूर दिलं न्हाईस; आमी काय मेलो न्हाई. मला नगो तुझं पैसं. तूच भाड्या मिंदा हून खा. गू खालूच्यासारखा!''

मी अजून उभाच होतो. ती मला म्हणाली, ''बसा तरी.''

पात्यालं घेऊन त्यात कपानं पाणी मोजून ओतू लागली. मला चहा ठेवते हे मी ओळखलं आणि म्हणालो,

''वैनी, चहा नको आता. जावून जेवणार. उगंच भूकमोड हुतीया.''

''जरा ठेवतो की.''

''नकोच.'' मी कळकळीनं सांगितलं. मी अजून बसल्यालो नव्हतो.

''बसा. मी ठेवीत न्हाई.'' तिनं सांगितलं. ''हे काय मनावं घ्यू नगा. आमच्या पाठीमागं दररोजचं लागल्यालं हाय. सटवीनं रांडनं जे लिवलंय ते निस्तरायला पायजे की!''

''होय, त्यावं काय उपाय नाही.'' मी म्हणालो आणि बाहेर येऊन मधघराच्या उंबऱ्यावर बसलो. माझ्या पाठोपाठ खोलीच्या दरवाजात येऊन ती उभी राहिली आणि म्हणाली,

''आज सकाळी सातला वैरणीचा गठ्ठा आणून टाकला नि घटकाभरानं कसं तरी खावून भाईर पडल्यात ते आता आल्यात.''

मनाचा ओपसा घालवून ती आता शांत झालेली दिसत होती.

''कुठं गेलता?'' मी चौकशी केली.

''पाटलाच्या येसूअण्णाची वाकुरी-मारायला. त्यांच्याकडं घाण्याची घरची दारू हाय. मग असली दारुडी बलीवल्याबरुबर तयारच हुत्यात. जेवणाव नि दारूव राबवून घेतोय आपला जनावरं राबवून घेटल्या-सारखी!''

''आता जेवूण आलाय?'' मी विचारलं.

''व्हय. पावनेर असंल.'' तिनं सांगितलं.

येसूअण्णाचा विषय निघाला म्हणल्यावर मधघरातनं चुलीसमोरनं बनाकाकू बोलली,

''आपली सगळी पोरं नोकरीला लावल्यात नि शेती सगळी अशी करून घेतोय. आतापातूर गप हुतो. खरं आता गप बसत न्हाई. नुस्ता बोलवाय यूंदे, मग सांगतो, आमच्या पोराला बलीवीत जावू नगोस म्हणून. असला मोठा तर त्याच्या घरात त्यो, आमाला घ्यून काय करायचा हाय?''

पांडू पूर्वी माझ्यात कामाला येत होता त्या वेळी तिचं असंच माझ्याविषयी मत असावं. आणि त्यात काय चूक नाही. आज जरी नसलं तरी पूर्वी मी तरी काय केलंय? येसूअण्णाच्यात नि माझ्यात काय फरक? तो आपल्या घरची दारू आहे म्हणून अधिक माप दित असंल आणि काम करून घेत असंल. मी त्याच्याइतकी दित नसलो तरी कवाकवा दित होतो. मग एकदा दिली काय नि दहादा दिली काय? जास्त दिली काय नि कमी दिली काय? दिली म्हणजे दिली. माझ्यात आणि येसूअण्णाच्यात फरक इतकाच की, मला पांडूचं सततचं दारू पिणं खटकायचं, म्हणून त्याला समजावून सांगायचो. येसूअण्णा तसा विचार करणारा माणूस नव्हता. कुणीकडून तरी आपलं काम झालं, मग दुसऱ्याचं काय का होईना या मताचा होता. नाही तर आपून इस्टनदार आणि वाडवडलांपासून पैशाअडक्यानं जाम असूनही आपली तिन्हीच्या तिन्ही मुलं नोकरीला लावली नसती. गावातल्या राजकारणात येसूअण्णा एका पार्टीचा प्रमुख होता. सोसायटी, डेअरी, इरिगेशन, पतसंस्था काढल्या होत्या आणि अण्णाची त्यांमध्ये एकतर्फी सत्ता होती. गावाबाहेरच्या मोठमोठ्या पुढाऱ्यांत ऊठबस होती. या सर्वांचा अण्णानं फायदा उपटला होता. एक पोरगं साखरकारखान्यात, एक जिल्हा दूध संघात आणि एक जिल्हा बँकेत चिकटून मोकळा झाला होता.

''मी जातो. बघू या नंतर.'' मी पांडूच्या बायकोला म्हणालो आणि उठलो. मधघरात दोन्ही नातवंडं आपल्या आजीसमोर जेवाय बसली होती. घरात चाललयालं नेहमीचंच असल्यानं ते त्यांच्या सवयीचं झालं असावं. आजीजवळ जेवाय बसल्याली ती पोरं बघून मला फार बरं वाटलं. मी कौतुकानं म्हणालो,

''नातवंडं आजीकडं जेवाय लागल्यात वाटतं?''

''व्हय, ती माझ्याकडंच असत्यात.'' पांडूची आई म्हणाली, ''जेवतोस?''

''जेवा जेवा.'' मी म्हणालो.

''करतो म्हनला?'' तिनं हळू आवाजात विचारलं.

''त्यो बोलायच्या मूडमध्ये नाही. मागनं बघू या.'' मी सांगितलं आणि बाहेर आलो.

मी चप्पल घालायला लागलो तोपर्यंत पांडूची बायको डोकीवरचा पदर सरळ करत गडबडीनं बाहेर आली आणि म्हणाली,

''तुमी त्यांना अजून किती पैसं द्यायचं हायसा?''

''चारशे.''

''तुमच्याकडं आता हायत?''

''आहेत.'' मी सांगितलं.

''द्या तर.'' ती म्हणाली.

मला काय सरळ समजेना. पण मी विचारीत बसलो नाही. शर्टाच्या खिशात हात घातला आणि चारशे रुपये काढून तिच्या हातात दिलं.

''उद्या ते कामाला येतील. ग्वॉड बोलून तेवढं करून घ्या. कसलाच इषय काढू नगा नि समजावून सांगायच्याबीन भानगडीत पडू नगा.'' ती म्हणाली. ''उद्या सकाळी त्यांचं त्यांना पैसं देतो.''

''इतकं भांडूनबी त्याला पैसे द्यायला पाहिजे?''

''त्याबिगार तुमचं कामच हुनार न्हाई. आमच्या माणसाची खोड मला चांगली म्हाईत हाय. देवानं जरी ह्यून त्यांच्यापुढं डोकं फोडलं तरी काय फरक पडणार न्हाई!''

आपण जे ठरवलं होतं त्यावर आता पाणी पडलं होतं. पांडूनं मातूर आपून ठरीवल्यालं तडीस नेलं होतं. मी काही बोललो नाही.

तीच बोलू लागली,

''मी रागाच्या भरात वाईट वंगाळ तुमच्यासमोर बोललो ते पैशासाठी नव्हं. त्यांचा योक पैसा मला नगो. मी माप घट्ट हाय. खरं आपला पैसा चांगल्यासाठी खरचुंद्यात. चांगलंचुंगलं खाऊंद्यात. मी आनी त्यासाठी पैसं देतो. मला मग भंग्याची बारडी उचलायला लागंना! सारख्या दारूनं काय तरी झालं तर करायचं काय सांगा? आमची दोन पोरं हायत नकावडी...''

तिचं डोळं पाण्यानं भरलं होतं. मला काय बोलावं हेच समजेना. नवऱ्याला मगाशी ती जे रागानं बोलत होती त्याचं खरं कारण मला समजलं!

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी
स्थापन केलेल्या व लोकाश्रयावर
चाललेल्या हिंगणे स्त्री-शिक्षण-
संस्थेत १५० विद्यार्थिनींस नादार,
अर्धनादार म्हणून घेतले जाते.
तरी या दिवाळीत संस्थेकडे
भाऊबीज पाठवा.
कार्याध्यक्ष,
भाऊबीज भेट मंडळ,
कर्वेनगर, पुणे २९

तीज भदरनीस

अनिल अवचट

प्रतिभा

दारात एक तरुण पोरगा उभा. काटकुळा, सरळ नाकाचा. तिशीतला असावा. चौकडीचा शर्ट आत खोचलेला. हसून म्हणाला, ''काका, ओळखलंत ना?''

मी ''नाही'' म्हणालो.

तो म्हणाला, ''वेंगुर्लेकर.''

मी म्हणालो, ''तरीही नाही ओळखलं.''

तसा तो म्हणाला, ''मी प्रतिभा...''

मी त्याला थांबवलं. डोळ्यांपुढं प्रकाश पडला होता. म्हणालो, ''तू दिलीप का?''

तो हसून म्हणाला, ''हो.''

बाप रे! किती दिवस मी याची वाट पाहत होतो. याची आई प्रतिभा आमच्याकडे राहूनच काम करत होती. ती खूप वर्षांत भेटली नव्हती. ती कुठं असते, काय करते, काहीच पत्ता नव्हता.

म्हणून उत्स्फूर्तपणे विचारलं, ''प्रतिभा कशी आहे?''

''आई कधीच गेली.''

''गेली?''

''हो. कॅन्सर!''

मन सुन्न झालं. घरचीच अशी काही बातमी ऐकावी, असा प्रसंग. दिलीप सांगत होता, ''शेवटी दोन वर्षं 'ससून'ला, तीन वर्षं 'संजीवन'ला काढली. रक्ताचं पाणी व्हायचं त्या कॅन्सरमध्ये. शेवटी दोन वर्षं अंथरुणातच होती...''

प्रतिभा तशी धष्टपुष्ट, किंचित स्थूल अंगाचीच. आठवली. शेवटी काय झालं असेल तिचं? कशी दिसत असेल? या जेमतेम मिळवणाऱ्या पोरानं कसा तो खर्च सोसला असेल?

सुनंदा तेव्हा 'महिला सेवाग्राम'मध्ये रविवारी काम करायची. तिथं राहणाऱ्या निराधार स्त्रियांमधल्या–ज्यांना मानसिक प्रॉब्लेम असतील, त्यांच्यावर ती उपचार करायची. तिथून तिनं प्रतिभाला कामाला आणलं. तशी सकाळ, संध्याकाळ स्वयंपाक व मुलींना सांभाळायला प्लोमिना होतीच; पण तिचीही मुलं लहान होती. तिला जाऊन-येऊन काम करावं लागे. म्हणून एक चोवीस तास राहणारी बाई आवश्यक वाटली. गोल साडी, ठसठशीत चेहरा, केस बाजूनं कुरळे. चाळिशीतली असावी. ते कुटुंब गोव्याकडचं, म्हणून तिच्या भाषेचे हेल गोव्याकडचे. प्लोमिना व आसपासच्या काम करणाऱ्या बायांमध्ये ती फारशी मिसळत नसे. घरात प्लोमिना प्रमुख होती. प्रतिभा धुणं, भांडी, झाडलोट असलं दुय्यम काम

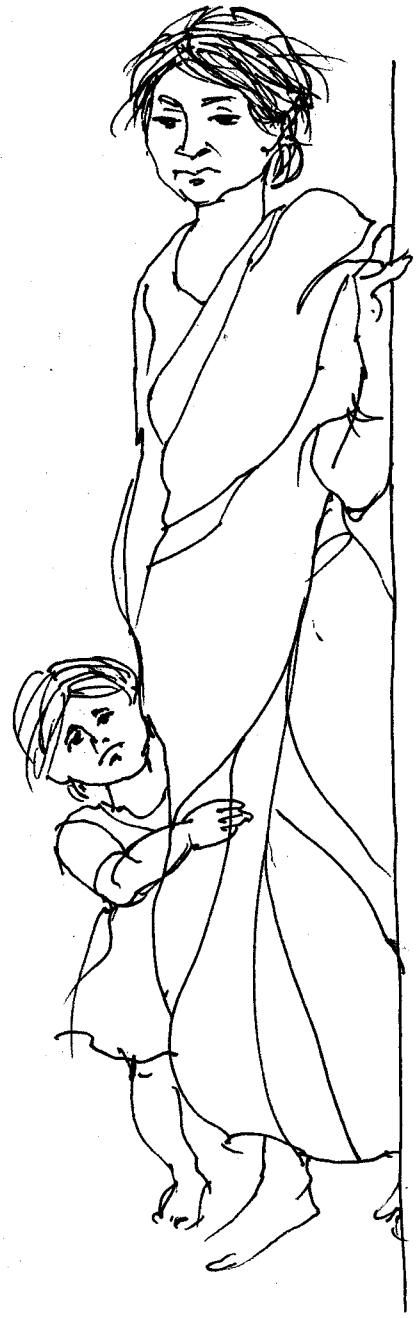

करायची. असल्या कामासाठी तिच्या शरीरामुळं हालचाली चपळ, चटपटीत नव्हत्या. ती लवकरच दमायची. आणि तिला तिचं दुय्यम स्थान फार बोचायचं. ती सारखी म्हणे, ''मी फार चांगल्या घरची आहे. गोव्याला आमची शेतीवाडी आहे. माझे दीर बांद्र्याला डॉक्टर आहेत. हा प्रसंग आला. नाही तर घरचे आम्ही सगळे चांगले आहोत.''

फ्लोमिना व इतर बायका तिला हसत असत. मुक्ता चार वर्षांची. यशो दोनेक वर्षांची असेल. यशोला ती 'राणू' म्हणून जवळ घेऊ पाहायची. लाड करू पाहायची. पण यशोला तिची सवय नसल्यानं ती फार जवळ जात नसे. प्रतिभा त्यावर जास्तच 'राणू, राणू' करत असे.

या वयातही तिला पाच मुलं झाली होती. त्यांतलं सगळ्यांत धाकटं तर जेमतेम वर्षा-दीडवर्षाचं असेल. ते सेवाग्राममधल्या अनाथाश्रमात ठेवलेलं होतं. बाकीचे रिमांड होम किंवा सर्टिफाइड स्कूलमध्ये, वेगवेगळ्या गावी. तिचा नवरा दारुडा होता. त्यानं दारूसाठी घरातल्या गाद्याही विकल्या होत्या. प्रतिभाला पोरांसहित घराबाहेर काढलं होतं. तो पुण्यातच एका सिनेमा थिएटरमध्ये डोअरकीपर म्हणून कामाला होता.

हे सगळं प्रतिभानं हळूहळू, तुकड्या-तुकड्यानं सांगितलं. सुनंदानं तिची फाइल वाचल्यामुळं तिला ते आधीच माहीत होतं. पण मला ते नवीन होतं. या तिच्या फरफटीमुळं तिच्याविषयी अनुकंपा वाटे. पण तिची, चांगल्या घरातली असल्याची ऐट, चटपटीतपणाचा अभाव, या सगळ्यांमुळं जमवून घेणं अवघड नाही.

सुनंदा एक दिवस गावाला जाऊन दुसऱ्या दिवशी परत येणार होती. रात्री घरात मुली, मी आणि प्रतिभाच असणार होतो. बैठकीच्या खोलीत आम्ही तिघं झोपलो. प्रतिभा शेजारच्या खोलीत झोपली. झोपताना तिनं हळूच तिच्या खोलीतल्या दाराला आतून कडी लावून घेतली. तो आवाज मी ऐकला तेव्हा धक्काच बसला. माझी हीच का पारख केली तिनं? कसं असं वाटू शकतं तिला? पण नंतर विचार केला, तिच्या दृष्टीनं ते बरोबर आहे. एवढ्या संकटांमध्ये आणखी एक नको. पुरुषाच्या मनात कधी काय येईल, हे कसं सांगावं–असा विचार तिनं केला असणार.

सुनंदा आल्यावर मी तिला हे सांगितलं. ती वैतागलीच. तिच्याकडून फ्लोमिनाला कळलं. तिला मात्र हे फार लागलं. ती तिला म्हणाली, ''अगं, तेरे मन में कैसा आ गया? कैसी औरत है तुम? अपना सायब, देव आदमी है–देव आदमी, समझे?'' संध्याकाळी फ्लोमिनाला न्यायला तिचा नवरा–अप्पा–आला. त्यानंही हेच सुनावलं. देव आदमी! हे शब्दांचं मिश्रण मला नवीन होतं. मनातून हसलोच. आपल्याविषयी हा असा चांगला भाव त्यांच्या मनात आहे, हे पाहून बरंही वाटत होतं. पण मी प्रतिभावर रागावलो मात्र नव्हतो. कारण तिनं दक्षता घेणं हे साहजिकच होतं.

काही झालं तरी एक-दीड वर्षाच्या पोरापासून परिस्थितीनं दुरावलेली ती एक आई होती. सगळ्यांत थोरलं पोर आठ-नऊ वर्षांचं. ती पोरं कुठं विखुरलेली. कसं राहील कुणाचं मन थाऱ्यावर? कामात तिच्या अनेकदा चुका होत. आणि एका चुकीनं तिचा आत्मविश्वास ढासळून दुसरी चूक. असं होत राही.

मी सुनंदाला म्हटलं, ''तिच्या सगळ्या पोरांना आपण दिवाळीला आपल्या घरी आणू या का?'' तिला ती कल्पना आवडली. सेवाग्राममधल्या मुलाला आणणं सोपं होतं. पण इतरांच्या बाबतीत कोर्टाच्या परवानग्या काढणं भाग होतं. रिमांड होम हे जुव्हेनाइल कोर्टाच्या अखत्यारीत असतं. सगळीकडे जाऊन मी अर्ज करून परवानग्या काढल्या. त्यानिमित्त रिमांड होमचं विश्व पाहायला मिळालं. प्रतिभाची पोरं मळकट कपड्यांतली, अस्वच्छ राहणीची होती. चेहऱ्यावर मूलपणाचा तजेला नव्हता. इतर सगळ्यांपेक्षा ती भाग्यवान होती; कारण इतर कुणाला असं दिवाळीत न्यायला कुणी आलं नव्हतं.

घरी आणलं, ते सगळे खूप महिन्यांनी एकमेकांना भेटत होते. एकमेकांना सारखे मिठ्या मारत होते. एक मधल्या खोलीतलं दृश्य आठवतंय. सगळ्यांत लहान मुलाला कुणी तरी मांडीत घेतलं होतं. बाकीचे त्याच्या भोवती जमलेले. तेवढ्यात दुसरं पोर म्हणत होतं, ''आता मला घेऊ दे ना त्याला.'' की मग लहान पोर त्याच्या मांडीत जाई. त्या पोराला ते मोठं पोर दोन्हीकडून आवळून बसे. ते हातही लहान मुलांचे होते. सगळीच लहान पोरं पण त्यांतल्या त्यात सगळ्यांत थोरला दिलीप शांत चेहऱ्याचा. प्रतिभा त्याला जबाबदारीनं काम सांगे. तो ती करायचा. घरी येऊन काही दिवस झाले, तोच ती मुलं उजळू लागली. प्रतिभा त्यांच्या केसातल्या उवा काढायची. तेल लावून आंघोळ घालायची. शिकेकाईनं केस धुवायची. तरी वागण्यातून वेगळेपण जाणवेच. कुणाला नाव विचारलं की म्हणे, ''वेंगुर्लेकर.'' आपली पोरं असं कधी बोलत नाहीत. पण ती संस्थेत राहत होती. तिथं त्याच नावानं ओळखलं जातं. कसलं हे बालपण! आमच्या मुली त्यांच्यात छान मिसळल्या होत्या. सगळ्यांनी मिळून किल्ला करायचा ठरवलं. सगळ्या वानरसेनेनं पातेली, मग, घेऊन ग्राउंड पलीकडच्या खड्ड्यातून माती आणून घराच्या पायऱ्यांच्या कोपऱ्यात रिचवली. चिखलानं सगळे बरबटून निघाले. मी मंडईतून त्यांना मातीचे रंगीत शिपाई, शिवाजी, वगैरे आणून दिले. किल्ला सुकल्यावर त्यांनी ते मांडले. पणत्या लावल्या. मला मुक्ता सांगत आली, की ''बाबा, ते त्या खेळण्यांची बाहेर पाळीपाळीनं राखण करतात. आणि रात्री दिलीप सगळी खेळणी घरात उचलून आणतो. कितीदा सांगितलं तरी.'' मी दिलीपला सांगितलं, ''अरे, इथं कुणी उचलून नेत नाही काही.'' पण त्यांना ती तिकडची सवय असावी. किल्ल्यापुढं पोतं टाकून एखादं लहान पोर जबाबदारीनं राखण करत बसलेलं, हे दृश्य आठवलं की मन गलबलतं.

एके दिवशी सुनंदाला हॉस्पिटलमध्ये फोन आला की, प्रतिभाचा नवरा गेला. सेवाग्राममधून फोन आला असावा. त्याचा मृत्यू बांद्रा इथल्या भावाकडे झाला होता. ज्या नवऱ्यानं तिला इतकं छळलं, रस्त्यावर काढलं असलं, तरी तिचे डोळे पाण्यानं डबडबले. आम्ही मुंबईचं तिकीट काढून देऊन सक्काळीच तिला रवाना केलं. म्हटलं, ''येण्याची काही घाई करू नकोस. सगळे दिवस पुरे करून आलीस तरी चालेल.'' ती रडतच ''हो'' म्हणाली.

पण ती रात्री परत हजर. चेहरा कमालीचा खचलेला. सुनंदाला ती नंतर सांगत होती, बांद्र्याच्या डॉक्टरदिरानं ती येताक्षणीच सांगितलं, की ''घरात पाऊल टाकू नकोस. आता तुझा या घराचा संबंध संपला.'' गेल्यापावली ती परत आली. त्या दिराला वाटलं असणार, आत्ता ही चिकटली, की कायमची चिकटेल. कुणी जबाबदारी घ्यायची?

नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर रडली नसेल, तेवढी आल्यावर निराधार झाल्यानं ती रडली. गॅसवर पातेलं ठेवून तिनं पाणी गरम केलं. रात्रीच आंघोळ केली. सकाळी उठली ती कोरड्या डोळ्यांनी. दिलीपला बोलावून घेतलं. ''आता तू मोठा आहेस. जबाबदारीनं वागायचं आहे,'' वगैरे उपदेश केला. ते चवथीतलं काटकुळं पोर गंभीरपणं डोकं हलवत होतं. नंतर प्रतिभाचं वागणं बदललं. ती कामं बिनचूक करू लागली. फ्लोमिनाशी चांगलं जमवून घेऊ लागली.

सुनंदानं तिला विचारलं, ''तुला शिवण येतं ना?'' ती ''हो'' म्हणाल्यावर तिला एका हॉटेलच्या लिनन डिपार्टमेंटमध्ये पडदे, चादरी, शिवण्याच्या कामाविषयी सांगितलं. ते काम सेवाग्राममध्ये राहून करावं लागणार होतं. तिथं पैसे जास्त मिळणार होते. ती तयार झाली. तिला एक बॅग व पिशवी यांच्यासह मी स्कूटरवरून सेवाग्रामला सोडलं. उतरताना म्हणाली, ''राणूकडं लक्ष ठेवा नीट. ती जरा अवखळ आहे. रस्त्याकडं

धावत सुटते कधी.'' मी ''हो'' म्हटलं.

नंतर भेटी कमी झाल्या.

कधी तरी दुपारी उगवायची. लांबूनच राणूला हाका मारत यायची. संस्थेत गरम पाण्याच्या आंघोळीची सोय नसे. मग इथं आल्या आल्या गॅसवर पाणी चढवायची. (आम्ही सगळे गार पाणीवाले, म्हणून गिझर नव्हता.) आंघोळ करून केस मोकळे सोडून वाळवत बसायची. घरची चौकशी करायची. हाताला येईल ती आवराआवर करायची. कधी राहायची. कधी जेवून जायची. तिला हे घर तिचं वाटत होतं. हे पाहून आम्हांला छान वाटायचं. कधी सुनंदाच्या संध्याकाळच्या दवाखान्यात येऊन, भेटून खुशाली सांगून जायची.

मला एकदा गरवारे कॉलेजमागच्या पुलावर भेटली. म्हणाली, ''दिलीप आता मोठा झाला. त्याला नोकरी लागली. आता आम्ही खोली घेतलीय भाड्यानं. आणि सगळे एकत्र राहतो.'' अखेरीस तिचं म्हणून एक घर झालं होतं. आणि तिथं सगळ्या मुलांबरोबर ती राहू शकत होती.

सुनंदा गेली तेव्हा ती भेटायला आली किंवा नाही, ते आठवत नाही. आणि आता दिलीपकडून ती गेल्याचीच बातमी.

दिलीप त्याच्या संसारातल्या समस्या सांगत होता. आता घर स्वत:चं होतं. पण त्याचा चार हजार रुपये हप्ता भरावा लागत होता. त्यातच त्याचा जवळपास सगळा पगार जात होता. बायकोला चांगली नोकरी होती. इतकी वर्षं काम करून मालकानं काही कारण न देता एका क्षणात नोकरीतून काढून टाकलं. आताची तिची नोकरी खूपच कमी पगाराची. त्याला शाळेत जाणारा मुलगा, त्याला शाळेत पाठवण्याचा दोनशे रुपये खर्च, तो क्रिकेट चांगलं खेळतो म्हणून त्याचा खर्च, अशानं तो भंडावून गेला होता. आईच्या आजारपणाचा सगळा खर्च त्यानंच पेलला होता. दोघी बहिणींची लग्नं होऊन मुंबईला चांगल्या घरी त्या पडल्या होत्या. भावंडंही शिकून नोकऱ्या करत होती. प्रतिभानं आणि दिलीपनं हे कुटुंब अक्षरश: गाळातून वर काढलं होतं. आता त्यांच्या समस्या वेगळ्या होत्या. त्या वेळी ते रस्त्यावर होते, आता ते छपराखाली होते. जरा ती विसावा घेऊ शकणार, तेव्हा तिचं कॅन्सरपर्व सुरू झालं होतं.

मी आत जाऊन माझ्या नातवासाठी आणलेलं महागडं खेळणं आणलं आणि त्याच्या हातात ठेवलं. म्हटलं, ''हे तुझ्या मुलासाठी.'' माझं एक पुस्तक त्याच्याकडे देऊन म्हटलं, ''हे तुझ्यासाठी.'' पुढं म्हटलं, ''बाकी काही करता नाही येणार, पण यापुढं कधी कुणाचं आजारपण उद्‌भवलं तर मला फोन कर. मी काही तरी व्यवस्था करीन.'' तो मान हलवत होता.

परत निघाल्यावर बाजूच्या भिंतीवर लावलेला सुनंदाचा फोटो त्याला दिसला. म्हणाला, ''आम्हांला सगळ्या जगानं दूर लोटलं, पण यांनी मायेनं जवळ घेतलं.''

आता डोळे भरून यायची पाळी माझ्यावर होती.

वैशाली

काय करत असेल आत्ता वैशाली? आज रविवार संध्याकाळ. राहुलनं नेलं असेल तिला फिरायला? की बसली असेल ती एकटी घरीच? आमच्याकडचं काम सोडल्यापासून तिला दुसरीकडं कामही मिळालं नाहीय अजून. तिच्या आतेसासू राहीबाई आमच्याकडे बरीच वर्षं धुणं-भांड्याचं काम करतात. त्या तिच्या शेजारीच राहतात. त्यांच्याकडे तिच्याविषयी चौकशी केली की त्या उसळून म्हणतात, ''बाऽबा, कशाला करताय तिची चौकशी? कोणी करणार नाही इतकं केलं

तिच्यासाठी. अशी माणसं भेटणार आहेत का कुठं? मूर्ख मुलगी! तिला काही नाही, आणि तुम्ही बसलाय विचारत. कशी आहे वैशाली? लायकी आहे का तिची?''

ही सरबत्ती मी ऐकून घेतो; कारण त्यांचं म्हणणं खरंही असतं एका परीनं. आता तर ती गेल्यावर सारिका नावाची चोवीस तास राहून काम करणारी मुलगीही घरात आलीय. ती नम्र आहे, हसरी आहे. आता तर वैशालीची आठवण व्हायचं कारणही नाही. पण तरीही, कधी तरी तिची आठवण होऊन काळजी वाटते. कसं चाललं असेल तिचं! काय होणार या पोरीचं? तसा तिचा एकूणच सहवास दोन एक वर्षांचाच. आमच्याकडे ज्यांनी कामं केली आहेत, त्या दहा-दहा बारा-बारा (राहीबाई तर अठरा) वर्षं काम करून गेल्यात. गेल्या त्यासुद्धा अपरिहार्य होतं म्हणूनच. आजही येतात बहुतेक जणी घरी, कधी भेटायला, कधी राहायला. वैशालीचंच असं कां झालं, कळत नाही.

आधीची जिजा ओतूरची. ती परत घरी गेल्यावर आम्ही कामाला बाई बघत होतो. घरात मी आणि आईच. यशो दुपारी जेवायला असते. मधल्या काळात पुतण्या अक्षय शिकायला होता. म्हणजे काम फार होतं, असं नव्हतं. त्यात राहीबाई होत्याच, धुणंभांडी, झाडलोटीसाठी. दारात ती उभी राहिली. कामाचं सांगितल्यावर पगाराचं बोलणं झालं. तिनं सांगितलं, ''तेराशे'' दोनतीन तासांच्या कामाला ते जास्त वाटले. आत्तापर्यंत घराचा रिवाज असा, बाई पटली, की ती सांगेल तो पगार द्यायचा. म्हणजे त्या सुरुवातीपासून समाधानी राहतात. मी म्हटलं, ''बाराशे चालेल?''

त्यावर ती ''नाही'' हा एकच शब्द म्हणाली आणि निघून गेली. मी थक्क झालो. ''परवडत नाही'' वगैरे म्हणाली असती, तर पुढं बोलणं शक्य होतं. केवढा हा ठामपणा!

मी नंतर राहीबाईंबरोबर ''तेराशे रुपये मान्य आहेत, कामाला ये'' असा निरोप पाठवला. तशी ती आली. वयानं वीस-बावीस. सावळी, चुणचुणीत. साडी व्यवस्थित नेसलेली. आईचं तिचं जमत गेलं. आमच्या पद्धतीचा कमी तिखट, कमी तेलकट स्वयंपाक तिनं लवकरच अवगत केला. तिच्या मुलायम, पापुद्रेदार पोळ्यांची तर सवयच लागली. बाहेरगावी सुग्रणींच्या हातचं जेवतानाही वैशालीच्या पोळ्या आठवायच्या. आईनं तिला पालकाची पातळभाजी शिकवली, ती आईपेक्षा बहारदार करू लागली. नव्यानं शिकलेली वरणफळं तर पूर्ण अन्नच. एवढंच काय, ओतूरकडचा 'शेंगोळी' हा पदार्थ शिकून अवगत केला.

तिनं आवराआवर तर आपण होऊनच सुरू केली. हळूहळू राहीबाईनं झाडणं, पुसणं तिनं हातात घेतलं. बाथरूमला तर असा उजाळा आला की बस्स! तसा तिचा पगारही हळूहळू वाढवत गेलो.

एकदा मी दुपारी घरी आलो. तर स्वयंपाकघरात भिंतीला टेकून फरशीवर बसलेली, गुडघ्यात मान घालून. अशी ती कधी बसत नाही. मी तिथं उभा राहून विचारलं, ''काय झालं ग वैशाली?'' दोनतीनदा विचारल्यावर मान वर केलेली. तर रडून चेहरा ओला झालेला. माझ्या खोलीत तिला बोलावून समोर बसवलं आणि कारण विचारलं.

''बहीन-भावाची लय आठवण येतीय.''

तिची भावंडं मामाकडं वाघोलीला असतात, हे ऐकून होतो. हिचे आई आणि वडील दोघेही थोड्याच अंतरानं मृत्यू पावले होते. तेव्हा ही तीन भावंडं आज्जीनं (आईच्या आईनं) ठेवून घेतली. धाकटा भाऊ सहासात वर्षांचा, नीट अभ्यास करत नाही. वांड आहे. शाळा बुडवतो. म्हणून त्याची हिला काळजी. शेतावर काम असतं, म्हणून बहीण शाळेत जात नाही. तिची तब्येतही खूप उतरलीय. वगैरे वगैरे. तिच्या अल्पाक्षरी सांगण्यातून मला कळलं.

मी तिला म्हटलं, ''तुझ्या भावंडांना इकडे आणायचं असलं तर आण. त्यांच्या शिक्षणाचा आणि कपड्यालत्त्याचा खर्च मी करीन. तुला आईवडील नाहीत म्हणून एकटं वाटू देऊ नको. मी आहे ना आता, काही अडचण असली तर सांगत जा. मनातलं बोलत जा.''

त्यानंतर ती घरात जास्त आत्मीयतेनं काम करू लागली. ती वाचायला शिकली होती. मधल्या काळात माझी पुस्तकं तिनं वाचून काढली होती. माझ्या ओरिगामीचा पसारा तीच आवरायची. मी एकदा म्हटलं, ''शिकणार का?'' तिनं जरा लाजून मान हलवली. आणि वेळ मिळेल तेव्हा ती माझ्याकडून ओरिगामी शिकू लागली. घरी गेल्यावर आसपासच्या मुलांना ती करून द्यायची. त्यामुळं वस्तीतल्या पोरांमध्ये तिची इज्जत वाढली.

तरी अधूनमधून ती गळपटायची. सकाळी येतानाच तिचा चेहरा कधी पडलेला, कधी प्रक्षुब्ध बघितला की त्या दिवशीच्या कामात तिचं लक्ष नसणार, हे मी, आई समजायचोच. त्यावरून आईचे तिचे खटके. तिला काहीही बोला, चेहरा तसाच ठेवून गप्प बसणं हेच तिचं उत्तर असे. ती नीट असेल तेव्हा मी तिला कारण विचारायचो. (राहीबाईंकडूनही कधी समजायचं.) घरात सासरे. सासूबाई गेलेल्या. दोन भाऊ, त्यांच्या बायका. धाकट्या भावाला दोन की तीन पोरं. हे सगळे समोरच्या गोखलेनगर या पूरग्रस्त वसाहतीत एका तीन छोट्या खोल्यांच्या गाळ्यात बैठ्या चाळीत राहायचे. त्यात या दोन जावांची प्रचंड भांडणं होत. ती जाऊ मुळशी तालुक्यातली. तिला घरदार, आईबाप सगळं होतं. तिकडचा आधार तिला भक्कम होता. ते लोक यायचे-जायचे. वैशालीची ही सगळी बाजू दुबळी. वैशालीचा नवरा राहुलही तब्येतीनं काटकुळा, अशक्त. कुठं तरी वर्कशॉपमध्ये काम करायचा. जावांमधली भांडणं त्या गाळ्यात असलेल्या एका मोरीवरून व्हायची. त्या दोघींचे स्वयंपाक वेगळे, सगळंच वेगळं. पण मोरीतल्या नळावरून भांडणं, आणि संडासच्या वापरावरून. सासरे लक्ष न घालता कामावरून आले की पडून राहत. शेजारीच राहीबाईंचं कुटुंब. त्यांची मुलं, सुना एकत्र नांदत. पण यांचं मात्र असं.

मी एकदा संध्याकाळी अचानकच त्यांच्या घरी पोचलो. गडबडच उडाली. राहीबाई धावत आल्या. वैशालीच्या जावेशी छान गप्पा मारल्या. सासरे आले. त्यांच्याशीही बोललो. राहीबाईंनी त्यांच्या घरी नेलं. एका स्वयंपाकाच्या खोलीत तीन सुना, तीन स्टोव्हवर भाकऱ्या करत होत्या. राहीबाई म्हणाल्या, ''आमच्या घरात चुली वेगळ्या असल्या तरी भांडण नाही. पण या पोरींचं वेगळंच तंत्र.''

मी जाऊन आलो, त्याचा परिणाम झाला असावा. कारण मी कुणाला उपदेश केला नव्हता, की चुका दाखवल्या नव्हत्या. त्यांना हे दिसलं होतं, की वैशालीला आता बाबा आहे. जावेलाही हे समजलं होतं, की माझं तिच्याविषयी मत चांगलंच आहे. वैशालीला आल्यावर सांगितलं, की भांडणं टाळता कशी येतील ते.

काही दिवस बरं चाललं. परत भांडणं जुंपू लागली. माझे प्रयत्न वाया गेले होते. ती भांडून आली की कामावर परिणाम. त्यातून आईचं भांडण. त्यातून तिचं आणखीच गप्पगप्प होणं. घरातलं वातावरण त्यामुळं बिघडत असे. मलाही कळत नसे, काय करू शकतो आपण यात? मी एकदा तिला म्हटलं, ''तुम्ही जागा कां नाही बघत भाड्याची? जवळ मिळेल कुठं तरी.'' तशी ती म्हणाली, ''ह्यांनाच विचारा.''

मी राहुलला बोलावून घेतलं. म्हणालो, ''तुम्ही जागा बघा. त्याचं डिपॉझिट, ॲडव्हान्स काय असेल तो मी देईन.'' त्यावर तो म्हणाला, ''भाड्याची कशाला? आमच्या जागेवर दोन खोल्या चढवल्या तर उलट जास्त चांगलं. खूप लोकांनी चढवल्यात खोल्या. आम्हीच पैसे नाहीत म्हणून राहिलो तसेच.''

''किती खर्च येईल?''

Ad N.K.G.S.B. CO. OP BANK
POSITIVE FROM PARLE

''तीसेक हजार येईल. भाऊ म्हणाला होता, 'तू बांधणार असशील, तर मी पंधरा-वीस हजार देईन त्यातले.'''

''मग काय उरलेले दहा-पंधरा मी देईन. बांधून टाका. इतरांचं बांधून दिलंय असा गवंडी बघ चांगला, आणि आण माझ्याकडे.''

दोघे प्रफुल्लित चेहऱ्यानं गेले. पण वैशाली आली दुसऱ्या दिवशी ती चेहरा पाडून. आपण होऊन सांगायची पद्धतच नव्हती. मीच विचारलं तेव्हा कळलं. राहुलचा भाऊ आता पैसे द्यायला नाही म्हणतोय. त्या वेळी त्याच्याकडे भिशीचे पैसे आले होते. त्यानं यांना घरासाठी देऊ केले होते. पण यांनी ते न घेतल्यानं त्यानं दुसऱ्या कशासाठी खर्चून टाकले.

मी तिला म्हटलं, ''तू काळजी करू नकोस, सगळे पैसे मी देईन.''

माझी आर्थिक स्थिती मध्यमवर्गीय असली तरी सुनंदा गेल्यावर तिच्या ऑफिसचे पैसे आले होते. त्यातनं मी अनेकांना मदत करू शकत असे. मी कुणालाही पैसे देतो म्हणून मुक्तानं आणि आनंदनं (नाडकर्णी) माझ्यावर चेक ठेवला होता. तरी त्यांच्या नकळत मी मदत करत असेच. हे त्यातलंच.

राहुलनं गवंडी आणला. मुक्तांगणची इमारत बांधून घेण्याचा अनुभव पाठीशी असल्यानं मी ज्ञान पाजळू लागताच गवंड्यानं मला खाली आणलं. एकच उभ्या विटेच्या भिंती हे मला अजब वाटलं. पण त्यानं इतरांना तसंच करून दिल्याचं, आणि ती घरं अजून टिकल्याचं दाखवलं. आधी एक खोली आणि संडास-बाथरूमचा प्लॅन होता. पण माझी मुलगी इतक्या कमी जागेत कशी राहणार, म्हणून मी दोन खोल्यांचा प्लॅन करायला लावला. खर्च साठ हजाराच्या आसपास गेला. मी अधूनमधून जागेवर जाऊन पाहणी करत होतो. हे 'लोकॉस्ट' बांधकाम माझ्या समजुतीपलीकडचं होतं. पण आकार येत होता, हे पाहून बरं वाटत होतं.

वैशाली खुशीत होती. माझ्या वहिनीला एकदा ती म्हणाली, ''बाबांनी ना, माझा सोभावच बदललाय.'' आणि ते दिसतच होतं. ते नवीन घरात राहायला गेले. सत्यनारायण घातला. त्यालाही मी जाऊन आलो. वैशाली म्हणाली, ''बाबा, मैन्याचे दोन अडीच हजार रुपये करून तुमचे पैसे फेडू.''

त्या दोघांमिळून चार हजार घरात येणार. त्यातले हे काय फेडणार! मी म्हटलं, ''नाहीत दिले तरी चालेल.'' तिनं डोळे विस्फारून म्हटलं, ''असं कसं बाबा?'' मी म्हटलं, ''अग, यशोसाठी मी केलं असतं तर काय तिच्याकडून पैसे परत घेतले असते का? सोडून दे.''

ती थक्कच झाली.

हे बोलणं अर्थात आईच्या पश्चात. नाही तर तिनं याला विरोधच केला असता. आईला, मी यांना किती पैसे दिले वगैरे गोष्टी फारशा कळू दिल्या नव्हत्या. नाहीतर परत मुक्ता-आनंदपर्यंत ते गेलं असतं.

गोष्टीत असतं ना, नंतर राजाराणी शेवटपर्यंत सुखानं राज्य करत राहिले तसं यांचं होईल असं वाटलं होतं. पण पुढं तिच्यात आणि राहुलमध्येच भांडणं सुरू झाली. ती आईला हे सांगत बसायची. आई माझ्यापर्यंत पोचवायची. मग मी वैशालीला विचारायचो. असं चाललं होतं. तो कधी मित्रांबरोबर ड्रिंक्स घेतो, उशिरा येतो. तंबाखू जोरात. अशा तक्रारी. मी त्याला बोलावून घेतलं. तो मुलगा खरोखरीच सरळ स्वभावाचा. म्हणाला, ''बाबा, परत तुमच्याकडे तक्रार येणार नाही.'' त्यानं म्हटल्याप्रमाणं त्याचं वागणं सुधारलं होतं. त्यांना मूलबाळ होत नव्हतं. मी तिला अनेकदा सांगितलं, माझ्या ओळखीच्या डॉक्टरांकडे जा. तपासण्या करून घे. पण तिनं ते ऐकलं नाही. देवदेवस्की, ज्योतिषी बोलावून कसल्या कसल्या शांती करून घेणं, हे तिचे उद्योग चाललेले. शेवटी हे तिचं आयुष्य आहे, तिनं ते ठरवायचं आहे.

परत तिचं वागणं बदलू लागलं. चऱ्होलीला जत्रा आहे म्हणून दोन दिवसांसाठी जाणार ती चार दिवसांनी येणार. कोंढव्याला मावशी आहे. तिनं बोलावलं म्हणून जाणार. अमक्या दिवशी येईन हा शब्द पाळायचा नाही. आई रोज वाट बघणार. अकरा-साडेअकरानंतर स्वयंपाकाला लागायची. तिचंही वय ऐंशीच्या पुढं. झेपायचं नाही तरी ती करायची. वैशाली आल्यावर तिच्यावर राग निघायचा. मग त्यातून आणखीच अडेलतट्टूपणा. मी, यशोनं तिला बाजूला घेऊन सांगितलं, की ''आजीचं बोलणं मनावर घेऊ नकोस. तू कामाला लाग. आजी विसरून जाईल.'' पण दोघीही ठाम राहिल्या. मला एकदा तर आई म्हणाली, ''तूच तिच्याशी बोल बाबा. माझं ब्लडप्रेशर वाढतं.'' आई आजारी पडली म्हणूनच ओतूरहून या घरात आलेली. तिला जास्त होऊ नये याची दक्षता आम्ही सगळे घेत असू. जरा तब्येत खालीवर झाली की मी व्याकूळ व्हायचो. आणि आता इथं तर ओढवून घेतलेलं कारण.

मग मी वैशालीशी बोलू लागलो. सकाळी साडेदहाला येणं, हा वादाचा मुद्दा असे. ती कबूल करायची. एखादाच दिवस ती तशी यायची. परत अकरा. सव्वाअकरा. कधी तर साडेअकरा होत. आईला बाराला जेवायचं असे. मग मीही त्याच वेळी परत येऊ लागलो. घरात दोनच माणसं. त्यात जेवणाच्या वेळा वेगळ्या कशाला म्हणून. मग उशिरा येऊन वैशालीचा घाईघाईचा स्वयंपाक असे. तो आईला खपत नसे. मी तिला विचारलं, ''तुला साडेदहाच्या वेळी न येण्याची अडचण काय आहे?'' ती यावर काही बोलत नसे. त्यांच्या घरात दोनच माणसं. राहुल सात-साडेसातला जायचा. त्याला डबा करून द्यायचं काम केल्यावर हिला काहीच काम नसायचं. मग कां उशीर?

त्या वादात आईनं तिला घरासाठी घेतलेल्या पैशावरनं टोकलं असणार. ती महिन्याला हजार रुपये आणून अक्षयकडे देऊ लागली. तो तिच्या नावानं बँकेत टाकू लागला. मी तिला म्हटलं, ''मी पैसे मागितलेले नाहीत. हे तुझं तू देते आहेस.'' यावर अर्थात शांतता. दुपारी बाहेरून आलो, वैशाली पोळ्या लाटताना दिसली की म्हणायचो, ''वैशाली, कशी आहेस?'' त्यावर ती वळतसुद्धा नसे. एकदा मी तिला म्हटलं, ''मी असं म्हटलं, की तू म्हणायचं, 'बाबा मी छान आहे.''' यावर ती वळून फक्त हसली. मग मी म्हणालो पुढं म्हणायचं, '''बाबा, तुम्ही कसे आहांत?''' यावर शांतता.

राहीबाई फार संतापायच्या. म्हणायच्या, ''बाबा, तुम्ही त्या गधडीशी जाता कशाला बोलायला? तिची लायकी आहे का?'' पण मी सौजन्य सोडायला तयार नव्हतो. वहिनी, मुली, आई, बहीण सगळे आपसांत म्हणू लागले, ''हिला काढून टाका.'' पण त्यांना पैसे गुंतल्याचं समजलं, तेव्हा काय करावं कळेना. 'तू अशा अयोग्य माणसांना मदत करतोस' हा उपदेश तर जाता-येता.

मध्यंतरी वैशाली दुपारी आईला सोबत म्हणून थांबायची. त्याचे तिला वाढीव पैसे द्यायचे. ते काम कमी केलं, कारण तिचं थांबणं म्हणजे सोबत उरली नव्हती. झाडलोट, फरशीसाठी माझ्या पेशंटची बायको सुवर्णा येऊ लागली. तिचा नवरा आमच्याकडे व्यसनमुक्त झाल्यानं तिचं जीवनच बदललेलं. त्यामुळं तिला बाबासाठी काय करू आणि काय नाही असं झालेलं. त्याला विरोधाभास वैशालीचा. तिला काढून टाकायला मन होत नव्हतं. ती कमालीची प्रामाणिक होती. स्वयंपाकाला सुगरण होती. नवीन येणाऱ्या बाईचा काय भरवसा? शिवाय आतापर्यंत आमच्या घरानं कुणाला काढून टाकलं नव्हतं. येरवड्याहून पत्रकारनगरमध्ये आलो. जागा बदलली. प्लोमिनाला शक्य नव्हतं. म्हणून ती बंद झाली. तरी काही काळ तिनं बहीण कामाला पाठवली. नंतर तिची मुलगी विट्टू आली. तिचं लग्न झालं. मुलींच्या वर्गातली सुरेखा आली. तीही लग्न होऊन गेली. या दोघींच्या पहिल्या मुलाच्या वेळचं बाळंतपण आमच्याकडं झालं होतं. सुनीताला शाळेत चांगली नोकरी

लागली, म्हणून ती गेली. पण आजही अधूनमधून ''बाबा, कसे आहांत?''चा तिचा फोन असतोच. अशा सगळ्या परंपरेत वैशालीचं सगळं अजबच झालेलं.

मी तिला म्हटलं, ''तुला येण्याची जी वेळ जमत असेल ती सांग. आम्ही ती जमवून घेऊ.'' त्यावर उत्तर नव्हतं.

नंतर ती येईनाशी झाली.

आज येईल, उद्या येईल, अशी वाट पाहत राहिलो. पोळ्या बाहेरून मागवून उरलेला स्वयंपाक आई रेटत होती. दोन दिवसांत डोकं शांत होईल, आणि येईल, असं वाटत होतं. पाचसहा दिवसांनंतर आम्हांला कळलं, वैशालीनंच आम्हांला काढून टाकलं आहे!

आता वार्ता कळते ती राहीबाईंकडूनच. आमच्या समोरच्या बिल्डिंगमध्ये तिला काम मिळालं होतं. ते तिनं दोन दिवसांत घालवलं. तिथंच दोनशे रुपयांवर झाडलोट करत होती, आता तेही नाही. राहुलनं पगार झाला की दोन हजार आणून दिले. एका महिन्यात मी नसताना वैशालीनं एक हजार आईकडे आणून दिले. ५७ पैकी १०-१२ फिटले असावेत. कधी फिटतील, फिटतील की नाही, ते माहीत नाही. मी हे पैसे आधीही सोडून दिलेलेच होते–आजही तीच भावना आहे.

मी गावाला असताना मुक्तांगणच्या मुलाच्या सासुरवाडीकडून सारिकाचं आगमन झालं. मी तिकडून फोन केल्यावर आई म्हणाली, ''तिला ठेवून घेतेय. पण तुला एक सांगून ठेवतेय, तिला मुलगी मानायची नाही. तिला लाडाचं नाव ठेवायचं नाही. कसलीही मदत करायची नाही. समजलं? तू डोक्यावर चढवून ठेवतोस म्हणून ही माणसं बिघडतात.'' आईकडनं जशा एकावर एक चपराकी खात होतो या वयात.

आमच्या घरात, सगळे तोंडावर बोलत नसले तरी याबाबत आईशी सगळे सहमतच असावेत. माझं काय चुकलं? आईबाप नसलेल्या रडणाऱ्या मुलीला मी तसंच रडू द्यायचं? मनात वात्सल्यभाव जागृत झाल्यावर मी मनाला सांगायचं, की ती नोकर आहे. मुलगी होऊ शकत नाही म्हणून? दाटीनं राहणाऱ्या, म्हणून सतत भांडणं होणाऱ्या माझ्या मुलीला मी घर नाही उभं करून द्यायचं? ठीक आहे. तिच्याकडून त्या भावनेला नंतर प्रतिसाद नव्हता. कदाचित मूल न होण्यानं मानसिक प्रश्न तयार झाले असतील. आपल्या घरात कुणाला असं झालं असतं तर आपण काय त्या माणसाला काढून टाकतो? तिनं तिच्या मानसिक प्रश्नाबाबत माझ्याशी कधी मन मोकळं केलं असतं तर मी काही तरी करू शकलो असतो.

आता महिन्याच्या सात-आठ तारखेला ती येते. दारात उभी राहून छान हसून विचारते, ''येऊ का?'' मी नसलो तरी पैसे आईकडं देऊन गप्पा मारते. मी असलो तर जरा लाजत विचारते, ''बाबा, कशे आहांत?''

आणि माझी खात्री पटते, आपण अगदीच मूर्ख नाही आहोत.

राहीबाई

बाथरूममध्ये राहीबाईंची भांड्यांची आदळआपट चालू आहे. म्हणजे त्या रागावल्याबिगावल्या नाहीत हां. त्यांची ती पद्धतच. कितीही वेळा सांगा. ते तसंच. पण कपबशांची फूटतूट मात्र नसते सहसा. एखाद वेळी एक फुटलेला कप घेऊन माझ्यासमोर येतात. म्हणतात, ''बाबा, हा माझ्या हातनं फुटला. पैसे कापून घ्या पगारातनं.'' मी हसतो. कधी असाच फुटका कप दाखवतात, म्हणतात, ''बाबा, आधीच पिचला होता. म्हणाल, राहीबाईनं फोडला. म्हणून आधीच सांगते.'' कोण त्यांना काय म्हणणार आहे? पण तरीही. आता आवाज थांबलेत. काही वेळानं कपडे वाळत घालायला येतील माझ्या खोलीत. कधी कधी एकदम गप्प. मग विचारावं, ''काय राहीबाई. बोलत नाही आज? रागावलात का बाबावर?'' त्यांच्याकडून तरीही उत्तर नाही. म्हणून मी डेस्कावरची नजर त्यांच्याकडे वळवतो. त्या हसून स्वत:च्या गालाकडे बोट दाखवतात. मग हसून थुंकून येतात, तेव्हा कळतं, राहीबाई का बोलत नव्हत्या ते.

त्यांच्या तंबाखू खाण्यावरनं मी खूपदा सांगून पाह्यलं, पण परिणाम नाही. त्यांची ती प्रिय 'गाय छाप' पुडी कधी इथं विसरून गेल्या तर घरून किंवा रस्त्यातनं परत येतात आणि घेऊन जातात. मी म्हटलं, ''राहीबाई, हे शरीराला विष आहे.'' त्या म्हणाल्या, ''बाबा, नाही सुटत आता ही. आता किती जगायचं अजून!''

''मग काय, खात खात स्वर्गात जाणार!''

''हां मग!''

''पण तिथं स्वर्गात मिळाली नाही तर?''

''तिथलं तिथं बघू.''

राहीबाई उत्तराला उत्तर देणारच.

कधी आल्या राहीबाई आमच्या घरी? पंधरा की वीस वर्षं? कोण जाणे! पण या पत्रकारनगरातल्या आमच्या घराचा, त्या कायमचा भाग आहेत. त्या नाहीत, असे दिवस आठवतच नाहीत. सुनंदाच्या तंत्राप्रमाणं घरात स्वयंपाकाला, आणि धुण्याभांड्याला स्वतंत्र बायका हव्या असायच्या. स्वयंपाकाची बाई जरी म्हणाली, की मीच करू शकते दोन्ही कामं, तरीही. कारण तीच गैरहजर राहिली तर घर कोलमडायला नको म्हणून राहीबाई आल्या. त्यांचं वय तेव्हा होतं पन्नास-पंचावन्न. आता त्या असतील सत्तर-पंचात्तर. नऊवारी लुगडं. कपाळावर कुंकू नाही, सावळा रंग, त्यांच्या तरुणपणी देखण्या असतील, असा चेहरा. कॉलनीतल्या चारसहा घरी कामं करत करत यायच्या आमच्याकडे अगदी शेवटी. सुनंदाची बायकांना वेळेची पूर्ण मुभा असायची. काम नीट करून जायचं, एवढीच अपेक्षा. ती मुभा राहीबाई पूर्ण घ्यायच्या. कित्येकदा रात्री आठ-नऊला येऊन धुणं-भांडी करायच्या. आई ओतूरहून अधेमधे यायची. तेव्हा त्यांची ही वेळ बघून चकित व्हायची. म्हणालीही एकदा, ''काय हे, असलं नव्हतं कधी बघितलं. सकाळचे कपडे रात्री धुताहेत. ते वाळणार कधी? त्यांच्या घड्या करायच्या कधी?'' पण सुनंदाच्या राज्यात राहीबाईंना अभयच होतं.

आमच्याकडे येणाऱ्यांनासुद्धा त्यांचं आश्चर्य वाटायचं. त्यांना माहीत नसे, राहीबाईंचं हे हक्काचं घर आहे ते. त्या दुपारी आल्या (त्यांच्या वेळा कशाही बदलत असत.) की स्वयंपाकघरात फरशीवर पसरत असत. त्या कुठंही अजूनही पसरतात. कधी टी०व्ही०समोर तर कधी आतल्या यशो-मुक्ताच्या खोलीत, फरशीवर. कधी त्या स्वयंपाकघरात पसरल्या की माझ्या खोलीत जायच्या वाटेतही येत. मी म्हणायचो, ''राहीबाई, वाकडेवाडीचं फाटक!'' पुण्यातलं ते एकमेव रेल्वे फाटक असल्यानं ते नाव तोंडात बसलेलं. पुढं म्हणायचो, ''राहीबाई, गाडी आली. फाटक उघडा.'' की हसून फक्त पाय जवळ घेऊन मला जागा करून देत. कधी टी०व्ही० पाहत बसल्या की विचारायचो. ''काय राहीबाई, काम झालं वाटतं?'' की म्हणायच्या, ''केबलवर पिच्चर लागलाय. तो झाला की करणार काम.''

त्यांचं काम स्वच्छ असे. कपडे मनापासून धुवायच्या. पण ते घट्ट पिळायचा कंटाळा. ते थबथबते कपडे तसेच दोरीवर. बाथरूममध्ये जावं, तर 'पाऊस' सुरू झालेला. त्यावरून आम्ही त्यांना म्हटलं की म्हणायच्या, ''नाही बाबा, मी घट्ट पिळते.''

''पण मग हा पाऊस?''

''ते नंतर कपड्यांना पाणी सुटतंय.''

सुनंदा हसून म्हणाली, ''मी आतापर्यंत मिठाला पाणी सुटल्याचं पाहिलंय. पण कपड्याला पाणी सुटतं हे प्रथमच ऐकतेय.'' नंतर एकदा मला म्हणाल्या, ''काय सांगू बाबा, पिळायला ताकद नाही राहिली. आजकाल होत नाही काम हातून.''

त्या कॉलनीतली कामं संपवून यायच्या. हळूहळू ती कामं सोडत गेल्या. त्या सोडण्याची कारणंही मजेदार. माझ्या मित्राचं काम सोडलं, तेव्हा मी काय झालं ते विचारलं. म्हणाल्या, ''अवो, एकदा त्यांनी मला बोलावलं बेसिनपाशी. म्हणाला जोरात, 'हे काय बेसीन धुणं आहे? त्यात पडलेला केस तसाच?' मी तशीच आले निघून, अर्ध्या महिन्याचा पगार आणायला बी गेले नाही.''

मी आश्चर्यानं विचारलं, ''पण कां? त्यानं दाखवून दिलं, यात काय चुकलं?''

राहीबाई काही खास बोलायचं असलं की कंबरेवर विठोबासारखे हात ठेवून ऐटीत उभ्या राहतात. तशा त्या राहिल्या आणि म्हणाल्या, ''असेल चूक, पण त्यानं कशाला बोलायचं? वहिनींनी सांगितलं असतं तर ते बरुबर आहे. घरच्या कामात पुरुष माणसानं कशाला बोलायचं?''

त्या मुक्त जीव आहेत. आदिवासींसारख्या त्या आदिमही आहेत. त्यांना आपल्या भद्र समाजाच्या बंधनांची जाणीवही नाही. घरी जाताना पडलेल्या काटक्या, पुठ्ठे गोळा करत समोरच्या मैदानातून जाताना दिसल्या, की मला अन्न गोळा करणाऱ्या आदिमानवाची आठवण व्हायची. घरातलं उरलंसुरलं न्यायला त्यांना अजिबात संकोच नसे, आणि देणाऱ्याविषयी कृतज्ञता बाळगण्याची मनात भानगड नसे.

समोरच्या 'गोखलेनगर'च्या चाळीत त्या राहतात. कधी कधी गेलोय त्यांच्या घरी. आमच्या कॉलनीत धुण्या-भांड्यासाठी येणाऱ्या सखूबाई ती त्यांची सवत. राहीबाईंना मूलबाळ नाही, आणि सखूबाईंना झाली. सखूबाई डोक्यानं जरा कमी. राहीबाईंनीच गाडा ओढला. मुलं मोठी होऊन रिक्षा चालवायला लागली, कामाला जायला लागली. घरात राहीबाईंचाच दबदबा. नंतर सखूबाई गेल्या. राहीबाईंनी व इतरांनी त्यांची खूप सेवा केली. त्यांच्या छोट्या तीन खोल्यांत प्रत्येक सुनेचा स्टोवर वेगळा स्वयंपाक. घर एकच; पण त्यात फक्त स्वयंपाकच वेगळा. आणि तरीही सगळे गुण्यागोविंदानं राहत होते.

माझ्याकडे कुणी विशेष व्यक्ती आली की त्यांना कुतूहल असतं. टी०व्ही०वर काम करणारी मैत्रीण आली, की राहीबाई हसऱ्या चेहऱ्यानं बाजूला उभ्या. मी विचारलं, ''काय राहीबाई, काय हसताय?'' त्या म्हणाल्या, ''पाह्यलंय यांना टीव्हीत.''

सदाशिव अमरापूरकर पहिल्यांदा आला. आम्ही दोघं तक्क्याला टेकून गप्पा मारत बसलो. तेवढ्यात राहीबाई आल्या आणि तशाच छान बघत उभ्या राहिल्या. मी हसून सदाशिवला म्हटलं, ''या आमच्या राहीबाई. यांना देतोस का पिक्चरमध्ये काम?''

त्या जरा लाजून हसू लागल्या.

पुढं मी म्हणालो, ''काय, करणार का काम सिनेमात?''

कंबरेवर हात ठेवून म्हणाल्या, ''हाऽऽ, करीन की.''

सदाशिव म्हणाला, ''तिथं सिगरेट ओढावी लागते. ओढाल का?'' आम्ही सगळे हसू लागलो.

हरतील तर राहीबाई कसल्या? म्हणाल्या, ''हां, पिईन की शिगरेट. आन् (तोंडाला अंगठा लावून दारू पिण्याची ॲक्शन करत म्हणाल्या.) हे बी करीन...'' आमची हसता हसता पुरेवाट झाली.

इतक्या वर्षांत कधीही आम्हांला त्यांचा गैर असा अनुभव नाही. माझ्या धुवायला टाकलेल्या कपड्यांत नेहमी पैसे सापडायचे. एखादी दहाची, पन्नासची नोट नाचवत माझ्यापुढं यायच्या, ''बाऽबा, काय, बघून तरी टाका कपडे. आता हे पैसे माझे.'' मी म्हणायचो, ''घ्या.'' त्यावर नुसत्या हसायच्या. मग त्या टाइलच्या भिंतीवर सुकवण्यासाठी चिकटवून ठेवायचो. सुकली की ती नोट खाली पडत असे. पुढं पुढं तर हे कामही राहीबाईच करत. एकदा दहा-पंधरा नोटा त्यांनी टाइलवर चिकटवल्या, आणि मला दाखवायला आणलं. म्हणाल्या, ''बघा बाबा. तुमचं करतुक.'' मी अशा प्रसंगी त्यांना त्यांतल्या काही नोटा देऊ करताच म्हणायच्या, ''बाबा, लागलं तर मागून घेईल. हा सांगून ठिवतेय. पण तसा हात लावणार नाही कशाला.''

त्यांचं झाडणं वरच्यावर असायचं. सुनंदा म्हणायची, ''त्यांना ती आवडच नाही. काय करणार? जाऊ दे'' आमच्या घरातल्या पडलेल्या अर्धवट कचऱ्याविषयी बाहेरून येणाराला काय वाटेल, याचा विचारच सोडून दिला होता. कधी मी हातात कुंचा घेतला की त्या फणकारून पुढं येत. हातातला कुंचा काढून घेत आणि झाडू लागत, पण ते तितपतच.

दुपारी मी खोलीत माझ्या बेडवर डेस्क घेऊन लिहीत-वाचत बसलेला असतो. आणि बऱ्याचदा त्याच वेळेला त्या येऊन कपडे वाळत घालतात. तेव्हा आमचा कधी कधी संवाद छान होतो. एकदा मी विचारलं, ''कधीपासून करताय ही कामं?'' राहीबाईंनी वाळत

घालायची काठी बाजूला ठेवली. आणि समोर येऊन म्हणाल्या, ''लय लहान होते. बारा वरसाची असल्यापासून हे काम करतंय.'' धुण्याच्या बादलीकडं बोट दाखवून म्हणाल्या, ''कवापासून कटुरा हाती पडलाय.'' थांबल्या. म्हणाल्या, ''मी आपट्यांकडे कामाला होते. तवा ते मला हॉस्पिटलला काम लावून द्यायला निघाले होते. पन बाई म्हणाल्या, 'मग ही घरची कामं कोण करणार?' तसे ते सरले मागं. बरंच झालं एका परीनं.''

मी आश्चर्यानं विचारलं, ''कां?''

बादलीकडे बोट दाखवून म्हणाल्या, ''अवो, हा आपला कटोरा बरा. तिकडं दुसऱ्यांची सत्ता. इकडं कसं, आपलं मर्जीनं काम.''

एकूण तशा नोकरीसाठी त्या जन्मलेल्या नाहीतच.

'वॉशिंग मशिन' हा घरातला 'टची' विषय. इतरांचं म्हणणं, घ्यावं. आणि मी म्हणे, ''राहीबाईंनी परवानगी दिली तर.'' एकदा विचारलं तर म्हणाल्या, ''अजिबात नाही.'' पण पुढं त्या थकून चालल्या, तसं काम रेटेना. मग त्यांनी परवानगी दिली. मशिनमध्ये मुद्दाम ड्रायरही घेतले. म्हणजे पिळण्याची भानगड नको. आता त्यांचं काम वाळत घालणं एवढंच उरलेलं. पण तरीही पगार कमी केला नाही. त्यांना आजारपण माहीत नाही. वय झालं, तरी येणंजाणं, कामं चालूच. मला म्हणतात, ''तुम्ही म्हणाल, राहीबाई आता घरी बसा. तवाच काम सोडणार. तोपत्तोर करत राहणार.''

दिसायचं मान कमी झालं. चष्मा लावून दिसेना. मग लक्षात आलं, की डोळ्यांत मोतीबिंदू झाला आहे. आमची कुटुंब-मैत्रीण डोळ्याची डॉक्टर माधवी तिच्याकडे पाठवून ऑपरेशन करून घेतलं. त्यांच्या तंबाखूमुळं माधवीला डोळ्याला अनेस्थाशिया बसेना. तेव्हा डोस वाढवावा लागला. माधवीला माफक पैसे घ्यायला लावले. आणि ते मी भरले. त्याचं त्यांना फार अप्रूप. इतरांना सांगताना म्हणायच्या, ''माझ्या बाबानं मला नजर दिली. नाही तर बसले असते घरात. कोपऱ्यात.'' त्यांच्या-माझ्यात विशेष बंध असावा. मुली लहान असताना मुक्ती विचारत होती, ''या आपल्याकडं येऊन धुणं कां धुतात?'' काय सांगावं, हा प्रश्नच पडला. पण सावरून म्हणालो, ''अग, आम्हांला बाहेरची कामं असतात ना, मग त्या मदत करायला येतात.''

''पण मग त्या म्हाताऱ्या झाल्यावर?''

मी पटकन म्हटलं, ''मग मी जाऊन त्यांची धुणी धुईन.''

राहीबाई ऐकत होत्या. पुढं आल्या. डोळ्यांत पाणी. दृष्ट काढतात तशी माझ्या कपाळाच्या बाजूनं बोटं दाबून म्हणाल्या, ''कसा रं तू वेडा बाबा! तू म्हणलास त्यात आलं. गरिबाला कोणीबी वाली नसतं आजकाल.''

त्यांनी खूप गरिबी काढलेली. पुलाच्या वाडीतलं घर पानशेत पुरात वाहून गेलं. नवरा गेला. यांनी अशी कामं करून पोरं मोठी केली. लायनीला लावली. एकदा मित्राकडची बाई भांडून गेली, असं मी सांगताच त्या म्हणाल्या, ''ती येईल परत. गरिबाला ताठा धरून नाय चालत. शेवटी पोटात भूक पेटली ना, आन पोरं वरडाया लागली ना, की यावंच लागतंय परत.''

आता राहीबाई बाथरूमधलं काम संपवून बाहेर येतील. कपडे झटकत वाळत टाकतील. एकदा अशा वेळी त्यांना म्हटलं होतं, ''राहीबाई, बोलत नाही? रागावलांत?'' त्या म्हणाल्या होत्या, ''मी कशाला रागवंन? माझा बाबा हाय तो.''

बस. 'माझा बाबा' म्हटलं, यानं मिळालं मला. बरंच काही. दोन शब्दांची देवघेव; पण केवढं मिळतं त्यांतनं. किती मोहरतात मनं.

मुद्रा साहित्य सांस्कृतिक मंडळ प्रकाशित

आशय

दिवाळी २००६

पुन्हा एकदा कविता....

नव्या पर्यावरणातील कवितेच्या संदर्भाने लिहिताहेत –

श्रीधर तिळवे — डॉ. चंद्रकांत पाटील
अवधूत परळकर — प्रा. निशिकांत ठकार
डॉ. रणधीर शिंदे — प्रवीण बांदेकर
प्रा. सुनीता बोधनी — नीतीन वैद्य

श्रीधर तिळवे यांची 'ग्लोबल' दीर्घकविता

- दीर्घकथा – संतोष वरधावे
- कथा – डॉ. गीता जोशी, सुजाता महाजन
  लता शर्मा (वनिता सावंत), अमृता प्रीतम (राजश्री बिराजदार)
- ललित – विद्याधर म्हैसकर, माधुरी शानभाग, विजय पाडळकर
- नाट्यानुवाद – प्रा. शरद नावरे

याशिवाय समृद्ध कविता विभाग

कै. त्र्यं. वि. सरदेशमुख यांच्या लेखणीतून... डॉ. द्वारकानाथ कोटणीस

संपर्क

जयंत राळेरासकर
'निर्झर', १५४ ए, इंदिरा नगर,
सोलापूर – ४ ✆ २३४१४२४

नीतीन वैद्य
१४, संयुक्ता सहनिवास,
२०८, द. कसबा,
सोलापूर – ७ ✆ २३२६०७७

शिरीष घाटे ■ पुरुषोत्तम नगरकर
✆ २३२५३५० ✆ २७२२७३३

वितरण

'सुविद्या प्रकाशन'
'गंगानिवास', ३७४ उ. कसबा,
सोलापूर – ७ ✆ २७२४४१५

मूल्य ५०/–

A-PDF Split DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark

कलमा

अमर हबीब

आमच्या लग्नाला कोणाचा विरोध नव्हता. आशाबद्दल तक्रार नव्हती. आमचे वडील तिच्या गुणांचे कौतुक करायचे. परंतु तिने मुसलमान व्हावे एवढीच त्यांची अट होती. आम्ही एकमेकाला व्यक्ती म्हणून पसंत केले होते. धर्मांतराचा विषयच नव्हता. लग्न करण्यापासून ते मला परावृत्त करू शकत नव्हते; परंतु आशाला सून म्हणून स्वीकारायचे की नाही हे शेवटी त्यांच्याच हातात होते. धर्मांतराशिवाय स्वीकारणार नाही असे त्यांनी निर्वाणीचे सांगून टाकले. एका ख्रिश्चन मुलीला धर्मांतर करवून न घेता स्वीकारले तर लोक दूषणे देतील ही भीती होतीच; परंतु त्याहीपेक्षा त्यांच्या मनात खोलवर रुजलेले संस्कार त्यांना स्वीकारू देत नव्हते. आशाने चांगुलपणाची चिकाटी सोडली नाही. काळासोबत सगळे बदलत गेले. शेवटी संस्काराचा उपचार करून वडिलांनी स्वत:ची समजूत काढून घेतली व एका सामान्य माणसाने चांगुलपणा आणि संस्काराची अपूर्व सांगड घातली.

मगरिबची नमाज होऊन गेली होती. दिवस मावळतीला गेलेला. सुधाकरने दिलेला मिठाईचा पुडा घेऊन मी आणि आशा आमच्या घरी गेलो. सदर बाजारात आमचे जुने घर आहे. वडील अंबाजोगाईला पहिल्यांदा आले तेव्हा त्यांनी याच सदरबाजारात भाड्याने घर घेतले होते. नंतर भाडे कमी होते म्हणून आमचे बिऱ्हाड फालोवर्स क्वार्टर्समधे हलले. ही सरकारी घरांची चाळ. आमचे बालपण याच चाळीत गेले. तिथे असतानाच आणीबाणीत मला अटक झाली. त्यानंतर सरकारी अधिकाऱ्यांनी नोटीस बजावून वडिलांना घर रिकामे करायला भाग पाडले. एव्हाना सदरबाजारात आमचे पत्र्याचे घर बांधून तयार झाले. आणीबाणीचा तुरुंगवास संपवून परत आलो तेव्हा पहिल्यांदा भेट याच घरात झाली होती.

आज लग्नाचे रजिस्ट्रेशन करून आम्ही परतलो होतो. मी पाटण्याहून परस्पर बीडला पोचलो. मित्राच्या खोलीवर कपडे बदलून लग्नाला हजर झालो. आशा अंबाजोगाईहून आली. तिने खास ख्रिश्चन पद्धतीची पांढरी साडी नेसली होती. तिच्या सोबत तिची बहीण व धाकटा भाऊ आणि माझी बहीण व भाऊजी होते. हे चौघे नातेवाईक सोडले तर बाकी सगळे मित्र. मी कोणालाही निमंत्रण पाठवले नव्हते. सुधाकर, बापू आणि डॉक्टर या तिघांना तेवढे साक्षीदार म्हणून येण्याची विनंती केली होती. कानोकानी कळत गेले आणि संघर्ष वाहिनीतील कार्यकर्ते व माझ्या मित्रांची गर्दी झाली. लग्नाच्या नोंदणीचा सोहळा (?) पार पडला. कुणी तरी खानसाहेब अधिकारी होते. त्यांनी माथ्यावरची रेषा हलू न देता सह्या करून घेतल्या. गुरांच्या बाजारात पंचनाम्यावर अधिकारी सह्या करतो तशा. एकमेकाला हार घालण्याचा उपचार झाला. फोटो काढण्यात आले. बापूंनी खिशातील साडेचारशे रुपये मला भेट म्हणून दिले. ते व डॉक्टर औरंगाबादला निघून गेले. आम्ही हॉटेलात राइसप्लेट जेवलो. हेच आमच्या लग्नाचे जेवण. बसमधे प्रचंड गर्दी होती. उभे राहूनच अख्खा प्रवास करावा लागला. लग्नाची अशी वरात. उतरताना सुधाकरने मिठाईचा डबा दिला. म्हणाला, ''आई-वडिलांना भेटून या.''

मी घरात सर्वांत धाकटा. आई-वडिलांचा लाडका. घरात घुसलो. आईचा हात धरला. माझ्या डोक्यावर ठेवला. तसाच आशाच्या डोक्यावरही ठेवला. तिला कळलेच नाही की मी काय करतोय. मी म्हणालो, ''झाले. तुझे आशीर्वाद आम्हांला मिळाले.'' ती काहीच बोलली नाही. नुसती आम्हां दोघांकडे बघत राहिली. आशा चांगली मुलगी आहे. ती सून म्हणून घरात घ्यायला तिची हरकत नव्हती; पण तेवढ्यात वडील आले. आम्हांला पाहताच त्यांच्या चेहऱ्यावर कठोर भाव उमटले. मी त्यांचा असा चेहरा पूर्वी कधी पाहिला नव्हता. आम्ही दोघांनी उभे राहून त्यांना सलाम केला. वडील एकच वाक्य बोलले, ''जब तक यह मुसलमान नहीं होती, ये तेरी बिवी नहीं कहेलायेगी.'' एवढे एक वाक्य बोलून ते निघून गेले. वीज कडाडली आणि आपल्यावरच पडली असे वाटले. या एका वाक्यात भयानक अर्थ होता. आशा रडायला लागली. तिच्या डोळ्यांतल्या अश्रूंच्या धारा काही केल्या थांबेनात. मी खूप समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. तिच्या मनात काय चालले होते कुणास ठाऊक. ती माझेही ऐकत नव्हती. आईने पाणी आणून दिले. ते प्याली अन् बराच वेळ हुमसत राहिली.

आशा ख्रिश्चन घरातून आलेली. लहानपणी तिची आई गेली. घरातील मोठी मुलगी म्हणून तिने लहान भावंडांचा सांभाळ केला. तिचे वडील पोस्टात नोकरीला होते. मुलींच्या शिक्षणाबद्दल त्यांचा कटाक्ष होता. घरखर्चात ओढाताण सहन करून त्यांनी मुलींना शिकवले. आशाला त्यांनी नर्सिंग कोर्स करायला औरंगाबादला पाठवले. तिथे माझी बहीणही शिकत होती. या दोघींची मैत्री झाली. मी आणीबाणीच्या काळात तुरुंगात होतो. बहिणीशी माझा पत्रव्यवहार होता. माझी पत्रे आशादेखील वाचायची. भेट होण्यापूर्वी आमची ओळख झाली. तिने नर्सिंग ट्रेनिंग पूर्ण केले. लगेच नोकरी लागली. माझ्या बहिणीच्या लग्नात ती आली होती. एखाद्या कारभारिणीला शोभेल अशा पद्धतीने तिने लग्नाची सगळी कामे हाताळली होती. आमच्या कुटुंबीयांमधे तिचे कौतुक होते. तिचा स्वभाव सगळ्यांना आवडला होता. आम्ही लग्न करणार हेही सगळ्यांना माहीत होते. अडचण एकच होती; तिने इस्लाम धर्म स्वीकारावा अशी आमच्या घरच्यांची इच्छा होती. एकदा विषय निघाला, तेव्हा तिने मला विचारले. मी म्हणालो, ''मी तुला व्यक्ती म्हणून पाहिलं, तेवढं माझ्यासाठी पुरेसं आहे.'' माझ्यासाठी तिचा धर्म कोणता हा मुद्दाच नव्हता. तिने आमच्या बहिणीला सांगितले की, ''तो म्हणत असेल तर मी काहीही करायला तयार आहे. तो कोरड्या विहिरीत उडी टाक म्हणाला तरी मी टाकेन. तुम्ही त्याच्याशीच बोला.'' बरेच दिवस कोणीच विषय काढला नाही. एकदा अडून विषय निघाला. तेव्हा मी परत माझी भूमिका सांगितली. मी लग्न करण्याचा निर्णय

करताना तिचा धर्म पाहिला नाही. ती व्यक्ती म्हणून मला आवडली आहे. तेवढे मला पुरेसे आहे.

वडील कर्मठ वगैरे काही नव्हते. जातीयवादी तर अजिबात नाही. आशाबद्दल त्यांची कोणतीच तक्रार नव्हती. उलट तिचे कौतुक करायचे. अडचण फक्त धर्मांतराची होती. दुसऱ्या धर्माची सून स्वीकारली तर लोक काय म्हणतील? नातेवाईक काय म्हणतील? वतनसे दूर राहून मुलांना हेच शिकवले का? लोक असे प्रश्न विचारून भंडावून सोडतील अशी त्यांना भीती वाटत होती. एका सामान्य माणसाला अस्वस्थ करायला एवढे प्रश्न पुष्कळ झाले. आंतरधर्मीय विवाह ही कल्पनाच नवी. धक्कादायक. आपल्या घराण्यात पिढ्या न् पिढ्या कोणी असे पाऊल उचलले नाही. ते चांगले की वाईट याची चर्चा नको. आज ते आपल्या घरात पडता कामा नये. वडिलांचा सरळसोट आणि सरधोपट विचार. मुलीच्या पसंतीबद्दल आम्ही हरकत घेतली नाही. आता धर्मांतराबद्दल आमचे ऐकावे असा त्यांचा रोख होता.

मला नातेवाईक अथवा लोकांशी काही देणे-घेणे नव्हते. ते काय म्हणतात, याची मला चिंता नव्हती. मी लग्न करणार आहे. आम्ही दोघे सोबत आयुष्य काढणार आहोत. आमचे आम्ही ठरवू. आमच्या लग्नाशी लोकांना काय देणे-घेणे? आम्ही कुणाला विचारले का की, ते असे कां करतात? मग आम्हांला विचारण्याचा त्यांना काय अधिकार? आम्ही लोकांना अडवले नाही. लोकांनी आम्हांला अडवू नये. मी असा सगळा विचार करू शकत होतो. वडिलांना ते शक्य नव्हते. त्यांचे बालपणापासूनचे संस्कार कसोटीला लागले होते.

लग्नाचा आशीर्वाद मागण्यासाठी आलेल्या लाडक्या मुलाच्या आणि सुस्वभावी सुनेच्या डोक्यावर हात ठेवण्याऐवजी त्यांनी एक भयानक वाक्य वापरून आम्हांला ठोकरून लावले. ते वाक्य माझ्या जिव्हारी लागले. थोडेबहुत सामाजिक आकलन झाल्यामुळे ते मी पचवू शकलो. मात्र आशाच्या चिमुकल्या भावविश्वाच्या चिंधड्याचिंधड्या झाल्या.

मेडिकल कॉलेज परिसरात आशाला क्वॉर्टर मिळाले होते. आमचा नवा संसार याच घरात सुरू झाला. त्या काळी मी सतत फिरतीवर असायचो. आशा इथेच राहायची. त्यात तिचा स्वभाव कुटुंबवत्सल. तिला सासू, सासरे, नणंदा, भावजया, भाऊ, बहिणी असा गोतावळा हवासा वाटायचा. आपले घरदार सोडून ती आलेली. तिला वाटले, इथे नवा गोतावळा मिळेल. परंतु इथे वेगळेच. नवऱ्याशिवाय दुसरा नातेवाईक नाही. तोही वाऱ्यावर. कधी इथे कधी तिथे. आधाराला म्हणून माझे मित्र माझी बहीण. तिच्या नव्याने झालेल्या मैत्रिणी. परंतु तिला हवा असलेला गोतावळा मिळत नव्हता. कारण साधे होते, तिने धर्मांतर केले नव्हते.

ड्यूटी संपली की आशा सदर बाजारातील आमच्या घरी येऊन

बसायची. बसून राहायची. आमच्या घरचे लोक हाकलून लावण्याएवढे उद्धट नव्हते. ती तास न् तास बसून राहायची. तिच्याशी कुणी बोलत नसे. जो तो आपल्या कामांत. ते एकमेकांशी बोलायचे. पण हिच्याशी कुणीच नाही. चार चार तास ती बसून राहायची. दिवस मावळताना क्वार्टरला परतायची. काही महिन्यांत अबोला तुटला. हळूहळू आई बोलू लागली. ही तिच्या कामात मदत करू लागली. घरात जागा मिळाली. पण मनाची दारे बंदच होती.

आशाची आई लहानपणीच गेलेली. वडील पोस्टात नोकरी करत होते. ते धार्मिक कार्यक्रमांत आघाडीवर राहायचे. नगर जिल्ह्यात ख्रिश्चनांची संख्या बऱ्यापैकी आहे. तिच्या माहेरीदेखील लग्नाचे कौतुक झाले नाही. एका मुसलमानाशी तिने लग्न केल्याची अढी होतीच. त्यात मी नोकरी करत नाही. कार्यकर्ता आहे. आशा वेडी आहे. भोळी आहे. ती बिचारी फसली. अशी भावना. एक गोष्ट खरी की, आशाच्या माहेरच्या लोकांनी माझे कौतुक केले नसले तरी मला अपमानित केले नाही. माझ्या दृष्टीने एवढे पुरेसे होते. परंतु आशाला तेवढे पुरेसे वाटत नसे.

आपल्याकडे पहिल्या बाळंतपणाला मुलगी माहेरी जाते. आशा कोठे जाणार? आई नाही. जे कोणी माहेरचे लोक आहेत त्यांची परिस्थिती बाळंतपण पेलणारी नाही. शेवटी अंबाजोगाईलाच बाळंतपण करायचे ठरले. मी माझे पंख दुमटून घेतले. आशाच्या सोबत राहायचे ठरवले. घरात आम्ही दोघे. दोघे नवखे. बाळंतपणाची तयारी दोघांनी मिळून केली. या काळात मी जेवढे शिकलो तेवढे कोणत्या पुस्तकातून मला शिकता आले नाही.

आशाला दवाखान्यात नेण्यात आले. तिच्याजवळ माझी बहीण आणि तिची एक मैत्रीण होती. मी वॉर्डाच्या बाहेर अस्वस्थ उभा. उत्तररात्री मुलगी झाल्याचे मला सांगण्यात आले. पळत जाऊन मी शिरा करून घेऊन आलो. तासाभरानंतर आशाची माझी भेट झाली.

दोनतीन दिवसांनंतर आशा घरी आली. मी बाहेरून घरी आलो. तेव्हा आशाने मला सांगितले, ''आज अब्बाजान (माझे वडील) इथं आले होते. त्यांनी मुलीच्या कानांत आजान म्हटली. थांबले नाहीत. लगेच निघून गेले.'' आशाने धर्मांतर केले नाही म्हणून वडिलांनी तिला सून म्हणून स्वीकारले नाही; परंतु तिच्या लेकराच्या कानांत आजान मात्र म्हटली. हा काय प्रकार आहे? वडिलांशी चर्चा करण्याची सोय नव्हती. माझा मीच उलगडा करून आशाला म्हणालो, ''ही मुलगी आपल्या मुलाची आहे. आजोबा म्हणून तिच्या कानात आजान म्हणणं आपलं कर्तव्य आहे असं त्यांना वाटलं असावं.'' वडील नि:संकोचपणे आमच्या घरी आले. अजान म्हणून निघून गेले. आपण हे केल्याचे माझ्या आईलादेखील त्यांनी सांगितले नसावे. हा दिखाव्याचा भाग नव्हता. एका सामान्य माणसाच्या धार्मिक आस्थांची ती अभिव्यक्ती होती. चांगुलपणा आणि आस्थांची सरमिसळ.

त्यांचे वय झाले होते. पूर्वीसारखे काम करता येत नव्हते. जो माणूस सायकलीवरुन तीस-तीस किलोमीटर रोज प्रवास करायचा–या गावाहून त्या गावाला पायी जाण्यात ज्याने कधीच कुचराई केली नाही, तो माणूस आता हिंडू-फिरू शकत नव्हता–आपले गाव सोडले, आपला प्रदेश सोडला. जिथली भाषा आपल्याला बोलता येत नाही, कळतही नाही, अशा प्रदेशात येऊन ज्याने आपली मुले वाढवली. शिकवली. मोठी केली. तो माणूस आज पलंगावर पडून होता. भाऊ पैसे पाठवायचा. त्यावर घर चालायचे. वडिलांना ही स्थिती मान्य होणारी नव्हती. वयाबरोबर अनेक रोगांनी त्यांना घेरले. एक-दोनदा ऑप्रेशन झाले. यंदा मात्र मोठी बिकट स्थिती होती.

वडिलांना वॉर्डात दाखल केले होते. मोठे ऑप्रेशन झाले. डॉक्टर निर्वाणीचे बोलत होते. परंतु प्रयत्नांची शिकस्तही करत होते. बावीस दिवस झाले. वडील मृत्यूशी झुंज देत होते. माझी बहीण आणि आशा साईड-रूममधे एका पलंगावर पडून असलेल्या माझ्या वडिलांची अव्याहत सेवा करत होत्या. आमच्या आईला दिसत नव्हते म्हणून ती तगमग करत घरीच थांबलेली असायची. माझे दोनही भाऊजी माझ्या सोबत असायचे. मी खडा पहारा देत होतो. बाहेरची धावपळ करत होतो. वडिलांची स्थिती मला पाहवत नव्हती. साईड-रूमच्या आत जाऊन त्यांची स्थिती पाहण्याचे धाडस माझ्यात उरले नव्हते. आशा मात्र निरागसपणे सेवा-शुश्रूषा करत होती. वडील आज जाणार की उद्या अशी अवस्था होती. आशाशिवाय त्यांना सेवेला कुणी चालत नव्हते. ''आशा, पाय उचलून तिकडे ठेव, आशा, ह्या हाताला मुंग्या आल्या. आशा, हे कर. आशा, ते कर.'' ती पलंगाच्या बाजूला बसून जेवत असली तरी तिलाच हाक मारायचे. घास ठेवून ती तशीच उठायची. शेवटचे तीन दिवस तर आशाला झोप माहीत नव्हती.

मला राहवले नाही म्हणून मी तिला विचारले, ''तुला सगळं समजतं, तरी तू एवढी सेवा कां करतेस?''

ती म्हणाली, ''ईश्वरानं हे सुंदर विश्व निर्माण केलं आहे. त्यात माणूस राहावा यासाठी आपण धडपड केली पाहिजे.'' तिचे ख्रिश्चन संस्कार बोलले की तिच्या परिचर्येची प्रेरणा, की सहज माणूसपण! मी तिच्याकडे पाहत राहिलो.

वडील गेले त्याच्या तीन दिवस आधीची घटना आहे. वडिलांनी आशाला हाक मारली. आशा पुढे आली. वडील म्हणाले, ''मी म्हणतो तसं माझ्या मागे म्हण.'' आशाने मानेने होकार दिला.

वडील म्हणाले, ''लाय लाहा''
आशा म्हणाली, ''लाय लाहा''
वडील म्हणाले, ''इल्लल लाहु''
आशा म्हणाली, ''इल्लल लाहु''
वडील म्हणाले, ''मुहम्मदन रसुलल्हा.''
आशा म्हणाली, ''मुहम्मदन रसुलल्हा.''

एवढे होताच वडिलांनी समाधानाचा सुस्कारा सोडला. छातीवर ठेवलेला भला मोठा दगड बाजूला व्हावा असे त्यांना वाटले. वर्षानुवर्षे तुंबलेला पाण्याचा प्रवाह खळखळा वाहू लागला. त्यांच्या डोळ्यांत एक विलक्षण चमक उमटली. ते एवढेच म्हणाले, ''अब मैं इत्मेनान के साथ मर सकता हूँ'' आणि त्यांनी डोळे मिटून घेतले.

आशाने मला हा सगळा प्रकार सांगितला. ''असं म्हटल्यानं काय होतं रे?'' तिने विचारले.

हा कलमा आहे. इस्लामची मूळ श्रद्धा, ईश्वर एक आहे. त्याशिवाय दुसरा कुणी पूजनीय नाही आणि महंमद हा ईश्वराने पाठवलेला पैगंबर आहे. कलमा पढवून मुसलमान केले जाते. ही मुसलमान करण्याची पद्धत आहे. हा एक उपचार आहे.

मी गमतीने म्हणालो, ''तू कलमा पढलास. आता तू मुसलमान झालीस.'' त्यावर ती पटकन म्हणाली, ''इतकंच होतं तर आपण आधीच कां मुसलमान झालो नाही?''

तीन दिवसानंतर वडिलांनी कायमचे डोळे मिटले. त्यांच्या चेहऱ्यावर आशीर्वाद मागायला गेलो होतो तेव्हाच्या कठोर भावांचा लवलेशही नव्हता. खूप काम करून थकलेल्या माणसाला शांत झोप लागल्यावर जसा दिसतो तसा त्यांचा चेहरा दिसत होता.

अक्षरधारा जाहिरात पार्ले (positive)

बाबूभाई

अंबरीश मिश्र

बोरिवलीचा ब्लॉक आम्हांला मुकाट्यानं घ्यावा लागला. सगळं घाईगर्दीत झालं. लॉरीभर सामान आणि तीन मुलं घेऊन आई आणि (माझे वडील)–दादा–दिवसभर बोरिवलीत भटकत होते. डिसेंबरचे दिवस. संध्याकाळ होता होता चांगलंच अंधारून आलं. ''आता हा शेवटचा ब्लॉक दाखवतो'' असं दलाल म्हणाला. सगळी वरात भाग्यनगरला आली. चवथ्या मजल्यावरचा ब्लॉक दादांना आवडला. दोन खोल्या अन् एक मोठी गॅलरी. संडास-बाथरूम आत. दादांनी सात हजार भरून चावी घेतली. साल : १९६७.

ब्लॉकचं थोडं काम बाकी होतं. खिडक्यांना काचा लागायच्या होत्या. पॉलिशिंग व्हायचं होतं. सिमेंट, टर्पेंटाइन अन् चुन्याचा एक उग्र वास भिंतींना चिकटलेला. वारा, उजेड उत्तम. गॅलरीत उभं राहिलं की समोर डोंगर. सगळीकडे हिरवंगार. दादा गॅलरीवर खूष होते. म्हणाले, ''पूर्वेकडे उघडते. सकाळचं कोवळं ऊन घरात येईल.''

दुसऱ्या दिवशी सकाळी बाबूभाई उगवले.

बेल वाजली. दादांनी दार उघडलं. समोर पस्तीस-अडतीसचा एक माणूस. अंगात लुंगी अन् फुल बाह्यांचा शर्ट. ''मी बाबूभाई. तुमचा शेजारी. कोपऱ्यावरचा ब्लॉक माझा.'' गोरापान वर्ण. दाट कुरळ्या केसांचं पीक तरारून आलेलं. बऱ्यापैकी उंची. समोरच्यावर पटकन छाप पडेल असं वागणं-बोलणं. एक मग्रूर ऐट.

थोडंसं इकडचं-तिकडचं बोलून बाबूभाई गेले.

महिन्या-दोन महिन्यांत त्यांच्याविषयी बऱ्याच गोष्टी समजल्या. भाग्यनगर आणि जवळपासच्या परिसरावर त्यांची सत्ता चालते. त्यांचा शब्द म्हणजे फतवा. तो मोडायचा नाही. मागच्या झोपड-पट्टीत–वडारपाड्यात–त्यांचा लाकडी फ्रेम्सचा कारखाना आहे. पोलीस स्टेशनात वट आहे. सट्टा-मटकेवाले, गुंड आणि स्थानिक पुढारी त्यांना मानतात. सिगरेट-दारूचा त्यांना तिटकारा आहे. रेस आणि स्त्रिया हे त्यांचे 'वीक पॉइंट्स' आहेत. खूप वैभवात, मस्तीत राहतात. मुख्य म्हणजे ते मुसलमान आहेत. त्यांची मर्जी सांभाळून राहणं हेच चांगलं, असं अनेकांनी आम्हांला सांगितलं. थोडक्यात, बाबूभाई ही एक 'मिथ' होती अन् प्रत्येक 'मिथ'ची एक दहशत असतेच.

भाग्यनगर ही इमारत एखाद्या अजस्र, सरपटणाऱ्या प्राण्याच्या पार्थिवासारखी वाटते. सुस्त अन् अक्राळविक्राळ. प्रत्येक मजल्यावर तेरा ब्लॉक्स आहेत. मधून एक लांबच्या लांब, बोळवजा पॅसेज जातो. बहुतेक वस्ती गुजराथ्यांची. कापड, स्टील मार्केटात किंवा दवा-हिरा बाजारात नोकरी करणारे. किंवा स्वत:चा किरकोळ व्यवसाय. शिक्षणाचं प्रमाण कमी. पत्रं लिहिता-वाचता आल्याशी मतलब. हिशोबात पक्के. बहुतेकांचं राहणीमान साधं. चैनीच्या वस्तूंची मात्र पुष्कळ चाह. कर्ज काढून सण साजरा करायचा. हातात चार पैसे अधिक आले की हॉटेलात जायचं, सिनेमे पाहायचे. मुलांसाठी शब्दकोश, ॲटलास आणण्याचं सुचत नसे. आपल्या वाट्याला आलेल्या आयुष्याबद्दल नाराजी नाही, समाधान नाही. सकाळी कामावर जाताना ट्रेनमध्ये पत्ते खेळायचे किंवा भजनं म्हणायची. पत्त्यांमुळे जुगारी व्हायचं नाही की भजनांमुळे आध्यात्मिक व्हायचं नाही.

या जगण्याला काय म्हणायचं? ही माणसं साधी होती की सामान्य? स्वत:च्या मेहनतीवर जगणारे हे लोक बाबूभाईंच्या दराऱ्यापुढं लीन-दीन होत असत. ही अगतिकता की 'चालशे' ही वणिक-वृत्ती? की भीती? भय ही आदिम प्रेरणा असते हे बाबूभाईंना पक्कं ठाऊक होतं. अन् म्हणूनच त्यांचा आणि भाग्यनगरमधल्या रहिवाशांचा परस्परपूरक असा संबंध तयार झाला होता काय?

काही कुटुंबं अलिप्तपणे जगत. या माणसाशी मैत्री नको अन् वैरही नको अशी भूमिका. अगदी समोर आलाच तर 'कसं काय?' असं म्हणून, थोडंसं जुजबी बोलून पुढं सटकायचं. अशांना बाबूभाई त्रास करत नसत. परंतु अशा मंडळींचं असणं, नसणं दोन्ही सारखंच. बहुसंख्य भाडेकरूंनी मात्र बाबूभाईंना वाहून घेतलं होतं. आख्ख्या चाळीत सदोदित एकच विषय असायचा–बाबूभाई. आज त्यांनी काय केलं? आज त्यांच्याकडे जेवायला कोणता पोलीस अधिकारी आला होता? आज बाबूभाईंनी कोणाची चंपी केली? अन् कां? भाग्यनगरचा कधीही न संपणारा 'सोप-ऑपेरा' म्हणजे बाबूभाई.

बाबूभाईंचं गणित साधं होतं. वरपांगी भाबडी, साधी वाटणारी माणसं आतून दुष्ट, कपटी अन् भेकड असतात असं त्याचं ठाम मत होतं. त्यामुळे लोकांना दहशतीत ठेवणं भाग असतं अन् हे काम स्वत:ला करावं लागतं असं ते म्हणत. ''हे मी नाही केलं तर समाजात शिस्त, मूल्यं राहणार नाहीत'' असा त्यांचा युक्तिवाद असे. बिल्डिंगमधली एखादी मुलगी तंग, आखूड कपड्यांत दिसली की भर मैदानात ते तिची खरडपट्टी काढत. तिच्या आई-वडिलांचा उद्धार करत. एखादा तरुण मुलगा फार मस्तवाल झालाय असं तेच ठरवत अन् त्याला ठोकून काढत. अनेकदा आई-वडील 'मुलगा ऐकत नाही, घरात पैसे देत नाही' अशी तक्रार घेऊन बाबूभाईंच्याकडे येत. नवरा-बायकोची भांडणंही तेच सोडवत. या कामी एक अष्टप्रधानमंडळ त्यांच्या मदतीला असे. बिल्डिंगमध्ये काय चाललंय, कोणत्या घरात काय भानगडी सुरू आहेत यांवर या मंडळाचं बारीक लक्ष असे. या मंडळात कुलकर्णी, नाडकर्णी, गोविंदन अशीही आडनावं होती.

आई-दादा तर चक्रावून गेले. हे सगळं आमच्या समजुतीच्या पलीकडचं होतं. आम्ही गिरगाव सोडून बोरिवलीला आलो. त्या काळातलं गिरगाव एखाद्या प्राचीन, वैभवशाली नगरासारखं होतं. तिथल्या वैचारिक-सांस्कृतिक भट्टीत आमची जीवनमूल्यं उजळून निघाली होती. मवाली अन् गुंड प्रवृत्तीची माणसं गिरगावातही होती. परंतु त्यांचं स्वत:चं वेगळं असं जग होतं. नागरिकांना त्यांचा त्रास नसायचा.

दुसरं, गिरगावचं बहुआयामी आणि विलक्षण विधायक असं संस्थात्मक जीवन आम्ही जवळून पाहिलं होतं. आमच्या गणेशोत्सव मंडळाचे वर्षभर अनेक उपक्रम चालत. सगळे निर्णय मतास टाकले जात. पुष्कळ चर्चा, प्रसंगी खडाजंगी होत असे. परंतु कटुता नसे. इराण्याच्या हॉटेलात जाऊन चहा घेतला की कार्यकारिणीतले मतभेद मिटत. बाबूभाईंची तर 'हम करे सो कायदा' अशी पद्धत होती. बिल्डिंगच्या सभा तेच चालवत. बाकी सगळे माना डोलवत. मन मानेल तेव्हा बाबूभाई वर्गणी गोळा करत. आज काय पाण्याचा पाइप फुटला म्हणून. उद्या काय पंप दुरुस्त करायचाय म्हणून. दादांनी सांगितलं, ''पैसे देतो. पावती द्या. आणि रीतसर हिशोब द्या.'' बाबूभाई आणि अष्टप्रधानमंडळ सावध झालं.

काही नातेवाइकांनी सावधगिरीचा इशारा दिला. मोठी मावशी आईला म्हणाली, ''दोन तरुण मुली घरात आहेत. मुलगा तर खूप लहान आहे. तो माणूस मुसलमान आहे. तेव्हा सांभाळून रहा.'' दादांना हे कळलं तर ते आईला म्हणाले, ''बाबूभाई मुसलमान आहे या गोष्टीचा 'इश्यू' करायचा नाही. तो निष्कारण सगळ्यांना पिडतोय हा मुख्य प्रश्न आहे. घाबरून जायचं कारण नाही.''

दादा मूळचे यु० पी०चे. ते म्हणत ही उत्तर भारतातला हिंदू आणि मुसलमान एकदिलानं, मिळून-मिसळून राहतो. खाणं-पिणं, उठणं-बसणं, हुक्का-पाणी एकत्र. एक 'अबे' म्हणाला की दुसरा लगेच 'तबे' म्हणतो. मामला खतम. दोस्ताना पुन्हा सुरू. फार उगाळत बसत नाहीत. महाराष्ट्रात मात्र हिंदुत्ववाद्यांनी आणि सेक्युलर मंडळींनी मुसलमानांचा फार बाऊ करून ठेवलाय.

दादांचा इस्लामचा अभ्यास दांडगा होता. सिनेमा-नाटकात त्यांना अनेक मुसलमान मित्र लाभले. मुसलमान धर्म आणि समाज, मोगल काळ, हिंदू आणि मुसलमान यांच्यातले सांस्कृतिक भावबंध, सूफी परंपरा, अमीर खुसरो, ग़ज़ल-कव्वाली असा एक फार मोठा पट दादांसमोर होता. बाबूभाई हे प्रकरण समजून घेताना हे आठशे वर्षांचं संचित आपल्या कामी येईल असं त्यांना वाटत असे. आई जास्त 'प्रॅक्टिकल' विचार करत होती. ती म्हणाली, ''ते सगळं तुमचं ठीक आहे. पण आपल्या शेजारी बाबूभाई राहतोय. मिर्झा ग़ालिब नव्हे...''

बाबूभाईंकडे साफ दुर्लक्ष करायचं असं दादांनी ठरवलं. पुरुषमंडळींनी 'सलाम-नमस्ते'च्या पुढं जायचं नाही. मात्र, शेजारधर्म उत्तम पाळायचा. अर्थात ही जबाबदारी दोन्ही घरांतल्या स्त्रियांकडे आली. दादांची ही 'स्ट्रॅटजी' दोन्ही घरांना उपकारक ठरली. स्नेह वाढला. बाबूभाईंच्या कुटुंबानं आम्हांला समजून घेतलं. आम्ही त्यांना. एकदुसऱ्याच्या चालीरीती, परंपरा समजल्या. आम्हांला एक चांगला शेजार मिळाला.

बाबूभाई, त्यांचं घर, त्या घरातली माणसं आणि त्यांचं जगणं हे सगळं फार मजेशीर प्रकरण होतं. बायको अन् तीन मुलींसह बाबूभाई चवथ्या मजल्यावर राहत. धाकट्या भावाचं कुटुंब तिसऱ्या मजल्यावर. बायको, चार मुली, एक मुलगा. बाबूभाईंचे आई-वडील धाकट्या मुलाकडे राहत. दोन्ही घरांतली माणसं, मुलं, नोकर-चाकर दिवसभर खाली-वर, वर-खाली करत असत. खूप गजबज असायची.

बाबूभाईंच्या गर्जनांनी भाग्यनगरचा दिवस सुरू होत असे. उठल्या उठल्या ते बरेच अकांडतांडव करत. कधी झाडूवाल्याला फैलावर घेत. कधी पेपरवाल्याला किंवा घरातल्या नोकरांना. मग बायकोवर डाफरत, ''दाढीचं पाणी कुठाय?'' ''शर्टाला अशी इस्त्री करतात काय, साल्यांनो'' असा बराच आरडाओरडा करून झाला की आपली राजवट सुरळीत सुरू आहे, या समाधानात ते पेपर वाचायला बसत. घरात मराठी पेपर येत असे. मग जंगी नाश्ता. तीन अंड्यांचं आम्लेट, आदल्या रात्रीचा मटण-रस्सा, पाव, फळं असं भरपूर खाऊन ते बाहेर पडत. गुळगुळीत दाढी, झकपक कपडे अन् अंगाला एखादं भडक पर्फ्यूम. घरातनं बाहेर पडल्या पडल्या त्यांची अखंड बडबड सुरू असे. 'देशाची अवस्था फार वाईट आहे', 'पोलीस साले भडवे आहेत, पैशे खातात', 'एकेकाला फोडून काढलं पाहिजे' अशी सुभाषितं उधळतच ते जिना उतरत. त्यांचा आवाज ऐकून काही भाडेकरू बाहेर येत. मग बाबूभाई चेकाळत. पेपरांतल्या बातम्यांचा आधार घेऊन 'देशाची सद्य:स्थिती' या विषयावर त्यांचं खालच्या मैदानात एक भाषण होत असे.

दोन-अडीच तासांत बाबूभाई घरी येत. चंचल स्वभाव. एके ठिकाणी टिकत नसत. सात-आठ तास सलग ते कारखान्यात बसून आहेत असं कधी झालं नाही. कारखान्यात बसले तरी कामावर लक्ष नसे. तिथंही बडबड सुरू असायची. सारखं उनाडत असत. एखाद्या अफवेसारखे.

दुपारचं जेवण म्हणजे शाही मेजवानी असायची. पंक्तीला दोन-चार पाहुणे असत. सगळं साग्रसंगीत. जेवणं झाली आणि पाहुणे गेले की बाबूभाई बाहेर पडत. जवळपासच्या परिसरात त्यांच्या तीन-चार सख्या होत्या. मनात येईल तिच्याकडे जात. संध्याकाळी घाईघाईनं घरी येत. थोडा आरडाओरडा करत अन् स्नो-पावडर लावून परत बाहेर पडत. ते रात्री आठ-साडेआठला येत.

रात्रीचं जेवण झालं की बाबूभाईंचा दरबार भरत असे. एकेक प्रकरण ऐकून ते झटपट निकाल देत. भाग्यनगरमधले रहिवासी, वडारपाड्यातले लोक बाबूभाईंच्या कोर्टात येत. निकालावर अपील नसे. मदतीला

अष्टप्रधानमंडळ असे. बाबूभाईंनी दिलेला निकाल न्याय्य आणि नि:पक्षपाती आहे असं त्यांचे समर्थक लोकांना सांगत. न्यायदानात विलंब असू नये असं बाबूभाईचं ठाम मत होतं. दीड-दोन तासांत ते सगळ्या प्रकरणांचा निकाल लावत.

कायदा बाबूभाईंचा. ते चौकशी अधिकारी. न्यायाधीशाची भूमिकाही तेच पार पाडणार अन् दंडही तेच करणार. अशी सगळी कामं स्वत:कडे घेतल्यामुळे बाबूभाईंना विलक्षण थकवा येत असे. डोकं ठणकत राही. डोक्याला भरपूर 'अमृतांजन' रगडून ते झोपून जात. बाबूभाईंची डोकेदुखी हा भाग्यनगरमधला एक स्वतंत्र विषय होता. डोकेदुखीसाठी परमेश्वरानं फक्त आपली निवड केली आहे असं त्यांचं मत होतं. लोकांसाठी आपण खपतो म्हणून आपल्याला ही व्याधी जडलीये असंही ते मानत. लोकांना बाबूभाईंचं खरं वाटत असे की तसं ते भासवत असत? भाग्यनगरमध्ये खरं काय अन् खोटं काय–कशाचा पत्ताच लागत नसे. सगळे भासच.

दोन वर्षं चांगली गेली. बाबूभाईंचा शेजार आम्हांला आवडला. त्यांच्या बायकोचं आमच्या घराशी छान जुळलं. ती बाई म्हणजे एक मजेशीर रसायन होतं. जहांबाज अन् धूर्त. तशीच भाबडी आणि अघळपघळ. ''गंगा जमना'मध्ये दिलीपकुमार मरतो आणि मग 'संघर्ष'मध्ये कसा काय दिसतो?'' असा प्रश्न तिने एकदा आईला विचारला होता. नवऱ्याच्या 'सखी' प्रकरणाचा तिला वैताग झाला होता. ते एक सोडलं तर एरवी ती बाबूभाईंच्या मागे ठाम उभी असे. त्यांच्या प्रत्येक उलाढालीत मोठ्या उत्साहानं भाग घेत असे. एखाद्या वाघिणीसारखा घरात तिचा संचार असे. एकदा आईला म्हणाली, ''भाभी, न करून जाते कुठं? माझ्याकडे ना शिक्षण, ना नोकरी. पदरात तीन मुली. मुलगा नाही. आमच्या समाजात स्त्रियांचं काय स्थान असतं, तुम्हांला माहीत आहे...''

आम्ही भाग्यनगरमध्ये राहायला आलो तेव्हा बाबूभाईंच्या दोन मुली–थोरली अन् मधली–म्युन्सिपाल्टीच्या उर्दू शाळेत जात. वर्ष-दीड वर्षात त्यांची शाळा सुटली. एक 'जनाब' घरी येऊन त्यांना धर्माचं काही तरी शिकवत असे. तेही जेमतेम वर्षभरच सुरू होतं. सगळ्यांत धाकटी मुलींच्या कॉन्व्हेंट शाळेत होती. ती मात्र बारावीपर्यंत गेली. तिचं इंग्रजी बरं होतं. आपण शिकलो नाही याची मधलीला खंत वाटत असे. पुढच्या काळात तिनं अनेकदा तसं बोलून दाखवलं.

बाबूभाईंच्या धाकट्या भावाला चार मुली अन् एक मुलगा. मुली कॉन्व्हेंट शाळेत उत्तम शिकल्या. सुस्थळी पडल्या. दोन मुली तर लग्न करून परदेशी गेल्या. मुलगा जेमतेम निघाला. शिकला नाही. आळशी अन् सुस्त होता. या मुलानं पुढं आपली गादी चालवावी असं बाबूभाईंना फार वाटायचं. तसं झालं नाही. बऱ्याच वर्षांनंतर बाबूभाईंच्या धाकट्या भावाच्या घरी परत पाळणा हलला. मुलगा झाला. बाबूभाईंनी या मुलाला आपल्याकडे वाढवलं.

बाबूभाईंच्या घरी सगळे कोकणी मुसलमानी बोलत. 'आवार ये, तवार जा' असं सतत सुरू असे. काही शब्द उलटे करून बोलायचे. 'हाच' म्हणजे चहा. 'लाके' म्हणजे केला म्हणजे केळं. पाहुण्यांना 'डब्बलशी या' असा आग्रह केला जायचा. म्हणजे पुन्हा एकदा या. गुटगुटीत, बाळसेदार मूल बघितलं की बाबूभाईंची बायको म्हणायची, ''मुलाचा काय गोश्त आहे.''

पर्दा-पद्धत नव्हती. लग्नाला किंवा धार्मिक समारंभाला जाताना बुरखा हातात ठेवायचा. स्त्री-वर्गाला बुरख्याचा कंटाळा यायचा. बाबूभाईंची आईसुद्धा बुरखा घेत नसे. बायको, आई, वहिनी पाचवारी पातळात. खास करून नायलॉन. मुली पंजाबी ड्रेसमध्ये. अंगावर ओढणी दिसली नाही की बाबूभाई मुलींवर डाफरत–''बेबी, लाज सोडलीस काय?''

मगरीबचा नमाज चुकवायचा नाही असा नियम होता. एरवी धार्मिक कर्मकांडांना महत्त्व नव्हतं. रमजानचे रोज़े मात्र कसोशीनं पाळले जात. तो सगळा महिना मोठ्या गडबडीचा असे. पहाटे साडेतीन-चारला चुलीवर डेकच्या चढत. दिवसभर आई अन् मुली देवधर्माचं करण्यात गढून गेलेल्या असत. जेवणं खूप उशिरापर्यंत चालत. दिवसभर बाबूभाई रफीच्या रेकॉर्ड्स लावत : 'रमज़ानका महिना बडा बरक़तों का है' किंवा, 'माटी के पुतले तुझे कितना गुमान है.'

ईदच्या दिवशी बाबूभाई मशिदीतनं येत ते आधी आमच्या दारापाशी थांबत. जिन्यासमोरचा ब्लॉक आमचा. आम्हांला 'ईद मुबारक' करून मग पुढं जात. शिरखुरमा, अफलातून वगैरे मिष्टान्नाचं ताट पाठवत. दिवाळी-पाडव्याला आमच्याकडनं गोडाधोडाचं ताट आधी त्यांच्याकडे जात असे. ही पौष्टिक देवाण-घेवाण खरं तर वर्षभर सुरूच असे. दादा मिठाई घेऊन आले की बाबूभाईंच्या धाकट्या मुलीला आग्रहानं हाक मारत. तीसुद्धा हक्कानं येत असे. मी अभ्यासाला चाळीत बसलो की बाबूभाईंची बायको एक 'कोप' चहा अन् जिराबटरची बशी पाठवत असे. आमच्याकडच्या पुरणपोळ्या त्यांना खूप आवडत.

खरं तर बाबूभाईंचा ब्लॉक तीन खोल्यांचा होता. अन् तरीही त्यांना जागा कमी पडत असे. बाहेरच्या पॅसेजचा ते बिनदिक्कत उपयोग करत. सकाळच्या वेळी दोन मोठ्या शेगड्या बाहेर भगभगत असायच्या. जुन्या गाद्या, मोडकं स्टूल, पाय तुटलेल्या खुर्च्या असं बरंचसं सामान पॅसेजमध्ये असायचं. यांमुळे इतर भाडेकरूंना त्रास होतो किंवा आपल्याप्रमाणंच इतर भाडेकरूंचाही पॅसेजवर हक्क आहे असं बाबूभाईंच्या घराला वाटत नसे.

एकदा तर त्यांनी पाचव्या मजल्यावर–म्हणजे गच्चीच्या दिशेनं जाणाऱ्या जिन्यावर–दोन पुष्ट बकरे बांधले. सगळीकडे बेंऽऽऽ बेंऽऽऽ बेंऽऽऽचा गजर. चाळीत एक चमत्कारिक घुर्रट वास भरून राहिला. आईनं बाबूभाईंच्या बायकोची सौम्य शब्दांत हजेरी घेतली. ''हे तुम्ही काय चालवलंय? तुमच्याप्रमाणं इतर लोकही इथं राहताहेत. आम्हांला हा त्रास कशाला?'' बकरे आले तसे निघून गेले.

बाबूभाईंचं घर हिंदी सिनेमातलं वाटत असे. सगळीकडे पिस्ता रंग. चकचकीत, स्वस्त दिसणारी तकलादू झुंबरं. पंख्याला मध्यभागी काचेचं लोलक. खुर्च्यांना, टेबलांना सन्मायका. कप-बशा, काचसामान मात्र दर्जेदार असायचं. चैनीच्या वस्तू, कपडे, अत्तरं यांचा सगळ्यांना षौक. नव्या वस्तूंचं घरात जाहीर प्रदर्शन भरवल्याशिवाय बाबूभाईंना करमत नसे. बिल्डिंगमधले लोक गटागटानं घरी येत. एकदम भारून गेल्यासारखे. बाबूभाई खूप उत्साहानं खरेदी दाखवत. लोक त्यांच्या रसिकतेचं खूप कौतुक करत. मग ती वस्तू केवढी महाग आहे हे बाबूभाई सांगत. आपण आणलेली वस्तू लोकांना आवडली म्हटल्यावर त्यांना बरं वाटायचं. बाबूभाईंना बरं वाटलं म्हणून लोकांना बरं वाटायचं. असं सगळं चालायचं.

भाग्यनगरमधला पहिला ब्लॉक ॲण्ड व्हाइट टी० व्ही० बाबूभाईंकडे लागला. त्यांची लोकप्रियता एकदम वाढली. त्याच सुमारास क्रिकेटची मॅच सुरू झाली. बाबूभाईंची बैठकीची खोली भरून गेली. पाच दिवस त्यांनी पब्लिकला घरबसल्या मॅच दाखवली. टी० व्ही०वर मॅच सुरू अन् घरात बाबूभाईंची कॉमेंट्री.

त्यांच्याकडे एक सुबक, छोटासा रेकॉर्ड-प्लेअरही होता. रात्री ते रेकॉर्ड्स लावत. मोहंमद रफी हा नवरा-बायकोचा आवडता गायक. 'बड़ी देर भई नंदलाला, तेरे द्वार खडी ब्रिजबाला' हे 'खानदान'मधलं भजन रफीचं आहे या गोष्टीचं दोघांना कौतुक होतं. 'हमराज़'

चित्रपटातलं 'न मूँह छूपाके जियो और न सर झुकाके जियो' हे गाणं दादांना साहिर लुधियानवीच्या काव्यासाठी आवडत असे. बाबूभाई न चुकता ती रेकॉर्ड लावत. व्हॉल्यूम थोडा मोठा करून, ''मिश्राजी, गाना सुन रहे हो या नहीं?'' असं घरातून मोठ्यानं विचारत. बाबूभाईंचं सगळ्यांत प्रिय गीत 'अनुपमा'मधलं लता मंगेशकरांचं. 'धीरे धीरे मचल ए दिले-बेकरार, कोई आता है' या गाण्यातले सगळे गहिरे भाव स्त्रीच्या मनात असले पाहिजेत असं ते म्हणत. त्यांच्या एकाही सखीनं त्यांची ही इच्छा पूर्ण केली नाही. बायकोला तर ते फार किंमत देत नसत.

रेसचा मोसम सुरू झाला की बाबूभाईंच्या अंगात शंभर घोड्यांचं बळ संचारत असे. रविवारी सकाळी ते सपत्नीक महालक्ष्मीला जात. बायकोच्या अंगावर उंची पातळ, कानांत झुमके, हातात पर्स. बाबूभाईंच्या हातात दुर्बीण. सगळीकडे अत्तराचा घमघमाट. तीन-चार गाड्या निघायच्या. मित्रमंडळी, एखादा हरकाम्या. बरोबर जेवणाचे डबे. संध्याकाळी सात-साडेसातला येत. आल्या आल्या मैदानातच दरबार भरवत. रेसचा सगळा वृत्तांत रहिवाशांना सांगत. अमक्या जॉकीने तमक्या जॉकीला कसा 'कट' मारला, फलाणा घोडा कसा सरपटत पुढं गेला, वगैरे. एक रेडियो सोडला तर करमणुकीचं एकही साधन नाही. त्यामुळे लोकांना बाबूभाईंच्या या सुरस कथा आवडत. रेसला सिनेमातले लोक जातात. बाबूभाईसुद्धा भाग्यनगरचे 'स्टार' होते.

रेसमध्ये बाबूभाईंना फारसं काही मिळत नसे. पण त्याचं त्यांना काही वाटत नसे. आपल्याला जॅकपॉट लागला नाही याची खंत त्यांनी कधीच केली नाही. रेसचा षौक त्यांनी अखेरपर्यंत जोपासला. महालक्ष्मीची वाट त्यांना त्यांच्या मामांनी दाखवली असं घरचे म्हणत. या मामांवर बाबूभाईंचा विशेष लोभ होता. मामा अनेकदा भाच्याकडे येत. बहुश्रुत अन् संभाषणचतुर होते. चांगलं इंग्रजी बोलत. काँग्रेसी वळणाचे मुसलमान वाटत. रेसचा विषय निघाला की म्हणत, ''इफ वुइशेस वेअर हॉर्सेस, बेगर्स वुड राइड.''

बाबूभाईंचे नातेवाईक आमच्याकडे प्रेमानं वागत. स्त्रिया आईला आवर्जून भेटायला येत. एकदा एक 'खाला' आली. गप्पा मारता मारता तिचं चार्ली चॅप्लिनच्या पोस्टरकडे लक्ष गेलं. अंगात ढिले-गबाळे कपडे, पाय फताडे अन् हातात छडी. आईला त्या बाईनं विचारलं, ''तुमचे घरवाले पूर्वी असे दिसायचे काय?'' ग्राउचो मार्क्सच्या जातकुळीतला हा विनोद आमच्या घरी खूप दिवस चालला.

हां हां म्हणता दोन वर्षं निघून गेली. आपली 'स्ट्रॅटजी' कामी आली असं दादांना वाटत होतं. परंतु तसं नव्हतं. आमच्या स्नेहामुळे बाबूभाईंचा पेच वाढत होता. आमचे प्रेमळ, दिलदार शेजारी एवढीच भूमिका त्यांच्याकडे नव्हती. ते भाग्यनगरचे कर्णधार होते. त्यांच्या शब्दावर बिल्डिंग चालत होतं; वर्गण्या वसूल होत होत्या, मुजरे मिळत होते. भाग्यनगरमधले रहिवासी आणि बाबूभाई हा नातेसंबंध 'राजकीय' होता. बाबूभाईंनी हुकूम सोडायचा, लोकांनी तो पाळायचा. सगळं सोपं, समजण्यासारखं होतं. आमच्या आणि बाबूभाईंच्या नात्याला एक व्यापक सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ असायला हवा असा दादांचा आग्रह होता. रोजच्या जगण्यातून स्नेह वाढला तर हिंदु-मुसलमान ऐक्य होईल असं त्यांना वाटायचं. धार्मिक श्रद्धा आणि समजुतींच्या पलीकडे हिंदूंची आणि मुसलमानांची एक समान भूमी आहे. परंपरा आणि लोकसंस्कृतीतून दोन्ही जमातींना एक निकोप जीवनदृष्टी लाभलेली आहे, असं दादांचं म्हणणं होतं. एवढं सगळं बाबूभाईंना कळत नव्हतं. आपल्या सत्तेला ढळ लागता नये एवढंच त्यांना पाहायचं होतं. त्यात 'आमचे शेजारी' ही भूमिका अडसर ठरत होती. ठिणग्या उडणार तर होत्याच. तसं निमित्तही घडलं.

आमच्या अगदी शेजारी एक गुजराथी कुटुंब होतं. नवरा-बायको अन् दोन मुलं. त्यांचा मुलगा बराच द्वाड होता. रात्र झाली की त्याला क्रिकेटची लहर यायची. मग चाळीत बराच आरडाओरडा व्हायचा. संध्याकाळी वडील लिखाण करत किंवा वाचत. आम्हा मुलांचा सैंपाकघरात अभ्यास सुरू असे. अन् बाहेर धांगडधिंगा. एकदा दादा त्या बाईला म्हणाले, ''मुलाला जरा आवरा. रात्री आठ ही काही क्रिकेटची वेळ नाही.'' बाई म्हणाली, ''माझ्याशी बोलू नका. मुलांच्या वडिलांशी बोला. ते आले की तुम्हांला सांगते.'' दादा ''बरं'' म्हणाले अन् घरी आले.

थोड्या वेळानं ती बाई बाबूभाईंकडे गेली. आणि ''शेजारच्या काकांनी मला दम भरला'' असं सांगून रडू लागली. दरबार तर भरलेला होताच. अष्टप्रधानमंडळाला हर्षवायू झाला असणार. मिश्राला खाली खेचण्याची उत्तम संधी चालून आली होती. आमच्या कुटुंबाचं बाबूभाईंशी चांगलं आहे हे अष्टप्रधानमंडळाला पसंत नव्हतं. 'दरबारात या' असा हुकूम सुटतो की नाही यावर पुढचं सगळं घडणार होतं. बाबूभाईंसमोर पेच आला. 'दरबारात या' म्हटलं तर मिश्रा येणार नाही. अन् फतवा काढला नाही तर आपल्या सत्तेला धक्का बसतो. बाबूभाईंनी फर्मान काढलं. दादांना निरोप आला. ''मी तिथं आता येणार नाही. बाबूभाईंशी मी उद्या सकाळी बोलेन,'' दादांनी उलट निरोप पाठवला. अष्टप्रधान मंडळानं बाबूभाईंचे कान भरले : 'मिश्रा तुमचं ऐकत नाही. फार माजलाय.' बाबूभाईंनी त्या बाईला आणि तिच्या नवऱ्याला पोलीस स्टेशनात पाठवलं. त्यांच्याबरोबर अष्टप्रधानमंडळ. दारात हवालदार आला. ''पोलीस स्टेशनात चला'' म्हणाला. दादा म्हणाले, ''तुम्ही पुढं व्हा. मी येतोच.'' पोलीस स्टेशनात भाग्यनगरचे बरेच लोक जमले होते. मुख्य तक्रारदार होती ती बाई. ती सांगत होती की मिश्रांनी मला दम भरला. बाकीचे तिला 'मला मारलं' असं म्हण असं सांगत होते. इन्स्पेक्टर भला असावा. किंवा बाबूभाईंच्या सलगीतला नसावा. त्यानं दादांचं ऐकून घेतलं आणि नंतर सगळ्यांना सज्जड दम भरला. ''हा सिंगल पसली माणूस तुम्हांला सगळ्यांना छळतो काय? ही बाई तर काय वेगळंच सांगतेय. इथं काय टाइमपासला आलांत काय? ताबडतोब घरी जावा.''

अष्टप्रधानमंडळाची फजीती झाली. रात्री उशिरापर्यंत दरबार सुरू होता. आमच्या कुटुंबावर सामूहिक बहिष्कार टाकायचा असं ठरलं. दुसऱ्या दिवशी चाळीची सर्वसाधारण सभा झाली. आमचा निषेध करणारा ठराव सर्वानुमते पास झाला. मिश्रामुळे भाग्यनगरमधली शांतता बिघडते, बिल्डिंगला मिश्रापासून धोका आहे, ते आणि त्यांचं कुटुंब हे आपले शत्रू आहेत अशा आशयाची भाषणं झाली. सभेनंतर रहिवाशांचा एक मोठा गट चवथ्या मजल्यावर आला. आमचं दार बंद होतं. दारावर लाथा बसू लागल्या. शिव्यांचा वर्षाव. 'लाइट तोडून टाका', 'पिण्याच्या पाण्याची लाइन कापून टाका' अशा घोषणा सुरू झाल्या. आपल्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणं बाबूभाईंनी बायकोला पुढं केलं होतं. तिचा थयथयाट सुरू होता. 'दोन दिवसांत पाचही माणसांची प्रेतं बाहेर काढते बघा' असं ती वरच्या पट्टीत सगळ्यांना सांगत होती. तास-दीड तासानंतर सगळे घरी गेले. आई-दादा आणि आम्ही मुलं खूप वेळ जागे होतो. दादा म्हणाले, ''मुसलमानाला समजून घेणं एकदा सोपं आहे. हिंदू तर समजतच नाही बुवा आपल्याला.''

दुसऱ्या दिवशी कामावर न जाता दादा मंत्रालयात गेले. त्यांचे एक जवळचे स्नेही मुख्यमंत्र्यांच्या कार्यालयात मोठ्या पदावर होते. दादांनी तात्यांना सगळं सांगितलं. तात्या दुसऱ्या एका अतिशय वरच्या अधिकाऱ्याशी बोलले. बोरिवली पोलीस स्टेशनला फोन गेला. संध्याकाळपर्यंत ही बातमी बाबूभाईंना समजली. ते वरमले. काही दिवस

बिल्डिंग सामसूम होतं. दरबारही फार भरला नाही. मंत्रालयातल्या फोनचा अंमल ओसरला आणि बाबूभाईंच्या कारवाया पुन्हा सुरू झाल्या. थेट त्रास द्यायचा नाही. परंतु मिश्रा कुटुंबाला दहशतीखाली ठेवायचं असा त्यांचा प्लॅन होता.

दादा कामावर जायला निघाले की बाबूभाई आणि त्यांचे पित्ते खाली मैदानात उभे असत. ''हात तोडू की पाय?'' असं बाबूभाई विचारत. मग एक जण म्हणायचा, ''डोकंच फोडा ना. म्हणजे प्रश्नच संपला.'' माझी शाळा चर्नीरोडला होती. सकाळी साडेसातला मी निघत असे. बाबूभाईंची बायको एकदा ''पोरगं आज घरी येणार नाही'' असं काही तरी चाळीत बडबडली. आई माझ्या मागे मागे शाळेत आली. पुढचे सहा महिने ती रोज सकाळी माझ्याबरोबर चर्नीरोडला यायची. मला शाळेत सोडून गिरगावात वेळ काढायची. कधी मामाकडे, कधी मावशीच्या दवाखान्यात तर कधी मुंबई मराठी साहित्य संघात. संध्याकाळी मला घेऊन घरी यायची.

त्या काळात आईची दोन नाटकं सुरू होती. प्रयोग असला तर शाळेतनं आम्ही थिएटरवर जायचो. मग रात्री उशिरा घरी. सकाळी परत चर्नीरोड. या सगळ्या घटनांमुळे थोरल्या बहिणीचं खूप नुकसान झालं. तिचं शिक्षण संपलं. ती घराच्या बाहेर पडेना. घरची सगळी जबाबदारी तिच्यावर आली. दीदीचं काही तेव्हा फार वय नव्हतं.

त्या सगळ्या काळात आई-दादा आणि आम्ही भावंडं एकमेकांना घट्ट धरून राहिलो. दादा म्हणायचे, ''आपली काहीएक चूक नाहीये. तेव्हा आपण घाबरायचं नाही. बाबूभाई किंवा त्याची माणसं आपल्यापैकी एकाच्याही केसाला धक्का लावणार नाहीत. ही माणसं डरपोक आहेत. दुसरं असं की, बाबूभाईनं आजवर इथल्या लोकांना नाचवलं. आता लोक त्याला नाचवताहेत.''

आमचे रोजचे व्यवहार व्यवस्थित सुरू होते. संध्याकाळी अभ्यास संपला की मी आणि माझी मधली बहीण मिथिला बाजारात जायचो. किंवा दूरवर फिरून यायचो. सुट्टीच्या दिवशी मी दादांबरोबर फिरायला जात असे. कधी कधी आम्ही तिन्ही भावंडं सिनेमाला जायचो. आमच्याकडे मर्फीचा ट्रान्झिस्टर होता. रात्रीची जेवणं झाली की बिछाने टाकायचे आणि 'मर्फी'भोवती कोंडाळं करून बसायचं. 'बेला के फूल', 'आपली आवड', 'आकाशवाणी संगीत सभा' वगैरे कार्यक्रमांचं सामूहिक श्रवण करून झालं की झोपायचं. आई-दादांशी गप्पा मारणं यासारखा आनंद नव्हता. दादा अनेक विषयांवर बोलत. लहर लागली की ते पेटी काढत. मग आमची गाणी सुरू होत. दादांची फर्माइश म्हणजे 'न मूँह छुपाके जियो, और न सर झुकाके जियो' भाग्यनगरने आम्हांला वाळीत टाकलं होतं. आम्हांला मात्र त्याची पर्वा नव्हती.

त्या काळात बऱ्याच मजेशीर गोष्टी घडत होत्या. एका रविवारी संघाचे एक स्थानिक कार्यकर्ते पत्ता शोधत शोधत घरी आले. ''तुम्ही एका मुसलमानाशी लढताहांत म्हणून मुद्दाम भेटायला आलो'' असं म्हणाले अन् बसले. दादा म्हणाले, ''हा हिंदु-मुस्लिम प्रश्न आहे असं मी मानत नाही. बाबूभाई हा गुंड आहे अन् बिल्डिंगमधले लोक त्याला घाबरतात असं हे सगळं प्रकरण आहे.'' त्यावर ते गुजराथी गृहस्थ इतिहासात शिरले. सोमनाथ मंदिर, अल्लाउद्दीन खिलजी असं बरंचसं त्यांनी उकरून काढलं. फार त्वेषानं बोलत होते. निघताना म्हणाले, ''ही फार मोठी लढाई आहे. संघ तुमच्याबरोबर आहे.'' पुन्हा कधीच ते आले नाहीत.

स्थानिक नगरसेवक जनसंघाचे होते. हा माणूस 'प्रॅक्टिकल' वाटला. ते दादांना म्हणाले, ''तुमचं आणि बाबूभाईंचं आपापसातलं भांडण आहे. तुम्हीच ते मिटवा. आम्ही मध्ये पडून काय होणार?'' बाबूभाईंच्या हातात हजार-बाराशे मतं आहेत हे त्या नगरसेवकाला ठाऊक होतं.

वर्ष-दीड वर्ष असंच गेलं आणि एके दिवशी बाबूभाईंनी आमच्यावर केस टाकली. ते फिर्यादी. दादा, आई अन् दोन बहिणी आरोपी. मारहाण करतात, सगळ्यांचा ऊठसूट छळ करतात वगैरे बरेच आरोप होते. दादांनी बोरिवलीतल्या एका निष्णात वकिलाकडे केस दिली. वाघ वकील म्हणाले, ''केसमध्ये अजिबात दम नाहीये. धीर सोडू नका. आपण या माणसाला कायमचा धडा शिकवू.'' पहिल्याच सुनावणीला वाघांनी दोन्ही मुलींसाठी 'एक्झेंप्शन'ची विनंती केली. कोर्टानं ती मान्य केली. सलग तीन तारखांना बाबूभाई हजर नव्हते. त्यांच्या वकिलानं काही तरी थातुरमातुर कारण सांगितलं. मग तारखांवर तारखा पडत गेल्या. बाबूभाई कोर्टात येईचनात. एक-दोनदा तर त्यांचा वकीलसुद्धा आला नाही.

शेवटी, वाघांनी कोर्टाकडे 'एक्स-पार्टे जजमेंट'ची विनंती केली. ''सगळे आरोप बिनबुडाचे अन् खोडसाळ आहेत. फिर्यादी कोर्टात येण्याची तसदीही घेत नाही. माझ्या अशिलाला छळण्याच्या दुष्ट हेतूनं हे सगळं सुरू आहे. परंतु यात कोर्टाचा बहुमूल्य वेळ वाया जातोय,'' असं एक जोरदार आर्ग्युमेण्ट वाघांनी केलं. पुढच्या सुनावणीला कोर्टानं एकतर्फी निकाल दिला. आई-दादांना सगळ्या आरोपांतून मुक्त केलं. बाबूभाई आणि त्यांच्या वकिलावर ताशेरे झाडले. कोर्टाच्या आवारात वाघांनी दादांना ''आता तुम्ही बाबूभाईवर दहा लाखांचा अब्रुनुकसानीचा दावा लावू शकता'' असं सुचवलं. दादा ''नको'' म्हणाले.

यानंतर बाबूभाई आमच्या वाटेला कधीच गेले नाहीत. ते त्यांचं जगत होते. आमचे वेगळेच प्रॉब्लेम्स सुरू झाले. दादांची नोकरी सुटली. पुढं काय असा प्रश्न होता. दीदीचं लग्न होतं. माझ्या आणि मिथिलाच्या शिक्षणाचा खर्च होता. एका मोठ्या संकटात आम्ही सापडलो होतो. बाबूभाईंना हे सगळं समजलं होतं. आमच्या विपरीत परिस्थितीचा फायदा त्यांना उठवता आला असता. परंतु त्यांनी तसं केलं नाही. त्यांचा दरबार भरत होता. फर्मानं सुटत होती. वर्गण्या वसूल होत होत्या. आम्हांला मात्र त्यांनी त्रास केला नाही. तीन-चार वर्षं अशी गेली.

अन् एके दिवशी बाबूभाईंची बायको घरी आली. हातात मिठाईचं ताट. आईला म्हणाली, ''माझ्या धाकट्या जावेला मुलगा झालाय. खरं तर आमच्यात दत्तक वगैरे मानत नाहीत. पण आम्हांला मुलगा नाही. तेव्हा हे मूल आम्ही आमचं म्हणून वाढवणार आहोत. संध्याकाळी छोटासा कार्यक्रम आहे. बाळाला बघायला या. मुलांना, मिश्राजींना घेऊन या. जुनं सगळं विसरा.'' आई संध्याकाळी बाबूभाईंच्या घरी गेली. दादा अन् आम्ही मुलं नाही गेलो.

नंतर बाबूभाईंनी साडीचा कारखाना टाकला. पहिली पाच पातळं घेऊन संध्याकाळी ते घरी आले. एक पातळ आईसाठी पाठवलं. जुनं सगळं विसरून दोन्ही घरांतले संबंध पूर्ववत व्हावेत असं बाबूभाईंना मनापासून वाटायचं. त्यांची बायकोही तसं बोलून दाखवत असे. आम्हांला मात्र ते शक्य नव्हतं. याउपर बाबूभाईंकडे सौजन्यानं वागायचं असं दादांनी ठरवलं. आमचे संबंध अखेरपर्यंत तसेच राहिले.

अन्याय करणारा माणूस सगळं पटकन विसरून जातो. ज्याच्यावर अन्याय होतो तो मात्र दीर्घकाळ कण्हत राहतो. विस्मरणाचं वरदान त्याला नसतं. आमचं तसं झालं. आमची सोन्यासारखी पाच-सहा वर्षं वाया गेली. आम्ही सगळे भरडून निघालो. कोर्टात दादा जिंकले, बाबूभाईंना आम्ही नमवलं हा विचार ठीक आहे. मनाला रिझवणारा आहे. परंतु त्याही पलीकडे एक विचार आम्हांला अस्वस्थ करत होता. आमच्या सात्त्विक, निर्मळ प्रेमावर बाबूभाईंनी असा बोळा कां फिरवावा? सगळे मिळून एका चांगल्या माणसाला पायदळी कां तुडवतात? बाबूभाई

प्रकरणाची फलश्रुती काय? तर हे उदास शहाणपण. ते घेऊनच आम्ही पुढची वाटचाल केली.

त्यानंतर सगळं अगदी वेगात घडत गेलं. दादा १९८२ साली वारले. पाच वर्षांनी बाबूभाईंची बायको गेली. एकदम अचानक. एका रात्रीत डायबिटिस बेसुमार वाढला. सकाळी गेली. बाबूभाई हादरले. वर्षभरात त्यांनी आपल्या दोन मुलींची लग्नं उरकून टाकली. आता घरात ते, धाकटी मुलगी आणि सगळ्यांत धाकटा मुलगा. कॉन्व्हेंटचं शिक्षण असल्यामुळे ही दोन्ही मुलं एकदम इंग्रजाळलेली होती. त्यांचं ते चटपटीत वागणं-बोलणं बाबूभाईंना चालत नसे.

इतरही बऱ्याच कटकटी वाढल्या. साडीचा कारखाना चालत नसे. जवळच्या एका नातेवाइकानं आत्महत्येचा प्रयत्न केला. पाण्यासारखा पैसा खर्च करून बाबूभाईंनी त्याला परत उभा केला. त्यांची एक सखी त्यांना पुष्कळ लुबाडत होती. बाबूभाईंच्या पैशांवर तिनं नवा फ्लॅट घेतला. नवऱ्याला नवा बिजनेस काढून दिला. दरबार बंद झाला. अष्टप्रधानमंडळातले बरेचसे लोक बिल्डिंग सोडून गेले. काही थकूनभागून घरी बसले. बाबूभाईंकडे पैसा नव्हता. खर्च आटोक्यात येत नव्हता. रेसचा षौक जात नव्हता. आपला 'पॉम्प' सांभाळताना त्यांना खूप कष्ट पडत होते.

बाहेरचं वातावरणही बदलत होतं. झोपडपट्टीदादा–पोलीस–बिल्डर–राजकारणी असं एक समीकरण तयार झालं. टोळीयुद्धं सुरू झाली. मुंबईच्या या नव्या 'अर्बन नॅरटिव्ह'ची गुंतागुंत बाबूभाईंना समजत नसे. दाऊद इब्राहिम, बाबू रेशीम, छोटा राजन यांच्या बातम्या वाचून ते अस्वस्थ होत. हिंसेला एक उच्च अन् स्वायत्त असं कलामूल्य आलं होतं. त्याचा बाबूभाईंना अंदाजच आला नाही. आपल्या कल्पनेतल्या आदर्श गुंडासारखं हल्ली कोणी वागत नाही ही त्यांची मोठी खंत होती.

अशातच रामजन्मभूमीचा वाद सुरू झाला. बाबूभाई पक्के काँग्रेसी. हिंदुत्ववादी शक्तींचा जोर वाढतोय म्हटल्यावर ते चरकले. घरातच राहू लागले. अडवाणींची रथ-यात्रा सुरू झाली. बिल्डिंगमधलं वातावरण बदलतंय याचा बाबूभाईंना अंदाज आला. ते अस्वस्थ झाले.

६ डिसेंबर, १९९२ रोजी बाबरी मशीद पडली. मुंबईतलं वातावरण तंग होतं. रात्री खूप उशिरा घरी आलो तर मैदानात घोळक्याघोळक्यानं तरुण मुलं उभी होती. 'बाबूभाई पळाला' असं एक जण मला म्हणाला. मुलांची देहबोली बरंच काही सांगून गेली. बाबूभाई, त्यांचा भाऊ आणि दोन्ही कुटुंबं, नोकरचाकर सगळे नेरळला गेले असं आईनं सांगितलं.

दुसऱ्या दिवशी मी दुपारी ऑफिसला निघालो तर खाली मैदानात बिल्डिंगमधली तीन-चार मुलं भेटली. ''बाबूभाईंवर राग काढण्याची ही वेळ नाही. तुम्ही काही करू नका, शांत रहा.'' असं मी म्हणालो. मुलं काहीच बोलली नाहीत. परंतु त्यांच्या चेहऱ्यावर 'ही काय पकपक आहे' असा भाव होता. डोळ्यांत गुर्मी होती. त्या रात्री बाबूभाई आणि त्यांच्या भावाचं घर फोडण्यात आलं. आधी तुफान दगडफेक झाली. मग सगळे घरात घुसले. खूप नासधूस केली अन् मग सगळे पळून गेले. ती माणसं कोण होती, घरात घुसण्याची योजना कोणी आखली हे शेवटपर्यंत कळलंच नाही. तक्रार रीतसर नोंदवलेली नाही म्हणून चौकशी झाली नाही. दुसऱ्या दिवशी बिल्डिंगमध्ये पेढे वाटण्यात आले. चाळीत जल्लोष होता.

त्यानंतर बाबूभाई भाग्यनगरमध्ये परत आले नाहीत. दोन्ही फ्लॅट्स बाहेरच्या बाहेर विकून ते नेरळला निघून गेले. पाच-सहा वर्षांपूर्वी ते गेल्याचं समजलं. नेरळ स्टेशनवर मृतावस्थेत सापडले. बाकावर झोपले होते. झोपेतच गेले म्हणतात.

वाचकांचा फायदा

मॅजेस्टिक

मेगा बुक क्लब

या योजनेचे सभासद व्हा

आणि डिसेंबर २००७ पर्यंत

सहा मान्यवर

प्रकाशकांची पुस्तके

३० % सवलतीत !

मॅजेस्टिक बुक हाऊस

विष्णू निवास, सेनापती बापट मार्ग, दादर, मुंबई-२८
फोन २४३०५९१४
प्रथमेश, १ला मजला, महंत रोड, सामंत ब्रदर्समागे,
विलेपार्ले पूर्व, मुंबई-५७ फोन २६१३२८७९
स्वानंद ॲपटेकसमोर, भगतसिंग मार्ग, डोंबिवली पूर्व.
फोन २८०११०१

तह

सानिया

मध्यपूर्वेत युद्ध सुरू झालं अशी बातमी आली आणि एकदम तुमची आठवण आली. आता पहा, या एकाच वाक्यात किती तरी भरलेलं आहे. होय की नाही? म्हणजे बातमी आली इथपासून सुरू करते. बातमी येणार कुठून? पेपर उघडून वाचला म्हणून कळली किंवा टीव्ही लावून पाहिला तेव्हा दिसली आणि ऐकू आली. यांतून दोन गोष्टी साधल्या. हे दोन्ही करायला मला वेळ आहे हे मुद्दाम अधोरेखित झालं आणि मी फावल्या वेळात हे दोन्ही करत असते हे पण सांगून झालं. आता युद्ध. पण त्याबद्दल आपण नंतर चर्चा करू. युद्ध हा विषय असणारच आहे कायम आपल्या चर्चेत. मध्यपूर्वेतील युद्ध हा तर अधिकच विशिष्ट, थेट असा विषय झाला. आणि त्याबद्दल तुमच्याकडून खूप काही ऐकता येईल. पण ते विषयांतर झालं.

युद्ध सुरू झालं आणि तुमची आठवण आली. म्हणजे आपण दोघं युद्धाबद्दल बोलत राहतो की आपण युद्ध करत असतो? एकमेकांशी? आता जरा विषय धारदार होत गेलेला दिसेल. आपण युद्ध करतो का, की करत नाही हा एक मुद्दा झाला; पण नसू तर काय करतो हा जास्त महत्त्वाचा मुद्दा झाला. हो की नाही? इथं तुम्ही घाबराल आणि म्हणाल, की नको बाई, पुढचं काही बोलूच नकोस. ठीक आहे. पण आठवण आली हे खूप महत्त्वाचं. होय. आठवण आली. तीव्र आठवण आली. हे फार खरं आहे.

तुम्हांला अशी तीव्र आठवण येण्याचा अनुभव नसणार. नसणारच. हे मी रोषानं म्हणते आहे असं समजता आहांत का? समजा किंवा नका समजू. मला काहीच फरक नाही पडत. मी हे असंच म्हणणार की तुम्हांला अमुक एक जमत नाही. तमूक एक तुमच्या वाट्याला आलेलंच नसणार. बरोबर आहे. मी हे कृतकरोषानं म्हणत असेच पूर्वी. मनात त्या वेळी अशी अपेक्षा किंवा आशा म्हणा की त्यावर तुम्ही हिरिरीनं पटवून द्याल की असं काही नाही बाई आहे, मला अनुभव आहे किंवा अनुभव नसला तरी समजतं मला. तेवढी संवेदनशीलता आहे माझ्यात. इत्यादी. पण आता मी माझा रोष संपवून टाकला आहे. म्हणजे तो तुमच्यावरून काढून घेतला आहे. ठीक आहे, आपण समजायचं ते समजू. म्हणजे मी समजायचं ते समजत राहीन.

माझी एक मैत्रीण आहे. आपण तिला करुणा म्हणू या. तिचं खरं नावगाव वगैरेशी ना तुम्हांला कर्तव्य आहे ना इतर कुणाला. तर ही करुणा सामाजिक कार्यात गुंतलेली आहे. खऱ्या अर्थानं ती कामं करते, असं निदान मला

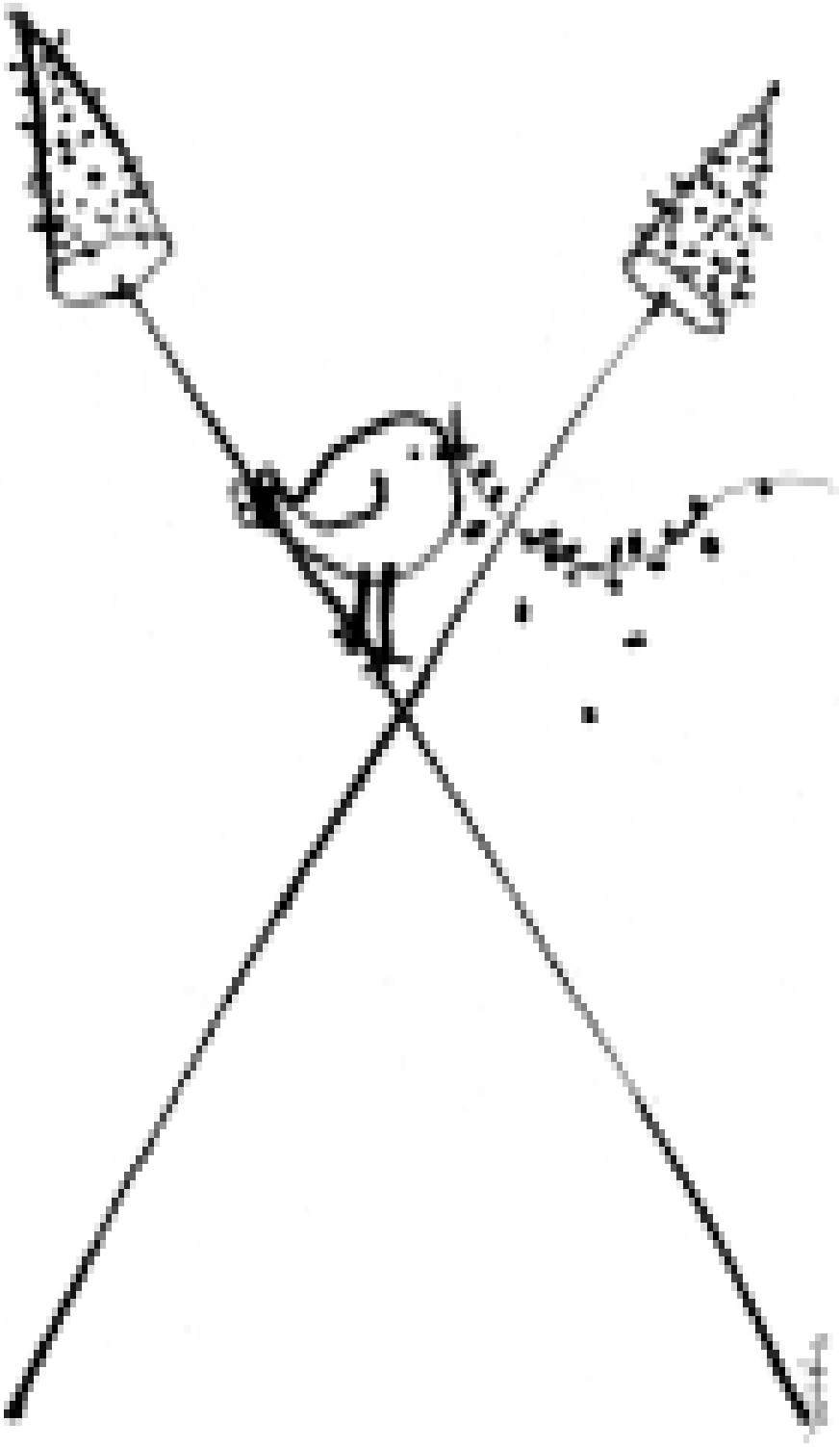

वाटतं. म्हणजे तिनं आयुष्य वगैरे म्हणतात तसंच त्यात झोकून दिलेलं आहे. तिचा एक सिद्धान्त आहे. आता तो तिच्या या कामातून, आयुष्यातून वगैरे आलेला असणार, हे उघड आहे.

ती म्हणते की एक प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर अभावाचं आयुष्य असतं. आणि ते फार मोठ्या प्रमाणावरच लोकांच्या वाट्याला येत असतं. साहजिक आहे. म्हणजे हे पटण्याजोगंच आहे की लोकांच्या आयुष्यात कसकसले अभाव असतात. जन्माला येतानाच ते त्यांच्या आजूबाजूला परिस्थितीत असेच असतात. तिथं एक केवळ प्रचंड पोकळी असते. अभावाचीच. तिथं काय काय नाही हेच मुळी अस्तित्वाचं सत्य असतं. तर तसं ते कळल्यापासून म्हणजे तिला तसं ते जाणवल्यापासून ती तिनं ठरवलेल्या मार्गाकडे वळली. म्हणजे तशा अभावग्रस्त लोकांच्या आयुष्यात काही भर टाकता येते का ते पाहायचं. तशी ती अनेक वर्षं त्यात गुंतली आहे.

आता यात तसं नवीन काही नाही. नाही का? म्हणजे तुम्ही तर पाचपन्नास अशी नावं काढून माझ्या तोंडावर फेकाल सहजपणे. म्हणाल, की ही सगळीच माणसं अशी कामं करताहेत. खरं आहे. करुणाही त्यांतलीच आहे. ती कदाचित तुमच्या माहितीतली असेल. तुमच्या माहितीत कुणी नाही असं सहसा होतच नाही. नाही का? ते असो.

मी करुणाला गेली बरीच वर्षं ओळखते. म्हणजे तिच्या त्या व्यस्त आयुष्यातून तिला कधी वेळ मिळतो. ती, मी राहते त्या परिसराच्या जवळपास असते तेव्हा आवर्जून येते माझ्याकडे. मग तिच्या वेळेनुसार आम्ही एकत्र बसतो, गप्पा करतो. मी तिला खाऊ-पिऊ घालते. खूप बोलतो आम्ही. नाही, हे जरा खोटं झालं. ती खूप बोलते आणि मी ऐकते. तिच्या कार्याबद्दल ऐकायला मला आवडतं. केवढे तरी अनुभव असतात ना तिच्याकडे.

तर ती अलीकडेच मला म्हणाली, ''मी नेहमी म्हणते ना तुला अभावग्रस्त आयुष्याबद्दल. तर मला आता एक शोध लागला आहे.''

मी तिला त्याआत विचारलं होतं म्हणजे त्याआधीही काही वेळा तसं विचारलं होतं, की ''तुला करुणा, या कामातून खूप आत्मसमाधान वगैरे मिळत असेल ना ग? म्हणजे शेवटी दुसऱ्यासाठी काही करणं, दुसऱ्यांच्या हक्का-न्यायासाठी लढणं वगैरे फारच श्रेष्ठ समजलं जातं ना, माणसाच्या आयुष्यात? तर तुला तो आनंद खूप मिळत असेल ना?''

ती यावर कायम म्हणालेली होती, ''होय. मला पुष्कळ काही मिळतं. आपण दुसऱ्यासाठी करतो ते खरं आपल्यासाठीच असतं. मग ती गरीब मुलं असोत. पीडित बायका असोत. तळागाळात म्हणतात तशी जन्माला आल्यानं ज्यांच्या नशिबी दु:ख-त्रास-अन्यायच वाट्याला येतात अशी कुणीही असोत. त्यांना आपण मदत करतो, त्यांचं जीवन थोडं सुख-समाधानानं भरून टाकतो वा त्यांना जरा न्याय मिळवून देतो तेव्हा त्यांना कृतज्ञ वाटतं वगैरे हे काही खरं समाधानाचं मूळ नव्हे. त्यातून आपला कस लागतो, आपल्या आयुष्याचं थोडं सार्थक होतं, हेच खरं. मी मलाच काही देऊ शकते हा यातला आनंद अधिक खरा...'' इत्यादी, इत्यादी.

तर या वेळी ती मला म्हणाली, ''माझंच आयुष्य अभावग्रस्त आहे.''

मला फार आश्चर्य वाटलं. मी तिच्याकडे निरखून पाहायला लागले. ती समोरच बसलेली. आता मी तिला इतकी वर्षं पाहते आहे. म्हणजे आम्ही दोघीही तर एकमेकींच्या समोरच म्हाताऱ्या होत चाललो आहोत असं म्हणा ना. तर तशी ती जून, थकलेली, रापलेली, काळवंडलेली अशी दिसली खरी. मला एकदम तिचा कळवळा आला. पण रूपाचा अभाव हा काही तिला ग्रस्त करणारा असू शकत नाही. आपली राहणी, रूपरंग, केशवेषभूषा यांबद्दल बेफिकीर असणारी माणसं असतात काही काही. फार नव्हे, पण काही काही. पण तो त्यांच्या आयुष्यातला अभाव असत नाही. मुख्य म्हणजे त्यांनाही ते माहीत असतं. किंबहुना तसं ते असल्यानंच ती त्याबद्दल बेफिकीर असतात.

करुणाचं कसं आहे? तशी ती काही पारंपरिक अर्थानं रूपवान नव्हे आणि ती मुळातच तिच्या अभावग्रस्त लोकांत काम

हार्दिक शुभेच्छा!

सोनल प्रकाशनची दर्जेदार प्रकाशने

राजकारणाच्या अतिरिक्त प्रभावामुळे किडलेल्या समाजव्यवस्थेचे भेदक चित्रण असलेला कथासंग्रह.

अमंगल युग : लेखिका : प्रा० डॉ० प्रतिमा इंगोले किंमत **रु. १००/-**
'बहिणाईची गाणी'नंतरच्या ग्रामीण स्त्रीविश्वाचे प्रतिबिंब असणारे, पद्मश्री व्ही० बी० कोलते यांनी गौरवलेले पुस्तक.
ग्रामीण साहित्य : लेखिकांची निर्मिती लेखिका : डॉ० प्रतिमा इंगोले किंमत **रु. १००/-**
लेखिकांची निर्मिती अधोरेखित करणारे महत्त्वाचे पुस्तक.
भुलाई : लेखिका : प्रा० डॉ० प्रतिमा इंगोले किंमत **रु. ६०/-**
वऱ्हाडी भाषेचा भाषा शास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास असणारा पहिलाच ग्रंथ.
वऱ्हाडी लोकभाषा : लेखिका : प्रा० डॉ० प्रतिमा इंगोले किंमत **रु. १००/-**
बहिणाईच्या गाण्यांची एका सजग आणि रसिक मनाने केलेली चिकित्सा.
बहिणाईची गाणी : डॉ० प्रतिमा इंगोले किंमत **रु. १००/-**
अविस्मरणीय चित्रपट गाण्यांचा गोडवा अधिक वाढवणारा खुसखुशीत शैलीतील ललित संग्रह.
अशी गाणी, अशा जखमा : लेखक : श्री० विश्वजित तुळजापुरकर किंमत **रु. १००/-**

संपर्क : प्रा० डॉ० प्रतिमा इंगोले
३१, अ, फुलोर, नारायणनगर, दर्यापूर, जि० अमरावती
फोन : ०७२२४-२३४३१४ मोबाइल : ९८५०११७९६९
००४, ए-विंग, वृंदावन गार्डन सोसा०, लोकमान्य कॉलनी, वनाजसमोर, पौड रोड, कोथरूड, पुणे-३८

करत असल्यानं कदाचित साधीच राहते. दिसण्याबद्दल तिला जराही फिकीर नाही. पण तिनं ते म्हटलं आणि ती मला 'दिसलीच'– अगदी लखलखीत दिसली.

मी तिला काळजीनं विचारलं, ''कशाबद्दल म्हणतेस ग तू?''

तर ती म्हणाली, ''बघ नं. काय आहे माझ्याकडे?''

''असं कसं? तुला तुझ्या कामातून मिळणारं समाधान...''

यावर ती एकदम कोरडं, भक्कन हसली.

''ते गेलं खड्ड्यात.'' ती एकदम आवेशात म्हणाली. ''माझ्या आयुष्यात सगळा अभावच आहे. मला कुणी नाही. माझ्यावर कुणाचं प्रेम नाही. माझ्या आयुष्यात कुणी महत्त्वाचं माणूस नाही. मी स्वत:च अशी अभावग्रस्त आयुष्य जगते आहे. मी काय कुणाचं कल्याण करते कपाळ? मी स्वत:ला फसवत आले ग...''

असं म्हणून तिनं चार अश्रू वाहवले. अगदी त्या क्षणी माझ्या मनात काय आलं सांगू? हे तुम्हांला सांगायला हवं. नाही सांगणं नव्हे विचारायला हवं. की असं असतं का? करुणासारखी बाई, जिनं आपलं सारं आयुष्य असं श्रेष्ठ समजलं जाणारं काम केलं, तिच्या आयुष्यात काहीच नाही हे खरं कसं काय?

ते येतायेताच मी थांबले. म्हणजे मनातच. म्हटलं आता ते तुम्हांला विचारणार कधी आणि तुम्ही ते सांगणार कधी! यानं काय फरक पडणार? शिवाय त्यातून मी करुणाची समजूत काय घालणार? शिवाय करुणा काही माझ्या मदतीची वाट पाहते आहे असं नाही. मी आपली तिची एक मैत्रीण. तीही वेगळ्या वाटेवरची. म्हणजे अधूनमधून तिच्याकडे येऊन गरम काही खावं, चहा प्यावा, वेळ असला तर जरा पडून विश्रांती घ्यावी. बाथरूम वापरावी आणि इकडच्या तिकडच्या हकिकती सांगाव्यात भरभरून अशी एक मैत्रीण. तिला माझ्याहून जवळच्या मैत्रिणी तर असतीलच. त्यांना करुणाबद्दल अधिक माहिती असेल.

उदाहरणार्थ, मला कुठं माहीत आहे की करुणाच्या आयुष्यात कुणी पुरुष आहे किंवा होता किंवा काय? आता तुम्ही हसाल. इथं म्हणाल, की बरोबर आहे. या विषयात या बाईसाहेबांना भलताच रस. होय, होय खरं आहे. आपण येणारच आहोत तिथं. थांबा जरा.

तर करुणा ते म्हणाली, रडली काही क्षण मग बाथरूममध्ये गेली. मी मनाशी जुळवाजुळव करत बसलेली की तिला नक्की काय म्हणावं, अशा वेळी काय करावं? उठून तिला जवळ घ्यावं का? पण ते किती कृत्रिम. आम्ही असं कधीच केलेलं नाही. म्हणजे सहजपणे जवळ घेणं. ती तशी एका प्रकारे कष्टकरी, धावपळीचं आयुष्य घालवणारी खरी; पण चांगली जाडी आहे. अलीकडे तर जास्तच झाली आहे. तिला मध्ये पाळी जाण्याच्या सुमाराला बराच त्रासही झाला आणि मग वजनच वाढलं भराभर. पण ते तिच्या हालचालींच्या आड येत नाही म्हणा तसं. ती दिसते चपळ आणि भराभर चालत असते. ते सोडा. पण तिला जवळ घेणं काही जमलं नसतं म्हणा.

आता पहा, मलाच ही पहिली पायरी अडली. स्पर्शाची. मग करुणाच्या आयुष्यात स्पर्शाचा अभावच असणार का? माझं मन कळवळ्यानं भरलंच काठोकाठ. तेवढ्यात ती बाथरूममधून हसत हसत बाहेर आली. म्हणाली, ''मला गेलं पाहिजे. अमुकतमूक ठिकाणी पोचायचं आहे. हे ते करायचं आहे. मीटिंग आहे. कुणी कुणी वाट पाहत असतील. करुणाचा चेहरा पुन्हा नेहमीसारखाच. म्हणजे तशी ती जाडी, रूपानं साधीच असली तरी तिच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचं समाधान भरून आहे असं जे मला वाटत असतं, तसंच अगदी. मला हायसंच झालं. हो, म्हणजे मला वाटलेला कळवळा खरा होता हो. पण तो ओसरला पटकन. एक प्रकारे बरं वाटलं, की आपण समजत होतो वेगळंच; पण ते समाधान आहे बरं का तिच्याकडे. ते गेलेलं नाही कुठे. ते तिच्या कामातून, आयुष्यातून वगैरे वगैरे आलेलंच आहे ते आहे.

तरी अशी आपण आपल्यापुरती समजूत करून घेतो, आणि ती धरून राहतो. नाही का? अमुक एक आपल्याकडे आहे वा नाही याबाबत आपण फारच ठाम असतो. आणि मग ते करता करता दुसऱ्याकडेही अमुक एक आहे किंवा नाही याबाबत ठाम बनत जातो.

हे सगळं मला तुम्हांला ओघाओघानं कधी तरी सांगायचंच होतं. ते झालं सांगून. तुम्हांला यात नवीन काय वाटणार, अशी एक वेगळीच काळजी माझ्या मनात.

तर मी त्या युद्धाच्या बातम्या पाहत होते. ऐकत होते. त्यातले तपशील सोडा. खरं तर कुठे कोण, कसली लढाई करतं आहे हा महत्त्वाचा मुद्दा असतच नाही. बहुतेक वेळा भांडण असतं लोकांत आणि अनेकदा ते जमिनीवरून असतं, असं माझ्या लक्षात आलं आहे. म्हणजे गावागावांत जमिनीच्या लहानसहान तुकड्यावरून तर भांडतातच माणसं. अगदी भाऊ-भाऊ आणि वडील-मुलंही भांडतात. तिथून ते, दोन राज्यं भांडतात. सीमेवरून नाही तर नदीवरून वगैरे. मग देश-देश लढत बसतात. आणि काही लढे तर अगदी वर्षानुवर्षं, शतकानुशतकं चालत राहतात. विस्थापितांचे लढे. आपल्या भूमीसाठी लढे. अस्तित्वासाठी लढे. इत्यादी, इत्यादी.

हे मी काय सांगतेय तुम्हांला? तुम्ही तर तो प्रचंड ग्रंथ लिहू घातला आहेत. तुम्ही सगळ्या मानवजातीच्या इतिहासाचे अभ्यासक. बरं, नुसता इतिहास नव्हे, वर्तमान आणि भविष्यदेखील. खूपदा तुम्ही ते म्हटलं आहे की ज्यांना इतिहासापासून काही शिकता येत नाही, त्यांना तो पुन्हा जगावा लागतो, वगैरे. मला माहीत होतं ते. कुणा थोरामोठ्यानं म्हटलं असणार तसं. आता ते तुमचंच वचन असल्यासारखं मी म्हणतेय.

पण युद्धाच्या बातम्या ऐकता-पाहता-वाचताना मला ते तुमचंच असल्याप्रमाणं आठवलं खरं आणि तुमची आठवण आली. फारच तीव्र हो. युद्धामुळे आली असं म्हणणं गंमतीदार आहे आणि दु:खकारकही आहे. म्हणजे बिचारी माणसं दूर दूर कुठे तरी जखमी होताहेत, काही मरताहेत आणि त्यांचं नुकसान तर प्रचंडच होतं आहे. आपण आपलं सुरक्षित आपल्या कोचावर हातपाय पसरून ते पाहायचं. अगदी दूरस्थपणे पाहायचं आणि कोरडेपणानं हळहळायचं. टीव्ही बंद केला की युद्ध बंद. आणि आठवण सुरू.

वा! असं सगळ्यांना जमायला पाहिजे. बंद करून टाकायची युद्धं. तसं म्हणतात म्हणा लोकं, आम्हांला शांती हवी. नेतेमंडळीही म्हणतात. आणि राजकारणी एकत्र जमून टेबलाशी समोरासमोर शांतीच्या गप्पा पल्लेदार भाषेत करतात.

किंवा संध्याकाळ झाली की महाभारतातल्या गोष्टीतली युद्धं थांबत असत तसं. तुम्ही म्हणाला होतात ते. मी तावातावानं काय काय सांगत असता म्हणालात की, 'बास आता. संध्याकाळ झाली. आता आपापल्या छावण्यात परत जायचं. युद्धबंदी.'

परत जायचं म्हणालांत. आपापल्या छावण्यांत म्हणालांत. जी माणसं युद्ध करतात त्यांनीच एकत्र येऊन युद्धबंदीचा पुरावा म्हणून प्रेम करावं असं नाही का वाटलं तुम्हांला? की तुमच्या मानवजातीच्या इतिहासाच्या ग्रंथात तसं काही सापडलेलं नाही अजून? तुम्हीच लिहिता आहांत नं तो तर सापडावा की. आणि लिहा. तुम्हीच लिहा. तुमच्या शब्दाला किंमत आहे. अजून तरी नक्कीच आहे. पुढचं कुणी सांगावं?

हं, हा माझा खवचटपणा झाला. तुमच्या-बद्दल मी असं बोलू नये. एकंदरीतच कुणी कुणाला लागेलसं बोलू नये. ते मी नेहमी शिकवत आले आहे स्वत:लाच. खरं तर तसं मी कुणाला लागेलसं बोलते असं मुळीच नाही.

माझी कीर्ती त्याबाबत चांगली आहे. विचारा कुणालाही.

माझी एक मावशी होती. फार गोड स्वभावाची बाई. सगळ्यांशी ती फार शहाणपणानं आणि गोडच बोलत आली. तिला बागकामाची खूप आवड. ती तिच्या लहानशा बागेत सकाळ-संध्याकाळ खपून बरीच झाडं, फुलझाडं, रोपं, वेली, भाज्या असलं काय काय लावत, फुलवत, फळवत असे. तुमच्या लक्षात आलाच असेल तिचा गुण. होय, ती तिच्या झाडारोपांशी बोलायची. त्यामुळे ती आनंदात वाढतात यावर अर्थात तिचा विश्वास होता. माझ्या शाळकरी वयात, ती झाडांशी बोलते हे कळल्यावर मला आश्चर्य नाही वाटलं; कारण त्या वयात जगदीशचंद्र बसूंची गोष्ट माहीतच होती. झाडांना जीव असतो वगैरे म्हटलं की त्यांचं नाव येणारच हटकून.

पण ते मी माझ्या मावशीला सांगायला गेले तर म्हणाली, ''नाव घेऊ नकोस त्याचं. तो माझा शत्रू आहे.''

एकदम शत्रू? हिचा? मी ''कां?'' विचारल्यावर ती म्हणे, ''त्याला झाडातला जीव कळला. त्यांची भाषाही कळलीच असणार. पण ती त्यानं नाही सांगितली कुणाला. स्वत:पाशीच ठेवली. काय झालं त्याचं? ते रहस्य गडप झालं.''

मी तिला आश्चर्यानं विचारलं, ''पण तू तर सतत बोलत असतेस त्यांच्याशी. ते काय त्यांची भाषा कळल्याशिवायच हो ग? तुला माहीतच असणार ते रहस्य.''

यावर ती एकदम गप्प झाली खरी. पण राग आल्याप्रमाणे तिनं थोडे दातओठ खाल्ले. मी तिला अशीच कधीच पाहिली नव्हती म्हणून मी भिऊन गेले. आणि जास्त काही विचारलं नाही.

पुढे मला कळत गेलं, म्हणजे मी मोठी झाल्यावर, की तशी ती माझी सख्खी मावशी नव्हतीच; पण खरी तर ती आईची चुलत-मावस-मामे वगैरे बहीण पण नव्हती. आईनं तशी तिला बहीण मानली होती एवढंच. म्हणजे मग तिच्याकडे येणं-जाणं असावं म्हणून. तिला कधी गुपचूप मदत करता यावी म्हणून. कारण ती बिचारी एकटीच होती. नवरा मरून गेलेला केव्हाचाच आणि मुलगा शिकायला म्हणून दूर ठेवला तो दूरच गेला. क्वचित तिच्याकडे येत-जात असे. बाकी कुणी नाही.

तर आईनं असा तिचा एक संवाद साधला होता आणि मावशीनं तिच्या परीनं झाडांशी. तरीही तिचा राग जगदीशचंद्र बसूंवर होता. आपल्याला झाडांची भाषा कळत नाही म्हणून होता. झाडांना आपली भाषा कळते यावर अविश्वास नव्हता. पण त्यांची भाषा कळून घ्यायचं रहस्य असणारच होतं यावर होता; आणि ते स्वत:ला कळलं नाही यावर पण होता. अशा एकेक विश्वासाच्या साखळीच्या शेवटी बिचारीचं दु:खच होतं पण. एकटीचं दु:ख नव्हे. भाषा न समजल्याचं दु:ख. पण ते स्वत:च्या खुळचट विश्वासाशी निगडित.

कुठून कुठं पोचतात माणसं. त्यांत मीही आले म्हणा. आणि तुम्हीदेखील. विश्वास तर हवाच नं. त्याशिवाय कुणा दोघांत संवादच काय होणार? तुम्ही आणि मी काय किंवा मावशी आणि तिची झाडं काय. आपण विश्वास ठेवूनच बोलायला लागतो. मग एकेक काही साधायला पाहतो. जरा कुठे अविश्वास आला की मग झालंच. राग यायला लागतो आणि लढाईला तोंड फुटायला सुरुवात.

पण लढाई तरी कशाला करायची? ते खरंच. हा प्रश्न फारच कळीचा झाला. पण तुम्ही सांगा. तुमच्या त्या ग्रंथाचं सूत्र काय आहे? भले मानवजातीचा इतिहास असेल. पण इतिहास कसला असतो? युद्धांचाच तर असतो. कुणी कुणाशी ते केलं, कोण जिंकलं, कोण हरलं आणि किती काळ कुणाचा विजय टिकला. तो सातत्यानं बदलतच राहणार. अशी वर्षं, शतकं जातात. त्याबद्दल जे काय म्हणायचंय ते म्हटलं की तो झाला इतिहास. मग त्यातल्या कला, साहित्य आणि शास्त्रं, विज्ञान वगैरेबद्दल बोलायचं असलं तर मग ते उपइतिहास झाले. ओघाओघानं येणारे.

पण आपण ते सारं सोडून देऊ आणि फक्त प्रेमा-शांतीच्या गोष्टी करू. लोकं एकमेकांवर प्रेम करून सुखानं राहतात आणि सारीकडे शांती आहे, असं म्हटलं तर फारसं म्हणण्याजोगं काही उरणारच नाही. नाही का? आणि तसं उल्लेखण्याजोगंच जर काही नसेल तर तुमच्यासारखे विद्वान महान ग्रंथ कसे लिहिणार?

तुम्ही म्हणाला होतात, की ''मी काही तितका मोठा, महान वगैरे नाही. तसं कुणीच असत नाही. उगीच तू मला अशी विशेषणं लावू नकोस.'' पण मी मुद्दाम कुठे लावली तशी? मला वाटलं तेव्हा ते ते बोलत गेले आणि नंतर दूषणंसुद्धा दिली, रागावले, रुसले आणि समजून घेतलं की ती प्रेमाची दुसरी बाजूच आहे. अपरिहार्य.

म्हणजे आधी सुरुवात प्रेमानं. आता प्रेम म्हणजे नक्की काय वगैरे फार गंभीर आणि महत्त्वाचा प्रश्न आपण सध्या सोडून देऊ. म्हणजे तो पुढे घेऊ कदाचित; पण आता बाजूला ठेवू आणि विश्वासानं सुरुवात करू की प्रेमानं खरी सुरुवात? जन्मल्यापासूनच? आईचं आपल्या-वर प्रेम, उदाहरणार्थ.

आम्ही लहान असताना यावरच भांडायचे. आम्ही म्हणजे मी आणि माझा भाऊ. की आईचं कुणावर अधिक प्रेम. माझ्यावर की त्याच्यावर. आता इथं पहा हं. किती तरी गमतीदार गोष्टी आल्या. आधी प्रेम-प्रेम म्हणायचं आणि तोच विषय घेऊन भांड-भांड भांडायचं. शिवाय आईच्या प्रेमाविषयीच भांडण. वडिलांच्या नव्हे. आणि तिसरी गोष्ट ते भांडण एक बहीण आणि भाऊ, एक मुलगी आणि मुलगा यांच्यात. मी थोरली. तो धाकटा. पण तो मुलगा असल्यानं मला कायम संशय, की तो तर आईचा जास्त लाडका नव्हे? म्हणून मी हिरिरीनं त्याला म्हणणार की मीच आईची जास्त लाडकी कारण आई आणि मी दोघी बायका. तो कसला ऐकायला. तो म्हणे की तो धाकटा, जास्त हुशार आणि तो पुरुष. हे तो अगदी लहान असल्यापासून म्हणे. म्हणजे एका वयात मुलगे मुलींना अगदी तुच्छ लेखतात, लक्षही देत नाहीत–त्या वयात तर खूपच. पण मग नंतर तो मोठा झाला आणि मुलींकडे लक्ष द्यायच्या वयाला आला तेव्हा आमचं ते भांडण एकदम वळवाच्या पावसासारखं संपून गेलं एकाएकी. तो म्हणेनासाच झाला की तो आईचा लाडका वगैरे. उलट आईचं लाडाचं बोलणं किंवा कधी केसाला हात लावणं वगैरे त्याला अजिबात आवडेनासं झालं. आणि नेमकं त्या वयात माझं-आईचं गूळपीठ. एकीकडे लटकी भांडणं-वाद वगैरे; पण दुसरीकडे मस्त जमलेलं.

थोडक्यात काय, आईचं प्रेम ही लढाईची बाबच राहिली नाही. आणि तशी ती राहिली नाही तेव्हा मला साक्षात्कार झाला की आईचं प्रेम वगैरे काही खरं नव्हे. एक तर आईला मनापासून तिचा मुलगाच प्यारा आहे. ती ते मला सांगत नाही एवढंच; आणि दुसरं, मला आईच्या प्रेमात गंमत वाटेनाशी झाल्यानं ते दुसरीकडे शोधायला हवं अशी आस लागली. म्हणजे मैत्रिणी-मित्र वगैरे.

मग काय! तेव्हापासून ते सुरूच. त्या वाटेवरचा प्रवास. तसं काय आपल्याकडे शब्दांत प्रेमाचा महापूर. कथा-कादंबऱ्यांत, कवितेत, गाण्यात, सिनेमात. पण प्रत्यक्षात मात्र त्याची वानवा. म्हणजे कुणी ते करू नये अशीच व्यवस्था. प्रेमबीम फालतू, निरर्थक, चुकीचं, पापच अशी वृत्ती. म्हणजे एकीकडे म्हणायचं की प्रेम करा, युद्ध नको वगैरे. आणि कुणी ते करायला लागलं की ते हाणून पाडायचं आणि लढाईलाच उतरायचं. त्यापेक्षा प्रेम नको, युद्धच करा असा पवित्रा घेतला गेला असता तर निदान तिकडे सोईस्कर दुर्लक्ष करून लोकांनी

प्रेम केलं असतं आणि लढायचे थांबले असते.

असं आपलं माझं मत. याला किंमत ती काय. मी एक साधं, सामान्य आयुष्य जगलेली बाई. पाहता पाहता दिवस उलटतात. वर्षच्या वर्षं जातात, वय वाढतं आणि आपण म्हातारे होतो. मरतोही. फक्त मी मेले एवढं सांगता येत नाही. पण ते सांगितल्यातच जमा. कारण या अब्जावधींच्या दुनियेत मी मेले याला फारशी किंमत नाही. मी जगले यालाही नाही.

पण या जगण्यामरण्यातच आपलं आयुष्य पसरलेलं. त्यात इतर सगळ्यांसारखे एक तुम्ही. आणि तुम्हांला माझी भाषा येते, समजते या विश्वासानं मी केलेलं प्रेम आणि युद्ध. हा शब्द मोठा वाटतो का तुम्हांला? अहो, पण प्रेम हा शब्दही मोठाच आहे. आपण तो वापरून स्वस्त नसता केला तर तोही युद्धाइतकाच भव्य राहिला असता. आणि माझ्या लक्षात आलं आहेच, की आपण राहत असू एका संकुचित, सुरक्षित कोपऱ्यात; पण युद्धं सर्वत्रच चालू आहेत. इतिहासकाळापासून आत्तापर्यंत आणि ती आता सचित्र, सशब्द आपल्या हातातल्या वर्तमानपत्रात सामोरी येताहेत आणि लहानशा पडद्यावर रंगीत जिवंत होताहेत. अगदी त्याच वेळी, त्याच क्षणी अशी ती घडत राहताहेत. आपण तिथे साक्षीदार आहोत.

हे सगळं माझं मला कळलं आहे की तुमच्यामुळे समजलं आहे? हे काय विचारतेय मी तुम्हांलाच? कमालच आहे.

अलीकडे ते फारच माझ्या मनात येत राहिलं आहे. एकीतून एक असं. म्हणजे पहा. जगाच्या एका कोपऱ्यात सुरू झालेलं युद्ध, त्या बातम्या आणि आपापल्या परीनं लोक त्याचा लावत असलेले अर्थ. माझ्या फावल्या वेळात मी ते लक्ष देऊन पाहणं, ऐकणं, वाचणं, आणि विचार करणं. विचार कसला? तर तुमच्या महान ग्रंथाचा. तो पुरा होणार की नाही? कधी होणार? आणि नाही झाला तर? तसाच चालू राहणार. कां? म्हणजे कधी ना कधी तुम्ही थकणार, तुम्हांला तो संपवता येणार नाही आणि 'मानवी इतिहास' असला प्रचंड विषय असल्यामुळे युद्धं तर चालूच राहणार तेव्हा तुम्हांला शेवटचं प्रकरण टाकून आता माणसं लढायची थांबली आणि दुसरं काही करू लागली असं तर ते संपवताच येणार नाही. नाही का? मग कसं व्हायचं? एक नवी काळजीच लागली मनाला.

तशा त्या काळजीनं एकीकडे मी बातम्यांची साक्षी होत असता दारावरची घंटी वाजली. आणि दार उघडावं तर कोण असेल? करुणा. मी सांगितलं आहे नं तिच्याबद्दल? तीच ती. ती अशा वेळेला माझ्याकडे सहसा येत नाही हे एक आणि दुसरं म्हणजे या वेळी ती एकटी नव्हती. तिच्याबरोबर एक मुलगी. तरुणशी मुलगी.

करुणा घाईत आली मुलीसह. आणि म्हणाली, ''मी जरा अडचणीत आहे. चालेल नं ग तुला?''

तेवढ्यातही मला वाटलं की अशी विसंबून ती आपल्याकडे आली हे चांगलं झालं. मी तुम्हांला लिहीत असलेल्या पत्रांसारखं झालं. काय वाटतंय ते करा. भांडा, प्रश्न विचारा, घोळ घाला, गुंता करा, प्रेमाबद्दल बोला, भांडण करा, राग-संताप येऊ द्या, शिव्याशाप घाला, ढीगभर पश्चात्ताप करा आणि मोकळं मोकळं व्हा. पुरे.

पण करुणा तसलं काही बोलली नाही. नेहमीप्रमाणे सगळं. म्हणजे काही खायला करणं, तिची माझ्या बाथरूममध्ये आंघोळ आणि मग तिच्या हकिकती. इथं गेले, तिथे अमुक केलं. हे भेटले. ते आलेच नाहीत वेळेवर. तमूक काम रखडतंच आहे. होत नाही.

यात ती मुलगी शांत, गप्प. तिला आपण माया म्हणू. तशीच ती सालस, समंजस दिसणारी. हो, तुम्हांला शंभर जणी माहीत असतील अशा. मानवजातीचंच सगळ्यांत सुंदर आणि श्रेष्ठ रूप. एक तरुण मुलगी. तिचं बाई असणं, तिचं आयुष्याच्या त्या टप्प्याला असणं, थोडा, पुरेसा, जीवन सुरू करायला आवश्यक असा भूतकाळ आणि पुढचं काळजीमुक्त भविष्य. म्हणजे वर्तमान महत्त्वाचा का? तर तिथं अगणित शक्यता. हे होईल वा ते होईल. यश असेल, अपयश. सुख वा दु:ख. आनंदाचे अश्रू, दु:खाचे अश्रू. पण त्या तरुण मुलीला ती फिकीर नाही. कां असावी? सुख-दु:ख आणि यश-अपयश हे असलं आपल्यासारख्या वयं उतरणीला लागलेल्या लोकांना समजतं. मायासारख्या तरुण मुलीला नव्हे. अगदी ती कितीही अडीअडचणीच्या परिस्थितीत असली तरी.

मायाची कथाही तशीच. करुणा डझनभर संस्थांशी संलग्न होती त्यांतल्या एकीत तिला सापडली. म्हणजे आईबाप कोण माहीत नाहीतच. किंवा त्यांनी सोडून दिलेली. तरीही इथं तिथं ती वाढलीय. काय शिकायचं ते शिकली. मोठी झाली. तरुण. आता ती सुंदर दिसते आहे. म्हणजे तशा सर्वमान्य अर्थानं नव्हे. पण त्या वयात, पुष्कळ शक्यता असल्यानं, दिसते आहे. आणि करुणानं तिला आपली म्हटली आहे.

माया झोपल्यावर करुणा आणि मी खूप वेळ जाग्या राहून गप्पा मारल्या. म्हणजे अर्थात करुणा बोल बोल बोलली. मायानं तिचं आयुष्य बदलून टाकलं आहे, म्हणाली. माणसांचं कसं काय एकदम जमतं, कळत नाही, म्हणाली. कोण, कुठली ती मुलगी पण करुणाला एकदम आपली वाटली. मग करुणानं तिला जवळपास पदराखालीच घेतली. तिला एक हवीच होती अशी कुणी सतत बरोबर. सखी. सहायक. सोबतीण. आता ती मायाला तयार करते आहे. म्हणाली, ''म्हणजे जणू माया करुणाच्याच रस्त्यावर चालणार आहे. करुणानं निवडलेल्या जगातल्या अभावग्रस्तांचा अभाव आपल्या मदतीनं कमी करण्याचं काम करणार आहे. पण ते करताना आपणही तसं अभावग्रस्त असण्याचं कारण नाही, हे आता उमजलं आहे.'' म्हणाली, ''कारण मायामुळे करुणाचं आयुष्य भरून गेलं आहे प्रेमानं.''

बस्स. एक ते प्रेम आलं आयुष्यात की दुसरं काही सुचत नाही. मन भरून जातं, दिवस भरून जातात, रात्रीही भरतात; आपण झोपलो असलो तरी भरतात कारण डोळे उघडले सकाळी की अगदी ताबडतोब लक्षात येतं, आहे, प्रेम आहे आपल्या आयुष्यात. आणि मग दिवस सुरू राहतात. असे दिवसांमागून दिवस जातात आणि बस्स, दुसरं काही सुचत नाही.

करुणा हसत होती, मधूनच भरून येऊन डोळे टिपत होती. तिला काय करावं सुचत नव्हतं. त्या रात्री दोघी राहिल्या तिथेच. सकाळी तयारी करून गेल्या. जाण्यापूर्वी करुणा म्हणाली, ''जरा अडचणीत आहे. यापूर्वी कधी तुझ्याकडे मागितलं नव्हतं; पण थोडी

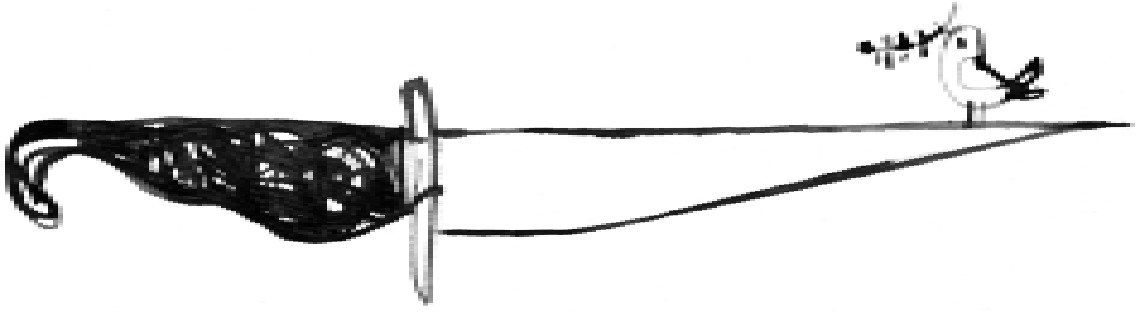

मदत...''

मी तिला केली मदत. तुम्हांला सांगायला हरकत नाही म्हणा; पण काय आहे, की आपण काही असलं थोर कार्य वगैरे करत नसलो की मनात एक अपराधी भावना असतेच. अशा वेळी तिचं थोडं परिमार्जन होतं. चला, आपणही काही अगदीच निर्दयी नाही, असं म्हणत.

तुम्हांला सांगते. करुणा येऊन गेल्यापासून मला पेपर, टीव्ही, त्या बातम्या नकोशाच वाटायला लागल्या आहेत. वाटतं, की जगभर असं प्रेमच प्रेम सापडलं लोकांना तर मग युद्धबिद्ध होईलच कशाला?

तुम्ही हसत असाल. मला भाबडी, भोळी असं म्हणत असाल. तेही प्रेमानंच असं समजून चालते. काय करणार? अनेक गोष्टी समजून चालायची सवय होतच जाते.

तुम्हांला सांगितलं का मी? करुणा वारंवार यायला लागली आहे. पूर्वी कधीतरी या भागात आल्यावर वगैरेपुरतं मर्यादित होतं तिचं येणं. आता जणू ती दुसऱ्या जगात प्रवेश केल्यासारखी येते. बरोबर अर्थात माया. आणि चांगली सुंदर दिसते हं ती माया. एक प्रकारचा तजेला चढला आहे. खरं तर तो करुणावरच चढला आहे. तो जसा काही मायावर परावर्तित होतो आहे असं वाटतं. म्हणजे दोघी कशा छान दिसतात एकमेकींबरोबर. जणू मायलेकी. जणू मैत्रिणी. जणू एखाद्या जोडप्याप्रमाणंच. कां? असत नाही का असं? दोघीजणींचं जोडपं. कुणाही दोन व्यक्तींचं ते एकत्र असणं. बांधून घेणं. भावभावनांनी, संवेदनांनी, अनुभवांनी आपला जन्मच तर अशाकरता झालेला असतो ना. कुणाशी तरी जोडून घ्यायला.

पण ते समजत नाही बहुतेकांना. हवं तर असतं पण करता येत नाही तसं. म्हणजे समजतात सगळी जणं की आपण जन्मापासून जोडले गेलोय म्हणून. आणि नंतरही काय काय नावं देत जोडणं चालूच असतं. पण ते खरं नाही. म्हणजे कृत्रिम. आखीवरेखीव. त्यात पूर्तता असते असं नव्हे. पण धकून न्यावं लागतं.

तुम्हांला हे मी फार वेळा सांगितलं असणार. तेच ते उगाळल्याप्रमाणं कदाचित मला ते सिद्ध करायचं असणार. तुम्हांला आणि स्वत:ला. सुरुवातीला असते अनिश्चितता. त्यामुळं असं वारंवार घोकावं लागतं अशी माझी समजूत.

करुणाचंही तसंच झालं. माझ्या ते लक्षात आलं. पण तिला सावध करता आलं नाही. ती मायाला घेऊन आली. दोघी काही वेळ थांबल्या घरी आणि जायला निघाल्या की

ज्ञानाचा अनमोल खजिना
अवघ्या ४०० रुपयात!

१. चमत्कार गव्हाच्या तृणरसाचे
२. निसर्गोपचाराने बुटकेपणावर मात
३. निसर्गोपचाराने मधुमेहावर मात
४. निसर्गोपचाराने दम्यावर मात
५. सांधेदुखी तुला रामराम
६. निसर्गोपचाराने स्तनवृध्दी
७. लठ्ठपणा, सौंदर्यसमस्या व निसर्गोपचार
८. मुतखडा पर्यायी उपचार
९. गुडबाय ॲसिडीटी
१०. घरच्या घरी होमिओपॅथी
११. हस्तमैथून शाप की वरदान?
१२. आरोग्यासाठी मसाज
१३. एड्स्ची निसर्गोपचार चिकित्सा
१४. घरच्या घरी ॲक्यूप्रेशर
१५. प्रॉब्लेम चाईल्ड व पुष्पौषधी
१६. अल्पमोली बहुगुणी चुंबकचिकित्सा
१७. Beauty the Naturopathic Way
१८. Naturopathic Recipes for Health

१०० वर्षे निरामय जीवन जगणे शक्य करणारी वरील अनमोल पुस्तके अवघ्या ४०० रुपयात घरपोच! मनिऑर्डर करा.
१ वर्षाचा निसर्गोपचार प्रमाणपत्र कोर्स सुध्दा उपलब्ध.
माहितीपत्रकासाठी आपला पत्ता SMS करा

नेचरक्युअर पब्लिकेशन्स
श्रीजी चेंबर्स, रविवार कारंजा, नाशिक-४२२००१.
फोन: (०२५३) २५९०४४४, ५६१५६६८. मो. ९८२३१-२२८९४
प्रमुख स्टॉकिस्ट : मुंबई-२४३०५९१४, पुणे-२४४५६०९४.
कोल्हापूर-२६८८४७५, ठाणे-मॅजेस्टिक, सोलापूर-६५११७५६.
सुपरस्टॉकिस्ट : आयडीअल, दादर, तुकाराम, गिरगांव.
(प्रमुख एस.टी. बुक स्टॉल्सवर उपलब्ध)
www.naturecure.8m.com
CHINTAMANI-9850746172

माझ्या लक्षात येत गेलं. नंतर दिसतं आहे. माया धडपडते आहे. जणू सुटका करून घेण्यासाठी. पूर्वीप्रमाणे ती करुणाच्या आसपास नाही. प्रेमात बांधलेली वाटत नाही. पवित्रे घेते आहे. वेगळंच मत प्रदर्शित करते आहे. वाद घालते आहे. भांडते आहे. तिचा आवाज मोठा, वेगळा होतो आहे.

मग करुणा कधी एकटीच आली. म्हणाली, ''मायाला बरं नाही'' किंवा, ''माया थांबली आज. बरोबर नाही आली'' किंवा, 'माया अमुकतमूक ठिकाणी गेली. तिच्या कामासाठी' आणि नंतर 'माया आता शिकली आहे तिला स्वतंत्रपणे जमायला लागलं आहे' आणि मग एकदा 'माया कंटाळली. येत नाही म्हणाली बरोबर.'

माणसं एकमेकांनाच कंटाळतात बहुधा. मग कुरापती काढतात आणि वैर धारण करतात. पण नेहमी ओळख झालेलीच असते असं नाही. जी झालीशी वाटते ती अपुरी, वरवरची असू शकते किंवा पूर्वग्रहदूषित. म्हणजे मग भांडायला निमित्त. नातं असून भांडण आणि नसतानाही लढाई. मग समूहांची लढाई. मोठमोठी युद्धं. असं ते सुरू होत असावं. हो का?

तुम्ही म्हणाला होतात, ''फार अवघड होत जातेस बाई तू. काय आणि कसं सांगावं ते कळत नाही. काही म्हटलं तरी त्यावर तू तुझ्या पद्धतीनंच विचार करतेस. तेच खरं समजून चालतेस आणि मग शेकडो वेळा तेच ते सांगूनही ना तुला पटत, ना तू समजून घेत.''

खरं आहे, खरं आहे, खरं आहे. सगळं संपूर्ण खरं आहे. माझी मी का मला ठाऊक नाही? तुमच्याशी इतका काळ किती? कदाचित वर्षानुवर्षं बोलून बोलून वा लिहून लिहून म्हणा तर मी माझी मला कळत गेले. आता यात नवं काय आहे? पण कधी कधी असा राग येतो उफाळून. मन हट्टी बनतं, काही सुचत नाही दुसरं, सारखं भांडावं वाटतं. वाट्टेल ते बोलावं, संताप करावा. शिव्या द्याव्यात, शापही उच्चारावेत असं वाटतं. होय ही लढाईच. आपण आपल्यात करतो ते युद्ध. हो, हो फार मोठा शब्द झाला. पण आपण तो वापरून गुळगुळीत हास्यास्पद करून टाकलेला. तरीही त्यात अर्थ आहे. आणि हताशा आहे.

करुणा आली तेव्हा तिला दारात पाहूनच मला ते समजलं आणि तुमचा प्रचंड राग यायला सुरुवात झाली. ती आली आणि पराभूत, निराश, हताश अशी बसली. म्हणाली, ''काही समजेनासं झालं आहे,''

मी आपली तिच्या कामाबद्दल विचारत

राहिले. हे आणि ते. पण ती अर्धवट उत्तरं देता देता अडखळत राहिली. पुन्हा पुन्हा तिथंच येऊन थांबली.

''पण असं कां करावं ग मायानं?'' असं विचारलं. मी उत्तरले, ''अग, ते तसंच होणार नं. ती अशी तरुण मुलगी. किती तरी शक्यता असतात. घेतात तरुण मुली वेगवेगळा मार्ग.''

पण मी माझा घेतला तेव्हा.

''तेव्हा तू वेगळी होतीस असं समज. आपण म्हाताऱ्या होत जातो. जगात नवी माणसं जन्माला येत जातात. आपण मेलो की होतो की नव्हतो असं झालेलं असतं. खरं ना?''

''ते मला बुद्धीनं समजतं; पण मनानं स्वीकारता येत नाही.'' करुणा म्हणाली.

''असंच असतं आपलं.'' मी तिला म्हटलं. पण ते अर्थहीन शब्द होते. माया नव्हती. ती निघून गेली, कुठे, कुणाबरोबर, कशासाठी असे प्रश्नही अर्थहीन होते. तिला कुणी भेटलं असेल. पुरुषमाणूस भेटला असेल. किंवा तिला एखादं काम मिळालं असेल. किंवा दूरदेशीच्या दिव्यानं तिला खुणावलं असेल. तिचा तिला मार्ग दिसला तो तिनं घेतला, असं असेल.

करुणा रडली जरा वेळ. पुन्हा तेच. तिला काय म्हणावं ते मला न कळणं, तिला स्पर्श न करता येणं. तिचा जाडा देह हुंदक्यानं गदगदलेला दिसणं, मला तिचं विलक्षण वाईट वाटणं आणि मग ती भयंकर अवघडली शांतता. नुसते क्षण.

मग ती बाथरूममध्ये गेली. मी नुसती बसून बाहेर. आता येईल बाहेर, मग येईल असा विचार करत. पण ती आली नाही म्हणताना मी उठले. बाथरूम रिकामी. करुणा माझ्या आतल्या खोलीत. तिथं हा पसारा. आणि कागद. थप्पीच्या थप्पी. वेडेवाकडे, अस्ताव्यस्त. लिहिलेले कागद. पत्रंच्या पत्रं. तारीख वार, वेळेवार.

करुणा भयचकित. मी थिजलेली. दारात. आत. मग खोलीभर भयंकर शांतता. बंद खोलीत जुन्या कागदांचा वास. शाईचा वास, पेनचा वास. शब्दांचा वास. प्रश्न आणि उत्तरांचा वास. दबा धरून बसलेला वास.

करुणा म्हणाली, ''असं आहे तर!'' मी काय म्हणणार? त्याही वेळी मनात तेच, की तुम्हांला हे सगळं वर्णन करून सांगायला हवं. सगळं जसंच्या तसं. आणि मग. त्यानं काय होणार? काय होणार?

करुणा पुन्हा, ''म्हणजे आपण सगळीच तशी. अभावग्रस्त.''

यावर मी म्हणाले, ''नाही. नाही. मीही पत्रं लिहिते.''

करुणा, ''होय, लिहितेस खरी.'' तिच्या डोळ्यांत पुन्हा ताजं पाणी. तिनं तिचा मार्ग निवडला आहे. तशी ती इतरांसाठी कामं करते आणि त्यात तिला समाधान मिळतं. तसं ते आता, तिच्या डोळ्यांतल्या ताज्या पाण्यात.

मग माझ्याही डोळ्यांत किंचित पाणी तरळून आलं. तुमची खूप आठवण आली. तुम्हांला हा अनुभव कधी येणारच नाही. तुम्ही म्हणाल, ''पुन्हा नका सुरू करू बाईसाहेब. तुमचा राग. प्रचंड राग.'' आणि मी म्हणणार पण ही प्रेमाचीच दुसरी बाजू. जगात सगळी माणसं प्रेम करू मागतात, पण जमत नाही. मग भांडतात आणि लढतात. तेच ते. कधी तरी आठवण येते मध्येच आणि तह होतो.

होय. तो महत्त्वाचा. युद्ध आणि प्रेमाच्या मधला तह. आपण आपल्याशी करायचा. की मग काळ जातो. सावकाश. आणि आपली हळूहळू मरायची वेळ येते. मी मेले असं म्हणता येत नाही हे खरं. पण तरीही करुणा म्हणाली, ''मला निघालं पाहिजे. हे ते करायचं आहे.''

मीही म्हटलं, ''मलाही लिहायचं आहे. पत्र.''

आम्ही एकमेकींकडे पाहिलं, पाहत राहिलो थोडा वेळ. तिचा, माझा, साऱ्यांचा असा तह. तो करत राहिलो. आपापला.

प्रपंच प्रकाशन

गंगायात्रा आणि एडमंड हिलरी

प्रभाकर पेंढारकर

समोर गंगासागरचा अथांग दरिया पसरलेला होता. इथं गंगेचं पात्र इतकं विशाल की पलीकडचा किनारा क्षितिजाला भिडलेला. हिमालयाच्या शिखरापासून सुरू झालेला तिचा प्रवास इथं संपला होता. सागराशी तिचं मिलन भव्य आणि उत्कट–इतकं की आता गंगाच सागर झाली होती.

ह्या गंगासागरच्या किनाऱ्यावर लहान पण सुरेख मंदिर होतं. मंदिरात दोन मूर्ती. एक गंगेची आणि दुसरी तिला स्वर्गातून पृथ्वीवर आणणाऱ्या राजा भगीरथाची. ह्या मंदिरासमोर आम्ही सगळे उभे होतो. कालपर्यंत आमच्यापैकी बहुतेकांशी एकमेकांशी ओळखही नव्हती. आमच्यापैकी काही जण भारतातले, दोघे नेपाळचे, दोघे ऑस्ट्रेलियाचे आणि बाकीचे न्यू झीलंडचे. अशा वेगवेगळ्या देशांतून आम्हांला एकत्र आणणारा आता आमच्याबरोबरच होता. प्रचंड कर्तृत्वाचा, मनस्वी स्वभावाचा, सदैव उत्साही आणि प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाचा हा माणूस–त्याचं नाव सर एडमंड हिलरी. जगातल्या सर्वोच्च शिखरावर–माउंट एव्हरेस्टवर चढणारा हा पहिला गिर्यारोहक. साऱ्या जगात त्याची कीर्ती पसरलेली आहे. पण त्याचं आमच्याशी वागणं असं की, आमची व त्याची मैत्री कित्येक दिवसांची आहे. स्वतःच्या मोठेपणाची जाणीव नसलेला विलक्षण साधा माणूस.

न्यू झीलंडमध्ये मधमाश्यांपासून मध गोळा करण्याचा त्याचा व्यवसाय. त्याचा परिणाम त्याच्या स्वभावावर झाल्यासारखा हा

गंगोत्री येथे गंगा नदी. शुभ्र, पारदर्शक, गंगाजल.

माणसामाणसांतला स्नेह जमवत असतो. जीवनातील साहसांचा शोध हा त्याचा अत्यंत आवडता छंद. त्याकरताच तो इथं आला आणि त्यामध्ये त्यानं आम्हांलाही बरोबर घेतलं आहे. दर वेळी नवं आव्हान, नवं साहस. जीवावरचं, धोक्याचं. पण विजयाचा मोठा आनंद देणारं. असे प्रयोग तो सतत करतो. आम्ही मात्र प्रथमच हा अनुभव घेतो आहोत. ही इंडो-न्यू झीलंड साहसयात्रा गंगासागरपासून हिमालयातल्या गोमुखपर्यंतची!

आमच्या ह्या यात्रेचा पहिला दिवस आणि हे पहिलं स्थळ! गंगामैय्याला आणि भगीरथाला प्रथम प्रणाम! त्याकरता आम्ही इथं आलो आहोत. आमचे सांस्कृतिक मार्गदर्शक डॉ० जिम विल्सन. हे न्यू झीलंडचे. त्यांची डॉक्टरेट 'भारतीय तत्त्वज्ञान' ह्या विषयातील. बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीची! ह्या यात्रेचा मार्ग त्यांनीच आखलेला आहे. त्यांनी ठरवलं म्हणून, आम्ही कलकत्त्याहून ही सुरू करण्याऐवजी तिथून दक्षिणेला गंगासागरला आलो आहोत. कलकत्त्याहून येताना त्यांनी गंगेच्या पूजेसाठी हळद-कुंकू, गंध आणि पूजेचं साहित्य आणलं आहे. त्याबरोबरच त्यांनी तांब्याचे दोन लहान पण सुरेख कलश आणलेले आहेत. त्यामध्ये आम्ही गंगासागर जल भरून घेऊ आणि ते गोमुखला आणि नर पर्वत शिखरावर घेऊन जाऊ. जिथून गंगा उगम पावते तिथं हे जल अर्पण करू. ती आमच्या साहसयात्रेची सांगता असेल. ही साहसयात्रा म्हणून आमचा हा गंगेचा प्रवास प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेनं असेल. त्याच्या सुरुवातीचा हा पहिला दिवस. इथं जिम विल्सननं त्यांच्या बरोबर उभ्या असलेल्या प्रेम वैद्यांना विचारलं, ''आपण ह्या मंदिराच्या पुजाऱ्यांना आमच्या जेट बोटींची पूजा करण्याची विनंती करू शकतो काय?''

''अवश्य!''

दोघे मंदिरात गेले. पुजाऱ्यानं त्यांची विनंती मान्य केली. एक मोठी सहाण, चंदनाचं खोड आणि पूजेचं साहित्य घेऊन तो आला. त्यानं चंदन उगाळलं आणि सर्व साहसयात्रींना गंध लावलं. मग बोटींची पूजा सुरू केली. पहिल्या बोटीचं नाव 'गंगा'. दुसरी 'एअर इंडिया' आणि तिसरी

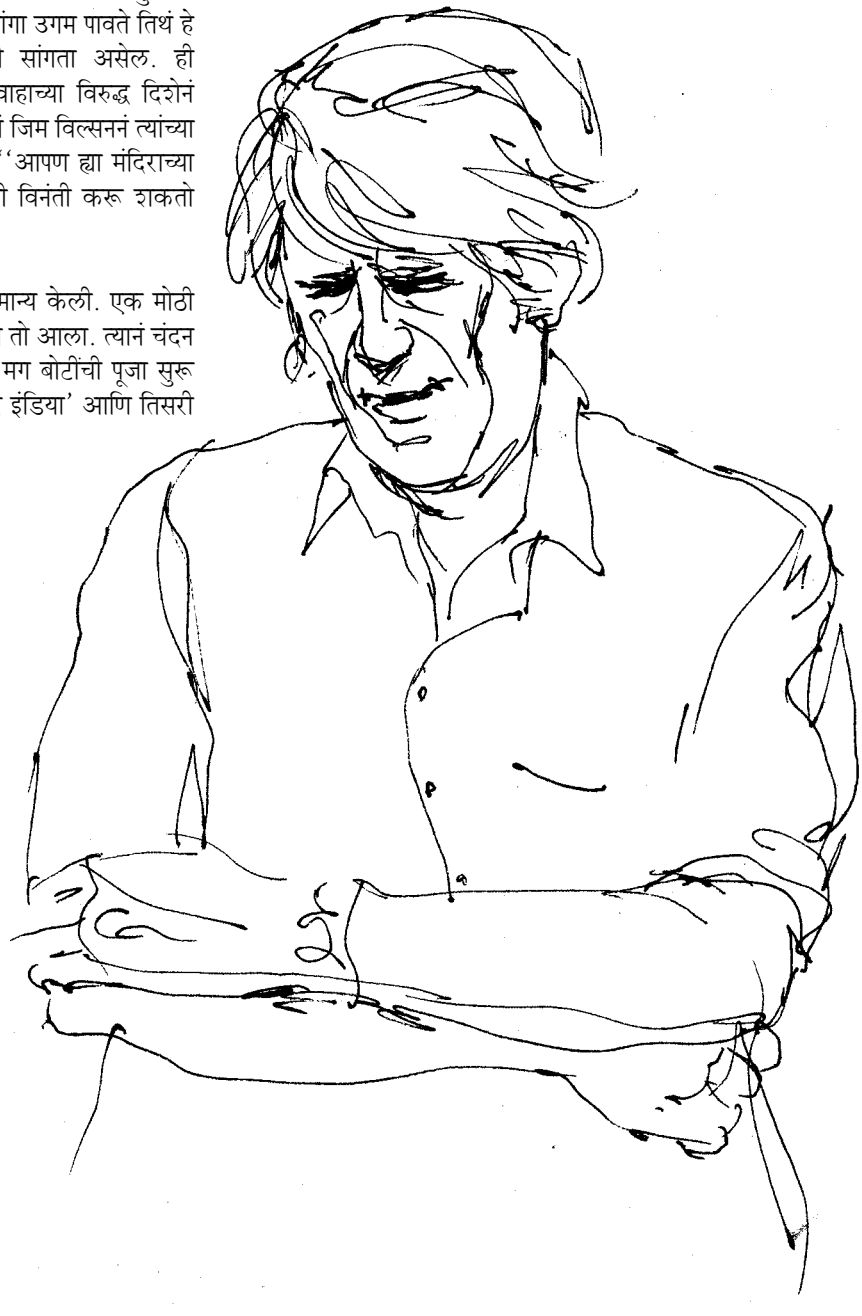

'किवी'–न्यू झीलंडच्या राष्ट्रीय पक्ष्याचं हे नाव. ह्या बोटींना पुजारी महाशयांनी गंध लावलं. फुलं वाहिली आणि त्यांची पूजा केली. ही यात्रा यशस्वी व्हावी म्हणून सर्वांना शुभाशीर्वाद दिले. आणि आमच्या बोटी तिथून निघाल्या.

ह्या साहसयात्रेची सुरुवात झाली तीन एक वर्षांपूर्वी! कदाचित त्याही अगोदर. कधी ते नक्की सांगता येणार नाही. एव्हरेस्ट विजयानंतर गंगायात्रेचा विचार हिलरी ह्यांच्या मनात बरेच दिवस चालला होता. सम्राज्ञी एलिझाबेथ ह्यांच्या राज्यारोहण समारंभाचं प्रत्यक्ष निवेदन बी० बी० सी० रेडिओवरून प्रक्षेपित होत होतं. ते मध्येच थांबवून बी० बी० सी०नं एडमंड हिलरी आणि तेनसिंग नोर्के ह्यांनी माउंट एव्हरेस्टवर विजय मिळवल्याचं वृत्त जगभरच्या लक्षावधी श्रोत्यांपर्यंत पोचवलं होतं.

राज्यारोहण समारंभ चालू असताना गिर्यारोहकांच्यातर्फे सम्राज्ञीला देण्यात आलेली ही अनोखी भेट! आजवर अजिंक्य असलेल्या ह्या शिखरावर पोहचणाऱ्या एडमंड हिलरींना सम्राज्ञीतर्फे लंडनला येण्याचं आमंत्रण देण्यात आलं. तिथं त्यांचा फार मोठा सत्कार करण्यात आला. त्यांना 'सर' हा किताब देण्यात आला. आजवर कोणाला फारसा माहीत नसलेला हा साहसीवीर एकदम प्रकाशाच्या झोतात आला. सम्राज्ञीने त्यांना विचारलं, ''आता पुढं काय?''

''आता पुढं काय?'', ''कोणत्या नव्या साहसाचा शोध?'' जगभरच्या वार्ताहरांनी विचारलेला प्रश्न! त्याचं उत्तर हिलरींच्या मनातच होतं. पण त्या वेळी त्यांनी ते उघड केलं नाही. आजवर जगात कोणीही हाती घेतली नाही अशी मोहीम–गंगासागर ते गोमुख!

ह्या समारंभानंतर कित्येक दिवस सर एडमंड हिलरी आपल्या ह्या स्वप्नात गुंतले होते. हे स्वप्न वास्तवात येईल का? त्याकरता नेमकं कसं आयोजन करावं लागेल? १९२० ते १९५२ या काळात अनेक देशांनी माउंट एव्हरेस्ट चढायचा प्रयत्न केला होता. ह्याकरता सात मोठ्या मोहिमा झाल्या. अनेकांनी प्राणही गमावलेले होते. प्रत्येक अयशस्वी मोहीम हे यशाच्या दिशेनं टाकलेलं एक एक पाऊल होतं. हा सर्व अनुभव हिलरींच्या पाठीशी होता. पण गंगासागर ते गंगोत्री अशी जगातली पहिलीच मोहीम. इथं जो काय अनुभव यायचा तो आपला आपणच घ्यायचा. त्याचं यश आणि अपयश आपलंच!

माउंट एव्हरेस्ट हे मानवी जिद्दीला केवढं मोठं आव्हान! विरळ प्राणवायू. रक्त गोठवणारी थंडी, क्षणाक्षणाला थकवा वाढवणारी दुर्गम चढण, माणसालाही पाचोळ्यासारखे उडवणारे भन्नाट वारे, अनाकलनीय हवामान, निर्मनुष्य परिसर अशा अत्यंत कठीण अडचणींना सामोरं जावं लागणार आहे, ह्याची एव्हरेस्ट चढू पाहणाऱ्या गिर्यारोहकांना कल्पना असते. पण इथं गंगायात्रेमध्ये कोणत्या अडचणी येणार आहेत ह्याचा शोध प्रथम घ्यायला हवा. मग त्यावरून पलीकडं जाण्याची तयारी करायची! त्याकरता कोणती सामुग्री आवश्यक, कोणाचे साहाय्य मागावं लागेल? सर्वच आता तरी अज्ञात. म्हणूनच ही यात्रा हे मोठंच आव्हान!

पण गंगासागर ते गोमुख ही केवळ साहसयात्रा नाही. ती शोध-यात्राही आहे. ह्या नदीकाठी भारताची जवळ जवळ अर्धी लोकसंख्या वास्तव्य करते. जगातला हा एक अत्यंत दाट गजबजलेला प्रदेश. हिमालयातून निघाल्यापासून अडीच हजार किलोमीटर्सचा हिचा प्रवास. अलकनंदा, मंदाकिनी, यमुना, ब्रह्मपुत्रा आणि अनेक नद्यांना ती आपल्यात सामावून घेते. या नदीकाठी अनेक गावं, शहरं. सगळ्या न्यू झीलंडमध्ये ३७ लाख माणसं राहतात. त्यापेक्षा अधिक माणसं इथल्या एकेका गजबजलेल्या शहरात! माउंट एव्हरेस्ट, उत्तर ध्रुव, दक्षिण ध्रुव ह्या मोहिमांत कोठे माणसं पाहायला मिळायची नाहीत. सर्व प्रदेश निर्जन. इथं नदीकाठी अनेक मंदिरं, आश्रम, विद्यापीठं. इथल्या भूमीवर अनेक शतकांचे संस्कार. भारतीय तत्त्वज्ञान इथं रुजलं, फुललं. ह्या विराट जनसमुदायाला पाहणं हीही एक विलक्षण गोष्ट आहे. त्यांना समजून घेणं ह्याला काही वर्षं लागतील. पण आज त्यांचं दर्शन हाही ह्या यात्रेचा एक उद्देश आहे.

असं ऐकलंय की गंगा ही हिमालयाची कन्या! हिमालय आपल्या चांगला परिचयाचा! त्याची काही स्वभाववैशिष्ट्यं गंगेमध्येही आलेली असणार! इथंही मूड्स जागोजागी बदलतात. हिमालयाप्रमाणं हीदेखील कित्येक वेळा अनाकलनीय. ही ह्या भूमीला समृद्ध करते. अन्न देते. पाणी देते. त्यांच्या जीवनाला बहर आणते. पण काही वेळा ती रागावली की तिथं विनाश करते. मधूनच ती आपला मार्ग बदलते आणि जे काही त्यामध्ये येईल ते ती प्रवाहाबरोबर वाहून नेते. होत्याचं नव्हतं होतं. पण फिरून ती जीवन वसवण्यासाठी त्यांना उत्साह देते. म्हणून ह्या नदीवर येथील लोकांची श्रद्धा. ती जीवनदायिनी आहे ही त्यांची निष्ठा. ह्या नदीच्या सतत सहवासात आपण असू. तिला आपल्याला असं जवळून पाहता यावं हाही आपल्या यात्रेचा एक उद्देश.

जिम विल्सन ह्या नदीकाठी राहिला. त्याच्याबरोबर सर एडमंड हिलरींच्या अनेक वेळा चर्चा! त्यानं ही सर्व पाहणी केली आहे. ह्या देशाच्या पुरातन संस्कृतीचा त्यानं अभ्यास केलेला आहे. प्रथम केवळ पाहणीसाठी तो भारतात आला आणि तो असा भारला गेला, की ह्या मोहिमेला सहभागी होण्यासाठी तो आपणहून पुढं आला.

अशा मोहिमेसाठी अवाढव्य आर्थिक पाठबळही हवं असतं. त्याकरता अनेक हात एकत्र आणले पाहिजेत. ते जमवायला हिलरींनी सुरुवात केली. पहिली गोष्ट म्हणजे न्यू झीलंडमधून निघून भारतात पोचलं पाहिजे. ह्या प्रवासासाठी त्यांनी एअर इंडियाला लिहिलं. काही वर्षांपूर्वी परदेशात अज्ञात असलेला हा माणूस. पण पत्राखाली सर एडमंड हिलरी अशी सही होती. एअर इंडियाचं उत्तर आलं. न्यू झीलंड ते दिल्ली आणि परत प्रवासाची सोय झाली.

आता गंगासागर ते गोमुख हा प्रवास. त्याकरता हव्यात खास भेटबोटी–मुद्दाम तयार करून घेतलेल्या. गंगेचं पात्र अनेक ठिकाणी विशाल, मोठ्या बोटी जाऊ शकतील इतकं खोल. पण काही ठिकाणी अतिशय उथळ. पात्राच्या मध्येच वाळूचे ढिगारे असे साठलेले की काही ठिकाणी त्यांवरून चालत जावं. काही ठिकाणी पात्रामध्ये मोठाले पत्थर, दगड. ह्या प्रवाहाला ओढ इतकी जबरदस्त की बोटींना प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेनं जाणं केवळ अशक्य. तेव्हा ह्या बोटींना शक्तिशाली जेट इंजिन हवं. आणि फार तर दहा सेंटिमीटर एवढीच पाण्याला खोली असली तरी त्यांचा प्रवास सहजतेनं झाला पाहिजे. ह्या बोटीत फार तर सात किंवा आठ माणसं असतील. त्यांच्याबरोबर त्यांचं सामान. काही अन्नधान्य आणि स्वयंपाक करण्यासाठी मोजक्या वस्तू. ह्या बोटी कोण तयार करील ह्याचा शोध आणि अशी कंपनी मिळाली न्यू झीलंडमध्ये! ही जागतिक कीर्तीची कंपनी अशा बोटी तयार करू शकेल. ह्या बोटींना किती खर्च येईल?

हिलरींच्या ह्या प्रश्नास जो हेमिल्टन ह्यांचं उत्तर : जो खर्च येईल तो आम्ही करू? पण त्याबद्दल आमची एक अट आहे, मला आणि माझा मुलगा माईक हेमिल्टन ह्यांना ह्या विलक्षण प्रवासात तुम्ही सहभागी करून घ्यावेत. आम्ही दोघंही स्वत: ह्या बोटी चालवू. कोठे काही दुरुस्ती हवी असली तर ती आम्ही दोघे करू. माईक स्वत:च उत्तम मेकॅनिक आहे.

आता ह्या भेटबोटीसाठी लागणाऱ्या इंधनाची व्यवस्था? ह्या बोटी ताशी ७२ मैल वेगानं जाऊ शकतात. पण अनेक ठिकाणी ही गती तीस-पस्तीस मैल एवढीच ठेवावी लागेल. एकदा टाकी पूर्ण भरून घेतली की त्या बोटी २६० मैल जाऊ शकतील. मग परत पेट्रोल भरावं लागेल. हे पेट्रोल बोटीतून नेता येणार नाही. त्यामुळं प्रत्येक २६० मैलांवर इंधन

पोचवण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. काही ठिकाणी शहरात, जर काही ठिकाणी गंगेकाठच्या एखाद्या लहानशा गावात. आणि सर एडमंड हिलरींनी विनंती केली तशी ही जबाबदारी कोणताही मोबदला न घेता, स्वत:हून इंडियन ऑइलनं स्वीकारली.

ह्या प्रवासात जागोजागी राहण्याची साहसवीरांसाठी हॉलिडे होम्स, डाकबंगले आणि मोठ्या शहरांत हॉटेल्स आम्ही राखून ठेवू म्हणून भारतीय टूरिझम खात्यानं हिलरी ह्यांना कळवलं.

तुम्ही माउंट एव्हरेस्टवर पोचलात तिथून येताना काय घेऊन आलांत? असं जर कोणी हिलरींना विचारलं तर त्यांना तसं काही दाखवता आलं असतं का?–बहुतेक नाहीच. पण माउंट एव्हरेस्ट विजयानं सर एडमंड हिलरी ह्या नावाभोवती असं एक जादूचं अद्‌भुत वलय निर्माण केलं की त्यांनी इच्छा व्यक्त करावी आणि ती आपोआप पूर्ण व्हावी.

भारतीय आकाशवाणीनं ह्या साहसयात्रेचं वृत्त वेळोवेळी प्रसारित करण्याची जबाबदारी स्वीकारली.

गंगेकाठच्या सर्व प्रमुख शहरांनी ह्या साहसवीरांच्या स्वागताची तयारी केली. त्या शहरातील रोटरी क्लब, मोठ्या व्यावसायिक संस्था, महानगरपालिका, शिक्षणसंस्था, आपणहून पुढं आल्या.

पोर्ट ट्रस्ट, फॉरेस्ट डिपार्टमेंट, संरक्षण मंत्रालय, केंद्र सरकार, प्रांतीय सरकार आणि विशेषत: त्या त्या शहरातील आणि गावातील लोक ह्या सर्वांनी ह्या यात्रेकरता आपलं पाठबळ देऊ केलं.

ह्या सर्व यात्रेचं चित्रण व्हावं. ती फिल्म जगभर दाखवता यावी ही हिलरींची इच्छा. पण रंगीत फिल्म, कॅमेरा, रेकॉर्डिंग मशिनचं भाडं आणि ह्या तंत्रज्ञांना द्यावे लागणारे पैसे कसे निर्माण होतील?–मायकेल धिलाँ कॅमेरामन डायरेक्टर आणि रेकॉर्डिस्ट वारीक ॲरवेल हे ऑस्ट्रेलियाहून ह्या मोहिमेत सहभागी होण्यासाठी आले. त्यांनी आपल्या कामाचा कोणताही मोबदला घेणार नाही ह्याची हिलरींना कल्पना दिली.

त्याच वेळी भारतीय माहिती आणि नभोवाणी मंत्रालयानं फिल्म्स डिव्हिजनला दोन कॅमेरामन डायरेक्टरना ह्या संपूर्ण यात्रेवर फिल्म करण्यासाठी पाठवण्यास सांगितलं.

ह्या सर्वांनी मदत देऊ केली तरी काही पैसे रोख हाती असले पाहिजेत ह्याची जाणीव हिलरी ह्यांना होती. हे पैसे उभारणं ही त्यांची स्वत:ची जबाबदारी. त्याकरता त्यांनी मार्ग शोधून काढला. एव्हरेस्ट विजयाबद्दलचं त्यांचं पुस्तक प्रकाशित झालं होतं. त्या पुस्तकाच्या लक्षावधी प्रती वाचकांनी घेतल्या होत्या. त्या प्रकाशकांनी *ओशन टु स्काय* ह्या आगामी पुस्तकासाठी रॉयल्टीची रक्कम हिलरी ह्यांना उपलब्ध करून दिली.

एक वेळ एव्हरेस्ट चढण्याएवढं कठीण वाटलेलं काम अशी सर्व बाजूंनी मदत येऊ लागली तसे आता शक्य होईल असा हिलरींना विश्वास वाटू लागला. एक कल्पक आणि आपल्या कामाबद्दल जबरदस्त ओढ असलेला माणूस केवळ स्वत:च्या प्रयत्नांतून काय निर्माण करू शकतो, हे ही मोहीम सर्वांना दाखवून देणार होती.

आता ह्या मोहिमेसाठी एकेक माणूस मिळवणं हा पुढचा महत्त्वाचा भाग. केवळ पैशांनी सर्व गोष्टी विकत मिळत नाहीत. अशा मोहिमेसाठी जीवावरचा प्रसंगी धोका पत्करणारी, धाडसी आणि शरीरानं आणि मनानं कणखर असणारी माणसं शोधावी लागणार. त्यांची अशा मोहिमेवर जबरदस्त निष्ठा असावी लागते. आपापल्या कामात ती अत्यंत प्रवीण असावी लागतात आणि महत्त्वाचं म्हणजे आजवर एकमेकांना अपरिचित असणारी ही माणसं. ह्या सर्वांनी एकत्र येऊन, एकमेकांना समजावून घेऊन पुढचे काही दिवस ही यात्रा यशस्वी होण्यासाठी काम करायला हवं.

ह्या मोहिमेसाठी ऑस्ट्रेलियाहून कॅमेरामन आणि रेकॉर्डिस्ट येणार होते. न्यू झीलंडमधून ह्या बोटी बनवणारे हेमिल्टन पिता-पुत्र ह्यांनी आपल्या जागा राखून ठेवल्या होत्या. न्यू झीलंडचे काही गिर्यारोहक येणार होते. सांस्कृतिक सल्लागार डॉ० जिम विल्सन प्रथमपासून हिलरींच्या बरोबरच होते. भारताने ह्या मोहिमेत भाग घेण्यासाठी एम० बी० गिल, एच० सी० सरीन, सैन्यातले कॅप्टन कोहली आणि मेजर

हरिद्वारजवळ जेट बोटी : त्यांचे चित्रण करतांना मायकेल धिलाँ.

बी० भाटिया, नेव्हीचे कमांडर जोगींदर सिंग, कॅमेरामन डायरेक्टर प्रेम वैद्य आणि बी० जी० देव्हारे ह्यांना फिल्म्स डिव्हिजननं पाठवलं होतं.

आणि ह्या सर्वांच्या प्रकृतीची काळजी घेण्यासाठी डॉ० मॅक्स पर्ल न्यू झीलंडहून येणार होते.

आणखीन तिघांची निवड हिलरींनी स्वत:च केली होती. त्यांपैकी एक पीटर हिलरी, त्यांचा मुलगा. स्वत: उत्तम गिर्यारोहक आणि जेट बोटी चालवण्यात निष्णात असलेला पायलट. आणि दोघे नेपाळचे शेर्पा मिंगमा आणि पेत्रा शेर्पा. नेहमी हसतमुख. अत्यंत काटक. काम करायला सदैव आनंदानं तयार. ते ह्या सर्व मंडळींना पहाटेच्या चहापासून दुपारची लंच आणि रात्रीचं डिनर करून देणारे 'अन्नदाते'.

ह्या सर्वांची आणि मोहिमेची जबाबदारी स्वत:च्या समर्थ खांद्यावर पेलणारे सर एडमंड हिलरी.

असे आम्ही सगळे मिळून एकोणीस जण. एकमेकांना भेटायची, ओळख करून घ्यायची आमच्या प्रत्येकाची मनापासून इच्छा. सर्वच गोष्टींबद्दल मनात कुतूहल दाटलेलं. त्या दिवशी तारीख होती १९ ऑगस्ट १९७७. वेळ पहाटे पाचची. आम्ही सगळे एकत्र आलो ते स्थळ दिल्ली एअरपोर्ट. आम्ही बहुतेक प्रथमच एकमेकांना पाहत होतो. हिलरींचे फोटो आम्ही पाहिले होते. आणि ते सगळ्यांत उंच, रुबाबदार आणि अशा मोहिमेचे नेते असावेत अशा नजरेत भरणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाचे. त्यांना ओळखणं सहज शक्य होतं. हिलरींनी आमची नावं सांगितली आणि एकेका वाक्यात ओळख करून दिली. ती नावं इतक्या घाईत लक्षात राहणं कठीण होतं. पण हिलरी म्हणाले, ''एकमेकांची ओळख पुढच्या प्रवासात आपोआपच होईल. पण आता कलकत्त्याला जाणारं विमान आपल्याला घ्यायचं आहे. तेव्हा लगेच निघा.''

कलकत्त्याला आमच्या सगळ्यांची राहण्याची व्यवस्था टूरिझम डिपार्टमेंटनं चौरंगी इथं 'ग्रँड' हॉटेलात केली होती. हॉटेलचं नाव ग्रँड; पण इथं ग्रँड असं काही दिसलं नाही. ते अत्यंत गजबजलेल्या कलकत्ता शहरामध्ये एक अतिशय प्रसिद्ध असलेलं हॉटेल होतं.

त्या संध्याकाळी आम्ही सगळे एडमंड हिलरी ह्यांच्या खोलीत एकत्र आलो. ही आमची पहिली मीटिंग. सर एडमंड हिलरी प्रथमच आमच्या सगळ्यांशी इथं बोलणार होते. म्हणून आम्ही विशेषत: भारतीय गंभीर चेहऱ्यानं हातात नोटबुकं आणि पेनं घेऊन बसलो. न्यू झीलंडचे आमचे सहकारी खुर्च्यांवर आरामात बसलेले. हिलरींनी आपण सर्व मित्र आज नेहमीसारखं एकत्र आलो आहोत आणि गप्पा मारणार आहोत अशी सहजतेनं सुरुवात केली.

ह्या साहसयात्रेत प्रत्येकानं काही गोष्टी रोजच्या रोज करायच्या आहेत. एक : रोज सर्वांनी डायरी लिहिली पाहिजे. तुमच्या सर्वांच्या डायरीवरून *ओशन टु स्काय* हे पुस्तक लिहिलं जाईल. ह्या पुस्तकाकरता आपल्याला ॲडव्हान्स रॉयल्टी प्रकाशकाकडून मिळालेली आहे.

दोन : इथं आपण कामांची विभागणी केलेली नाही. जे काम आपल्या समोर येईल ते स्वत:हून केलं पाहिजे.

तीन : ह्या सगळ्या प्रवासात आपले कान आणि डोळे उघडे असले पाहिजेत. कारण ही साहसयात्रा आहे तशीच ही शोधयात्राही आहे. आपण मुख्यत: दोन गोष्टी पाहणार आहोत. एक : ह्या गंगेकाठी आपल्याला भेटणारी माणसं. त्यांच्या श्रद्धा. त्यांच्यावर झालेले संस्कार. दुसरी गोष्ट : ही सतत आपल्याबरोबर असणारी गंगानदी. ती सतत वाहत असते. त्यामुळं प्रत्यही तिचं रूप नवं.

चार : ही आनंदयात्राही आहे. आपण प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेनं जाणार आहोत. हा प्रवास पुढं खडतर होईल. हवामान बदलेल. परिसर बदलेल की ज्यामुळं काही ठिकाणी आपल्याला त्रास होईल. पण तेव्हाही आपण आनंद घेण्याची वृत्ती टिकवली पाहिजे. तरच आपली यात्रा यशस्वी

गंगाकाठच्या एका कॅम्पमध्ये आपली दैनंदिनी पाहताना एडमंड.

पाण्याला विलक्षण ओढ, जागोजागी पत्थर, प्रवाहाच्या विरुद्ध आमचा प्रवास चालूच होता.

होईल.

आता काही गोष्टी डॉक्टर मॅक्सना तुम्हांला सांगायच्या आहेत. डॉ० मॅक्स पुढं आले. त्यांच्या हातात एक बॅग होती. ती तिथल्या टेबलवर ठेवून त्यांनी बोलायला सुरुवात केली.

''ह्या प्रवासात काही गोष्टी आपण सर्वांनी कटाक्षानं पाळल्या पाहिजेत. त्यांना पर्याय नाही.

''पहिली गोष्ट ही की, कोणत्याही परिस्थितीत प्रत्येकानं उकळलेलं पाणी प्यायलं पाहिजे. विशेषत: भारतीयांनी. गंगा त्यांना कितीही पवित्र असली तरी त्यांनी गंगेचं पाणी उकळल्याखेरीज प्यायचं नाही. जर उकळल्याशिवाय पाणी प्यायची पाळी आलीच तर मी तुम्हांला आत्ताच ज्या गोळ्या देतो, त्या अगोदर पाण्यात टाकायच्या आणि त्या पूर्ण विरघळल्या की मग ते पाणी प्यायचं.

''ह्या गोळ्या ऑस्ट्रेलिया रेडक्रॉसनं आपल्याला दिल्या आहेत आणि रेडक्रॉस ह्या संस्थेनं गंगेचं पाणी तपासून ह्या सूचना दिलेल्या आहेत.

''दोन, मच्छरांपासून संरक्षण. त्याकरता प्रत्येकाला मच्छरदाण्या देण्यात येतील. त्यामध्येच झोपायचं. तसंच मी तुम्हांला गोळ्या देतो, त्या दोन घ्यायच्या आणि क्रीम देतो ते अंगाला लावायचं.

तीन, आपल्याबरोबर आपले कुक आहेत. ते उत्तम स्वयंपाक करतात ह्याची खात्री हिलरींनी करून घेतली आहे. आपल्या बरोबर चीज, जॅम, ओट्स असे बरेच पॅकबंद डबेही असतील. तेव्हा बाहेरचं कितीही मोहक दिसलं तरी काही खाणं तुम्ही टाळलं पाहिजे.

''आपला प्रवास असा की रस्त्यात कोठे औषधांची दुकानं असण्याची शक्यता कमी. तेव्हा आपल्याला जे काही लागण्याची शक्यता आहे ते मी बरोबर घेतलेलं आहे. तुम्हांला काहीही त्रास होऊ लागला अगदी मध्यरात्री तरीही तुम्ही मला हाक मारायची.

''पुढचे पाच दिवस पुरतील एवढ्या गोळ्या मी आत्ताच तुम्हांला देऊन ठेवतो.''

डॉक्टरांनी बॅग उघडली आणि आम्हांला रोज घ्यायच्या गोळ्या दिल्या. तसेच प्रत्येकाला क्रीमची बाटलीही दिली.

मग परत हिलरी बोलायला उठले.

''उद्या सकाळी बरोबर सात वाजता आपण इथून निघायचं आहे. इथून हाल्दियापर्यंतचा प्रवास आपण बसनं करणार आहोत. हाल्दिया हे बंदर आहे. न्यू झीलंडहून मोठाल्या तीन पेटाऱ्यांत भरून पाठवलेल्या तीन जेट बोटी तिथं पोचल्या आहेत. त्या आपण कस्टमकडून सोडवून आपल्या ताब्यात घेऊ. पुढचा आपला प्रवास ह्या बोटीनं होईल. हाल्दियाहून आपणांला कलकत्त्याला यावं लागेल. पण त्यापूर्वी आपण हाल्दियाहून दक्षिणेला गंगासागराला जाणार आहोत. मग तिथून आपली साहसयात्रा सुरू होईल.

''आज सकाळी मी आपली सगळ्यांची ओळख करून दिली. नावं सांगितली, ती कोणाच्याही लक्षात राहिली नसणार ह्याची मला कल्पना आहे. एक तर ती अपरिचित आणि परक्या भाषेतील. तेव्हा आपण इथं परत आपली ओळख करून घेणार आहोत. आपण कोणतीही जड गोष्ट बरोबर न्यायचं टाळणार आहोत. तेव्हा आपली नावंही आपण हलकी आणि सोपी करणार आहोत. माझं नाव एड० एवढंच. मिस्टर हिलरी वगैरे नाही. आपण एकमेकांना आपल्या पहिल्या नावानं हाक मारणार आहोत. आपल्या बरोबर भूपेंद्र देव्हारे आहेत. हे भूपेंद्र फार अवघड. त्यांना आपण बी० बी० म्हणू. कमांडर जोगिंदरसिंग हे आपले जोगी. कमांडर सिंग वगैरे नाहीत. फक्त जोगी. हाक मारायला आणि लक्षात ठेवायला सोपं.''

आणि मग खरोखरच ही नावं आमच्या तोंडी बसली आणि त्यांनी आम्हांला एकमेकांच्या जवळ आणलं. आमचा कित्येक दिवसांचा परिचय असल्यासारखं आम्ही एकमेकांशी बोलू लागलो आणि वागूही

लागलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी बरोबर सात वाजता आम्ही ग्रँड हॉटेल सोडलं. बसनं हाल्दियात आलो. सकाळची प्रसन्न वेळ. आजवर न पाहिलेला परिसर. एकमेकांशी गप्पा. आमचा प्रवास सुखद झाला.

कस्टममधून कोणतीही गोष्ट सोडवून घेणं ही मोठी कटकटीची आणि वेळ खाणारी गोष्ट असते. पण एडनं अगोदरच कस्टमला लिहिलं होतं. आम्हांला आमचे तीन अत्यंत व्यवस्थित बंद केलेले पेटारे थोड्याच वेळात मिळाले. ह्या बोटी पाहण्याची आम्हां सर्वांना मोठी उत्सुकता. ह्या बोटी वल्हवणारे हेमिल्टन आणि त्यांचा मुलगा माईक आमच्या बरोबरच होते. त्यांनी सफाईनं ते पेटारे उघडले. बोटी बाहेर काढल्या. त्यांची पाहणी केली. त्या व्यवस्थित होत्या. प्रत्येक बोट ५.२७ मीटर लांब, २.६ मीटर रुंद. त्यांचं वजन तीन एक हजार किलोग्राम. बोटी देखण्या होत्या. प्रेमात पडावं अशा होत्या. इथून पुढं दोनएक महिने तरी आम्ही त्यांमध्येच असू. आमचं ते नवं घर! दारं, खिडक्या नसलेलं, आणि कुठंही एकाच जागी न थांबणारं! आमच्याबरोबर प्रवास करणारं!

पोर्ट ट्रस्टनं आणि इंडियन ऑइलनं व्यवस्था केल्यानं तिथंच त्या बोटींच्या टाक्या पूर्ण भरण्यात आल्या. हेमिल्टन पिता-पुत्रांचं त्यांच्यावर त्यांच्या अपत्याप्रमाणं प्रेम! त्यांच्याबद्दलचा मोठा अभिमानही! त्यांनी तिन्ही बोटींची इंजिनं सुरू करून पाहिली. त्यांचा आवाज त्यांच्या कानी आला. तसं सर्व काही ठीक असल्याचं त्यांनी सांगितलं.

ह्या बोटींनी आम्ही सरळ कलकत्त्याला परत येऊ शकलो असतो. आमचा मार्ग तोच होता. पण आमचे सांस्कृतिक सल्लागार डॉ० जिम विल्सन–आता फक्त जिम–ह्यानं आमच्या प्रवासाचा मार्ग ठरवलेला होता. तेव्हा इथून आम्ही दक्षिणेला गंगासागरला निघालो. तिथून आमची यात्रा सुरू होणार होती.

आम्ही गंगासागरला पोचलो. बोटीतून उतरलो आणि किनाऱ्यावरच्या गंगेच्या आणि राजा भगीरथाच्या देवालयाच्या दरवाजात उभे राहिलो. गंगासागरचा अथांग दरिया समोर पसरलेला. त्याचं ते विशाल रूप पाहून मन भरून आलं. ती सागरच झालेली आहे. इथून आम्ही गंगेच्या उगमाकडे–गोमुखला–जाऊ. तिथवर आम्हांला नेणाऱ्या ह्या तीन बोटींची इथं पूजा झाली. त्यांना कुंकुमतिलक लावण्यात आले. आणि आमचा प्रवास सुरू झाला.

एक रात्र मुक्काम हाल्दिया इथं होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी बरोबर सात वाजता आम्ही निघालो. आणि आम्हांला काही कल्पना नसताना त्या अपरिचित गावात गंगेच्या काठी अक्षरश: हजार एक मुलं आणि मुली उभ्या. ते सर्व आम्हांला निरोप द्यायला आले होते.

''हिलरीसाब जिंदाबाद...'', ''हिलरीसाब जिंदाबाद...'', ''हिलरीसाब जिंदाबाद...'' मुला-मुलींच्या ह्या घोषणा. त्यांनी फुलं आणली होती. छोटे झेंडे आणि पताका. त्यांचा उत्साह अवर्णनीय.

हिलरीसाब बोटीत उठून उभे राहिले. त्यांनी हात वर करून मुलांच्या शुभेच्छांचा स्वीकार केला. आज शाळेच्या पुस्तकांत ज्यांचं नाव केवळ वाचत होतो ते एव्हरेस्ट विजेते हिलरी आपल्याला प्रतिसाद देत आहेत.–मुलांना आनंदानं भरून आलं. पण इथं थांबता येणं केवळ अशक्य होतं. बोटीतूनच मुलांचा निरोप घेऊन आम्ही पुढं निघालो.

नामखाना...इथं आम्ही चकितच झालो. तीस हजार माणसं हिलरींच्या स्वागतासाठी गेले चार तास वाट पाहत होती. न्यू झीलंडला असं काही पाहायला मिळालेलं नव्हतं. त्या संपूर्ण देशाची लोकसंख्या कलकत्ता शहराएवढीही नाही. तिथं इतकं भव्य स्वागत कसं होणार? इथं गंगेकाठी जमलेल्या तीसएक हजार माणसांच्या टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट! अगदी न संपणारा. त्यांच्या स्वागताच्या घोषणा. सगळ्यांच्या हातांत फुलं. हिलरींच्या नावाचे बोर्ड. पताका... हे आहे तरी काय? एका परदेशी माणसाचं हे असं उत्स्फूर्त स्वागत! हिलरींना आता राहवेना. त्यांनी त्यांची बोट किनाऱ्याला घ्यायला सांगितलं. तिथं थांबणं, उतरणं शक्यच नव्हतं. पण ही जेट बोट थोडी जवळ येते म्हटल्यावर तरुणांच्या उत्साहाला उधाण आलं. काठच्या छोट्या छोट्या होड्यांत ते बसून पुढं येऊ लागले. काही तर पाण्यात उतरू लागले. हिलरींना जवळून पाहण्याची अनिवार इच्छा! पण ह्या सर्वांमध्ये धोका होता. आता गत्यंतरच उरलं नाही. आमच्या जेट बोटींची गती वाढवण्यात आली. प्रथमच पूर्ण वेगानं ह्या बोटी निघाल्या. किनारा मागं पडला. पण शेवटपर्यंत हिलरी उभे होते. लोकांच्या अभिनंदनाचा स्वीकार करत होते.

नामखाना हे सुंदरबनचं चेक पोस्ट. तिथून पुढं फॉरेस्ट खात्याची हद्द सुरू होते. हा सगळा संरक्षित प्रदेश. इथं लोकांची गर्दी होण्याची शक्यता नाही. रॉयल बंगाल टायगरचा हा परिसर. इथल्या सीमेवरच फॉरेस्ट खात्याच्या तीन मोटार लॉंचेस आमची वाट पाहत थांबल्या होत्या. त्यांनी आम्हांला उचलूनच घेतलं. ह्या लॉंचेसवर आमची सर्व व्यवस्था फॉरेस्ट खात्यानं केलेली होती. आमचं जेवण आणि रात्रीचा मुक्काम इथंच! एव्हरेस्ट विजयी वीराला ही मानवंदना!

ह्या लॉंचेसवर आम्ही चढलो तसं तिथल्या फॉरेस्ट ऑफिसरला एडनं विचारलं, ''प्रसिद्ध रॉयल बंगाल टायगर इथंच असतात ना? आम्ही त्यांना पाहू शकतो का?'' हिलरींच्या चेहऱ्यावर लहान मुलासारखं कुतूहल आणि निरागस उत्सुकता!

''तुम्ही ह्या टायगरची अपॉइंटमेंट घेतली आहे का?... नाही? मग तो असा जाता जाता तुम्हांला कसा दिसणार?'' फॉरेस्ट ऑफिसरनं विचारलं.

पण आपला हट्ट न सोडता एड म्हणाला, ''पण मला तो पाहायचाच आहे!''

खरोखरच सुंदरबनात असा प्रवास करताना बंगाली वाघ दिसणं हा फार दुर्मीळ योगायोग आहे. अनेक दिवस ह्या भागात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनाही तो पाहायला मिळालेला नसतो. पण हिलरींची इच्छा म्हटल्यावर फॉरेस्ट अधिकाऱ्यांनी प्रयत्न करायचं ठरवलं. मग त्यांनी गंगेच्या मुख्य पात्राऐवजी जंगलातून येणाऱ्या पाणमार्गांनी जायचं ठरवलं. त्यांनी दाखवलेल्या मार्गानं आम्ही निघालो. काही ठिकाणी चिखलानं भरलेल्या पाणमार्गानं आम्ही अरण्यातून पुढं निघालो. आमच्या नजरा दोन्ही बाजूंना भिरभिरत होत्या. कॅमेरे सज्ज होते. कोठे हरणं दिसली, कोठे अन्य प्राणी, झाडावर रंगीत पक्षी. पण कोठेही रॉयल बंगाल टायगर नाही. खरोखरच अपॉइंटमेंटशिवाय तो भेटायला तयारच नव्हता. संध्याकाळ झाली. झाडाझाडांतून अंधार पसरू लागला. पाहता पाहता त्यानं सारा परिसर वेढला. आता परत फिरण्यावाचून गत्यंतर उरलं नाही. आम्ही फॉरेस्ट खात्याच्या लॉंचवर आलो. आमच्यासाठी चीफ कॉन्झरवेटर ऑफ फॉरेस्ट आलेले होते. आमच्या रात्रीच्या जेवणाची सोय केलेली होती. पदार्थ उत्तम होते. पण आमचं मन मात्र वाघाला पाहण्यामध्येच गुंतलेलं होतं. चीफ कॉन्झरवेटर त्या रात्री म्हणाले, ''खरं सांगायचं तर इथं मीही अद्याप रॉयल बंगाल टायगर पाहिलेला नाही.'' दुसऱ्या दिवशी सकाळी आमचा ब्रेकफास्ट लॉंचवरच झाला. आजचा हा अर्धा एक दिवस आमच्या हातात होता. तेवढ्यात वाघ पाहायला मिळेल काय? आम्ही अरण्यात अधिक घनदाट भागात जायचं ठरवलं. फॉरेस्ट खात्याच्या लॉंचमधून आमचा प्रवास चालू होता. आणखीन काही वेळ गेला आणि आमच्यापैकी बी० बी० एकदम ओरडला, ''तो पाहा...तो पाहा...वाघच तो...''

त्यापाठोपाठ फॉरेस्ट ऑफिसरही मोठ्यांदा म्हणाला, ''हो हो. तो रॉयल बंगाल टायगर...'' पुढच्या गोष्टी विजेच्या वेगानं घडल्या. आम्ही जेट बोटीत उड्या घेतल्या. कॅमेऱ्यावर टेलेफोटो लेन्सेस लागल्या. बोटी वेगानं वाघाच्या दिशेनं निघाल्या. आमच्या बरोबर एडही. त्याच्या हालचालीत वेगळीच त्वरा. डोळ्यांत कुतूहल. जिथं वाघ दिसला होता ती जागा तीनएकशे फूट दूर होती. आम्ही थोडे पुढं गेलो आणि वाघाला आमची चाहूल लागली की काय! झपाट्यानं तो मागं वळला. एका झेपेत तो पाण्यातून बाहेर आला. सगळा चिखलानं माखलेला. झपाट्यानं तो झाडीकडे निघाला. आम्हांला तो काही क्षणच दिसला. तोच वाघ ह्याची आमची खात्री होण्यापूर्वीच तो गर्द जंगलात अदृश्य झाला. वाघाला आम्ही पाहिलं. पण काही समाधान झालं नाही. आमच्या कॅमेऱ्यासाठी पोझ देऊन तो थोडाच उभा राहणार? तो दिसला एवढंच!

एवढ्यात फॉरेस्ट ऑफिसरनं आम्हांला खूण केली, ''काही हालचाल करू नका. शांत रहा.'' आणि आम्ही स्तब्ध बसून राहिलो. काही मिनिटं विचित्र शांततेत गेली. आणि मग झाडीतून वाघ आला. खराखुरा रॉयल बंगाल टायगर. भला मोठा. अंगावर लांब पट्टे असलेला. राजेशाही रुबाबात तो चालला होता. मघा वाघीण गेली. त्याच रस्त्यानं तिच्या मागोमाग. सिनेमात, सर्कसमध्ये किंवा फोटोमध्ये वाघ पाहणं आणि असा समोरासमोर वाघ पाहणं हा अगदी वेगळा अनुभव. एड पाहतच होता. त्याच्या चेहऱ्यावर लहान मुलाचं समाधान. वाघ जंगलात दिसेनासा झाला. आम्ही तसेच थांबलो होतो. आणि काही मिनिटांतच वाघाची गर्जना ऐकू आली. त्याला त्याची प्रेयसी भेटली होती.

दुसऱ्या दिवशी कलकत्त्याच्या मुख्य वृत्तपत्रांत मोठ्या अक्षरांत हेड लाइन होती : रॉयल बंगाल टायगरनं सर एडमंड हिलरी ह्यांच्याबरोबरची आपली अपॉइंटमेंट पाळली.

एकाच वेळी अनेक बाजूंनी ऐकू यावा असा घनगंभीर शंखांचा आवाज. त्याचे अनेक प्रतिध्वनी सारा आसमंत भरून टाकणारे. आणि त्यांतच मिसळलेला मंगलवाद्यांचा आवाज. त्या मागोमाग मोठ्यांदा घोषणा. ''जुग जुग जियो हिलरीसाब'' हुगळी नदीच्या विस्तीर्ण घाटावर जमलेली हजारो माणसं. इथं गंगेला सगळे 'हुगळी' म्हणतात. ह्या नदीच्या घाटावर पारंपरिक बंगाली वेषातील मुली, स्त्रिया, त्यांच्या हाती शंख. माणसांच्या हाती फुलं, हार, गुच्छ. घाटावर उभारलेल्या कमानी. फुलांची आरास. मोठाले फलक. असं भव्य स्वागत पाहून हिलरी थक्क झाले.

कलकत्त्यात एकापाठोपाठ एक असे स्वागत समारंभ लोकांनी आयोजित केलेले होते. आम्हांला भेटायला जे आले त्यांनी फुलं, फळं आणि खास बंगाली मिठाई एवढी आणलेली होती, की आमच्या तीन बोटी भरून गेल्या. त्यांत अधिक काही ठेवणं केवळ अशक्य झालं. आमच्या बोटी भरून गेल्या तशीच आमची मनंही! हिलरींनी 'थँक यू' आणि नुकताच शिकलेला शब्द 'धन्नोबाद' म्हटला. कलकत्त्याच्या मॅन-ओ वॉरजेट्टीवर आलेली मुलं हिलरींच्या स्वाक्षऱ्या घेत होती. त्यांना फुलं देत होती. त्यांनी आग्रहानं दिलेली मिठाई देत होती. त्यांच्या आयुष्यात हा कायम लक्षात ठेवावा असा महत्त्वाचा दिवस.

इंडियन ऑइल कॉर्पोरेशननं आणलेली भेट अगदी वेगळीच होती. त्यांनी ह्या जेट बोटींना विनामूल्य पेट्रोल पुरवलं होतं. पण इथं त्यांनी आणलेली भेट पेट्रोलसारखी संपणार नव्हती. पेट्रोल ठेवण्यासाठी जेटी कॅन वापरतात. असा एक मोठा जेटी कॅन–चांदीचा–त्यांनी हिलरींना भेट म्हणून दिला. कलकत्ता हे कल्पक कलाकारांचं शहर. तिथल्या भेटवस्तूही अशाच. सुरेख चित्रं, विणलेल्या शाली, कपडे, रेशमी कपडे. लाकडाच्या कोरीव वस्तू. कलकत्ता शहराला हिलरीबद्दल

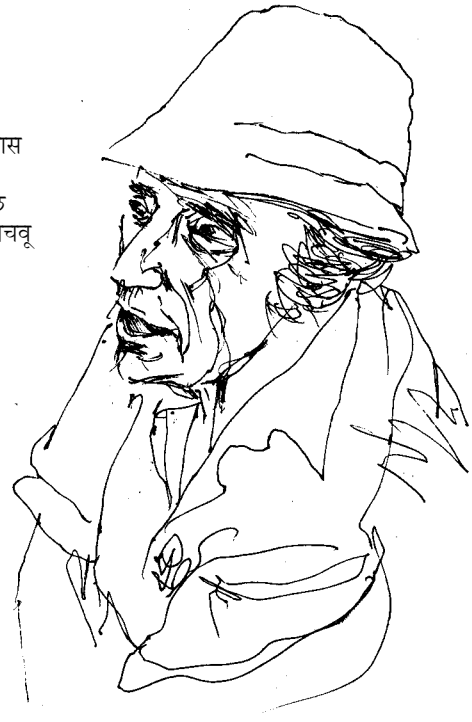

इथून पायी प्रवास करू आणि गंगासागर जल गंगोत्रीला पोहोचवू –एडनं निर्णय घेतला.

वाटणारं आदराचं आणि आपलेपणाचं प्रतीक म्हणून त्यांनी आणलेल्या.

कलकत्ता पोर्ट ट्रस्टनं एक वेगळाच कार्यक्रम आयोजित केला होता. ह्या जेट बोटींतून आपण प्रवास करावा असं सर्वांनाच वाटणं साहजिक आहे. त्यांचे प्रतिनिधी म्हणून पोर्ट ट्रस्टनं पश्चिम बंगालच्या गव्हर्नरना ह्या बोटीतून एक फेरी गंगा नदीतून ठरवली होती. गव्हर्नर सर एडमंड हिलरींच्या बरोबर ह्या बोटीत बसले. बोट चालवायला बोटीचे निर्माते जो हेमिल्टन, त्यांच्या शेजारी हिलरींचा मुलगा पीटर. आणि गंगाकाठी सारं कलकत्ता शहर.

राजभवनमध्ये एव्हरेस्ट विजयवीरांचं अभूतपूर्व स्वागत. तिथं अनेकांची सुंदर भाषणं. आणि मग त्या सर्वांच्या विनंतीवरून हिलरी बोलायला उठले.

''तुम्हां सर्वांच्या ह्या स्वागतानं मी भारून गेलो आहे. ह्या देशानं माझं जे आदरातिथ्य केलं ते मी आणखीन कुठेही पाहिलं नाही.

ह्या देशात पाहण्याजोगं खूप काही आहे. इतर श्रीमंत आणि अद्ययावत देशांपेक्षा ते अगदी वेगळं आहे. पण प्रेमापोटी एक सूचना देतो. टूरिझमच्या मागं लागून तुम्ही इतर श्रीमंत देशांना काय आवडेल हे देण्याच्या मागं लागू नका. त्यांना जर काही पाहायचं असेल तर इथली सांस्कृतिक परंपरा पाहू देत. इथं जे ते तसंच लोकांना आकर्षित करण्यासाठी पुरेसं आहे. ते तसंच सांभाळून ठेवा.''

दुसऱ्या दिवशी निघण्याची वेळ हिलरींनी मुद्दामच पहाटे पाचची ठरवली होती. एरवी लोकांची तुफान गर्दी होईल. निघता येणं कठीण होईल.

पण पहाटे आम्ही बोटीतून निघालो तेव्हा प्रचंड हावडा पूल माणसांनी फुलून गेला होता. सर एडमंड हिलरींना निरोप देण्यासाठी हजारो माणसं पहाटेच पुलावर उभी होती. तेवढेच लोक गंगेच्या दोन्ही तीरावरही! पाहुण्यांना वेशीपर्यंत पोचवावं अशी पद्धत आहे. गंगा नदीवरचं फराक्का धरण ही वेस. तिथवर पोचवण्यासाठी कलकत्ता पोर्ट ट्रस्टचे कमांडर स्वत:च आमच्याबरोबर येणार होते. ते आम्हांला मार्गदर्शन करणार

होते. त्यांच्याबरोबर आम्ही निघालो.

इथून थोड्या अंतरावर विवेकानंदांचा बेलूर मठ आणि पुढं गंगेच्या उजव्या काठावर दक्षिणेश्वरला कालीमंदिर. इथं रामकृष्ण परमहंसांचं निवासस्थान. ही सर्व माहिती हिलरींना होती. एवढंच नव्हे तर त्या ठिकाणी उतरून दर्शन घ्यायचं हे त्यांनी आणि आमचे सांस्कृतिक सल्लागार डॉ० जिम विल्सन ह्यांनी अगोदरच ठरवलेलं होतं. भारतापासून हजारो मैल दूर असलेल्या ह्या न्यू झीलंडच्या माणसासाठी ही केवळ साहसयात्रा नव्हती. यात्रा ह्या शब्दामागं जो भाव आहे तो त्यांच्याही मनात होता. केवळ गंगा पाहायची नाही तर ह्या देशाचा सांस्कृतिक इतिहास आणि परंपराही पाहायच्या, समजून घ्यायच्या! तरुण पिढीचा प्रतिनिधी वाटावा असा पीटर हिलरीही इथं उतरण्यास मनापासून उत्सुक होता.

गिर्यारोहणाचा आणि अध्यात्म ह्यांचा काही संबंध आहे का? रामकृष्ण परमहंसांचं लिखाण न्यू झीलंडला पोहचलं होतं का? भारतीय तत्त्वज्ञानाची माहिती ह्या परदेशाच्या साहसवीरांना कळली होती? ह्याचा विचार करतच भारतीय साहसयात्री परत बोटीत बसले आणि सर्वांचा पुढचा प्रवास सुरू झाला.

कलकत्ता ते नवद्वीप ते मायापूर

श्री चैतन्य महाप्रभूंचा आश्रम. इथंच जगप्रसिद्ध 'हरेकृष्ण हरेराम' ह्या संप्रदायाचं मुख्य केंद्र आहे. प्रवासात अनेक ठिकाणी हिलरींच्या स्वागतासाठी जमलेल्या असंख्य उत्साही लोकांचा निरोप घेऊन आम्ही आमचा प्रवास चालू ठेवला. पण आम्ही मुर्शिदाबादला पोचण्यापूर्वी अचानक हा सरळ चाललेला प्रवास एकदम थांबला. 'एअर इंडिया' बोट गंगेच्या मध्यभागीच अडकली. आमच्या बोटींना एक फूट पाण्याची खोली भरपूर होई. पण इथं गंगेच्या पाण्याच्या मध्यभागी तेवढीही खोली नसावी ह्याचं आम्हांला आश्चर्य वाटलं. इथं जी रेती साठली होती तीत बोट अडकली. जेट इंजिनचा पूर्ण जोर लावूनही ती एक इंचही पुढं जाणं अशक्य झालं.

गंगेच्या दोन्ही काठांवर लोक जमा झाले. त्यांतले काही उत्साही पाण्यात उतरून आमच्या मदतीसाठी पुढं येऊ लागले. त्यांना एडनं नम्रतापूर्वक थांबवलं. ह्या प्रवासात येणाऱ्या अडचणींचं आमचं आम्हीच निवारण करायचं हे अगोदरपासून ठरलेलं होतं. अशा अडचणीत उपयोगी पडावेत म्हणून बोटीत दोन डिफेंडर्स ठेवलेले होते. पाण्यात उतरून एडनं आणि जोनं ते बोटीखाली सरकवले. तरीही बोट काही हलेना.

तोवर 'गंगा' बोट जवळ आली. तिच्यातले दोन डिफेंडर्स काढले. हे डिफेंडर्स म्हणजे लाकडाचे गोल ओंडके असतात तसे फायबर ग्लासचे ओंडकेच असतात. ते 'एअर इंडिया'च्या खाली सरकवले. ह्या चार डिफेंडर्सच्या साहाय्यानं मोठ्या प्रयासानं ही बोट रेतीतून अक्षरश: उचलली आणि पुढे सरकवली. आमचा प्रवास परत सुरू झाला.

तिथून जगप्रसिद्ध फराक्का धरण. ते ओलांडण्यासाठी आमच्याकरता गेट नंबर १२ राखून ठेवण्यात आलं होतं. फराक्का धरणाजवळ आम्ही आलो आणि थक्कच झालो. हा बराज प्रचंड आहे. ते बांधण्यासाठी केवढे अवाढव्य परिश्रम करावे लागले असतील याची तिथं पोचल्यावर कल्पना आली. काही लोकांना इथं प्राणही गमावावे लागले होते. हे गेट ओलांडून आम्ही पलीकडे आलो. इथं गंगेचं पात्र एवढं मोठं आहे की फिरून आम्ही गंगासागरापाशी आलो आहोत असं आम्हांला वाटलं. ह्या सागरात आमच्या तीन बोटी अक्षरश: झाडाच्या लहानशा तीन पानांसारख्या वाटत होत्या. ह्या छोट्या बोटींतून आम्ही खरोखरच हा सागर ओलांडू शकू काय, अशी शंका आमच्या मनात आली. पण प्रवास थोडाच थांबवता येतो? तो चालूच राहिला.

अनेकदा आमचा मुक्काम गंगेच्या काठी आम्ही नेलेल्या तंबूत असे. हे तंबू एडनं खास ह्या प्रवासासाठी बनवून घेतलेले होते. आम्ही ते दहा मिनिटांत उभे करत असू. आतल्या बाजूस रबराच्या गाद्या असत. ह्या तंबूत साप किंवा किडे येऊ शकत नसत. आम्ही हे तंबू उभे करत असताना आमचे नेपाळी सहकारी जमिनीला चार भोके पाडून चूल तयार करत. त्यावर ते उत्तम स्वयंपाक अगदी थोड्या वेळात करत. आणि आम्हांला आग्रहानं खाऊ घालत.

प्रवासात आमची सकाळ त्यांच्या ''गुड मॉर्निंग... साब चाय'' या शब्दांनीच सुरू होई. त्यांच्या हातात चहाचा कप आणि चेहऱ्यावर विलक्षण मोहक, निरागस स्मित. अत्यंत प्रामाणिक आणि कष्टाळू असे हे दोघे. ते सगळ्यांत शेवटी झोपत आणि पहिल्यांदा उठत. हिलरींचे ते लाडके. त्यांचे ह्या दोघांच्याकडे विशेष लक्ष असे.

आम्हां सर्वांच्या अगोदर एड उठे. त्याचा तंबू सगळ्यांत पहिला काढून होई. आणि मग तो आमच्या मदतीला येई. कुठं काही काम असलं की एड तिथं हजर. तंबू आवरले की सगळ्यांत जड सामान तो उचली आणि बोटीत नेऊन ठेवी. हे सगळं तो सहजतेनं आणि आपलेपणानं करी. ब्रिटिश सम्राज्ञीनं 'सर' ह्या किताबानं गौरवलेला साध्यातला साधा माणूस!

५ सप्टेंबर १९७७. आमचा प्रवास सुरू होऊन सतरा दिवस झाले. पाटणा...भारतातल्या राजकीय उद्रेकाचा केंद्रबिंदू. शहरात तणाव असल्याच्या बातम्या आमच्या कानी आल्या. तेव्हा इथं न थांबता सरळ पुढं जावं काय ह्याचा आम्ही विचार करत पाटण्याला पोचलो. तर एव्हरेस्ट विजयीवीराचं स्वागत करण्यासाठी सारं शहर गंगेच्या काठी उभं! हिलरींच्यावर फुलांचा वर्षाव. स्वागताच्या घोषणा आणि मन:पूर्वक अभिनंदन.

ह्या सर्वांतून थोडीशी सवड काढून एडनं प्रेम वैद्यांना विचारलं,

''प्रेम, जयप्रकाश नारायण इथं राहतात ना!''

''होय.''

''त्यांना मला भेटायचं आहे.''

प्रेम वैद्य चकितच झाले.

ते म्हणाले, ''ते इथं आहेत का, आणि असले तर त्यांची प्रकृती कशी आहे ह्याची चौकशी करतो.''

''ऑल इंडिया रेडिओ आपल्या प्रवासाचं वृत्त रोज देत आहे. त्यांना विचारता येईल.''

''विचारतो.''

''आपण त्यांच्या घरी जाऊ. त्यांची प्रकृती ठीक असली तर हॉस्पिटलमध्ये त्यांना भेटायची परवानगी मिळेल काय, हेही विचारून घे.''

न्यू झीलंडमध्ये राहणाऱ्या ह्या मध गोळा करणाऱ्या माणसाला जयप्रकाश नारायण ह्यांची माहिती असावी, आणि त्यांना भेटण्याची ओढ असावी. सगळं चकित करणारं होतं.

आमच्याबरोबर असणारे हरीश सरीन भारताच्या संरक्षण खात्याचे सेक्रेटरी होते. कित्येक वर्षं ते जे० पीं०ना ओळखत होते. त्यांनी जे० पीं०च्या सचिवाशी बोलून भेटीची वेळ ठरवली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीच आम्ही जे० पीं०च्या घरी पोचलो. नेहमीची व्हीलचेअर बाजूस ठेवून हिलरींच्या स्वागतासाठी जे० पी० घराच्या दाराशी उभे. त्यांनी हिलरींना आपल्या नेहमीच्या खोलीत नेलं. छोटीशी खोली. एक बिछाना आणि चारपाच खुर्च्या मावतील एवढीच जागा. तिथल्या दोन गोष्टींनी हिलरींचं लक्ष वेधून घेतलं. तिथल्या दारावर दोन ओळी लिहिलेल्या होत्या :

हार्दिक शुभेच्छा!

दिलीप प्रकाशनची निवडक वाचनीय पुस्तके

शिरीष कणेकर
- वेचक कणेकर — रु. ३००
- नानकटाई — रु. १५०
- मनमुराद — रु. २५०
- खटलं आणि खटला — रु. २५०
- चापटपोळी — रु. २२५

नारायण धारप
- चेटकीण — रु. १५०
- स्वाहा — रु. १५०
- चंदनवाडी-४४० — रु. २००
- रत्नपंचक — रु. २००
- चंद्रास आणि इतर विलक्षण माणसं — रु. २२५

विजया वाड
- कथांजली — रु. १२५
- तुमच्या आमच्या गोष्टी — रु. १२५
- पैठणी — रु. १५०
- गुजगोष्टी — रु. १५०
- कथासुगंध — रु. १५०
- कथामंजिरी — रु. १५०
- सुखदा — रु. १५०

इसाक मुजावर
- स्क्रीन प्ले — रु. १२५
- सिनेमाचा सिनेमा — रु. १५०
- रुपेरी आठवण — रु. १५०
- सिनेरंग — रु. २००
- लकी-अनलकी — रु. २००

अरुण शेवते
- स्नेहरंग — रु. १५०
- त्यांच्याबद्दल — रु. १५०
- उरतात त्या आठवणी — रु. ५०
- आठवणींच्या सावल्या — रु. १५०

सुभाष भेंडे
- हास्यतरंग — रु. १५०

अशोक जैन
- अशोक वन — रु. १५०

श्रीकांत मलुष्टे
- छंद छायाचित्रणाचा — रु. २५०

माधवी देसाई
- नर्मदेच्या तीरावर — रु. १५०
- नकोशी — रु. १५०
- भूमिहीन/रसिया आवो नाऽ — रु. १००
- जगावेगळी — रु. १५०
- देवराई — रु. १५०

माधवी कुंटे
- शोध — रु. १२५
- नवे किनारे — रु. १५०
- सुख पाहता — रु. १२५

लक्ष्मण लोंढे
- धर्मयोद्धा — रु. १५०

आचार्य अत्रे
- तुरुंगातील निखारे — रु. १००

शं० ना० नवरे
- ओलीसुकी — रु. २००
- सर्वोत्कृष्ट शन्ना — रु. २००

प्रवीण दवणे
- विरामचिन्हे (दुसरी आ०) — रु. १५०

भा० ल० महाबळ
- माहेरची मांजरी — रु. १४०
- हास्यबळ — रु. १२५
- शतदा प्रेम करावे — रु. १५०
- विनंती विशेष — रु. १५०

शिरीष पै
- दु:खाचे रंग — रु. ९०
- मनातले अत्रे — रु. २५०

दिलीप प्रकाशन

दिलीप प्रकाशन

एक्सर लकी स्टार हाऊसिंग सोसायटी, बी-२०२, शांती आश्रमजवळ,
एक्सर रोड, बोरिवली (प०), मुंबई ४००१०३
फोन : २८९२३७३९, मोबाइल : ९८२०४२११४६

मालिक तेरी रजा रहे और तूही रहे
बाकी न मैं रहूँ और न मेरी आरजू रहे

आणि बिछान्याजवळ डायलेसिस मशीन होतं.

तेवढ्या श्रमानंही त्यांना थकवा आला होता. ते बिछान्यावर बसले. हिलरींनी त्यांच्या प्रकृतीची चौकशी केली. त्याबद्दल फारसं काही न बोलता जे० पीं०नी त्यांना विचारलं, ''तुमची गंगायात्रा कशी चालली आहे?''

एव्हरेस्ट विजयासाठी प्राण पणाला लावण्याची तयारी त्याचप्रमाणे आणीबाणीतून देशाला मुक्त करण्यासाठी स्वत:ची आहुती देण्याची सिद्धता–दोन अत्यंत मोठी आव्हानं समर्थपणे पेलणारी दोन फार मोठी आणि तरीही साधी माणसं! प्रथमच एकमेकांना भेटत होती. एकमेकांची आस्थेनं चौकशी करत होती. लक्षावधी लोकांच्या हृदयांत आदराचं स्थान मिळवणारे हे दोघे जण. अशा भेटीत शब्द थिटे असतात. केवळ नजरेशी भिडलेली नजर आणि स्नेहानं हाती घेतलेले दोन हात बरंच काही एकमेकांना सांगतात. त्या आठवणी मनाशी घेऊन हिलरी तिथून निघाले.

बनारसच्या दिशेनं तीन जेट बोटी आता निघाल्या आणि आमच्या प्रवासाचं रूपच बदललं. गंगेच्या पात्रात आता मानवी मृत देह तरंगताना दिसू लागले. अर्धवट जळालेले, पाण्यानं फुगलेले, माशांनी खाल्लेले. आमच्या बोटीला स्पर्शून वाहत निघालेले. ह्याबद्दल अगोदर ऐकलं होतं. पण आता प्रत्यक्ष पाहताना आम्हांला धक्काच बसला. आमच्याबरोबर परदेशचे सहप्रवासी होते. त्यानं आम्ही अधिकच शरमिंदे झालो. गंगेच्या पाण्यानं गेल्या सात जन्मांची पापं धुतली जातात. ती आपल्या पितरांचा उद्धार करते. तिच्या पाण्यात उतरताना तिला आपला पाय लागतो म्हणून प्रथम आपण तिची क्षमा मागतो. तिच्या काठी आमची मंदिरं. आश्रम. इथं आमची संस्कृती अनेक शतकं वास्तव्य करते आहे. ही आमची संस्कृती...परंपरा शब्दांचे अर्थच कळेनासे झाले.

आणि हे सर्व डॉ० मॅक्सना त्यांच्या देशातही माहीत होतं. म्हणून त्यांनी न्यू झीलंडहून गोळ्या आणल्या. पहिल्याच दिवशी आम्हांला सांगितलं, की गंगेचं पाणी प्यायचं नाही. परदेशात आमची ही कीर्ती पसरलेली आहे.

सगळ्या प्रवासात त्या दिवशी कुणीच कोणाशी बोललं नाही. आम्ही आमचे कॅमेरे बाहेरही काढले नाहीत.

त्या रात्री जेवणानंतर समोर दिसणाऱ्या गंगेकडं पाहून डॉ० मॅक्सनी विचारलं, ''प्रेम, तुम्ही गंगेला माता म्हणता. म्हणजे जिला राग, प्रेम, वात्सल्य आणि माणसाप्रमाणं भावना आहेत असं समजता. ती प्रथम स्वर्गात होती. पण भगीरथानं तप करून तिला पृथ्वीवर आणलं ह्यावरसुद्धा विश्वास आहे का?''

प्रेम वैद्य क्षणभर काही बोलले नाहीत. मग म्हणाले, ''आपण ह्या भूमीवर भगीरथाची देउळं पाहिली. आणि गंगा तर आपल्यासमोर आहे.''

''मग मला हे सांग, आता तिची जी अवस्था सर्वांनी केली आहे, त्यामुळं रागावून एक दिवस ती अचानक स्वर्गात निघून गेली तर?''

ह्यावर कुणीच काही बोललं नाही.

त्या रात्री प्रेम वैद्य दचकून जागे झाले. त्यांच्यानं राहवलं नाही. त्यांनी देव्हाऱ्यांना विचारलं, ''डॉ० मॅक्स म्हणतात तशी एक दिवस गंगा इथून निघून गेली तर तिच्या काठी कोट्यावधी लोक राहतात. शहरं आहेत. उद्योगधंदे आहेत. अर्ध्या भारताला अन्न देणारी शेती आहे. त्या सर्वांचं काय होईल?''

देव्हारे म्हणाले, ''आपल्या देशात आपल्या लोकांचं कल्याणकारी राज्य येऊन तीस वर्षं झाली. ह्या गंगेचं प्रदूषण थांबवण्यासाठी आपण काय केलं? आज आपण गंगेचं पाणी पिऊ शकत नाही. आणखीन काही वर्षांत ही परिस्थिती आणखी भयानक होईल. मग गंगा असली काय, नसली काय, तिचा काय उपयोग? त्यापेक्षा ती इथून गेलेलीच बरी!''

बनारस

आम्ही येत असल्याची बातमी आमच्या अगोदरच वृत्तपत्रांनी आणि प्रसार माध्यमांनी इथं पोचवली होती. आमच्यासाठी बनारसच्या घाटावर माणसं जमा होऊ लागली होती. पण एडला फार गर्दीत राहणं पसंत नव्हतं. आम्ही घाटावर उभ्या असलेल्या लोकांचा बोटीतूनच निरोप घेतला आणि पलीकडे गेलो. पण बनारसला रात्रीचा मुक्काम ठरलेला होता. म्हणून आम्ही बोटी वळवून ह्या घाटांच्या पलीकडच्या किनाऱ्यावर आलो. कुणाच्या लक्षात येणार नाही अशी जागा शोधून आम्ही तिथं मुक्काम करायचं ठरवलं.

आमचे सांस्कृतिक सल्लागार डॉ० जिम विल्सन हे आमच्या कॅम्पमधून एकदम अदृश्य झाले. आणि शोधूनही ते आम्हांला सापडले नाहीत. तेव्हा आमचं रात्रीचं जेवण झाल्यावर पलीकडच्या तीरावर दिसणाऱ्या बनारसकडे पाहत आम्ही शांतपणे बसलो. हे विश्वेश्वराचं निवासस्थान. गंगेच्या काठावर अनेक मंदिरं. त्यांचे कळस असंख्य दिव्यांनी उजळलेले. गंगेच्या पाण्यात त्यांची प्रतिबिंबं. भाविकांनी म्हटलेली भजनं दुरून आम्हांला ऐकू येत होती. त्यामध्ये मंदिरांच्या घंटांचे नाद. आम्ही एका वेगळ्याच वातावरणात पोचलो.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे आमचे गुरुजी डॉ० जिम विल्सन एकदम अवतीर्ण झाले. प्रथम त्यांना आम्ही ओळखलंच नाही. त्यांचा वेष पूर्ण बदललेला. हाफ पँट आणि टी-शर्टच्या जागी भगवा झब्बा, खाली लुंगी, गळ्यात रुद्राक्षाची माळ. कपाळावर मोठं गंध. बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीत त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्याकरता दोन वर्षं मुक्काम केला होता. त्या वेळी इथल्या भाविक भूमीमध्ये त्यांची मुळं खोलवर रुजली होती. अनेकांशी स्नेहसंबंध गुंफले गेले होते. ह्या भेटीनं ते असे तरारून आले होते.

त्यांनी तिघा कॅमेरामनना कॅमेरे घेऊन निघायला सांगितलं. हे तिघे गंगा नदी ओलांडून दशमेश्वर घाटावर पोचले. पहाटेच्या वेळी हे गंगाघाट म्हणजे अद्‌भुत दृश्य असतं. अनेक ठिकाणी पूजापाठ, मंत्रोच्चार, अनेकांचं गंगास्नान. त्यांनी उगवत्या सूर्याची केलेली प्रार्थना. बलदंड देहाच्या तरुणांचे सूर्यनमस्कार, भल्यामोठ्या मुद्‌गलांना फिरवण्याची त्यांची कसरत, त्यापलीकडे डोक्यावरच्या ओढणीनं वाऱ्यापासून सांभाळून हातांतली निरांजनं पूजेसाठी नेणाऱ्या युवती, उजळत जाणारे मंदिरांचे कळस... आमच्या गुरुजींना हे सगळे गंगेचे घाट फिल्मवर बंदिस्त करून त्यांच्या मायदेशी न्यायचे होते.

तिथून आम्ही गुरुजींच्या बरोबर काशीच्या लहान लहान गल्ल्या ओलांडून बाजारात गेलो. आणि परतताना आमच्या अंगावर रेशमी झब्बे आले. खाली लुंगी. कपाळावर गंध. गळ्यांत रुद्राक्षांच्या माळा. एकाच दिवसात ह्या नगरीनं आम्हांला बदलवून टाकलं होतं.

बनारसहून मुक्काम हलवायच्या दिवशी सकाळी न्याहरीसाठी आम्हांला काशीच्या महाराज डॉ० विभूती नारायण सिंगनी बोलावलं होतं. जागा होती गंगाकाठचा रामनगर राजवाडा. महाराजांच्या इतमामाला साजेसा न्याहरीचा मेन्यू आणि कार्यक्रम. हे सर्व त्यांनी गडावरील आलिशान म्यूझियममध्ये आयोजित केलं होतं. न्याहरीनंतर आम्ही म्यूझियम पाहिलं. त्याच्या एका दालनात ह्या गडावर येऊन गेलेल्या राजे, महाराज, नेते आणि परदेशच्या पंतप्रधानांचे हे म्यूझियम

पाहतानाचे फोटो होते.

प्रेम वैद्य हसून एडला म्हणाले, ''पुढच्या वेळी तुम्ही इथं याल तेव्हा एव्हरेस्ट विजेते सर एडमंड हिलरींना एका सुरेख फ्रेममध्ये ठेवलेलं पाहाल.''

फिरून गंगाकाठावर आल्यावर प्रवास सुरू करण्यापूर्वी एडनं प्रेम वैद्यांना विचारलं, ''आजचा कार्यक्रम तुला कसा वाटला?''

प्रेम वैद्य म्हणाले, ''खरं सांगू? ही कसली साहसयात्रा? ही तर स्वागत, अभिनंदन आणि गौरव यात्रा आहे.''

हिलरी हसून म्हणाले, ''ही तर केवळ सुरुवात आहे. अशा साहसयात्रेमध्ये उद्या काय होणार हे आज आपल्याला समजत नाही. माझा आजवरचा अनुभव असा की साहसं मला शोधावी लागत नाहीत. ती आपणहून अचानक येऊन माझ्यासमोर उभी राहतात.''

आमचा प्रवास सुरू झाला. आणि नियतीनं प्रेम वैद्याचं बोलणं ऐकल्यासारखी अचानक हवा बदलली. मुसळधार पाऊस सुरू झाला. पाण्याच्या लाटा उसळू लागल्या. जोराचे वारे सुटले. आपल्या बोटी पुराच्या प्रवाहात पडलेल्या पानासारख्या वाहत चालल्या. आमच्या बोटीचे चालक कसोशी करत होते. त्यांना कसेबसे मार्गावर ठेवत होते. पण आम्हां सर्वांना वाटत होतं, गंगा ह्यांना कुठल्या कुठं उचलून फेकून देईल. आणि मग काय होईल? कदाचित ही यात्रा इथंच संपेल! पण आम्ही वाचलो. हा केवळ योगायोग की नियतीनं आम्हां सर्वांना शिकवलेला हा पहिला धडा!

गंगा आणि यमुना यांच्या संगमावर वसलेली सुसंस्कृत नगरी प्रयाग (अलाहाबाद). ह्या नगरीनं भारताला आजवर पंतप्रधान दिले. इथल्या महानगरपालिकेनं आयोजित केलेला अत्यंत दिमाखदार स्वागतसमारंभ. इथल्या हायकोर्टाचे न्यायमूर्ती चंद्रशेखर हे ह्या समारंभाचे अध्यक्ष. मुख्य वक्त्या श्रीमती रामन नेहरू. त्यांनी ह्या समारंभाला स्त्रियांना आणि तरुणांना आग्रहानं बोलावलं होतं. आपल्या भाषणात त्यांनी हिलरींना विनंती केली की त्यांनी ह्या भगिनींशी बोलावं आणि तरुणांना मार्गदर्शक चार शब्द सांगावेत. आजवरच्या अशा समारंभापेक्षा हा अगदी वेगळा प्रसंग होता. केलेल्या विनंतीला मान देऊन हिलरी बोलायला उठले.

''आपल्या ह्या स्वागतानं मला भारून टाकलं आहे. आज माझ्यासमोर बसलेल्या तरुणांच्याकडं पाहून मला माझं बालपण आठवलं. माझी शाळा माझ्या घरापासून दूर होती. मला रेल्वेनं जावं लागे. ह्या प्रवासात मी पुस्तकं वाचत असे. साहसकथा मला फार आवडत. *दि वर्स्ट जर्नी ऑफ दि वर्ल्ड* ह्या पुस्तकात हिमालयातल्या प्रदीर्घ अंधेऱ्या रात्री हे संशोधक केप क्रोझरला गेल्याचा वृत्तान्त आहे. तसंच *किंग सोलोमन्स मार्ट्झ* हे पुस्तक मी परत परत वाचलं. पुस्तकं वाचणं आणि त्याच स्वप्नात असणं हा माझा आवडता छंद. अशा पुस्तकांनीच मला घडवलं असावं.

''एकदा शाळेच्या ट्रीपबरोबर मी दक्षिण न्यू झीलंडला साउथ आल्प्स पाहायला गेलो. तेव्हा मी प्रथमच बर्फाच्छादित सफेद शिखरं पाहिली. मी त्यांच्या प्रेमातच पडलो. अशा हिमशिखरामुळं पुढं मी युरोपमधल्या आल्प्स पर्वतावर गेलो आणि नंतर माउंट एव्हरेस्टवर!

''माझी आई मला सांगे, तुझी नजर नेहमी उंच ध्येयावर असू देत. जितकी ती अवघड तितका तिथवर पोचल्याचा आनंद मोठा!

''कोणत्याही विषयासंबंधी ही प्रेरणा अत्यंत महत्त्वाची! जी गोष्ट आज तुम्हांला अशक्य वाटते ती साध्य करण्यासाठी तुम्हांला खूप तयारी करावी लागते. मनाशी जिद्द ठेवावी लागते. आणि एक दिवस तुम्हांला यश मिळतेच!

''आणखीन एक गोष्ट मला आई सांगे ती आठवते. मी काही खायला, जेवायला बसलो की ती मला सांगे, 'तुझ्या प्लेटमध्ये तू काहीही टाकत जाऊ नकोस. नेहमी लक्षात ठेव. जगातल्या अनेक लोकांना पोटभर अन्न मिळत नाही. त्यांना आणि त्यांच्या मुलांना अर्धपोटी किंवा उपाशी झोपावं लागतं.'

''त्यामुळं आज मला असं वाटतं, आता जगातली कोणती पर्वत, शिखरं चढायची राहिली नाहीत. पण आपल्यापुढं दोन फार मोठी आव्हानं आहेत : ह्या गरीब लोकांच्या हालअपेष्टा! त्यांची भूक! त्यांचं अज्ञान!

''आणि दुसरं आव्हान : जगातलं वाढतं प्रदूषण!

''हिमालयात राहणाऱ्या शेर्पा लोकांच्याबद्दल मला आपुलकी वाटते. ते अतिशय कष्ट करतात. ते अत्यंत गरीब आणि तरीही नेहमी हसरे! मला शक्य होईल तर मी त्यांच्या मुलांच्यासाठी शाळा सुरू करीन. त्या दुर्गम भागात गरजू लोकांच्यासाठी हॉस्पिटल्स काढीन. त्यामध्ये मला मोठा आनंद आहे.

''तरुणांना मी सांगेन, हिमालयातील उंच शिखरं किंवा दक्षिण ध्रुव अथवा उत्तर ध्रुव ही आव्हानं आता उरली नाहीत. तुम्ही नवी आव्हानं आता शोधली पाहिजेत. जसे आत्ताचे अंतराळवीर चंद्रापलीकडं जाण्याचा विचार करतात. कला, साहित्य, बिझनेस, कोणत्याही क्षेत्रातली अत्यंत कठीण गोष्ट हे नवं आव्हान. ते स्वीकारण्यात आणि त्यात विजय मिळवण्यात फार मोठा आनंद असतो! तो तुम्ही अनुभवला पाहिजे.

''आणि भगिनींना मी सांगेन, तुम्ही तुमच्या मुलांना त्यांच्या लहान वयात जे सांगता ते त्यांच्या मनात खोलवर रुजतं. आपल्या मुलांना असं घडवणं ह्या इतकं महत्त्वाचं आणि आनंदाचं काय असू शकेल?

तुम्हां सर्वांना माझ्या शुभेच्छा!''

प्रयाग (अलाहाबाद) ते कानपूर आणि तिथून जवळच असलेलं विठूर.

१८५७च्या स्वातंत्र्य युद्धातील एक महत्त्वाचं ठिकाण. ह्यामध्ये एडला अतिशय कुतूहल होतं. त्याबद्दल त्यानं काही वाचलेलं होतं. आता ही ठिकाणं प्रत्यक्ष पाहायला मिळत होती. झांशीची राणी. नानासाहेब पेशवे. तात्या टोपे. कुवरसिंह ह्यांनी ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला. प्रेम वैद्यांना आणि देव्हारेंना त्यांचे अनेक प्रश्न, माहिती करून घेण्यासाठी.

आम्ही फरुखाबाद ओलांडून मेहमूदपूरजवळ आलो. इथं एक रात्रीचा मुक्काम करायचा असं एडनं ठरवलं. गंगेचा मूड आता बदललेला होता. उत्तरेला झालेल्या तुफान पावसामुळं गंगेला पूर आला होता. ती अनपेक्षितपणे मध्येच वळण घेई. नेहमीचं पात्र सोडून वेगळ्याच बाजूनं मार्ग काढी. त्यामध्ये आलेली गावं आपल्या प्रवाहाबरोबर घेऊन निघे. घरं, झाडं मोडून पडत, गंगेचं हे वेगळंच रूप आम्ही पाहत होतो. ह्या पुरानं बरंच नुकसान झालेलं एक खेडं जरा बाजूला सोडून तिथल्या एका शेताजवळ आम्ही आमच्या बोटी थांबवल्या. तेवढ्यात गावातली चारसहा माणसं आली. त्यांना आमच्याबद्दल काहीच माहिती नव्हती. त्यामुळं त्यांचा स्वागतसमारंभ नाही. फुलं नाहीत. कमानी उभारलेल्या नाहीत आणि हे काही नाही म्हणून आम्हांला तिथं थांबावंसं वाटलं.

तिथल्या गावकऱ्यांनी ह्या पुरामुळं गावाचं केवढं नुकसान झालं हे आम्हांला सांगितलं. तेव्हा एड म्हणाला, ''मग आम्ही तुम्हांला त्रास देत नाही. आम्ही पुढं कुठं तरी थांबू?''

मग त्यांनी चौकशी केली की कोण माणसं? कुठं चालली आहेत? आणि त्यांना समजलं की एव्हरेस्ट विजेत्या एडमंड हिलरींशी आपण आता बोलत होतो. तेव्हा त्यांनी तुम्ही इथं थांबलं पाहिजे असा आग्रह

धरला. आम्हांला इथून जाऊच द्यायचं नाही असं त्यांनी ठरवलं.

त्यांचं हे कळकळीचं सांगणं मोडणं शक्य नव्हतं. गावाजवळच्या एका शेतात आम्ही राहायचं ठरवलं. आम्ही आमचं सामान बोटीतून काढू लागलो एवढ्यात त्यांनी शेतातला मका तोडून आमच्यासाठी काही जागा मोकळी केली. एक टोपली भरून ते कणसं घेऊन आले आणि बरोबर बादलीभर ताजं दूध. एड मूळचा शेतकरी. त्यांनी उभं पीक कापून आमच्यासाठी जागा केली हे पाहून त्याला त्यांचे आभार कसे मानावेत हे समजेना. तो म्हणाला, ''आम्ही शेताच्या कडेवर राहिलो असतो.'' ते म्हणाले, ''तेच करू नका. कारण पुराचं पाणी वाढतं आहे. तिथं झोपलात तर रात्रीत तंबू पाण्याखाली जातील.''

आणि म्हणूनच त्यांनी शेतातील काही जागा मोकळी करून आम्हांला दिली होती. रात्री आम्ही तंबूत झोपलो तेव्हा गंगेच्या पाण्याचा आवाज सतत ऐकू येत होता. सकाळी उठून पाहिलं तर खरोखरच पाणी आमच्यापासून पाच-सहा फुटांवर आलं होतं. ह्या शेतकऱ्यानं आमच्यासाठी काय केलं ह्याची आम्हांला तेव्हा जाणीव झाली.

२५ सप्टेंबर १९७७

हृषीकेशहून आम्ही काल निघालो आणि दिवसभर प्रवास करून फक्त बारा किलोमीटर्स आलो होतो. आमच्या बोटीला शक्तिशाली जेट इंजिनं असताही असा प्रवास ह्यापेक्षा अधिक वेगानं करणं अशक्य होतं. गंगेचं रूप पूर्णपणे बदललं होतं. एखाद्या सम्राज्ञीसारखी संथ वाटणारी विशाल गंगा आता अवखळ तरुणीसारखी तिच्या विचारात वेगानं चालली होती. तिच्या पाण्याचा रंग इथं शुभ्र. प्रवाहाला कमालीचा वेग. तिच्या काठी आता मंदिरं, घाट. इथं भाविकांची गर्दी दिसत नव्हती. तिच्या दोन्ही बाजूंना हिमालयाचे आकाशाला भिडणारे उंच पहाड. त्यांमधून एखादी वळणावळणाची रेघ कोरावी तसा अरुंद रस्ता. ह्या रस्त्यानं आमचे कॅमेरा घेतलेले देव्हारे, प्रेम वैद्य आणि मायकेल धिलाँ चालले होते. काही ठिकाणी जीप थांबवून ते रस्त्याच्या कडेला उभे राहत आणि खाली पाहत. गंगा इथून पाताळातून चालल्यासारखी हजार एक फूट खाली दिसत होती. सूर्य डोक्यावर आला की तिचं शुभ्र पाणी चकाके. त्यामध्ये तीन ठिपके असल्यासारख्या तीन बोटी. त्यांचे ते शॉट्स घेत आणि पुढचा प्रवास सुरू करत.

ह्या प्रवासात एक जागा अशी आली की गंगेचा प्रवाह अत्यंत अरुंद जागेतून जात होता. एका बाजूला मोठाले पत्थर. त्यांना बोट थोडीही घासली गेली तर ती फाटून जाईल. इथून पुढं जाणं केवळ अशक्य. तिथल्या माहीतगार लोकांनी सांगितलं, ''हा प्रयत्नच करू नका. इथं प्रवाहाला अतिशय वेग. त्या प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेनं तुम्ही जाऊच शकणार नाही.''

प्रेम वैद्य जितकं शक्य होतं तितकं खाली उतरून त्यांनी कॅमेरा उभा केला. देव्हारेंनी आणि माईकनं मोक्याच्या जागा घेतल्या. तिन्ही कॅमेरे सज्ज झाले. आता बोटींची प्रतीक्षा सुरू झाली. बराच वेळ गेला पण कोणी जागचं हललं नाही.

मग काही वेळानं खाली दूरवर एक बोट येताना दिसू लागली. जरा पुढं आल्यावर कॅमेऱ्याच्या टेलेफोटो लेन्समुळं लक्षात आलं, ही 'एअर इंडिया' बोट होती आणि जो हेमिल्टन ती चालवत होता. त्याच्याबरोबर दोघं होते. बहुधा पीटर आणि मोहन असावेत. हेमिल्टननंच ही बोट तयार केलेली. त्याला पूर्ण आत्मविश्वास. आपण हे वळण पार करणार. पूर्ण वेगानं बोट पुढं आली आणि मग ती एकाच जागी उभी राहिल्यासारखी काही क्षण थांबली. वास्तविक ती थांबली नव्हती. पण पूर्ण शक्ती लावूनही ती पुढं जात नव्हती. वरून पाहणाऱ्या कॅमेरामनना आश्चर्य वाटलं. बोट वळली आणि फिरून मागं गेली. ही पूर्ण माघार की ही केवळ पाहणी? आता पुढं काय होणार? एव्हाना रस्त्यावर गढवाली लोकांची गर्दी जमली होती. प्रवासी बस थांबवून उतरले आणि खाली बोटीकडे पाहू लागले. तिन्ही कॅमेरामन आपापल्या जागी उभे होते. प्रत्येक मिनिटही काल प्रवाहाच्या उलट दिशेनं चालल्यासारखं हळूहळू सरकत होतं.

आणि फिरून 'एअर इंडिया' दिसू लागली. तिच्यातले सगळे प्रवासी उतरले होते. जड सामान घेऊन ते नदीकाठानं सांभाळून चालत येत होते. बोटीत फक्त जो हेमिल्टन! त्यानं पात्रातले पत्थर शिताफीनं चुकवले. प्रवाहाशी झगडत तो पुढं येत होता. त्या अरुंद जागी बोट आली आणि शुभ्र लाटांच्या आड ती दिसेनाशी झाली. ह्या गंगेनं तिला भिरकावून तर नाही ना दिली? त्या पत्थरावर ती आदळून तिनं जलसमाधी तर घेतली नाही ना? काही सेकंद... पण तेवढ्यात वरून पाहणाऱ्या कॅमेरामनच्या मनात अनेक विचार येऊन गेले. आणि मग बोट परत दिसू लागली. तिचं टोक उंचावलेलं. वेगानं दौडणारा घोडा दोन पायांवर उभा राहावा तशी ती पुढं येत होती आणि तिनं ते पत्थर, धोक्याचं वळण पार केलं. वरच्या प्रवाहातून ती आता खंबीरपणे पुढं येऊ लागली. लोकांनी टाळ्यांचा कडकडाट केला.

आणि काही क्षणांत मागून 'गंगा' बोट दिसू लागली. तिनंही हे वळण ओलांडलं आणि मग 'किवी'नं! कॅमेरे चालूच होते. टाळ्या वाजत होत्या. लोक वरून आनंदानं, उत्साहानं ह्या बोटीचालकांना शाबासकी देत होते. तिन्ही बोटी आता एकत्र आल्या. वळून त्या काठावर उभ्या असलेल्या हिलरी आणि त्याच्या सहकाऱ्यांपर्यंत पोचल्या.

दिल्लीहून आलेल्या दूरदर्शननं हा प्रसंग पूर्ण चित्रित केला होता. आता त्यांना इथंच हिलरींचा इंटरव्ह्यू घ्यायचा होता. मागं गंगानदी आणि तीन बोटी.

दूरदर्शन : आता आम्ही चित्रित केलेला प्रसंग इतका थरारक आणि बोलका आहे की तो दूरदर्शनवर पाहणाऱ्या प्रेक्षकांना ही साहसयात्रा आहे हे आपोआप समजून येईल. तुमचं नेतृत्व आणि तुम्हां सगळ्यांची जिद्द ह्यांमुळं तुम्ही इथं यशस्वी झालात. पण पुढं ह्यापेक्षा कठीण अडथळे. ते पार करता येतील ना?

हिलरी : ही अनिश्चितता आहे म्हणूनच ही साहसयात्रा! एरवी ही टूरिस्ट कंपनीची सुखाची सहल झाली असती.

दूरदर्शन : आजवर कोणत्याही मोहिमेत तुम्ही हार मानलेली नाही. त्यामध्ये तुमचा निर्धार किती आणि 'लक' किती?

हिलरी : आपलं 'लक' आपणच घडवत असतो. निदान ९० टक्के तरी!

दूरदर्शन : आणि राहिलेले ५ टक्के? १० टक्के?

हिलरी : ते आपल्या हातात नसतं! मानवी प्रयत्नापलीकडं, बुद्धी पलीकडं ते असतं. ते आपल्याला स्वीकारावं लागतं. एव्हरेस्टवर आम्ही चढायचं ठरवतो तसंच आम्हांला चढू द्यायचं की नाही हे एव्हरेस्टही ठरवत असतो.

दूरदर्शन : आणि इथं ते गंगा ठरवते आहे का?

हिलरी : होय. गंगाही ते ठरवते. आणि ती ठरवेल ते स्वीकारण्यात आनंद आहे.

२८ सप्टेंबर १९७७

आता आम्ही अत्यंत धिम्या गतीनं गंगानदीच्या शुभ्र पाण्याच्या प्रवाहातून जोराच्या लाटांना तोंड देत पात्रातल्या मोठ्या पत्थरांना वळसे देत पुढं सरकत होतो. त्या इंजिनची शक्ती ताशी पंचाहत्तर मैल वेगाने जाण्याची होती त्यांचा वेग आता ताशी पाच मैलांवर कसाबसा पोचला

वरदा प्रकाशन

होता. पाण्याची ओढच एवढी जबरदस्त की प्रवाहाच्या विरुद्ध जाणं हा वेडेपणाच ठरावा.

पिंडारी ग्लॅसिअर हे पिंडार नदीचं उगमस्थान. ही नदी कर्णप्रयाग इथं गंगेला मिळते. गंगेला इथं अलकनंदा म्हणतात. गंगेची नावं कोठे भागीरथी. कोठे अलकनंदा. पुढं हुंगळी, पद्मा अशी बदलतात. पण ती गंगाच असते. पिंडारी नदी आणि गंगा यांच्या संगमावर महाभारतातल्या कर्णानं कठोर तपश्चर्या केली आणि अभेद्य असणारी कवचकुंडलं सूर्याकडून मिळवली असं इथं सांगतात. ह्या संगमावर उमादेवीचं सुंदर मंदिर आहे. ही देवळं कोणी बांधली त्यांची नावं अज्ञात आहेत. पण ह्या उंचीवर इथल्या थंडीत आणि अत्यंत अवघड परिस्थितीत हे काम करणारे लोक अत्यंत श्रद्धाशील असावेत, त्याखेरीज हे काम झालंच नसतं.

आता कॅमेरे घेतलेले सर्व जण रस्त्यानं प्रवास करत होते. बोटीतील सामानही कमी करण्यात आले होते. बोटी इथं चालवणं हे अत्यंत खडतर झालं होतं. कर्णप्रयागाच्या आम्ही जवळ येत चाललो होतो. पहिली बोट 'एअर इंडिया' जो हेमिल्टन चालवत होता. त्याच्याबरोबर दोघेच होते–मोहन आणि माइक गिल. एवढ्या काळजीपूर्वक बोट चालवत असतानाही एका ठिकाणी जोचा अंदाज चुकला. पाण्याच्या जबरदस्त प्रवाहात बोट आली. ती वळवून बाजूला घेणं, त्या प्रवाहाला टाळणं केवळ अशक्य झालं. संपूर्ण बोट उजव्या बाजूला फेकली गेली. हे सर्व काही क्षणांतच झालं. जो एकदम स्तंभित झाला. त्यानं इंजिनला गती द्यायचा प्रयत्न केला. पण काही उपयोग झाला नाही. बोट उलटी झाली. तिघेही पाण्यात फेकले गेले. पाणी बर्फासारखं थंडगार. पाण्याच्या ओढीनं ते वाहतच जायचे. पण त्यांनी बाजूला होऊन बोटीला घट्ट पकडून ठेवलं. इंजिनात पाणी जाऊन ते बंद पडलं. तिघांनी शक्ती लावून बोट सरळ केली. ती पाण्यानं भरून गेली. जर ते ह्या प्रवाहात सापडले असते तर कडेच्या मोठ्या पत्थरावर अशा जोरानं फेकले गेले असते की त्यांच्या चिंधड्या उडाल्या असत्या. बोटीतलं पाणी काढून ती कशीबशी काठावर आणण्यामागं तिघं लागले. ते थंडीनं थडथडत होते. बोटीतलं पाणी काढणं हे कमालीचं थकवणारं काम. पण ते केलंच पाहिजे. तरच बोट तरंगत राहील. केवळ दैव चांगलं म्हणून तिघंही वाचले. किनाऱ्याला लागले. मृत्यूच्या जबड्यातून परतले. तो अनुभव त्यांना आणि त्यांना पाहणाऱ्यांनाही थरकाप उडवणारा होता. नदीनं त्यांना दिलेली ही ताकीद होती. बस, ह्यापुढं जाण्याचा प्रयत्न करू नका.

पण ह्या साहसयात्रेचं आकर्षण जबरदस्त होतं. तिघांनी बोटीतलं पाणी काढून टाकलं. ती कोरडी केली. इंजिन सुरू केलं आणि प्रवास परत सुरू झाला. मानवी जिद्द आणि विरोधात निसर्गाची लहर. माउंट एव्हरेस्ट किंवा अशा कोणत्याही साहसयात्रेत हाच संघर्ष असतो. आपल्या बुद्धीचा फार मोठा अहंकार असलेला टीचभर मनुष्य आणि प्रचंड शक्तिशाली निसर्ग. सर्वांना हे जाणवलं, की आता ह्या बोटींचा प्रवास संपायला आला आहे.

गढवाली लोकांच्यात सगळीकडं बोललं जात होतं की ह्या बोटी उडूही शकतात. त्याशिवाय ह्या इथं पोचल्याच असत्या कशा? आता ते उत्सुकतेनं सगळे मौसल पुलावर जमले होते. इथून त्यांना गंगा नदी काही उंचीवरून कोसळताना दिसत होती. पाण्याला इथं प्रचंड वेग होता. हा पाण्याचा प्रपात ह्या जेट बोटी चढून वर येऊ शकतील का? हे अशक्य आहे असं वाटत असतानाही प्रेम वैद्य आणि देव्हारे यांनी त्यांचे कॅमेरे लावले. जर हे अघटित घडलं तर हे अद्‌भुत दृश्य आपण चित्रित केलंच पाहिजे.

ह्या खेपी पहिली बोट 'गंगा' आली. जो ती चालवत होता. त्यामागं काही अंतरावर 'एअर इंडिया' आणि मागं काहीशी दूर 'किवी'. 'गंगा' ह्या प्रपाताजवळ आली. तिच्याकडे वरून काहीसं दुरून पाहणाऱ्या कॅमेरामनना जे तिचं स्वरूप दिसत होतं त्यापेक्षा गंगेच्या पात्रातून दिसणारं दृश्य अगदी वेगळं होतं. हा प्रपात इथून खूप मोठा. आपल्या अंगावर कोसळतो आहे असं वाटत होतं. जवळ आल्यावर त्या पडणाऱ्या पाण्याच्या आवाजानं कान भरून गेले. वरच्या बाजूला दोन फार मोठे पत्थर होते. त्यांमधून येणाऱ्या पाण्याला प्रचंड वेग आला होता. इंजिनचा पूर्ण जोर लावूनही बोट अजिबात हलत नव्हती. हवेत भरारी घेणं आणि हा अडथळा ओलांडणं शक्यच नव्हतं. पण सर्व प्रयत्न करूनही बोटी एका जागी ठेवणं केवळ अशक्य झालं. आणखीन काही क्षणांत ह्या बोटींनी ऐकलं नाही तर हा प्रवाह त्यांना उचलून मागं फेकून देईल. एखाद्या पत्थरावर आपटून त्यांचा चुराडा करील. माणसाच्या हृदयात धडकीच भरवेल असं दृश्य. हे तिघंही खरोखरच मोठ्या धडाडीचे. पण त्यांनी स्वत:शीच निर्णय घेतला. हा प्रवाह ओलांडणं केवळ अशक्यच होतं. बोटी काठावर घेण्यावाचून गत्यंतर नव्हतं.

हे केव्हा तरी घडणारच होतं. ते स्वीकारणं भाग होतं. आता सर्व जण गंगेच्या काठी एकत्र आले. तिथंच उभ्यानं पुढं काय करायचं हे ठरवण्यात आलं. बोटी थांबल्या म्हणून हा प्रवास थोडाच थांबणार होता? प्रवासाचा एक भाग संपला आणि दुसऱ्याची इथून सुरुवात होणार होती.

एड, जिम, माइक गिल, मायकेल धिलाँ आणि त्यांच्याबरोबरचे नरपर्वताकडे जाणार होते. त्यांच्या बरोबर पीटर हिलरी होता. हे सर्व तरुण. त्यात साठीला आलेला एकटा एड त्याचाही उत्साह ह्या तरुणांइतकाच होता. नर पर्वतावर गंगेच्या एका उगमस्थानाशी जाऊन ते गंगासागरहून आणलेल्या कलशातील जल तिथं अर्पण करणार होते. ह्या शिखराची उंची १९,२०० फूट. हे सगळे उत्तम गिर्यारोहक. त्यांचा आत्मविश्वास जबर!

आता इथून अगोदर ठरल्याप्रमाणं जो आणि माइक हेमिल्टन, जोगींदर सिंग, मोहन कोहली आणि भाटिया दिल्लीला जाणार होते. ह्या तिन्ही बोटी ते ट्रकमध्ये भरून बरोबर नेणार होते. एडला त्या भारताच्या पंतप्रधानांना भेट द्यायच्या होत्या. दिल्लीला आम्ही सगळे एकत्र जमणार होतो.

प्रेम वैद्य, देव्हारे ह्यांच्याबरोबर कॅमेरा मशिनरी होती. हरीश सरीन हिमालयन मॉंटेनिअरिंग इन्स्टिट्यूटचे अध्यक्ष. हा भाग त्यांच्या परिचयाचा. तेव्हा हे तिघे, दुसरा आणलेला गंगासागरचा कलश घेऊन गोमुखला जाणार होते. तिथं उगम पावणाऱ्या गंगेला अर्पण करणार होते.

हे अगोदर ठरलेलं असलं तरी निरोप घेण्याची वेळ आली तसं सगळ्यांना भरून आलं. गेल्या दोनएक महिन्यांत स्नेहाचे रेशीमबंध घट्ट विणले गेले होते.

प्रेम वैद्य एडला म्हणाले, ''इतके दिवस माझ्या कॅमेऱ्याचा फोकस सतत तुमच्यावरच असे. आता आपल्या वाटा वेगळ्या झाल्या. आता मला समजत नाही मी काय चित्रित करणार?''

एड किंचित हसला प्रेमच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणाला, ''तुला आठवतं, जे० पी० नारायण ह्यांच्या घरात एक कोटेशन लिहिलेलं होतं. त्याचे शब्द आणि त्यांचा अर्थ तूच मला सांगितलास. मी उद्या असेन, नसेन पण मालिक तू मात्र सदैव असशील. प्रेम, मी नसलो तरी तुझा कॅमेरा आहे. हा हिमालय आहे आणि ही गंगा आहे. मग आता कशाचं चित्रण करावं हा प्रश्न तुला कां पडावा?''

हृषीकेश ते उत्तर काशी : नरेंद्रनगर ते ॲरोवाट.

हरीश सरीन, प्रेम वैद्य आणि देव्हारे ह्यांचा प्रवास चालू होता. एका बाजूला हिमालयाची उंच पहाडी आणि दुसऱ्या बाजूला खाली खोल

पाताळातून वाहते आहे अशी गंगा. असा धोकादायक खडतर प्रवास करत तिघे गंगोत्रीला पोहोचले. आणि तिघंही पाहतच राहिले. इथं आजवर पाहिलं नाही असं गंगेचं वेगळंच दर्शन. अत्यंत निर्मळ, स्वच्छ पारदर्शक पाणी. सूर्याचे किरण पात्राच्या तळाशी पोचत होते. आता गंगा अगदी जवळून वाहत होती. तिच्या पात्रातले पत्थर इथं सतत वेगानं वाहणाऱ्या ह्या पाण्यामुळं पॉलिश केल्यासारखे चकाकत होते. नदीकाठी सुखवणारी हिरवळ. मागं थोडी दूरवर हिमाच्छादित पर्वतशिखरं. हवेत धुळीचे कण नाहीत. कसला धूर नाही, प्रदूषण नाही. सारं वातावरण कमालीचं स्वच्छ. हवेत भरपूर प्राणवायू. प्रत्येक श्वासाबरोबर शरीरात चैतन्य भरे. चित्तवृत्ती प्रसन्न आणि प्रफुल्लित होत. वाहणाऱ्या पाण्याचा आवाज. वृक्षांच्या पानांची सळसळ आणि पक्ष्यांची किलबिल हे आवाज. ही हिरवाई. ही थंड हवा आणि निसर्गाशी समन्वय साधणारं जीवन...

नदीकाठी ध्यानस्थ बसलेला, भगव्या कपड्यातला एक तपस्वी. शिवलिंगावर गंगाजल घालत असणारा एक तरुण संन्यासी अशीच तुरळक भाविक माणसं. वैद्यांना हिलरींचे शब्द आठवले. त्यांनी कॅमेरा काढला आणि ह्या सर्वांचं चित्रण केलं. त्यांपैकी कोणाचंही कॅमेऱ्याकडं लक्षही नव्हतं. हे वातावरण आणि चित्रासारखी दिसणारी ही माणसं हे सारंच अद्‌भुत होतं.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे फिरून प्रवास सुरू झाला. गंगोत्री ते गोमुख ह्या प्रवासात कुणी सहप्रवासी नाहीत. माणसांची कोठे गर्दी नाही. तुमच्याबरोबर तुमची सावली आणि बरोबरचा निसर्ग आणि गंगा. चारीबाजूंना हिमशिखरं. भृगू, सुमेरू, हेमाद्री, केदार, भगीरथ, नंदनवन, सुदर्शन. चारी बाजूंना ही शिखरं. एखाद्या पुरातन भव्य मंदिराच्या गाभाऱ्यात प्रवेश करावा तसं नम्रतेनं तिघं पुढं झाले. या गाभाऱ्यात देवीच्या मूर्तीऐवजी एका मोठ्या गुहेतून प्रगट होणारी गंगा. हे गंगेचं पहिलं दर्शन. शंकराच्या काळ्याभोर जटांतून उतरणारी शुभ्र जलधारा. आजवर गुहेत कुणी पोचू शकला नाही अशा गुहेत पृथ्वीवर येणाऱ्या गंगेचा निर्झर निर्माण झाला असावा. गुहेच्या प्रवेशाशीच थांबल्यावर आपल्या मनात निर्माण होणारा ओंकार ऐकावा तसा आवाज त्यांच्या कानी आला. इथं त्यांना गंगेची पूजा करायची होती.

ह्या भागाची चांगली माहिती असणाऱ्या हरीशनी ती सर्व व्यवस्था अगोदरच केली होती. गंगोत्रीच्या मुक्कामात जे स्वामी पूर्णानंदतीर्थ ह्यांना भेटले, त्यांना त्यांनी विनंती केली होती. एका अटीवर त्यांनी ती मान्य केली. ''मी ह्या पूजेची दक्षिणा घेणार नाही. आणि मी तुम्हांला सकाळी गोमुखला भेटेन.'' आणि खरोखरच ते गोमुखापाशी उभे होते. थोडं खाली येऊन त्यांनी गंगेकाठी पूजेची जागा निवडली. इथं गोमुखातून येणारा शुभ्र नितळ पाण्याचा प्रवाह थोडा रुंद झाला होता. त्यावर काही ठिकाणी बर्फ झालं होतं. त्यावरून चालता यावं अशी बर्फाची जाडी होती. जिथं पाण्याचा प्रवाह दिसत होता तिथं स्वामींनी आपल्या अंगावरील भगवी वस्त्रं उतरून ठेवली. ह्या बर्फाच्या पाण्यात आपलं बोट पाच मिनिटं धरलं तर ते निळं होतं. संवेदना संपून ते बधिर होतं. तिघंही पाहत होते. विश्वास ठेवणं कठीण. पण समोर प्रत्यक्षात ते घडत होतं. स्वामीजी पाण्यात उतरले. गोठवणाऱ्या थंडीत त्यांनी शांतपणे स्नान केलं. आणि ते पूजेसाठी सिद्ध झाले.

हरीशनी त्यांच्यापुढं पूजेचं साहित्य आणि गंगासागर जलाचा कलश ठेवला. स्वामीजींनी विचारलं, ''ह्या पूजेमागं कोणती इच्छा तुमच्या मनात आहे?''

''आमच्या ह्या यात्रेची यशस्वी सांगता एवढीच इच्छा आहे!''

''तसेच होईल. तथास्तु!'' स्वामीजी म्हणाले. आणि गंगेची पूजा सुरू झाली.

ह्या तिघांनाही माहीत नव्हतं. अशीच पूजा हिलरी आणि त्यांच्या-बरोबरच्या परदेशातून आलेल्या सहकाऱ्यांनी केली. तिथल्या मंदिराच्या पुजाऱ्यानं त्यांना विचारलं तेव्हा त्यांनी सांगितलं, ''आमच्या यात्रेची यशस्वी सांगता व्हावी एवढंच आमच्या मनात आहे. आम्ही इथून नर पर्वताच्या शिखरावर जाऊ. तिथं गंगासागरचं जल अर्पण करू. गंगेच्या उगमस्थानांपैकी ते एक ठिकाण आहे. तिथं आमची यात्रा समाप्त होईल.''

''तथास्तु'' पुजारी म्हणाले.

त्यांनी मंदिरातून एक लहानसा ध्वज आणला. ''नर पर्वताच्या शिखरावर हा ध्वज रोवा.''

त्यांनी दिलेला ध्वज पीटर-हिलरीनं घेतला आणि मंदिरातून निघून ते सर्व नर पर्वताकडे चालू लागले. हिलरी सोडून त्यांच्याबरोबरचे सर्व जण विशीच्या आसपासचे! परदेशातून आलेले तरुण. अशा पूजेवर त्यांचा विश्वास होता काय? ते प्रथम भारतात आले तेव्हा तर तो नसावाच! पण ह्या गंगायात्रेमध्ये हजारो माणसांनी त्यांचं स्वागत केलं. मनापासून शुभेच्छा दिल्या. ह्या शुभेच्छांचा काही परिणाम असतो काय? आणि तो ध्वज घेऊन तिथून निघताना त्यांच्या मनात आलं, तो परिणाम असावाच. शेवटी माणसाच्या मनातील श्रद्धाच त्याला शक्ती देत असतात हे आपण अनुभवलं आहे.

एड, जिम विल्सन, मुरे जोन्स, माइक गिल, मायकेल धिलाँ, डिंगळे, वॉकर, डॉक्टर मॅक्स पर्ल आणि पीटर–नऊ जण पाठीवर रुखसॅक घेऊन नर पर्वताकडे निघाले. साधारण तीन हजार फूट उंचीवरून १९२०० फूट उंचीवर असलेल्या नर पर्वत शिखरावर त्यांना पोहचायचं होतं. चढण खडी होती. सगळीकडं बर्फ पसरलेलं. कमालीची थंडी. ते सगळेच उत्तम गिर्यारोहक होते. ठरलेल्या ठिकाणी थांबत, मुक्काम करत ते चालले होते. प्रथम सात हजार फूट, नंतर नऊ हजार फूट. बारा हजार फूट उंची त्यांनी ओलांडली. ते सतरा हजार फुटांवर पोचले आणि अचानक हिलरी बर्फावर कोसळले. अंगात ताप भरलेला. कमालीचा थकवा आणि त्यांची एकदम शुद्ध हरपली. त्यांना तपासताना डॉ० मॅक्स स्वत:शीच म्हणाले, ''साठीला गिर्यारोहण हा वेडेपणाच म्हणायचा!''

बर्फातून धावत उतरणारा मुरे जोन्स जागोजागी ठेचकाळत होता. पडत, धडपडत, परत उठत तो धावतच होता. नर पर्वताच्या पायथ्याला असलेल्या भारतीय सैन्याच्या माना येथील बेस कॅम्पला तो पोचला. कमांडिंग ऑफिसरला त्यानं हिलरींची परिस्थिती सांगितली. त्यांना ताबडतोब खाली आणणं आणि वैद्यकीय मदत देणं अतिशय आवश्यक आहे हे कमांडिंग ऑफिसरला समजताच पुढील हालचाली अत्यंत वेगानं घडल्या. दिल्लीला कमांड ऑफिसात ही परिस्थिती सांगण्यात आली. संरक्षण मंत्री बाबू जगजीवनराम ह्यांच्यापर्यंत ती बातमी पोचताच ते स्वत:च एअर चीफ मार्शल मुळगावकर ह्यांच्याशी बोलले. त्यांनी ताबडतोब निर्णय घेतला आणि बरेली इथल्या एअरफोर्स स्टेशनशी ते बोलले. स्क्वॉड्रन लीडर एस० एस० सिद्दू आणि फ्लाइट लेफ्टनंट टी० आर० सिंग ह्यांना ते ओळखत होते. दोघेही धडाडीचे आणि निष्णात वैमानिक. नर पर्वताचा परिसर हा अत्यंत धोक्याचा भाग होता. पण हिलरींना वाचवायचं आहे. काही मिनिटांतच दोघांची हेलिकॉप्टर्स बरेलीहून निघाली. निश्चित जागा माहीत नाही त्यामुळं प्रथम सर्व्हे. ह्या गिर्यारोहकांना शोधून काढणं महत्त्वाचं. शुभ्र बर्फावर प्रथम सिंग ह्यांना हिलरींच्या बरोबरचे वाट पाहणारे सर्व जण दिसले. आता ह्या अवघड जागी उतरायचं. हिलरींची ही साहसयात्रा चालूच होती. आता वैमानिकांचीही!

त्यांनी उतरण्यासाठी जागा शोधण्यासाठी फेऱ्या मारल्या आणि त्यांच्या लक्षात आलं, ह्या बर्फावर ही हेलिकॉप्टर्स उतरवता येणं केवळ

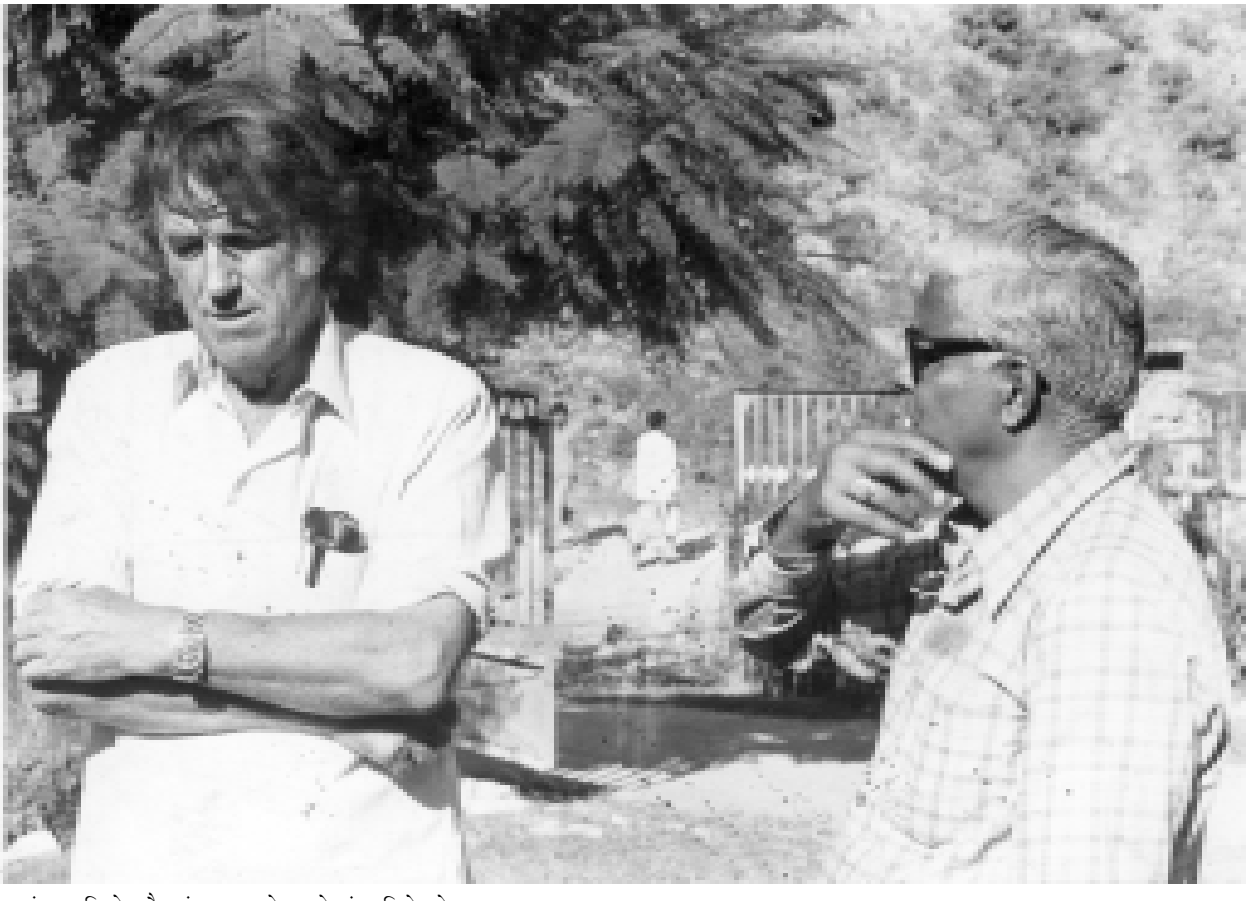

एडमंड आणि प्रेम वैद्य नंदप्रयाग इथे एकमेकांचा निरोप घेताना.

अशक्य. प्रत्येक मिनिट महत्त्वाचं. निर्णय ताबडतोब घेतला पाहिजे. दोन्ही हेलिकॉप्टर्स परत फिरली. ते माना बेस कॅम्पला आले. तिथं कमी वजनाचं, अशा अवघड जागी नेता येईल असं एक लहान हेलिकॉप्टर होतं. एक वैमानिक त्यामध्ये, दुसरा त्याच्या हेलिकॉप्टरमध्ये. परत दोघंही नर पर्वताकडे.

आता प्रत्येक क्षण मोलाचा. ते लहान हेलिकॉप्टर हिलरींच्या जवळ आलं; पण बर्फ हे वजन तरी पेलवेल का? इथं ह्या बर्फावर उतरता येईल का? आणि ते शक्य नाही असं दिसल्यावर हेलिकॉप्टर पाच एक फुटांवर खाली आणायचं आणि हिलरींना उचलून त्यामध्ये चढवायचं एवढा एकच मार्ग. एका जागी हेलिकॉप्टर हवेत स्थिर ठेवणं अतिशय कठीण. पण तसं ते ठेवण्यात सिंग यशस्वी झाले. हिलरींना हेलिकॉप्टरमध्ये चढवण्यात आलं. आणखीन फक्त एका माणसाला त्यांच्याबरोबर घेता येईल. हिलरींचा मुलगा पीटर की डॉ० मॅक्स? विचार करायला वेळच नाही. कॉप्टर अधांतरी आहे. ते तसं आणखीन थांबूच शकत नाही. पीटरनं डॉ० मॅक्सना पुढं केलं. ते हेलिकॉप्टरमध्ये चढले. पीटरच्या मनात विचारांचा कल्लोळ! दोन्ही हेलिकॉप्टर्स निघाली. काही मिनिटांत बरेलीला ती उतरली. तिथं उभ्या असलेल्या ॲम्ब्यूलन्समध्ये हिलरींना ठेवण्यात आलं आणि सैन्याच्या हॉस्पिटलमध्ये त्यांना स्ट्रेचरवरून खास तयार ठेवलेल्या खोलीत नेण्यात आलं.

मुरेनं माना बेस कॅम्पच्या कमांडला कळवल्यापासून हे सर्व फक्त दोन तासांत घडलं. सैन्यातले अनुभवी उत्तम डॉक्टर हिलरींच्यावर उपचार करू लागले.

दुसऱ्या दिवशी :

हिलरींनी डॉक्टर मॅक्सना विचारलं, ''मी कुठं आहे?''

''बरेलीला भारतीय सैन्याच्या हॉस्पिटलमध्ये!''

''मला इथं थांबायचं नाही. मला माझ्या सहकाऱ्यांच्याकडं जायचं आहे.''

''ते आता शक्य नाही.'' डॉक्टर मॅक्स म्हणाले.

''डॉक्टर यू नो. यू कांट स्टॉप मी!''

''येस आय नो इट. पण एड, एक तर भारतीय सैन्याच्या डॉक्टरांनी तुला डिसचार्ज दिल्याखेरीज तुला इथून निघता येणार नाही. आणि दुसरी गोष्ट अद्याप चार पावलं टाकण्याएवढीही तुला शक्ती आलेली नाही. तू परत कोसळशील!''

हिलरी काही बोलले नाहीत. डोळे मिटून स्तब्ध राहिले.

डॉक्टर म्हणाले, ''प्रेम वैद्य आणि देव्हारे यांनी गंगासागरचं जल गोमुखाला अर्पण केलं. तुझ्याबरोबरचे सर्व नर पर्वत शिखरावर पोचले. गंगासागर जल त्यांनी तिथं पोचवलं. तुझी गंगायात्रा सफल झाली. आता तुला काय करायचं आहे?''

हिलरी शांत राहिले.

त्यांच्या मनात अनेक विचार.

मी इथवरच पोचावं ही गंगेचीच इच्छा असावी.

हिलरी हाही मनात आलेला विचार बोलले नाहीत.

डॉक्टर मॅक्स त्यांच्याकडं पाहत होते.

ही यात्रा सुरू झाल्यापासून अनेक घाटांवर हजारो मुखांतून ऐकलेले शब्द हिलरींच्या ओठी आले :

''हे सर्व गंगार्पणम्!''

लोकवाङ्मय जाहिरात ट्रेसिंग

पेंड

कृष्णात खोत

''वाईच च्वॉड हाय, खरं तरणीताठी हाय, शिंगुटीमुळं देखणी हाय, त्यामुळं धड झाली की हुनारं गठळं हाय.'' तो गावच्या शिवंत आला आणि गावच्या शिवंतनं जाणारा एक जण त्याला म्हशीकडं बघतच म्हणाला.

त्यानंही असाच विचार करून म्हैस घेतली होती. दिवस माथ्यावर असतानंच बाजार सोडला होता, म्हणून तर तो दिवस बुडता-बुडता कसातरी पोचला गावात.

...पोरगा आनी काय म्हंतोय कुणास ठावं? सगळ्या वाटंनं म्हशीकडं बघत तो पोरग्याचा विचार करत होता. सकाळी पोरगा नसताना

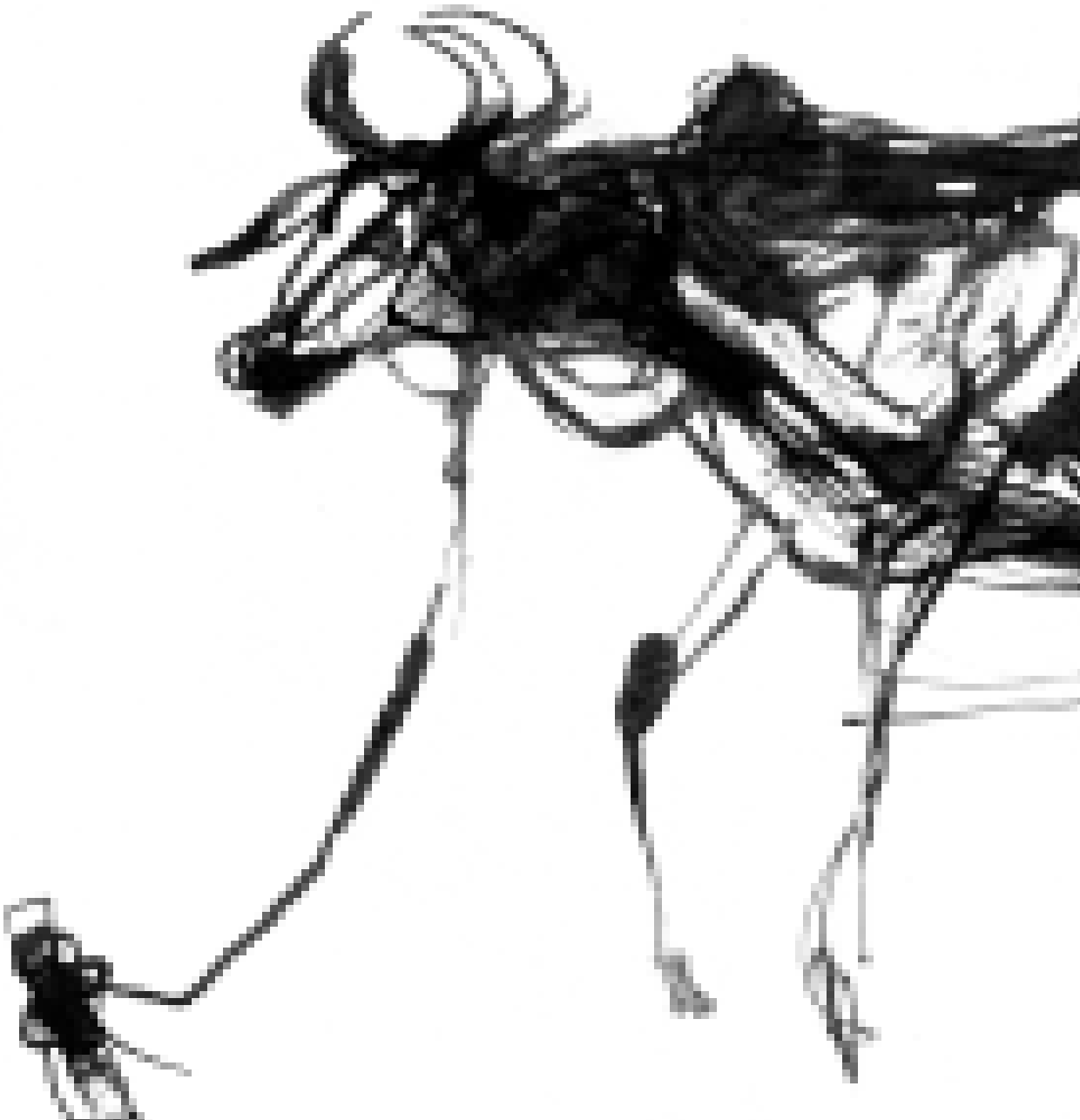

त्यानं बायकोकडून पैसे घेतलं होतं. ती नाहीच म्हणीत होती, तरी त्यानं काय तरी सांगून, घरात दूध नाही म्हणून म्हशीसाठी पैसे घेतलं. पण दिलेल्या पैशांत म्हैस बसली नाही. त्यानं हेडकऱ्याला थोड्या पैशाला उधार ठेवला होता. म्हैशीलाही महिना-पंधरवडा व्यायला अवधी होता.

कुरवाड्याला इकत दूद परवाडतंय व्हय?

तरी त्याला जास्त धागधूग गावच्या शिवत पडल्यापडल्याच वाटायला लागली. खरंच, बायकू म्हणीत होती तेच खरं; पोराला इचारायला पायजे होतं. घरात यकाला आम्ही दोन माणसं बसून तुकडा नुसता मोडणारी. आपल्या गावाला काय नदीऱ्यागत बारा म्हैनं तेरा काळ काम तरी हाय? सांगू पोराला काय तरी तेवढाच दुधाचा चटणीमिठाला आधार!

...पोरगं तसं आपलं वावगं वागत नाही; इतरांच्या पोरांगतीनं. आपला कामधंदा संभाळतंय, पोरीचं लगीन गेलं साली केलं ते सारं पुढंहून त्येनंच. जरा कावला तर सांगू सुधरून; तिनं त्याला कामावरनं आल्या-आल्याच सांगितलं असंलच.

तो तंद्रीतच म्हैशीला घेऊन गावात आला.

''व्हय गाऽ शंकरदाऽ कितवा म्हैना? किच्चं दिलंस?'' शाळेच्या कट्ट्यावर सदान्कदा, अगदी शाळा चालू असतानाही, बसणाऱ्या यमीच्या रंग्यानं विचारलं. तसा शंकर थांबला. त्याबरोबर म्हैसही.

''आता बघ की, तू बघतोयास गावात आणल्याली-गेल्याली ढोरं, काय दर हिचा निघंल?'' शंकरनं त्यालाच म्हशीकडं बघत विचारलं.

''आता बाजार बघून खुळ्या धा वर्सं झाली असतील मला. घासभर कोन वाढील ते खायाचं नि इथं पाठ लावायची याबिगार धंदा करतोय का मी लकवा मारल्याठावनं?''

तो असा म्हणाला तरी गावातल्या बारीक-सारीक गोष्टींची त्याला बातमी असायची. या कट्ट्यावर बसून तो चौकशी करायचाच. त्याचं देणं-घेणं नसलं तरी.

गावातला एखादा व्यवहारात फसला तरी घरातल्यांना सांगायचा नाही, मात्र रंगाला सहज सांगून जायाचा.

''शंकरदाऽ म्हशीची चार-चार बोटं शिंगं काढायची, आनि जरा घोळली की नव्या नवरीगत दिसतीया बघ. पर आजून लय वाढूळ दिसतोय गा फुटायला.'' रंग्या काठीच्या आधारानं उठला नि म्हशीच्या मागं जाऊन म्हणाला, ''आजून वट्टी आज्याबात दिसत न्हाई. म्हैना सहज घेणार बघ. किच्चं दिलंस? तीन बोटं?'' त्यानं काठीवर भार तोलत हाताची तीन बोटं दाखवून परत एकदा विचारलं.

''आनि आर्धं.''

''पोट-म्हातारी हाय म्हनून बरं का गावली तुला. हेड्याजवळची का कुरवाड्या-कडची?''

''हेड्याकडची. खरं हेड्याकडं कुठल्या तरी कुरवाड्यानं दिली असंल न्हवं?''

''व्हय पर, आगा वैरण काय म्हागलीया! त्यात नदीऱ्याला उसावर म्हणं मावा पडलाय. ढोरांस्नी बादीकार हाय त्या वैरणीचा. आपल्याकडं बरं वाळलं गवात तरी मिळतंय.''

शंकरच्या मनात मात्र म्हशीची शिंगं काढायचा विचार पक्का झाला. त्याला ती नवी नवरी दिसाय लागली. उन्हात जरा फिरीवली तर आणखी काळीकोट उठंल. सकाळीच हेडंकऱ्यानं कुरवाड्याकडं घेतली म्हणाला तो. पुढच्या बाजाराला त्यानं शिंगं घोळून, पाठीला तेल लावून आणली असती. हीच म्हस आणखी पाशे रुपयांनं पुढच्या बाजाराला महाग लागली असती.

शंकर दारात आला. माणसं, गुरंढोरं शिवारातनं घराकडं येत होती. दिवस बुडाला

होता. अंधार पडाय लागलाता.

दारातनंच त्यानं घरात हाळी मारली. घरातनं आवाज नाही. दोनतीन वेळा हाळी झाली. ''कुठं गेली ही?'' स्वत:शीच म्हणत त्यानं खिडकीच्या गजाला म्हशीचं दावं गुतपळलं. तो थेट घरात गेला. शिबड्यातली भाकरी घेतली. एवढ्यात त्याला दारात त्याची बायको दिसली. तिच्याकडं बघत त्यानं विचारलं,

''दारं उघडी टाकून या टायमाला कुठं गेलायसा?''

''म्हस घेवून आलासा न्हवं? बसा आता झगुडवाद करीत. चुलीतल्या ईस्त्यागत पोरगा तुमचा माझ्यावर पेटून उठलाय, पैसं का दिलंस म्हनून! तुमी बाप-लेक कुंच्याबी गोस्टीचं बोलणं करीत जावा. उगंच माझ्या डोस्क्याला भुणभुण लावताय!''

ती बोलतबोलत भाकरीचा त्याच्या हातातला तुकडा घेऊन, पाण्याचा तांब्या घेऊन दारात आली. त्यानं काहीही न बोलता म्हशीचं गुतपाळल्यालं दावं सोडलं.

तिनं म्हशीच्या पायांवर पाण्याचा तांब्या ओतला. तोंडात भाकरीचा तुकडा दिला.

त्यानं म्हस शेजारच्या छपरात नेली. खुट्याला बांधली. वैरण टाकली.

त्याच्या डोक्यात वैरण इस्कटल्यागत झालं. एरवी त्याची बायको गोठ्यात जनावर आणलं की पळत यायची. आज ती फिरकली नाही. साधा तिनं ''दूद देती का गाब हाय?'' असा शब्द विचारला नाही. खरं हाय, पोरगा मिळीवतोय, पर मी काय व्हगडायसाठी करतोय व्हय? घरात कवा दुदाचा खाडा न्हवता. म्हैना झाला! आकडी च्या; पिवू वाटंना. त्याचंबी काय न्हाई. पावना-पै आला की लाज येतीया. आनि तेवढाच चार पैशाला आधार.

तो तसाच गोठ्यातनं घरात आला.

तिचं चुलीत लाकूड घालणं चाललं होतं,

''आदीच घरात चटणी हाय तर मीठ न्हाई, लोकांचं रीन भागवायचं त्ये पडलंय, त्याचं कायच न्हाई. माप वाटतंय, लोकांच्यागत दूद काढावं धाईभर. खरं करायचं काय? हुती घरात म्हस. काढलं आस्तं सताठ म्हैनं कसंतरी. काढाय नगं? बाकीच्या पोरांगतीनं पोरगं वागलं आस्तं म्हंजी गाव सोडलं आस्तसा. त्येनं कुनाचं तरी देणं भागवायचं म्हनून ठेवल्यालं पैसं तुमी नेलंसा. त्यो माझ्यावर आग उसळायला लागलाय. माझं मराण.''

भिंतीला पाठ लावून तो गप्प तिथंच बसला. तिनं चहा दिला. त्यानं घेतला. त्याला वाटलं, उठावं. पोरगा आला की आणि चालू होणार याचा पट्टा. पर कवा तरी ते आता व्हायचंच. तो तिला समजुतीनं सांगू लागला,

''उद्या चार पैसे आगाव ईतील. जरा पोटाकडं म्हातारी दिसतीया. जरा निगा ठेवली तर हुनारा माल हाय. आनि तेवढंच काय तरी दुदाचं पैसं आल्याव पोराच्याच डोस्क्याचा ताप कमी व्हील. म्हनून उलंडाभालंगड केली. हेडंकरीबी न्हायलाय पाश्याला उधार. म्हैन्याच्या बोलीनं.''

तसा तिनं उभ्यानंच तवा चुलीवर आदळला.

''म्हंजी नेल्यालं पैसं संपलं नि वर पाशे उधारी डोस्क्याव घेवून आलासा. काय व्हाक म्हनू का वणवा! काय म्हणायचं तरी काय तुमास्नी! तरी मी दीतच न्हवतो. तर म्हणलासा, 'उगंच बाजारात पाटशी यकादी हजार-पंधाराश्यापातूर मिळाली तर घेवून येतो.' मी म्हनलं, 'काय तरी सांगाय ईल पोराला. तुमी ह्ये सांगायला कायच राखल्यालं न्हाईसा. घरात दळपाचा दाणा न्हाई नि कुठली बूद सुचली तुमास्नी ही!'''

तो आता उठला. त्यालाही या पा-सा वर्षात बाजारात जाण्याचा योग आला नव्हता. महागाई वाढली मग जनावरं कशी स्वस्त राहतील? या मायलेकरांस्नी कसं समजावून सांगायचं? त्या विचारातच तो पुढच्या सोप्यात आला. तिथंच बसला. एकटा.

''व्हय गाऽ म्हस आणलीस म्हंत्यात?'' सखूदानं घरात येतच त्याला विचारलं.

''व्हय!'' त्याला काही बोलू वाटत नव्हतं.

''दूद देतीया का गाब हाय?''

''गाब हाय. म्हैना-पंदरादी आवकास हाय.''

''हेड्याकडली का कुरवाड्याकडली?''

''हेड्याकडची–''

''मग म्हैना-पंदरावड्याचं काय खरं न्हाई. खुळ्या, मी आणली म्हस आसंच सांगिटलंतं. दोन म्हैनं आदिक गेलं. वैरण फुकट घालाय ढोरं परवाडत न्हाईत आता. घरातल्यांनी डोस्कं उठिवलं माझं.'' सखूदानं असं सांगितलं आणि त्याला जास्तच काळजी वाटाय लागली. तो स्वत:च्या समाधानासाठी म्हणायला लागला,

''मी तेवढ्यासाठीच पाशे रुपयं मागं ठेवल्यात.''

''मग आसू दे'' असं म्हणून सखूदानं तंबाखूची पिशवी काढली. चाचपून तंबाखू बघितला. मग शंकरकडं हात केला. ''जरा चिमूट दे घा. बायला पुरवठीच ईना तंबाकू. चार-आठ आण्याला बचाकभर तंबाकू याचा नि आता चिमूटभर ईना. यक तलप भागंना.''

तंद्रीतच शंकरनं आपली खिशातली तंबाखूची पिशवी काढली नि त्याच्या पुढ्यात फेकली. तलप असून त्याला तंबाखू खाऊ वाटंना.

अंधार पडला होता.

पोरगा आला. तो थेट आत गेला. तसा शंकरचा जीव आत लागला. आतनं कानावर काय येतंय का तो कानोसा घेऊ लागला.

सखूदा उठत नव्हता. आतला आवाज कानावर पडत नव्हता. सखुदा कधी उठंल असं त्याला वाटत होतं. त्यानं त्याला विचारलं,

''जेवून आलास का?''

''व्हय. तू जेवल्याला न्हाईस आजून?''

''न्हाई.''

''मग जेव जा. मीबी जातो. आता सक्काळच्याला म्हस बघतो. कट्टाळा आलाय.'' असं म्हणतच सखूदा उठला.

तो गेला तरी शंकरला आत जाऊ वाटंना.

सखूदा कधी जाईल असं वाटत होतं आणि आता तो गेला नसता तर बरं झालं असतं असं त्याला वाटाय लागलं.

रोजचा टायम झाला तरी ती जेवायला बोलवंना. आतनं आवाजही बाहेर येईना.

तो उठला. आत गेला. तर मायलेकरं गप्पगार होती. चूल गार झाली होती.

शंकरला बघितला. ती उठली. ताटं घेतली. जेवाय वाढलं.

कोणच कोणासंग बोललं नाही. त्याला दावणीच्या जनावरागत वाटाय लागलं.

आपण काय तरी बोलावं तर दुसरंच उपटायचं, म्हणून तो हात धुवून उठला. छपराकडे गेला. शेण मागं खराट्यानं लावलं. वैरण टाकली. ''बाई, कायतरी तुझ्या पायाच्या पुण्याईनं चांगलं हूंदे. उगंच मी वाईटपणा घेवून बसलोय तुझ्या पायात.'' तो तंबाखूची चिमूट न मळताच तोंडात टाकत म्हशीला म्हणाला.

सकाळी लवकर उठून त्यानं म्हशीच्या दाव्याचं बुळकं फोडलं. तलाव्यावर पाण्याला म्हणून नेल्या. त्याची पहिली पा-सा महिन्याची गाभण असणारी म्हस, त्यामागं नवीन आणल्याली म्हस. सखूदा दारात तोंडात बोटं घालून दात भाजक्या तंबाखून पाजळीत होता. तो म्हशीकडं बघतच म्हणाला, ''शंकऱ्या मर्दा, म्हैना-पंदरादी म्हंतोस, दोन म्हैन्यात येवू दे म्हस! तुला चांगलाच पाण्याव घातला बघ हेड्यानं. आनि कितवं यात म्हनला रं? पाक म्हातारी दिसतीया.''

शंकरचं डोकं रात्रीधरनं धरल्यालं आणि जड झाल्यागत त्याला वाटाय लागलं. आता

हेडंकरी म्हनला हुता चवथं यात. मी पाचवं धरलंतं. आनि सखूदा बोलतोय, आठवं-नववं यात असल्यागत.

तो सखूदाला एक शब्द बोलला नाही. बसल्या बसल्या पोरग्याला आणि काही तरी सांगून जायाचा. त्याला सवय होती काडी टाकून उठून जायाची. तरी सखूदानं विचारलंच,

''पोरग्याला पास हाय न्हवं?''

शंकर त्यावर काहीच बोलला नाही.

थोडा पुढं गेला तसा एक जण म्हणाला, ''शंकऱ्या, कवा रं आणलीस? आनि पोरगं रडतंय पैसं न्हाईत म्हनून! तू काय दरोडा घाटलास का काय?''

''ऱ्वॉड हाय. दरात मिळाली आसंल. धड झाल्याव पैसा हाय.'' दुसरा बोलला.

''किच्चं दूद देतीया म्हनून सांगिटलंय रं?'' तिसरा म्हनाला.

जमंल तसं सांगत शंकऱ्यानं तळ्याकडं म्हशी नेल्या तर तळ्याच्या काठावर नको तोच माणूस समोर आला! ''तुमास्नी लोकांची रिनं घेवून निजा लागत्यात. आनि माझं द्याला पैसं न्हाई म्हनीता पोरगा. मग ह्ये पैसं कुठनं आणलंस?'' तो म्हशीकडं बघतच शंकरला विचारत होता. त्येच्याकडं पोरगीच्या लग्नात व्याजानं पैसं घेतलं होतं. आत्तापर्यंत त्याचं व्याजच भागवत आलं होतं, मुद्दल मोडली नव्हती. शंकरला काय बोलावं तेच कळंना. म्हशी तळ्यात शिरल्या. तो त्या माणसाकडं बघत त्याचं गप्प ऐकत उभा होता. ''तुझ्या पोराला इचारतो.'' असं म्हणून तो माणूस गेला.

यात म्हशी कवा पाण्यातनं बाहेर पडल्या. त्या उधाळल्या.

उधाळलेल्या म्हशी थेट खालच्या आळीच्या मारुतीनं तळ्यातलं घागरीनं पाणी आणून लावलेल्या वाळकाच्या वाफ्यात. शंकर काठावरनं ''हाल्या, हाल्या'' म्हणीस्तवर सगळा वाफा तुडवून, तोंडाला गावंल ते गिळत म्हशी निघाल्या.

ही बातमी तिथं नसलेल्या मारुतीला हां हां म्हणता घरात गेली. तो शंकऱ्याची आई-बाईल काढतच वाळकाच्या वाफ्यात आला.

त्याच्या पाठोपाठ मारुतीची बायको. तिनं धुमडीच पेटिवली,

''आमी पाणी वढून मेलो. हात किरवांजलं आमचं. तं तुमच्या घासातनी घातलं. आसली ढोरं पाळीस्तवर खाटक्याच्या दावणीला बांधायची. दावी बसिवली ह्यांची ती. सारा वाफाच्या वाफा सपिवला. म्हातारा झालाय न्हवं ह्यो बापय? आता काय बारकं का सारखं प्वॉर तरी हाय व्हय? कळत नसल्यागत. यवढी कसली सूद सांडलीती भाड्याची? राक झालीया सोन्यासारख्या येलाची!''

मारुतीची बायको पट्टा चालू ठेवूनच शंकरच्या दारात आलीती. शंकरची बायको नि पोरगा गप्पगार होती. शंकरला बघितला तशी त्याची बायकोच त्याला बोलाय लागली,

''डोळं झाकून तळ्याव बसलातासा व्हय? करू ने ते केलंसा आनि आमच्या जिवाला लोकांचं बोलणं कारणाबिगार का म्हंतो?''

''कारणाबिगार बोलायला खुळ्यानं आमास्नी काढल्यात? बोलणं बोलतीया! डोस्कीची केसं गेल्यात पाण्याच्या घागरी वढून. कां बोलूने? कां आमच्यात ढोरं याला तुमची? व्हय ग, चांगली टेकून बोलतियास ती तुझ्या जिवाला काय वाटतंय तरी का?'' मारुतीच्या बायकोनं चालूच केलं.

''सगळं तुझ्याच जिवाला–मी माझ्या बापयाला बोलतोय तर तू घे अंगाव वढून!''

''मी अंगाव वढून घेतोय–तू साजूक गरत न्हाईस का?''

''हे बघ कमीजास्त बोलू नगोस. सारं कळतंय, आमचीच येळ फिरलीया; तुला बोलून काय उपेग!'' शंकरची बायको माघार घेतच म्हणाली.

''हे बघ दादा, त्या म्हशीचा बाजार कर जा. माझं डोस्कं कालधरनं वाळवी लागल्यागत झालंय. उगंच उठायचं नि कायबी करायचं? सोन्याच्या सुऱ्या दिसत्यात काय करूया? कुणाचा इचार नाई, पाचार नाई, उठला नि गेला. गेला त्यो गेला, तवर ही कलागत. तू गेलास म्हस पाण्याव घेवून खरं, इथं मला सतरा मुंगळं, आमचं पैसं दे म्हनून. उगंच गाठीला गाठ मारून रीनाचं वझं खाली करायचं म्हंतोय तर तुमचं हे चाललंय!''

पोरानं राच्यान काढल्याला दम एकदम टाकला.

महिना गेला. म्हैस व्याली नाही.

''ह्यांस्नी कोन सांगतंय नको ती कामं करायला, गपवाणी तुकडा खावून कामधंदा बघायचा सोडून? आमाला तरी यकमार्गी कामाचं बघाय बरं. बोललं की तव्याच्या बुडागत त्वांड करून कोपऱ्यात बसलं की झालं. आनि हेड्यावरनी इस्वास हेंचा. भाकरी म्हणून पिशवीत तुटकी खेटरं घालून 'भाकरीची शप्पत' म्हणणारी जात ती. त्या जातीवर इस्वास ठेवून आमचा घात करायाची भारी आणलीया ह्यांनी.'' चुलीपुढं बसून पारुशा तोंडानं शंकरचा पोरगा बोलत होता.

शंकरच्या बायकोनं चुलीत शेणकूट मोडून घातलं नि म्हणाली, ''झालाय ढोणा, काय करायचं बाबा!'' आणि चुलीवरच्या डिचकीत बोट घालून पाणी तापलंय का ते बघितलं. पाणी तापल्यालं तिच्या लक्षात आलं. तिनं पाणी इसवून त्याला दिलं.

शंकर हे महिनाभर ऐकत होता. हेडकऱ्याला शिव्या देत होता.

हेडकरी पाचशे रुपय तरी मागायला येईल असं त्याला वाटत होतं. त्याला हातात त्याच्याच पिशवीतलं खेटार घेऊन विचारायचं, तो ठरवून होता. हेडकरी आला नाही त्याचा सरळ आर्थ त्याला लक्षात आला होता.

दोन दिवस झालं. म्हशीनं कास केली होती, थाणं पाण्यावली होती. शंकरला आता जरा बरं वाटत होतं. गोठ्यात सारखा तो फेरी टाकत होता.

म्हस एकदा व्याली. रेडी दिली. त्याच्या मनाला पंख फुटल्यागत झालं.

पहिल्या धारंला बायको बसली. म्हस तीन-तेरा करून उडली. रेडकाला म्होरं धरीना. कासंत राहिलंच. शंकरचं क्षणात पंख कातरल्यागत झालं. जीव हालाय लागला. डोक्यात मुंग्याचं रिवाण उठलं.

भरडा ठेवला. लिंबू सोडला. तिचं तीन-तेरा चालूच. कराय गेला काय नि वर झालं पाय, शंकरला वाटाय लागलं.

महिन्यात तिनं चांगलंच अंग धरलं होतं. शंकरनं तिची चार बोटं शिंग कापून-घोळून, बाहेर फिरवून तिची कातडी काळीकोट झाली होती.

माणसं म्हणाय लागलीती, ''आगा, म्हस तर म्हस हाय. आणली तवा ठार नुकसान हुती, शंकऱ्याचं दुणावलं. आता दुदालाबी चांगली उठंल.''

आता त्याचा धरच तुटल्यागत झालता. महिन्याभरात तो सगळं सहन करत बसलाता. आता त्याला गमच पडत नव्हता.

बायको एकदा हातांतली काकणं फोडून आली ती परत गोठ्यात नाही गेली.

''कुठला भाड्या तुमाला घावला, त्येलाबी दुसरं कोन नसंल म्हनून तुमच्या गळ्यात पेंडं बांधून रिकामा झाला. त्येला हिचं गुन ठावंच आसणार. त्याबिगार पाशे रुपयाला इतकींदी न्हातोय व्हय त्यो? भाड्यानं सतरा येलपाटं मारलं आसतं म्हैन्यात.'' ती कामं आवरत बडबडत होती. त्यातनंच रागानं एखादं भाडं आदळत होती. ''चमलंभर जरी दिलं आस्तं तरी मनाला बरं वाटलं आस्तं. कासंत दूद ठेवून बसतीया रांड. पोटच्या गोळ्याला चोखवीना.

म्हणायचं तरी काय ह्याला?''

तो परत गोठ्यात गेला. त्यानं खराटा घेतला. शेणाचा 'पो' मागं सारला. जरा थांबला. रेडकाला सोडलं. त्यानं थाणाला तोंड लावलं नि म्हस तापल्या तव्यातल्या लाहीगत उडाय लागली. रेडकू साऱ्या गोठ्यातनं व्हलपाटलं. ते अलीकडं. म्हशीच्या पलीकडं कधी गेलं ते त्याच्या डोळ्यालाही कळालं नाही. ती नाचाय लागली. रेडकू तिच्या पायांखाली गावलं. ते मोठ्यानं वराडलं. शंकरचा जीव तळमळला. त्यानं रेडकाला कसं तरी तिच्या पायाखालनं काढून घेतलं.

रात्री त्यानं रेडकाची मान धरून दुसऱ्याच्यातलं वाटीभर दूध आणून पाजलं होतं. त्यातलंही निम्मं सांडलं होतं.

कवळी आतडी वाळून जातील, रेडकाच्या तडपडण्याकडं बघून त्याला वाटाय लागलं. त्याला सगळ्याचाच राग आला. ''तुझं दावंच पाडतो बघ आता, उगंच ठार आटल्यागत कराय लागलीस व्हय?'' त्यानं दाराचा आडणा घेतला नि माराय सुरू केलं. ''तुला कसापच दावतो बघ. गुनाची जोगतीन हायस, थांब, तुझं बीच मोडतो!'' आणि आडणा घातला. पाठीचा कणा सोडून. ''तुझ्या आईनं तुला आशीच लाथाडली काय?'' म्हस नाचत होती. तो हाणत होता. ''तुला यकदाबी पान्हा फुटंना? सोन्यागत दावं हुबा केलंस म्हनलं तर ह्ये?''

शंकरनं हातातला आडणा टाकला. म्हस त्याच्याकडं बघत होती.

''सारा म्हैना तुझ्या पायात नको तेच बोलून घेतलंय आनि आता ह्यो येळकूट घातलास व्हय? माप मातलीस. कळसातलं पाणी मानवल्यागत सजलीस. पर माझी हळद काढलीस. आता माझ्यावंच दया कर बाई.'' असं म्हणत तो खाली बसला. म्हस लाज नसल्यागत पुढ्यातील पेंढी मोडल्याली खायाला लागली. त्याला कुत्रं मुतून गेलेल्या दगडागत वाटाय लागलं.

गावंदरीच्या बाजूनं तो निघाला. दाढंत तंबाखूची गोळी धरली आणि तो पुढं निघाला. आडुसा बघत बघत बराच लांब. कायतरी ठरवून आल्यागत आला.

बराच वेळ बसला. मग उठला. झटक्यात आठवल्यागत करून समोरच्या जाळीत बघाय लागला. पान्ह्यावरल्या मुळ्या. सापडल्या. काढल्या. रसरशीत बोटागत मुळ्या. भरड्यात घातल्या की जनावराला पान्हा फुटतो. मग त्येच्या ध्यानात आलं, पान्ह्याव फुटला नि म्हस उभी राहेली नाही तर?

मग त्यासाठी तो दुसरं औषद शोधाय लागला. आगाडा. थाणाला लावायचा. मग थांबंल म्हस.

तो घराकडं निघाला. वाटंत नामा भेटला.

''कशाला गाऽ ह्ये? काय म्हस याली का काय?'' त्यानं आपल्या हातातलं भांडं खाली ठेवत विचारलं.

''व्हय मर्दा, काय सांगायचं! राच्च्यान डोळा लागल्याला न्हाई, चिळ म्हंटली तरी न्हाई अवशदाला. रेडकाला कासंत सोडलं की म्हस चेंडवागत उडतीया.''

''हातबी घालू दिना? नवी का जुनी?''

हातबी न्हाई नि पाण्यावबी न्हाई. कास नुसती तटतटलीया. तापबिप भरला तर ते आनि निस्ताराय पायजे. रक्तागत लालभडक कास झालीया. त्यात म्हैना पोरग्यानं नि बायकूनं मला फोडून खाल्लाय. त्यात ह्यो ढोणा. आता मी काय धोंड बसावी म्हनून केलंतं व्हय? त्या यपाऱ्याच्या बायला, त्येनं ग्वॉड बोलून माझ्या गळ्यात ह्ये पेंडं आडकीवलं. झवणा म्हनला, तुझं तकधीर उजाडतंय जा. गाठतो त्येलाच बाजारात नि इचारतो. त्याबिगार इलाज न्हाई आता.''

नामादानं आपलंच हात उलटंपालटं बघीत, अंगावरच्या शर्टाला पुशीत त्याच्या-कडं तंबाखूसाठी हात पुढं केला नि सांगाय लागला,

''काय म्हण शंकऱ्यादा, याक सांदराय गेलं तर दुसरं हेंदारतय. माझी गेली न्हाई व्हय हातची म्हस. दरात पडली म्हनून पाटशी आणली. खुळ्या, दोन टायमाची यकाच टायमाला पिळाय लागली नि चार-आठ रोजानं पाकच उडली. गप तोंडाव मारल्यागत बसलो. धड गाब न्हाई नि दूदबी न्हाई. लाटा पोसायची भारी आली. वैरण बघतोस नोका रुपायाला पेंढी पडतीया.''

''म्हनूनच पाटशी नको, पोटशी आणली तर ह्ये अंगाव भूत बसल्यागत झालं. सोन्यागत रेडी घातली खरं. कुठली टिकतीया नि वरलं दूद तरी आणायचं कुठलं? आदीच दुस्काळ, त्यात धोंडा म्हैना!''

नामानं खाली ठेवलेलं भांडं घेतलं. ''बघ जा, खटपट हुतीया तेवढी करायची आपल्याचान. काय जीव द्याचा हाय?'' तो असं म्हणून निघाला जाता जाता म्हणाला, ''नव्या जाग्याचाबी गुन दावतंय.''

शंकर गोठ्याच्या दारात आला तर आतनं पोरग्याचा आवाज येत होता. ''खाटक्याच्या दावणीला बांध म्हणावं आता फुकट. ह्येला ढोरातलं कळतंय तवा घेवून आलाय!''

त्यानंही म्हशीला तानपटली होती. मगापेक्षा आता म्हशीच्या अंगाव जादा वण दिसत होतं. काठी दावणीत पडली होती.

रेडकू रडल्यागत साऱ्यांच्याकडं बघत होतं.

''ह्ये बघा, उद्या बाजार हाय. दाखवा जावा बाजार. त्या यपाऱ्याच्या दावणीला बांधा नि या जावा. माप म्हैना झाला. घरात नुसता झगुडवाद हाय. तिचा पायगुनच तसला हाय.''

शंकरनं बायकोचं ऐकत भरडा कालिवला. कुटून त्यात मुळ्या घातल्या. म्हशीनं भरडा गपागपा खाल्ला. त्यातल्या बऱ्याच मुळ्या इगळून टाकल्या. शंकरला इरगाळल्यागत वाटाय लागलं. ते सगळं बघून जाता जाता पोरगा म्हणाला,

''आसली ढोरं पाळीस्तवर गाढवं पाळ-

ल्याली बरी.''

''व्हय ग, कुटं काय घास मुटक्याचं तरी बघायचं हुतंस. ऱ्वॉड हुती आता नदरंनं फुटाय झाली. यकायकाची नदार लय वंगाळ. परवाच्या दिसी यक जण म्हणाला हुता, 'लय भारी झाली म्हस.'''

तिला ते पटलंच होतं. कास इस्त्यागत झालेली. याक म्हंता दुसरंच हून बसायचं. नदरंनं कासबिस फुटाय झाली नि गेली तर सारंच गठळं पाण्यात जायाचं. कोन फुकट इचारायचा न्हाई.

दोघंही उठली. घरात आली.

''तिच्या मायला, याल्याली ठावंसुदीक न्हाई का काय न्हाई नि ह्ये कसलं टायमिंग!''

''टायमिंग आमचं म्हनायचं! उद्या इकाय गेल्याव तरी पैसा यायचा हाय म्हंतोस व्हय? बघ, हेडंकरी म्हंतोय कनाय फुटलं भांडं आता. आनि दूद काढून मानसं ढोरं घेत्यात. तुझ्यागत सारी न्हाईत. पयलं दिस गेलं. लिटरावर दर हाय आता.''

''गाब आसल्याव डगऱ्यात दूद काढून घेत्यात. म्हैना झालं, आयीकतोय तुझं लय, तुलाच तेवढी आक्कल आलीया नि माझी पाक मातीत गेली व्हय? तुझा योक नि योक पैसा रोजगार करून देतो, खरं माझं डोस्कं तेवढं फिरवू नगोस.''

पोरग्याला शंकर रागातच बोलला. तसा त्यालाही राग आला.

''डोस्कं फिरतंय तुझं माझ्यामुळं? आमी सांगितलं हुतं? पैसं देतोय? उद्या जा बाजारात. सारं पैसंच!''

शंकर उसाळलाच,

''देतो तुझं. कुनाच्यात तरी श्यान काढाय ऱ्हातो खरं आता–''

''काढ. त्यासाठीच मला जन्माला घाटलास! माझी हायन्हाई तेवढी घालीव! चार वर्सं रोजगार बंद केला तुमचा. आता ऱ्हावा गडी म्हनून कुनाच्या तरी, म्हंजे मला बरं वाटंल! काय बोलतोयास दादा, तुझं तुला तरी समाजतंय का?''

''ह्ये बाबा, जरा ग्वॉडवाणी बोलायचं आसंल तर बोल, न्हाईतर पैसं काय, आज न्हाई उद्या मिळतील.'' शंकरची बायको म्हणाली तसा पोरगा तिच्यावर घसरला,

''व्हय, तूबी श्याणी झालीस. मी आनि तू ग्वॉड बोललीस म्हनून तिला कोन धा हजार देनार हायत म्हन की!''

ती गप्प झाली. त्यावर सारीच गप्प.

चूल विझून गेल्याली. त्यावर फूक मारली. सारी राखच डोळ्यांत भरली. डोळं भरले. तिला नवऱ्याच्या तोंडाकडं बघू वाटंना. म्हस

म्हसच होवून जायाची. उगंच बापयाला सारखं टोचून बोलायचं किच्चं? गडीमानसाला बाईमानसागत सारखी टोचणी बरी न्हवं. महिनाभरात शंकरची रया गेल्याली. ती त्याचाच विचार करत चूल परत पेटवाय लागली.

''उद्या उठतो लवकर नि जातो घेवून. बाजार करून येतो. खरं रेडकाला कसं न्यायचं?'' शंकरनं बायकोला विचारलं. त्यावर तीही चिंतेत पडली.

हेडंकरी दिल्यात तेवढं तरी पैसं दीलं, महिनाभर झालं तेवढं सोसलं म्हणायचं आक्लंखातर नि द्याचं सोडून. जिकडलं-तिकडं झालं तरी चालंल.

आनि पोरगा म्हंतोय तसं झालं तर? हेडंकऱ्याची जात या बोटावली त्या बोटाव थुक्की घटकंत करणारी. रेडकाच्या काळजीपेक्षा आता त्याला ह्याचीच काळजी वाटाय लागली. त्याला गरगराय लागलं. पोराचं शब्द त्येच्या डोक्यात घुमाय लागलं. ''फुकटपसरी म्हस जायाची.''

''आगं आय्ये, गोट्यात बघ जा रेडकू कसं कराय लागलंय त्ये!''

पोरग्याच्या आवाजानं शंकरची तंद्रीच मोडली. झटका बसल्यागत तो उठला. त्याच्या पाठोपाठ ती नि पोरगाही.

रेडकू चारी पाय पसरून पडलेलं. त्याच्या डोळ्यांतनं, तोंडातनं पाणी पडत होतं. शंकरनं रेडकाची मान उचलली. पण सोडल्यावर होती तशी पडली. परत त्याला उचलू वाटंना. त्याला भडभडून आलं. त्याची बायको रेडकाच्या पुढ्यात बसूनच टिपं गाळू लागली. डोक्याला हात लावून.

जन्मल्यापासून त्याच्या पोटात काही नव्हतं; पण त्यापेक्षा सकाळी त्याला म्हशीनं व्हलपाटलं त्यानंच जीव गेल्यागत ते ओरडलं होतं. तेच ओरडणं शंकरच्या कानांत विजा आदळल्यागत आदळत होतं. त्याला काहीच सुधरंना. त्यात पोरगा म्हणाला,

''उद्याच्या उद्या हिचा बाजार कर.''

म्हस रेडकाकडं बघून ओरडाय लागली. शंकरची बायको तिला शिव्या द्यायला लागली,

''आता वराड रांडं पोटचा गोळा मातीत गाडल्याव!''

पोरग्यानं आणलेल्या डॉक्टरांचा काय फायदा झाला नाही. रेडकू संपलं.

म्हशीला ताप चढलेला म्हणून इंजेक्शन तिलाच दिली. तरी ती कासंत हात घालू देईना. पोरगा डॉक्टरचं बील देवून आणखी तरपसला,

''काम न्हवतं तवा काम बघितलं. आता मला वाटत न्हाई, म्हस हाताला लागंल! फसिवलाय म्हंजी पुराच फसिवलाय दादाला. बसा डोस्की धरून.''

ती दोघंही काहीच बोलली नाहीत.

पोरग्याचं तोंड नावानाव सुटत चाललेलं, त्यात काय तरी शब्द बोलावा तर उगंच वाढत जातंय.

शंकरनं मोठी पाटी आणली. त्यात

रेडकाला घातलं.

त्याच्या बायकोनं डोळं पुशीत मुडदा शंकरच्या डोक्याव ठेवला.

वड्याला नेऊन पाटी उतरतोय नाही उतरतोय तोवर कुत्रं नि कुत्रं गावातलं जमलं. त्यांनी बोल-बोल म्हणता रेडकाचा भाता उघडा केला.

शंकरला गरगरलं. पेटल्यागत झालं. शिमगा करावं वाटलं. कुत्र्यांची दिवाळी सजली. ओढाओढीची धुमडी पेटली.

डोक्यात पेटका निखारा घेऊन तो आला.

रात्रभर उलथापालथा. रेडकाला न्यायची चिंता मिटली, पण रेडकू नसलेली म्हस हेडंकरी घेईल का या काळजीनं झोप उडली.

सकाळी उठून म्हशीचं पेंडं फोडलं. तिला घेवून कुणाला दिसायच्या आत शंकर गावाबाहेर पडला. महिना झाला. काडीचा कामधंदा नाही हिच्या पायात. सारंच पाण्यात गेल्यागत. आगाड्यानं थांबंना म्हणल्याव काय म्हणायचं? पोटात आग झाली. महिना सारा पोटात चटणी पडल्यागत काढतोय. हेडंकऱ्याला गाठायचा. तुझी म्हस म्हन म्हनायचं. माझं पैसं दे. पैसं पोराचं पोराच्या सोद्यान करतो. काय थोर तर आनभाव म्हंत्यात तेच खरं.

शंकर बाजारात आला. बाजार भरलेला म्हशींनी. त्यानं जागा बघून म्हशीला बांधली. तो हेडंकऱ्याला बघत बाजार फिराय लागला. त्याला बघून हेडंकरीच म्हणाय लागला,

''आगा, मला यक सवड न्हाई झाली, तुलाबी न्हाई?''

''सवड? आगा, पोरग्यानं माझा जीव घ्याचा तेवढा राखलाय! काय म्हस म्हनायची का हैवान!''

शंकर त्येला म्हणत होता नि हेडंकरी त्येच्या पुढं निघाला होता. ती दोघं म्हशीजवळ आली. म्हशीकडं बघत हेडंकरी म्हणाला,

''फुटली म्हंडल्याव दरबी फुटला. आता निम्म्याव कोन इचारनार न्हाई.''

शंकर ताड्दिशी उडलाच!

''निम्म्याव? त्ये का, घे की फुकटच! फसिवलंस त्ये फसिवलंस नि आता मला या कथान्या सिकीवतोस व्हय? लय मोठ्ठं-मोठ्ठं बोलतास की!''

''तुला फसवायला काय पाळण्यातलं प्वॉर हायस व्हय तू? कोन घेतंय त्येला दे जा नि माझं पाशे टाकायचं, लय तणतणायचं न्हाई.''

''तणतणू नगो तर काय पाया पडू? तू सरळपनानं पैशे माझं दे नि तुझी म्हस तुझ्या गळ्यात बांध.''

''तूच माझं पैशे टाक. म्हस तुझी तू कसायाला दे जा. मला काय करायचं त्येचं? उगंच लांबड लावू नगोस.'' हेडंकरी म्हणाला.

''कोण लांबड लावतंय? हां, कोन लांबड लावतंय? पंदरा दिसांत येनारी म्हस दीड म्हैन्यानं याली. याली ती याली, दुदाच्या नावानं शिमगा. आरं, याक तरी 'खरं' बोलत जा की.''

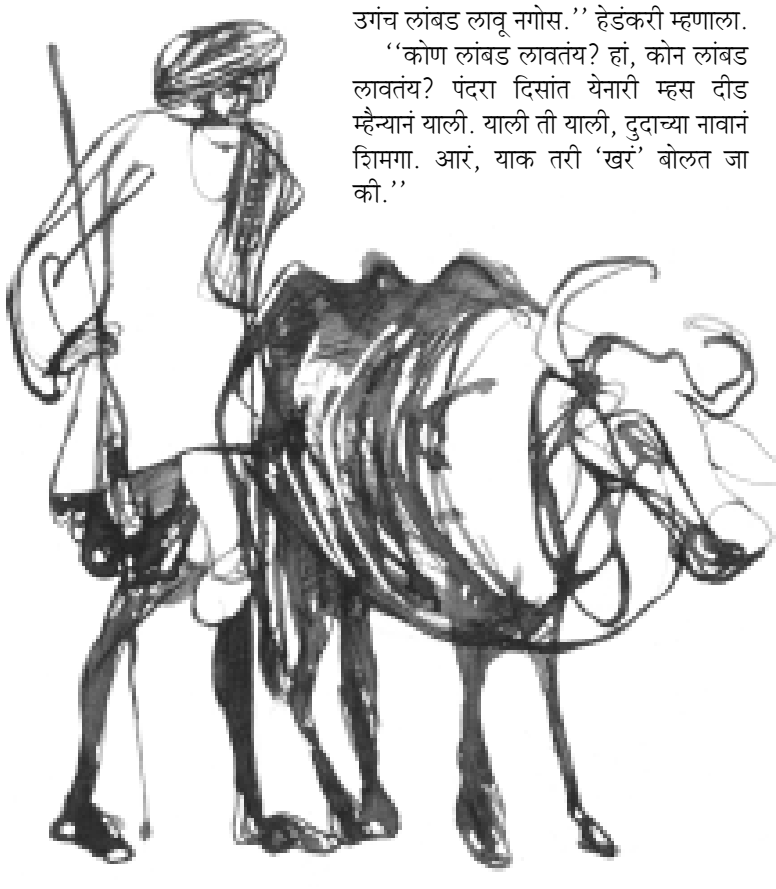

''जा 'खरं' घेवून. ईक बाजारात. माझं पैसं टाक नि जा कुठं जातोस तिकडं जा!''

बाकीचं हेडकरी जमलं. तसा ह्या हेडंकऱ्याला चेव चढला.

''सोदा मला सिकवाय लागलाय धंद्याचं. आरं, जल्म गेला ह्यात. माझे पाशे टाकायचे बघ.''

तसे बाकीचे हेडंकरी ''मामा, दे जा पाशे त्याचं'' म्हणाय लागले. आणि शंकरसारखं कुरवाडीही शंकरलाच समजावून सांगाय लागले. हेडंकरी तिथून गेला दुसरीकडं. त्याला कुणीच काही सांगितलं नाही. उलट, ''मामा, आगा हेडंकऱ्यासंगं भांडून जमतंय व्हय गाऽ?'' असंच बरीच जणं सांगून गेली.

सगळीच पांगलीत.

''म्हशीला गिऱ्हाईक बघतो म्हणायला नाही.'' कोण ''कां आणलीस?'' म्हणूनही विचारीना. जाणायेणारी शंकरकडं बघून आपआपसांत कुजबुजत जात होती.

साऱ्यांनी हेळी केल्यागत.

पोरानं सांगितलंय, ''पैसे घेवूनच यायचं.''

बाजार हळूहळू पातळ होऊ लागला.

हेडंकरी त्याच्याजवळ आला ''जाचील गाऽ तसाच. पाशे रुपयं देवून जा.'' सांगून गेला.

संध्याकाळ झाली. झाडं हालली. बाजारभर तग धरून असणारी पानं गळाय लागली.

हेडंकऱ्याला बोललो, चूक झाली. पण वेळ गेली.

शंकर चुलीवरनं खाली ठेवल्याल्या तव्यागत थंड थंड पडत गेला.

हेडंकऱ्यांनी हेळी करून आपली शेळी केलेली त्याच्या लक्षात आलं. पण आता?

म्हस गप्पगार सारा मोकळा बाजार बघत. शंकर मोकळ्या बाजारात आतनं भरून आल्यागत झाला.

बाजार वाटत नव्हता आता.

पोरग्याचंच खरं झालं. ''फुकट कोन घेनार नाही!'' तेच झालं.

उभं वारं त्येच्या डोक्यात शिरलं. झाडं हालल्यागत तो हलू लागला. घरात पोरगा, बाजारात हेडंकरी.

मध्ये तो आणि म्हस.

त्याला म्हशीच्या गळ्यातलं पेंडं आपल्या गळ्यात असल्यागत वाटाय लागलं. गुतपाळल्यागत. फास लागल्यागत.

दिवस बुडाला तरी त्याला उठू वाटंना.

उलगलेल्या बाजारात तो आतनंबाहेरनं उलगून गेला.

पद्मगंधा प्रकाशन जाहिरात ट्रेसिंग

बिनभिंतीच्या शाळेतले लेखक

श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी

म० भा० भोसले हे एक स्वतंत्र वनवृत्तीचे लेखक होते. ते आपल्या धनगावच्या वाड्यातल्या माडीवरती एकाकी वाचत, लिहीत असत. एखाद्या व्रतस्थासारखे. आपली पुस्तके, पेन्स, कोरे कागद, ताजी वर्तमानपत्रे यांच्या सान्निध्यात. विड्याच्या पानांचा डबा, विड्याचे साहित्य नेहमी जवळ असे. कोणी खाणारा असला तर स्वत: कातरून सुपारीचे सुंदर चवके त्याच्या हातावर ठेवत. तंबाकू त्यांना आवडे. तंबाकूच्या दुष्परिणामाविषयी त्यांच्याशी बोलले तर म्हणायचे, ''आता ऐंशी वर्षे होऊन गेली. आता काय होणार आहे? थोडक्यासाठी आपली आवडती गोष्ट कां म्हणून सोडायची?''

त्यांच्या माडीवरून दूरवर पसरत गेलेले आभाळ दिसे. झाडे दिसत. लांबवर धावत गेलेले रेल्वेचे रूळ दिसत.

ते फारसे कधी सभा-संमेलनांना, व्याख्यानांना जात नसत. ''उगीच वेळ जातो. त्या प्रसिद्धीचा फायदा काय?'' म्हणत. एकच अपवाद असे. नदीपलीकडे असलेल्या आमच्या सदानंद साहित्य मंडळाच्या संक्रांतीदिवशी भरणाऱ्या संमेलनाचा. त्या संमेलनाला ते आवर्जून उपस्थित राहत. एकदा तर त्यांची प्रकृती बरी नव्हती. व्यासपीठावरच त्यांची शुद्ध गेली. पण म्हणून त्यांनी हे संमेलन कधी चुकवले नाही.

मात्र या संमेलनालासुद्धा ते अगदी थोडा वेळ येत आणि संमेलन संपले की धनगावला परत फिरत. खरे तर सदानंद साहित्य मंडळ या संस्थेच्या मूळ संस्थापकांपैकी ते एक. पण त्यांची स्वत:ची अशी एक शिस्त असे. ती ते कटाक्षाने पाळत. पूर्वी त्यांचे गाव तावदरवाडी या नावाने ओळखले जायचे. भरपूर धनधान्य पिकवणारे म्हणून धनसंपन्न गाव ते धनगाव. हे नामकरण त्यांनीच केलेले.

१९५५ साली मिरज इथे आचार्य अत्रे यांच्या अध्यक्षतेखाली दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलन भरले होते. या संमेलनाला कवी सुधांशु, म० भा० भोसले, प्रसाद जोशी आणि मी एकत्र मिळून गेलो होतो. ते तीन दिवस चाललेले संमेलन. सुधांशु यांनी सुचवले होते की, चौघांनी मिरजेच्या डॉक्टर डी० के० गोसावी या प्रसिद्ध डॉक्टरांच्या किल्ल्यातल्या घरी उतरावे. डॉक्टर डी० के० गोसावी यांचे वडील डॉक्टर कृ० गो० गोसावी तिथे होते. ते स्वत: साहित्यप्रेमी, विविध प्रकारचे वाचन असलेले. सुधांशु यांच्या आई आणि डॉक्टर कृ० गो० गोसावी यांचे बहीण-भावंडांचे नाते होते. आणि ते त्यांनी जपलेले होते. डॉक्टर कृ० गो० गोसावी प्रासंगिक पद्यरचना करत. अनेक आप्तांच्या शुभ कार्यात पद्ये, मंगलाष्टके लिहीत. निर्दोष छंदातली. त्यांचे सगळे घरच सुसंस्कृत, अगत्यशील. तिथे राहिल्याचा मोठा आनंद मनात भरून राहावा, असे. कितीही आग्रह केला तरी म० भा० भोसले आमच्या बरोबर डॉक्टर गोसावी यांच्याकडे राहायला आले नाहीत. ते एकान्तप्रिय होते. लॉजमधे वेगळी जागा घेऊन मिरजेत राहिले. म्हणाले, ''आपली काही पथ्यं असतात, सवयी असतात. इतरांना त्यांचा उपसर्ग वाटतो.'' ते स्वत:च्या जिवाला जपून राहत.

मात्र असे पुष्कळसे एकान्ताचे, एकाकीपणाचे जीवन व्यतीत करत असताना त्यांना समाजजीवनाची स्पंदने अचूक ऐकू येत, आणि ती ते शब्दांकित करत. त्यांच्या गावाच्या पंचक्रोशीतल्या जनजीवनाचे, निसर्गाचे विपुल चित्रण त्यांनी आपल्या लेखनांतून केले. अलिप्त राहूनही हे त्यांना कसे साध्य होई याचे मला पुष्कळ काळ नवल वाटे.

त्या वेळी शिक्षकाला 'गुरुजी' म्हणण्याची प्रथा नव्हती. 'मास्तर' असेच म्हटले जाई. आणि आम्ही 'भोसले मास्तर' असेच म्हणत असू. मात्र स्वातंत्र्योत्तर कालात आम्ही 'भोसले गुरुजी' असे म्हणू लागलो.

भोसले गुरुजी भिलवडीच्या शाळेतच शिकले. नंतर दीर्घकाळ तिथेच, त्यांच्या गावापासून दोन मैल लांब असलेल्या प्राथमिक शाळेतच शिकवू लागले. दुवक्त शाळा. आपल्या गावातल्या विद्यार्थ्यांना बरोबर घेत. वाटेत भुवनेश्वरीवाडीतल्या विद्यार्थ्यांना बरोबर घेऊन ते येत-जात. ही रोजची आठ-नऊ मैलांची रपेट असे. भिलवडीजवळ येताना वाटेत एक मोठा ओढा लागे. तिथे खूप खाली उतरून, तो पार करून, वर

चढून शाळेत जावे लागे. तिथली झाडी, झुळझुळत नदीला मिळणारे पाणी हे सगळे रम्य वाटे. भोसले गुरुजींच्या, विद्यार्थ्यांबरोबरच्या त्या दिंडीत, क्वचित कधी मी सामील होत असे. भोसले गुरुजी सतत काही नवे सांगत असत-विचारत असत. ते सर्वसामान्यांपेक्षा खूप वेगळे आहेत हे माझ्या लक्षात येई. त्यांचे बोलणे मी मनात साठवून ठेवत असे. नामवंत शिक्षक कृ० भा० बाबर यांचे भोसले गुरुजी विद्यार्थी.

भोसले गुरुजींचा पेहराव वर्षानुवर्षे ठरलेलाच होता. तपकिरी कोट, डबल कफाचा फुलशर्ट, धुवट धोतर, गांधी टोपी. रोज केलेली दाढी. तरतरीत नाक-डोळे, शेलाटी चण, सावळा रंग असे त्यांचे शेवटपर्यंत दर्शन होते. ते चपळ होते. त्यांनी कुस्त्याही केल्या होत्या असे त्यांचे समकालीन शिक्षक जिनेंद्र दादा मगदूम सांगत. भोसले गुरुजींची घरी शेतीवाडी होती. गुरेढोरेही होती. त्यांचा प्रतिपाळ त्यांचे कुटुंबीय करत. अशा वातावरणातून ते वाङ्मयाच्या वातावरणात शिरले आणि नामवंत झाले. त्यांना पहिल्यापासूनच वाचनाची, लिहिण्याची गोडी होती. तिच्या विकासाला बाबर गुरुजींचा संस्कार जसा कारणीभूत झाला असेल तसाच चिरकालीन आणि मोठा संस्कार नदीपलीकडे राहणाऱ्या सदानंद विश्वनाथ सामंत या त्या काळच्या प्रसिद्ध तरुण लेखकाचा होता. सदानंद सामंत यांच्या कथा, कविता त्या काळच्या 'ज्योत्स्ना', 'किर्लोस्कर' अशा विविध प्रतिष्ठित नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होत होत्या. *केमाल पाशा, सुन् यत् सेन* अशी त्यांची चरित्रपर पुस्तके, चित्रशाळा प्रेसने प्रसिद्ध केली होती. सामंतांचा अभिजात बंगाली वाङ्मयाचा अभ्यास होता आणि सामाजिक कार्यात त्यांचा आवर्जून सहभाग असे. सदानंद सामंत यांची भेट झाली त्या क्षणापासून म० भा० भोसले यांच्या वाङ्मयीन प्रवासाची खरी सुरुवात झाली. सदानंद सामंत यांच्या भोवती सुधांशु, बा० ब० नवले, गणेश नरहर जोशी, यशवंत मद्राण्णा अशा अनेक कलाप्रेमी तरुणांचा वावर असे. त्यांत म० भा० भोसले समाविष्ट झाले.

सदानंद सामंत एखादी कथा सुचली तर तिचे बीज या तरुणांना सांगत. चर्चा करत. ती कथा सगळ्यांनी स्वतंत्रपणाने लिहू या आणि ज्याची कथा सरस होईल ती प्रसिद्धीसाठी पाठवू म्हणत. आजच्या भाषेत, सदानंद सामंत यांनी औदुंबरात उघडलेले ते एक 'लिटररी वर्कशॉप'च होते. सामंतांच्या प्रेरणेने हे तरुण 'बालशारदा' नावाचे सुंदर हस्तलिखित मासिक काढत. त्यात हे सगळे जण लिहीत. कधी कधी एकाच मध्यवर्ती कल्पनेवर आधारलेली लेखने वाचायला मिळत. त्यांचे बीज सामंतांनी सुचवलेले असे. यातूनच म० भा० भोसले लिहीत राहिले. त्यांनी लेखनाचे सातत्य कधी सोडले नाही. लिहिण्याच्या ऊर्मीचे झरे त्यांच्या मनाच्या खोलवरच्या भागातून आलेले होते. त्यामुळे ते कधी शुष्क झाले नाहीत. 'बालशारदा' हस्तलिखित बालशारदा मंडळातर्फे निघे. या मंडळाचे सामंत निवर्तल्यावर 'सदानंद साहित्य मंडळ' असे नामकरण झाले.

सदानंद सामंत १९३८मधे अचानक निवर्तले. त्यांना सर्व जण नाना म्हणत. आपल्यावर सामंतांचा किती प्रभाव होता हे म० भा० भोसले यांनी जानेवारी १९३९मधे लिहिलेल्या एका अप्रकाशित हृद्गतात आर्तपणे व्यक्त केले आहे :

'तीन वर्षांपूर्वीचा तो दिवस. ज्या दिवशी नानांची (सामंतांची) ओळख झाली त्या दिवशी मी अत्यानंदानं हसलो. आठवड्यातून एखाददुसरा दिवस कां होईना पण मिळणाऱ्या त्यांच्या सहवासामुळे हसत राहिलो. त्यांच्या मृत्यूची बातमी समजली अन् विजेचा धक्का बसावा तसं झालं मला. 'खरंच नाना गेले!' मी मनाशी म्हणालो अन् नकळत त्या दिवशी मी रडलो आणि आता रोज शाळेस जाताना, येताना औदुंबराकडे पाहिलं अन् तिथला पार रिकामा दिसला की नानांची आठवण येते. डोळ्यांत अश्रू येतात.

'तीन वर्षांपूर्वी ते कुस्त्या पाहण्यासाठी भिलवडीस आले होते. तेव्हा कोणी तरी मला म्हणाले होते, ''ते पहा औदुंबरचे सदानंदराव.''

मी विचारले, ''काय करतात ते?''

''लेखक आहेत ते.''

''मी आश्चर्यचकित झालो. औदुंबरला लेखक असून त्यांची आपली ओळख असू नये या गोष्टीचा मला विषाद वाटला. त्यांची ओळख करून घेण्याचा मी निश्चय केला. दुसऱ्या दिवशी मी त्यांना एक पत्र पाठविले. 'आपली ओळख व्हावी अशी इच्छा आहे. त्यासाठी मी आपल्या भेटीस येत आहे.' लगेच त्यांचे उत्तर आले, 'ओळख होण्याची इच्छा दाखविलीत याचा फार आनंद वाटला. आपण जरूर यावे. मी आपली वाट पाहत आहे.' अशा तऱ्हेने आमची ओळख नि स्नेह जमला. पुढे निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा अन् वाचनासाठी पुस्तकांची देवघेव सुरू झाली.

''मी एखादं पुस्तक आणलं की अगोदर त्यांना देत असे. त्यांनी वाचून त्यांचा अभिप्राय समजला की मी वाचीत असे. उलट त्यांच्याकडून इतकी पुस्तकं वाचायला मिळत की मला वाटतं, त्यांची पुस्तकं मला मिळाली नसती तर माझं काहीच वाचन झालं नसतं!''

म० भा० भोसले यांना त्या काळात नाटकात भाग घ्यायची संधी आली होती. पुढे त्यांनी 'रक्ताचं नातं', 'पतीचा खून' अशी नाटकेही लिहिली. नाटकाची आवड आपल्या मनात कशी रुजत गेली याविषयी म० भा० भोसले यांनी याच अप्रकाशित लेखात एक मजेदार हकीगत लिहिली आहे :

''आम्ही स्थापन केलेल्या युवक संघात ते (सामंत) वरचेवर येत. त्या संघातर्फे एकदा एक नाटक बसवायचं ठरलं. त्या वेळी नानांनी (सामंतांनी) आपल्या जवळची नाटकाची किती तरी पुस्तकं दिली होती. इतकेच नव्हे तर 'त्यात भाग घ्या' म्हणताच ते तयार झाले. पण स्त्री-भूमिकेस कोणीच तयार नव्हते. त्याबद्दल चर्चा चालली असता, कोणी तरी मला म्हणाले, ''भोसले, तुम्ही घ्या की हो स्त्री-भूमिका.'' मी म्हणालो, ''नानांनी घेतली तर मी घेईन.'' त्यावर नाना लगेच म्हणाले, 'त्यात काय, अवश्य घेईन. तुम्ही नायिकेची भूमिका घेतली की मी नायिकेच्या आईची घेतलीच म्हणून समजा.'' अन् सगळ्यांबरोबर तेही हसले.

'दुर्दैवाने ते नाटक झाले नाही. अन् नाटकात कां असेना, त्यांना 'आई' म्हणण्याचा सुयोग मला लाभला नाही.'

म० भा० भोसले यांना शहरी वाङ्मयीन संस्था, वाङ्मयीन व्यवस्था यांविषयी किती रोष होता ते या लेखातून प्रकट होते :

'वाङ्मयसेवेची त्यांना (सामंतांना) फार तळमळ होती. ते शहरात असते तर नावाजलेले साहित्यसेवक म्हणून त्यांचा गौरव होता. पण आडवळणी औदुंबरसारख्या खेड्यात पडल्याने त्यांना पुढे यायला संधी मिळाली नाही. नुकताच प्रसिद्ध होऊ घातलेला त्यांचा एकच कथासंग्रह आहे. (*हिरकणी* : प्रकाशक, चित्रशाळा प्रेस, पुणे.) पण दुर्दैवाने तोही त्यांना पाहू दिला नाही. त्यांच्या या अपुऱ्या इच्छेच्या दृष्टीने पाहिले तर, त्यांना चिरशांती मिळण्याऐवजी पुण्या-मुंबईसारख्या शहरात लगेच पुनर्जन्म मिळावा अन् त्यांच्या हातून व्हायची राहिलेली साहित्यसेवा व्हावी आणि या जन्मातीलच प्रतिभा नि लेखनशैली त्यांना लाभून, त्या साधनांनी ते आम्हांला ओळखले जावेत एवढीच परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.'

म० भा० भोसले ट्रेनिंग कॉलेजच्या निमित्ताने, पुण्यासारख्या वाङ्मयीन आणि सांस्कृतिक चळवळीच्या शहरात दोन वर्षे राहून आले तरी त्यांनी कुठल्याही मोठ्या लेखकाच्या, संस्थेच्या आवर्जून ओळखी काढल्या नाहीत. क्वचित ओळखी झाल्या. त्या वाढवल्या नाहीत. स्वत:चे हितसंबंध जपण्यासाठी अनेक लेखक ज्या चाली करतात त्या त्यांनी कधी केल्या नाहीत. लेखन हे स्वत:च्या योगक्षेमाचे माध्यम मानले नाही. त्यांनी लेखन ही एक पवित्र गोष्ट मानली. त्यासाठी कसल्या क्षुद्र तडजोडी केल्या नाहीत. स्वत:चे लेखन छापण्यासाठी कोणा प्रकाशकाकडे खेटे घातले नाहीत. 'ग्रामीण प्रकाशन संस्था' ही प्रकाशनसंस्था त्यांनी निर्माण करून तिच्याद्वारे आपली पुस्तके महाराष्ट्रातल्या वाचकांपर्यंत पोचवली. त्यांना रसिकमान्यता मिळाली तशीच राजमान्यताही मिळाली.

त्यांच्या *उघड्या जगात* या कादंबरीवर भाऊसाहेब खांडेकरांच्या शिफारशीवरून 'जिवाचा सखा' हा चित्रपट निघाला.

म० भा० भोसले पुण्यात असताना त्यांनी आपल्या एका पुस्तकासाठी 'मी जे लिहिलं' या नावाचे एक आत्मपर लेखन केले. नंतर अशा प्रकारची स्वत:च्या लेखनाचा मागोवा घेणारी अन्य लेखकांची पुष्कळ मनोगते प्रसिद्ध झाली. पण अशा स्वरूपाचे मराठीतले ते अगदी प्रारंभाचे लेखन आहे असे म्हणायला हवे. त्यांनी त्यात आपल्या लेखनाच्या ऊर्मीचा, आपल्याला मिळालेल्या–न मिळालेल्या श्रेयाचा शोध घेतला आहे.

औदुंबरच्या यात्रेत तंबूमधे बसून मी 'जिवाचा सखा' हा चित्रपट पहिल्यांदा पाहिला. 'पटकथा : म० भा० भोसले' अशी रुपेरी मोठी अक्षरे मी पाहिली आणि मला मोठा आनंद झाला. या लेखकाला आपल्या शेजारी सुधांशु यांच्याकडे येता-जाता आपण नेहमी पाहतो. आता या लेखकाला लेखक म्हणून पाहायचं या भावनेनं मी भरून गेलो.

एकदोन दिवसांतच आमच्या गावी–औदुंबरला–भोसले गुरुजी सुधांशु यांच्याकडे आले. लहान तोंडी मोठा घास घेऊन मी त्यांचा 'जिवाचा सखा' चित्रपट पाहिल्याचे सांगितले. त्यांच्यासारखे माझेही नाव रुपेरी पडद्यावर यावे असे मला वाटल्याचेही मी भोसले गुरुजींना सांगितले. भोसले गुरुजी थोडेसे हसले. माझ्या पाठीवर हात ठेवून म्हणाले, ''अरे, तुला असं वाटतं ना, मग तू नक्की लेखक होशील.''

नंतर थोड्याच दिवसांनी 'मनोहर' मासिकात 'रुपेरी पडद्यावर चमकणारा पहिला प्राथमिक शिक्षक' नावाचा भाऊसाहेब खांडेकर यांनी

प्रकाशनविश्व जाहिरात ट्रेसिंग

म० भा० भोसले यांच्यावर लिहिलेला लेख प्रसिद्ध झाला. अंकावर भोसले गुरुजींचे वेधक छायाचित्र. तो अंक अजून माझ्या संग्रही आहे.

काही दिवसांनी म० भा० भोसले यांनी 'कृष्णाकाठचे कवि सुधांशु' या शीर्षकाचा लेख 'मनोहर' मासिकात लिहिला. मुखपृष्ठावर सुधांशु यांचे मोठे छायाचित्र.

सर्व जण 'भोसले गुरुजी' असा उल्लेख करत. मला मात्र लेखकाचे असलेले 'म० भा० भोसले' हेच नाव लिहायला, उच्चारायला आवडे. मी एकदा त्यांना तसे सांगितलेही. त्यावर म० भा० भोसले मला म्हणाले, ''हरकत नाही. आपल्या मनाला आतून जे वाटते तेच राबवावे–तेच खरे.''

म० भा० भोसले आणि कवी सुधांशु यांचे दीर्घ काळापासूनचे सख्य होते. पावसाळ्याचे, महापुराचे काही दिवस सोडले तर म० भा० भोसले अगदी नित्य नेमाने दर शनिवारी कवी सुधांशूंच्याकडे औदुंबरला येत. म० भा० भोसले यांचे वडील औदुंबरच्या दत्ताला दर शनिवारी खेटे घालत. वडील गेल्यानंतर त्यांच्याविषयीच्या कृतज्ञतेने म० भा० भोसले यांनी खेटे अखंड सुरू ठेवले होते. सुधांशु यांच्याकडे काव्य, शास्त्र, विनोद चालत. सुधांशु यांच्या बहुश्रुत आईही त्यात मधून मधून भाग घेत. सुभाषिते पेरलेल्या भाषेत बोलत. चहा, खाणं करत. मीही त्या काव्य-शास्त्र-विनोदाच्या प्रसंगी येऊन थांबे. तिथे चालणारी चर्चा, बोलणी, सुधांशूंनी वाचलेल्या नव्या कविता कानांत साठवून ठेवी. अगदी लहानपणापासूनच मला अक्षरांचा, शब्दांचा छंद होता. आणि इथे तर शब्दांचे भांडारच उघडलेले असे. त्या मोठ्या माणसांच्या बैठकीत मला अटकाव नसे. सुधांशु यांच्या आई मला 'कोथिंबिरीचं पान' म्हणत. म्हणत, ''कोथिंबिरीचं पान एवढंसं असतं. पण त्याला वास, चव किती छान असते. नाही तर एवढं मोठं एरंडाचं पान! त्याला ना चव ना ढव!'' ज्यांना कवितेत, संगीतात, वाङ्मयात, निरनिराळ्या कलांत चव नसते अशा मोठ्या माणसांबद्दल अक्कांचे हे बोलणे असे. मीही तशा वयात कविता, गोष्टी लिहायचा प्रयत्न करू लागलो होतो आणि त्या 'बालसन्मित्र', 'खेळगडी' अशा नियतकालिकांतून छापून येऊ लागल्या होत्या; पण ते माझे चिमुकलेसे जग होते. सुधांशु, म० भा० भोसले यांचे जे शब्दांचे जग होते ते खूपच मोठे होते. मला कळो, न कळो, त्या मोठ्या जगाविषयी कुतूहल वाटत होते. म० भा० भोसले स्वत:चे नवीन लेखन वाचत. ते लिहिलेले कागद त्यांच्याकडून मागून घेऊन मी बघत असे. तसेच, सुधांशु आपल्या कविता वाचत. त्याही मी त्यांच्याकडून घेऊन पुन्हा वाचत राही.

साहित्य वैभव जाहिरात पॉझेटिव्ह

एकदा दिवाळी अंकासाठी म० भा० भोसले यांनी नवी लिहिलेली कथा वाचायला आणली होती. त्या कथेचे नावही आठवते. ते नाव होते, 'अखेरचा उपाय'. ही कथा ऐकण्यासाठी सुधांशु यांनी साहित्य मंडळातल्या आणखी काही सदस्यांना बोलावले होते. त्यांत संपादक बापूराव जोशी होते. बा० ब० नवले होते. राजाराम केशव जोशी होते. यशवंत मद्वाण्णा होते. अशी बरीचशी मंडळी होती. कथा वाचण्याच्या आधी म० भा० भोसले यांनी कोण कोण आले आहे ते पाहिले. माझ्याकडे पाहून म्हटले, ''हा लहान आहे. यानं ही गोष्ट ऐकायला नको.'' मला नवल वाटले. माझ्यापासून लपवून ठेवण्यासारखे काय असेल ते कळेना. मी हिरमुसून बाहेर गेलो. भोसलेंनी ती कथा मोठ्या आवाजात वाचायला सुरुवात केली. पुष्कळ वेळ ते वाचत होते. वाचून संपल्यावर पुष्कळांनी कथा चांगली आहे म्हटले. एवढ्यात संपादक बापूराव जोशी बाहेर आले. त्यांनी मला बघितले. आणि मोठ्या आवाजात मला म्हणाले, ''तू बाहेर उभी राहून कथा ऐकलीस वाटतं!'' मी म्हटले, ''हो.'' त्यांनी मला हाताला धरूनच आत आणले आणि

म० भा० भोसलेंना म्हटले, ''यानं चोरून तुमची कथा ऐकली बघा.'' मला वाटले, ते आता माझ्यावर रागावणार–पण काही नाही. त्यांनी माझ्याकडे थोडेसे हसून बघितले आणि मग ते सगळ्यांना उद्देशून असावे तसे म्हणाले, ''खेड्यात किती जीवनव्यवहार उघड्यावरच चाललेले असतात! इथं लहान मुलांना काय माहीत नसतं? आपण आपल्याला संकोच वाटतो म्हणून काही गोष्टी मुलांपासून दूर ठेवतो. संपूर्ण खेडं ही एक बिनभिंतीची शाळाच असते. तिथं सगळंच काही शिकण्यासाठी उघडं असतं. मुलांना काही सांगायला मला हरकत वाटत नाही.''

आज हे आठवताना म० भा० भोसले किती दूरचा विचार पन्नासएक वर्षे आधीच करत होते हे जाणवते. आज मुलांपासून काही लपवून ठेवू नये असा विचार देशात दृढ होऊ लागला आहे.

म० भा० भोसले सुधांशु यांच्याकडून निघत आणि शेजारी आमच्या घरी येत. माझ्या भावाच्या 'वरदा' या दुकानात सुपाऱ्या घेत. मी कधी औदुंबरला आलेला असलो तर मग त्यांना आत घेऊन येई. खूप बोलत. नाना सामंतांच्या आठवणी काढत. सामंतांचा जन्म आमच्या घरातलाच. आपण वाचलेले, लिहिलेले बोलत. त्यांच्या शब्दांत आर्जव आणि प्रेम पुरेपूर भरलेले असे. कधी माझे एखादे पुस्तक प्रसिद्ध झाले, एखादे पारितोषिक मिळाले तर ते मला आपल्या टपोऱ्या अक्षरांत पत्र लिहीत. आनंद व्यक्त करत. तो त्यांच्या मजवरल्या लोभाचा भाग असे. ते पत्र मला ज्येष्ठ लेखकाकडून मिळालेल्या प्रसादासारखे वाटे.

भोसले गुरुजी हे लेखक आहेत हे समजल्यावर जेव्हा जेव्हा नदीवर जावे तेव्हा तेव्हा त्यांची अधिकच आठवण येई. ईशान्येला त्यांचे कृष्णाकाठी उभे असलेले गाव दिसे. तिथूनच नदी आमच्याकडे येत असे. ते तिथे राहताहेत या जाणिवेने मन भरून येई. त्यांची सगळी पुस्तके मी वेळोवेळी वाचलेली होती. कथा, कादंबरी, नाटक, समीक्षा असे वाङ्मयप्रकार त्यांनी लिहिले. पण त्यांची मराठी रसिकांना प्रामुख्याने ओळख राहिली ती 'कादंबरीकार म० भा० भोसले' अशी. शहरी समीक्षक, वाचक यांच्याविषयी त्यांच्या मनात एक सूक्ष्मसा रोष होता. आपल्याला आपले वाजवी वाङ्मयीन श्रेय त्यांच्याकडून मिळत नाही असे त्यांना वाटे. अनुल्लेखाने आपल्याला वगळले जाते असे त्यांना वाटे. हा रोष कधी कधी 'मौज' साप्ताहिकातून प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या पत्रांतून प्रकट होताना दिसे.

कुसुमावती देशपांडे यांनी मराठी कादंबरीचा आढावा घेणारा एक दीर्घ लेख लिहिला होता. 'सत्यकथे'तून तो प्रसिद्ध झाला होता. त्यात म० भा० भोसले यांच्या *उघड्या जगात* या कादंबरीचा उल्लेख नव्हता. हे म० भा० भोसले यांना फार लागले होते. त्यांनी 'मौज' साप्ताहिकात या संदर्भात पत्र लिहिले होते आणि ते प्रसिद्ध झाले होते. *'उघड्या जगात'* या कादंबरीवर, भाऊसाहेब खांडेकर यांच्या शिफारसीवरून 'जिवाचा सखा' हा तेव्हा गाजलेला चित्रपट निघाला होता. 'मौज' साप्ताहिकापासून अनेक नियतकालिकांतून या कादंबरीवर चांगले अभिप्राय आले होते. मात्र कुसुमावतीबाईंनी ही कादंबरी आपण खेड्यातले लेखक म्हणून दुर्लक्षिली होती अशा आशयाचे दुसरे पत्र म० भा० भोसले यांनी लिहिले आणि तेही 'मौज' साप्ताहिकाने छापले. पण याही पत्राची कसलीही दखल कुसुमावतीबाईंनी घेतली नाही. ही १९५०मधली गोष्ट. नंतर १९७१ साली कविवर्य अनिल आमच्या औदुंबरच्या संमेलनाला आले असता, म० भा० भोसले यांनी त्यांना कसे कुसुमावतीबाईंनी दुर्लक्षिले ते ऐकवले. त्यावर अनिल म्हणाले, ''कुसुमावतीबाई म्हणजे काही शेवटचा शब्द नाही. तुम्ही ते विसरून कां जात नाही?''

म० भा० भोसले आमच्याकडून उठले की थेट दत्तदर्शनाला जात. मग त्यांच्यासाठी खोळंबून राहिलेली नाव पकडत. भोसले गुरुजी येईपर्यंत नाव सुटत नसे. नावाडी त्यांना फार मानत. दत्तू धुमाळ हा यांतला पुष्कळ वर्षे नाव चालवणारा नावाडी.

भोसले गुरुजींना प्रकृतीचे काही त्रास होते. श्वासाचा त्रास होता. आणखी काही व्यथा होत्या. पण त्या सगळ्या, त्यांना कडक पथ्याने, नियमित वागण्याने, आयुर्वेदाच्या उपचारपद्धतीने नियंत्रणाखाली ठेवल्या होत्या. पण त्यांनी लेखन-वाचन आयुष्यभर थांबवले नाही. ऐंशी वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर ते थोडे थोडे थकू लागले होते.

मी त्यांना मधून मधून भेटायला जात असे. कधी एकटा. कधी सहकुटुंब. त्यांच्या लेखन-वाचनाचा वारसा सुनीलने–त्यांच्या नातवाने–चांगला चालवला होता. सांगली 'केसरी'च्या संपादनात काही काळ त्याचा सहभाग होता. तो घरी असला की गुरुजींची भेट अधिक चांगली होई. सुनील जसा आपल्या आजोबांची–म० भा० भोसले यांची–गुणवत्ता जाणत असे तशी इतर कुटुंबीयांनाही त्यांची जाण असे. गुरुजींच्याविषयी त्या सर्वांना अत्यंत आदराची भावना असे. ते सगळे गुरुजींना फार जपत. ते बघून अंत:करण भरून येई. गुरुजींची गुणवत्ता अलीकडे त्यांच्या गावालाही जाणवली. त्यांचा मोठा सत्कार गावाने घडवून आणला. गावभर पताका लावल्या होत्या. रोषणाई केली होती. काही तरुण लेखक, कार्यकर्ते उपस्थित होते. म० भा० भोसले यांच्या नावाने तिथे एका वाचनालयाचा प्रारंभ केला. धनगावच्या त्या दिवशीच्या सोहळ्यासाठी मी आनंदाने उपस्थित होतो–गावाने दिलेले हे श्रेय त्यांना मोठेच मानाचे वाटले होते.

अलीकडे आम्ही कुटुंबीय त्यांना भेटायला गेलो होतो. क्षीण झाले होते. पण सावध होते. सुधांशूंची त्यांनी चौकशी केली. मग म्हणाले, ''आमच्या घराच्या पलीकडचं घर कोणाचं आहे तुम्हांला माहीत आहे का? ते एका मोठ्या माणसाचं घर आहे. नुकतंच त्यांचं नाव, त्यांचा मोठेपणा सर्वांना समजला.''

मी म्हटले, ''नाही. तसा त्यांच्या ओळखीचा, भेटीचा योग कधी आला नाही.''

''या मातीतही, अशा खेड्यातही केवढी मोठी माणसं निर्माण होतात पहा.''

मी म्हटले, ''याचं तुम्ही तर मूर्तिमंत उदाहरण आहांत.''

ते सौम्य हसले. म्हणाले, ''बघा, त्यांना भेटून जा.''

आम्ही उठलो.

शेजारचे घर होते ते, नुकत्याच कोल्हापूरच्या शिवाजी विद्यापीठाच्या कुलगुरुपदी आलेल्या डॉ० माणिकराव साळुंखे यांचे. घरी ते नव्हतेच. आम्ही बाहेरूनच घर बघितले. गुरेढोरे, शेतकऱ्याचा बारदाना दिसत होता. शेतकऱ्याचं घर असावं तसंच दिसत होतं. घर बाहेरून बघितलं आणि परतलो.

कधी कधी बोलताना मी कसा लिहितो, कसं सुचतं ते विचारत. म्हणजे, बघितलेलं, ऐकलेलं, वाचलेलं असतं त्यांतून सुचतं का? की कल्पनेतलं? मग म्हणत, ''लेखन हे स्वप्नासारखं असतं. स्वप्नात जशी झाल्या-न झाल्याची मांडणी कलात्मकपणे होते तशीच लेखनाची.'' त्यांचा 'बरी वाईट स्वप्ने' नावाचा पन्नास वर्षांपूर्वी लिहिलेला एक अप्रकाशित लेख मी वाचला होता. तो अजून माझ्या आठवणीत आहे.

म० भा० भोसले अखंडपणे वाचत, लिहीत होते. त्यांचा हा हुरूप शेवटपर्यंत राहिला, या गोष्टीचा मला फार फार आधार वाटे. वाचले पाहिजे–लिहिले पाहिजे हा त्यांनी घालून दिलेला धडा आहे–तो जागवला पाहिजे अशी जाग म० भा० भोसले यांच्या आठवणीबरोबर नेहमी येते...

मॅजेस्टिक जाहिरात ट्रेसिंग

A-PDF Split DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark

राजर्षी शाहू सिनेट सभागृहात डॉ० अलेक्झांडर यांना धनागरे पुष्पगुच्छ देताना.

भेटी डॉक्टर अलेक्झांडर साहेबांच्या

द० ना० धनागरे

२२ किंवा २३ ऑक्टोबर १९९५ला सकाळी अकरा-साडे-अकराच्या सुमारास आमच्या फोनची घंटा वाजली. त्या वेळी दिवाळी–म्हणजे सणासुदीचे दिवस. आम्ही सगळे गप्पा, फराळाचा आनंद लुटण्यात इतके तल्लीन झालो होतो की फोन घेण्यासाठी कुणीच उठेना. मग मीच फोन घेतला. राजभवन, मुंबईहून कुलपतींचा–म्हणजे राज्यपालांच्या सचिवांचा फोन होता. त्यांनी मला पाठवलेले पत्र मिळालेच असेल या विश्वासाने विचारले : ''मग २६ ऑक्टोबरला तुम्ही राज्यपालांना भेटायला (म्हणजे मुलाखतीला) येत आहांत ना?'' मला ते पत्र तोपर्यंत मिळालेले नव्हते, म्हणून मी ''कशासाठी? कशाबद्दल?'' असा साश्चर्य प्रतिप्रश्न केला तेव्हा सचिव काहीसे हसले. त्यांना वाटले मी वेड पांघरून नाटक करतोय! ''शिवाजी विद्यापीठाच्या कुलगुरुपदासाठी शोध-समितीनं संभाव्य पाच जणांची यादी कुलपतींना पाठवली आहे. त्यांत तुमचं नाव आहे.'' असा नंतर सचिवांनी खुलासा केला.

ह्या घटनेला आता अकरा वर्षे झालीत, पण त्या फोननंतरच्या पुढील पाच वर्षांतील क्षण न् क्षण आज आठवतोय. तेव्हा महाराष्ट्राचे राज्यपाल डॉ० पी० सी० अलेक्झांडर होते–राज्यातील सर्वच (कृषी विद्यापीठे सोडून) विद्यापीठांचे ते कुलपती होते. फोन आला त्याच दिवशी दुपारच्या टपालाने मला राजभवनकडून रीतसर पत्र मिळाले. त्यात 'मी मुलाखतीसाठी यावे' असा उल्लेख नव्हता तर 'आपण भेटायला यावे अशी माननीय कुलपतींनी इच्छा व्यक्त केली आहे' असे सौजन्यशील आमंत्रणच होते. २६ ऑक्टोबरला सकाळी ११ वाजता मी उपस्थित असावे असे अपेक्षित होते. त्याच्या आगेमागे यादीतील इतर चार जणांनाही बोलावले होते.

मी नियोजित वेळी राजभवनवर पोचलो. सकाळी हलका पाऊस पडून गेला होता आणि नंतर पडलेल्या कोवळ्या किरणांमुळे राजभवनमधील हिरवळीतील तृणांकुर चकाकत होते. तीन बाजूंनी सागराने वेढलेली ही राजभवनाची ऐतिहासिक वास्तू मी प्रथमच पाहत होतो. तिथली बाग रंगीबेरंगी फुलांनी सजलेली. तास न् तास बघत राहावे असे ते सौंदर्य. पण कुलपतींना भेटण्याच्या औपचारिकतेमुळे मला त्या बागेत फार काही फिरता, पाहता आले नाही. मी आलोय अशी सूचना सचिवांना दिली त्या वेळी माझ्या आधीच्या इच्छुकाची भेट–मुलाखत सुरू होती.

सचिव श्री० सतीश त्रिपाठींनी माझ्यासाठी चहा मागवला. मी एका वेगळ्या दालनात बसलो होतो, तिथे राजभवनमधला ग्रंथसंग्रह होता. साधारणपणे दहा-पंधरा मिनिटांनंतर मला राज्यपालांच्या दालनाकडे सचिवांनी नेले. द्वारपालाने मी आल्याची सूचना 'दरबारी थाटात' घोषणा करून दिली! तिथून सचिव परत गेले आणि माझी डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांबरोबरची पहिली भेट सुरू झाली.

राज्यपालांच्या दालनातले वातावरण प्रसन्न होते. त्यांनी माझ्याकडे क्षणभर पाहिले आणि लगेच त्यांच्या हातांत असलेल्या माझ्या बायोडेटाची पाने ते चाळू लागले. शोध-समितीला मिळालेला माझा बायोडेटा जरा जुना होता. तो त्यांच्याकडे कुणी पाठवला हे मला माहीत नव्हते. म्हणजे त्यात अलीकडच्या तीन-चार वर्षांमधील तपशील नव्हते. ते तपशील अद्ययावत करून फॅक्सने पाठवावेत असे सचिवांनी सुचवले होते. मात्र मी मुंबईला निघेपर्यंत ते मी करू शकलो नव्हतो. त्यानंतर माझ्या मुलाने ते सर्व संध्याकाळपर्यंत फॅक्स केले होते आणि डॉ० अलेक्झांडरांनी ते कागद काळजीपूर्वक वाचले होते, हे नंतरच्या अर्ध्या-पाऊणतासात माझ्या ध्यानात आले.

राज्यपालपदी त्यांची प्रथम तामिळनाडूत आणि नंतर महाराष्ट्रात नेमणूक होण्यापूर्वी डॉ० अलेक्झांडर यू०के०मध्ये–लंडनला–भारताचे उच्चायुक्त होते. त्यामुळे स्वाभाविकच माझ्या इंग्लंडमधील सव्वातीन वर्षांच्या वास्तव्याबद्दल त्यांनी विचारायला सुरुवात केली. त्यांत ससेक्स विद्यापीठ, ब्रायटन इथे कॉमनवेल्थ स्कॉलरशिप मिळवून मी माझा डी०फिल०चा प्रबंध लिहिला इत्यादी तपशील मी दिला. मग आय०आय०टी० कानपूरसारख्या अभियांत्रिकी शिक्षणासाठी नावाजलेल्या अखिल भारतीय संस्थेत मी नेमके काय, कोणते अभ्यासक्रम शिकवत होतो हे त्यांना जाणून घ्यायचे होते. तो खुलासा मी केल्यानंतर राज्यपाल माझ्या आय०सी०एस०एस०आर० (दिल्ली)च्या सदस्य-सचिव पदावरील कामाच्या अनुभवाकडे वळले. सामाजिक

संशोधनासाठी अर्थसाहाय्य/अनुदान देणे, त्यासाठी ध्येय-धोरण व संशोधन-विषयांबाबत अग्रक्रम ठरवणे, संशोधन-प्रस्तावांची प्राथमिक चाचणी करून नंतर त्यांवर तज्ज्ञांचा अभिप्राय मागवणे, संस्थेच्या कामाचा वार्षिक अहवाल आणि लेखा-परीक्षण अहवाल (H.R.D. मंत्रालयामार्फत) संसदेकडे पाठविणे असे तिथल्या कामांचे स्वरूप होते. ही सगळी माहिती मी त्यांना अधिक खोलात न जाता दिली.

नंतर क्षणभरही अवांतर गोष्टींत वेळ न दवडता त्यांनी माझ्या तोपर्यंतच्या कामाच्या अनुभवातील एका महत्त्वाच्या त्रुटीला हात घातला आणि ते म्हणाले...''हे सर्व ठीक आहे. पण तुम्हांला विद्यापीठाच्या विविध अधिकार मंडळांवर, समित्यांवर काम करण्याचा मुळीच अनुभव नाही. मग तुम्ही एवढ्या मोठ्या विद्यापीठाचा प्रशासकीय डोलारा कसा सांभाळाल? विद्यापीठातील अधिकारमंडळे म्हणजे गटातटांच्या राजकारणाचे आखाडे असतात आणि तुम्ही तर त्याची कधी झलकही पाहिलेली नाही.'' त्यांचे म्हणणे कटुसत्य होते हे खरे. त्या मुलाखतीच्या वेळेपर्यंत मला अध्यापन-संशोधनाच्या क्षेत्रात ३५ वर्षांचा प्रदीर्घ अनुभव होता; पण त्या दरम्यान मी कधी डीन नव्हतो, व्यवस्थापन परिषदेचा सदस्य नव्हतो किंवा सिनेट, फॅकल्टीचा सदस्य नव्हतो. विद्यापीठांतर्गत अधिकार मंडळाची मी एकही निवडणूक लढवलेली नव्हती, हे खरेच.

''ज्याला आपण त्रुटी म्हणता, ते एखाद्याचे बलस्थान असू शकते. गटातटांचे राजकारण करणाऱ्या व्यक्तींची बांधीलकी विद्यापीठाशी कमी आणि आपापल्या गटांचे हितसंबंध जोपासण्याशी अधिक असते. त्यांची निष्ठा विद्यापीठातील शैक्षणिक गुणवत्तेशी आणि निर्णयप्रक्रिया पारदर्शी व निकोप ठेवण्याशी कितपत असते याबद्दल शंका घ्यायला भरपूर वाव आहे! मी जरी विद्यापीठांतर्गत राजकारणात कधी पडलो नसलो तरीही त्यामागील अंत:प्रवाहांचे मी अभ्यासपूर्वक निरीक्षण केले आहे. कोण, कसा वागतो, आपली आधीची भूमिका केव्हा व कां बदलते यांसंबंधी मला थोडी फार जाण आहे. त्यामुळे मी तटस्थपणे निर्णय घेऊन विद्यापीठाचे व्यवस्थापन सांभाळू शकेन असे मला वाटते.''

मोजक्या शब्दांत दिलेले माझे उत्तर कुलपतींना रुचले असावे तरी पण त्याने त्यांचे पूर्ण समाधान झाले नसावे. कारण मी तर्काच्या चौकटीत उत्तर दिले होते, पण त्यांचा प्रश्न प्रत्यक्ष व्यवहारांत येणाऱ्या अडचणींच्या संदर्भात होता. म्हणून कुलपती आपला मुद्दा आता विस्ताराने सांगू लागले : ''हे पहा, दक्षिण महाराष्ट्रात फार मोठे प्रभावशाली राजकारणी आहेत. सहकारी साखर-कारखानदार-सम्राटांची बलाढ्य लॉबी आहे. त्यांच्या शैक्षणिक संस्था आहेत. विनाअनुदान तत्त्वावर सुरू केलेली व्यावसायिक महाविद्यालये आहेत. जे महाराष्ट्राचे सत्ताकारण करतात–चालवतात त्यांचा विद्यापीठात जबरदस्त दबावगट असणारच...''How will you handle these powerful lobbies?'' डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांनी काळजीच्या स्वरांत हा प्रश्न टाकला. ''शिवाय दक्षिण महाराष्ट्रात प्राध्यापक संघटना, विद्यार्थि-संघटनांचेही दबावगट आहेत.'' ही पुष्टी जोडण्यात त्यांचा रोख 'विद्यापीठाचा कारभार म्हणजे शिवधनुष्य आहे' हे सूचित करण्याकडे होता.

त्यावर एक क्षणभर विचार करून मी त्यांना म्हणालो की ''प्रशासन स्वच्छ आणि पारदर्शी ठेवले आणि अधिकार मंडळातील निर्णय सर्वांना सहभागाची संधी देऊन लोकशाही पद्धतीने घेतले तर अशा रस्सीखेचीवर मात करता येऊ शकते. शिवाय मी १९९४चा नवा महाराष्ट्र विद्यापीठ कायदा काळजीपूर्वक वाचलाय. कायदा आणि अधिनियम यांच्या चौकटीत नियमबाह्य वागणाऱ्या संस्थाचालकांना व संघटनांना त्यांची जागा दाखवून देता येते. विद्यापीठ कायद्यातील ९१वे कलम मला चांगले माहीत आहे. विद्यार्थी व प्राध्यापक यांच्याशी तर माझी नाळ जोडलेली आहे. त्यांना माझी ध्येयधोरणे पटवून देण्याची हातोटी माझ्यात निश्चितच आहे.'' माझ्या मांडणीत कुलपती महोदयांना माझा आत्मविश्वास जाणवला असावा, असे मला त्यांच्या मुद्रेकडे पाहून वाटले.

आमचा हा संवाद सुरू असताना वेळेचे भान कुलपतींना होते तसेच मलाही. म्हणूनच उत्तरे देताना मी पाल्हाळ टाळला. तरीदेखील 'यानंतर आता कोणता प्रश्न विचारतील अशी उत्कंठा मला होती. महाभारतात यक्षाने युधिष्ठिराला तीन प्रश्न विचारले होते आणि आपल्या समर्पक उत्तरांनी स्वत:च्या मृत बांधवांना पुनरुज्जीवित केले होते, ही पौराणिक कथा त्या क्षणी मला आठवली. तेवढ्यात डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांनी ''कुलगुरू म्हणून ते पद तुम्ही स्वीकारल्यास विद्यापीठासाठी तुम्ही कोणत्या योजना आखाल?'' असा कठीण प्रश्न विचारला. 'वचने किं दरिद्रता' या न्यायाने अनेक भव्य कल्पना मांडता येतात किंवा आल्या असत्या. पण आपण एका विद्वान, कुशल प्रशासक आणि मुत्सद्दी म्हणून मान्यता लाभलेल्या आणि विशेष म्हणजे विद्यापीठांच्या गरजांची जाण

प्राध्यापकवर्ग व निमंत्रित यांच्या समोर भाषण देताना डॉ० अलेक्झांडर.

विद्यापीठातून निरोप घेऊन परतताना.

असलेल्या अनुभवी राज्यपालांसमोर बसलोत हे ध्यानात ठेवूनच उत्तर देणे मला क्रमप्राप्त होते. आपले पाय जमिनीवर घट्ट रोवून आपण विद्यापीठाच्या भावी वाटचालीचा आलेख मांडतोय हे त्यांना पटणे आवश्यक होते. मी म्हणालो : ''महाराष्ट्रात काही विद्यापीठे त्यांच्या 'प्रादेशिक विद्यापीठ' या प्रतिमेतच आत्मसंतुष्ट आहेत. त्यातून त्यांना प्रथम बाहेर काढले पाहिजे. अखिल भारतीय पातळीवर जर त्यांना मान्यता मिळवायची असेल तर आधी त्या विद्यापीठांच्या पदव्यांची विश्वासार्हता वाढवली पाहिजे. त्यासाठी परीक्षा-यंत्रणेत अनेक सुधारणा गरजेच्या आहेत. सर्वच अभ्यासक्रमांचे नूतनीकरण, त्यांना अद्ययावत करणे, संशोधनाला चालना व प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. शिवाय दक्षिण महाराष्ट्रात समृद्धी आहे. अनेक ग्रामीण संस्था, कारखानदारी, बँका, पतसंस्था, सहकारी सूतगिरण्या, सुपरमार्केट्स आहेत. त्यांच्या वित्तीय व्यवस्थापनाकडे बरेच दुर्लक्ष झालेय. त्यासाठी इन्स्टिट्यूट ऑफ रूरल मॅनेजमेंट, आणंद (गुजराथ) 'IRMA'च्या धर्तीवर शिवाजी विद्यापीठात इन्स्टिट्यूट किंवा पदव्युत्तर विभाग सुरू करण्याचा मी प्रयत्न करीन.''

माझे उत्तर ऐकून, ''पण त्यासाठी तुम्ही निधी (funds) व साधनसामग्री कुठून आणणार?'' असा प्रश्न राज्यपालांनी मला विचारला. मी म्हणालो, ''दक्षिण महाराष्ट्रात आर्थिक समृद्धी आहे. योजना चांगली असेल तर लोकही तिला सकारात्मक प्रतिसाद देतात. निधी उभा करणे इतके अवघड जाणार नाही.''

आता माझ्या भेटीसाठीची निर्धारित वेळ संपत आली असावी. माझा बायोडेटा त्यांनी उजव्या हाताला असलेल्या फाइल्सवर ठेवला. त्यांच्या चेहऱ्यावरील गंभीरपणाच्या छटांची जागा आता जिव्हाळ्याने आणि स्नेहभावनेने घेतली, असे मला जाणवले. ते म्हणाले, ''Well, you are in the right age-group; if appointed you get a full five year term. All right, now do you have to tell me anything?'' या त्यांच्या प्रश्नावर ''नो सर, थँक यू सर'' म्हणून तिथून पळ काढणे माझ्या स्वभावात नव्हते. मिळालेल्या संधीचा उपयोग करून आपणही दोन गोष्टी त्यांना स्पष्ट कराव्या या हेतूने म्हणालो, ''माझ्याबद्दल एक महत्त्वाची माहिती इतरांकडून आपल्याला कळण्याआधी मीच ती सांगू इच्छितो. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाशी घनिष्ट संबंध असलेल्या कुटुंबात माझा जन्म झालाय. माझे वडील प्रांतकार्यवाहसारख्या मोठ्या पदावर होते व गांधीहत्येपासून तर आणीबाणीसंपेपर्यंत तीन वेळा त्यांना कारावासात ठेवले होते.''

मला मधेच थांबवून त्यांनी विचारले, ''तुमचा स्वत:चा कितपत संघाशी संबंध आहे?'' मी म्हणालो, ''नागपुरात कॉलेज शिक्षण सुरू असेपर्यंत माझा संघाशी दैनंदिन संबंध होता. नंतर मात्र व्यवसाय-नोकरीसाठी आग्रा, कानपूर, दिल्ली इत्यादी भ्रमंतीमुळे तसा जवळचा संबंध राहिला नाही.'' त्यावर डॉ० अलेक्झांडरसाहेब म्हणाले, ''Yes, that is obvious from your biodata. Otherwise you would not have been so active in academic research. All right, what is the second thing that you wanted to tell me?''

यानंतरच्या माझ्या उत्तराने समारोप होणार हे लक्षात आले आणि म्हणून विचलित न होता मी त्यांना म्हणालो, ''सर, मी प्राध्यापकी जीवनात समाधानी आहे, तसे मला निवृत्तीचे वेधही लागलेत. पुण्यात मी स्थायिक झालोय. तरी पण आपण जर शिवाजी विद्यापीठाच्या कुलगुरुपदाची जबाबदारी माझ्यावर टाकणार असाल तर मी ते आव्हान स्वीकारायला एका अटीवर तयार आहे. ती अट म्हणजे माझ्या कामात कुणाचाही–म्हणजे राज्यशासनाचा वा राजभवनाचा–हस्तक्षेप होऊ नये.'' माझ्या उत्तरावर ते किंचितसे हसले. कदाचित मी अतिआदर्शवादी आहे अथवा अवास्तव अपेक्षा करतोय असे त्यांना वाटले असावे. आश्चर्य म्हणजे मला निरोप देताना ते खुर्चीतून उठून उभे राहिले आणि त्यांनी माझ्याशी हस्तांदोलन केले. शिष्टाचारा (Protocol) प्रमाणे राज्यपालांनी उठून उभे राहणे अपेक्षित नसते. पण त्यांच्या या एका कृतीने त्यांचे पूर्ण समाधान झाले असे मला वाटले. राज्यपालांची आणि माझी ही भेट इथे संपली.

नंतर माझी निवड झाल्याचे प्रसारमाध्यमांनी ३० ऑक्टोबर १९९५ला संध्याकाळी जाहीर केले. चोवीस तासांत मी सपत्नीक, शिवाजी विद्यापीठाने पाठवलेल्या वाहनाने कोल्हापूरला रवाना झालो आणि १ नोव्हेंबरला पदभार लगेचच स्वीकारला. त्या आधी चार-पाच महिने हंगामी कुलगुरू काम पाहत होते. अनेक प्रकारची कामे, विविध मंडळांच्या व समित्यांच्या बैठकी, सिनेट-व्यवस्थापन परिषदांच्या बैठकीसाठीची तयारी करण्यात वेळ कसा जायचा कळेना. पण काम शिकायलाही मिळाले; तशातच डिसेंबर १९९५मध्ये त्या वर्षीचा 'राजर्षि शाहू पुरस्कार' कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांना जाहीर झाला होता. कुलगुरू (शिवाजी विद्यापीठ) हे शाहू स्मारक ट्रस्टचे पदसिद्ध ट्रस्टी (विश्वस्त) असतात. पुरस्कार वितरण कार्यक्रमासंबंधीच्या पहिल्या बैठकीस मी गेलो. 'प्रकृति-अस्वास्थ्यामुळे 'कुसुमाग्रज पुरस्कार' स्वीकारायला नाशिकहून कोल्हापुरास येऊ शकणार नाहीत' असे कळल्यामुळे मग सर्व विश्वस्तांनी नाशिकला जाऊन तो पुरस्कार त्यांना सन्मानपूर्वक देण्याचे ठरले. हा छोटेखानी सोहळा कुसुमाग्रज प्रतिष्ठानच्या ग्रंथालयात ४०-५० निमंत्रितांच्या उपस्थितीत झाला. त्यासाठी मी व माझी पत्नी २७ डिसेंबरला नाशिकला गेलो होतो. सकाळी तो कार्यक्रम आटोपून दुपारी आम्ही मुंबईला राज्यपालांची भेट घ्यायला गेलो. कोल्हापुरहून निघण्यापूर्वीच वेळ ठरवून घेतली होती.

डिसेंबरचा शेवटचा आठवडा–म्हणजे ख्रिसमस सणाचे दिवस. राजभवनात मी व माझी पत्नी केवळ सदिच्छा भेटीसाठी जात होतो. सणाच्या शुभेच्छा द्याव्यात आणि शिवाजी विद्यापीठात मी रुजू झाल्यापासून महिना-दीडमहिन्यातल्या कामाचा अनुभव कुलपतींना सांगावा एवढाच मर्यादित उद्देश. जाताना आम्ही कुलपती आणि त्यांच्या पत्नी मॅडम अकम्मा अलेक्झांडर यांच्यासाठी दोन मोठे पुष्पगुच्छ घेतले आणि एक मिठाईचे मोठे पॅकेटही. आम्हांला राजभवनावर पोचायला चार-पाच मिनिटे उशीर झाला; कारण मधेच पाऊस सुरू झाला होता. मात्र राज्यपालांच्या अस्वस्थतेचे रूपांतर नाराजीत होण्यापूर्वीच आम्ही त्यांच्या दालनात पोचलो. त्यांनी हसतमुखाने आमचे स्वागत केले. या वेळी आम्ही सोफ्यावर बसलो. मॅडम अकम्मांनी माझ्या पत्नीचा हात धरून स्वत: जवळ सोफ्यावर बसवले. माझे राज्यपालांशी विद्यापीठांतर्गत प्रश्न व समस्यांबाबत बोलणे सुरू होताच मॅडम अकम्मांनी सौ० निशासोबत गप्पा सुरू केल्या. त्यात पहिला–आणि अर्थातच महत्त्वाचा विषय–म्हणजे माझ्या पत्नीने नेसलेल्या बंगलोरी सिल्क साडीचा! साडीचा पोत कसाय, हे हात लावून पाहिल्याशिवाय व कौतुक केल्याशिवाय त्यांना राहवले नाही! राज्यपालांनी मला दक्षिण महाराष्ट्रातील जाती-उपजाती, त्यांची राजकीय समीकरणे इत्यादीबद्दल प्रश्न विचारले. आमची चर्चा जेमतेम दहा-पंधरा मिनिटे झाली, त्या दरम्यान राजभवनमधल्या केटरिंग स्टाफने आम्हांला 'गरम मटर-समोसे, सँडविच आणि बर्फी असा नाश्ता व चहा दिला. या वेळी (पहिल्या भेटीच्या वेळचे दडपण नव्हते.) कुलपती महोदयसुद्धा खूप मोकळेपणाने बोलत होते. त्यांना स्वत:ला महाराष्ट्रातील प्रदेश, जिल्हे, तिथली अर्थव्यवस्था, समाज-रचना तसेच जातीय व राजकीय समीकरणांबद्दल सखोल जाण होती हे मला तीव्रतेने जाणवले. ते म्हणाले : ''Do you know kolhapur is controlled by just two families?'' मला

त्या वाक्याचा बोध चटकन होण्याइतका मी अद्यापि कोल्हापुरात रुळलेलो नव्हतो! मला वाटले, त्या दोन फॅमिलीजपैकी एक श्रीमंत छत्रपती शाहूमहाराजांची असावी. किती बारीकसारीक तपशिलांची नोंद राज्यपाल घेतात याचे मला अप्रूप वाटले. उत्तम प्रशासकाने अष्टावधानी असले पाहिजे हा बोध झाला.

राजभवनातून निरोप घेऊन आम्ही पुण्याकडे परत निघण्यापूर्वी डॉ० अलेक्झांडरसाहेब मला म्हणाले, ''महिन्याभराने आम्ही उभयता (ते व मॅडम अकम्मा) कोल्हापुरात येणार आहोत. कार्यक्रम ठरला की तुम्हांला कळवूच.'' म्हणूनच कोल्हापूरला परतताच मी त्यांना पत्र लिहून त्यांनी एक तास–दीड तास विद्यापीठासाठी वेळ काढावा आणि सर्व प्राध्यापकांसमोर एक उद्‌बोधनपर भाषण द्यावे, अशी विनंती केली.

ते उभयता २४ जानेवारी १९९६रोजी सकाळी शासकीय विमानाने कोल्हापुरात आले. त्या दिवशी संध्याकाळी श्री० शाहू महाराजांच्या थोरल्या चिरंजीवांचा विवाह सोहळा न्यू पॅलेसच्या प्रांगणात होता. या शाही लग्नसमारंभासाठी राज्यपाल व त्यांच्या पत्नीला विशेष निमंत्रण होते. त्यासाठी ते आले होते. मी सकाळी विमानतळावर शिष्टाचार संकेताप्रमाणे गेलो व गुच्छ देऊन त्यांचे स्वागत केले. ते सर्किट हाउसवर थांबले होते. योजल्यानुसार अकरा वाजता सकाळी ते उभयता विद्यापीठात आले. विद्यापीठाच्या बॅ० खर्डेकर ग्रंथालयाची विस्तारित इमारत बांधून तयार झालेली होती तिचे उद्‌घाटन आम्ही राज्यपालांच्या हस्ते करवून घेतले. त्या व भाषणाच्या कार्यक्रमांना विभागीय आयुक्त सुधाकर जोशी व जिल्हाधिकारी वगैरे बरीच मंडळी उपस्थित होती. उद्‌घाटनाची कोनशिला उघडण्यापूर्वी माननीय राज्यपालांना आम्ही नारळ वाढवण्याची विनंती केली. पण सुटात-बुटात असल्याने खाली वाकून नारळ फोडण्याची कल्पना बहुधा त्यांना रुचली नसावी! त्यांनी

ग्रंथालयाच्या विस्तारित इमारतीचे उद्‌घाटन झाल्यानंतर बाहेर पडताना : मॅडम अक्कम्मा, डॉ० अलेक्झांडर, सौ० धनागरे, डॉ० धनागरे.

लगेच सुधाकर जोशींना बोलावून ''You do it'' अशी आज्ञाच दिली. नंतर नव्या इमारतीची नीट पाहणी केली. नंतर त्यांचे भाषण झाले. शाहू सिनेट हॉल गच्च भरला होता. माझ्या प्रास्ताविकात मी विद्यापीठांचा वाढता विस्तार, कॉलेज व विद्यार्थी संख्या व त्यांचा प्रशासकीय यंत्रणेवर

हार्दिक शुभेच्छा!

सौ० प्रतिभा कुलकर्णी ह्यांचे संकलन

विदर्भातील नाटककार

विदर्भातील सुप्रसिद्ध, राज्यपुरस्कारप्राप्त, धडाडीच्या लेखिका, साहित्यभूषण सौ० प्रतिभा कुलकर्णी ह्यांचा 'विदर्भातील नाटककार' हा संकलित संदर्भग्रंथ लवकरच प्रकाशित होत आहे. पृष्ठ अंदाजे ३०० ते ३२५. ह्या ग्रंथास माननीय श्री० राम शेवाळकर, आचार्य श्री० अ० द० वेलणकर व पुण्याचे नाट्यकोशकार डॉ० वि० भा० देशपांडे ह्यांच्या प्रस्तावना आहेत.

ह्या ग्रंथाची प्रकाशनपूर्व सवलतीची किंमत फक्त दोनशे रु० (२००) ठेवलेली आहे. सर्व शाळा, कॉलेज व ग्रंथालयांना संग्रही ठेवण्यायोग्य असा, विदर्भातील नाटककारांवरचा एकमेव ग्रंथ प्रकाशित होत आहे. तरी कृपया खालील पत्त्यावर त्वरित २०० रु० पाठविल्यास आपली प्रत राखून ठेवली जाईल.

शेवटची तारीख : ३० नोव्हेंबर २००६

सौ० प्रतिभा कुलकर्णी ह्यांची ग्रंथसंपदा

२ अंकी नाटक–पुरुषपात्र विरहित : 'मृगजळाच्या मागे'
३ अंकी नाटक : 'कलमी गुलाब'
२ अंकी नाटक : 'झाल' (प्रकाशनाच्या मार्गावर)
तीन एकांकिका–२री आवृत्ती–निर्णय, सँडविच, झुंजुमुंजु झालं.
एकांकिका–'बेघर' (नाट्यदर्पण मुंबई, सतीश दुभाषी एकांकिका स्पर्धा पारितोषिक)
मोठा एकांक–झुंजुमुंजु झालं (महाराष्ट्र राज्य संस्कृती मंडळ पारितोषिक) १९९४
पाच कालदर्शिका व इतर नाटिका
एकांकिका : 'मायग्रेशन' (प्रकाशनाच्या मार्गावर)
कथासंग्रह : १) खडकातील निर्झर २) मायग्रेशन
कवितासंग्रह : अलवार
बडबड गीतसंग्रह–३री आवृत्ती, आवडती गाणी व इतर प्रकाशनाच्या मार्गावर.
संपर्क केल्यास सर्व पुस्तके कमी किंमतीत मिळतील.

पत्ता : सौ० प्रतिभा कुलकर्णी, एस-१८, राणी लक्ष्मीनगर, नागपूर, ४४००२२

पडणारा ताण असे प्रश्न मांडले होते. त्यांनी सर्वच विद्यापीठांमधून 'स्वायत्त (Autonomous) महाविद्यालयांची योजना, जशी तामिळनाडूत राबवली आहे तशी, राबवणे कसे आवश्यक आहे' ह्या विषयावर तयारी करून मुद्देसूद मांडणी केली.

त्याच दिवशी सायंकाळी शाही विवाहसोहळा होता. आम्हांलाही उभयतांना लग्नसमारंभाचे व त्यानंतर रात्री खास निमंत्रितांबरोबर भोजनाचे निमंत्रण होते. माननीय राज्यपाल सपत्नीक स्वतंत्रपणे परस्पर जाणार व आम्ही (मी व माझी पत्नी) त्यांना न्यू पॅलेसवरच भेटायचे असे ठरले खरे. पण तीन-चार हजार निमंत्रितांची गर्दी, तीन वेगवेगळी प्रवेशद्वारे, त्यात खास निमंत्रितांच्या वाहन-तळाची (पार्किंग) सोय कुठे आहे, हे काही माझ्या ड्रायव्हरला नीट समजले नाही. चुकीच्या गेटने आम्ही प्रवेश केल्याने सगळा गोंधळ झाला. आमच्या दोन जागा (खुर्च्या) माननीय कुलपतींच्या बाजूला समोरच्या रांगेत होत्या खऱ्या. मात्र प्रवेशद्वार चुकल्याने गर्दीतून वाट काढत आम्ही काही समोरच्या रांगेपर्यंत पोहचू शकलो नाही. मग आठ-दहा रांगा मागेच कशाबशा दोन खुर्च्या मिळाल्या आणि तिथूनच आम्ही तो शाही विवाहसोहळा पाहिला. राज्यपाल माझ्या 'अनुपस्थिती'ने अस्वस्थ असणार या जाणिवेने मी अस्वस्थ झालो. लग्नसोहळा व भोजन कार्यक्रमांच्या दरम्यान एक सव्वा तासांचा अवधी होता. तेवढ्या वेळात शहरात एका ठिकाणी भेट आटोपून आम्ही परत न्यू पॅलेसवर आलो. या वेळी मात्र ड्रायव्हरने व्ही०आय०पी०साठीचे प्रवेशद्वार नीट शोधून गाडी सरळ पॅलेसच्या पोर्चमध्येच उभी केली.

हजारो निमंत्रितांच्या भोजनाची व्यवस्था बाहेर हिरवळीवर बूफे पद्धतीने, तर पंचवीस-तीस व्ही०आय०पीं०साठी शाही डायनिंग रूममध्ये होती. पोर्चमधूनच एका दरबारी सेवकाने आम्हांला सगळे व्ही०आय०पी० बसले होते त्या दालनाकडे नेले. पण सर्व महिला, राजमाता (शाहू महाराजांच्या मातोश्री) यांना भेटायला म्हणून त्यांच्या दालनात आहेत. तेव्हा मॅडमना इथंच जाऊ द्या.'' असे सेवकाने सांगितल्याने माझी पत्नी त्या दालनात गेली व मला ज्या दालनात राज्यपाल श्रीमंत शाहू महाराजांसोबत बसले होते, तिथे नेण्यात आले. मला पाहताच ''Where were you?'' असे राज्यपालांनी विचारले. पण मी काही सांगण्यापूर्वी ''and where is Mrs. Dhanagare?'' या त्यांच्या प्रश्नात ''मॅडम अकम्मा राज्यपालांसोबत एकट्याच पुरुषांच्या दालनात आहेत, त्यांना कंपनी नको का?'' हे गर्भित होते. ''तुमच्या मिसेस ना ताबडतोब इकडे यायला सांगा'' असे राज्यपालांनी आग्रहाने सुचवले. मी लगेचच सौ० निशाला व्हरांड्यातूनच खुणावून बाहेर बोलावले आणि मॅडम अकम्मा अलेक्झांडर यांच्याजवळ जाऊन बसायला सांगितले. एकंदरच त्या पंचवीस-तीस व्हीआयपीज्मध्ये शिष्टाचारा (protocol)च्या क्रमवारीत राज्यपालांनंतर आमचा नंबर होता हे माझ्या उशिरा ध्यानात आले. या सर्व घटनाक्रमांतून एका गोष्टीची मी नोंद घेतली : 'डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांसारख्या कडक शिस्तीच्या, ज्येष्ठ व अनुभवी प्रशासकाबरोबर काम करायचे असेल तर वेळ कटाक्षाने पाळली पाहिजे. शिष्टाचाराचे पालन करण्यात कुठलीही ढिलाई दिसता कामा नये, आणि मोजक्या शब्दांत आपले म्हणणे मांडण्याची कला अवगत करणे आवश्यक आहे.' राज्यपालांच्या ह्या कोल्हापूर भेटीनंतर मी ही त्रिसूत्री कटाक्षाने पाळू लागलो.

२५ जानेवारीला सकाळीच ते मुंबईस गणतंत्रदिनाच्या शासकीय समारंभासाठी परतायचे होते. ते येताना कोल्हापूर विमानतळावर मी त्यांचे स्वागत केले होतेच. पण राज्यपाल परत जाताना मी पुन: निरोप द्यायला जाणे अपेक्षित नव्हते असे जिल्हाधिकारी कार्यालयाकडून जो कार्यक्रम तपशील आला होता त्यावरून मला वाटले. म्हणून सकाळी दाढी, स्नान इत्यादी उरकून ऑफिसला जायला तयार होत होतो तेवढ्यात मला सर्किट हाउसवरून साडेनऊच्या सुमारास राज्यपालांच्या ए०डी०सीं०चा फोन आला. 'मी तातडीने राज्यपालांना भेटायला यावे' असा निरोप मला मिळाला. 'अर्ध्या तासात गव्हर्नरसाहेबांचा ताफा विमानतळाकडे निघणार आहे' असाही खुलासा त्यांनी केला. मग 'उलट्या दिशेने सर्किट हाउसकडे न जाता वीस मिनिटांत मी विमानतळावरच त्यांना भेटतो' असे सुचवले. ते त्यांनी मान्य केले.

विमानतळावर मी पोचलो आणि दोन-चार मिनिटांतच राज्यपालांचा सात-आठ गाड्यांचा ताफाही तिथे पोचला. ६०-७० मंडळी निरोप द्यायला जमली होती त्यांत मी पुढच्या रांगेत उभा राहिलो. राज्यपालांसोबत आलेले सर्व पाहुणे आधी विमानात बसले. नंतर पोलिस-पथकाने त्यांना मानवंदना दिली. राष्ट्रगीताची धून वाजवली. (त्यावरून पोलिस-बँडही तिथे आला हे मला समजले!) डॉ० अलेक्झांडरसाहेब आता एकटेच विमानाकडे पावले टाकत होते, तेवढ्यात त्यांनी मला खुणेने जवळ बोलावले. विमानाच्या इंजिनांचा घर्रघर्र आवाज सुरू झाला होता. ते म्हणाले : ''You see, it is obvious that you are doing good work. But be careful while dealing with powerful local politicians here. Don't antagonise then and be cautious while taking actions.'' ते नक्की कोणत्या व कोणाच्या संदर्भात बोलत होते आणि मला असा सल्ला कां देत होते हे माझ्या ध्यानात आले, किंवा त्याचा मला अंदाज आला. त्यांना आश्वस्त करण्यासाठी मी म्हणालो : ''Sir, you mean to say that I should not walk into their trap.'' त्यावरून आपण काय सूचित करीत आहांत हे माझ्या ध्यानात आलेय असे राज्यपालांच्या चेहऱ्यावरून जाणवले. ते मोठ्या समाधानी चेहऱ्याने विमानाच्या पायऱ्या चढू लागले.

आदल्या दिवशी रात्री न्यू पॅलेसवरील शाही भोजनाच्या कार्यक्रमापासून सकाळी विमानतळावर राज्यपाल पोचेपर्यंत दरम्यान काय घडले असावे हे मला चार दिवसांनंतर समजले. कारण राजभवनातून सचिवांच्या पत्रासोबत माझ्या विरुद्ध अनेक तक्रारी/आरोप करणारे एक निवेदन माझ्याकडे पाठवण्यात आले आणि त्यावर माझ्या प्रतिक्रिया मागवण्यात आल्या होत्या. त्यावरून शिवाजी विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या महाविद्यालयांच्या संस्थाचालकांचे काही प्रतिनिधी, विशेषत: विनाअनुदान तत्त्वावर सुरू केलेल्या काही व्यावसायिक महाविद्यालयांची मंडळी, काही माजी मंत्री व आमदार आणि त्यांची पाठराखण करणारे काही राजकीय पुढारी २५ जानेवारीला सकाळी नऊ वाजता एक शिष्टमंडळ घेऊन राज्यपालांना सर्किट हाऊसवर भेटले. विमानतळाकडे जाण्याची धावपळ असूनही राज्यपाल त्यांना भेटले. त्या शिष्टमंडळाने माझ्याविरुद्ध तक्रारींचे ते निवेदन सादर केले होते. त्याच संदर्भात डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांनी ('गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार' ह्या भावनेने) विमानतळावर मला सल्ला दिला होता.

तक्रारी, गाऱ्हाणी आणि आरोपांच्या अशा फैरी पुढील पावणेपाच वर्षे सुरूच राहिल्या. त्याच्या तपशिलात जायला नको. मात्र अशी निवेदने राज्यपालांकडे जायची आणि क्षणाचाही विलंब न लावता त्यांचे सचिव ती माझ्याकडे पाठवत असत. त्यांवर तपशीलवार प्रतिक्रिया, खुलासा, पुरावे-आकडेवारी, अधिकार-मंडळांचे ठराव, कायदा व अधिनियमांमधील तरतुदींचा आधार देऊन, उत्तराची तयारी करताना माझी आधी तारांबळ उडायची. पण पुढे मला सराव झाला!

जानेवारी १९९६मधे हे तक्रार-सत्र सुरू होण्याआधी एक महत्त्वाचा आणि धाडसी निर्णय मी घेतला होता. १९९४-९५च्या एम०बी०बी०एस० परीक्षेस बसलेल्या काही विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपत्रिकांवरचे कव्हर काढून

पूर्णपणे नव्याने लिहिलेल्या उत्तरपत्रिकांवर ते कव्हर्स बसवल्याचे निदर्शनास आले होते. परीक्षा नियंत्रकांनी त्यासंबंधीची सर्व कागदपत्रे मला दाखवली होती. परीक्षेतील या गैरव्यवहारात परीक्षाकेंद्राचे 'प्रमुख' नेमलेले दोन प्राध्यापक, काही विद्यार्थी, एका विनाअनुदानित महाविद्यालयातील काही शिक्षकेतर कर्मचारी गुंतलेले आहेत हे स्पष्ट झाले होते. परीक्षेतील गैरव्यवहार हा दखल-पात्र गुन्हा असल्यामुळे माझ्या अनुमतीने विद्यापीठाने संबंधितांविरुद्ध पोलिस-स्टेशनमध्ये २९ डिसेंबर १९९५ रोजी एफ०आय०आर० नोंदवला होता. एवढेच नाही तर या गैरव्यवहाराची चौकशी जिल्हा पोलीस अधीक्षकांकरवी न करता ती क्राइम ब्रँच, मुंबई या सर्वोच्च पातळीवरून व्हावी असे पत्र मी त्या वेळचे डायरेक्टर जनरल ऑफ पोलीस यांना पाठवले होते. शिक्षण-यंत्रणेतील भ्रष्टाचाराला माझे प्रत्युत्तर काय राहणार आहे याचा स्पष्ट इशारा विद्यापीठातील व विद्यापीठाबाहेरील हितसंबंधितांना त्या एका एफ०आय०आर० दाखल करण्याने मिळाला होता. माझ्याविरुद्ध राज्यपालांना सादर केलेल्या निवेदनात एकूण ४२ तक्रारी-आरोप होते. आणि मी केलेल्या कठोर कारवाईचे ते फलित होते हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट होते. मला पदभार स्वीकारून तीन महिनेसुद्धा उलटले नव्हते!

राज्यातील सर्वच विद्यापीठांच्या कुलगुरूंची राज्यपालांशी दरवर्षी भेट होत असे ती कुलगुरू परिषदेच्या वेळी. ही बैठक नेहमीच जुलै-ऑगस्ट महिन्यात पुण्यात होत असे. मान्सून सुरू झाला की कुलपतींचा मुक्काम पुण्यातल्या राजभवनात असायचा. अशी पहिली बैठक जुलै १९९६मध्ये भरली तेव्हा मी उपस्थित होतो. बैठकीचे स्वरूप खूपच औपचारिक असायचे. कुलपतींच्या अध्यक्षतेखाली होणाऱ्या या बैठकीस मुख्यमंत्री, अर्थमंत्री, शिक्षण–उच्च शिक्षणमंत्री आणि त्यांच्या त्यांच्या विभागांचे प्रधान सचिवसुद्धा उपस्थित राहायचे. अजेंड्यावरील विषयासंबंधी चर्चा होत असे. कुणी बोलताना लांबण लावताना दिसला की डॉ० अलेक्झांडरसाहेब मोठ्या सौजन्याने त्याला थांबवून चर्चा पुढे रेटायचे! बैठक दुपारच्या जेवणाच्या आधी संपवण्यावर त्यांचा कटाक्ष असे.

जुलै १९९६मध्ये भरलेल्या कुलगुरुपरिषदे (जे०बी०व्ही०सी०) नंतर दुसऱ्या दिवशी मी पुण्यातच होतो. कारण त्या दिवशी शिवाजी विद्यापीठाच्या प्र-कुलगुरु-पदासाठी मी जी तीन नावे सुचवली होती त्यांना पुण्यातल्या राजभवनात मुलाखतीसाठी बोलावले होते. कुलपतींना त्याबाबत विचारविनिमयाची गरज भासली तर आपण पुण्यात असावे म्हणून मी थांबलो होतो. तीन उमेदवारांपैकी दोघेच उपस्थित होते. मुलाखती दुपारी बारा-साडेबारापर्यंत आटोपल्या वगैरे मला नंतर समजले. बहुधा शनिवारचा दिवस होता. दुपारी जेवण उरकून मी पुणे विद्यापीठात माझ्या पुस्तकांची सारवासारव करण्यासाठी गेलो होतो तर समाजशास्त्र विभागात मला राजभवनमधून फोन आला. 'कुलपतींनी तातडीने भेटायला बोलावलेय' असा निरोप मिळाल्याने मी तडक पुण्यातल्या राजभवनावर गेलो. डॉ० अलेक्झांडरसाहेब त्यांच्या कार्यालयात काम करत होते. त्यांच्या समोर मी जाऊन बसलो. ते आपल्या कामातच गर्क होते. चेहऱ्यावरून ते जरा नाराज वाटत होते. हातातले काम पूर्ण करून नंतर त्यांनी सरळसरळच मला चक्रावून टाकणारा प्रश्न विचारला. ''Tell me, why did you recommend these two gentlemen for Pro. V. C. ship?'' त्या दोघांपैकी राज्यपालांच्या निकषांवर एकही खरा उतरला नव्हता; कारण ज्या स्वरात त्यांनी मला प्रश्न विचारला त्यातून त्यांची नाराजी लक्षात येत होती.

''मी शिवाजी विद्यापीठाच्या चार जिल्ह्यांमधून नाही, 'बाहेरचा' आहे. समाजशास्त्राचा प्राध्यापक. शिवाय दक्षिण महाराष्ट्रातील जातीय समीकरणांमध्ये न बसणारा असल्यामुळे शक्यतोवर प्र-कुलगुरू पदावर तिथली स्थानिक व्यक्ती असावी, जमल्यास ती विज्ञान (सायन्स फॅकल्टी) क्षेत्रातली असावी आणि एखाद्या ग्रामीण महाविद्यालयात प्राचार्य म्हणून काम करण्याचा अनुभव असणारी व्यक्ती असेल तर त्याचा मला फायदा होईल असा विचार करून मी ती नावे सुचवली.'' माझ्या परीने मी पाठविलेल्या उमेदवारांचे समर्थन करू लागलो. ''पण असा नियम कुठे आहे?'' मला थांबवत डॉ० अलेक्झांडरसाहेब म्हणाले : ''हे पहा, प्र-कुलगुरू विद्यापीठात तुमचा सहकारी, नंबर दोनचा उच्चाधिकारी. विद्यापीठ परिसरात अनेक ज्येष्ठ प्राध्यापक-संशोधक असतात त्यांना ज्या व्यक्तीबद्दल आदर–धाक वाटेल अशी व्यक्ती प्र-कुलगुरुपदी हवी. तुम्हांला 'ग्रामीण भागातील प्राचार्यच सुचवा' असे मी कधी सांगितले नाही. त्यांपैकी तुम्हांला कोणीच रुचला नसेल तर विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर विभागातील एखादा प्राध्यापक निवडा.'' आता कुलपतींचा रोष निवळला होता आणि स्वरही! मी परत तीन नावांचे पॅनेल त्यांच्याकडे बायोडेटासह पाठवावे असे त्यांनी सुचवले आणि ही भेट इथेच संपली. जी गोष्ट आवडली नाही त्यावर डॉ० अलेक्झांडरसाहेब तीव्र प्रतिक्रिया दाखवायला जसे मागेपुढे पाहत नसत तसेच सौम्यपणे समजावून सांगून चूक सुधारण्याची संधीही देण्याबाबत मनाचा मोठेपणा दाखवत.

ह्यानंतरच्या डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांशी झालेल्या माझ्या दोन भेटी अगदी वेगळ्या संदर्भात होत्या. त्यांपैकी पहिली भेट जून १९९७ मध्ये मुंबईतील राजभवनातच झाली. शिवाजी विद्यापीठात अनेक वर्षे रोजंदारी (daily wages)वर काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना कायमस्वरूपी नोकरीवर घेण्याचा तातडीचा प्रश्न प्रलंबित होता. असे एकूण १०९ कर्मचारी होते. जवळपास तितकीच तृतीय व चतुर्थ श्रेणींतील पदे रिकामी होती. मात्र राज्यातील आर्थिक अरिष्टामुळे विद्यापीठांना रिक्त पदे भरू दिली जात नव्हती. सोनवणे समितीच्या शिफारशीनुसार शिवाजी विद्यापीठाला तीनशेपन्नास एवढी अधिक पदे मंजूर व्हायला पाहिजे होती. ती मिळणे तर सोडाच, पण मंजूर असलेली रिक्त पदेसुद्धा आम्ही भरू शकत नव्हतो. आंदोलनाला सदैव तत्पर असलेली एक कर्मचारी संघटना मात्र रोजंदारीवरील कर्मचाऱ्यांच्या प्रश्नाबाबत फारशी आग्रही भूमिका घेत नव्हती. या प्रश्नाबद्दल मी राज्यपालांना विस्तृत टिपण पाठवून त्यांची वेळ मागितली आणि प्र-कुलगुरूंना सोबत घेऊन मुंबईला गेलो. आम्ही कुलपतींसमोर सर्व आकडेवारी मांडली. काही रोजंदारीवरील कामगार १४ ते १७ वर्षे सतत काम करत होते; पण नोकरीत कायम झाले नव्हते. त्यांपैकी एक-दोन सेवानिवृत्तीच्या वयाकडे झुकलेले होते; दोन-तीन जणांचे रोजंदारी सेवेत असताना निधन झाले होते. रिक्त पदांचाही तपशील आम्ही डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांना दिला. ''आम्हांला नवीन पदे निर्माण करायची नाहीत, तर मंजूर असलेली पदे जरी आम्ही भरू शकलो तरी विद्यापीठ एका मोठ्या कटकटीच्या प्रश्नातून मुक्त होईल आणि थोडा मोकळा श्वास आम्हांला घेता येईल. नवीन काही काम करून दाखवता येईल.'' माझ्या काहीशा काकुळतीच्या स्वराने राज्यपाल प्रभावित झाले असावेत. या चर्चेच्या वेळी त्यांचे सचिवही उपस्थित होते. डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांना रोजंदारीवरील कामगारांचा प्रश्न सहानुभूतिपूर्वक हस्तक्षेप करण्यायोग्य आहे असे वाटले असावे. ते म्हणाले : ''All right, if you are not demanding additional posts, and if you are certain that existing vacant posts would suffice to accomodate the daily wage labourers, then I would write to the state government.'' त्यांच्या आश्वासनाने 'काम फत्ते झाल्या'चे समाधान घेऊन आम्ही कोल्हापुरात परतलो.

माझ्या आठवणीप्रमाणे ही भेट २६ किंवा २७ जून रोजी झाली होती; आणि आश्चर्य म्हणजे ६/७ जुलै १९९७ला, म्हणजे अवघ्या दहा दिवसांत विद्यापीठातील शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांची रिक्त पदे भरण्याबाबत शासनादेश (जी०आर०) निघाला. एखादा मुद्दा बुद्धिवादाच्या निकषावर पटला तर त्याचा पाठपुरावा राज्यशासनाकडे करायला अलेक्झांडरसाहेब मागेपुढे पाहत नव्हते. मखरात सजवलेल्या मूर्तीप्रमाणे ते फक्त 'राजयोगी' नव्हते. राजभवनातील ऐषारामातसुद्धा संवेदनशील मन माणसाला कसे कर्तव्यनिष्ठ कर्मयोगी बनवते याचे ते उत्तम उदाहरण होते. नंतर रिक्त पदांचे वर्णन, त्यासाठी लागणारी पात्रता–अनुभव, वेतनश्रेणी आणि त्या त्या पदांसाठी रोजंदारीवरील ज्या कामगारांची आम्ही शिफारस करत होतो (कायमस्वरूपी नोकरीत घेण्यासाठी) त्यांची माहिती, तक्ते, आकडेवारी इत्यादी सर्व उच्च व तंत्रशिक्षण विभागाकडे आम्हांला पाठवावे लागले. पुढील कार्यवाहीचा तपशील देणे इथे प्रस्तुत होणार नाही.

जून-जुलै महिन्यांतच माझ्या मनात पुढील वर्षीच्या दीक्षान्त-समारोहासाठी प्रमुख पाहुण्याबद्दलचा विचार सुरू व्हायचा. या बाबत विद्यापीठाच्या व्यवस्थापन परिषदेने मला सर्व अधिकार एक ठराव करून आधीच दिलेले होते. डिसेंबर १९९७ किंवा जानेवारी १९९८- मध्ये त्या वेळचे भारताचे मुख्य निर्वाचन आयुक्त श्री० टी० एन० शेषन कोल्हापुरात काही कार्यक्रमासाठी येणार असल्याचे माझ्या कानांवर आले होते. तेव्हा जमल्यास जानेवारी १९९८च्या कॉन्व्होकेशनला त्यांना दीक्षान्त भाषणासाठी बोलवावे असा मी विचार केला. प्रथेप्रमाणे कुलपतींना आपला मानस कळवायचा आणि त्यांची संमती घेऊन पुढचे पाऊल टाकायचे असते. अनायासे प्रमुख पाहुणा लाभला तर प्रयत्न करून पाहावा असे मी ठरवले. पुन: वेळ मागून मी अलेक्झांडरसाहेबांना भेटलो. त्याच वेळी डॉ० करण सिंग (सध्या राज्यसभा सदस्य) यांच्याशीही माझा पत्रव्यवहार सुरू होता. मी शेषनसाहेबांचे नाव उच्चारताच मला राज्यपालांच्या चेहऱ्यावर विलक्षण अस्वस्थता दिसली. 'डॉ० करण सिंग कोल्हापूरला येण्याला तयार होतील की नाही' याबद्दल राज्यपाल जरा साशंक होते पण 'प्रयत्न करून पहा' म्हणाले. मात्र दुसऱ्या नावाबद्दल फारशी चर्चा करायला ते उत्सुक नव्हते. "I wouldn't advise you to invite him...And even if your Senate decides in his favour, I will veto it" अशा नि:संदिग्ध शब्दांत त्यांनी मला सल्ला दिला. मला काय समजायचे ते मी समजून गेलो! डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांच्या स्वभावात गुळमुळीतपणा अजिबात नव्हता. 'न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्' हे व्यावहारिक सूत्र त्यांना फारसे मान्य नसावे! आपण घेतलेल्या सुस्पष्ट, काहीशा कठोर भूमिकेचे परिणाम सहन करण्याची सिद्धता स्वकर्तृत्वावर उदंड विश्वास असणाऱ्या व्यक्तीच दाखवू शकतात.

पुढे डॉ० करण सिंगांना दीक्षान्त समारंभासाठी बोलावल्याचे मी ठरवले. माझ्या प्रयत्नांना यश मिळाले. २२ जानेवारी १९९८ रोजी माझ्या कुलगुरुपदावरील कार्यकालातला तिसरा दीक्षान्त समारोह ठरला. दिल्लीत पंतप्रधानांचे सचिव म्हणून डॉ० अलेक्झांडर काम करत असताना त्यांचे व डॉ० करण सिंगांचे जवळचे संबंध होते हे मला समजले होते त्यामुळे या कॉन्व्होकेशनला राज्यपालांनीही यावे (म्हणजे त्यांच्या अध्यक्षतेखाली हा समारंभ व्हावा) हा माझा प्रस्तावही मान्य झाला. मात्र मार्च १९९७पासूनच सतत एक कर्मचारी संघटना विद्यापीठात आंदोलन करत होती. कधी घोषणा, कधी सिनेट-बैठकीला घेराओ, कधी व्यवस्थापन परिषदेच्या बैठकीच्या वेळी लाक्षणिक संप, कधी परीक्षेवर बहिष्कार, तर कधी 'नियमानुसार काम' आंदोलन. त्यामुळे २२ जानेवारी १९९८च्या दीक्षान्त समारंभावरसुद्धा बहिष्कार टाकण्यात आला होता. असे असूनही हा समारंभ यशस्वी करण्यासाठी दुसऱ्या एका कर्मचारी संघटनेतील पाच-पन्नास विश्वासार्ह सेवक रात्रंदिवस झटले. मात्र 'वातावरण तापलेले आहे, आंदोलनाचा केव्हाही भडका होऊ शकतो. राज्यपालांनी उपस्थित राहणे धोक्याचे आहे' असा गोपनीय अहवाल जिल्हाधिकाऱ्यांच्या कार्यालयातून राजभवनाकडे गेला असतानासुद्धा डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांनी येण्याचे कबूल केले. त्याप्रमाणे ते कोल्हापुरात आले. त्यांचे विमान येण्यापूर्वीच डॉ० करण सिंगसुद्धा विमानाने पोचले होते. दीक्षान्त समारंभाचा सोहळा अभूतपूर्व असा झाला. सहा-सात हजार निमंत्रितांच्या उपस्थितीत डॉ० करण सिंगही उत्स्फूर्तपणे बोलले. कोल्हापूरच्या श्रीमहालक्ष्मीपासून छत्रपती शिवाजी महाराजांपर्यंत उल्लेख करताना त्यांनी अस्खलित संस्कृत श्लोक समर्पकपणे उद्धृत केले. त्यांचे दीक्षान्त भाषण संपल्यावर टाळ्यांचा कडकडाट थांबता थांबेना. तेव्हा शिष्टाचाराचा संकेत सोडून राज्यपाल स्वत: उठून उभे राहिले, सर्व उपस्थितांना "उभे राहून टाळ्या वाजवा" (Let us give him a standing ovation) असे आवाहन करू लागले. डोळ्यांत साठवून ठेवावे असे ते दृश्य होते. जे आवडले त्याचे भरभरून कौतुक करायचे हा अलेक्झांडरसाहेबांचा सहजभाव मला फार भावला.

दीक्षान्त समारंभानंतर दुसऱ्याच दिवशी (म्हणजे २३ जानेवारी) आंदोलन करणाऱ्या संघटनेच्या प्रतिनिधींशी मी आणि प्रशासनातील इतर अधिकारी अशांची चर्चा ठरली होती. त्याप्रमाणे ती झाली–मात्र दुर्दैवाने तीन तास चाललेल्या चर्चेच्या अखेरच्या टप्प्यात संघटनेचे त्या वेळचे अध्यक्ष श्री० व्ही० आर० पाटील यांना हृदयविकाराचा झटका आला व त्यातच त्यांचे दु:खद निधन झाले. त्यानंतर आंदोलन शमण्याऐवजी अधिकच भडकले. विद्यापीठांतील दैनंदिन कामकाजावर परिणाम होऊ लागला. परीक्षा जवळ येऊन ठेपल्या होत्या. तशातच ९ फेब्रुवारीपासून कर्मचारी संघटनेने बेमुदत संप पुकारला. वेगवेगळ्या मागण्या, आणि आंदोलनाबाबत मी वेळोवेळी राज्यपालांकडे माझा अहवाल पाठवत होतोच. मागण्यांच्या पूर्ततेबद्दल आम्ही काय पावले टाकलीत, काय करणे शक्य आहे, काय आमच्या अधिकारात नाही याची स्पष्ट कल्पना मी त्यांना देत होतोच. परिस्थिती चिघळत चालली होती. तशातच विद्यापीठ अनुदान आयोगाने विद्यापीठाच्या नवव्या पंचवार्षिक योजनांमधील ज्या योजनांसाठी/उपक्रमांसाठी अनुदान दिले होते त्याबद्दल राज्यशासनाची चर्चा करायला म्हणून मंत्रालयात बैठक ठरली. ही बैठकसुद्धा ९ फेब्रुवारी रोजीच होती. त्या दिवशीच बेमुदत संप सुरू होणार असल्याने ती काळजी करतच मी व चार-पाच वरिष्ठ अधिकारी मिळून मुंबईला गेलो.

मंत्रालयात बैठक ठरली होती. विद्यापीठांच्या प्रस्तावित योजनांचे महत्त्व व उपयुक्तता यांबाबत मलाच मांडणी करायची होती. मनावर त्याचेही दडपण असतानाच एका शिपायाने 'कोल्हापूरहून पोलिस-अधीक्षकांचा आपल्यासाठी फोन आलाय' असा तातडीचा निरोप दिला. सकाळी अकराची वेळ होती. कोल्हापुरात विद्यापीठ कर्मचाऱ्यांच्या संपाने काही वेडेवाकडे वळण तर घेतले नाही ना? अशा एक ना अनेक कुशंका मनात येऊ लागल्या. मात्र सुदैवाने तसे काही झाले नव्हते. त्याच सुमारास केंद्रातील भाजपचे तेरा महिने चाललेले आघाडी सरकार कोसळल्यामुळे पुन: लोकसभेची मध्यावधी निवडणूक (मार्च १९९८) जाहीर झाली होती. वेगवेगळ्या पक्षांची राष्ट्रीय स्तरावरील नेतेमंडळी प्रचारार्थ कोल्हापुरात येत होती. त्यांत श्रीमती सोनिया गांधींच्या जाहीर सभेसाठी विद्यापीठाच्या क्रीडा-संकुलाचे मैदान वापरू द्यावे अशा आशयाचे विनंतिपत्र जिल्हा काँग्रेसकडून मला मिळाले होते. मात्र 'आचारसंहिते'च्या बंधनामुळे आम्हांला ते मैदान देता येणार नाही असे

उत्तर मी त्यापूर्वीच पाठवलेले होते. तरीही पण जिल्हा पोलिस अधीक्षक माझ्या चांगले परिचयाचे म्हणून ''मैदान वापरू द्या'' असा शब्द टाकण्यासाठी त्यांचा तो फोन होता. माझा नकार मी त्यांना स्पष्ट शब्दांत सांगितला तेव्हा ते फारच गळ घालू लागले. ''मग तुम्हीच पोलिस-परेड ग्राउंड सोनिया गांधींच्या सभेसाठी कां देत नाही?'' असा प्रतिप्रश्न करून मी त्यांना गप्प बसवले.

ही ९ फेब्रुवारीची गोष्ट. ती सभा बहुधा १४ फेब्रुवारीला व्हायची होती. माझ्या स्पष्ट नकारानेसुद्धा दबावतंत्र तिथे थांबले नाही. कोल्हापुरातील त्या वेळच्या एका माजी मंत्र्याने म्हणा किंवा काही आमदारांनी विद्यापीठाचे मैदान मिळावे यासाठी डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांना साकडे घातलेले होते. कारण पोलिस अधीक्षकांच्या पाठोपाठच राजभवनातून मला फोन आला व तो आम्ही ज्या खोलीत बैठकीची वाट पाहत बसलो होतो तिथेच तो देण्यात आला. पण फक्त कुलपतींचे सचिवच काय ते बोलले. प्रत्यक्ष डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांनी हस्तक्षेप करण्याचे टाळले. ''साहाब (म्हणजे कुलपती) कह रहे हैं की हो सके तो युनिव्हर्सिटी का ग्राउंड सोनिया गांधीके मीटींग के लिए उन लोगों को इस्तेमाल करने दीजिए। लेकिन चैन्सलर साहाबने साफ कह दिया है की इस मामले में धनागरे का निर्णय आखरी होगा।''–राजभवन सचिवांनी हे स्पष्ट केले. नेहरू-गांधी परिवारांशी डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांचे फार घनिष्ट संबंध होते तरीही त्यांनी ''राजकीय/निवडणूक सभेसाठी ग्राउंड द्या'' असा आदेश मला दिला नाही. याचाच अर्थ आमच्या पहिल्या भेटीत मी जी अट राज्यपालांना घातली होती ती त्यांनी कटाक्षाने पाळली होती. त्यांच्याबद्दल मला वाटणारा आदर त्यामुळे द्विगुणितच नव्हे शतगुणित झाला. पुढे आम्ही निवडणूक आचारसंहितेचे कारण पुढे करून सभेसाठी ग्राउंड दिले नाही. असो. पुढे महाराष्ट्रातही सत्तांतर झाले. युतीचे सरकार जाऊन आघाडीचे सरकार आले. 'कुलगुरूंनी ग्राउंड वापरू दिले नाही यात आमचा अपमान झाला' अशी भावना बाळगणारे नेते सत्तेत आले. माझ्याविरुद्ध आंदोलन अखेरच्या वर्षात पराकोटीला जाण्यामागे ते एक कारण होते, असाही काही मित्रांनी अर्थ लावला.

यु०जी०सी०च्या समितीबरोबरची बैठक आटोपायला दुपारचे दोन वाजले. मुंबईत आलोच आहोत तर राज्यपालांची भेट घेऊन शिवाजी विद्यापीठातील आंदोलन व ९ फेब्रुवारीपासून सुरू झालेल्या बेमुदत संपाविषयी त्यांना सर्व कल्पना द्यावी या हेतूने मी राजभवन-सचिवांना फोन केला. पण दुपार ते संध्याकाळपर्यंत राज्यपाल व्यग्र होते. राज्यपाल दुसऱ्याच दिवशी (१० फेब्रुवारी) पुणे विद्यापीठाच्या सुवर्ण महोत्सवाच्या कार्यक्रमासाठी जाणार होते. सर्वच विद्यापीठांच्या कुलगुरूंना त्या सोहळ्यासाठी निमंत्रण गेलेले होते. पुणे मार्गेच आम्ही कोल्हापूरला परत जाणार असल्यामुळे डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांनी पुणे विद्यापीठातल्या कार्यक्रमानंतर मी तिथेच त्यांना चहापानाचे वेळी पाच मिनिटे भेटावे असा पर्याय सचिवांमार्फत सुचवला. मुख्य सोहळ्याचे वेळी मा० राज्यपाल व्यासपीठावर होते तर मी पहिल्या रांगेत इतर निमंत्रित कुलगुरूंसमवेत बसलो होतो. त्यांनी मला पाहिले. मी दुरूनच अभिवादन केले व त्यांनीही प्रतिसाद दिला. मुख्य कार्यक्रमानंतर श्रीज्ञानेश्वर सभागृहात चहापानासाठी काही खास निमंत्रित जमले होते. तिथं सर्वांशी परिचय हस्तांदोलन करत करत डॉ० अलेक्झांडर माझ्यासमोर आले. त्यांना कोल्हापुरातील आंदोलनाचे गांभीर्य ध्यानात आले होते. कारण मी काही सांगण्यापूर्वीच ते म्हणाले : ''If they want to go on strike, let them. You can't help it. You are not responsible for the sudden death of their leader...But you appear to be worried. So, do take care of your health.'' हे म्हणताना धीर

देण्यासाठी त्यांनी माझ्या पाठीवर हात ठेवला. राज्यपाल आपली किती काळजी करतात या जाणिवेने क्षणभर मला गहिवरून आले आणि काहीशा ओलावलेल्या डोळ्यांनीच मी त्या सभागृहातून बाहेर पडलो.

संप एकूण सत्तेचाळीस दिवस सुरू होता. आंदोलनाचे वातावरण निवळण्याची चिन्हे दिसेनात. पण नंतर त्या वेळच्या मुख्यमंत्र्यांच्या मध्यस्थीने संप मागे घेण्यात आला. तरी पण प्रशासनामधला व कर्मचाऱ्यांमधला तणाव कमी होत नव्हता. 'काय नेमके घडलेय, प्रलंबित प्रश्न नेमके कोणते आहेत आणि ही कोंडी कशी दूर करता येईल' यासाठी राज्यपालांनी न्या० शहा (निवृत्त) यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. 'ही माझ्या कार्यपद्धतीवर चौकशी-समिती नेमलीय' असाही आमच्या विरोधकांनी सोईस्करपणे अर्थ लावला. जून १९९८मध्ये या समितीने आपला अहवाल राज्यपालांकडे पाठवला. त्यात ''कर्मचारी, त्यांची संघटना व कुलगुरू यांच्यात सुसंवाद नाही आणि तो घडवून आणावा असा प्रयत्न पुढाकार घेऊन कुलगुरू करताना दिसत नाहीत'' असा अभिप्राय समितीने दिला होता. जून महिन्यात मी १९ दिवस वैद्यकीय रजेवर होतो; कारण पुण्यात माझे एक ऑपरेशन व्हायचे होते. सुटी संपवून मी कोल्हापुरात परतलो तर आधीच लांबणीवर पडलेल्या परीक्षांच्या उत्तर-पत्रिका तपासणीत प्राध्यापक-परीक्षकांनी घिसाडघाई केली असा प्रशासनावर आरोप ठेवून आंदोलन पुनश्च भडकले होते. तशातच जुलै १९९८मध्ये सर्व कुलगुरूंची (राज्यस्तरीय) परिषद पुण्याच्या राजभवनात झाली. तीत मी उपस्थित होतो. त्याच्या दुसऱ्या दिवशी राज्यपालांनी मला भेटीस बोलावले. मी त्यांचे समोर जाऊन बसलो तरी बराच वेळ ते त्यांच्याच कामात गढून गेल्याचे दिसले. माझ्याकडे दृष्टिक्षेपही टाकला नाही. त्यावरून ते काहीसे नाराज झालेत, असे मला जाणवले.

नंतर त्यांनी न्या० शहा समितीच्या अहवालातील पिवळ्या मार्करने रेखित केलेले माझ्या कार्यपद्धतीवर गर्भित टीकाटिप्पणी असणारे वाक्य मला वाचून दाखवले आणि माझ्या प्रतिक्रियेची ते वाट पाहू लागले. आता काही गोष्टी अगदी स्पष्टपणे बोलण्याची वेळ आली होती. आंदोलनामागचे राजकीय प्रवाह, दुखवल्या गेलेल्या हितसंबंधीयांची साखळी (nexus) हे सर्व तर मी स्पष्ट केलेच. शिवाय ''मार्च १९९७ मध्ये झालेल्या सिनेट-बैठकीच्या वेळी घेराव-घोषणा सुरू असताना 'कुलगुरू हटाओ' अशी घोषणा प्रथम करण्यात आली व ती सतत केली जात होती. अशी मागणी करणारांशी मी काय बोलणी करणार? तेव्हा आंदोलकांच्या मागणीवर राज्यपालांनीच विचार करायला हवा.'' माझ्या उत्तरानंतर राज्यपालांचा रोष जरा उतरला. मी मात्र त्याही पुढचे बोलायचे ते बोललोच. ''Inspite of this if you feel that I am a source of embarrassment to you, I would like to step down. Please accept my resignation and relieve me.'' आता त्यांचा नूरच एकदम पालटला. ते म्हणाले, ''नाही, मला तसं सुचवायचं नव्हतं. तुमचा राजीनामा वगैरे हा काही सध्याच्या परिस्थितीवर तोडगा नाही. तुम्हांला मी पदमुक्त केले तर इतरही विद्यापीठात अशी आंदोलनं होतील आणि 'कुलगुरूंना हटवा' अशी मागणी सर्वत्र जोर धरेल. तुम्हीच शिवाजी विद्यापीठातील सर्व परिस्थितीचं निदान केलं आहे आणि तिथल्या चिघळलेल्या परिस्थितीवर तोडगाही तुम्हांलाच काढायचाय.'' राज्यपालांच्या वाक्याने मला आश्वस्त केले. अजूनही त्यांचा माझ्यावरचा विश्वास ढळलेला नाही हेच त्यातून सूचित होत होते. 'तिथल्या परिस्थितीवर' म्हणजे आंदोलकांच्या मागण्या प्रशासनाने केलेली कार्यवाही, पूर्ण न झालेल्या मागण्या व त्याबाबत तुम्ही परत गेल्यावर कोणती पावले उचलणार या बाबतीत एक मुद्देसूद टिपण तुम्ही मला पाठवा'' असे अलेक्झांडरसाहेबांनी मला सुचवले. आठ-दहा दिवसांत ते टिपण पाठवत असल्याचे मी त्यांना सांगितले. कोल्हापूरला परतल्यानंतर मी त्या कामाला लागलो.

एकीकडे माझ्या विरुद्धचे आंदोलन मार्च १९९७पासून पुढे अधिक तीव्र होत होते. तर दुसरीकडे त्याच वेळी राज्यपालांचा माझ्यावरचा विश्वास अधिकाधिक दृढ होत होता. असे संकेत मला अनेकदा मिळाले. माझ्याबद्दलच्या तक्रारी, आरोपपत्रे, निवेदने राजभवनाकडे वारंवार पाठवली जात असत. ती परत माझ्याकडे 'खुलासा' करण्यासाठी राजभवन सचिवालय लगेचच पाठवत असे. त्याच्या उत्तरांचा मसुदा मी स्वत: रात्री उशिरा काम करून तयार करत होतो. ही गोपनीय पत्रे वेळच्या वेळी माझ्याकडून राज्यपालांकडे जात होती. मुख्य म्हणजे पाच वर्षांत अशी अनेक स्पष्टीकरणे मी पाठवली त्यांवर एकदाही राज्यपालांनी पुन: प्रश्न विचारला नाही किंवा अधिक खुलाशासाठी परत माझ्याकडे ती पाठविली नाहीत. त्या सर्वांबाबत माझी भूमिका काय आहे हे त्यांना राजभवनच्या रेकॉर्डसाठी असावे असे वाटत होते. माझ्या स्पष्टीकरणावर त्यांनी नेहमीच समाधान व्यक्त केले. (''तुमच्याविषयी आरोपांच्या व तुमच्या स्पष्टीकरणाच्या फाइल्स खूपच फुगल्यात!'' असे एकदा त्यांनी विनोदाने मला म्हटले होते.)

प्रत्येक कुलगुरू परिषदेतील चर्चेत कोणत्याही विषयावरची चर्चा संपवण्यापूर्वी ''धनागरेंनी हात वर केलाय का'' हे ते पाहायचे. मला माझी मते मांडायला राज्यपालांनी भरपूर संधी दिली. परखड मुद्यांना धरून माझी मांडणी त्यांना आवडत असावी. १९९७ सालच्या कुलगुरू परिषदेत त्या वेळचे पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ० वसंतराव गोवारीकरांनी '१९९४–महाराष्ट्र विद्यापीठ कायद्यातील त्रुटीं'चा मुद्दा उपस्थित केला, पण तो ते विस्ताराने मांडू शकले नाहीत. त्यावरील चर्चेचा समारोप करण्यापूर्वी मी बोलण्यासाठी हात वर केला. तोच मुद्दा घेऊन मी खुलासेवार 'स्टँडिंग कमिटी' आणि तत्सम तरतुदींचा कुलगुरूंच्या कामकाजात कसा अडसर होऊ शकतो हे समजावून सांगितले. त्यावर राज्यपालांनी : ''ठीक आहे...विद्यापीठ कायद्यात दुरुस्त्या (Amendments) सुचवण्यासाठी लवकरच एक समिती नेमली जाईल'' असे आश्वासन दिले. त्या परिषदेनंतर राज्यपालांनी '1994 University Act Amendment Committee' नेमली आणि मलाच त्या समितीचा समन्वयक/अध्यक्ष नेमले. त्या संदर्भात सर्व समिती सदस्यांसोबत त्यांच्याशी चर्चा झाली त्या दरम्यान, ''तुम्हांला काळानुरूप जे बदल आवश्यक वाटतील ते अवश्य सुचवा. मात्र माझ्या (म्हणजे कुलपतींच्या) व राज्यशासनाच्या अधिकारांत कुठलाही बदल करू नका'' असा स्पष्ट शब्दांत सल्ला दिला! त्या बाबतीत समितीने 'जैसे थे' (statusquo) धोरण ठेवणे डोळस शहाणपणाचे राहील हेच ते अप्रत्यक्षपणे सुचवत होते.

पुढे जुलै १९९९मध्ये जी कुलगुरू परिषद पुण्यात झाली त्या वेळी बेल्जियमला आंतरराष्ट्रीय कुलगुरू परिषदेसाठी गेलेलो होतो म्हणून मी उपस्थित नव्हतो. त्या वेळी नागपूर विद्यापीठात इंजिनियरिंग परीक्षेतील गोंधळ, बनावट गुणपत्रिका, त्यामागे असलेला सगळा भ्रष्टाचार उघडकीस आलेला होता. या पार्श्वभूमीवर तिथल्या कुलगुरूंना व प्रकुलगुरूंना राज्यपालांनी ताबडतोब पदमुक्त केले होते. 'कोहचाडे प्रकरण' म्हणून गाजलेल्या त्या गोंधळामुळे एकंदरच परीक्षा यंत्रणेत काय सुधारणा करता येतील इत्यादी उपाय सुचवण्यासाठी राज्यपालांनी तेव्हाचे पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ० निगवेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. मी बैठकीस उपस्थित नसतानाही मला त्या समितीत एक सदस्य म्हणून नेमले गेले. राज्यपालांचा माझ्यावरचा विश्वास बळकट होत असल्याचेच ते द्योतक होते. अशा सर्वच बैठकीत शिवाजी

विद्यापीठाचे कार्यक्षम प्रशासन, परीक्षा संपल्यावर ३० दिवसांत परीक्षांचे निकाल जाहीर करण्याची परंपरा इत्यादींचा ते नेहमी गौरवपूर्ण उल्लेख करायचे. याचे श्रेय विद्यापीठाच्या निष्ठावान कर्मचाऱ्यांना जसे द्यायला हवे तसेच ते प्रारंभापासून पहिले कुलगुरू (कै०) डॉ० अप्पासाहेब पवारांनी जी शिस्तीची घडी बसवून दिली होती तिलाही द्यायला हवे.

कायद्याचे उल्लंघन माझ्याकडून होत नाही, सर्व प्रशासकीय कामकाज कायदा व अधिनियमांच्या चौकटीतच व्हावे असा माझा कटाक्ष असतो याबद्दलही कुलपतींना पुरेपूर खात्री वाटत असावी. एवढेच नाही तर, अधिनियम, अध्यादेश (ordinances) आणि परीक्षाविषयक नियमांची जाण तसेच अद्ययावत माहिती माझ्याकडे नेहमी असते असे त्यांना वाटत असावे. या संदर्भात एक अनुभव सांगण्याजोगा आहे. महाराष्ट्रातल्या एका जुन्या व महत्त्वाच्या विद्यापीठाच्या कुलगुरूंनी एम०डी० परीक्षेचा निकाल जाहीर झाल्यानंतर 'पेपर्स फार कडक तपासले गेलेत' असे वाटल्याने सरसकट सर्वच विद्यार्थ्यांना १५ गुण वाढवून देऊन त्यांना उत्तीर्ण घोषित केले होते. त्या कुलगुरूंनी ही कार्यवाही आपल्या (नसलेल्या) अधिकारात केली होती! मात्र या कृतीवर शैक्षणिक वर्तुळात मोठे वादळ निर्माण झाले. त्या विद्यापीठाच्या अधिकार मंडळाने कुलगुरूंची कार्यवाही नियमबाह्य आहे म्हणून राज्यपालांनी कुलगुरूंना राजीनामा द्यायला लावावा असा दबाव आणला होता. त्या संदर्भात एक दिवस सकाळीच मला राजभवनमधून फोन आला. गुणांत फेरफार करण्याबाबत परीक्षाविषयक अधिनियमांत नेमक्या काय तरतुदी आहेत हे कुलपतींना अधिकृतपणे जाणून घ्यायचे होते. ''धनागरेंना फोन लावा'' असे त्यांनी सचिवांना सांगितले. त्यावर ''स्वत:हून गुण बदलण्याचा अधिकार कुलगुरूंना नाहीच. निकाल जाहीर होण्यापूर्वी 'ग्रेसिंग कमिटी'च्या शिफारसीनुसार एका पेपरात किंवा परीक्षेतील एकूण गुणांत ठरावीक टक्केवारीनेच गुण बदलता येतात. एकदा निकाल जाहीर झाल्यानंतर कुठलाही फेरफार करता येत नाही'' या सर्व तरतुदींची मी सचिवांना कल्पना दिली. त्यावर ''यासंबंधीचे अधिनियम (statutes) शोधून ते लगेच फॅक्सने राजभवनकडे पाठवा'' असे मला सचिवांनी सुचवले. त्यानुसार आम्ही पाठवले. त्या कुलगुरूंची कार्यवाही चुकीची होती हे निखालस सत्य होते. पण या कोंडीतूनसुद्धा राज्यपालांनी मोठ्या तारतम्याने मार्ग काढला. त्या कुलगुरूंना कार्यकाल पूर्ण करू दिला आणि नंतर वादळही शमले.

१९९९च्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात दोनदा सत्तांतर झाले. प्रथम त्या वेळी युती सरकारमधील मुख्यमंत्री मनोहर जोशी यांनी पक्षातील अंतर्गत दबाव आणि कुरबुरींमुळे राजीनामा दिला आणि त्यांच्या जागी नारायण राणे मुख्यमंत्री झाले. पण काही महिन्यांतच त्यांचेही सरकार गडगडले. नव्याने झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत युतीचा पराभव होऊन आघाडीचे सरकार आले. स्वाभाविकच माझ्या विरोधकांच्या आशा फुलू लागल्या आणि मला उप-कुलगुरुपदावरून हटवण्यासाठी आता राजकीय पातळीवर हालचाली सुरू झाल्या होत्या. मात्र स्वत: कुलपती या बदलत्या परिस्थितीवर लक्ष ठेवून होतेच. माझ्या अध्यक्षतेखाली गठित झालेल्या समितीने '१९९४ विद्यापीठ कायद्यात' एकूण ७१ छोट्या-मोठ्या स्वरूपाचे बदल सुचवले होते. ते राज्यशासनाच्या विचाराधीन होतेच. त्यांतील जवळ जवळ ५६-५७ सूचना मंजूर झाल्या खऱ्या. पण समितीच्या अहवालात न सुचवलेली एक दुरुस्ती राज्यशासन करू पाहत होते. कायद्यातील तरतुदींप्रमाणे एखाद्या उप-कुलगुरूंना हटवण्याचा अधिकार कुलपतींना चार परिस्थितींमध्ये दिलेला होता : (१) जर त्या कुलगुरूचे मानसिक संतुलन बिघडले असून वेड लागल्याचे सक्षम न्यायालयाने जाहीर केले; (२) जर कुलगुरूंचे नैतिक अध:पतन (moral turpitude) होऊन त्या बाबतीत एखाद्या दखलपात्र गुन्ह्यात न्यायालयाने त्यांना दोषी ठरवले असेल; (३) जर सक्षम न्यायालयाने कुलगुरूला नादार (insolvent) म्हणून घोषित केले असेल; आणि (४) जर प्रदीर्घ आजार किंवा शारीरिक विकलांगता आल्यामुळे कुलगुरू स्वत:ची कर्तव्ये पार पाडण्याची क्षमता गमावून बसले असतील तरच त्यांना पदावरून कुलपती हटवू शकत होते. (Maharashtra Act No. xxxv of 1994, सेक्शन, १२ (१३) पृष्ठे १७-१८) आता राज्यशासन त्यांत पाचवे कलम समाविष्ट करू पाहत होते. ते म्हणजे '(५) जर एखादा कुलगुरू जाणीवपूर्वक कायद्याचे किंवा शासकीय आदेशांचे उल्लंघन करत असेल आणि त्यामुळे कुलगुरुपदावर त्यांचे कायम राहणे विद्यापीठाच्या व्यापक हिताला बाधा ठरत असेल तर त्यांना हटवण्याचा अधिकार कुलपतींना राहील.' ह्या कलमाप्रमाणे जर राज्य शासनाने (म्हणजे मंत्रिमंडळाने) एखाद्या कुलगुरूंच्या विरोधात ठराव करून त्यांना हटवण्याची शिफारस केली तर ती स्वीकारणे राज्यपालांना बंधनकारक ठरणार होते.

या प्रस्तावित दुरुस्तीमागचा खरा उद्देश अनेक आमदारांना कळून चुकला होता. ३० मार्च २००० रोजी विधानसभेच्या सभागृहात आठ-दहा आमदारांनी अभूतपूर्व गोंधळ घालून माझ्या राजिनाम्याची/चौकशीची मागणी केली. त्यानंतर मुंबईत बरेच लॉबिंगसुद्धा झाले. जुलै २०००च्या पावसाळी अधिवेशनात तर दुरुस्ती विधेयक चर्चेला घेतले गेले आणि आवाजी मतदानाने संमतही केले गेले. पण विधान परिषदेत आघाडी सरकारकडे बहुमत नव्हते. माझ्या समर्थकांची संख्या अधिक होती. त्यामुळे विधेयक फेटाळले जाईल या भीतीने शासनाने अधिवेशनच गुंडाळले! नंतर या विधेयकाबाबत अध्यादेश काढावा असा राज्यपालांवर राजकीय दबाव येत असल्याचे उघडपणे बोलले जात होते. मात्र पाचव्या तरतुदीसह अध्यादेश जारी केला तरीही त्यानंतर ज्या कुलगुरूंच्या नेमणुका होतील त्यांनाच ती दुरुस्ती विधेयकातील तरतूद लागू होईल. आधी नेमल्या गेलेल्या कुलगुरूंना नाही अशी खंबीर भूमिका डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांनी घेतली. परत ते विधेयक आता एकदम नागपूरला नोव्हेंबर महिन्यात होणाऱ्या हिवाळी अधिवेशनातच आणले जाणार होते आणि माझा पाच वर्षांचा कार्यकाल ३१ ऑक्टोबर २००० रोजीच संपणार होता. माझ्या सुदैवाने, आणि कुलपतींच्या भक्कम पाठिंब्यामुळे, शासनाने उगारलेले दुरुस्ती विधेयकाचे–अध्यादेशाचे शस्त्र बोथट झाले होते.

विधान भवनातील या नाट्यमय घडामोडींनंतर माझा कुलगुरु-पदाचा कार्यकाल फक्त सहा-सात महिनेच काय तो राहिला होता. या कालावधीत माझी माननीय कुलपतींशी दोन वेळा भेट झाली. त्यांपैकी पहिली औपचारिक तर दुसरी खासगी–अनौपचारिक स्वरूपाची होती. इन्स्टिट्यूट ऑफ रूरल मॅनेजमेंट (आणंद)च्या धर्तीवर एक पदव्युत्तर विभाग शिवाजी विद्यापीठात सुरू करण्याचा मानस मी राज्यपालांना माझी नेमणूक होण्यापूर्वीच बोलून दाखवला होता. तो मी विसरलो नव्हतो. त्या दृष्टीने माझे प्रयत्न सुरू होतेच. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत यु०जी०सी०ने विद्यापीठाला एकूण १३ नवीन पदे मंजूर केली होती. त्यांतली दोन पदे या नव्या विभागासाठी आम्ही मागून घेतली होती. आता गरज होती ती एका अध्यासनाची–जेणेकरून एका ज्येष्ठ तज्ज्ञाची निवड करून 'प्रोफेसर' पदावर नेमणूक करता येईल. अखेर माझ्या प्रयत्नांना यश आले. दि युनायटेड वेस्टर्न बँकेने शिवाजी विद्यापीठाला पंचेचाळीस लाख रुपयांची भरघोस देणगी त्या अध्यासनासाठी दिली. राज्यपालांच्या हस्ते ती देणगी स्वीकारली जावी अशी त्या बँकेचे चेअरमन श्री० पी० एन० जोशी यांनी गळ घातली. मीही राज्यपालांना विनवणी केली. मात्र हा कार्यक्रम कोल्हापुरात जाहीर स्वरूपात न करता छोट्या प्रमाणात करावा, त्यासाठी त्यांनी महाबळेश्वर येथील त्यांच्या ग्रीष्मकालीन वास्तव्यात २४

मे २००० ही तारीख सुचवली. जेमतेम चाळीस मिनिटांचा वेळ आम्हांला दिला गेला. कार्यक्रमासाठी बँकेचे पंधराएक वरिष्ठ अधिकारी आणि शिवाजी विद्यापीठातून आम्ही आठ-दहा जण एवढेच उपस्थित होतो. महाबळेश्वरमधील राजभवनाच्या दरबार हॉलमध्ये हा अतिशय हृद्य सोहळा झाला. साताऱ्याचे जिल्हाधिकारी, पोलिस अधीक्षक व काही प्रतिष्ठित मंडळी हजर होती.

बँकेचे चेअरमन श्री० जोशींनी सर्वांचे स्वागत केले आणि मी प्रास्ताविक. माझ्या प्रास्ताविक भाषणात 'शिवाजी विद्यापीठानं गेल्या पाच वर्षांत वित्तीय व्यवस्थापनात काटेकोर शिस्त पाळून विद्यापीठाचा राखीव निधी १० कोटींवरून २१ कोटी ८० लाखपर्यंत वाढवला आहे' असा मी मुद्दाम उल्लेख केला. तो एवढ्यासाठी की 'विद्यापीठ फक्त देणग्या मागत सुटत नाही तर स्वप्रयत्नांतून, अंतर्गत खर्चात बचत करूनसुद्धा निधी उभा करत आहे' हेदेखील उपस्थितांना कळावे. राज्यपालांचेही भाषण झाले. मी विद्यापीठाचा राखीव निधी वाढवल्याचा संदर्भ देऊन ते विनोदाने म्हणाले, ''Now Shivaji University is very rich, it can now afford to financial support other universities!'' अलेक्झांडरसाहेब त्या दिवशी फारच चांगल्या 'मूड'मधे होते. कार्यक्रमासाठी चाळीस मिनिटांची वेळच निर्धारित केलेली होती; पण ते खूपच निश्चिंत (रिलॅक्स्ड) होते. कार्यक्रम सव्वातास चालला. बँकेच्या चेअरमननी देणगीचा दिलेला चेक राज्यपालांनी स्वीकारला व अगदी क्षणार्धात माझ्याकडे वळून तो चेक माझ्या स्वाधीन सर्वांसमक्ष केला. 'ग्रामीण बँकिंग, सहकार आणि वित्तीय व्यवस्थापन' या विषयांसाठी हे नवे अध्यासन कार्य करील असे मी तिथेच जाहीर केले. एका अर्थाने पहिल्या भेटीत राज्यपालांना मी जो शब्द दिला होता तो माझ्या परीने पाळला एवढे समाधान मला लाभले.

शेवटची भेट ही माझा कार्यकाल संपण्यापूर्वी निरोप घेण्याच्या उद्देशाने मुंबईतच झाली. आधी वेळ ठरवून घेतली. माझ्या पत्नीसही सोबत घेऊन यावे असे राज्यपालांच्या सचिवांनी सुचवले. त्याप्रमाणे २४ ऑक्टोबरला सकाळी साडेदहा वाजता आम्ही उभयता राजभवनात गेलो. राज्यपालांनी व त्यांच्या पत्नींनी आमचे स्वागत केले. एरव्ही अलेक्झांडरसाहेबांच्या चेहऱ्यावरचा करारीपणा व कडकपणा पाहून कुणाचेही धाबे दणाणेल. बोलताना जेवढ्यास तेवढे हे धोरण. वेळेचे भान ठेवूनच किती विस्ताराने एखादा मुद्दा मांडायचा याचे काटेकोर नियोजन. पण शेवटच्या भेटीत मात्र ''साफल्याचा आनंद व समाधान कुठे साठवू'' असा भाव त्यांच्या चेहऱ्यावरून ओसंडून वाहत होता. ते माझ्याशी आता 'बॉस' म्हणून नाही तर एखाद्या ज्येष्ठ मित्रासारखे वागत-बोलत होते. ते म्हणाले : ''तुमच्या कुलगुरुपदाची पाच वर्षे कशी निघून गेलीत हे कळले नाही. I can't believe you have completed your term. तुम्हांला हटवण्यासाठी माझ्यावर किती राजकीय दडपणं आली याची तुम्ही कल्पनासुद्धा करू शकणार नाही.'' त्यांच्या व माझ्या या वेळच्या संवादातला यापेक्षा अधिक तपशील देणे इथे प्रस्तुत होणार नाही. चहा-फराळ सुरू असताना थोडी थट्टामस्करी करण्याच्या मूडमध्ये ते माझ्या पत्नीला म्हणाले : ''Are you looking forward to going back to Pune or should I give him some extension?'' त्यांनी गंमतीने हा प्रश्न विचारला हे तिच्याही ध्यानात आले; कारण पाच वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर कुठल्याही कुलगुरूला मुदतवाढ देण्याची तरतूद कायद्यात नाही. आम्ही अलेक्झांडरसाहेब व मॅडम अकम्मांसाठी छोट्या भेटवस्तू सोबत नेल्या होत्या, त्याही त्यांनी आनंदाने स्वीकारल्या. एवढेच नाही तर निरोपाच्या ह्या क्षणाचे छायाचित्र असावे म्हणून मी कॅमेरा नेला होता. तर फोटोसाठी आम्ही चौघे उभे राहिलो आणि राज्यपालांनी केटरिंगच्या एका स्टाफरला फोटो घ्यायला सांगितले. राज्यपालांना इतक्या खुषीत मी या आधी कधी पाहिले नव्हते.

कुलगुरुपदावरील पाच वर्षांत डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांशी वारंवार भेटी होणारा मीच एक कुलगुरू होतो. इतर विद्यापीठांच्या कुलगुरूंच्याही त्यांच्याशी गाठीभेटी झाल्या असतील, तिथेही समस्या निर्माण झाल्या असतील. मात्र कोल्हापुरातील माझ्या एकूण वास्तव्यापैकी चार वर्षे तरी समस्या, घोषणा, मागण्या, आंदोलने, निवेदने, माझ्या/विद्यापीठाच्या विरोधात तक्रारी-आरोप, वृत्तपत्रीय भडक मथळे, 'कुलगुरू हटाओ' अशी नारेबाजी, आंदोलनाला एकूणच लागलेले राजकीय वळण यांचे चक्र सातत्याने सुरू राहिले. माझ्यापेक्षा माझ्या पत्नीसाठी हा काळ मोठा क्लेशदायक ठरला. 'आपल्यामुळे तिकडे राजभवनात कुलपतींच्या डोक्यालाही कटकट' असाही विचार मनात येऊन मी अस्वस्थ होत असे. आणि हे जसे खरे तसेच केवळ राज्यपालांच्या विश्वासामुळे आणि निश्चल पाठिंब्यामुळेच मी माझा कार्यकाल पूर्ण करू शकलो हेसुद्धा कुणालाही लक्षात येईल इतक्या खंबीरपणे ते माझ्या पाठीशी उभे राहिले. तसे अलेक्झांडरसाहेब कडक शिस्तीचे, काटेकोर वागणे-बोलणे, त्यांचे सगळे कामच चोख, नियमांबद्दल आग्रही, त्यांच्या करारी स्वभावामुळे सगळेच त्यांना वचकून असायचे. मनाविरुद्ध काही घडले की त्यांना राग येत असे. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील ममत्वापेक्षा काठिण्यच लोकांच्या अधिक परिचयाचे! प्रथमदर्शनी त्यांचा दराराच जाणवायचा. सुरुवातीला 'राजभवनकडून पत्र (निवेदनासह) किंवा फॅक्स आला' असे स्वीय सचिवांनी सांगितले म्हणजे मला थोडा धसका बसायचा. पुढे माझ्या ध्यानात आले की अलेक्झांडरसाहेब शीघ्रकोपी असे नव्हते आणि दीर्घद्वेषीही नव्हते. चांगल्या कामाचे, निर्णयाचे कौतुक हात राखून करत नसत; आणि तत्वनिष्ठ, स्वच्छ, पारदर्शीपणे काम करणाराला कितीही विरोध झाला तरी त्या व्यक्तीची कास ते सोडत नसत. त्यांच्या स्वभावातला जिव्हाळा आणि ममत्व माझ्या वाट्याला भरपूर आले. असे असूनही ह्या थोर व्यक्तीचे अंतरंग मला पूर्णपणे कळलेय, अशी दर्पोक्ती मी टाळेनच.

लहानपणी वाशीमला माझ्या वडिलांनी मला संस्कृत विषयाची शिकवणी लावली होती. १९४५ ते १९४७ ह्या दोन वर्षांतली ही गोष्ट. तेव्हा मी पाचवी-सहावीत शिकत होतो. संस्कृत हा तेव्हा मला शाळेत विषय नव्हता. पण त्यांचे आजोबा (माझे पणजोबा) मोठे नावाजलेले व्युत्पन्न पंडित, संस्कृतचे जाणकार व पुराणिक होते. म्हणून आपल्या मुलांपैकी एकाने तरी संस्कृत चांगले शिकावे यासाठी बाबांनी मला आत्मारामशास्त्री शुक्ल यांच्याकडे दर शनिवारी-रविवारी शिकवणीस पाठवणे सुरू केले. शास्त्रीबोवांनी माझ्याकडून शब्दरूपावली, धातुरूपावली, समासचक्र आणि अमरकोशाचा काही भाग मुखोद्गत करून घेतला; पण त्याबरोबरच आपल्या रसाळ वाणीने मला त्यांनी बरीच सुभाषिते शिकवली. त्यांचा अर्थ खुलवून सांगताना आत्मारामशास्त्री इतके समर्पक दृष्टान्त/उदाहरणे देत असत की आजही ती सुभाषिते माझ्या मनात पक्के घर करून बसलीत. त्यांतले एक आज आठवतेय :

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति।।

'नारळाचे फळ कसे वरून टणक असते. फुटता फुटत नाही. मात्र आतून ते किती कोमल असते आणि रसाळ पाण्याने भरलेले असते' असा शास्त्रीबोवांनी दृष्टान्त दिला होता. डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वात मला हा दृष्टान्त साकार झालाय असे वाटले. कुलपती डॉ० अलेक्झांडरसाहेबांशी माझा पाच वर्षे सतत संपर्क आला. माझ्या आयुष्यातल्या या भाग्ययोगामुळे त्या सुभाषिताचा खरा अर्थ मला आज नीट कळला, असे मी म्हणेन.

नवचैतन्य प्रकाशन

शंकर रामाणी यांचा माझा परिचय मी गोव्यात १९६२मध्ये गेल्यानंतर लगेचच झाला; आणि ते १९८७मध्ये बेळगावला स्थायिक होईपर्यंत सलग टिकला. नंतरही अधूनमधून भेटी व पत्रव्यवहार होता. मधे आमच्यात काही गैरसमज झाल्याने थोडीफार वादळे उठली. गमतीची एक गोष्ट म्हणजे कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजमध्ये असताना ना० सी० फडके यांचे मधले चिरंजीव रविकांत व मी १९५०मध्ये गोवे पाहायला गेलो होतो. अप्पांनीच–ना०सी० फडके यांनी–पणजीचे त्यांचे मित्र व 'कला' मासिकाचे संपादक एफ० बाबूराव आगशीकर यांना पत्र दिले होते. त्यांच्याकडे राहून आम्ही दोघांनी पाच-सहा दिवस गोवे पाहिले होते. त्या वेळचे गोवे अजून माझ्या डोळ्यांपुढे आहे. ते सुंदर, शांत, निवान्त आणि कमालीचे स्वच्छ होते. वास्को तर एखाद्या इंग्लिश खेड्यासारखे वाटले. गोव्यातली देवळे, चर्चेस आणि समुद्रकिनारे, बालकवींच्या कवितेतले सगळीकडे पसरलेले हिरवे हिरवे गार गालिचे यांची मोहिनी त्या वेळी माझ्या मनावर पडली होती. गोव्यात तेव्हा कुणी शंकर रामाणी नावाची व्यक्ती वा कवी आहे आणि तिथे माझ्या आयुष्यातली ३०-३५ वर्षे जाणार आहेत याची त्या वेळी मला पुसटसुद्धा कल्पना नव्हती. पण गोव्यात महाविद्यालये सुरू झाली आणि काहीशा नाइलाजानेच मी मडगावच्या चौगुले महाविद्यालयात रुजू झालो. त्या वेळी तिथे डॉ० सुभाष भेण्डे आणि डॉ० वि० बा० प्रभुदेसाई हे नंतरचे घनिष्ट सहाध्यायी व मित्रही मिळाले. पुढे प्रभुदेसाई नागपूर विद्यापीठात गेले आणि मी चौगुलेमध्ये स्थिर झालो. गोव्याचा माणूस नागपूरला आणि महाराष्ट्रातल्या कोल्हापूरचा माणूस गोव्याला कर्मभूमी मानतो याचीही गंमत वाटली. गोव्यात आल्याआल्याच शंकर रामाणी या कवीचा मला शोध लागला. 'गोमंतक साहित्य सेवक मंडळ' ही गोव्याची १९२८ मध्ये स्थापना झालेली जुनी संस्था नव्याने कात टाकत होती. तिच्या कुठल्या तरी कार्यक्रमाला रामाणी आले होते. मी त्या वेळी 'सत्यकथे'त व 'मौज' साप्ताहिकात 'चावटी' करत होतो. रामाणींना 'सत्यकथा-मौज' परिवाराचे अप्रूप फार. किंबहुना त्यांत लिहिणारे तेच त्यांना आपले सकळ-सोयरे वाटत. इतरांना ते दूर ठेवत. ''मी सहसा कुणाला आपणहून भेटायला जात नाही. पण तुम्ही 'सत्यकथे'त लिहिता म्हणून...'' असे त्यांचे पहिल्या भेटीतलेच वाक्य सर्व काही सांगून गेले. त्या भेटीतच आमचे तंबोरे जुळले.

१९६२ ते १९७५ हा तेरा वर्षांचा काळ हा गोव्यातील मराठी साहित्य, भाषा व संस्कृती यांचा सुवर्णकाळ होता. कोकणीच्या चळवळीने अद्याप तेवढा जोर धरलेला नव्हता. 'ओपिनियन पोल', 'विलीनीकरण' अद्याप दूर होते. 'गोमंतक'चे दुसरे संपादक माधव गडकरी, महाराष्ट्र परिचय केंद्राचे प्रभाकर भुसारी, डॉ० गं० ब० ग्रामोपाध्ये, 'गोमंतक'चे पहिले संपादक दादासाहेब सातोस्कर, साहित्य व संगीतप्रेमी रसिक डॉ० साबळे, केणी, प्राचार्य द० म० वाघ, कथाकार जयवंतराव सरदेसाई इत्यादी विविध क्षेत्रांतील व्यक्तींमुळे गोव्यात मराठी उपक्रमांना व कार्यक्रमांना विलक्षण बहर आला होता. आकाशवाणीवरही बाकीबाब बोरकर, सीताकांत लाड व वसंत माने यांच्यासारखे नामवंत आले होते. त्यामुळे व्याख्याने, नाटके, चर्चासत्रे, कथाकथने, शिबिरे यांना बहर आला होता. या निमित्ताने वसंत बापट, वा० ल० कुलकर्णी, शांता शेळके, व० पु० काळे यांसारखे नामवंत साहित्यिक गोव्यात येत होते. १९६४मध्ये गोव्यात कुसुमाग्रजांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाला तर अख्खा महाराष्ट्र लोटला होता. गोव्यात एक साहित्यिक व सांस्कृतिक वाङ्मयीन पर्यावरण निर्माण झाले होते.

नवल म्हणजे या सर्व गदारोळात रामाणी कुठेच नव्हते! म्हणजे फारसे गुंतलेले नव्हते. पणजीच्या 'रिव्हर नॅव्हिगेशन' ऑफिसात ते काम करत होते. ऑफिसातल्या फायलींतूनच त्यांना कविता 'येत' होत्या. कविता 'लिहिणे' हा शब्दप्रयोग त्यांना अमान्य होता. पुढे गोव्यात पु० शि० रेगे प्राचार्य म्हणून आणि प्रा० नरेश कवडी माझे सहकारी म्हणून आल्यावर रामाणींना आणखी दोन समानधर्मे मिळाले. मधु मंगेश कर्णिकही त्याच वेळी गोवा शासनाच्या सेवेत होते. रामाणींची ओळख झाल्यावर ते एखाद्या शनिवारी माझ्याकडे येत व रविवारी संध्याकाळी पणजीला परत जात. येताना नवी 'आलेली' कविता बरोबर असेच किंवा कधी त्याच प्रकारे माझ्या पणजीला फेऱ्या होत. 'सत्यकथे'तील साहित्यावर अन्य लेखक-कवींवर आमची खूप चर्चा होई. एक गोष्ट माझ्या पत्नीला अजूनही आठवते. ती म्हणजे आमच्याकडे येताना रामाणी न चुकता तिच्यासाठी जायांच्या फुलांची वेणी घेऊन येत. आम्हांला पुढे मुले झाल्यावर त्यात मग बिस्किटांच्या पुड्यांची भर पडली. मुलांत ते रमत. 'अजित आणि चारू/आले मला मारू' अशी त्या दोघांवर त्यांनी एक कविताही केलेली आठवते.

आमच्या गप्पा साहित्यासंबंधीच असत. विशेषत: कवितेसंबंधी. राजकीय घटना, महागाई, पगार, डाळ, तांदूळ, साखरेचे भाव असले विषय चुकूनही कधी बोलण्यात येत नसत. त्यांनी जन्मभर कवितेचाच ध्यास घेतला. साहित्यावर बोलायला कुणीच नाही अशी त्यांची त्या वेळची घुसमट होती. घरातही तसे वातावरण नव्हते. म्हणून ते ऑफिस सुटल्यानंतर घरी न जाता परस्पर फिरायला जात. मिरामार-दोना पावलांपर्यंत एकटेच भटकणे हा त्यांचा छंद होता. पण रेगे, कवडी आल्यावर आणि आकाशवाणीवर बोरकर, लाड, माने आल्यावर त्यांची ही घुसमट काहीशी कमी झाली. १९७३ मध्ये पणजीला मी मुंबई विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर केंद्रात आल्यावर तर आमच्या जवळ जवळ रोजच भेटी होत. पणजीत आमच्याकडे खूप लेखक, कवी, कथाकार येत. त्या वेळी मी त्यांना आवर्जून आमच्याकडे चहाला, पार्टीला बोलवत असे. पण त्यात ते फारसे रमत नसत. एखाद्याशी सूर जुळला तर त्यांना गप्पा मारण्याचा मूड येई. द० ग० गोडसे, कथाकार शांताराम अशा काही मोजक्या मंडळींत ते रमत. कधी बोरकरांची गाठ पडे. अशाच एका भेटीत र० कृ० जोशींच्या कवितेतील प्रयोगाबद्दलची चर्चा झाल्याचे मला आठवते. (ती मी माझ्या एका पुस्तकात दिली आहे.) र०कृं०नी केवळ विरामचिन्हेच असलेली एक कविता 'सत्यकथे'त लिहिली होती. त्यावर बोरकर जाम चिडले होते. पाडगावकरांच्या वात्रटिकाही त्यांना आवडत नव्हत्या. रामाणींनी एकदा अनिलांच्या 'दशपदी'वर सविस्तर चर्चा केलेली मला आठवते.

मात्र रामाणी यांना सलग असे कुणी जिवश्चकंठश्च मित्र नव्हते. त्या त्या वेळी काही मित्र त्यांच्याजवळ आले व दुरावलेही. त्यांत कोकणी व मराठीप्रेमी होते. त्यांचा पत्रव्यवहार मात्र खूप मोठा होता. त्यांचे 'सुप्रीम कोर्ट' म्हणजे श्री० पु० भागवत. (त्यांचा फोटोही त्यांच्या घरात लावलेला होता. जयवंत दळवी मिस्किलपणे त्या फोटोला नमस्कार करत. आणि पुढे जी०ए०.) त्यांची पत्रे आली की ते आनंदून जात. रामाणींची काही लोकांशी विरोधी मैत्रीही होती. त्यांतले एक र० वि० पंडित. आपल्याला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळण्यात ते आड येतात असे त्यांना वाटत होते. रामाणी हा मराठी कवी. त्याला कोकणी कवितेचा पुरस्कार कशाला द्यायचा असेही काहींचे मत होते. त्यामुळे त्यांना तो मिळाला, पण खूप उशिरा. त्यामुळेही त्यांच्या मनात बराच कडवटपणा होता. अकादमी पुरस्कार त्यांच्या मराठी कवितेला मिळाला नाही हीही एक सल होतीच.

तसे रामाणी एकाकी होते. स्वत:च्याच कोशात राहणारे होते. कवितेसाठी त्यांना खूप सोसावे लागले होते. त्यांचे वडील व थोरले बंधू यांच्याशी त्यांचे संबंध काहीसे दुराव्याचेच होते. त्याबद्दल ते कधी तरी बोलून दाखवत. वयाच्या १४व्या वर्षी आपल्याला कवितेने पहिला दंश

केला, असे ते सांगत. त्यांची कविता 'किर्लोस्कर'मध्ये आली आणि त्यांना त्या वेळी तिचे मानधन म्हणून मनिऑर्डरने आठ आणे मिळाले! ते जेव्हा मिळाले तेव्हा ''तू आज आमच्या घराण्याची अब्रू घालविलीस'' असे वडील त्यांच्यावर कडाडल्याचे ते सांगत. 'कविता लिहिणं म्हणजे भिकार लक्षण' असे त्यांचे मत होते. रामाणींचे शिक्षणातले अपयशही त्याला कारण होते. 'किर्लोस्कर'च्या अंकावर त्या काळात जी मुखपृष्ठे येत त्यांवरच्या स्त्रियांच्या कपाळावरची बारीक टिकली त्यांच्या वडिलांना खपत नसे. ते ती लाल शाईने मोठी करत असल्याचे त्यांनी मला सांगितले होते. आपल्या घरातील संगीताच्या जुन्या दुर्मीळ रेकॉर्ड्स रामाणींनी सीताकांत लाडांना देऊन टाकल्या, हेही त्यांच्या मोठ्या बंधूंना आवडले नव्हते. एकूण घरात ते व्यवहारशून्य ठरले होते. पत्नीचा जीवघेणा आजार हाही रामाणींना त्यांच्या कोशात अधिक खोलवर ओढत होता. अशा वेळी त्यांचा आधार कविताच होती. ते त्यांचे अपर दैवत. 'आव्हे मारिया' या दीर्घ कवितेत त्यांचे बरेच आत्मचरित्र आले आहे. त्यावरून त्यांच्या जीवनातील एकाकीपणावर, व्यथांवर प्रकाश पडतो. मात्र सर्व बोलून टाकण्याचा, सांगण्याचा त्यांचा स्वभाव नव्हता. मलाही ते काहीसे त्यांच्या सलगपणे नव्हे तर तुकड्या-तुकड्यांनीच समजले. कविता हाच त्यांचा खरा विसावा होता. आधार होता. 'मी आणि माझा नाऱ्या' हे त्यांचे आवडते शब्द असत.

कौटुंबिक कटू अनुभव गवतासारखे उदंड वाढलेले, नियतीने कठोरपणे खिळेठोक केलेली आणि ते सहन करून अपरिहार्यपणे आयुष्य जगण्याची सक्ती झालेली. अशा परिस्थितीत कविता त्यांच्या आयुष्याला डसली आणि गरुडगतीने पुढे झेपावली. तिने त्यांचे समग्र आयुष्य जणू पिंजून काढले. पण तोच आधार अतुलनीय ठरला. 'तमाच्या तळाशी दिवे लागल्या'चा साक्षात्कार त्यांना कवितेनेच दिला. ''ऐन बहरातच मी ग भोवल्या उन्हाच्या धगधगत्या बागा'' असे आर्त उत्कट हृद्‌गत त्यांनी व्यक्त केले आहे. कवितेमुळे ही भिंगुळवाणी अवस्था त्यांनी अनुभवली आणि तिनेच त्यांना सावरले. निवृत्तिनंतरही 'तीन उन्हाचे दगड ठेवुनी आज रांधले जिणे' याबरोबरच 'चढणीच्या घाटा अंत नाही' हेही त्यांनी अनुभवले. म्हणून 'एकट्याचे गाणे/एकल्याने गावे/परक्याचे नाणे/खरे खोटे' ही जाणीवही त्यांना अखेरपर्यंत व्यापून राहिली. ''माझी कविता म्हणजे माझं वैयक्तिक जीवन आहे. मी स्वत:लाच कवितेत शोधत राहिलो. खोलवरच्या बुजल्या जखमा, दु:ख, आयुष्याकडं कुतूहलानं पाहणारं मन...माझी वैयक्तिक भूमिकाच कवितेत आहे'' असं त्यांनी एका मुलाखतीत म्हटले आहे. ''कवी हा व्यवहारापुरता जगातल्या घटकांशी संबंधित असतो. नाही तर तो एकटाच असतो. त्याचा एकटेपणा इतरांनी त्याच्या कवितेतून शोधायचा असतो.'' असे त्यांनी पुढे म्हटले आहे. ''कवितेत विचारपूर्वकता आली, की कविता संपली. तिच्यातला स्वर कळणं महत्त्वाचं. तो ठरवून काढता येत नाही'' असं ते म्हणत.

रामाणींच्या मराठी कवितेचा खरा विकास त्यांच्या *आभाळवाटा ते गर्भागार* पर्यंत झाला. त्यापूर्वीची त्यांची कविता अनुकरणातून आलेली होती व तिच्याबद्दल त्यांना बोलणे फारसे आवडत नव्हते. *आभाळवाटा ते पालाण* पर्यंत त्यांची कविता कशी वाढली याचा मी अगदी जवळून साक्षी आहे. *आभाळवाटा* मधील कवितांची निवड याबद्दलची आमची चर्चा, ते हस्तलिखित घेऊन मुंबईला हॉटेलात एकत्र राहणं, श्री०पुं०शी त्याबद्दलची आमची झालेली चर्चा आजही मला कालपरवा घडली असावी इतकी ताजी आठवते. त्यातील कवितांबद्दल, तिच्यातील बदलांबद्दल अनेक पत्रे आम्ही एकमेकांना लिहिली. ती मी ठेवली असती तर रामाणींच्या कवितेतील परिष्करणावर खूप मोलाचा प्रकाश पडला असता. त्यांची कविता आधी येई. उत्तराला वेळ झाला, की स्मरणपत्र येई. मग त्याआधी कवितेतला बदल ते कार्डावर कळवत. कित्येकदा तो

आठवणीतले रामाणी

प्रल्हाद वडेर

बदल रद्द करून मूळचाच शब्द ठेवला असल्याचे त्यांचे तातडीचे तिसरे पत्र येई. उत्तराला वेळ होऊन चालत नसे. त्यांच्या पत्रव्यवहारातील वेगाशी जमवून घेणे कधी कधी मला कठीण होई व त्यामुळे त्यांचा रागही ओढवून घ्यावा लागे. हा रामाणींचा अनुभव द० ग० गोडसे यांच्या-सारख्यांनाही आला. स्वत:चे पूर्ण समाधान होईतोपर्यंत ते अस्वस्थ असत. संग्रहात घेतानाही ते कवितेत बदल करत.

पु० शि० रेगे गोव्यात आल्यावर दोन वर्षे ते पणजीच्या कॉमर्स कॉलेजात व नंतरच्या दोन वर्षांत आमच्या 'चौगुले'मध्ये प्राचार्य होते. ते गोव्यात असताना त्यांनी खूप चांगल्या कविता लिहिल्या. त्यांच्या शांतादुर्गेनेही त्यांना स्फूर्ती दिली. मात्र ते गोव्यात फारसे रमले नाहीत. रेगे-रामाणी संबंध तसे स्नेहाचे होते. पण कवी, व्यक्ती आणि 'बॉस' म्हणून रेगे यांची वेगवेगळी रूपे मला जाणवली. रामाणी मराठी कवितेत कोकणी शब्द आणतात (अस्कड, उटंगार इत्यादी) याबद्दल रेगे कधी बोलताना नापसंती दाखवत. पुढे तेच आपल्या कवितेत 'बाहेर-भीतर' असे शब्द वापरू लागले. त्यावरून रामाणी त्यांना छेडत. रेग्यांचा एक विशेष म्हणजे त्यांना आपल्याहून कुणी उत्तम कविता लिहितो असे म्हटले तर ते नाराज होत. मला किंवा रामाणींना त्यांच्यासमोर मर्ढेकरांचा उल्लेख टाळावा लागे. मर्ढेकर हे नवकवी म्हणून त्यांना मान्य नव्हते. 'आपणच नवकवी. आपणच प्रयोग केले आहेत' असे ते म्हणत. बाकीबाबांची एकसष्टी साजरी होते, पण आपल्यालाही साठ वर्षे झाली आहेत याची कुणी दखल घेत नाही ही त्यांची खंत ते बोलून दाखवत. ते मित्र म्हणून चांगले पण 'बॅड बॉस' होते हा अनुभव मलाही आला. रामाणीही ऑफिसात 'बॅड बॉस' म्हणूनच प्रसिद्ध होते. दोघेही ब्यूरॉक्रसीत पुरते मुरलेले. त्याचा तो परिणाम होता. ते ऑफिसात वेळ संपल्यावरही बराच वेळ बसतात अशी त्यांच्या स्टाफची तक्रार असे. दस्तयेवस्कीच्या 'Notes from the Dead'मधल्या वेड्यांशी आपल्या स्टाफमधल्या काहींचे साम्य असल्याचे ते गमतीने बोलून दाखवत. पण ते निरपेक्षपणे अनेकांना मदतही करत. त्यांच्या खात्यातल्या बोटीवरच्या जाहिरातदाराला त्यांनी सर्व खाचाखोचा असलेला नुकसान भरपाईचा एक 'ड्राफ्ट' करून दिला होता. अपेक्षितपणे भरपाई मिळाल्यावर ''तुम्हांला काय हवं?'' असं एजंटानं विचारल्यावर रामाणींनी त्यांच्याकडे काय मागावे? त्या वेळी गोव्यात 'ओल्ड मास्टर्स'ची पेंटिंग छापलेली कॅलेंडर्स येत. ती त्यांनी फक्त मागितली. तेव्हा ते अवाक झाले! त्यांच्या एका न्हाव्याने त्याच्या दुकानातले रेंब्राचे पेंटिंग असणारे कॅलेंडरवरचे चित्र त्यांना द्यायचे कबूल केले होते. पण महिना संपल्यावर त्याने त्या चित्राला दाढीचा ब्रश पुसल्याचे पाहून ते त्याच्यावर किती भडकले होते ते मी पाहिले होते. संगीत त्यांना आवडत होते. खुर्चीत बसल्यावर ते अचानक बोटांनी ताल धरत. आकाशवाणीवर त्या वेळी पुन्नस्वामींचे गोटुवाद्यम कधीकधी लावले जाई. ते त्यांनी इतके आत्मसात केले होते, की ते 'कोण वाजवतंय?' असं विचारायला त्यांचे शेजारी एकदा आल्याचे त्यांनी मला सांगितले. संगीत, फुले, अत्तर, उत्कृष्ट चित्रे यांत रामाणींना खूप रस होता. तसेच उत्तम पुस्तकांतही. काही पोतुगीज कवी त्यांचे आवडते होते. त्यांच्याकडे मराठीतल्या बहुतेक सर्व उत्कृष्ट कवींचे संग्रह होते. त्यांतल्या अनेकांशी त्यांचा पत्रव्यवहार होता. आरती प्रभूंमध्ये त्यांना समानधर्मा भेटला.

रेगे व रामाणी एकमेकांना आपल्या कविता दाखवत. रेगे इतरांचे फारसे काही वाचत नसत. एकदा त्यांच्याकडे परीक्षक म्हणून बरीच कवितांची पुस्तके आली. तर ती त्यांनी रामाणींना देऊन त्यांनीच निवड करायला सांगितल्याचा प्रसंग माझ्यासमोरच घडला. रामाणींनी मात्र अगदी मान मोडून ती काळजीपूर्वक वाचली! अशा बाबतीत रामाणी कधी कामचुकारपणा करत नसत. कुठलीही गोष्ट ते कमालीच्या गांभीर्याने घेत व इतरांकडून त्यांची तीच अपेक्षा असे.

रामाणींचा व दा० अ० कारे यांचा घनिष्ट परिचय व पत्रव्यवहार होता. बहुतेक दर शनिवारी पहिल्यांदा वास्कोहून व नंतर पणजीहून रामाणी कारे यांच्याकडे जात. पुढे कारे आपल्या छापखान्याच्या व्यापात गुंतले. त्यांनी कवितालेखनही जवळजवळ सोडले. मग रामाणी माझ्याकडे यायला लागले. कारे यांची त्यांना आलेली काही पत्रे आजही माझ्याकडे आहेत. १९५७मध्ये रामाणींनी त्यांच्याकडे आपल्या ११ कविता पाठवल्या. आपल्या कवितांचा कस जाणून घ्यायला ते उत्सुक होते. कारे यांनी काही अडचणीमुळे त्यांना उत्तर पाठवायला तब्बल पाच महिने घेतले. 'काव्यप्रांतात मी प्रगतिपथावर आहे किंवा नाही इतकेच मला तुमच्याकडून मन:पूर्वक कळायला हवे' असे त्यांनी काऱ्यांना ३१-१-५७च्या पत्रात लिहिले होते : 'तुमची कविता निश्चित प्रगतिपथावर आहे' अशी ग्वाही त्यांनी दिली आहे. तुमच्यावर पूर्वसुरींच्या कवितेची पडलेली छाप स्पष्ट किंवा अस्पष्ट प्रतिबिंब अलीकडे दिसत असे, ते आता दिसत नाही असेही त्यांनी लिहिले आहे. 'या कवितांतून विचारगर्भ अशी जीवनाची जाणीव नाहीच; पण त्याची नुसती चाहूल तुम्हांला जाणवली तर मी स्वत:ला धन्य समजेन!' असे रामाणींनी त्या ११ कविता पाठवताना म्हटले होते. त्यावर कवितेतील विचारगर्भता, वैचारिकता, परतत्त्वाचा स्पर्श वगैरेंची चर्चा करून कारे यांनी त्यांचा एक दोष सांगताना म्हटले होते की, 'तुमच्या कवितेत बहुत करून जीवनाची क्षणचित्रे किंवा ओझरती दर्शने आढळतात आणि ही प्रवृत्ती या ११ कवितांत बळावलेली दिसते. तुमच्या कवितेतील उणीव म्हणून नव्हे, तर तुमच्या कवितेची प्रवृत्ती कोणती हे त्यावरून दिसून येते. काळोखात वीज चमकली म्हणजे विस्तीर्ण भूभाग क्षणमात्र उजळलेला दिसतो. त्याप्रमाणे क्षणचित्रांतही कित्येकदा विशाल जीवनपटाचे ओझरते दर्शन घडते. शिवाय अलीकडील नवकाव्यातही क्षणचित्रांना विशेष महत्त्व आले आहे,' असे म्हणून काऱ्यांनी रामाणींच्या कवितेतील लघुता किंवा त्रुटितता, उत्कटतेचा काहीसा अभाव (भडकपणा या अर्थी नव्हे) असे काही दोष पत्रात दाखवले आहेत.

कारे-रामाणी पत्रव्यवहारातून दोघांच्या काव्यदृष्टीवर काहीसा प्रकाश पडतो. २७-१०-५७ रोजी रामाणींनी कारे यांना पाठवलेल्या एका कवितेच्या संदर्भात ते म्हणतात, की 'त्यांना ती सरस वाटली. चांदण्यातील सृष्टीच्या दर्शनाने मनाला येणारी तारुण्यसुलभ धुंदी तुमच्या कवितेत पाहावयाला मिळते. पण ऐन तारुण्यात काव्यलेखनाच्या सुरुवातीला तुम्ही ज्या दृष्टिकोणातून किंवा ज्या भूमिकेवरून ती कविता लिहिली असती त्यापेक्षा निराळे असे काही त्या कवितेत दिसत नाही. ही गोष्ट समीक्षकाच्या नजरेने पाहिल्यावर लक्षात येते...आज तुमचे जे व्यक्तिमत्त्व आहे ते तुमच्या वाङ्मयकृतीमागे उभे असलेले दिसावे अशी अपेक्षा रसिकाने केली तर ते साहजिक किंबहुना योग्यच नव्हे का? काव्याला खरे महत्त्व येते ते व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक आविष्कार या नात्यानेच.' रामाणी यांची कविता त्यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व घेऊन कशी पुढे विकसली हे त्यांच्या *गर्भागार* पर्यंत प्रवासावरून लक्षात येते.

आणखी एक गोष्ट कारे यांनी त्यांच्या लक्षात आणून दिली आहे. ती केवळ रामाणींच्याच नव्हे, तर एकूण मराठी कवितेबाबतही लक्षणीय वाटले. रामाणी नाद, रंग, स्पर्श इत्यादी संवेदनांच्या प्रतिमांची सर्रास अदलाबदल करतात. ती कितपत योग्य आहे याचा विचार करण्याचे त्यांनी त्यांना सुचवले आहे. पुढे रा० श्री० जोगांनीही हाच मुद्दा १९४५ नंतरच्या मराठी कवितेबद्दल मांडल्याचे आठवते. आज तर ते मराठी कवितेचे व्यवच्छेदक लक्षणच ठरले आहे. रामाणींतही ते आहे.

अर्थात रामाणींना कारेंचा हा अभिप्राय आवडला नाही. 'माझ्या कवितेत, विशेषत: रचनेच्या बाबतीत जो बदल (मूळ शब्द

'अदलाबदल' असा होता.) आढळला तो जाणीवपूर्वक केलेला नाही हे मुद्दाम स्पष्ट करत आहे' असे रामाणी यांनी त्यांना लिहिले. तर 'आपण फक्त एका कवितेतला ('चंद्रगौर विश्व') बाबतीत तो झालेला नसून तो त्या आधीपासूनच सुरू आहे व आपण फक्त निरनिराळ्या ज्ञानेंद्रियांचे विषय असे जे अनुभव त्यांच्यासंबंधीच्या प्रतिमांची अदलाबदल केलेली अलीकडच्या अनेक कवितांत (तुमच्या व इतरांच्या) आढळते. तिच्यासंबंधी लिहिले आहे' असा कारे यांनी खुलासा केला आहे.

कारे यांनी आणखी एका पत्रात म्हटले आहे की 'कित्येकदा कवीला आपल्या मनातले अमूर्त कवितेत कितपत 'मूर्त' झालेले आहे याचा अंदाज बरोबर घेता येत नाही किंवा मनातले 'अमूर्त' पूर्णत्वाने मूर्त झाले नसतानाही ते तसे झाल्याचा भास होतो. अशा वेळी त्याला आपली शंकाकुलता घालवण्यासाठी सहृदय रसिकाची प्रतिक्रिया अजमावणे हाच एक मार्ग राहतो.'

मे १९६४मध्ये मडगाव येथे मराठी साहित्य संमेलन भरले (तेव्हा महामंडळ स्थापन झाले नव्हते.) तेव्हा बाकीबाब बोरकर आणि रामाणी या दोघांनीही निरनिराळ्या कारणांमुळे त्यातील कविसंमेलनात भाग घेतला नाही. त्यातून त्यांच्या स्वभावावर प्रकाश पडतो. त्यांपैकी रामाणी यांना निमंत्रण ऐन वेळी मिळाले म्हणून ते गेले नाहीत, तर बोरकरांनी आपल्याला निमंत्रणच नव्हते असे म्हटले. बोरकरांना आयोजकांनी त्यांचे सहकार्य मागितले होते व निमंत्रणही पाठवले होते. पण त्यांनी आपली पुतणी की कुणी तरी आफ्रिकेला जायची असल्याने आपण त्या वेळी पुण्या-मुंबईकडे जाणार असल्याने कविसंमेलनात भाग घेण्याबद्दल असमर्थता दाखवली होती. बोरकरांनी नेहमीच गोमंतकीय मराठी साहित्य संमेलनातही कधी भाग घेतला नाही. त्यांना जेव्हा अध्यक्ष करण्याचे ठरले तेव्हा त्यांनी ज्येष्ठत्वाचे निमित्त सांगून जो मान बा० द० सातोस्करांना दिला. तर रामाणींनी उशिरा आमंत्रण मिळाल्याचे कारे यांना खोचकपणे लिहून मडगावच्या संमेलनात साहित्य वजा करून इतर सर्व काही होते असा शेरा मारला. मग 'संमेलनातील कवी, परिसंवाद, कविसंमेलन काय होते?' असे विचारून कारे यांनी चोख उत्तरही दिले. साहित्य संमेलनात रामाणी रमत नव्हते. कवितेचे सादरीकरणही त्यांना जमत नव्हते आणि कविता ऐकण्यापेक्षा वाचून ती समजते असे त्यांचे ठाम मत होते. छोट्या समूहातच ते रमत. पण मराठी साहित्यविश्वात कुठे काय चालले आहे यावर जी० ए० प्रमाणेच त्यांचेही बारीक लक्ष असे. आणि त्यावर ते सतत आपली तिरकस प्रतिक्रिया व्यक्त करत असत.

आभाळवाटा नंतर १९७९मध्ये रामाणींचा *पालाण* हा संग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यावर बा० भ० बोरकर व कारे यांनी सविस्तर अभिप्राय लिहून त्यांचे कौतुक केले; ती पत्रे आजही वाचनीय आहेत.

कारे व रामाणी यांना मराठी समीक्षकांची काही विधाने व प्रवृत्ती खटकत. 'ठोकून देतो ऐसाजे' अशी त्यांची ते थट्टा करत. मराठी समीक्षक आपली विधाने अभ्यासान्ती करत नाहीत असे ते म्हणत. त्यातील त्यांचा एक आक्षेप म्हणजे बोरकरांच्या कवितेवर लिहिताना 'पोर्तुगीज लॅटिन कल्चर'चा समीक्षकांनी केलेला सतत उल्लेख त्यांना फार उथळपणाचा वाटे. बोरकरांवरच्या लॅटिन कल्चरची छाप म्हणजे नेमके काय हे त्यांना माहीत आहे काय? अशी विधाने ऐकून आपल्याला मौज वाटते, असे दोघेही म्हणत. अशी विधाने सांगोवांगीवर आधारलेली व खोल अभ्यासावर आधारित नसतात असे त्यांचे मत. अशा वेळी रामाणी व त्यांचे मित्र पांडुरंग भांगी यांना तुम्हीच ते काम कां करत नाही असा असा आग्रह मी करत असे. पण त्यांनी ते कधी मनावर घेतले नाही

डायमंड पब्लिकेशन्स ट्रेसिंग

आणि मराठी समीक्षकांवर ताशेरे मारणेही रामाणींनी थांबवले नाही.

प्रा० द० भि० कुळकर्णी यांनी 'कवितारती'च्या एका अंकात (बहुधा दिवाळी १९९०) मर्ढेकरांची 'पिपात मेले ओल्या उंदिर'ही कविता महानगरीतल्या सामान्य माणसांवर नसून ती खंदकात मरून पडलेल्या सैनिकांवर आहे असे म्हटले होते. ती वाचल्यावर त्यांनी मला १७-१०-९०च्या पत्रात लिहिले की, 'या कवितेचे रसग्रहण सैनिकांना सोडाच, पण उंदरांना ते जिवंत व सुशिक्षित झाले तरी त्यांनाही मुळीच आवडणार नाही.' द० भिं०ची विधाने चमत्कारिक वाटतात. मर्ढेकरांच्या बाबतीत तर 'गेला कवीश्वर सुटला बिचारा' असंच म्हणावं लागेल. सध्याच्या विज्ञान-युगात सामान्य माणूस किती अगतिक दिसला/झालाय याचं प्रतीक म्हणजे ती कविता असे त्या वेळी वाटले. आजही तेच वाटते.' द०भिं०चा सैनिकाच्या प्रतीकातला तो अर्थ लावणे कुणाला तसे पटणारे नव्हतेच.

मर्ढेकरांची कविता रामाणींना आवडत होती. त्यांच्या 'थांब उद्याचे माउली' या कवितेसंदर्भात त्यांनी त्यांना काही शंका विचारल्या होत्या. त्यातील स्त्रीचे प्रतीक तिच्या गरोदरपणामुळे बेढब झालेल्या शरीराचे वाटत नाही काय अशी काहीशी ती शंका होती. विशेष म्हणजे मर्ढेकरांनी त्यांच्या पत्राला उत्तर पाठवून तिच्यातील स्त्रीची गरोदरपणातली अवस्था अगदी दोनतीन महिन्यांचीच असल्याची व ती बेढब नसल्याचा खुलासा केला होता. ते पत्र नंतर कुठे तरी हरवले. त्याची खंत मर्ढेकरांचा विषय आला की रामाणी नेहमी बोलून दाखवत.

कारे यांच्याशी रामाणी यांचा १९४३ ते १९६० असा अठरा वर्षे जवळचा संबंध आला होता. काऱ्यांचे मराठीबरोबर इंग्रजी व पोर्तुगीज कवितांचे वाचन चांगलेच होते. पण रामाणींना त्यांच्या काही गोष्टी खटकतही होत्या. कवितेची जडणघडण, तिचा आशय, आविष्कार व अभिव्यक्ती या अत्यावश्यक बाबतींत त्यांचे विषय व विचार बरेचसे मोरोपंती थाटाचे होते असे रामाणींना वाटे. 'चांगली/उत्तम कविता एखाद्या जहाज बांधणीसारखी असावी' असे काऱ्यांचे आवडते मत होते. परिणामी 'नन्दादीप'मधली त्यांची कविता, काही अपवाद वगळता रामाणींना निष्कर्षवजा वाटे. त्यांना मर्ढेकर, रेगे, करंदीकर यांच्या कविता अजिबात आवडत नसत हेही रामाणींना मुळीच आवडण्यासारखे नव्हते. (गंमत अशी, की रामाणी एकदा करंदीकरांकडे गेले असताना ''रामाणी, तुमची कविता मला भावत नाही'' असे करंदीकरांनी म्हणे त्यांना आपल्या कोकणी स्पष्टपणाने सांगितले होते; अशी रामाणींचीच आठवण आहे.) कारे आपली मते नम्रपणे पण ठामपणे सांगत. त्यांची 'संगीत परिणती' ही कविता त्यांच्या जहाजबांधणीच्या सिद्धांतामुळे 'धृपदा'तच संपते असे रामाणी म्हणत. रविकिरण मंडळातील अनेकांच्या कविताही अशाच धृपदातच संपतात. तिचे तोंड तेवढे गोड असते असे रामाणी म्हणत. रामाणींप्रमाणेच बाकीबाबही 'काऱ्यांना प्रतिभेचे देणे फारसे नव्हते' असे खासगीत सांगत. 'कविता म्हणजे बळेबळे अंगात अवसर आल्याप्रमाणे बडबडण्याचा प्रकार नव्हे. श्री०पुं०ना विचारा!' असे मला रामाणींनी बेळगावहून १८-४-९७च्या पत्रात लिहिले होते.

बेळगावला कृ० ब० निकुंब, इंदिराबाई यांच्याकडे ते सुरुवातीला बऱ्याच वेळा जात. तसे त्यांचे तिथे इतरांशी कुणाशी सूर जुळले नसावेत. पण पुढे ते जाणे-येणेही कमी झाले. याचे एक कारण त्यांना निकुंबही मोरोपंती वृत्तीचे वाटायचे. ते रामाणींना त्यांच्या कवितेतील प्रत्येक प्रतिमेचा अर्थ विचारत व ते त्यांना आवडत नसे. निकुंब त्यांना थोडेसे रा० श्री० जोगांसारखे मुख्यार्थाची कैफियतवाले वाटत. निकुंब प्राध्यापक असल्याने कवितेतील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ कळणे त्यांना महत्त्वाचे वाटत असावे. (नाही तर विद्यार्थ्यांनी विचारले तर काय सांगणार! उलट रामाणी कवितेतल्या दुर्बोधतेलाही काहीसे मानणारे. 'A poem should not mean, but be' या इलियटच्या उक्तीवर ठाम विश्वास असणारे...इंदिराबाईही रामाणींना आपल्यावरची, कवितेवरची टीका आवडत नसल्याचा आपला अनुभव प्रत्यक्ष भेटीत सांगत. त्यामुळे रामाणींनी त्यांच्याकडे जाणेच बंद केले. गेले तर फक्त अभिनंदन करण्यासाठी. पुरस्कार वगैरे मिळाल्यावर.

निकुंबांबद्दल १७-७-२०००च्या पत्रात रामाणी म्हणतात की, ''*उज्ज्वला* नंतर हळूहळू त्यांची कविता मावळत गेली. ते जास्त पढीक वृत्तीचे झाले. प्राध्यापकी त्यांच्यात मुरू लागली आणि कविता ठरवून लिहिल्यासारखी ते लिहू लागले. 'ऐलावल्या सागरी ये गूढ आता शांतता' असं लिहिणारे निकुंब अस्तंगतच झाले.''

२००२च्या बेळगावच्या अ० भा० मराठी साहित्य संमेलनाकडे रामाणी फिरकलेही नसते. पण तिथल्या आयोजकांनी शेवटच्या दिवशी त्यांच्या सत्काराचा घाट घातल्याने तो त्यांना टाळता आला नाही. तरीही ते बेळगावचे साहित्य संमेलन हे तेलातुपाच्या व्यापाऱ्यांचे विलिनीकरणाचा साहित्यबाह्य दर्प येणारे संमेलन होते असे त्यांनी मला ९-१०-२०००च्या पत्रात लिहिले आहे. अनिल अवचट यांची प्रकट मुलाखत व सौ० दीपा कार्लेकरांचे गायन हेच त्यांना आवडलेले कार्यक्रम. कविसंमेलनात ते नव्हतेच. शेवटच्या दिवशी प्रत्येक साहित्यिकाला बेळगाव सोडण्याची घाई झाल्याने कुणाला भेटता आले नाही व आपण निराश झालो असे त्यांनी लिहिले आहे. पण रामाणींनी कुणाला भेटण्याचा प्रयत्न केला होता का, याबद्दल मला शंका आहे. तो त्यांचा स्वभावच नव्हता. 'येथील हवामान तूर्त तरी निरुत्साही आहे. मी स्वत: फारसा कुणात मिसळत नाही. 'मी न येथे ना तिथे; मी कोणत्या यात्रेतला' हेच अजून मला कळलेले नाही' असे शेवटी त्यांनी वरील पत्रात म्हटले आहे.

इंदिराबाई १२-७-२००० रोजी गेल्यावर त्यांनी त्यांच्या *रंगबावरी* संग्रहावर अशोक जैनांच्या आग्रहावरून महाराष्ट्र टाइम्समध्ये एक लेख लिहिला. पण तो इतर फालतू कविता व मजकुरामुळे थोडा कापला गेला याची तीव्र खंत मला आलेल्या पत्रात व्यक्त झाली आहे. तो लेख मला आवडल्याचे कळवल्यावर आपणांस आनंद झाल्याचे ३-८-२०००च्या पत्रात आहे. त्यातच त्यांनी म्हटले आहे की *बाहुल्या*नंतर इंदिराबाईंच्या कवितेतील उत्कटता हळूहळू मावळत गेली. कवितेच्या आशयात त्यांनी विविधता आणण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मूळची धग लोप पावली हे सत्य अनेकांना जाणवले. या काळात रामाणींना स्वत: सोडून इतर कुणाचीच कविता आवडत नव्हती. दरवर्षी 'मौज' दिवाळी अंकातील आपलीच कविता चांगली आहे, असे ते म्हणत.

साहित्य अकादमीचा कोकणी काव्यसंग्रहासाठी मिळालेला पुरस्कार घेण्यासाठी ते दिल्लीला गेले. तो प्रवास त्यांना मालगाडीसारखा लांबलचक वाटला. तिथे गंगाधर गाडगिळांशी गप्पा झाल्याचे त्यांनी पत्रात लिहिले आहे. गोवा कला अकादमीचा प्रतिष्ठेचा 'गोमंत शारदा' पुरस्कार त्यांना कोकणीसाठी मिळाला. तो आटोपून बेळगावहून लिहिलेले त्यांचे २९-५-२००२ हे शेवटचे मला आलेले पत्र. गोव्यातील सर्वच वृत्तपत्रांतून आपल्या कवितेच्या संदर्भात लेख आले, पण आपण एकही वाचला नाही असे त्यांनी त्यात म्हटले आहे. ते केवळ एकच वाक्य उत्तरादाखल बोलले, अनेकांना त्यांनी ओळखलेही नाही, असे समजले. गोव्यात ते थांबलेही नाहीत. समारंभ झाल्यावर त्यांनी तडक बेळगाव गाठले.

१९९६च्या मे महिन्यात बेळगावला गेलो असताना मी व माझे मित्र प्रा० सु० म० तडकोडकर त्यांच्या अलवाण गल्लीतल्या घरात मुद्दाम गेलो. त्या वेळी खूपच गप्पा झाल्या. आम्हां दोघांनाही त्यांनी *ब्रह्मकमळ* हा त्यांचा कोकणी कवितासंग्रह भेट दिला. नंतर आलेल्या पत्रात त्यांना

आम्ही भेटल्याबद्दल आनंद झाल्याचा उल्लेख आहे. जी०एं०च्याबद्दल त्यांच्या घरी बोलणे झाले. जी०एं०चा व आपला पत्रव्यवहार १९७२ पासूनचा. तो त्यांनी जी०एं०ना नोबेल कादंबरीकार मार्क्वेझची 'One Hundred years of solitude' ही कादंबरी पाठवली तेव्हा सुरू झाला. संगीताबद्दलची जी०एं०ची मते त्यांना बरीच 'Contradictory' वाटल्याचे ते म्हणाले. 'त्यांचे प्रचंड वाचन मनात भरते; पण एक प्रतिभावंत म्हणून त्यांच्या वाचनाचा (लेखनाशी) काही संबंध जाणवत नाही' असे त्यांनी या पत्रात म्हटले आहे. गंगाधर गाडगिळांचा जी०एं०वरील 'भोवऱ्यात सापडलेला प्रतिभावंत' हा लेख वाचण्याची त्यांनी अनेकांना शिफारस केली होती. आपल्याकडे जी०एं०ची लहानमोठी अशी जवळजवळ ८० पत्रे असल्याचे ते सांगत. पण ते खरे नसावे. *पालाण* वरचे पत्र बारा पानी आहे. ते मला त्यांनी दाखवले होते. मात्र ते मला तिथेच वाचावे लागले. इतके ते त्याला जपत. त्यात त्यांच्या कवितेसंबंधी फार थोडे आहे असे मला वाटले. अर्थात मी ते त्यांना सांगितले नाही. जी०एं०च्या त्या बारापानी पत्राबद्दल रामाणींनी गमतीने लिहिले आहे, की ते रेग्यांच्या *अवलोकिता* कादंबरीतील मजकुराहून जवळजवळ दुप्पट आहे.

इंदिराबाईंना 'जनस्थान पुरस्कार' मिळाल्याबद्दल त्यांना वडगावला जाऊन भेटल्याचा एका पत्रात उल्लेख आहे. १९९४नंतर त्यांचा व आपला संपर्क राहिलेला नाही. मी एकाकीचे राहण्याचे पसंत केले. ते सर्वस्वी 'हितावह' (अवतरण मूळचे) असते. काळ हा बुलडोझरसारखा असतो. तो सर्व भुईसपाट करून टाकतो हे माझ्यासारख्या वयाच्या ७३ वर्षे झालेल्याने नीट लक्षात ठेवणे जरुरीचे, असे त्यांनी पुढे म्हटले आहे. रवींद्र केळेकरांना लिहिलेल्या एका कोकणी पत्रात (२६-६-९६) ते म्हणतात, की 'हा बुलडोझर तुकाराम, कालिदास, ज्ञानेश्वर, डोस्टोव्हस्की, शेक्सपियर, टॉलस्टॉय आणि त्यांच्या तोडीच्या थोड्यांना सदाच भितो. भीत नाही तो आम्हांला.'

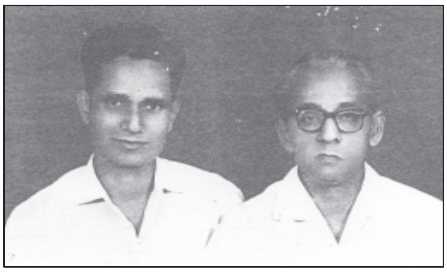

(उजवीकडून) शंकर रामाणी, डॉ० प्रल्हाद वडेर

साहित्य अकादमीचा पुरस्कार त्यांचा अनेकदा हुकला. 'पण त्या राजकारणात आपण चुकूनदेखील पडू इच्छित नाही. परमेश्वराजवळ आपले एकच मागणे आहे. ते म्हणजे 'धैर्य दे अन् नम्रता दे'' असे म्हणून मर्ढेकरांच्या चार ओळी त्यांनी उद्धृत केल्या आहेत. चांगली कविता 'येणं' हा परमेश्वरी प्रसाद असे ते नेहमी म्हणत किंवा आरती प्रभूंच्या 'हवे झाड घ्याव्या लपेटून वक्षी/ मिळेना कवेला चहूबाजुंनी' या ओळी त्यांची चांगल्या कवितेची कल्पना म्हणून ते नेहमी बोलून दाखवत. मुळातला अनुभव सच्चा असला तर तिचा साधा आविष्कारच उत्कट होतो. 'जांबावलीच्या गुलालाला जाऊन आल्यासारखी तुमची कविता दिसली' असे एका कोकणी कवीला त्यांनी सुनावले आहे. आणि तो नेमका २० मार्च, म्हणजे मर्ढेकर स्मृतिदिन होता!

वसंत बापटांचा *मानसी* हा मालिकाकवितांचा संग्रह त्यांना खूप आवडल्याचे त्यांनी १८ मे ७७च्या पत्रात म्हटले आहे. नेहमीचे भर्जरी बापट त्यांना त्यात दिसत नाहीत. पुन्हा वेगवेगळ्या कविता असूनही त्यांत एकसूत्रीपणा आहे, ही त्यांना 'मानसी' आवडल्याची काही कारणे. 'सत्यकथे'तील साहित्य आवडल्याचे उल्लेख अनेक पत्रांतून येतात. कविताही पाठवत. अशीच एक कविता 'शब्दांच्या सायंकाळी' ही होती.

आम्हांला चांगली पुस्तके वाचायला आवडतात. चांगली पुस्तके विकायलादेखील आवडतात. म्हणूनच खालील संस्थांची पुस्तके व त्यांचे वितरण, आम्ही खानदेशात करतो :

- महाराष्ट्र शासनाची प्रकाशने
- केंद्र सरकारची प्रकाशने
- नॅशनल बुक ट्रस्टची प्रकाशने
- का० स० वाणी संस्था, धुळे
- रोहन प्रकाशन, पुणे
- विद्या पब्लिशर्स, नागपूर
- पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर
- कैलास पब्लिशर्स, औरंगाबाद
- साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- मौज प्रकाशन, मुंबई
- पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- कॉंटिनेंटल प्रकाशन, पुणे
- श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
- स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
- प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
- NISCOM

आमच्या सर्व ग्राहकांना व सर्व सप्लायर्सना दीपावलीच्या शुभेच्छा!

सौ० गीता पांडे आणि श्री० मुरारी पांडे

गीता बुक्स, २६, श्रीराम कॉलनी, धुळे ४२४००२

फोन : २२२३२८२

त्यातील 'मुलतानी रंगसुरांचे ये ओथंबुन आभाळ' या ओळीवर पुढच्याच ३० मे ७७च्या पत्रात ते म्हणतात, की 'मुलतानी या रागाच्या प्रतिमेला एक वेगळी संध्याकाळची रागछटा/अर्थछटा आहे.' बिस्मिल्लांनी सनईवर वाजवलेला मुलतानी संध्याकाळी ऐकल्यावर तुम्हांला 'पावा' ही कविता समजेल. ती त्यांनी मला २६ मेच्या पत्राबरोबर पाठवली. 'मानसी'चाही पुन्हा उल्लेख आहे. त्या सर्व कवितांचे स्फुरण एकजीव व अविच्छिन्न आहे, असे त्यांनी म्हटले आहे. बापटांच्या कवितेतील 'ऱ्हेटॉरिक' (अलंकरण) वर नेहमी तोंडसुख घेणारे रामाणी *मानसी*वर मात्र खूष होते. रसाळांनी 'मानसी'वर लिहिलेले परीक्षण त्यांना फार खटकले होते.

याच पत्रात डॉ० ग्रामोपाध्ये, बाकीबाब बोरकर भेटल्याचा व दोघेही शरीराने थकल्याचा उल्लेख आहे. 'बोरकरांची कविता फारच थकलेली/म्हातारी वाटली. पणजी आकाशवाणीवरून त्यांच्या नव्या कविता ऐकण्याचा योग आला. एखाद्या म्हाताऱ्या/मरू घातलेल्या कलावंतिणीने केरवा नृत्य करावे व स्वत:ला हास्यास्पद बनावे तसे मला वाटले.' रामाणींच्या पत्रात तुकाराम महाराज अनेक वेळा येत. ते प्रतिक्रिया देत. या वेळी गमतीची गोष्ट अशी की नरेंद्र बोडके यांनी एकदा 'बोरकरांच्या कवितेचे आता फक्त सोनेरी सांगाडे उरले आहेत' असे कुठे तरी लिहिल्यावर मात्र रामाणी भडकले होते. महाराज तर त्वेषाने 'पायीची वहाण काढू काय?' असे जोरजोराने म्हणाले असे त्यांनी लिहिले आहे. कवडींना आलेल्या पत्रांतही असे महाराजांचे साक्षात्कार अनेक आहेत. अशा प्रतिक्रिया व्यक्त करायला महाराज त्यांना स्वप्नातही येत!

अनिलांच्या *दशपदी* संबंधी एक टिपण त्यांनी मला पाठवले होते. *दशपदी* सारख्या 'फॉर्म'कडे ते कसे पाहतात हे त्यात फार चांगले स्पष्ट होते. 'दशपदी' म्हणजे दहा ओळींची कविता हे बंधन त्यांना जाचक वाटले. आणि या निकषावर *दशपदी*तल्या अवघ्याच कविता आशयसंपन्न व पूर्ण वाटतात असे त्यांचे मत होते. अन्य काही कविता त्यांना अनुभूतीच्या दृष्टीने अपुऱ्या वाटल्या. दहा ओळींचीच मर्यादा हा मूल्यनिकष ठरू शकतो का? तो तसा ठरू शकणार नाही. या निकषावर 'श्रावणझड', 'एकाकी', 'आणीबाणी' अशा फार थोड्या दशपद्या त्यांना आशयसंपन्न व पूर्ण वाटल्या. अनिलांनी 'दशपदी'च्या प्रस्तावनेत म्हटले होते की दशपदी हा प्रयोग नव्हे, तर ती कवीच्या भावजीवनाची उत्स्फूर्त अशी अभिव्यक्ती आहे. असे जर असेल तर रामाणींचे म्हणणे असे की मग दहा ओळींची मर्यादा या अभिव्यक्तीच्या निश्चितच आड येते. कारण उत्स्फूर्त कवितेला मुळातच असे ओळींचे बंधन घालता येणार नाही असे त्यांचे मत होते. या वेळी त्यांच्यासमोर विंदा करंदीकरांची मुक्त सुनीते होती. पण त्यांना 'सुनीत' या काव्यप्रकारातही एक वेगळेपणा दिसतो तसा 'दशपदी'त तो दिसत नाही. दहा ओळींतच एखादा आशय कोंबणे काव्य या दृष्टीने कितपत समर्थनीय आहे? अन् कविता म्हणून तिची फलश्रुती काय? कविता–मग ती दहा ओळींत संपलेली असो वा नसो. तिच्यात व्यक्त झालेला अनुभव हा कवीचा सहजोद्गार आहे असे सुजाण रसिकाला जाणवावयास हवे असे त्या टिपणात त्यांनी म्हटले आहे. पारंपरिक शेक्सपिअर किंवा मिल्टानिक 'फॉर्म'मधली ७+७ किंवा १२+२ ही रचना मात्र त्यांना खटकत नव्हती हे विशेष.

'सत्यकथा' ऑगस्ट १९८२ मध्ये बंद झाली. या घटनेचा रामाणींवर मोठाच आघात झाला. ते किती तरी दिवस अस्वस्थ होते. त्यांचे एक चाहते पणजीचे डॉ० नंदकुमार कामत यांना त्यांनी 'रिॲक्शनच्या कविता' पाठविल्या. त्यांतून त्यांची त्या वेळची मन:स्थिती व्यक्त होते. त्या कविता अशा होत्या :

रिॲक्शनच्या कविता

(१)
कवीच्या ओसाड बागेत
एकदाच फक्त
फुलें फुलली होती.
पण अचानक
राक्षस आला
कवीचा हाडका हात
खुडून गेला
कुठं गेला?

(२)
तू वाचलंयस ना
'सत्यकथे'च्या ऑगस्ट ब्याऐंशी
अंकातील पृष्ठ पंचावन्नवरचे
ते जीवघेणे निवेदन :
'या अंकापासून
'सत्यकथे'चे प्रकाशन
बंद होत आहे.'
सये–
आपल्या दु:खाचाही वाढदिवस
साजरा करायला
आपण आता शिकायला हवं.

'सत्यकथा' बंद झाली ही वेदना रामाणीइतकी अन्य कुणाला जाणवली असेल असे मला वाटत नाही.

यानंतरच्या काळात त्यांचे मोतीबिंदूचे ऑपरेशन झाले. सक्तीने अंधाऱ्या विश्वाचा अनुभव त्यांच्या वाट्याला आला. आणि त्यातून त्यांची 'दिवे लागले रे दिवे लागले' ही अप्रतिम कविता जन्माला आली. त्या कवितेची जन्मकथा त्यांनी डॉ० कामत यांना एका दीर्घ पत्रात सांगितली आहे. ती त्यांनी 'गोमंतका'च्या एका अंकात प्रसिद्ध ही केली आहे : 'बाहेरच्या स्वच्छ वातावरणाशी मला कधीच सुसंवाद साधता आला नाही...काळजाच्या गर्भागारात खोलवर पडसादून सहजपणे ज्या अनाहूत उत्स्फूर्त कवितेचा ओळी ओठावर आल्या त्यांचेही अर्थात आतल्या विश्वातल्या काळोखाशी अतूट असे नाते जुळले होते; जे मला कधीच नाकारता आले नाही' असे त्यांनी म्हटले आहे. ते त्यांच्या कवितेच्या निर्मितिप्रक्रियांवर प्रकाश टाकते. ते पत्र विस्तारभयामुळे इथे पूर्ण देता येणे अशक्य आहे.

रामाणींना कधी कधी मिस्किलपणे दुसऱ्याची फिरकी घेणे यातही रस होता. वेळोवेळी 'महाराजांचे' झालेले 'साक्षात्कार' त्यांना अशा वेळी उपयोगी पडत. त्यांपैकी एक म्हणजे फेब्रुवारी १९७९मध्ये 'सत्यकथे'त आलेल्या 'ग्रेस'च्या कवितेचे त्यांनी 'प्रश्न' या कवितेत केलेले विडंबन माझ्या अजूनही लक्षात आहे. ग्रेसची कविता त्यांना गोंधळात टाकी. त्यांच्या 'संध्याकाळच्या कविता'च त्यांच्या आवडीच्या. नंतरच्या कवितेत कुठल्याही ओळी खालीवर कशाही वाचल्या तरी काही फरक पडत नाही असे त्यांना वाटे. दुसरे एक विडंबन एका कविराजाचे आहे. ते इतके स्पष्ट आहे, की ते सहज कुणालाही ओळखता यावे.

तुकाराम हा त्यांचा परम आदराचा विषय. काळाचा बुलडोझर तुकाराम, ज्ञानेश्वरसारख्यांना घाबरवतो असे ते म्हणत. 'तुकाराम आकाशवाणीवर गेला तर', 'शेक्सपियरला भेटला तर' अशा कविता मराठीत अनेकांनी केल्या आहेत. पण रामाणींनी आकाशवाणी केंद्राला

भेट दिल्यावर तुकारामाने तो अनुभव कसा लिहिला असता याचे केलेले विडंबन सर्वांत जमलेले आहे. ते वाचून ते अभंग खुद्द तुकारामानेच लिहिलेले वाटावेत इतके अस्सल आहेत.

आपण फक्त आयुष्यभर कवितेचाच विचार केला. लौकिक दृष्टीने काहीच साधू शकलो नाही. स्वत:चे घर असावे हेही आपल्याला जमले नाही अशी खंत ते कधी कधी काही मित्रांकडे व्यक्त करत. कवितेवर त्यांनी मनापासून प्रेम केले. कविता 'आतून' आली पाहिजे. उगीच 'मोले घातले रडाया नको.' आताची पुष्कळशी मराठी/कोकणी कविता ह्या जातकुळीची दिसते असे त्यांनी माधवी सरदेसाई यांना लिहिलेल्या कोकणी पत्रात म्हटले आहे. त्याच पत्रात त्यांनी उत्तम कवितेतील लयीसंबंधी लिहिले आहे. ना० घ० देशपांडे, बाकीबाब, पु० शि० रेगे यांच्या कवितेचा त्यांनी या संदर्भात उल्लेख केला आहे. बाकीबाबांचे 'निळे निळे स्रवणे' किंवा 'स्पर्शे तुझिया आणि पियानो थरारला सारा/ तिजसम माझ्या कानशिलांच्या झणाणल्या तारा', 'सर्व रात्रभर निजला जिवलगा कळीत सुगंध'सारख्या छंदोबद्ध ओळी आणि 'छे! छे! रात्र कुठे? मी पसरिन हलके केशकलापच त्याच्यावरती'सारखे 'sensual' अनुभव आणि 'झनन झांजरे मी पाहिले न पाहिले'सारख्या मुक्तछंदाच्या ओळी वाचताच वाचकांना अंतर्मुख करतात असे त्यांनी म्हटले आहे. खरा 'sensual' अनुभव रेग्यांच्या 'समज सैलसा कमरेत तुझ्या/गोफच नुसता निळा रेशमी' या छोट्या कवितेत येतो असे ते एकदा म्हणाले होते.

आमच्या २५ वर्षांच्या प्रदीर्घ सुंदर मैत्रीला १९८७मध्ये अचानक ग्रहण लागले. मैत्रीचा फुगा फट्कन फुटला. निमित्त झाले ते मी त्यांच्या कवितेतील प्रतिमांत तोचतोपणा येतो आहे, या केलेल्या टीकेमुळे. त्यामुळे ते बिथरले. आणि २९-४-८७च्या दहा पानी पत्रात त्यांनी माझ्या प्राध्यापकी पोझवर इतके कडाडून लिहिले आहे, की ते वाचून आजही मी अस्वस्थ होतो. मी शेरेबाजी केली आहे, मी मराठी कविता व त्यांची कविता नीट वाचलेली नाही, त्यामागे काहीतरी 'प्रीप्लॅन्ड' कट आहे वगैरे वगैरे. त्यांना टीका आवडत नसे हे खरेच. रामाणींप्रमाणेच रेग्यांनाही प्रतिकूल टीका आवडत नाही व ते लगेच मैत्री तोडून टाकतात असा दोघांचा अनुभव नरेश कवडींनीही मला एका पत्रात लिहिला होता. रामाणींचा पुतण्या प्रमोद यानेही 'अपरांतक' या रामाणी विशेषांकात याला दुजोरा दिला आहे. त्याने म्हटले आहे की, ''मला भावेल असे बोल, नाहीतर कट्टी'' असे काकांचे असायचे. ह्या त्यांच्या स्वभावामुळे त्यांचे अनेक साहित्यिक मित्र दुरावले. हेवा, मत्सर हे कलाकारांना असलेले दुर्गुण त्यांना केव्हा चिकटले माहीत नाही. विन्सेंट व्हॅन गॉग हा त्यांचा आवडता कलावंत. त्यांच्याकडून त्यांनी ते उचलले असावे. रामाणींना जी०एं०चे प्रदीर्घ पत्र आल्यावर त्यांना थोडी फार 'ग'ची बाधा झाली असावी असे मला वाटले. पुढे काही पुरस्कार आणि डॉ० म० सु० पाटील यांचा त्यांच्यावरील प्रदीर्घ लेख आल्यावर त्यात भरच पडली असावी. त्यांच्या अनेक स्नेह्यांनाही त्यांच्या कवितेतील अनुभवाचा व प्रतिमांचा आवर्त जाणवत होता. पण त्यांनी 'मौन' पाळले. मीही 'रामशास्त्री' व्हायला नको होते असे आता मला वाटते. रामाणींना सर्वांत खटकली ती मी केलेली त्यांच्या व इंदिराबाईंच्या वेदनेच्या जातकुळीची तुलना. माझ्या कवितेत नसलेल्या (अधोरेखन मूळचे) खासगी वेदनेची त्यांच्या वेदनेशी तुलना करण्यापूर्वी तुम्ही दोघांच्या कवितांचा नीट अभ्यास करायला हवा होता. तसा आवर्त निर्माण झाला असता तर श्री०पुं०नी मला सांगितले नसते का? त्यांनी माझे संग्रह कसे काढले असते? असे काही सवाल त्यांनी मला केले आहेत. त्यांचा राग इतक्या थराला गेला की मी अभ्यास न करताच शिकवतो म्हणून मला काढून टाकावे असे आपण गोवा विद्यापीठाच्या कुलगुरूंना लिहिणार आहो असे त्यांनी प्रा० म० द० हातकणंगलेकरांना लिहिले! त्यांनी ते एका लेखात दिल्यामुळे रामाणी त्यांच्यावरही घसरले. मौज म्हणजे त्यांनी तसा लेखात उल्लेख करायला नको होता असे मला लिहिलेल्या पत्रात लिहिले! *आभाळवाटा* पासून *पालाण* पर्यंत मी त्यांच्या कवितेच्या वाटचालीचा साक्षी होतो. पुढेही माझी मते त्यांना महत्त्वाची वाटली होती. पण मी त्यांची कविता एकसुरी वाटते असे लिहिताच ते बिथरले. काही काळ पत्रव्यवहारही बंद केला. पुढे तो चालू झाला ही गोष्ट नंतरची. त्यांचा स्वभाव जी०एं०सारखाच होता. जी०एं०वर भरभरून लिहिणाऱ्या प्रा० द० भि० कुळकर्णींनी त्यांच्या रूपककथांवर त्यांनी थोडेसे प्रतिकूल लिहिताच पूर्वीचे सर्व विसरून जी०ए०, द०भिं०च्यावर कसे नाराज झाले होते ते जीएंच्या एका पत्रातून दिसते. अशोभनीय भाषेत जी०एं०नी पत्रात लिहिलेले वाचून थक्क व्हायला होते. (पहा जी०एं०ची पत्रे) रामाणी जी०एं०इतके अतिरेकी नव्हते. पण जी०एं०नी एका पत्रात, माझ्याबद्दल केलेला उपहासपूर्ण उल्लेख वाचून त्यांना सात स्वर्गांतला आनंद झाला होता हे आपण पाहिले होते असे *हिरवळ आणि होरपळ* या पुस्तकातील 'शब्द शंकर' या लेखात त्यांचे मित्र सु० म० तडकोडकर यांनी म्हटले आहे. हेच रामाणी माझ्या ना० सी० फडके यांच्या प्रबंधासंदर्भात माधव मनोहरांनी 'ललित'मध्ये माझ्यावर केलेल्या शेरेबाजीमुळे कसे उखडले होते याचीही सुखद आठवण मला आहे. रामाणींच्या प्रतिक्रिया अशा काही वेळा टोकाच्या असत. काही विसरण्याचाही त्यांचा स्वभावही नव्हता. जी०एं०नी रामाणींनी सतत आग्रह केल्यामुळे आपण त्यांच्या कवितेवर लिहिले असे एका पत्रात लिहिल्याने रामाणी यांचा जी०एं०बद्दलचाही प्रेमपान्हा काहीसा आटून गेल्याचा अनुभव माझ्या स्मरणात आहे. पुढे रामाणी व मी अनेक वेळा भेटलो व बंद पडलेला पत्रव्यवहार पुन्हा सुरू झाला.

असा हा रामाणी व माझ्यातला पाव शतकांच्या मैत्रीचा प्रवास. तो खूप सुंदर होता. रामाणींवर समीक्षकांनी काहीसा अन्याय केला. वसंत बापटांनी एका भाषणात ३६ मराठी कवींचा उल्लेख केला. त्यांत रामाणी नव्हते. त्यांनी आपल्या जीवनयात्रेचे वर्णन कोकणी कवयित्री श्रीमती शीला कोळंबकर यांना १०-७-९७ला लिहिलेल्या पत्रात फार छान केले आहे : ''म्हगेले नियतीचो Bowler हो WESLY HALL" ह्या बोलराजरस FASTEST. त्या बोलिंगेचेर हांव अजूनमेरेन खेळटां. कित्यलो दुखापती! आंगार, तोंडार सतत बॉल येतात. पुण चान्स मेळ्ळथार बाऊंडरी, सिक्सर लेगीत मारतां. आतां तसल्या बोलिंगाची संवय जाल्या...इतलें सोसून लेगीत NOT OUT : 75! अजून मेरेन खेळटां. आतां नदर बोलार बसल्या. विकेटकीपर : परमेश्वर. तो माका राखता.''

२८ नोव्हेंबर २००३ रोजी या विकेटकीपरने त्यांना 'आऊट' केले ज्या 'रिव्हर नॅव्हिगेशनच्या ऑफिसा'त ते काम करत असताना त्यांना कविता 'येत', ती सगळी इमारत पणजीत भरवण्यात आलेल्या आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवासाठी केलेल्या रस्तारुंदीत भुईसपाट झालेली मला दिसली. आणि मोठा धक्का बसला. तुकाराम, ज्ञानेश्वर, शेक्सपियर वगैरेंना घाबरणारा रामाणींचा बुलडोझर तिच्यावरून फिरला. आणि त्यांच्या कर्मभूमीच्या अस्तित्वाची ती एकमेव खूणही नष्ट झाली! आता रामाणींना शोधायचे ते त्यांच्या काळजाच्या तुकड्यांत–त्यांच्या कवितेत!

(हा लेख लिहिताना माझ्याकडील रामाणी, कारे व बोरकर यांच्या अनेक पत्रांबरोबरच, 'जाग' (कोकणी, दिवाळी अंक २००४)मधील पत्रे, 'अपरांतक'चा काव्यव्रती शंकर रामाणी विशेषांक (नोव्हेंबर २००४)मधील पत्रे, मुलाखती व लेख यांचा उपयोग झाला. त्याबद्दल त्या सर्वांचे मन:पूर्वक आभार.)

एम.आर.आय.

अमृता सुभाष

तिचे हात दोन्ही बाजूला बांधले गेले. कानांत आवाज आला, ''थोडं वर सरका.''

क्षणभरासाठी सगळं विसरून ती तशीच वर सरकली आणि उजव्या पायापासून डोक्यापर्यंत चमक उठली. जीवाच्या आकान्तानं ती सोसत ती त्या आवाजाला म्हणाली, ''हात सोडा माझे. पूर्ण उठूनच सरकावं लागेल.'' तिचं डोकं बरोबर त्या खोलगट भागाशी येईल या बेतानं परत एकदा सरकासरकी झाली. प्रत्येक सरकण्याआधी येणाऱ्या कळेच्या आशंकेनंच ती थंड पडली. ती कळही बहाद्दर आणि खट्याळ होती. तिला जेव्हा वाटायचं, आता येणार तेव्हा यायचीच नाही. आणि आली नाही म्हणून ती क्षणभर निश्चिंत होते तोच बरोबर बेसावध क्षणी तिला पकडल्याच्या आनंदात पायापासून डोक्यापर्यंत सरसरत जाणार. लहानपणी तिची स्वत:ची एक सवय होती. ज्याला त्याला बेसावध क्षणी पकडून 'भॉक' करायची. आणि ते माणूस बावरून दचकलं, की वेडंवाकडं खिदळत हसत सुटायची. त्या माणसाच्या ओशाळेपणात हिला कोण आनंद! बावरलेल्या माणसाच्या डोळ्यांत दचकल्याच्या अवचित क्षणानंतर उमटणारी सूक्ष्म रागाची लकेर तर तिच्या हसण्याला अजूनच जिंकलेपण देऊन जायची. नंतरचा पूर्ण दिवस तिला तो विजय पुरायचा! ती जाता येता कुणाकुणाला त्या 'भॉक'ची आठवण सांगत परत परत त्या दचकल्या माणसाच्या ओशाळेपणातला आनंद अनुभवायची. त्या सर्व ओशाळ्या माणसांनी सुपारी देऊन मारेकरी पाठवतात तसं तिच्या या पायातल्या कळेला पाठवलं असेल का, वेळोवेळी तिला बेसावध गाठून जीवघेणं 'भॉक' करायला?

पुन्हा एकदा तो आवाज आला. ''आता कानांत वेगवेगळे आवाज येतील मोठ्यांदा...पण घाबरायचं नाही.'' त्या 'घाबरायचं नाही'च्या शांतपणातच तिला धडकी भरली आणि काही होण्याआधीच कुठूनशी भीतीची छोटी लाट तिच्या पोटात उमटली. कसली भीती? भीती ही बऱ्याचदा नेमकी कसली वाटते आहे ते सांगताच यायचं नाही तिला. ती आपली नुसतीच आणि खूप वाटायची तिला भीती. तिला एकदम तिच्या मित्राच्या हाका ऐकू आल्या. तो दोनतीन दगडच खाली उभा होता. ती जीवाच्या आकान्तानं त्याला म्हणत होती, ''अरे मी घसरीन ना! दरीत पडीन! हात धर ना माझा!'' तो शांत आश्चर्यानं तिच्याकडे पाहत तिच्या ओरड्याच्या पूर्ण विरुद्ध वाटेला इतक्या शांत स्वरात एक हात तिच्या दिशेनं करत म्हणत होता, ''कशी पडशील तू? इथंच तर आहे मी.'' सभोवतालच्या हिरव्यागार टेकडीवर तिनं नजर फिरवली तेव्हा एकच क्षण तिची भीती दऱ्याखोऱ्यातल्या एकोसारखी विरून गेल्यासारखी वाटली तिला. पण सभोवतालच्या हिरव्यावरून लक्ष पायाखालच्या काळ्याकभिन्न कातळाकडे जाता क्षणी तिला पुन्हा एकदा निश्चितच वाटलं, सटकणार एका क्षणात तिचा पाय इथून आणि ती गडगडत थेट पायथ्याशी नक्कीच. ''फक्त हा एवढा दगड रे, हाच फक्त दगड...निसरडा आहे खूप. ये ना वर. तू घेऊन जा मला. फक्त हा एवढाच रे. पुढचं उतरीन मी आपलं आपण...'' मित्राचे निरंजन डोळे शांत हसले. तो झपझप चालत वर आला आणि झटक्यात तिचा हात पकडून तितक्याच झपाझप खाली दडदडत उतरायला लागला. ती किंचाळत, सगळा जीव पायांत एकवटून मधेच हसत अर्धवट रडत अशी कसनुशी नॉनस्टॉप पायथ्याशी पोचली तेव्हा त्या झुळझुळ हवेतसुद्धा तिला नखशिखान्त दरदरून घाम फुटला होता.

पुन्हा एकदा बाहेरून आवाज आला, ''हे घ्या, लावा हे कानाला.'' काही कळायच्या आत तिच्या कानांवर एक हेडफोन लावला गेला. त्यातून चक्क हिंदी सिनेमातली गाणी ऐकू यायला लागली...''देखा है पहली बार साजन की आँखोंमें प्यार...'' हेच का ते भयंकर आवाज ज्याला घाबरायचं नाही सांगतात तुम्ही? तिला हसायला यायला लागलं. भीतीसारखंच हे हसणंही तिचं...तिला तिच्या खदखदा हसण्याचं नेमकं कारण फार कमी वेळा सांगता यायचं. बऱ्याचदा तिला न पेलवणारं काही समोर उभं ठाकलं की विचित्र हसायला यायला लागायचं–अगदी अनुचित ठिकाणीसुद्धा. मधे तिची आजी गेल्यावर काही दिवसांनी आजीची एक मैत्रीण तिच्या आईला भेटायला म्हणून आली आणि आल्या आल्या अचानक आजीच्या आठवणीनं कसनुशा आवाजात रडायला लागली. त्या वेळी तिला फिसकन आलेलं हसू आवरताना दात-ओठ खावे लागले होते. त्यानंतर अगदी परवाचीच गोष्ट. तिच्या पायाच्या दुखण्यासंदर्भात ती एका फार मोठ्या डॉक्टरांकडे गेली. डॉक्टरांनी उजव्या पावलाच्या उजव्या उंचवट्यासारख्या हाडावर दाबून विचारलं, ''दुखतंय?'' त्यांचं विचारून व्हायच्या आधीच ती कळवळून ओरडली. डॉक्टर प्रेमळपणे म्हणाले, ''माफ करा हं दुखवलं तुम्हांला...एक इंजेक्शन देतो. मग बरं वाटेल हं...'' असं म्हणून इंजेक्शन घेऊन ते परत

आपले तिच्या पायाशीच बसले. ''कुठे देताय तुम्ही इंजेक्शन?'' तिनं भेदरून विचारलं. ''हे काय इथं.'' ते पावलावर हात ठेवून म्हणाले. ''या इथल्या शिरेमधे.'' तिला एवढी धडकी भरली पण ती जाणवायच्या आत संकट पुढ्यात ठाकलेलं होतं. त्यांनी त्या पावलाच्या उजव्या उंचवट्या जवळच्या नसेवर ओला कापूस फिरवला. तिचा चेहरा बघून एका हातात इंजेक्शन घेत दुसरीकडे डॉक्टर गणिष्ट स्वरात म्हणाले, ''शाळा कुठली ग तुझी?'' तिला डी-ट्रक करण्याचा त्यांचा तो गोड प्रयत्न बघून तिचं तिलाच हसायला आलं. आता नेमकं त्यामुळं आलं, का धडकी भरवणाऱ्या भीतीमुळं आलं हे सांगता येणं अवघड; पण ती गदगदून हसायला लागली. डॉक्टर जरा स्तिमितच झाले बहुधा. इंजेक्शनला रडणारे पेशंट्स त्यांनी पाहिले असतील पण असा खदखदा हसणारा पेशंट बहुधा पहिली तीच. तिचा पाय गदागदा हलायला लागला. खरं तर हसण्याचे हादरे हल्ली तिला सहन व्हायचे नाहीत. त्या हादऱ्यांनी तिच्या पायातली झोपलेली कळ दचकल्याप्रमाणे जागी व्हायची आणि पुन्हा सरसरत चमका मारत क्षणात डोक्यापर्यंत पोचायची. पण तिचं हसू थांबेचना. डॉक्टरांनी शांतपणे थांबून तिच्याकडे मग तिच्या आईकडे, मग तिच्या मित्राकडे पाहिलं. मित्र तिच्या जवळ आला. त्यानं तिचा हात घट्ट हातात धरला. तेव्हा कुठं थोड्या वेळानं तिचं गदगदतं शरीर शांत झालं.

आताही तसंच होणार असं वाटायला लागलं तिला. कानांत हिंदी गाणं सुरू होताच तिच्या खालचं मशिन तिला घेऊन एका निमुळत्या गुहेत शिरायला लागलं. ही गुहा पांढरीफेक होती. पिवळे दिवे लागलेले. कॉफीनमधे झोपल्यावर असंच वाटत असेल. तिला एकदम ट्रॅप्ड वाटायला लागलं. एकदम गुदमरल्यासारखं. लहानपणी तिची मावशी तिला आंघोळ घालत असताना शेवटी बादलीत उरलेलं पाणी तिनं बादलीच तिच्या डोक्यावर उपडी करून ओतून टाकलं होतं. तेव्हा एकदम गटांगळ्या खात तिनं मावशीच्या पदराला घट्ट पकडलं. तोंडातून अस्फुट काहीसं ओरडायचं आहे; पण ओरडता येत नाही असं बाहेर पडलं न पडलं. मावशीला कळलं पण नसेल. दुसऱ्याच क्षणी ती दांडीवरचा टॉवेल घेऊन खसखसत डोकं पुसत होती. तेव्हा आपण मावशीच्या कुशीत जिवंत आहोत याचं हायसं वाटून ती म्हणाली होती, ''अरूमावशी, आता सशाच्या गोष्टीतलं आभाळ पडलं माझ्या डोक्यावर.'' मावशी काही न कळून म्हणाली, ''आभाळ? कुठलं आभाळ?''

''ते नाही का सशाच्या डोक्यावर पान पडतं, त्याला वाटतं आभाळ...?'' अंगाभोवती टॉवेल गुंडाळत मावशीनं बाहेर रांग लावून बसलेल्या भाचरांपैकी पुढच्याला आत घेतलं आणि ती खसाखसा त्याच्या अंगाला साबण लावायला लागली. त्या दिवशी तिला ती गोष्ट पक्की कळली. वर्गात शिकताना ती सारखी बाईंना म्हणत होती, ''पण सशाला एवढं कसं कळलं नाही, की डोक्यावर पडलेलं आभाळ नाही, पान आहे?'' आता ते अर्धी बादली पाणी भसकन डोक्यावर पडलं तेव्हा तिला एका क्षणात चहूबाजूंनी गुदमरून टाकत वेढून टाकणारी सशाची भीती समजली.

ती भीती पुढं वेळोवेळी समजत गेली आणि त्या सशाची टर उडवता येईनाशी झाली तिला. एकदा बसच्या प्रवासात तिला वरच्या बर्थवर झोपण्याची वेळ आली होती. स्लीपर बस. कशीबशी चढून ती त्या खबदाडीत शिरली. मध्यरात्री तिला जाग आली आणि एका क्षणी ती विसरलीच ती कुठे आहे. मंद प्रकाश असलेल्या पेटीत तिला बंद केलंय असं वाटून ती अस्फुट विचित्र ओरडायला लागली. डोकं छपराला आपटलं तरी मागं कुणी तरी लागलंय असं वाटून धडपडत खाली उतरली. जवळजवळ उडीच टाकली तिनं वरून. उशी तोंडावर ठेवून ज्यांचा खून होत असेल त्यांना असंच वाटत असेल. बस धडपडत पुढे

पद्मगंधा प्रकाशन ट्रेसिंग

जात होती. सगळं काही झोपलेलं होतं. ड्रायव्हरशेजारचा क्लीनर तिच्यापाशी येऊन म्हणाला, ''क्या हुआ बहनजी?'' ती घाम पुसत म्हणाली, ''कुछ नहीं.''

'टर्रर्रर्र' कसलासा कर्कश्श आवाज आला. ''साजन की आँखोंमें प्यार''चा आवाज कमी झाला. चारी बाजूंनी त्या ऑफव्हाइट कॉफीनच्या भिंती अंगावर येतील असं वाटायला लागलं. श्वास थांबून जाईल असं वाटताच गपकन तिनं डोळे मिटून घेतले. तिला एकदम वाटलं, ती ॲलीस आहे...ॲलीस इन वंडरलँड...ॲलीसचा कुठूनसा पाय घसरतो आणि ती खाली पडते. खाली खाली खाली पडतच राहते. आणि मग कुठल्याशा दुसऱ्याच जगात...टर्रर्रर्र टीऽऽण...टँग... कानामधे विचित्र कर्कश्श आवाज...दूर कुठे तरी हळू आवाजात...हिंदी गाणं...साजनकी आँखोंमें प्यार...सलमान खान... माधुरी दीक्षित. मग त्याचा चेहरा. तिच्या मित्राचा. तिला मागे एक स्वप्न पडलं होतं : ती जमिनीत रुतत चालली आहे. खाली खाली...अगदी गळ्यापर्यंत गेली. दलदलच होती ती. पाय, हात सगळे चिखलाच्या जोराखाली बुडत बुडत चाललेले. आणि तो आला. त्यांनी त्या चिखलात हात घातला तो थेट तिच्या बोटांमधे रुतला. एका झटक्यात त्याने तिला वर ओढली–एकाच बलदंड झटक्यात. ती झपकन जागी झाली आणि शेजारच्या त्याच्या उघड्या तळहातात तिनं तिचा घामेजला तळवा ठेवला. गाढ झोपलेल्या त्याच्या झोपलेल्या बोटांनी हळूच तिचा हात दाबला. झोपेतच हळूच, तोच तो त्याचा हात. तिला आत्तापण लख्ख जाणवला. टर्रर्टण्ण...त्याचा हात. डॉक्टरांनी पायात इंजेक्शन देताना मित्रानं घट्ट हातात धरला तिचा हात...त्याचा हात गाडी चालवून चालवून घट्टे पडलेला. खरबरीत...आश्वासक...

एकदम शांतता...कर्कश्श आवाज अचानक बंद झालेले. गाणंही बदललेलं कानातलं. ''दिल दिवाना...बिन सजनाके मानेना. ये पगला है समझानेसे समझेना...सलमान खान...भाग्यश्री...मैने प्यार किया.'' हिट सिनेमा. आता कदाचित भीती कमी वाटेल. तिला डोळे उघडण्याचा मोह होतो. श्वास घेता येईल मला डोळे उघडून. तिनं हळूच डोळे किलकिले केले. ऑफव्हाइट प्लॅस्टिकच्या पाइपात ती अडकलेली. ती मरणार बहुधा लवकरच. तिनं झपकन डोळे मिटले. धम् धम् धम् धम्...तिला अचानक जाणवलं...कुणाच्या हृदयाचे ठोके माइकवर ऐकवल्यासारखे एका लयीत ऐकू येत होते. ड्रमबीट्स एका लयीत...धम् धम् धम्...हे तिचेच ठोके आहेत का...लयबद्ध धम्धम्...तिनं तिचे ठोके कधीच ऐकले नव्हते. त्याचे ठोके तिनं क्षणात ओळखले असते. तिचं धपापणारं ऊर, शांतवणारे त्याचे ठोके. कान लावून...त्याच्या छातीवर पालथं पडून ऐकलेले. तो कधी झोपलेला...कधी जागा...तिच्या केसांतून हात फिरवणारा...तिचे डोळे शांत मिटलेले. कान त्याच्या हृदयावर धम्धम्धम्...धम्...पुन्हा अजून जोरात किर्रर्र–कर्कश्श...टर्रर्र... टण्ण...किती वेळ चालणार आहे हे...किती वेळ होऊन गेला असेल. कितीतरी...या खोलीत कुणीच नाही. सगळी आपली असलेली नसलेली माणसं भिंतींबाहेर...मनुष्यजमातीतली एकमात्र ती इथं कायमची अडकून पडलेली. बसच्या बर्थवर गुदमरून ओरडली तेव्हा क्लीनर अनोळखी कां होईना ऐकणारा होता...इथल्या घुसमटीला सांगण्याआधीच क्षणात हवेविना बंद पडून गेलं तर हे धम् धम् धम्...त्याला आता हे कळेल...माझ्या या शेवटच्या क्षणातलं माझं त्याच्या विषयीचं वाटणं त्याच्यापर्यंत कसं पोचेल? तिला घुसमटायला व्हायला लागलं. सैनिकाला एकटेच कुठे तरी मरताना त्याच्या बायकोला किती काय सांगावंसं वाटत असेल. शेवटच्या क्षणी तोंडातून बाहेर पडणारे ते अखेरचे शब्द...त्यांच्या बायकांना कळत असतील... जाणवत असतील... त्याला कळेल. त्याला कळतं...त्या दिवशी त्यांचं कडाक्याचं भांडण झालं होतं. तो तिचं वाक्य अर्धच टाकून धाडदिशी दरवाजा लावून चालता झाला. दोघांनाही वाटलं होतं, संपलं सगळं...कायमचं. तो धुमसत्या डोक्यानं कुठल्याशा कवितांच्या कार्यक्रमाला जाऊन बसला. तिच्या डोळ्यांतनं पाणीही वाहीना. टक्क कोरड्या डोळ्यांनी...आत काहीसं दगड वाटत...ती शांतपणे बेसीनपाशी आली. बेसीनशेजारचं लाकडी कपाट खूप शांतपणे उघडलं तिनं...बाबांच्या दाढीच्या सामानातलं टोपाझ ब्लेड व्यवस्थित बाहेर काढलं. त्याच्याभोवतीचं पातळ कागदाचं आवरण हळूच काढून टाकलं. बाहेरच्या हॉलमधल्या डायनिंग टेबलाशी ठेवलेल्या लाकडी खुर्चीत बसली. समोर विविधरंगी दगड बसवलेलं डायनिंग टेबल. त्या रंगीबेरंगी रंगावर ते राखाडी लालसर रंगाचं...पातळ गुळगुळीत ब्लेड. तिच्या गोऱ्यापान हातावरची हिरवीगार नस...ते पातळ विश्वासू ब्लेड. शांतपणे तिनं ते नसेपाशी आणलं आणि त्यानं बेल वाजवली होती. तिनं घाईनं ब्लेड लाकडी कपाटात ठेवून दार उघडलं तेव्हा दारात विस्कटल्या चेहऱ्याचा तो उभा होता. तो आत येऊन म्हणाला, ''काय करत होतीस तू?'' ''काही नाही'' म्हणताच म्हणाला...की त्याचं त्या कवितांच्या कार्यक्रमात लक्षच लागेना. त्याच्या छातीत ड्रीलिंग मशिन मारल्यासारखं टोचत होतं. त्याला आतून वाटलं, की ती धोक्यात आहे आणि तो कार्यक्रम टाकून तडक तिच्याकडे आला. त्याला कळलं होतं. आपोआप कळतं त्याला.

तिनं टक्क डोळे उघडले. त्या प्लॅस्टिकच्या पाइपातली ए०सी०ची थंड प्लॅस्टिक हवा शांतपणे आत घेतली. बाहेर सोडली. आत घेतली. तिला गुदमरल्यासारखं झालं नाही. तिच्या उजव्या बाजूला तिला तो स्पर्श जाणवत होता. ती डोळे टक्क उघडे ठेवून शांत पडून राहिली. तिच्या बांधलेल्या हातांची बोटं कानातल्या गाण्यांवर ताल देत राहिली : ''तू मेरी जिंदगी है...''

प्रकाशनविश्व जाहिरात ट्रेसिंग

जाहिरात एम.टी एन एल पॉझीटिव्ह

डिसेक्शन

शान्ताराम

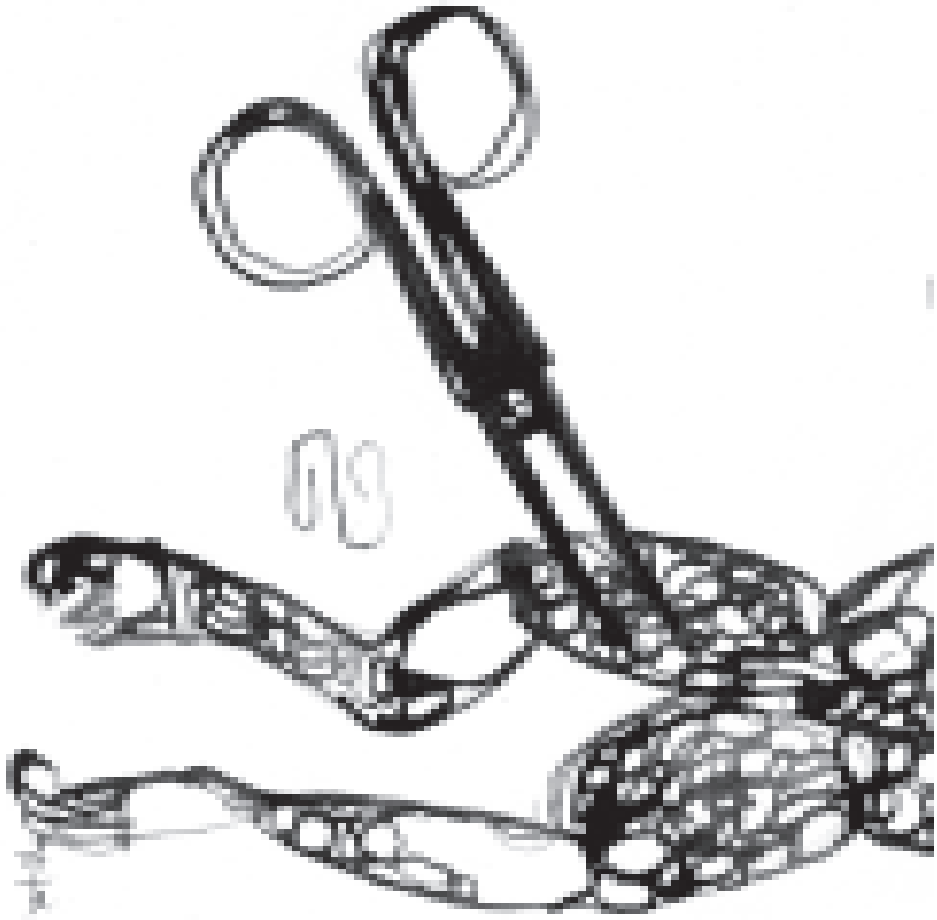

''मेमसाब, तुम्ही फिकीर करू नका. वाटेल तेवढे बेडूक कापा तुम्ही. बेडकांची काही कमतरता नाही.''

''कमतरता नसेल रे गफूर. पण एका विद्यार्थ्यानं किती बेडूक कापायचे असा काही नियम असेल ना रे?''

''तुमच्यासाठी कसला नियम मेमसाब? नियम वगैरा आमच्यासारख्या मामुली माणसांसाठी. हवं तर तुम्ही शंकरला विचारा. ए शंकर, इधर आवो.''

''क्या बे? क्या कटकट लगाई साली! चुकलो. तुमच्यासमोर अशी भाषा नको बाईसाहेब. काय प्रश्न आहे?''

''अरे बाबा, मेमसाब काही बोलल्या नाहीत. मीच म्हटलं त्यांना की, तुम्ही कितीही बेडूक कापा. मेंढक की क्या कमी?''

''हे एकदम खरं बाईजी. नाही तर आपला गफूर आहेच. हा स्वत:च एक बेडूक आहे. पोट बघा कसं फुगलंय. फुगा आहे फुगा.''

''लकडी पहेलवानाचा जोर त्याच्या जिभेत. नाही का मेमसाब? आपकी गाडी आई दिखती.''

आरतीनं आपलं काम थांबवलं. ॲप्रन उतरवला. हातपाय धुऊन ती तिला घ्यायला आलेल्या गाडीकडे वळली. थोड्या वेळातच तिची गाडी कॉलेजच्या आवारातून निघून गेली.

आरती निघून गेल्यावर शंकरनं आणि गफूरनं प्राणिशास्त्र विभागाच्या जवळच असलेल्या कँटीनमध्ये जाऊन दोन कप–फुल कप–चहा हाणला. त्यानंतर प्रयोगशाळेत आपापली कामं करत, मधून मधून त्यांच्या गप्पा चालूच होत्या. उद्याची स्पेसिमेन एकत्र करून ठेवणं, ती फिक्स करायच्या प्लेट्स साफ करणं, डिपार्टमेंटच्या कारकुनासाठी चहा मागवणं, ''कुछ खायेंगे क्या सर?'' अशा शब्दांत त्याला मस्का लावणं, पुढच्या हप्त्यासाठी लागणाऱ्या मालाच्या ऑर्डरी देण्यासाठी त्या कारकुनाकडे पैसे मागणं, ''पान लावू का सर?'' अशी विचारणा करणं इत्यादी कामं चालू होती. गप्पाही चालू होत्या. कारकून आपलं दप्तर बंद करणार तेवढ्यात विभागप्रमुख डॉक्टर मोघ्यांनी प्रवेश केला. ते मधूनच कुठं तरी गायब होत; शिकवत असले तर तीन तीन तास शिकवत. प्रयोगशाळेत कामाला लागले तर रात्री उशिरापर्यंत काम करत; सगळ्यांना सांगत, ''तुम्ही जा घरी.'' आताही ते आपल्या कारकुनाला म्हणाले, ''शेखर, तुम्ही जा. या सांडांनाही जाऊ द्या. आज वैद्यसाहेब आले नाहीत का?''

''नाही सर. त्यांनी ताप आल्याची चिठ्ठी पाठवली आहे. ही बघा.''

''राहू दे. वैद्याला झेपत नाही का काम? उगीच मिळेल काय पीएच० डी०?''

''नाही साहेब. ते फार काम करतात. लंचसुद्धा फारसा घेत नाहीत. फार काम करतात. सारखे वाचत तरी असतात किंवा मासे कापत असतात.''

''खात नाही ना मासे?'' म्हणत डॉक्टर मोघे गडगड हसू लागले. थोड्या वेळानं ॲप्रॉन चढवून ते एका मायक्रोस्कोपमधून काही स्लाइड्स बघू लागले.

थोड्या वेळानं ते म्हणाले, ''जाव तुम लोग. गफूर, शंकर. पुरेसे बेडूक आहेत ना? ठेकेदाराला नीट पैसे देता ना? का मध्येच तुम्ही लंपास करता?''

''नाही साहेब. असं कसं होणार?'' या गफूर-शंकरच्या प्रश्नावर ते म्हणाले, ''अरे, गंमतही समजत नाही तुम्हांला! बरं हे बघा, वैद्यसाहेब म्हणतील ते मासे त्यांना आणून द्या.''

''जी साब.''

''आणि त्या पोरीला काय सेठ म्हणावं की खांडवे?''

''सेठ-खांडवे लिहितात आरतीबाई.''

''आरती का फारती काय वाटेल ते असू दे. जजसाहेबांची मुलगी आहे ती.''

''और डॉक्टर मॅडमकी भी.''

''बरं बरं. जा तुम्ही. जाताना दरबानाला सांगून जा की मी इथं आहे. नाही तर रात्रभर कैदेत ठेवील तो मला.''

आपल्या टेबलापाशी पक्की मांड ठोकून खुर्चीत बसण्यापूर्वी त्यांनी टेबलाच्या ड्रावरमधून आपली तंबाखूची डबी काढली. तो मळून तोंडाच्या उजव्या कोपऱ्यात भरला. काही वेळ चघळ चघळ केल्यावर त्यांनी बेसिनमध्ये पिंक टाकली. त्यानंतर शेजारच्या कपाटातून एक जाडजूड ग्रंथ काढून पुढ्यात घेतला आणि पुस्तकाचं जवळ जवळ चुंबन घेतल्यासारखं ते पुस्तकावर वाकले आणि वाचू लागले. किती तरी वेळ असं चालू होतं. खंड पडे तो चष्म्याच्या काचा पुसायला वा एका वहीत पुस्तकात वाचलेल्या मजकुराच्या नोंदी करायला. असं हे चालूच राहणार होतं. परंतु मध्येच दरवानानं आपली काठी व्हरांड्यात जोरात आपटली. डॉक्टर मोघ्यांनी त्याला विचारलं, ''कां रे, काय झालं?'' दरबान बोलला, ''काही नाही सर. विचारणार होतो आपल्याला चहा हवा का? काही खायला पण.''

''या वेळी मिळेल?''

''मिळणार तर नाही.''

''समजलो, समजलो. आता माझं काम बंद करू म्हणतोस. साले महाचतुर आहेत इथले नोकर! असं लपेटीचं बोलतात की यांना सरकारनं कुठं तरी राजदूत नेमायला हवं,'' म्हणत डॉक्टर मोघे बाहेर पडले.

चौकीदारानं सलाम केला तेव्हा ते थोडंसं स्वत:शीच हसले. बाहेर पडताच डोक्याला स्पर्श करणाऱ्या वाऱ्याच्या झुळकांनी प्रसन्न होत त्यांनी आपल्या टकलावर हात फिरवला. टक्कल असलं म्हणजे वाऱ्याची खरी मजा जाणवते. या विचारानं ते आपल्या घराचा रस्ता चालू लागले. समोरच्या महाराजबागेतल्या रस्त्यानं जाण्यात मजा आली असती पण अशा एकट वेळी या रस्त्यानं जावं का, या विचारात असतानाच त्यांच्याजवळ येऊन एक रिक्शा थांबली.

ते रिक्शात बसताच रिक्शावाल्यानं विचारलं, ''कहा लेना है?''

''सांगतो ना रे घाई कसची?''

''नाही. समोर घेऊ का मागे?''

''कसंही घे. घरी कसं पोचावं हे मला माहीत आहे.''

घरी पोचल्यावरही ते स्वत:शी म्हणत होते, कुठं पोहोचायचं हे मला माहीत आहे. पुष्कळांना ते ठाऊक नसतं. कशा तरी उड्या मारत असतात, कशी तरी वळणं घेत असतात लोक. आपण त्यांना शिकवलं पाहिजे, निदान आपल्या विद्यार्थ्यांना, निदान आपल्या लोकांना.

'आपल्या लोकांना' हे शब्द त्यांच्या तोंडातून निघाले तेव्हा त्यांच्या पत्नीला काही कळलं नाही म्हणून त्यांनी विचारलं.

''काय म्हणालांत?''

''जेवलीस की नाही?''

''तुमच्या अगोदर जेवत्ये का मी कधी?''

''मग माझ्या शिकवण्याला अर्थ काय? बरं, मुलं केव्हा जेवली?''

''त्यांची अर्धी झोप झाली असेल. जेवली अन् लगेच झोपली.''

''म्हणजे नको तेच करतात. अनेकदा सांगितलं, जेवल्यावर एकदम झोपू नका. अभ्यास करून झोपा. पण माझं ऐकतं कोण? आपण कितीही शिकवलं तरी परिणाम नाही.''

''जेवा आता. कॉलेजात शिकवणं, घरी शिकवणं. घरीदारी तेच. शिकवणं. शिकवणं.''

''निष्फळ. निष्फळ.''

डॉक्टर मोघ्यांनी काढलेला निष्कर्ष अजिबात बरोबर नव्हता. त्यांच्या शिकवण्याचा अनेक विद्यार्थ्यांवर परिणाम झाला होता. ''सरांमुळेच आपल्याला हे दिवस बघायला मिळालेत.'' असं कृतज्ञतेनं सांगणारे विद्यार्थी, विद्यार्थिनी अनेक होत्या. फक्त मर्जी बसली की झालं. ते केव्हा, कसं घडेल हे मात्र कुणालाच सांगता येत नव्हतं. फार लहरी आहेत असं त्यांच्याविषयी लोकांचं मत होतं, त्यांना ओळखणाऱ्यांचं, त्यांचं नुसतं नाव ऐकलं आहे त्यांचंही.

गफूर आरती सेठ या विद्यार्थिनीची वरवर करत होता त्याचं कारणच हे होतं, की मोघे सर तिच्यावर खूष होते. आरती मेमसाब अभ्यासू आहे, कष्टाळू आहे हे तर त्याला दिसत होतंच. शिवाय ती बडे मां-बापकी बेटी होती. आई तर डॉक्टरच होती. बेडकं कापूनच डॉक्टरीणबाईंनी आपला अभ्यास सुरू केला असेल हे गफूर जाणून होता. इतर विद्यार्थ्यांना बेडकं पुरवण्यात कंजुषी करणारा गफूर

''मेरे को तो ढेर लड़के-लड़कियाँ है. विचारलं पाहिजे.''

''आता काय उपयोग? पुढचं ऐक. वीर केशवराव मधून मधून जेलमध्ये जात राह्यले. पुढं आपलं राज्य येणार असं दिसू लागलं. म्हणतात असं की प्रत्यक्ष गांधीजी केशवरावांना 'मंत्री व्हा' म्हणाले. पण वीर केशवराव म्हणाले, 'मी साधा सेवक, साधा शिक्षकच राहीन' आणि...''

''आणि काय?''

''तसेच राह्यले आणि गेले.''

''अरेरे!''

''नाही, पण ते जाण्यापूर्वी नानासाहेबांना सब जजची नोकरी मिळाली होती. स्वातंत्र्य वगैरेवर मुलाचा काही विश्वास नव्हता. बापाची आणि मुलाची मतं अगदी वेगवेगळी.''

''मोठ्या लोकांचं असंच असतं.''

''पण एक बरं झालं. केशवरावबद्दल अमरावतीच्या पांगारकर वकिलांना फार आदर. आपल्या मुलीला केशवरावांनी सून करून घ्यावी अशी त्यांची इच्छा होती. केशवरावांनाही सून म्हणून ती मुलगी आवडली. बापाची आवड मुलानं मान्य केली. केशवरावांना ते एक सुख लागलं मरणापूर्वी.''

''आणि नानासाहेबांची आई?''

''त्या जिवंत होत्या काही वर्षं, नातू पाह्यल्यावरच त्या गेल्या.''

''नानासाहेब जजसाहेबाला मुलगा आहे का?''

''होता. आज नाही.''

''म्हणजे सांगतो.''

''जरा धीरे धीरे बताव यार. बहुत जंपिंग हो रहा है. उड्या मारणं चालू आहे.''

''बेडकांच्यासारखं म्हणतोस?''

''काही म्हणा. पण तू नानासाहेबांच्या मुलाबद्दल सांगत होता ते.''

''सावकाश सांगतो.'' पण त्यांचं बोलणं काही दिवसांसाठी थांबलं; कारण तेवढ्यात डॉक्टर मोघे विभागात येताना त्यांना दिसले. विभागात तेवढेच एक प्राध्यापक नव्हते. इतरही होते. त्यांची कामंही मधून मधून करावी लागत. कमीत कमी त्यांना सलाम तर ठोकलाच पाहिजे. सर्वांत महत्त्वाचा म्हणजे कारकून. तो मोघे सरांनादेखील टंगवतो. कुठले आले विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी? या सगळ्यांकडे लक्ष देताना, आरती मेमसाहेबांना विशेष खूष करताना, अनेक कामं करताना गफूर आणि शंकरची मैफलच, एवढंच काय त्यांच्या आपापल्या कुटुंबांच्या गाठीभेटीदेखील नीट करता आल्या नाहीत. सगळीकडून त्यांना शिव्यांची प्राप्ती झाली. केव्हा एकमेकांना भेटू

असं त्यांना झालं. दोनतीन आठवड्यांनंतर ते शिळोप्यासाठी भेटू शकले तर 'अगोदर मी सांगतो, अगोदर मी सांगतो' असं त्या दोघांनाही झालं होतं.

''हे बघ, गफूर. मी. मी करू नकोस. नानासाहेबांची–त्यांचं नाव आहे नारायण–आई नातू पाहून गेली हे मी तुला सांगितलं. बरं झालं ती लवकरच गेली.''

''कां, त्रास होता का तिला सुनेचा?''

''नाही रे. नातू झाला हे एक ठीक होतं. पण विधवेपणात बायकांचं मन रमत नाही रे. निदान नानासाहेबांच्या आईचं मन रमलं नाही. सुनेचा आजार पाहवत नव्हता त्या साध्वीला.''

''काय आजार होता नानासाहेबांच्या बेगमसाहेबांना?''

''काय नक्की झालं होतं कोण जाणे. बाळंतपणानंतर त्या बाईची तब्येत कधी नीट नव्हतीच.''

''बाळंतरोग झाला काय?''

''सांगितलं ना. नक्की माहीत नाही. काही वर्षं नानासाहेब चांद्याला मुनसफ होते.''

''मुलगा तिथंच झाला का?''

''नाही. पण चांद्याला डास फार. हिवताप. अरे मलेरिया रे.''

''असं सांगा.''

''तिथं राहणाऱ्या लोकांना होतो की बाहेरून आलेल्यांनाच?''

''अरे बाबा. फालतू प्रश्न विचारू नकोस. बाळंतरोग म्हण, मलेरिया म्हण. काही म्हण. नानासाहेबांनी आपल्या बायकोची प्रकृती पूर्ववत व्हावी म्हणून खूप मेहनत घेतली. पैसे खर्च केले. पण सतत बाई बिछान्यावर पडून असत. हिंडू-फिरू लागल्या तरी चारपाच

दिवसच. पुन्हा येरे माझ्या मागल्या. डॉक्टर शांता सेठनीदेखील खूप प्रयत्न केले.''

''त्या कुठं होत्या?''

''त्याही चांद्यालाच होत्या. तिथल्या सरकारी दवाखान्यात असिस्टंट सर्जन होत्या. कामात अतिशय दक्ष. आपलं काम आणि आपली एकुलती एक मुलगी आरती या पलीकडे त्यांचं जगच नव्हतं.''

''म्हणजे आपल्या आरती मेमसाहेब. त्यांचे वालिदसाहेब?''

''ते लवकरच गेले. केव्हा गेले कोण जाणे. पण आरतीच्या लहानपणीच ते गेले असावे.''

''अरेरे!''

''चांद्याला खांडवे पति-पत्नी आणि सेठ डॉक्टरीणबाईंची खूप मैत्री जमली. तिथं ते राह्यलेही खूप दिवस. पाचसहा वर्षं कमीत कमी. आरती आणि विनायकचीही गट्टी जमली.''

''विनायक म्हणजे जजसाहेबांचा मुलगा नाही का?''

''हो. हो. बरोबरचीच होती ती दोघं.''

''विनायक चांद्यालाच जन्मला का?''

''नाही रे बाबा. तो आजोळी अमरावतीला जन्मला. त्याच्या जन्मानंतर. बाईंची तब्येत बिघडली. नानासाहेबांच्या बदल्या बऱ्याच ठिकाणी झाल्या. त्यांतलं एक ठिकाण म्हणजे चांदा.''

''दिमागमे ठीक नहीं आ रही बात.''

''येईल येईल. अरे बाबा, वर्षामागून वर्षं जात होती ती काय एका ठिकाणीच? नोकरीतला माणूस काय एकाच ठिकाणी राहील?''

''आपण नाही का राह्यलो?''

''आपण आणि ते एकच का?''

''ये भी ठीक है. आपण आणि ते एक कसे असू?''

''तेच म्हणतो मी. नानासाहेब तर चांद्याला इतके कंटाळले की त्यांनी तिथून बदलीच मागितली.''

''आणि ती त्यांना मिळाली?''

''त्यांच्या पत्नीचा मृत्यू झाला.''

''चांद्यात?''

''होय. त्यानंतर नानासाहेब नागपूरला आले. तेही कसे? हायकोर्टात जज म्हणून त्यांना बढती मिळाली. आम्हां मराठी माणसांना, आम्हां ब्राह्मण लोकांना खूप आनंद झाला.''

''मी तर ऐकलं आहे की तुम्हां ब्राह्मण लोकांची संख्या हायकोर्ट जज्जांत खूप आहे. हमारे मुसलमान और बिगर लोग ही कम हैं.''

म्हणायचा, ''मेमसाब काटो जितने चाहो उतने मेंढक. हात साफ कर लो.'' गफूरच्या बायकोच्या प्रकृतीची डॉक्टर सेठ चौकशी करायच्या, औषधं फुकट द्यायच्या म्हणून गफूरला मोठा आधार वाटायचा. आजकाल सालं दवापानी करण्यापेक्षा जान देणं सोपं, स्वस्त झालं आहे.

आरती बडे बापकी बेटी आहे हे सरांना माहीत होतं पण सरांचा लोभ होता तो तिच्या गुणांवर. कोण कुणाचा मुलगा वा मुलगी आहे याची सरांना पर्वा नसायची. चव्हाणसाहेब को डॉक्टर बनाया, साहेब बनाया, बडा हौदा दिलाया वो चव्हाण साब किसके बेटे थे? रस्त्यावर मोचीकाम करणाऱ्याच्या मुलाला डॉक्टर मोघे सरांनी आपला केला, कित्येक बड्या घरच्या मुलामुलींना बाजूला सारून.

शंकरलाही हे मान्य होतं. मोघे सर डॉक्टर सेठबाईंना वेगळं ओळखत, न्यायमूर्ती खांडव्यांना वेगळं ओळखत. खांडव्यांना तर ते चक्क 'नानू' म्हणत; न्यायमूर्ती, नानासाहेब वगैरे काही नाही. सर त्यांची थट्टाही करत. पुष्कळदा ते त्यांचा 'नानूखान' असा उल्लेख करत. डॉक्टरीणबाई आपलं नाव 'सेठ-खांडवे' असं लावत. त्यावर मोघे सर लोकांना–अगदी गफूर शंकरलादेखील विचारत, ''नुसतं मिसेस खांडवे कां नाही? म्हणे सेठ-खांडवे. अजब आहे ही नाव ठेवण्याची पद्धत. त्यापेक्षा 'सेठ-खान' काय वाईट? क्यों गफूर, सही है ना?'' यावर बिचारा गफूर काय बोलणार? बडे लोगोंकी बडी बडी बाते. बडी असोत वा छोटी असोत मोठ्यांच्या प्रकरणांचा आपण कशाला विचार करायचा? विचार केला तरी शब्दानं तो बोलायचा नाही. आपलं काम करत राह्यचं. मोघेसर सांगतील ते काम, कारकूनसाहेब सांगतील ते काम, आरतीबाई सांगतील ते काम, एवढंच काय शंकरदेखील सांगेल ते काम करत जायचं. आपण मुसलमान. आपण जपून राह्यलं पाहिजे. शंकरचं तसं नाही. तो त्या प्रकरणावर बिनधास्त बोलू शकतो.

''हे बघ, गफूर तू मूर्ख आहेस?''

''क्यों शंकरभाई?''

''सांगतो. ऐक. तू मुसलमान आहेस ना?

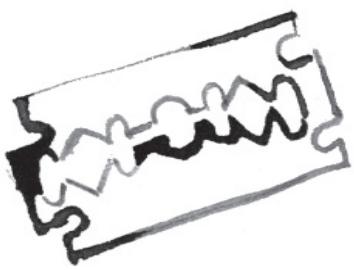

असशील, त्याचं काय? तुला जपून राह्यला कुणी सांगितलं? मी सांगितलंय? अरे बाबा, या राजकारणी लोकांच्या गोष्टी सोड. आपल्यासारख्या लहान लोकांना करायचं काय या गोष्टींशी? समजलं का?''

''हो.''

''मग आता मी मुसलमान, मी मुसलमान अशी निंदी लावू नकोस.''

''नाही लावणार.''

''छान! या बाणीवर एकेक चहा होऊन जाऊ दे.''

चहाचा एकेक कप मारून झाल्यावर, ओठांवरून जीभ तीनचारदा फिरवून झाल्यावर शंकर म्हणाला, ''ऐकायचं आहे का तुला?''

''ऐकायचं आहेच पण काम?''

''करू नको. मी काम करू नको असं सांगितलं असं तू इतरांना सांग.''

''कुणाला सांगू?''

''जे विचारतील त्यांना. मीही असंच सांगणार.''

''तू कुणाचं नाव सांगणार?''

''कुणाचंही. अरे बाबा, मोघे सरांनी जरी विचारलं तरी मी एखादे वेळी त्यांनाच सांगीन, तुम्हीच काम करू नका म्हणून सांगितलं.''

''आणि ते ऐकतील?''

''कां नाही? जरूर ऐकतील. वर म्हणतील, असेल. सांगितलं असेन मी. थोडक्यात काय ऐकायचं असेल तर ऐक. सगळं प्रकरण सांगतो तुला.''

''बोलो जनाब.''

''हे खांडवेसाहेब आन् मी एकाच गावचे. वाशीमचे.''

''याने बासम के.''

''बासम नाही रे बाबा. वाशीम. शंभर वर्षांपूर्वी जिल्हा होता जिल्हा. मालूम है?''

''आणि त्याच्या अगोदर शंभर वर्षांपूर्वी काय होतं?''

''वत्सगुल्म. वाशीमचा बालाजी ठाऊक आहे?''

''ऐकलं आहे.''

''त्या वाशीमचा मी. त्याच वाशिमचे खांडवे.''

''असं?''

''नाही रे बाबा. आपण लहान माणसं. नाव घ्यायचं ते मोठ्या माणसाचं घ्यावं. नाव घ्यावं ते वीर केशवराव खांडवे यांचं!''

''हे वीर कोण?''

''अरे, आपल्या जजसाहेबांचे वडील, वालीद, समझा?''

''समजलो, पण ते वीर कसे झाले? केव्हा झाले?''

''सांगतो. तेच सांगणार आहे.''

''बोलो. थोडेमें बोलो. तुम बहोत लंबा खीचते हो.''

''थोडक्यात सांगतो. इथं वेळ कुणाला आहे तुझ्याशी बोलत घालवायला?''

''अन् मी रिकामा आहे का?''

''वेळ घालवू नकोस. ऐक. हे जे केशवराव खांडवे होते ना.''

''आता नाहीत?''

''नाहीत. हे केशवराव बी०ए०त पहिले आले आणि लगेच इ० ए० सी० झाले. म्हणजे डेप्युटी कलेक्टर.''

''एकदम.''

''एकदम डेप्युटी कलेक्टर अकोला.''

''मग?''

''मग काय फार हुशार, चांगला अधिकारी म्हणून लवकरच लौकिक वाढला.''

''कलेक्टर नहीं हुए का?''

''सहज झाले असते पण नाही झाले.''

''कां?''

''अरे बाबा गांधीजींच्यामुळं.''

''कसं काय?''

''गांधीजींची सभा झाली अकोल्यात. अधिकारी म्हणून केशवराव त्या सभेला गेले आणि...''

''आणि काय?''

''सभेत गांधीजींनी लोकांना सांगितलं, स्वातंत्र्यासाठी तुम्ही सरकारी नोकऱ्या सोडा. केशवरावांनी दुसऱ्या दिवशी आपली नोकरी सोडली. बायको आणि मुलगा–हे आजचे नानासाहेब–घेऊन तडक वाशीमला आले. सूटबूट गेला. एक साधं खादीचं धोतर आणि खादीचा सदरा. शाळेत मास्तरकी सुरू केली. बायकोला सांगितलं, हा एक मुलगा पुरे झाला.''

''त्यानंतर मुलं झाली नाहीत?''

''नाही.''

''कमाल आहे. काय केलं?''

''माहीत नाही. तू चौकशी कर.''

''खरंय. पण नोकरीतून इतक्या वर गेलेला हा पहिलाच ब्राह्मण. अजूनही असे कमीच असतात.''

''तू एक मामुली लेबोरेटरी असिस्टंट. तुझ्या बरं लक्षात राहतात या गोष्टी.''

''ठेवाव्याच लागतात. एक तर आम्हांला नोकऱ्या मिळतच नाहीत अन् मिळाल्यात तर बसा त्याच जागेवर, वन टू, वन टू करत.''

''नानासाहेब नागपूरला आले आणि सगळी ताटातूट झाली असेल नाही?''

''हो ना, खास वाईट वाटलं ते आरती आणि विनायकला.''

''असं का? मैं समज गया. म्हणून पुढं; मी ऐकलं की लवकरच जज नानासाहेब खांडवे आणि डॉक्टर शांता सेठ यांनी लग्न केलं.''

''तुला बरी माहिती आहे?''

''देखो शंकरभाऊ, तुम समझते उससे कई जादा बातें मैंने मालूम कर ली.''

''क्यों?''

''मेरा मतलब था उसमें.''

''कसा?''

''कळेल. पण पहिल्यांदा मला कळलं, पक्कं कळलं ते असं की, लग्नानंतर नानासाहेबांनी आणि शांतामॅडमनी ऑपरेशन करून घेतलं.''

''दोघांनी कां करावं? एकानं करून नसतं का चाललं?''

''काय जाणे. मर्दाचं काय आहे की तुम्हीच म्हणता, जोवर जिता तोवर विता.''

''हो, पण बायकांचं तसं नसतं.''

''कोण जाणे. आमच्या उर्दू अखबारमध्ये पुष्कळदा खबरा येतात. (मी स्वत: वाचू शकत नाही.) की पन्नासच्या पुढं गेलेल्या बायांनाही मुलं झाली.''

''हो. हो. आमच्या मराठी वर्तमानपत्रातही मी वाचलंय. पण एवढी माहिती मिळवण्यात तुझा मतलब?''

''आहे ना. पोरांच्या संख्येचा प्रश्न आहेच. अल्लाच्या मनात असेल तर कोण रोखू शकणार? माझी शंका होती, ऑपरेशननंतर मर्दपणावर असर होतो का?''

''मग काय कळलं तुला?''

''जाऊ दे यार. मी ऑपरेशन करून घेतलं नाही.''

''चला, पुरे झालं हे बड्या लोकांचं पुराण. एकच गोष्ट सांगतो तुला. कदाचित माहीत नसेल तुला.''

''हेच ना. बापानं लग्न केल्यावर मुलानं झोपेच्या गोळ्या प्रमाणाबाहेर खाऊन जीव दिला.''

''झोपेच्या गोळ्या नव्हत्या म्हणे. विषाच्या

गोळ्या होत्या म्हणतात. वाईट झालं. फार वाईट झालं. पण मी ऐकलं ते निराळंच. ते सांगणार होतो तुला.''

''काय?''

''मुलगा गेल्यावर लगेचच नानासाहेबांनी आरतीला रीतसर दत्तक घेतलं.''

''त्याची काय गरज होती?''

''कशाचीच काय गरज होती? असो. विषय निघाला आणि खूप बोललो आपण. आता पुन्हा या विषयावर बोलायचं नाही; आपसांत नाही की इतरांशी नाही.''

''कबूल.''

''त्याप्रमाणं गफूर आणि शंकरनं आपला शब्द पाळला. फक्त एकदाच त्यांचं बोलणं झालं.''

एकदा गफूरनं एक बेडूक पकडला आणि झटकन टाकून दिला. ते दृश्य शंकरनं पाह्यलं. त्याचा खुलासा गफूरनं केला, ''तुला काय वाटलं, मेंढक मला चावेल म्हणून, बोचकारेल म्हणून मी फेकून दिला? नाही तसं नाही. हातात घेतल्यावर साल्यानं माझा हात ओला केला, घाण केला. हरामखोर!''

''ज्याचं काम त्यालाच करू द्यावं. आपण विकत आणतो ना बेडूक? तेवढं करावं. आपल्याला जेवढं माहीत आहे तेवढंच करावं. बेडकांना औषध द्यायचं काम आपलं, विद्यार्थ्यांना बेडकं द्यायचं काम आपलं. तेवढं करावं. तेवढंच बोलावं.''

एके दिवशी बेडूक कापता कापता आरतीनं त्या दोघांना विचारलं, ''मी कापत्ये आहे तो बेडूक मेला असूनही त्याचं हृदय असं वर-वर खाली कां होत असतं?''

''मेमसाब, बेडूक मेलेला नसतो. त्याला सुंगणी दिलेली असते. ते थोडीशी शुद्ध कायम असते. हो की नाही शंकर?''

''कदाचित पूर्ण शुद्धही कायम असेल. कोण जाणे. प्रोफेसर साहेबांना विचारावं लागेल. ते सांगतील. गफूर मला पूर्ण माहीत नाही.''

आरतीनं तो प्रश्न पुढं कुणालाच विचारला नाही. गफूरला नाही, शंकरला नाही, बरोबरीच्या विद्यार्थ्यांना नाही, मोघे सरांना नाही की कोणालाच नाही.

आरती सेठ-खांडवे या विद्यार्थिनीबद्दल कुणी बोललं नाही, विचार केला नाही. कॉलेजमध्ये प्राणिशास्त्राची ती काही एकटीच विद्यार्थिनी नव्हती. तिच्याकडे तसं कुणी फारसं बघितलंही नाही. तिला हवी ती मदत करायची, प्रश्न विचारले तर त्यांची उत्तरं द्यायची, काही मागितलं जसं बेडूक वगैरे–तर ते द्यायचं. बस, एवढंच. आपलं काम, पहिल्या मजल्यावर असलं आणि तिथून सहज दिसलं तर कॉलेजात येणाऱ्या मोटरींकडे बघायचं. तशा मोटारी फार येत नसतही. अगदी नेमानं येई ती आरतीची गाडी. पुष्कळदा मुली चालत येत, काही सायकलवरनं येत, काही रिक्शानं येत, अगदी थोड्या गाडीनं येत. आरती गाडीनंच यायची. तिचा, तिच्या वडिलांचा, जस्टिस खांडवे यांचा बंगला सेमिनरी हिल्सच्या पायथ्याशी म्हणजे दूर होता. आरतीला सोडायला बहुधा त्यांचा ड्रायव्हर येई, कधी आई येई, कधी डॉक्टर शेठ आणि जस्टिस खांडवे येत. एक दिवस स्वत: जस्टिस खांडवे गाडी चालवत आले; त्यांच्या बाजूला त्यांच्या मिसेस होत्या. त्या दिवशी नेमके सर्व लोक वरच्या मजल्यावर काम करत होते; गफूर, शंकर, आरती, आरतीचे मार्गदर्शक प्राध्यापक आणि खुद्द डॉक्टर मोघे सर. जजसाहेबांची गाडी बघून मोघे सर खाली उतरले आणि त्यांनी खांडवे पति-पत्नींना नमस्कार केला.

''काय मोघेसाहेब, कशी प्रगती आहे आमच्या कन्येची?''

''उत्तम.''

''तुमचं लक्ष असल्यावर उत्तमच असणार. आपण भेटलं पाहिजे कधी कधी. Of course, of course.''

त्या दोन श्रेष्ठांनी एकमेकांना नमस्कार केला. जजसाहेबांची गाडी डौलात निघून गेली–आरतीसह. डॉक्टर मोघेसर जरा काळजीतच, नव्हे–बऱ्याच काळजीत–आपल्या खोलीकडे परतले; बेडूक, साप, गांडूळ, आणि माणूस–बऱ्याच काळज्या.

कदमसर

सुहास बहुळकर

अनेक शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षणाचा कालखंड पार पडतो; पण त्यांतले एखादे शिक्षकच वारंवार आठवतात. (निरंतर स्मरणात राहतात.)

प्रा० संभाजी कदम हे असेच अनेक विद्यार्थ्यांच्या लक्षात राहिलेले शिक्षक! आजही जे० जे०मधील कदमसरांचे विद्यार्थी एकत्र भेटले की कदमसरांची आठवण निघणारच. इतक्या वर्षांनंतरही कोणीतरी त्यांच्या बोलण्याची, बॅग हातात धरून ताना मारण्याची नक्कल करणारच. मग कदमांचे बोलणे, चित्राचे प्रात्यक्षिक देणें, सौंदर्यशास्त्र शिकवणे, गाणे, पेटी वाजवणे, कविता करणे अशा अनेक गोष्टी आठवणारच. या आठवणी काढत नकला करत असतानाच, हे सर्व करण्यामागची त्यांची तळमळ आठवून आम्ही एकेकाळचे त्यांचे विद्यार्थी आजही नकळत कधी गहिवरतो ते आम्हांलाही कळत नाही. केवळ चित्रकलाच नव्हे तर शिल्पकला, संगीत, भारतीय आणि पाश्चात्त्य सौंदर्यशास्त्र, मानसशास्त्र, साहित्य, काव्य, भारतीय तत्त्वज्ञान, ज्योतिषशास्त्र अशा अनेक विषयांत ते संचार करीत.

प्राचीन भारतीय शास्त्रानुसार शिष्याला एखादी कला अवगत करण्यासाठी आनुषंगिक अनेक कलांच्या गुरूंकडे जाऊन त्यांचे सम्यक ज्ञान घ्यावे लागत असे. शिल्पकला अवगत होण्यासाठी चित्रकला येणे आवश्यक आहे. चित्रकलेच्या ज्ञानासाठी नृत्याचे ज्ञान आवश्यक आहे. परंतु नृत्य वाद्यसंगीताशिवाय प्राप्त होणे कठीण आहे. वाद्यसंगीताचे आकलन कंठ्य संगीत आल्यास योग्य प्रकारे होऊ शकते. संगीतासाठी वाङ्मयाचे ज्ञान आवश्यक आहे व वाङ्मयासाठी भाषांवर प्रभुत्व हवे. अशा प्रकारे विविध कलांचे परस्परसंबंध व परस्परावलंबित्वाची भारतीय परंपरा सांगितली आहे. अशा सर्व कला शिकवणारे एकच गुरू मिळणे हे अत्यंत दुर्लभ–पण आम्हांला मात्र कदमसर लाभले होते!

कदमसर पोर्ट्रेट-पेंटर होते; पण ते व्यावसायिक व्यक्तिचित्र कधीच काढत नसत. पैसे मिळवण्यासाठी व्यक्तिचित्रण करणे त्यांना पसंत नव्हते. किंबहुना अशा प्रकारे कला विकणे त्यांना आवडत नसे. ते कविता करायचे आणि त्या फक्त 'सत्यकथा' किंवा 'मौज'मध्येच छापून यायच्या. शिवाय ते कथाही लिहायचे. त्यांचा ज्योतिषशास्त्राचाही अभ्यास होता आणि ते पेटीही वाजवायचे. हिंदुस्थानी आणि दाक्षिणात्य संगीताचा त्यांचा व्यासंग असल्याचे ते स्वत: सांगत. सौंदर्यशास्त्रावरील त्यांचा अभ्यास आणि त्यावरील व्याख्याने ऐकून त्या वयात आम्ही स्तिमितच नव्हे तर हबकूनही जायचो. भरतमुनींचा रससिद्धान्त, अभिनवगुप्ताचा शांतरस, कांटची हेतुशून्य हेतुगर्भता आणि सुसान लँगर, प्लेटो, ॲरिस्टॉटल यांचे तत्त्वज्ञान समजावून सांगता सांगता त्यांच्याही तत्त्वज्ञानातील, संशोधनातील त्रुटी कदमसर निदर्शनास आणायचे. अशा वेळी कदमसर एवढ्या उत्साहात असायचे की, ''हे मुळी अभिनवगुप्ताच्या लक्षातच आलं नाही'' असे सांगत–ते स्वत:चेच सौंदर्यशास्त्र आम्हांला शिकवत. अशा वेळी आमची प्रतिक्रिया अजमावण्यासाठी आपली मान या टोकापासून त्या

टोकापर्यंत वळवत. अर्थातच परीक्षेच्या अभ्यासक्रमाशी याचा काहीही संबंध नसायचा. अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून सिग्मंड फ्रॉइड किंवा त्याचे स्वप्नविवेचन हा विषय येताच कदमसर फ्रॉइड शिकवता शिकवता स्वत:च्या स्वप्नांच्या दुनियेत शिरायचे. स्वप्नमीमांसेचा त्यांना नादच होता. स्वप्नांचा अर्थ शोधताना मानवी आयुष्यातील अनेक कूटप्रश्नांचा उलगडा होतो, असे त्यांना प्रामाणिकपणे वाटत असे. त्यात ते आम्हां विद्यार्थ्यांना अत्यंत उत्साहाने सहभागी करून घेत असत. त्यांनी केलेले स्वप्नविवेचन अजिबात कळले नाही तरी त्यांची त्यामागची कळकळ आणि उत्साह बघून आम्ही त्या स्वप्नांचा अर्थ उलगडण्याच्या प्रक्रियेत पार गुरफटून जायचो. प्रत्येक पुरुषाच्या मनातील स्त्री-प्रतिमा, स्त्रीच्या मनातील पुरुष-प्रतिमा, अतृप्त वासनांचे, इच्छांचे वेगळ्याच प्रकारे होणारे प्रकटीकरण, स्वप्नात येणाऱ्या प्रतिमांमधून व्यक्त होणारा अर्थ व त्याचा लैंगिक इच्छांशी असणारा अबोध पातळीवरील संदर्भ, अशा गोष्टी त्या तरुण वयात अद्‌भुत वाटत. फ्रॉइडच्या विवेचनातील लैंगिक असमाधान व स्वप्न आणि युंगचा नेणिवेचा तळ शोधण्याचा मार्ग असले प्रकार आकलनापलीकडचेच असत. परिणामत: कॉलेजच्या पिकनिकमध्ये काही मुले-मुली स्वप्ने पाडून घेताना आणि त्यामुळेच की काय, स्वप्नांचे अर्थ सांगतानाही दिसायच्या. हे ज्यांना जमत नसे असे बहुसंख्य विद्यार्थी कदमसरांची आठवण काढत केवळ श्रद्धेनं ऐकायचे किंवा त्यातून मनोरंजन करून घ्यायचे.

अशा या कदमसरांचे 'करेक्शन' म्हणजे एक अविस्मरणीय अनुभवच असायचा. ते वर्गात असताना टेबलावर दोन-चार जाडजूड पुस्तके ठेवून त्या पुस्तकांच्या सान्निध्यात असत. इंग्रज जमान्यातल्या भल्यामोठ्या खुर्चीत त्यांचा लहानखुरा, टाय बांधलेला देह बसलेला असायचा. एक तर ते सतत वाचत असायचे किंवा एक खांदा किंचित पुढे झुकवून टेबलावरच त्रिताल, झपताल, झुमरा असा कुठला तरी ताल वाजवत मान इकडून तिकडे वळवत असायचे. मध्येच स्वत:लाच ऐकू येईल अशा आवाजात गायचे. पण हे सर्व सुरू असताना त्यांचे वर्गाकडेही लक्ष असे. मधेच एखादी मुलगी काम न करता इकडेतिकडे उगाचच फिरताना दिसली तर त्यांच्या खास आवाजात, ''बाईऽऽऽ (यातला ई अधिक दीर्घ उच्चारत) काय चाललंय?'' असे विचारून तिला जागेवर बसायला मजबूर करायचे. मधेच त्यांच्या हनुवटीखालीच दिसणारे गळ्याचे हाड (कंठमणी) आणि त्याखालील टायची गाठ यांचा नीट कोन साधत ते आपली मान पुन्हा वळवत खुर्चीमधून उठायचे. वर्गात दोनतीन मॉडेल्स असत. त्यांभोवती चित्र रंगवत विद्यार्थी-विद्यार्थिनी बसलेल्या किंवा उभ्या असत. खुर्चीमधून उठून कदमसर या मॉडेलभोवती असणाऱ्या मुलांमधून फिरू लागत. त्यांची चित्रे, पॅलेट यांकडे दृष्टिक्षेप टाकत. एखाद्या मुलाने पॅलेटवर थोडेसेच रंग काढलेले असले की, ''काय हेऽऽ?'' असे उच्चारत, पॅलेटवर रंग किती काढावा याचे प्रात्यक्षिक रंगाची बरीचशी ट्यूब पिळूनच द्यायचे. पुढे आल्यावर त्यांना एखादे करेक्शन देण्यालायक चित्र दिसले की ''हं...उठाऽऽ'' असा इशारा करत चित्राचा ताबाच घ्यायचे.

त्यानंतर पहिले काम म्हणजे पॅलेट साफ करणे. पण त्यापूर्वी आपल्या फुलशर्टच्या बाह्या ते दुमडून घेत. पॅलेट साफ करून रंग मनासारखे ठरावीक जागेवर ठेवले की पेंटिंग नाइफ घेऊन विद्यार्थ्याने लावलेला रंग ते हळुवारपणे काढून टाकत. या सर्व काळात ''काय बाईऽऽ कसं वाटलं? काही समजतंय का? फॉलोड?'' असे उद्‌गार सुरू असायचे.

त्यानंतर डाव्या हातात धरलेल्या ब्रशच्या जुडग्यातील एक ब्रश निवडून ते काळा रंग त्या ब्रशमध्ये घ्यायचे. मग समोरच्या त्या नाइफने हळुवारपणे खरडलेल्या व त्यातून अंधूकपणे दिसणाऱ्या विद्यार्थ्याच्या चित्रावर काम सुरू करायचे. ब्रशमध्ये घेतलेल्या काळ्या रंगाने ड्रॉइंग करताना एखादा जरी जोमदार फटकारा आकाराचे वैशिष्ट्य व्यक्त करत मनासारखा उमटला तरी इकडे तिकडे बघत, ''अहाहा, व्वाऽऽ'' असे उद्‌गार काढत. ''काऽऽय, कळतंय ना...कुठं काही पोचतंऽऽय काऽऽ'' असे म्हणत ब्रशचे पुढील फटकारे सुरू होत.

त्यानंतर समोरच मॉडेल म्हणून बसलेल्या बाईच्या साडीचा पिवळा रंग तयार करण्यासाठी डाव्या हातात धरलेल्या ब्रशच्या जुडग्यातून ब्रश निवडून ते पुन्हा सभोवार नजर फिरवत. ब्रश नीट हातात धरून पॅलेटकडे नेला तर पॅलेटवर एवढासा चिमणी शिटल्यासारखा पिवळा रंग बघताच ''क्रोम मीडियम'' असे म्हणायचे. याचा अर्थ तो रंग हवा आहे असा असायचा. ज्याचे चित्र असायचे तो किंवा ती, थोडासाच रंग शिल्लक असलेली ट्यूब पुढे करायची. अगदी चेपून त्या ट्यूबमधील सर्व रंग पॅलेटवर काढला जायचा...आणि ब्रशच्या दोन फटकाऱ्यांतच तो संपायचा. कारण कदमसर रंग अक्षरश: 'लोण्यासारखा' वापरायचे. (हा त्यांचाच शब्द.) त्याशिवाय त्यांचे समाधानच होत नसे. (एवढे लोणी कदमसर कोकणातील असूनही त्यांनी कुठे बघितले कुणास ठाऊक?) पॅलेटवरील रंग संपताच ते इकडेतिकडे बघायला सुरुवात करत...अशी दृष्टी फिरवता फिरवता आजूबाजूला प्रात्यक्षिक बघणाऱ्या ज्ञानपिपासूंपैकी एखाद्या जागी स्थिरावली की त्याच्या किंवा तिच्या पोटात गोळाच उभा राहायचा. नजर चुकवण्याचाही काही वेळा उपयोग व्हायचा नाही. शेवटी रंगाची ट्यूब सरांसमोर यायची, पॅलेटवर रिकामी व्हायची आणि ट्यूबचा मालक 'आठवड्याचा रंग संपला!' असे आतल्या आत हळहळायचा. बाकीचे त्याची किंवा तिची आतल्या आत कीव करायचे. क्वचित अशा प्रकारे रंग न मिळाल्यास सर ब्रश बाजूला ठेवून खिशातून कातडी पाकिटातून पैसे काढून द्यायचे, रंग मागवायचे आणि तो रंग पॅलेटवर विराजमान व्हायचा.

आता ब्रशवर रंग घेऊन तो लावण्याचा कार्यक्रम सुरू झालेला असायचा. मध्येच एखादा स्ट्रोक किंवा पॅच मनासारखा पडला की सरांच्या तोंडून अभावितपणे ''अहाहाऽऽ'' असा सुखद उद्‌गार निघायचा. यावर काही द्वाड मुली, ''स्सऽऽ, ओऽऽ'' असे आवाज काढत सरांना अधिकच खुलवायच्या. सरांचे पॅचेस दणादण पडायचे. रंग उचलताना ब्रश रंगात, नजर मुलामुलींकडे आणि आविर्भाव असा की 'बघा कसा उचलला'' (जणू काय गोवर्धन पर्वतच!) तेवढ्यात मॉडेलची विश्रांतीची वेळ व्हायची आणि सरांचे स्वगत कम लेक्चर सुरू व्हायचे : ''अहाहाऽऽ काय मस्त सूर जुळलाय! धा धिं धिं धा...ता धिं धिं धा...बाईऽऽ पिवळा काय लागलाय! रंग कसा लोण्यासारखा लागला पाहिजे; नाही तर तुम्ही बसता पानाला चुना लावत, रंग चोळत. आकार कसा घडला पाहिजे...आऽऽतून...बाहेर कसा पडला पाहिजे... आपोऽऽआप! काही लक्षात येतंय काऽऽऽ''

सर भान विसरून बोलत राहायचे. त्या बोलण्याच्या आशयानुरूप त्यांचा देह अभिनय करू लागे. मधेच ते गाण्याची एखादी बंदिश गात किंवा खानोलकर, मर्ढेकर किंवा पु० शि० रेगे यांची कविता तालावर गाऊ लागत :

गणपत वाणी बिडी पितांना
चावायाचा नुसतिच काडी;
म्हणायचा अन् मनाशींच की
ह्या जागेवर बांधिन माडी

तेवढ्यात मॉडेल विश्रांती घेउन परत यायचे; जागेवर बसायचे; आणि शब्दांऐवजी कदमसर रंग आणि ब्रशची करामत सुरू करायचे.

आता सरांनी हातात पेंटिंग नाइफ घेतलेला असायचा. लाइट आणि शेडच्या करकरीत पॅचवर ते पेंटिंग नाइफ हळुवार फिरवायचे. लाइट शेडचे पॅच एकमेकांत मिसळून जात त्या आकाराचा गोलवा वाढायचा. गाल असेल तर गालावरचा गोड गोलवा, समोरचे मॉडेल बाई असेल तर तिच्या छातीचा उत्तान फुगीरपणा...अशी शरीरवैशिष्ट्ये व्यक्त करूनच नाइफ थांबायचा. त्यानंतर एखादा उभा स्ट्रोक मारून छातीवर पडलेल्या

पदराची चुणी दाखवून कदमसर मोठ्या आत्मविश्वासाने पुन्हा इकडेतिकडे बघायचे. मधेच फॅन ब्रश उचलून हळुवारपणे चित्रावर कमीजास्त वजन देत फिरवायचे आणि रंग कुठून सुरू झाला व कुठे मिसळला याचा पत्ताच लागेनासा व्हायचा. त्यांची ब्रश धरण्याची लकब, रंग लावण्याची पद्धत, रंगांची निवड...या सर्वांचा विद्यार्थ्यांवर हळू हळू एवढा प्रभाव पडायचा की सर्व जण लोण्यासारखा रंग लावायचे. (आणि आई-बापांचा रंगावरचा खर्च वाढायचा!) सर शिकवत असलेल्या प्रत्येक बॅचमधील दोन-चार विद्यार्थी-विद्यार्थिनी अगदी कदमसरांसारखी चित्रे रंगवायला लागायची. (शिक्षक म्हणून हे यश की अपयश हा प्रश्न त्या वेळीही मला पडायचा. पण कदमसर मात्र अशा विद्यार्थ्यांवर अगदी खूष असत.)

पेंटिंगव्यतिरिक्त कलारसग्रहण व सौंदर्यशास्त्र हे विषय १९७० पूर्वी अभ्यासक्रमात नसूनही कदमसर हौशीने आणि कळकळीने शिकवत. आपल्या विद्यार्थ्यांना हे ज्ञात व्हावे, कलावंतानेही बौद्धिक दृष्ट्या प्रगल्भ असावे ही आंतरिक तळमळ त्यामागे असे. प्राचीन काळातील भारतीय ऋषिमुनींप्रमाणे आधुनिक काळातील चित्रकाराने ज्ञानसंपन्न असावे, विविध कलांमधील परस्परसंबंध जाणून घ्यावेत व पाश्चिमात्य जगातील कलावंतांप्रमाणेच बहुश्रुत व्हावे, हा ध्यास व अट्टाहास त्यामागे होता. म्हणूनच अभ्यासक्रमात नसून, त्यांच्या नियोजित कामाचा भाग नसूनही ही व्याख्याने ते देत असत. १९७०नंतर महाराष्ट्र राज्याच्या कलाशिक्षणात कला-इतिहास व सौंदर्यशास्त्र हे विषय अंतर्भूत झाले आणि चित्रकलेसोबतच सौंदर्यशास्त्र हा विषय कदमसर प्रचंड उत्साहाने शिकवू लागले.

कदमसरांचे बोलणे सुरू झाले म्हणजे ते थांबतच नसत. ते बोलत तरी किती आणि कितीतरी विषयांवर. या विषयातून त्या विषयात असा त्यांचा मुक्त संचार सुरू होई. एखाद्या चित्रातील ओजस्वी रंगलेपन असो किंवा रेंब्राच्या चित्रातील प्रकाश, ब्रांकुसीच्या शिल्पातील आकाराची झेप किंवा

हेन्री मूरच्या शिल्पातील नाभीखालचा जीवघेणा आकार...एखादा पारिभाषिक शब्द असो किंवा खानोलकरांच्या कवितेतील वेदनागर्भ प्रतिमा, अब्दुल करीमखाँ साहेबांचा लागलेला षड्ज किंवा भजनी ठेक्यातली डोलायला लावणारी लय...कदमसर त्याचा आसुसून आस्वाद घेत. इतरांनाही, ''काऽऽय, काही कळलं का? काही समजलं काऽऽ?'' असे म्हणत कळो व न कळो, आस्वाद घ्यायलाच लावत. बऱ्याचदा कळले नसले तरी मान डोलावण्यावाचून गत्यंतरच नसे, नाही तर पुन्हा पहिल्यापासून सर्व ऐकावे लागायचे.

त्या काळात ते भरतमुनींचा रससिद्धान्त जगण्याचा आटोकाट प्रयत्न करायचे. त्यामुळे काही जण त्यांना बघून पळायचे, काही माना डोलवायचे, तर काही समजून घेण्याचा प्रयत्न करायचे. कदमसर मात्र या सर्व प्रकारांकडे सहानुभूतीच्या नजरेने पाहायचे. त्यांच्या शब्दांत सांगायचे तर ''समजावून घ्यायचे.'' ही त्यांची तळमळ बघून वर्गात बसले तर सर्व काही ऐकून घेणे क्रमप्राप्तच असे; वर्गातच नाही बसले तरच त्यातून सुटका! पण असेच सोडतील तर ते कदमसर कसले? त्यांच्या व्याख्यानाला दांडी मारली तर ''बाईऽऽ काल तुम्ही दिसला नाहीत,'' अशी चौकशी तर व्हायचीच. काही वेळा अनुपस्थिती वाढली, आवडते विद्यार्थी किंवा विद्यार्थिनी व्याख्यानाला नसले तर कोणाला तरी लायब्ररी, रामय्याचे कँटीन, बागेतील कट्टे अशा सर्व ठिकाणी शोध घेऊन येण्यास आणि 'कदमसरांचे लेक्चर आहे' अशी आठवण करून देण्यास पाठवत. या निरोपाच्या कचाट्यात सापडलेले काही जण नाइलाजाने तर काही 'आता दांडी कशी मारायची' अशा विचाराने परत येत. दांड्या मारण्यास सरावलेले मात्र या ज्ञानगंगेत स्नान न करण्याचे व्रत कसोशीने पाळायचे ठरवत. या सर्व घडामोडींनंतर व्याख्यान सुरू होई. साहजिकच या उपद्व्यापात लेक्चर उशिरा सुरू होऊन उशिरा संपायचे. सरांना याचे काहीच वाटत नसे. त्या वेळी ते अविवाहित असल्यामुळे त्यांना घरी जाण्याची घाई वगैरे कधीच नसायची. विद्यार्थी कसेही वागले तरी ते रागावत नसत, वैतागत नसत. खोल समजुतीने सर्वांकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन असे. पण एकदा मात्र ते खरोखरीच रागावले :

कदमसरांनी जुन्या कोर्सच्या डिप्लोमाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सौंदर्यशास्त्रावर व्याख्यान देण्याचे ठरवले. व्याख्यानापूर्वी विद्यार्थ्यांना सांगावा गेला. हळूहळू विद्यार्थी जमले. व्याख्यान सुरू झाले. कदमसर व्याख्यानात रंगले. पुढच्या काही रांगांमधील मुले लक्षपूर्वक ऐकण्याचा प्रयत्न करत होती, पण मागच्या बाजूला डाँकीवर (आर्ट स्कूलमध्ये चित्र काढण्यासाठी बसण्याचे विशिष्ट स्टूल) बसलेल्या मुलांचे काही तरी वेगळेच चाळे सुरू होते. त्यांतल्याच माळी नावाच्या एका वात्रट मुलाने तो बसला होता त्या पुढच्या डाँकीवर एक झुरळ बघितले. त्या डाँकीवर दोन मुली बसल्या होत्या. त्यांतली एक जण मॉरिशसहून जे० जे०मध्ये शिकायला आलेली येसू नावाची मुलगी होती. तिने घातलेल्या झब्ब्याचा एका बाजूचा खिसा किंचित उघडा होता. माळीने एकदा झुरळाकडे व एकदा त्या उघड्या खिशाकडे बघितले. त्याच्या मनात काय आले कुणास ठाऊक! त्याने सरळ सरळ ते फिरणारे झुरळ उचलले आणि येसूच्या झब्ब्याच्या उघड्या खिशात टाकले. आता ते झुरळ खिशात फिरू लागले. एवढ्यावर गप्प न बसता त्याने येसूला ''खिशात हात घाल'' असे वाकून तिच्या कानात सांगितले. तिने खिशात हात घालताच ते झुरळ तिच्या हातावर चढले आणि त्या सुंदर हातावर विहार करू लागले. ती किळसवाणी जाणीव होताच अस्वस्थ होऊन येसू चीत्कारली. झाले! कदमसरांची तंद्री भंगली. सौंदर्यशास्त्राचे व्याख्यान थांबले आणि सर्व वर्ग तिच्याकडे दचकून पाहू लागला. तेवढ्यात तिने हात झटकला आणि ते झुरळ उडाले ते कदमसरांच्या कोटाच्या कॉलरवरच बसले. सगळा नुसता गोंधळ उडाला. पुढे बसलेल्या कुणी तरी ते कॉलरवर बसलेले झुरळ झटकेपर्यंत काय घडलेय ते कदमसरांना कळलेच नव्हते. चिडल्यामुळे

संतापाने ते थरथरत होते; रागीट नजरेने वर्गातल्या मुलामुलींकडे पाहत होते. तेवढ्यात काय घडले ते झुरळ झटकणाऱ्याने कदमसरांना सांगितले. त्यानंतर मात्र कदमसर प्रचंड अस्वस्थ झाले आणि वर्गातून निघून गेले.

नंतर त्यांनी सौंदर्यशास्त्रावरील व्याख्याने बंद केली. गप्प गप्प राहू लागले. सर्व जण अस्वस्थ झाले. दबक्या आवाजात चर्चा होऊ लागली. काही विद्यार्थी-विद्यार्थिनी सरांची माफीही मागून आले. पण कदमसरांची व्याख्याने बंदच होती व ते विद्यार्थ्यांपासून अलिप्त होते. अगदी व्रात्य विद्यार्थ्यांनाही चुकल्याचुकल्यासारखे वाटू लागले. कदाचित कदमसरांनाही तसेच वाटत असावे. असे काही दिवस गेले. अचानक कदमसर पुन्हा नेहमीसारखे वागू लागले. सौंदर्यशास्त्राची व्याख्याने पुन्हा सुरू झाली.

हळू हळू सर्व मूळपदावर आले. ही रसयात्रा संपूच नये असे कदमांना असोशीने वाटत असे. परंतु त्यांची सर्वसंचारी वृत्ती आणि त्यांचे व्याख्यान यांतून आवश्यक तेच लक्षात ठेवणे फार कठीण जात असे. पण हळू हळू मला ते जमायला लागले. परीक्षेच्या दृष्टीने आवश्यक तेच लक्षात ठेवून उर्वरित ज्ञानसागर वेगळा काढण्याच्या अवस्थेपर्यंत आमची स्थिती पोचली.

कदमसरांना गाण्याच्या ताना मारायची कायमची सवय होती. जातायेता, खुर्चीवर बसल्यावर, एवढेच काय, जिन्यावरदेखील पायऱ्या उतरताना किंवा चढतानाही ते गायचे. हे सर्व 'आतून' यायचे अशी त्यांची श्रद्धा होती. 'आतून येणे' हा त्या काळातला परवलीचा शब्द होता. ड्रॉइंग कसे ''आतून आलं पाहिजे'', रंग कसा ''आतून लागला पाहिजे'' आकार कसा ''आतून स्फुरला पाहिजे'' आणि हे सर्व समजावताना ते इतके विद्वज्जड शब्द वापरत की हे शब्द जर 'आतून' येत असतील तर 'आत' काय असेल या कल्पनेने आमची छातीच दडपून जायची. त्यातून कदमसर लहानशा, कृश अंगकाठीचे! नाजूक, अस्थिर तब्येतीमुळे त्यांच्या खाण्यापिण्यावर बंधने होती. पण त्यांच्या 'आतून' येणाऱ्या आपुलकीचा परिणाम होऊन बोलताना किंवा लिहिताना अर्थ कळत नसूनही आम्ही विद्यार्थी ते वजनदार शब्द वापरू लागलो.

त्यांचे लेखन वाचायचे म्हणजे दोन वाक्ये वाचतानाच दम लागायचा. दोन वाक्ये म्हणजे, स्वल्पविराम, अर्धविराम, उद्‌गारचिन्ह अशी अनेक चिन्हे असत. याशिवाय अनेक विद्वज्जड शब्दांसोबतच पण, परंतु, तरीही, शिवाय अशी अनेक उभयान्वयी अव्यये वापरून ही दोन वाक्ये पूर्ण होत. साहजिकच अशा प्रकारे तयार झालेले त्यांचे एक वाक्य म्हणजे एखादा परिच्छेदच असे.

त्यांचे लेखन आणि दोन शब्दांमधले परस्परसंबंध, गर्भितार्थ व आशय जाणिवेच्या पातळीवर कळण्यासाठी खूपच खटपट करावी लागायची. त्यामुळे त्यांचे लेखन वाचणे हे आव्हान वाटून काही जण त्यांचा लेख असलेले पुस्तक मिटायचे. व्याख्यान असेल तर जाणिवेच्या पातळीवरील खटपट करता करता काहींची नेणिवेच्या पातळीवर वेगळीच समाधी लागायची! काही जण त्यांच्या व्याख्यानाला चक्क झोपायचे, तर काही शब्द बाहेरच्या बाहेर टोलवत आतल्या आत वेगळ्याच गमती करायचे. मात्र कदमसरांनी आपल्या प्रयत्नात कधीही कसूर केली नाही. सरांची ही प्रामाणिक धडपड, तळमळ यांचा काही तरी संस्कार आमच्यावर झालाच असेल असे मन:पूर्वक वाटते. त्या ज्ञानसागरात पोहत असताना त्यांच्या ज्ञानगंगेचे चारदोन थेंब आमच्यावरही उडाले असतील अशी आशा त्या वेळीही आम्हांला वाटायची. कदमांना मात्र प्रामाणिकपणे वाटायचे की, एकाच वाचनात त्यांचे ते लेखन समजले नाही हे त्यांच्या लेखनाचे यशच आहे. प्रचंड आवाका असणारा आशय आणि आपल्यासारखे विचारवंत लिहितात तेव्हा हे असेच होणार याच आनंदात कदमसर मश्गुल असत.

माझी सौंदर्यशास्त्राची वही तपासताना त्यांनी एका ठिकाणी दिलेला अभिप्राय वाचून, त्याचा अर्थ न कळूनही, मी स्वत:वरच अगदी खूष झालो होतो. इतका की, मी त्यांनी लिहिलेल्या अभिप्रायाचा अर्थ विचारण्याच्याही भानगडीत पडलो नाही. कदमसरांनी आपला अभिप्राय नोंदवताना केवळ तीन शब्दच लिहिले होते. आणि ते शब्द होते : 'संश्लेषणात्मक पूर्वभावी विधाने!'

एकदा दिवाळीची सुट्टी संपवून आम्ही विद्यार्थी जे०जे०त परतलो. या सुट्टीत कदमसरांनी ॲडव्हान्स क्लासमध्ये मिस माधुरी मडगावकर हिचे अफलातून व्यक्तिचित्र केल्याची वार्ता कानावर आली. कॉलेज सुटल्यावर उत्सुकतेने त्या वर्गाकडे गेलो.

दरवाजातून प्रवेश करतानाच उजव्या कोपऱ्यातल्या ईझलवरील भल्यामोठ्या कॅनव्हासवर रंगवलेले हे चित्र लक्ष वेधून घेत होते. जांभळ्या रंगाची साडी नेसलेली ही विद्यार्थिनी आपल्या रसरशीत रूपासह या कॅनव्हासवर साकार झाली होती : एक पाय किंचित उचलून बसलेल्या माधुरीचा डावा हात गुडघ्यावर विसावला होता. किंचित डावीकडे रेलून बसलेल्या माधुरीचा चेहरा उजवीकडे कलला होता. खांदे, मान व चेहरा यांच्या समन्वयातून एक सुंदर, लयबद्ध रचना तयार झाली होती. विशेष लक्ष वेधून घेत होता तो तिचा डाव्या मांडीवर ठेवलेला उजवा हात! गोरापान वर्ण, डौलदार हात व मांसल, लालसर पंजा व त्यापुढील सुकुमार बोटे यांवर बघणाऱ्याचे लक्ष खिळून राहत असे. बॅक्‌ग्राउंडमधील लोण्यासारखे रंगलेपन, त्यातून निर्माण होणाऱ्या स्पंदनांच्या पार्श्वभूमीवर पुढील जांभळ्या, तलम व झुळझुळीत साडीवरील चुण्यांची ब्रश व रंगाची करामत उठून दिसत होती. चेहऱ्यावरील छाया-प्रकाशाचे विभाजन, टपोरे भावदर्शी डोळे, किंचित अपरे नाक, केसांची लडिवाळ वळणे, नाजुक लालसर ओठ आणि त्यांखालची हनुवटी यांतून स्त्रीसौंदर्याचा लोभसवाणा साक्षात्कार होत असला, तरी बघणाऱ्याचे लक्ष पुन:पुन्हा त्या डाव्या मांडीवर उपड्या ठेवलेल्या हाताच्या सुकुमार पंजाकडेच जात होते. कोणी तरी पटकन म्हणालेसुद्धा, ''हात हातात घ्यावासा वाटतो की नाही?''

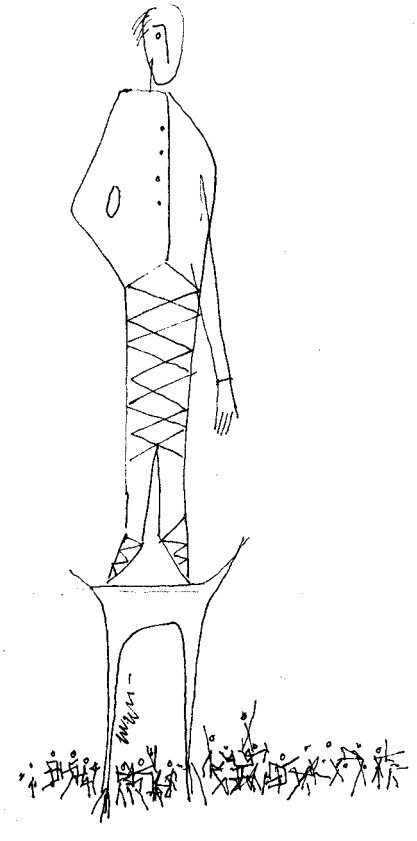

कदमसरांच्या चित्राचे हे एक वैशिष्ट्यच होते. त्यांच्या कोणत्याही व्यक्तिचित्रात–विशेषत: स्त्रियांच्या व्यक्तिचित्रात–असा एक तरी आकर्षणबिंदू असे की त्याकडे बघणाऱ्याची नजर वारंवार वळत असे. कधी ते ब्रश गोलाकार फिरवून रंगवलेले टपोरे, पाणीदार भावुक डोळे असतील तर कधी लालसर, उत्कट ओठ; कधी छातीचा मादक उभार तर कधी ओटीपोटाचा आकार व त्यावरील बेंबी; कधी डौलदार दंड तर कधी हाताचा पंजा...त्यांच्या या ब्रश व रंगाच्या वापराचे विलक्षण आकर्षण त्या विद्यार्थिदशेत अनेक विद्यार्थ्यांना वाटत असे. शरीरावरील कपडे रंगवतानाही आतील अवयवांची लडिवाळ वळणे हे त्यांच्या चित्राचे वैशिष्ट्य असे. नाइफ व ब्रश यांचा कमीअधिक दाब देत केलेल्या वापरातून ते ही करामत करत असत. त्यांचे चित्र बघण्याएवढीच चित्र घडत असतानाची त्यांची ही करामतही प्रेक्षणीय असे.

व्यवसाय, तडजोड, व्यवहार व मूल्यभ्रष्टता अशा सापळ्यात अडकू नये यासाठी डोळ्यांत तेल घालून जागरूक राहिले पाहिजे असे आग्रही प्रतिपादन कदमसर करत. साहजिकच व्यावसायिक दृष्ट्या यशस्वी चित्रकारांबद्दल ते काही वेळा अगदी तुच्छतेने बोलत. चित्र काढण्याच्या व्यवसायात कामे करताना काम करून घेणाऱ्या ग्राहकाचा विचार आपसूक केला जातो, या तडजोडीबाबत त्यांची मते अत्यंत टोकाची, अव्यवहार्य व आग्रही होती. परिणामत: त्यांनी फारशी व्यावसायिक कामे केलीच नाहीत. मात्र एकदा ते जे० जे० स्कूल ऑफ आर्टचे डीन असताना ठाण्याच्या गडकरी रंगायतनसाठी काही व्यक्तिचित्रांचे काम त्यांनी स्वीकारले.

नाट्याचार्य खाडीलकर, गोविंद बल्लाळ देवल व नटवर्य गणपतराव जोशी अशी तीन व्यक्तिचित्रे फोटोंवरून त्यांनी केली. ही पोर्ट्रेट्स बघायला संबंधित मंडळी आली. त्यांना दोन व्यक्तिचित्रे आवडली, पण गोविंद बल्लाळ देवलांच्या व्यक्तिचित्रात फोटोशी साधर्म्य वाटेना. त्यांनी तसे सांगताच जे० जे०चे डीन प्रा० संभाजी कदम, उसळले आणि म्हणाले, ''हे बघा, तुम्ही फोटोत जसे दिसतात तसे गोविंद बल्लाळ देवल शोधता आहांत, पण कदमांनी रंगवले आहेत ते फोटोत दिसणारे देवल नाहीत, प्रत्यक्ष असणारे व कदमांना जाणवणारे देवल, हे पोर्ट्रेट गडकरी रंगायतनमध्ये लागले नाही तरी चालेल.''

वस्तुत: व्यावसायिक व्यक्तिचित्रणात साधर्म्य हा मुद्दा अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. क्वचित्प्रसंगी चित्रमूल्यांशी तडजोड करावी लागली तरीही चित्र करून घेणाऱ्या ग्राहकाचे समाधान हे महत्त्वाचे ठरते. पण कदमसर त्यांना अभिप्रेत असणाऱ्या चित्रमूल्यांशी–आदर्शांशी कधीच तडजोड करत नसत. त्यांच्या व त्या पूर्वीच्या काळातही काही चित्रकार या दोन्हींचा समतोल साधून व्यक्तिचित्रकार म्हणून यशस्वी झाले. पण कदमसर ही तारेवरची कसरत करू शकले नाहीत. ती त्यांची वृत्तीच नव्हती. परिणामत: फारशी व्यावसायिक व्यक्तिचित्रणाची कामे त्यांच्याकडे आली नाहीत आणि त्यांनी केलीही नाहीत. पण त्यांच्या अशा आग्रही प्रतिपादनाचा, तत्त्वनिष्ठेचा परिणाम काही काळ मनावर असे गारूड करत असे की, काही तरुण प्राध्यापक व विद्यार्थी सरांप्रमाणेच आपलीही मनोभूमिका तयार करून शेरेबाजी करत. कदमसरांच्या या प्रकारच्या मतांमुळे व ती स्पष्टपणे व्यक्त करण्यामुळे काही वेळा अनवस्था प्रसंग उभा राही :

डीन प्रा० शंकर पळशीकरांनी १९७३मध्ये जे० जे०च्या विद्यार्थ्यांसाठी सुप्रसिद्ध व्यक्तिचित्रणकार गोपाळराव देऊस्कर यांचे प्रात्यक्षिक ठरवले होते. हे प्रात्यक्षिक कदमसर शिकवत असलेल्या ॲडव्हान्स डिप्लोमाच्या विद्यार्थ्यांसाठी होते. गोपाळराव देऊस्कर हे त्या काळातील एक उच्च दर्जाचे व्यावसायिक व्यक्तिचित्रण करणारे चित्रकार. त्यांच्या नावाचा, रुबाबदार व्यक्तिमत्त्वाचा मोठाच दरारा व दबदबा होता. पण कदमसरांची देऊस्करांच्या व्यक्तिचित्रणाबाबतची व व्यक्तिमत्त्वाबाबतची स्वत:ची अशी खास मते होती.

पूर्वनियोजनानुसार देऊस्करांचे प्रात्यक्षिक कोपऱ्यातल्या ॲडव्हान्सच्या वर्गात बरोबर वेळेनुसार सुरू झाले. देऊस्करांचे प्रात्यक्षिक सुरू झाले की दरवाजा बंद होत असे. उशिरा येणे, मध्येच बाहेर जाणे, व्यक्तिस्वातंत्र्य, कलावंताचे स्वातंत्र्य वगैरे अजिबात चालत नसे. हे प्रात्यक्षिकही तीन-चार दिवस रोज दोन-तीन तास याप्रमाणे चालत असे.

प्रात्यक्षिकाचा पहिला दिवस पार पडला. दुसरा दिवस उजाडला. कदमसर आले आणि प्रात्यक्षिकाला न जाता बाहेरच्याच वर्गात टेबलावर बसून राहिले. सोबत पुस्तके होतीच. काही विद्यार्थी व विद्यार्थिनी उशिरा आल्या. मलाही पोचायला थोडा उशीरच झाला होता. दरवाजा बंद होता आणि बाहेरच टेबलावर कदमसर बसले होते. झाले, टेबलाभोवतीच मैफल जमली. आत देऊस्कर प्रात्यक्षिक देत होते. पण कदमसरांना देऊस्करांची चित्र काढण्याची पद्धत, तीतला नाटकीपणा, दिमाख आणि व्यावसायिक दृष्टिकोन या सर्वांबद्दल राग होताच. साहजिकच त्यावरचे त्यांचे, कोणाचेही नाव न घेता, खास भाष्य सुरू झाले : ''अहोऽऽ चित्र काढताना इतकं का कोरायचं असतंऽऽ'' हा शेरा निळ्या पेन्सिलीने देऊस्कर करत असलेल्या ड्रॉइंगबद्दल होता. ''अहोऽऽ पेंटिंगचं ड्रॉइंग कसं पेंटिंग करताकरताच निर्माण होतं. अशी आउटलाइन करणं म्हणजे निव्वळ नकाशा काढणं आहे झालं! शिवाय त्यात रंग चोळून चोळून कसले भरता? रंग कसा लागऽऽला पाहिजे, आकार कसा घडऽऽला पाहिजे...आणि रंग काय असा कंजूषपणे लावायचा असतो? पण काही जण रंग लावतानाही असा व्यावसायिक विचार करतात. स्वाभाविकच आहे. जेवढा रंग कमी तेवढा फायदा जास्त. चित्र काढताना त्यामुळं त्यांच्या पॅलेटवरचे रंग चिमण्या शिटल्यासारखे दिसतात. पॅलेटवरच रंग नाही, तर कॅनव्हासवर कुठून दिसणार?''

ही चिरफाड सुरू असतानाच विश्रांती झाली आणि देऊस्कर स्वत:च दार उघडून बाहेर आले. बघतात तो टेबलावर कदमसर बसलेले व भोवती विद्यार्थ्यांचा घोळका! कदमांच्या खास ठेवणीतील समीक्षेची काही वाक्ये त्यांच्याही कानावर पडली असावीत. डोळ्यांवरचा चष्मा उचलून डोळ्यांवर नीट ठेवत, डावा हात पँटच्या खिशात घालत त्यांनी आम्हां सर्वांकडे रोखून पाहिले, विशेषत: कदमसरांकडे आणि ते वर्गाबाहेर पडले. त्यांच्या डोळ्यांत अंगार भरला होता. थोड्याच वेळात डीन पळशीकरांकडून कदमसरांना बागवे शिपाई बोलवायला आला!

त्यानंतर कधीही कदमसर देऊस्करांच्या प्रात्यक्षिकाच्या वेळी वर्गाकडे फिरकले नाहीत. असा प्रसंग आला की त्यांचा मुक्काम ग्रंथालयातच असे.

व्यावसायिक दृष्ट्या देऊस्कर अतिशय यशस्वी व्यक्तिचित्रकार होते. त्यांच्या चित्रांमधून कलामूल्ये, रेखाटन, रंगलेपन यांचा–कदमांपेक्षा वेगळाच आविष्कार दिसत असे. पण कदमांना मात्र देऊस्कर व्यावसायिक झाल्यापासून त्यांच्यातील कलावंत हरवला असे प्रामाणिकपणे वाटे. आम्हांला मात्र कदमांपेक्षा देऊस्करांची बालगंधर्व, आचार्य अत्रे, अशी व्यक्तिचित्रे आदर्श वाटत. कदमांनी केलेले रंगलेपन जोमदार वाटले तरी त्यांत पुनरुक्तीचा दोष जाणवे. कदमसरांनी रंगवलेले सर्व चेहरे, त्यांतील नाक, डोळे, ओठ हे अवयव व्यक्ती वेगळी असली तरी सारख्याच प्रकारचे वाटत. ती कदमांची शैली होती हे माहीत असूनही पटत नसे. शैलीचा तो अतिरेक वाटे.

पण कदमसरांनी रंगवलेले डॉक्टर देशमुखांचे व्यक्तिचित्र मात्र याला अपवाद ठरावे. हे चित्र काही तरी कारणपरत्वे जे०जे०मधे आणले असता आम्हांला ते बघण्यास मिळाले. त्यापूर्वीच त्या चित्राबद्दल कदमसरांकडून व इतरांकडूनही ऐकले असल्यामुळे चित्र बघण्यासाठी उत्सुक होतोच. चित्राभोवती विद्यार्थी-विद्यार्थिनी जमा झाले. आम्ही चित्र बघत असतानाच मागून कानावर शब्द पडले : ''हे चित्र काही वेगळंच घडलंय असं वाटतंय

नाऽऽ!'' पाठीमागून कदमसरच बोलत होते. आम्ही माना डोलावताच ते पुढे बोलू लागले : ''जीवघेण्या दुखण्यातून वाचवणाऱ्या डॉक्टरांचं हे पोर्ट्रेट आहे...हे फक्त पोर्ट्रेट नाही–कलावंतानं व्यक्त केलेली कृतज्ञता आहे!''

ते चित्र काही वेगळेच होते. त्यातील प्रत्येक फटकारा विलक्षण आत्मविश्वासाने कलावंताच्या मनातील भाव व्यक्त करत होता. ते बघत असता असे जाणवत होते की, हे चित्र घडत असताना कलावंताचा सूर असा काही जुळला असणार की...एवढ्यात कदमसरांचे शब्द ऐकू येऊ लागले : ''अहोऽऽ अशा क्षणांची वाट पाहणंच फक्त कलावंताच्या हाती असतं...ते घडवते ती नियती. तिच्या मनात केव्हा काय येईल ते सांगणंच कठीण!''

खरोखरीच डॉ० देशमुखांचे पोर्ट्रेट बघताना, ते शब्द ऐकताना आम्ही वेगळ्याच भारावलेल्या अवस्थेत पोचलो होतो!

कदमसरांची बरीचशी मते त्यांना वाटणाऱ्या आदर्शांच्या पातळीवरची, व्यावहारिक जगात एकांगी वाटणारी आणि आग्रही होती. जगरहाटीपेक्षा ते वेगळ्याच पातळीवर जगत आणि आपल्या या श्रद्धा कटाक्षाने जोपासत. आपणच निर्माण केलेल्या विश्वात विहार करत.

कदमसरांना प्रत्येकात काही गुण दिसायचे तसे अवगुणही जाणवायचे. काही वेळा पत्रिका बघून तर काही वेळा कोण कुणासोबत असतो यावरून ते आपली मते बनवत. उत्साहाच्या भरात ती स्पष्टपणे ऐकवत. कित्येकदा त्याकडे कोणी लक्षच देत नसे, पण सरांचा हा प्रामाणिक प्रयत्न नेहमी सुरू राहत असे. काही वेळा त्यातून विचित्र प्रसंगही निर्माण होत : असाच एक नवोदित चित्रकार, अर्थातच कदमसरांचा विद्यार्थी, आपल्या चित्रांचे प्रदर्शन करणार होता. त्याचे हे पहिलेच प्रदर्शन असल्यामुळे तो मोठ्या उत्साहाने सरांना आमंत्रण द्यायला व त्यांचा आशीर्वाद घ्यायला गेला. सर वर्गात बसले होते. आजूबाजूला मुला-मुलींचा घोळका होताच. प्रदर्शनाचे आमंत्रणपत्र मोठ्या उत्साहाने त्याने दिले. पण कदमसरांच्या शुभेच्छा त्याला पुढील शब्दांत ऐकाव्या लागल्या :

''प्रदर्शन भरवून का कधी चित्रकार होता येतं? अहोऽऽ कदमांनीसुद्धा अजून एकही प्रदर्शन भरवलेलं नाही!''

त्यांच्या मते चित्रकलेच्या व्यवसायात आणि व्यवहारात यशस्वी होणे म्हणजे 'कमर्शिअल' होणे. 'कमर्शिअल' हा शब्द म्हणजे जणू काही ते आणि त्यांच्या जवळच्या प्राध्यापक मंडळी आणि चेल्यांची शिवी होती. व्यवसायातील व व्यवहारातील यशस्वी चित्रकार-शिल्पकारांबद्दलची कदमसरांची मते ऐकून आमच्यासारखे नवोदित पार गोंधळून जात. ते म्हणत की, ''यशस्वी कलावंत तोच की जो व्यवहारात यशस्वी नसतो.''

मुंबई विद्यापीठाच्या एम०ए०च्या विद्यार्थ्यांसाठी कदमसरांना प्रात्यक्षिकासाठी आमंत्रित केले होते. एम०ए०च्या विद्यार्थ्यांना सौंदर्यशास्त्राची व्याख्याने देण्यासाठी मुंबई विद्यापीठातर्फे कदमसरांना बोलवत; त्याच विद्यार्थ्यांसाठी त्यांचे प्रात्यक्षिक होते. अर्थात आम्ही जे०जे०चे काही विद्यार्थीही हजर झालोच. सरांच्या खास आमंत्रणानुसार काही, तर काही अंगभूत उत्साहाने. जे०जे०तून निघताना कॅनव्हास, रंग, ब्रश, तेलाच्या बाटल्या, मोठी आंब्याच्या आकाराची पॅलेट या सर्वांबरोबर हार्मोनियमही होती.

सरांनी एका मुलीची मॉडेल म्हणून निवड केली. सुरुवातीपासूनच त्यांचा सूर असा काही जमला होता की आजचा नूर काही वेगळाच आहे हे जाणवत होते. त्या मुलीचा वर्ण गोरा, कांती सतेज, डोळे पाणीदार आणि सुंदर ओठ यांच्या पलीकडे तिच्या चेहऱ्याकडे बघताच जाणवणारी उत्स्फूर्त सळसळ, चेहऱ्याखालची डौलदार मान आणि दोन्ही बाजूंचे

लोभस खांदे, अंगावरचा शर्ट आणि त्याच्या आतल्या शरीरामुळे निर्माण झालेली लालस आकारवर्तनेची कमनीयता कदमसर रंगवत होते. त्यांच्या ब्रशच्या प्रत्येक फटकाऱ्यातून त्या स्त्रीसौंदर्याची वैशिष्ट्ये व्यक्त होत होती : खांद्यांपर्यंतचे केस, त्यांचा मुलायमपणा आणि डौलदार बटा ब्रशच्या फटकाऱ्यासरशी साकार होत गेल्या. मध्येच त्यांनी फॅन ब्रश हळुवार फिरवत जणू काही तिच्या सतेज कांतीचा प्रत्यक्ष स्पर्शच कॅनव्हासवर साकार केला. त्यानंतर तिच्या अंगातला शर्ट, छातीचा उभार, त्यामुळे निर्माण झालेली कापडाची आकारवर्तना मोठ्या जोरकस शैलीत आणि उत्स्फूर्तपणे पूर्ण केली. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे तर 'अगदी आऽऽतून.' मात्र हायलाइट देताना त्यांनी ब्रश उचलला, केसांची बाजू स्वत:कडे वळवली, ब्रशच्या दांडीचे टोक चित्राकडे वळवले. नव्याने प्रात्यक्षिक बघणारे आश्चर्याने या ब्रश धरण्याकडे बघत होते. आता पॅलेटवरचा पांढरा रंग ते ब्रशच्या दांडीच्या टोकावर उचलू लागले. पुन्हा पुन्हा ते ब्रशच्या दांडीवर रंग घेत होते. निराश होऊन मान हलवत होते. रंग पुसत होते. पुन्हा पांढरा रंग ब्रशच्या दांडीवर घेत होते. मान हलवत होते. रंग पुसत होते. शेवटी मनासारखा रंग योग्य प्रमाण साधत ब्रशच्या दांडीवर विराजमान झाला आणि मोठ्ठा सुस्कारा सोडत त्यांनी तो रंग लावला. तो सुस्कारा त्या हॉलमध्ये सगळ्यांनाच जाणवला. बघतात तो दोन्ही डोळ्यांत आणि नाकाच्या शेंड्यावर हायलाइट लागला होता. कदमांनी सही केली आणि त्यानंतर हार्मोनियमवरच्या भैरवीने प्रात्यक्षिकाची सांगता झाली. मुंबई विद्यापीठाच्या एम०ए०च्या विद्यार्थ्यांना कलांमधील परस्परसंबंध समजावून सांगण्याचा हा एक वेगळाच प्रयत्न होता!

कदमसरांची एक गंमत होती. ते दरवर्षी किमान एका तरी मुलीचे व्यक्तिचित्र करायचेच. हे वर्षानुवर्षे चाललेले होते. सर अविवाहित होते. एकदा बोलता बोलता त्यांनी सांगितले, ''त्याचं काय आहे, मी ज्या बाईचं व्यक्तिचित्र करतो तिचं लगेचच लग्न होतं!'' हे ऐकताच मागच्या बाजूला बसलेली सरांची एक आवडती विद्यार्थिनी फटकन उद्‌गारली, ''सर, तुम्ही सेल्फ-पोर्ट्रेट कां नाही करत?''

कदमसरांना चित्र काढताना, प्रात्यक्षिक देताना अशा कोणत्याही वेळी सौंदर्यशास्त्र, रसास्वाद, सापेक्षतावाद अशा कोणत्याही विषयावर

बोलल्याशिवाय राहवत नसे. व्याख्यान असेल तर विचारायलाच नको. बऱ्याचदा व्याख्यानाची वेळ संपली तरी कदमसरांची ही ज्ञानगंगा, रसास्वाद, स्वप्नमीमांसा, अभिनवगुप्ताचा शांतरस, कांटची हेतुशून्य हेतुगर्भता, मर्ढेकर किंवा पु० शि० रेग्यांची कविता, अशा अनेक रूपात वर्गात, वर्गाबाहेर, जिन्यात, रस्त्यात, स्टेशनवर, गाडीत, अशा कोणत्याही जागी सुरू होत असे. काही वेळा विद्यार्थी-विद्यार्थिनी किंवा त्यांचा घोळका कुठेही भेटला की सरांचे व्याख्यान आपोआप सुरू व्हायचे. मग घोळका असेल तर चुळबूळ सुरू व्हायची. हळू हळू संख्या कमी होत जायची. क्वचित असेही घडे की सर्व श्रोते गेले आणि एखादाच राहिला. तरी ते त्याच उत्साहात बोलत. त्यांच्या या विवेचनात रस घेणारा एखादा विद्यार्थी किंवा विशेषत: विद्यार्थिनी भेटली की कदमसरांना, 'किती सांगू आणि किती नको' असे होऊन जात असे काही वेळा वात्रटपणा करण्यासाठी एखादा किंवा एखादी वात्रट साळसूद चेहऱ्याने सरांना प्रश्न विचारून इतर मित्र-मैत्रिणींना सौंदर्यशास्त्राच्या तोंडी देऊन स्वत: पळ काढत असे. पण कदमसरांना त्याचे काहीच वाटत नसे. कदाचित त्यांच्या ते लक्षातही येत नसावे.

कॉलेजातून परतताना व्ही०टी० स्टेशनवर भेटले तर काही वेळा ते त्यांचा प्रथम वर्गाचा डबा सोडून विद्यार्थ्यांसह तृतीय वर्गाने प्रवास करत. रेल्वेच्या स्टेशनवरच्या त्या कोलाहलात काही विचार सुचला किंवा चांगल्या प्रकारे मांडता आला की मिशीतल्या मिशीत हसत. रेल्वे स्टेशनवरही त्यांच्या या तल्लीन होऊन बोलण्यामुळे किंवा विद्यार्थ्यांबरोबर तृतीय वर्गातून प्रवास करण्यामुळे त्यांचे सहकारी आपापसांत त्यांची थट्टाही करत. ''एखाद्या विद्यार्थिनीसोबत कदम तंद्रीत लेडीज डब्यात चढले की काय?'' अशी शंका गंमत म्हणून घेतल्याचेही मला आठवते आणि मग कदमांना टी०सी०ने पकडले तर काय, यावर कल्पनाविलास सुरू राही.

असे काहीही घडत असले तरी कदमसरांचे अशा गोष्टींकडे लक्षच नसे.

कॉलेज संध्याकाळी पाच वाजता सुटले तरी आम्ही आवारातच रेंगाळत असू. कदमसर बऱ्याचदा लायब्ररीत बसायचे. एकदा योगायोग असा की, संध्याकाळी सातच्या सुमारास व्ही०टी० स्टेशनवर मी व कदमसरांनी एकदमच प्रवेश केला. मी अभिवादन करताच ते बोलू लागले. बोलता बोलता आम्ही गाडीकडे निघालो. गाडीजवळ आलो आणि ते माझ्याबरोबरच तृतीय वर्गाच्या डब्यात चढले आणि म्हणाले, ''चला, आज तुमच्याबरोबर तृतीय वर्गाचा अनुभव घेऊ या.'' गाडी सुटायला वेळ होता. आम्ही बसलो व सरांनी त्यांच्या कातडी बॅगेतून एक फाइल काढून माझ्या हातात दिली. ती त्यांच्याच कवितांची त्यांच्या वळणदार अक्षरात लिहिलेली फाइल. हातात देतानाच ते म्हणाले, ''वाचा! बघा काही कळतंय का!'' त्या फाइलवर 'पळसबन' असे त्या काव्यसंग्रहाचे नाव लिहिले होते. खाली कदमांची लपेटदार सही होती. त्या वेळी वाचलेली त्या फाइलमधील पहिलीच दोन ओळींची कविता आजही माझ्या लक्षात राहिली आहे :

स्थितप्रज्ञ काचेच्या हवाबंद घरात
तडफडतो हा जीव आणि तू उभी दारात

या कवितेच्या ओळी मनात रेंगाळत असतानाच मी पान उलटले आणि दुसरी कविता वाचू लागलो. वाचता वाचता दचकलो, तरीही कवितेतील शब्दकळेने हरवत गेलो...त्या कवितेतील शब्द होते :

सोनकेळीच्या सोलीव कोमल गाभ्यासारखे तिचे अनमोल अंग,
स्तनांवर वळणाऱ्या पारदर्शी पदराचा मंद मोरपंखी रंग,
मऊ गोरटेपण गोंजारणारी निर्भर शुभ्र सौष्ठवशाली चोळी
आणि अंगभर नेसलेला प्रकाश : मुग्ध दुधाळ रुळणारा अनंग

हे जे समोर दिसणारे दृष्टीला दृष्टीने दिसू दिले, दिसले. दिसताना तिलाही ग्लानी आली, थरथरली पदर ढळून स्तन प्रकाशात हसताना...

मी पान उलटले आणि पुढील कवितेचे शब्द वाचू लागताच पुन्हा दचकलो. माझ्याकडे कोणी बघत नाही ना, कवितेच्या फाइलमध्ये कोणी डोकावत नाही ना हे पाहिले. माझ्या हातातल्या त्या फाइलमधील शब्द कोणी वाचत नाही याची खात्री केली आणि ते शब्द मी निश्चिंतपणे वाचू लागलो. या कवितेतील शेवटचे कडवे होते :

अस्मिता जन्मांतरीची लोपुनीया,
वासनेची राख व्हावी तोषुनीया;
काळजातिल शांतवी गे रक्तपाट,
मी तुझ्या योनीवरी नमिले ललाट.

मी चांगलाच हादरलो होतो, त्याच मन:स्थितीत मी कदमसरांकडे बघितले तर ते आपल्याच तंद्रीत होते. पंख्यातून येणाऱ्या आवाजाकडे बघत त्यांनी मांडीवरच्या कातडी बॅगेवर ताल धरला होता. तालाच्या बोलांनुसार त्यांची मान वेळावत होती. तेवढ्यात कवितांची फाइल सरांची तंद्री मोडून त्यांच्या हातात देत मी घाईघाईने दरवाजाकडे निघालो. दादर आले. मी प्लॅटफॉर्मवर उतरलो व सरांना 'अच्छा' करावे म्हणून खिडकीजवळ गेलो, तर सर कवितांची फाइल बॅगेवर ठेवून, ताल धरून वाजवण्यात मग्न झाले होते.

दुसऱ्या दिवशी वर्गात आलो. थोडा उशीरच झाला होता. मॉडेल बसवून कामाला सुरुवात झाली होती. मी ईझल लावून त्यावर बोर्ड ठेवला, कागद लावला आणि सहजच आजूबाजूला बघितले. पुढच्याच डॉकीवर कदमसरांची आवडती विद्यार्थिनी बसली होती. तिच्या हातात आदल्याच दिवशी व्ही०टी० ते दादर प्रवासात मी वाचलेली कदमसरांच्या कवितांची फाइल होती. मला पुन्हा पहिली कविता आठवली :

स्थितप्रज्ञ काचेच्या हवाबंद घरात
तडफडतो हा जीव, आणि तू उभी दारात

आणि त्यानंतर पुढच्या ओळी आठवत नसल्या तरी आशय आठवला. त्या ओळी, ती विद्यार्थिनी आणि ती फाइल. मी काल हादरलो होतो त्यापेक्षा हादरलो. समोर मॉडेल बसले होते, पण माझे चित्र काढण्यात लक्षच लागेना.

''वेदनेतूनच कलाकृतीचा जन्म होतो आणि जीवघेण्या अनुभवातून गेल्याशिवाय प्रतिभा जागृत होत नसते,'' अशी वाक्ये सरांच्या तोंडून ऐकताना आम्ही दिङ्मूढ होत असू. हा जीवघेणा अनुभव घ्यायचा कसा याचा एक मार्ग म्हणजे 'प्रेमभंग' हेदेखील आम्हांला कधीतरी त्यांच्याकडूनच कळायचे. (अर्थातच त्यापूर्वी अनेकांचे प्रेमभंग झाले असले तरी कलानिर्मितीशी असणारा त्याचा अन्योन्य संबंध कधीच लक्षात आला नव्हता!) साहजिकच कलानिर्मितीचा उदात्त हेतू बाळगून नव्याने त्या जीवघेण्या अनुभवाला सामोरे जाणे भाग असे! त्याचीच पूर्वअट म्हणून बरेच जण किंवा बऱ्याच जणी एकमेकांवर प्रेम करण्याच्या उद्योगाला लागायचे. पण त्या शिंच्या प्रेमातच अडकायचे आणि पुढे रीतसर किंवा पळून जाऊन वगैरे लग्नाचा अनुभव घेण्यापूर्वी सरांकडे आशीर्वाद घेण्यासाठी यायचे. पण असे भाग्यवंत थोडेच! (दुर्दैवीही थोडेच!) काही जण एक प्रेमभंग झाला तर दुसऱ्या मुलाचा किंवा मुलीचा शोध सुरू करायचे. पण सरांचा 'जीवघेण्या' अनुभवांच्या उपदेशाचा परिणाम कमीच झालेला दिसायचा. साहजिकच क्वचित कोणीतरी त्या 'जीवघेण्या, वेदनामय अनुभवा'ला सामोरे जाऊन, सिगारेट ओढून, दाढी वाढवून,

दारू पिऊन, कविता वगैरे करून चित्रही काढायचे. मुलींच्या बाबतीत असे दृश्य परिणाम कमी जाणवायचे, कदाचित. आमच्या ते लक्षातही येत नसतील ना. पण सर मात्र त्यांना बरोब्बर हेरायचे. कलावंत क्वचितच निर्माण होतो तो कां, याचे रहस्य आम्हांला असे उलगडले!

कित्येकदा प्राध्यापक कदम विद्यार्थ्यांच्या नवथर वयातल्या नाजूक संबंधांमध्ये स्वत:ला खूप गुंतवून घेत. अशा वेळी ते विद्वान, तत्त्वज्ञ, संगीताचे जाणकार, चित्रकार, समीक्षक अशा कोणत्याही भूमिकेत नसत. अशा प्रसंगी त्यांच्यातील एक हळवा, भावोत्कट, मनस्वी माणूस जागा होत असे. काही वेळा त्यांना आतून काहीतरी जाणवले की हरप्रकारे प्रयत्न करून प्रेमसंबंध जुळवून तरी आणत किंवा प्रेमिकांना सावध करून दूर होण्यास भाग पाडण्याचा प्रयत्न करत. प्रसंगी पदरमोड करून लग्न करण्यास भाग पाडत किंवा प्रेमभंगाचे दु:ख विसरण्यासाठी सहानुभूतिपूर्वक साहाय्य करत. याशिवाय विद्यार्थी-विद्यार्थिनींचे वैयक्तिक प्रश्न, अडचणी यांत मार्गदर्शकाची भूमिकाही एका आगळ्याच ममत्वाने, उत्साहाने ते स्वत:कडे घेत. किंबहुना तो आपला अधिकारच आहे असा त्यांचा समज असे.

विद्यार्थ्यांच्या अंगभूत गुणांची ओळख व त्यांचे व्यक्तिमत्त्व यांवर कदमांचे बारीक लक्ष असे. अशा विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे त्यांनाही कदमांबद्दल आत्मीयता वाटत असे. असे विद्यार्थी पास होऊन गेले तरी ऋणानुबंध दीर्घकाळ जुळलेले असत. साहजिकच या दीर्घ प्रवासाच्या वाटेवर अटळपणे येणारे मानवी संबंधातील ताणतणाव, संघर्ष, वाद, समज-गैरसमज. अंत:करणातल्या ओलाव्यासकट सुरू राहत. काही वेळा कदमांचा आग्रही स्वभाव, परखड शेरे व जीवनाचे मर्म त्यांनाच काय ते कळले आहे, हा आविर्भावही या सर्वाला कारणीभूत असे. असा एखादा प्रसंग कोणाच्या ना कोणाच्या बाबत घडत असे.

असाच काहीसा प्रसंग माधुरी पुरंदरेच्या बाबत घडला :

माधुरी १९७३मध्ये जे०जे०तील शिक्षण संपवून पॅरिसला गेली. ती पॅरिसला असतानाही कदमांचे तिच्यावर लक्ष होतेच. पत्रव्यवहारातून ती त्या नवीन दुनियेचे, तिथल्या कलाजगताचे अनुभव कळवत असे. तर कदम मुंबईहून जीवनविषयक आकलन, युंगची नेणिवेचा तळ शोधण्याची वृत्ती, सौंदर्यशास्त्र, संगीत, तत्त्वज्ञान अशा गंभीर विषयांवरील चर्चा पत्रांतून करत.

पॅरिसमधील शिक्षणक्रम संपवून माधुरी १९७६मध्ये भारतात परतली. आल्यावर कदमांची भेट झाली तेव्हा त्यांनी माधुरीकडे आग्रह धरला की, तिने संगीतालाच वाहून घ्यावे व किशोरी आमोणकरांकडेच शिकावे. हा विचार मनात येताच त्यांनी त्याचा ध्यास घेतला. हे जुळवून आणण्यासाठी ते माधुरीसह किशोरीबाईंना त्यांच्या पुण्यात होणाऱ्या कार्यक्रमात जाऊन भेटले. या भेटीत त्यांनी आपल्या या शिष्येचा किशोरीबाईंना परिचय करून दिला. या शिष्येचे संगीतातील गुरुपद किशोरीबाईंनी स्वीकारावे असे चातुर्याने सुचवले.

पण माधुरीला किशोरीबाईंकडे शिकण्यात, किंबहुना पूर्णपणे संगीतालाच वाहून घेण्यात रस नव्हता. साहजिकच तिने या प्रयत्नांना प्रतिसाद दिला नाही. कदमसर प्रचंड दुखावले गेले.

माधुरीचे किशोरीबाईंकडील संगीतशिक्षण या विषयामुळे माधुरी व कदमांमधील अबोला बरीच वर्षे टिकला.

कदमसर दर वर्षी अनेक करेक्शन्स आणि एक डेमॉन्स्ट्रेशन विद्यार्थ्यांसाठी द्यायचे. शिवाय शेवटच्या वर्षाच्या विद्यार्थ्यांचा निरोप-समारंभ, ते स्वत:च्या घरात सर्व बॅचला मसालेभाताचे जेवण देऊन करायचे. या निरोपसमारंभाचे मुख्य आकर्षण म्हणजे कदमांचे पेटीवादन असे. एखाद्या रविवारी सकाळी हा सोहळा होत असे. साडेनऊ-दहा वाजता सर्व जण ठाण्याला कदमसरांच्या श्रीरंग सोसायटीतल्या तिसऱ्या

मजल्यावरच्या घरी जमत. आतल्या खोलीत बैठक अंथरलेली असे. स्वयंपाकघरात कदमसरांची वृद्ध आई व बहिणी एवढ्या सर्व विद्यार्थ्यांच्या जेवणाच्या तयारीत मग्न असत. सर्व विद्यार्थी-विद्यार्थिनी जमले की ती छोटीशी खोली भरून जाई व गॅलरीतही काही जण दाटीवाटीने बसत–उभे राहत. खोलीत एका बाजूला तबलजी, साक्षात कदमसर व त्यामागे व बाजूला खास मंडळी असत. यांत काही आवडते माजी विद्यार्थी तर काही प्रेमातले ज्यूनिअर विद्यार्थीही असत. शिवाय काही तरुण प्राध्यापक सहकारीही उत्साहाने येत.

नेहमी सूट-टायमध्ये असलेले कदमसर या दिवशी मात्र खास झब्बा-लेंग्यात असत. त्यामुळे आम्हांला काहीसे चुकल्याचुकल्यासारखे वाटत राही. त्यांनाही तसेच वाटत असावे कारण काही वेळा टायची गाठ नीट करण्यासाठी त्यांचाही हात नकळत गळ्याजवळ जाताना दिसे. सर्वांना नीट स्थानापन्न केल्यावर सर स्वत: स्थानापन्न होत. ''कायऽऽ कसं वाटतंऽऽऽय...व्वा! छान!'' असे स्वत:शीच पण इतरांना ऐकू जाईल एवढ्या मोठ्याने उद्गारत. सर्व जण नीट स्थानापन्न झाले आहेत याची खात्री करून घेत. पेटीचा भाता मोकळा करून त्यात हवा भरून, उजव्या हाताची बोटे हळूच सूरपट्ट्यांकडे नेत व मागे आणत. पेटीचे स्वर कानांवर पडणार या उत्कंठेत सर्व जण असत. सर इकडेतिकडे बघत. आपली मान नेहमीप्रमाणे फिरवून सर्वांना न्याहाळत पेटीकडे बघत. मान किंचित तिरकी करत, छाती भरून श्वास घेत व पुन्हा बोटे पेटीकडे नेऊन परत आणत. आम्हां सर्वांची आतुरता, उत्सुकता वाढत जाई. असे दोनतीन वेळा झाल्यावर स्वरांच्या पट्ट्यांवर सरांची बोटे झपकन पडत आणि वातावरण सुरांनी भरून जाई. काही जाणकार व काही अनुभवी एकमेकांकडे पाहत दाद देण्यासाठी मान हलवत व कदमसरांकडे पाहत. एखादा नाटकी, व्रात्य विद्यार्थी काहीही कळले नसले तरी गॅलरीतूनच ''व्वाऽऽ व्वाऽऽ'' अशी दाद देई आणि सर तिरकी मान अधिकच वाकवत म्हणत, ''अहाहाऽऽ पेटी काय मस्त जुळलीय!'' आणि लयकारी सुरू होई. बघता बघता असे वाटू लागे की, कदमसर पेटीला वाजवतायत का पेटी त्यांना वाजवतीय? कमरेपासून वरचे शरीर, मानेपासून चेहरा, कधी खांदे तर कधी डावा हात, शिवाय उजवा पाय आणि डोळे यांची लयबद्ध हालचाल सुरू होई. विलंबित स्वर गुंजत राहत. हळू हळू लयकारी संपून गत सुरू होई आणि तबल्याच्या ठेक्यावर तबलजी, सर, प्रेक्षक डुलू लागत. मधेच कदमसर गायकी अंगाची पेटी वाजवून दाखवता दाखवता थोडेसे गात आणि म्हणत, ''हे पेटीवादन गायकी अंगानं फुलत फुलत जाणारं बरं का! स्वर बघा...कसे झुळझुळ वाहताहेत असं वाटतंय नाऽऽ!'' काही काळातच वादनी अंगाचेही पेटीवादन होई. त्याबद्दलचे स्पष्टीकरण देता देता कदमसर सतारवादनाचा अनुभव पेटीतून देत. हे

छान जमलं की कदमसर खूष आणि ऐकणारेही!

त्या खोलीत आजूबाजूला कदमसरांनी केलेली मुलींची व्यक्तिचित्रे असत : सळसळणाऱ्या तारुण्याला व्यक्त करणारी. ब्रशच्या जोरकस पॅचेसमधून साकार होणारी. लोण्यासारखा रंग लावलेली. ही चित्रे आणि पेटीच्या सूरपट्ट्यांवर हळुवार व जोरकस दाब देत कमी-जास्त लयीने उमटणारे स्वर यांमुळे मनावर वेगळेच गारूड पसरत जाई. हळूहळू ती चित्रे आणि पेटीचे स्वर असे दोन्ही आळीपाळीने बघण्यास सुरुवात होई. सरांकडे किती वेळ बघत राहणार, असाही विचार नकळत मनात सुरू होत असावा. कोणी डोळे मिटून घेई तर कोणी अवकाशात म्हणजे छताकडे एकटक समाधी लावून बघत बसे. मात्र एखादा एखादीकडे जास्तच लक्षपूर्वक बघतोय असे लक्षात येताच सर खाकरत. अशांची तंद्री भंग होई. पण पेटीवादन सुरूच असे. एक राग संपला की दुसरा, एक चीज किंवा गत वाजवून झाली की दुसरी सुरू होई. त्यातच सरगम वाजवून सर स्वत:वरच खूष होत.

स्वयंपाकघरातून फोडणीचा आवाज आणि मसालेभाताचा वास वाऱ्यावर तरंगत बैठकीच्या खोलीत येई. एव्हाना बारा-साडेबारा वाजलेले असत. पोटातल्या भुकेची जाणीव होई. पण सरांचे पेटीवादन जोशात आलेले असे. हळू हळू पोटात कावळे कोकलायला लागत. पेटीचे स्वर, तबल्याचा ठेका, पोटातल्या कावळ्यांचा कोलाहल असे अभूतपूर्व वातावरण तयार होई. सर व तबलजी आणि काही रसिक दर्दी मात्र त्या स्वरसमाधीत डुंबत असत. 'आता हे कधी संपणार?' असा काही जण विचार करत मान हलवत बसत. एवढ्यात आधीची गत संपवून सर भैरवीचे सूर काढत आणि 'झालं, आता संपत आलं' असा नि:श्वास ऐकू येई, डोळ्यांच्या कोपऱ्यांतून खाणाखुणा होत. पण भैरवी, ठुमरी किंवा जोगिया वाजवताना सर अगदी आऽऽतून वाजवत. त्या स्वरांची तळमळ त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसे. देहबोलीतून व्यक्त होई. मनासारखे आर्त स्वर उमटल्यावर एक वेदनामय खुशी त्यांच्या सर्वांगाला व्यापून टाके. त्या भुकेल्या अवस्थेतही त्या स्वरांची, सरांच्या तन्मयतेची जादू मनावर क्षणकाळ अशी पसरत असे की, भुकेमुळे पिळवटून निघणारे आतडे खरे, की त्या करुण स्वरांनी पिळवटले जाणारे आतडे खरे असा प्रश्न मनात उभा राही. हळू हळू ते स्वर, तबल्याची लय आणि वातावरणातला आवेग शांत होऊ लागे...मैफल संपत येई. मैफल संपे आणि टाळ्यांबरोबरच 'चला सुटलोऽऽ' असे सुस्कारेही टाळ्यांच्या आवाजात मिसळत. भुकेल्या पोटी टाळ्या अधिकच जोरात वाजत.

यानंतर कदमसर खरे तर थकलेले असत, पण ते विवाहित नसूनही विलक्षण आत्मीयतेने गृहस्थाच्या भूमिकेत शिरत. एका बाजूला प्लेट भरल्या जात. भुकेल्या पोटात खाली होत. पण हे होत असताना कदमसर 'जेवणासाठी मसालेभातच का' हे त्याचा आस्वाद घेत असतानाच ऐकवायचे. त्या क्षणी ते साक्षात भरतमुनींच्या भूमिकेत शिरायचे आणि भरतमुनींचा रससिद्धान्त ऐकवू लागायचे. 'मसालेभात आणि रससिद्धान्त' अशी तुलना ऐकता ऐकता आम्ही सर्व जण चापून जेवत असू. हळू हळू डोळे जड होऊ लागत. पण कदमसर मात्र सर्व रस एकमेकांत मिसळून एकजीव होत 'कलाकृतीचा आस्वाद कसा घ्यावा' हे भरतमुनींच्या भूमिकेत शिरून सांगत राहत. काही पूर्वानुभव असणारे अनुभवी विद्यार्थि-विद्यार्थिनी भुकेल्या पोटाला न्याय देण्यासाठी रससिद्धान्त ऐकण्याचा बहाणा करत मसालेभाताची प्लेट चपळाईने हालचाल करत ताब्यात घेत. रससिद्धान्तासोबतच मसालेभाताचा मनसोक्त आस्वाद घेऊन, गॅलरी किंवा कोपऱ्यातली जागा पकडून 'शांत रसाचा' अर्थात वामकुक्षीचा अनुभव घ्यायचे. नव्याने या मैफिलीत सामील होणारे झोपाळलेले डोळे उघडे ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत, माना डोलावत किंवा डुलक्या घेत. पण कोणत्याही विद्यार्थ्याला घरी बोलावून सेंड-ऑफ देणारे कदमसर, काहीही कळत नसताना ऐकलेले भरपूर पेटीवादन, खाल्लेला मसालेभात आणि त्या मसालेभाताची भरतमुनींच्या रससिद्धान्ताशी सोदाहरण केलेली तुलना चांगलीच लक्षात राहत असणार!

कदमसर पोर्ट्रेटव्यतिरिक्त असंख्य रेखाटने करत. कधीतरी या रेखाटनांवरून पेंटिंगही तयार होत असे. मानवी जीवन, असहायता, शोषण, अत्याचार, स्त्री-पुरुषसंबंध आणि त्यांतून अपरिहार्यपणे निर्माण होणारी वेदना या स्वरूपाचा आशय व्यक्त करणारी ही रेखाटने असत. लयबद्ध रेषांमधून साकार होणारे स्त्री-शरीर व लवलवत्या ज्वाळांच्या प्रतिमा त्यांच्या रेखाटनांमधून अनेकदा व्यक्त होत.

१९७५मध्ये मी जे०जे०मधून डिप्लोमा घेतला व लगेच तिथेच शिकवू लागलो. मी शिकत असतानाची खालच्या वर्गातील मित्रमंडळी आता विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेत होती आणि मी शिक्षकाच्या! पूर्वीप्रमाणेच मधल्या सुट्टीत किंवा कॉलेज सुटल्यावर आम्ही जे०जे०च्या पोर्चमधील पायऱ्यांवर, कँटीनमध्ये किंवा कट्ट्यावर धमाल करत असू. कदमसर हे जाता-येता किंवा वरच्या मजल्यावरून बघत असत.

एकदा मी असाच काही मुलामुलींसह कॉलेज सुटल्यावर पोर्चमधील पायऱ्यांवर खिदळत बसलो होतो. कदमसर केव्हा एका बाजूला येऊन उभे राहिले ते आम्हांला कळलेच नाही. सर्व जण हास्य-विनोद करत, एकमेकांना टाळ्या देत गोंधळ घालत होतो. त्यांत नुकताच शिक्षकी पेशात शिरलेला मी, स्वत:ची भूमिका विसरून सामील झालो होतो. कदमसरांना हे पाहवेना. ते अचानक मागून येऊन माझ्यासमोर उभे राहिले. सरांना बघताच सर्व जण चपापले. आवाज एकदम थांबला. आणि कदमसर माझ्याकडे बघत बोलू लागले, ''हे बघा, तुम्ही आता एका सन्मान्य संस्थेतील प्राध्यापक आहांत. असं वागणं आपल्याला शोभा देत नाही! मी काऽऽय म्हणतोय ते लक्षात येतंयऽऽ ना?'' आणि माझ्याकडे एक तीव्र दृष्टिक्षेप टाकत निघून गेले.

याच दरम्यान कदमसर जे०जे०चे डीन झाले. त्यामुळे शिक्षकाच्या भूमिकेपेक्षा एका वेगळ्याच प्रशासकीय भूमिकेत त्यांना शिरावे लागले. आता ते ठाण्याहून न येता जे०जे०च्याच आवारात असणाऱ्या डीनच्या भव्य बंगल्यात राहू लागले. त्या भल्यामोठ्या बंगल्यात कदमसर व त्यांची आई एवढी दोनच माणसे राहत होती. सर अद्यापही अविवाहित होते. त्या प्रशासकीय भूमिकेत त्यांची कुचंबणा होत असावी, किंबहुना त्यांचा तो पिंडच नव्हता. डीन असूनही सौंदर्यशास्त्राची व्याख्याने मात्र ते आवर्जून घेत. कधीतरी करेक्शनही करत.

पण त्या काळातील जे०जे०च्या रणभूमीवर चाललेल्या रणधुमाळीत ते विलक्षण अस्वस्थ होते. डीन-पद सोडण्याचा विचार ते वारंवार बोलून दाखवत. शेवटी त्यांनी डीन-पदाचा राजीनामा दिला. 'सर जे० जे० स्कूल ऑफ आर्ट'सारख्या जुन्या व सुप्रसिद्ध संस्थेचे डीन हे पद, त्या अनुषंगाने मिळणारी प्रतिष्ठा, अधिकार, वैभव, कीर्ती या साऱ्याचा त्यांनी सहजपणे त्याग केला. निवृत्तीला अकरा वर्षे उरली असूनही ते पद सोडले. स्वत:च्या या कृतीबद्दल शेवटपर्यंत ते अभिमानाने बोलत.

डीनपद सोडले आणि ते पुन्हा ठाण्याला राहू लागले. याच काळात पुणे विद्यापीठातर्फे होणाऱ्या एका सेमिनारमध्ये सहभागी होण्यासाठी त्यांना आमंत्रण होते. त्या निमित्ताने प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तिकेत छापण्यासाठी लेख त्यांना पुण्याला पाठवायचा होता. त्याच दरम्यान मी पुण्याला जाणार आहे हे कळल्यावर त्यांनी तो लेख माझ्याकडे देण्याचे ठरवले. मी रात्रीच्या अकराच्या पॅसेंजरने जाणार होतो. त्यांनी निरोप पाठवला की, रात्री आठ वाजता ते व्ही०टी० स्टेशनवर लेख घेऊन येतील. ठरलेल्या वेळी सर नेहमीप्रमाणे टाय बांधून, हातात कातडी बॅग घेऊन व्ही०टी० स्टेशनवर आले. भेटताच म्हणाले की, ''शेवटचा थोडासा भाग लिहायचा आहे.

आपण हॉटेलात बसू या.''

स्टेशनजवळच्याच एका हॉटेलात आम्ही बसलो. खायला मागवले. सरांनी वेटरला टेबलावरचे पाणी पुसायला लावले आणि कातडी बॅगेतून लेख बाहेर काढला. सुरुवातीची पाने माझ्या हातात दिली. म्हणाले, ''वाचा'' आणि ते लिहू लागले. त्या उडप्याच्या सामान्य हॉटेलातील ती गर्दी, तो कोलाहल, आजूबाजूच्या फेरीवाल्यांचा व बाहेरच्या रस्त्यावरील वाहतुकीचा व हॉर्नचा कर्कश्य आवाज, या पार्श्वभूमीवर कदमसरांचे लेखन सुरू होते. त्या कोलाहलात तो विद्वज्जड मजकूर मला काही वाचता येईना. मी लेखाचे कागद हातात धरून, कधी आजूबाजूला तर कधी सरांकडे बघत होतो. सरांच्या ते लक्षात येताच ते म्हणाले, ''काय, वाचताऽऽय ना? काही लक्षात येतंऽऽय का? या लेखातलं प्रतिपादन सापेक्षतावादाचा एक वेगळाच पैलू उलगडून दाखवते आहे, आणि हा शेवट लिहितोय ना, तो ठाण्याहून व्ही०टी०ला गाडीतून येताना स्पष्ट झाला. गेले दोन दिवस अडलो होतो, आत्ता कुठे मोकळा होतोय...इतकं छाऽऽन वाटतंय...वाचा...वाचा!'' असे सांगून ते परत लिहिण्यात गढून गेले.

एवढ्यात खाण्याचे पदार्थ टेबलावर आले. सरांना त्याबद्दल सांगताच म्हणाले, ''एवढं संपवून खातो, तुमचं चालू द्या.'' माझे खाऊन झाले तरीही सरांचे लेखन सुरूच होते. हॉटेलात गर्दी होती. नंबर लावून लोक उभे होते. एव्हाना पाऊण तासापेक्षा जास्त वेळ झाला असावा. काउंटरवरचा मद्रासी मधेच ''जगह खाली करो'' असे ओरडला. काही वेळाने वेटरही घड्याळाकडे हात दाखवत, ''कितना टाईम हुआ!'' असे पुटपुटला. सर लिहिण्यात गर्क होते. शेवटी सरांची लेखनसमाधी भंग करून मी त्यांना वास्तवाची–टेबलावर जागा मिळण्यासाठी लोक थांबले असल्याची जाणीव करून दिली. काहीशा नाखुशीनेच ते अर्धवट लेखन त्यांनी बॅगेत सारले. पुढ्यातील थंड झालेले पदार्थ खाताना म्हणाले, ''आता स्टेशनात जाऊनच आरामात लेख पूर्ण करू या. गाडीला भरपूर वेळ आहे.''

आम्ही हॉटेलबाहेर पडलो. स्टेशनात पोचलो. बाहेरगावी जाणाऱ्या गाड्यांच्या स्टेशनावरील भागातल्या कोपऱ्यातला बाक पकडला. सरांच्या बॅगेतून लेखन बाहेर पडले. ''आता इथं काऽऽही ताप नाही'' असे म्हणत कातडी बॅग उलटी करून त्यांनी तिचे टेबल केले आणि ते पुन्हा लिहू लागले. मी घड्याळाकडे बघत होतो. दहा वाजून गेले. सव्वादहा झाले. मला प्रश्न पडला की 'हे एवढा वेळ लिहीत आहेत तो लेखाचा शेवटच आहे ना? आणि शेवट एवढा तर लेख केवढा?' आधी हॉटेलात बघितलेली पानेच वीस-बावीस असावीत आणि आता हा एवढा मोठा शेवट! एवढ्यात ''झालं बुवा...'' असा उद्‌गार व मोठ्ठा सुस्कारा ऐकू आला. सरांच्या चेहऱ्यावर सापेक्षतावादाचा वेगळाच पैलू सांगणाऱ्या प्रसववेदनेचा आनंद पसरला होता. त्यांनी आधीच नाव-पत्ता लिहिलेले पाकीट बॅगेतून काढले, त्यात लेख नीट ठेवला आणि माझ्या हातात देत म्हणाले, ''नीट पोचवा हं! याची दुसरी प्रत नाही!''

आता त्यांना चहा घेण्याची तीव्र इच्छा झाली. गाडी सुटायला अर्धा तास होता. आम्ही चहाच्या स्टॉलवर गेलो. चहा घेतानाच सर बोलू लागले :

''त्याचं काय आहे, ही डीनशिप सोडली म्हणून तर हे एवढं लिहू शकलो! लोकांना वाटतं की, कदमांनी डीनची जागा उगाचच सोडली. खरं तर डायरेक्टरही झालो असतो. पण मग हे लेखन, पेटीवादन, संशोधन कोणी केलं असतं? लोकांना हे मुळी कळतच नाही! अहो, त्या प्रतिष्ठेचं, पगाराचं काय घेऊन बसलात? विश्वकोशाच्या नोंदी लिहाव्या म्हणून तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री आणि रा० ग० जाधवांची सारखी पत्रं येत आहेत. शिवाय कादंबरीही पूर्ण करायची आहे. पैसे काऽऽय, पेटीवादनाचे सोलो कार्यक्रम करूनही मिळवता येतील!''

१९८०मध्ये कदमसर डीनचे पद सोडून पेन्शनर झाले. त्या वेळी त्यांचे वय अठ्ठेचाळीस वर्षांचे होते. याच दरम्यान जे०जे०मधील एक माजी विद्यार्थिनी कु० ज्योत्स्ना जोशी हिच्याशी त्यांचे सूर जुळून आले आणि १९८२मध्ये ते विवाहबद्ध झाले. त्या वेळी त्यांचे वय पन्नास वर्षे होते तर ज्योत्स्ना जोशी चोवीस वर्षांच्या! सर आणि त्यांची नूतनविवाहित पत्नी वैवाहिक सहजीवन उत्कटपणे जगू लागले. पत्नीला त्यांनी गायन, वाद्यवादन, पाककला, सौंदर्यशास्त्र, चित्रकला, समीक्षा, ज्योतिषशास्त्र अशा अनेक विषयांच्या प्रगल्भ जाणिवा देण्यास सुरुवात केली. एकेकटे भेटले तर एकमेकांबद्दल दोघेही भरभरून बोलत. पण अशा वेळा कमीच. कारण दोघे नेहमी बरोबरच असत. एकमेकांचे मन:पूर्वक कौतुक करत आणि मग त्यांची भेट हा इतरांसाठी चर्चेचा विषय होई.

पुढे त्यांना मुलगा झाला. त्याचे नाव त्यांनी कौतुकाने 'शार्दूल' असे ठेवले. तान्ही मुले हातपाय हलवतातच; पण श्री० व सौ० कदमांना त्यातूनही वेगळेच साक्षात्कार होत. ते म्हणत, ''पानांची सळसळ ऐकली, सावल्या हलताना पाहिल्या की शार्दूल हातपाय हलवून कसा प्रतिसाद देतो, बघा, बघा...कसा निसर्गतत्त्वाशी एकरूप होतो आहे!''

उभयतांचा व्यासंग, अभ्यास, चिंतन, मनन, पेंटिंग अशा गोष्टींना वेळ मिळावा म्हणून कदमसर निवृत्त असूनही आणि ज्योत्स्नाबाई नोकरी करत नसूनही त्यांनी शार्दूलला पाळणाघरात ठेवण्याचा निर्णय घेतला. याशिवाय रेडिओ, टी०व्ही० किंवा रेफ्रिजरेटर अशा आधुनिक वस्तू घेण्याचे त्यांनी कटाक्षाने टाळले होते. गाणी ऐकण्यासाठी जुन्या तबकड्या व हातांनी चावी देण्याचा पितळी भोंग्याचा ग्रामोफोन होता. त्याबद्दल ते अभिमानाने सांगत.

कदम पतिपत्नींना भेटणे हा एक अनुभवच असे! अशा भेटीतून काही वेळा गमतीदार प्रसंगही घडत; क्वचित मनस्तापाचाही अनुभव घ्यावा लागे :

एकदा कदमसर मला जहांगीर आर्ट गॅलरीत भेटले. त्या वेळी ते एकटेच होते. साहजिकच सरांशी भेट होताच मी त्यांचे कुशल विचारले व म्हणालो की, ''ज्योत्स्ना, शार्दूल काय म्हणतात?'' माझ्या या प्रश्नामुळे अचानक सरांच्या चेहऱ्यावर ताण व नाराजी जाणवली. त्यांच्या कपाळावर आठ्या दिसल्या आणि ते पुटपुटले. ''आदरार्थी बहुवचन वापरलेलं बरं!'' मला काहीच कळेना. मी त्यांच्याकडे पाहत राहिलो व पुन्हा विचारले, ''सर, ज्योत्स्ना, शार्दूल कसे आहेत?'' यावर त्यांच्या चेहऱ्यावरील त्रासिक भाव अधिकच वाढले आणि ते जरा जोरातच उद्‌गारले, ''आता त्या गुरुपत्नी आहेत, तेव्हा आदरार्थी बहुवचन वापरलेलं बरं!'' माझ्या डोक्यात एकदम प्रकाश पडला. एकेकाळची सहाध्यायी व नंतरच्या

काळातील विद्यार्थिनी आता गुरुपत्नी आहे याची कदमसरांनी मला जाणीव करून दिली होती. याबाबत त्या दोघांचाही अट्टाहास एवढा होता की, सर्वच त्यांच्या इच्छेनुसार 'ज्योत्स्नाबाई' असे संबोधू लागले–याबाबत ज्योत्स्नाबाईंच्या वर्गमित्रांचाही अपवाद होऊ शकला नाही.

पण ज्ञानप्राप्तीसाठी कधीही, कोणालाही कदमसरांचे ठाण्यातील घर उघडेच राहिले. मन:पूर्वक ते मार्गदर्शन करत. आपली मते आग्रहपूर्वक प्रतिपादत व प्रसंगी कटू वाटले तरी त्यांना आतून जे वाटे ते स्पष्टपणे सांगत व लिहीत.

१९९०च्या दरम्यान भारतातील एक प्रथितयश चित्रकार प्रभाकर बरवे यांचे 'कोरा कॅनव्हास' हे पुस्तक मौज प्रकाशन गृहाने प्रसिद्ध केले. या पुस्तकाचे प्रा० संभाजी कदम यांनी लिहिलेले परीक्षण जून १९९०च्या 'ललित'मध्ये प्रसिद्ध झाले. हे परीक्षण चांगले आठ छापील पानांचे होते. त्यात सुरवातीलाच कदमांनी लेखकाच्या चिंतन-मननाचा सारांश थोडक्यात दिला होता. हा सारांश मला व अनेकांना इतका क्लिष्ट वाटला की तो वाचताना मला तरी दम लागला आणि मी त्याचा अर्थ लावायचा नाद सोडून दिला!

याशिवाय कदमांनी या निमित्ताने स्वत:ची मते सांगण्याचा, व्यासंग दाखवण्याचा प्रयत्न करत बरव्यांवर बरीच टीकाही केली होती. यामुळे बरवे स्वत: अस्वस्थ झालेच, शिवाय त्यांच्या जवळचे तरुण चित्रकार दिलीप रानडे, शकुंतला कुलकर्णी, माधव इमारते हे भडकलेच. शकू तिच्या स्वभावाप्रमाणे हातवारे करत काही दिवसपर्यंत मोठ्याने बडबडत राहिली, माधव इमारतेचा क्षोभ त्याच्या दोनचार तुटक वाक्यांतून व क्षुब्ध चेहऱ्यातून व्यक्त झाला आणि दिलीप रानडेने तर कदमांनाच एक पत्र लिहिले. अगदी सडेतोड पत्र! कदमांनी घेतलेल्या आक्षेपावर/समीक्षेवर मतभिन्नता असणे स्वाभाविक व अपरिहार्यही होते; परंतु कदमांनी या प्रकारच्या पुस्तकाच्या समीक्षेसाठी आपणच कसे योग्य आहोत हे आत्मस्तुती करत लिहिल्याने अनेकांना खटकले. मलाही ते योग्य वाटले नाही.

वास्तविक कदमांचे बालपण अत्यंत हालांत गेले व पुढेही हलाखीच्याच परिस्थितीत, ओढ गस्तीत; तरुणपणातच क्षयासारख्या एका भीषण आजाराला सामोरे जावे लागले; तरीही कोणत्या तरी आंतरिक शक्तीने त्यांनी आपली सारी मानसिक ऊर्जा विशुद्ध कलानिर्मिती, कलास्वाद, समीक्षा, संगीत, तत्त्वज्ञान, सौंदर्यशास्त्र अशा विषयांकडे प्रयत्नपूर्वक वळवली. गावकुसाबाहेर जन्मलेल्या त्या काळातल्या अनेकांनी सुडाची विद्रोही भाषा वापरली; पण कदमांनी स्वत:ला त्या दिशेला जाऊ न देता स्वत:चे 'उन्नयन' केले. स्वाभाविकच त्याचा सार्थ अभिमान व अभिनिवेश त्यांना होता. पण तो अशा रीतीने व्यक्त होणे अनेकांना खटकले.

आधीच चित्रकलेवर लेखन कमीच होते. त्यावर समीक्षाही क्वचितच लिहिली जाते, ती पुस्तके व ती समीक्षा वाचणारेही कमीच असतात; पण या छोट्याशा वर्तुळात कदमांच्या समीक्षेने खळबळ उडाली. या प्रसंगी तर कटुताही निर्माण झाली. ती इतकी की दिलीप रानडेने कदमांना पत्र तर लिहिलेच, पण जहांगीर आर्ट गॅलरीत प्रत्यक्ष भेट झाल्यावर दोघांमध्ये चांगलाच वाद झाला.

मात्र दिलीपला आज पंधरा वर्षांनंतर कदमसर हयात नसताना, आपण त्या तरुण वयात आवाज चढवून वगैरे बोललो याचे वाईट वाटते. कदमांची हीच तर खासियत होती!

१९९२मध्ये जागतिक मराठी परिषदेचे पहिले अधिवेशन मुंबईत झाले. काही चित्रकारांचे व शिल्पकारांचे लेख त्या निमित्ताने प्रकाशित होणाऱ्या स्मरणिकेत व पुस्तकात प्रसिद्ध झाले होते. त्यांत प्रा० बाबुराव सडवेलकर, प्रा० संभाजी कदम, शिल्पकार सदाशिव साठे, चित्रकार प्रभाकर बरवे अशा मान्यवरांसोबतच माझाही लेख होता. त्याबद्दल मला त्या वेळी आश्चर्यमिश्रित आनंद वाटला होता. या काळात कदमसरांची भेट झाली तेव्हा ते म्हणाले, ''कदमांनी त्यांच्या लेखात इतर अनेक चित्रकारांसोबत तुमच्याबद्दलही काही निरीक्षणं नोंदवली आहेत.''

स्मरणिका हातात आली. कदमसरांची माझ्याबद्दलची निरीक्षणे वाचण्यास मी अत्यंत उत्सुक होतो. त्यांचा लेख उघडला व मी उत्सुकतेने वाचू लागलो. वाचता वाचता माझ्या नावापाशी आलो. कदमसरांनी लिहिले होते : ''सुहास बहुळकर हा कलावंत आपल्या निर्मितीच्या नव्या दिशा शोधताना दिसतो. पण आयुष्याचा डंख जाणवून, वेदनेतून निर्मिती होण्याचे भाग्य अद्याप तरी या कलावंताला लाभलेले नाही.'' त्या वेळी हा मजकूर वाचून अंतर्मुख झालो, थोडासा चिडलोसुद्धा! पण एक मात्र निश्चित की, आज पंधरा वर्षांनंतर व वयाचे अर्धशतक पार केल्यावर जीवनातील अनेक सुखदु:खांच्या वेदना व आनंद देणाऱ्या घटना अनुभवताना कदमसरांच्या 'आयुष्याचा डंख' याची आठवण झाल्याखेरीज राहत नाही!

गेल्या दोन दशकांत हिंदुस्थानातील कलाजगत विलक्षण वेगाने बदलत आहे. लक्षावधी/कोट्यवधी रुपयांना विकल्या जाणाऱ्या कलाकृती, त्यांसाठी केली जाणारी जाहिरातबाजी, विक्री हा निकष ठेवून होणारी कलानिर्मिती आणि हे बाजारमूल्य वाढवण्यासाठी लढवल्या जाणाऱ्या क्लृप्त्या, हिकमती या सर्व गदारोळात कलाकृतीचा रसास्वाद ही कल्पनाही अस्तंगत होताना दिसते. किमतीवरून व नावावरून कलाकृतीचा दर्जा ठरत आहे. बऱ्याचदा असे दिसून येते की, चित्र हे आज शेअर्सच्या पातळीवर पोचले आहे. शेअर्सचा भाव ठरवण्यासाठी जसे अनेक जीवनबाह्य निकष असतात तसेच अनेक कलाबाह्य निकष कलाकृतींचा भाव ठरवत आहेत. त्यासाठी विविध प्रकारे प्रयत्नांची पराकाष्ठा होते आहे.–या पार्श्वभूमीवर कदमसरांसारखे जीवननिष्ठांविषयी शिकवण देणारे व त्याप्रमाणे जगणारे या जगात 'अव्यवहारीच नव्हे तर पागल' ठरतील; पण आपल्या जीवननिष्ठांवर अविचल श्रद्धा ठेवून, तसे जीवन जगण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तीच आयुष्यभर स्मरणात राहतात.

सभोवतालची परिस्थिती कितीही बदलली तरीही एक विश्वास वाटतो की आजही कदमसरांसारखे अनेक वेडे या जगात निश्चित आहेत आणि तेच आपल्या परीने प्रसंगी अव्यवहार्य वाटणारे प्रामाणिक प्रयत्न करत, काही प्रमाणात तरी तोल सांभाळतील. हा कलेचा बाजार दूर सारून, एकाकी होऊन, व्यवहारात यशस्वी न झाले तरी जीवननिष्ठांशी तडजोड न करण्याची ज्योत जागती ठेवतील!

स्वत:बद्दल लिहिताना कदमसरांनी एका कवितेत लिहिले होते :

दु:खाचे माझे नाते
का तुटेल कसल्या तातें
जळ काठीच्या आघाते
तुटे कैसे?

कदमसर १५ मे १९९८ या दिवशी निधन पावले. कधीतरी त्यांची आठवण येते आणि वाटते की, आज ते हयात असते तर कदाचित त्यांनी पुढील वाक्यात उपदेश केला असता :

''नियतीच्याही कल्पनेपलीकडच्या आयुष्याच्या डंखाची प्रतीक्षा आतुरतेने करा, कारण त्या जीवघेण्या वेदनामय अनुभूतीतूनच निर्मितीच्या वाटा आपसूक निर्माण होतील. दिसू लागतील. त्यांना आंतूऽऽन अंत:करणपूर्वक सामोरे जा...''

आणि मग आवाज आल्याचा भास होतो, ''काही कळतंऽऽय का! काही लक्षात येतंऽऽय का! फॉलोऽऽड?''

प्रात्यक्षिक

ज्योत्स्ना कदम

तीन महिन्यांची रजा संपल्यावर कदमसरांनी डीनचा बंगला सोडला होता आणि आता ते त्यांच्या ठाण्याच्या घरी राहायला आले होते.

नोव्हेंबर-डिसेंबरचे दिवस असावेत. नाशिक कला निकेतनकडून कदमसरांना व्यक्तिचित्रणाच्या प्रात्यक्षिकाचे बोलावणे आले. त्यांचे जायचे ठरले. मला त्यांच्याबरोबर जायचे होते. कदमसरांची तशी इच्छा होती. मी घरून तशी परवानगीसुद्धा घेतली. सरांच्या बरोबर जायला मिळणार या आनंदात मी अगदी खूष होते. आमच्याबरोबर संजय गणोरकर होता. हे प्रात्यक्षिक एका देवळाच्या आवारात आयोजित केले होते. खाली जमीन सारवलेली होती. तिच्या खडबडीतपणामुळे ईझलवर ठेवलेला कॅनवासबोर्ड काम करताना थोडा हलत होता. पण ती अडचण समजून घेऊन कदमसरांनी अगदी मजेत कामाला सुरुवात केली. उत्तरोत्तर प्रात्यक्षिक रंगत होते. दमात पुढे चालले होते. अधूनमधून सर प्रेक्षकांशी संवादही साधत होते. ते इतके रंगून गेले की, पुढे काय घडले ते त्यांना कळलेसुद्धा नाही. मी बाजूलाच एका खुर्चीत रंग काढण्यासाठी बसले होते.

कदमसरांचे चित्र जवळ जवळ पूर्ण होत आलेले होते. शेवटचा हायलाइट देण्यासाठी त्यांनी ब्रश कॅनवासवर टेकवला आणि सगळे प्रेक्षक एकदम श्वास रोखून बघायला लागले. सरांना मात्र काय घडते आहे याचे भानच नव्हते. प्रत्यक्षात कॅनवासबोर्ड सरांनी लावलेल्या स्ट्रोकमुळे ईझलवरून उडून खाली पडत होता.

इतक्यात काय किमया घडली कुणालाच कळले नाही. मलाही कळले नाही. मी चट्कन पुढे होऊन पडणारा कॅनवासबोर्ड हातांत अलगद उचलून धरला होता. त्याबरोबर प्रेक्षकांनी एकदम रोखलेला श्वास सोडून दिला आणि मी दोन हातांत सहजपणे अगदी काळजीपूर्वक पकडलेले चित्र सांभाळून ईझलवर ठेवले. तेव्हा सर एकदम भानावर आले. चित्र पूर्णपणे सुरक्षित होते. जराही खराब झालेले नव्हते. उडून खाली उपडे पडले असते तर सारवलेल्या जमिनीची धूळ, तुसकटे चिकटून ते तैलचित्र पूर्ण बिघडून गेले असते. तसे काहीही घडले नाही. ते घडण्यापूर्वीच मी चित्र अगदी लीलया झेलले होते.

प्रात्यक्षिक झाल्यावर कदमसरांचा सत्कार करताना मलाही एक मानाचे फूल दिले गेले. सरांनी आपल्या भाषणात अगदी अभिमानाने सांगितले की, ''आज माझ्या या शिष्येनं आपल्या गुरूला खाली पडू दिलं नाही.'' ते ऐकून एकीकडे मला खूप गहिवरून आले तर दुसरीकडे खूप मोठे पारितोषिक मिळाल्याचा आनंद झाला. आपल्यात काही एक वेगळं तत्त्व प्रवेशत असल्याचा क्षणभर भास होऊन गेला.

संध्याकाळी कार्यक्रम संपल्यावर आम्ही तिघे टॅक्सीने ठाण्याकडे यायला निघालो. संध्याकाळचे नऊ-दहा वाजले असावेत. पौर्णिमेची रात्र होती. हवेत गोड गारवा होता. मी खिडकीत कदमसरांच्या बाजूलाच बसले होते. कार्यक्रमातील ते अभिमानाचे सुखद, सुंदर क्षण, ते दुधाळ चांदणे, केस भुरूभुरू उडवणारा भन्नाट वारा आणि कदमांचा मधूनच होणारा ओझरता स्पर्श...हे सगळे खूप खूप हलवून टाकणारे होते. मी विलक्षण मोहरून गेले. अगदी नकळत.

वसंत ऋतूच्या आगमनाने आम्रवृक्षाला मोहोर यावा, कोकिळेला कंठ फुटावा तसेच काहीसे माझ्या तनमनाला होत होते. ठाण्याला येईपर्यंत त्या रम्य, धुंद वातावरणात मी जणू पूर्ण चिंब भिजून गेले होते. माझ्यातले स्त्रीत्व कुठे तरी जागे होऊ पाहत होते.

खूप उशिरा आम्ही ठाण्याला पोचलो. मला त्या रात्री कदमसरांकडे राहावेसे वाटत होते. पण त्यांना परिस्थितीचे पूर्ण भान असल्यामुळे ते नेहमीप्रमाणेच अतिशय समतोल राहिले. इतक्या उशिरासुद्धा त्यांनी मला मावशीकडे पोचवून दिले.

अंथरुणावर पडल्या पडल्या मी मात्र ते चांदणे, तो ओझरता स्पर्श परत परत आठवून मोहरून जात होते...

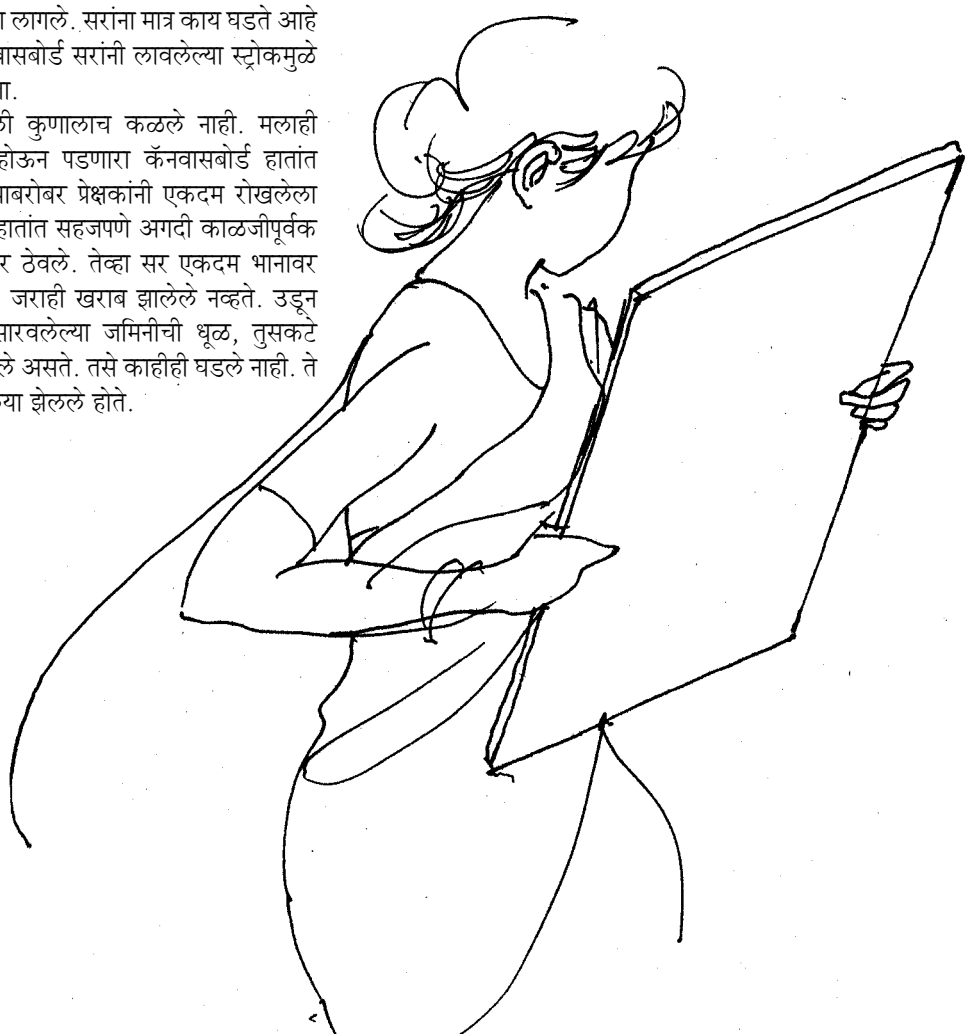

गोष्ट आदिलची

आशा बगे

आदिलचे या लहान तहसिलीच्या गावचे हे शेवटलेच वर्ष. हे आदिलसकट सर्वांनाच माहीत होते. आदिलच्या परीक्षेची तारीख निश्चित झाली. परीक्षेचे वेळापत्रक मिळाले. तेव्हा आदिल मनोमन समजलाच की नव्या शहरात त्याला जायची वेळा काही आता फार दूर नाही. बाबा तर आधीच नव्या नोकरीत रुजू झाले होते. मार्च सुरूच झालेला. आदिलच्या अंगणातल्या आंब्याची, निंबाची पाने वाळून अंगणभर विखुरली. गाव दुपारचे थोडे तापायला लागले. सकाळी उगाचच जरा शिष्टासारखे थोडे थंड व्हायचे. पण गावाचा पारा एप्रिलपासूनच चढता असायचा. गावची नदी म्हणून वर्षभर कशी तरी तगलेली नदी आतापासूनच क्षीण व्हायला लागलेली.

''नदी तरी आहे का ती? या गावाशी तिचं काहीच इमान नाही. नदी कसली! नालाच! तिनं गावाला, शेतं, पिकं, काही दिलं नाही. तिच्यानं तिच्या बाजूचे रेतीचे खडेही भिजत नाहीत की अनेक वर्षांतून तिला साधा पूरही नाही येत.'' आदिलचे आजोबा नेहमी म्हणायचे, यावर आदिलने ''म्हणजे काय?'' विचारले. तर ते म्हणाले होते की ''ती नदी इतके दिवस गावात राहतेय तर तिनं आपलं असं काही गावाला द्यायला नको!''

परीक्षेचे वेळापत्रक घेऊन आदिल घरी आला. आईने ते पाहिले. मार्चअखेरीला परीक्षा सुरू होऊन एप्रिल दहापावेतो संपत होती. एप्रिल अखेरीला रिझल्ट की मग आठवीची आदिलची ॲडमिशन मुंबईला नव्या शाळेत घ्यायची. त्याच्या आईच्या चेहऱ्यावर उमटलेली खुशी आदिलला सहजच वाचता आली.

पण आदिलला मात्र नव्या मोठ्या शहराची-शाळेची मुळीच ओढ नव्हती. त्या शहराची वर्णने त्याने ऐकली होती. त्याची चित्रे पाहिली होती. गर्दीची. गाड्यांची. पावसाची आणि समुद्राचीही. जोपर्यंत तिथे जायचे नव्हते तोपर्यंत ते शहर चित्रात सुंदरच होते. पण त्याच्या बाबांनी मुद्दाम तिथे नवा जॉब घेतला तेव्हापासून मात्र कधी न पाहिलेल्या त्या नव्या शहराचा त्याला आतूनच फार राग आला होता.

या लहान गावात आणि गावातल्या त्याच्या दोन मजली भल्या मोठ्या घरात तो विलक्षणच गुंतून गेलेला होता. तिथे त्याचे खास काही होते. स्वत:चे असे. नव्या शहरात जायचे तर त्यासकटच. नाही तर त्या पूर्ण घरालाच नेता आले तरच त्याला हवे होते. आणि आता तर कधी न पाहिलेल्या त्या नव्या शहराने त्याचा सुरुवातीपासून रंगलेला खेळ पार उधळूनच लावायचे ठरवले होते.

आदिल हे नाव त्याच्या लाडक्या आजोबांनी ठेवलेले. आदिल म्हणजे पहिला. आधीचा. पण आजोबा सांगतात की नुसता आधीचा, पहिला म्हणून त्याचा अर्थ नीट कळणार नाही. असे आजोबांनीच म्हटल्यावर तो त्यांच्या ज्ञानेश्वरीतलाच अर्थ असणार हे तर जगजाहीरच! पहिल्या दिव्यावरून लावलेला दुसरा दिवा. पण एकदा का दुसरा दिवा उजळला की पहिला कोणता नि दुसरा कोणता हे ओळखताच येत नाही, असे आजोबा रंगवून सांगतात.

आजोबा म्हणजे आदिलचे पक्के दोस्त. दीड वर्षापूर्वी आजी होती. तेव्हा नक्की कोण

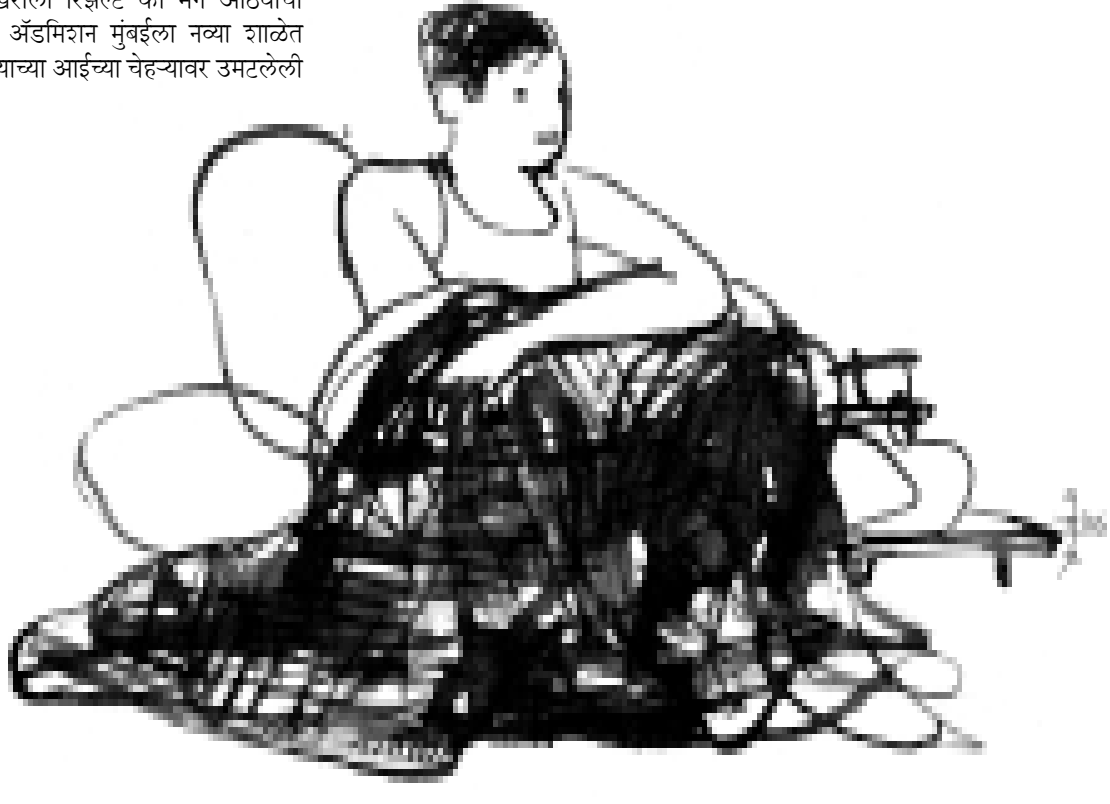

पक्का दोस्त ते कळायचे नाही. पण ती गेल्यावर आदिलला आजोबा एकटेच पक्के दोस्त आहेत. तसे ते त्याचे हिरोच आहेत. मोठे झाल्यावर त्याला 'आजोबा'च व्हायचेय.

आदिलची इतरही बरीच दोस्त मंडळी आहेत. घरचे, बाहेरचे. घरी नंदीआत्याचा मुलगा विजू. स्वैपाकीणकाकूंचा मुलगा केशा म्हणजे केशव–आदिलहून थोडा मोठा उपाशा. आजोबांनी त्याच्या मागचा 'उ' काढून टाकला. ते त्याला एकटे 'पाशा' म्हणतात. तो शाळेत जातो. कुठल्या तरी महापुरात त्याचे आईवडील वाहून गेले. कुणी तरी याला उपाशी, अर्धमेला या घरी आणून सोडला. दोनतीन दिवसांचा उपाशी म्हणून त्याला 'उपाशा' म्हटले गेले. आजोबांनी त्या जिवात प्राण फुंकला. तो या गावचा नव्हता, पूर आलेली नदीही या गावची नव्हती. तो घरची छोटी-मोठी खूप कामे करतो. सीझनमध्ये घराच्या मोठ्या गच्चीवर पतंग उडवण्यात तो पहिला. ते पतंग त्याच्या मग डोळ्यांतच उतरतात. मांजा काय घोटतो. काचेचा भुगा काय करतो. शिरस शिजवतो. साऱ्या घरभर वास! आजी सहन करायची. पण आईचे डोकेच उठते. याखेरीज एक गडी कामाला आहे. तो मुका आहे. पण कामाला वाघ असे सगळे म्हणतात. त्याला स्वत:चे नाव नव्हते. सगळे त्याला कृष्णाचा मुलगा म्हणत. कृष्णा हा आजोबांचा जुना वाढई. तो गेल्यावर आजोबांनी मुक्याला घरी आणले. त्याचे लग्न लावून दिले. त्याला सगळे 'मुक्या' म्हणतात. पण आजोबा सांगतात, की त्याचे नाव मुकुंदा आहे. आणि तो जन्मत: मुका नाही. तो घरातले वाढई कामही करतो. त्याची बायको मंजी नि तो इथेच असतो. हे सगळेच आदिलचे दोस्त आहेत. वेटाळातली इतर मुले-मुली मिळून तर खूपच. शिवाय घरीच पढवलेला एक पोपटही आहे. तोही आदिलच्या दोस्तमंडळींतच येतो. नेहमीपेक्षा वेगळे नवे कुणी आले की तो 'यावे महाराज' म्हणतो. या 'यावे महाराज'ची पण एक गोष्टच आहे. आजी गेली त्या दिवशी कुणी नवे आलेले नसतानासुद्धा तो सारखे ''यावे महाराज'', ''यावे महाराज'' करत होता आणि उगाचच थोडीशी आजारी असलेली आजी आपली दिवेलागणीला गेलीही. म्हणून मग आजोबा म्हणाले होते की, ''तो पोपट मृत्यूलाच म्हणाला असेल, 'यावे महाराज' म्हणून.'' आदिलला काही हे समजले, पटले नाही. पण आजोबांच्या डोळ्यांतले पाणी पाहून तो काही बोलला नव्हता.

आदिलकडे त्याची नंदीआत्याही राहते. त्याच्या बाबांची धाकटी बहीण. ती तिच्या मुलाला विजूला घेऊन इथेच राहते. ती दिसायला छान आहे. गोऱ्यापान हातांत दोन सोन्याच्या बांगड्यांत एकेक काचेची लाल बांगडी घालते तेव्हा तिचा हात आदिलला खूप आवडतो. पाहत राहावासा वाटतो. तिचा चेहरा काहीसा उदास. गंभीरच. फारशी खळखळून हसत नाही. पण ती भलतीच हुषार आहे. ती कन्याशाळेत हिंदी, संस्कृत शिकवते–तेही हायस्कूलला. सतार छान वाजवते. आदिलवर तिचे फार प्रेम आहे. पण ती त्याची दोस्त मात्र नाही. ती आदिलच्या घरीच कां राहते हा प्रश्न आदिलच्या कधीच मनात आला नाही इतकी ती इथली आहे.

नंदीआत्या तर नेहमी म्हणते की ती जिन्याच्या अगदी खालच्या पायरीसारखी आहे. ती असते आपली. काढून टाकता येत नाही म्हणून. पण ती आहे हे कुणाच्या गावीही नसते. तिचे हे वाक्य पाठ असूनही आदिलला त्याचा अर्थ मात्र नीट कळत नाही. पण नंदीआत्या फक्त खालची पायरीच नाही तर संपूर्ण जिनाच असेल एखादेवेळेस असे मात्र आदिलला वाटते. ते त्याला कुणाजवळ तरी म्हणजे तसे आजोबांजवळच सांगायचे आहे. ''नंदीआत्याला टाकून दिलं आहे'' असे एकदा स्वैपाकीणकाकू म्हणाल्या. तेव्हा त्याने आजीला विचारले होते की, ''टाकून देणं म्हणजे काय'' म्हणून.

''म्हणजे नको असणं.'' आजी शांतपणे म्हणालेली.

''पण कुणाला नको असणं?'' आदिलचा प्रश्न, ''तिच्या घरच्यांना.'' आजीचे शांतच उत्तर.

पण आदिलला आजकाल वाटते की, ती कुणाला, कशाला हवी असायला पाहिजे? ती स्वत: तर आहेच नं! ती खोडरबर, पेन्सिल आहे झिजलेली की चित्राची वही? चित्र फिकट होऊन गेलेली! पण हे त्याने कुणाला सांगितले नाही हे त्याचेच एकेकटे सुटे विचार आहेत. आदिलकडे एक अजून गाय पण आहे. ती शुभ्र पांढरी आहे. पण आजोबा तिला सावळी म्हणतात. त्या गायीचे डोळे आदिलला नंदी-आत्याच्या डोळ्यांसारखेच वाटतात.

असे सर्वांना सामावून घेणारे आदिलचे भले मोठे घर हेही त्याचा एक दोस्तच बनलेय. वर मोठी गच्ची. अंगणातल्या आंब्याचा सगळा वरचा बहर गच्चीवरच ओणवा झालाय. गच्चीवरून आंब्याच्या फांदीला सहज हात लावता येईल असे ते झाड चकवते. पण हात कधी फांदीला लागत नाही. या झाडाचे आंबे कच्चे नाहीत ते झाडावरच मोठे होऊ दिले तर हा एवढा होतो आंबा आणि असा हा आंबा हापूसच्या थोबाडीत मारतो असे आजोबा दिमाखात सांगतात. पण अद्याप अशी काही हापूसच्या थोबाडीत बसलेली नाही. अर्धा बहर पक्षी खातात; अर्धा वेटाळातील मुले. पण आजोबा म्हणतात झाड सर्वांचे आहे. घराला चांगले दोन जिने बाहेरून वेगळ्या वेगळ्या बाजूंनी आहेत. आतूनही दोन आहेत. रेस्ट्रिप खेळताना जिन्यात लपले तर मुळीच सापडत नाही कुणाला. नंदीआत्या गच्चीकडच्या जिन्यात लहानपणी खूप रुसून बसायची, असे आजोबा सांगतात. अजूनही तिला कशाकशाचा खूप राग येतोच. ती मग अबोला धरते. चक्क उपास करते. जेवतच नाही. कितीही विनवणी करा.

आजी म्हणायची,

''तिला तरी राग काढायला कोण आहे!''

आदिलला कळत नाही राग काढायला कोण कशाला पाहिजे! आला राग की रागवायचे! पण नंदीआत्या सतार छान वाजवते. आणि तेव्हा ती कधी रागावलेली नसते.

आदिलला अजून एक दोस्त आहेत ते म्हणजे आजोबा म्हणतात त्या आर्येमधले 'मोरोपंत'. ते त्याला ऐकून ऐकून खूपसे पाठच आहेत. ते मोरोपंत कसे दिसत असावेत, याचे एक चित्र रफ वहीत त्याने काढून ठेवले होते पण आजोबा म्हणाले की, ''चित्र बरोबर नाही. चेहऱ्यावरून, पोशाखावरून कळलं पाहिजे मोरोपंत काय आहेत ते!''

मार्च अर्ध्यावर आलेला. आदिलच्या अंगणात रंगलेला क्रिकेटचा खेळ आज लवकर संपतच होता. घराघरांतून आयांच्या हाका येण्यापूर्वीच. नेहमी खेळ लांबला की पहिली हाक नंदीआत्याची. खेळ ज्या स्थितीत असेल त्या स्थितीत तस्सा टाकून विजू घरात धावायचा. पण आज आत्याची हाक आली नाही. तिची सतार ऐकू आली. ती ऐकू आली तसा आदिलच खेळता खेळता थांबला. बॉल फेकायला त्याने एक हात मागे नेला होता. पण त्याने बॉल खाली सोडून दिला. तो खेळायला घेतलेली स्वत:ची पोज विस्कटून थोडा थबकला.

''पण आईनी अजून आवाज दिला नाही.'' विजू म्हणाला, पण आदिल त्याचा खेळ तसाच टाकून घरात गेला, थोडा वेळ मुले चिडलीच. असली स्वत:ची बॅट-बॉल म्हणून काय झालं अशी मनमानी! आदिल खेळ सोडून आत गेला. मग खेळही अकस्मातच थांबला. आदिलला न घेता तो सुरू झाला नाही. आत्याच्या खोलीत आजोबांच्या खोलीवरून

जावे लागते. दोन्ही खोल्या वर दुसऱ्या मजल्यावर आहेत. आजोबांच्या खोलीत आजोबा नव्हते. आदिल नंदी आत्याच्या दाराशी थांबला. दार लोटलेले होते ते किलकिले केले. आत्या पाठमोरी बसलेली. ती जे वाजवत होती ते त्याला फार ऐकावे वाटले. ऐकताना वाटले की दिवेलागणी झालीय आणि रंगात आलेला अंगणातला खेळ संपून घरात जायची वेळ झालीय. खेळ अर्धवट नाही टाकलेला. तो पूर्ण संपलेलाच आहे; पण संपल्यावरही काही असतेच, तसा तेवढा उरलाय त्या अंगणात. तो आत्याला ऐकत राहिला. आत्याला चाहूल लागू न देता. तिला असे पाठीमागून ऐकणे आवडत नव्हते. ''त्यापेक्षा समोर येऊन बसत जा.'' ती म्हणालेली एकदा. पण त्याला आत्याला असे पाठमोरेच ऐकायला आवडते. समोर बसले की फक्त आत्याकडेच पाहणे होते. सतार वाजवताना तिचा तो गोरापान हात, त्यातल्या दोन बांगड्या सोन्याच्या, मधली काचेची तेच तो पाहत राहतो. मग ती जे काय वाजवते ते दूर दूर जाते. आदिल ऐकत राहिला. ती जे वाजवत होती ते सगळे म्हणजे एक संध्याकाळ होती. घराघरांतून दिवे लागलेली आणि खेळ पूर्ण संपलेली.

परीक्षेचा मोसम उन्हासारखाच चढत गेला. पुस्तक समोर धरले की आदिलला परीक्षेचे संपणे समोर येई. मग रिझल्ट आणि मग उन्हाचा मे महिना सरला की त्याचे अखेरचे ठरलेले जाणे. मग त्याचे पुस्तकात मन लागेनाच.

''आजोबा, परीक्षा सुरूच झाली नाही तर हो!'' त्याने न राहवून आजोबांना विचारले. ''मग मी शहरातल्या मोठ्या शाळेत जाणारच नाही.'' तो म्हणाला.

''पण मग तू आजोबा तरी कसा होशील?'' आजोबा मिस्किल हसत म्हणाले.

त्यांनी रात्री गच्चीत त्यांचा पलंग टाकला. जेवणानंतर ते गच्चीत फेऱ्या मारत मोरोपंतांच्या आर्या म्हणायला लागले. आदिलने पाहिले तर जसे काही मोरोपंतही त्यांच्या सोबत फेऱ्या मारत होते.

''सेवुनि संतत पाला संत तपाला यदर्थ करितात''

''आजोबा मी नि विजू पण तुमच्याबरोबर गच्चीत झोपणार!''

आदिलने आजोबांची आर्या मध्येच थांबवली. तर नंदीआत्या कुठे होती तिथून जोरात म्हणाली, ''आदिल, विजू नाही झोपणार गच्चीवर. तुला झोपायचं तर झोप.'' इतक्याशा गोष्टीला नंदीआत्या नाही म्हणत होती! तेही असे ओरडून काही नेहमीची नंदी आत्या नव्हती. आदिलला वाटले.

''पहाटे थोडी थंडी पडते आदिल. परीक्षा होऊ दे मग सगळं,'' आईने रोखले.

''पण आजी असताना मी परीक्षेआधीच गच्चीत झोपत होतो. आजी-आजोबांच्या मधे'' आदिलने हट्ट धरला.

''पण आता आपल्याला जायचं आहे. परीक्षा धडपणे होऊ दे आदिल.''

जाण्याच्या उल्लेखाने आदिलचा चेहरा खर्रकन उतरला.

''झोप लागेतो झोप फक्त. नंतर तुझी आई तुला आत घेऊन जाईल. चालेल?'' आजोबांनी त्यांचा हात पुढे केला. आदिलच्या हातात दिला. आता त्या हातात पूर्वीसारखे मऊसूत काही नव्हते. काहीसा खरखरीत असा तो स्पर्श आणि आजोबांच्या हातावरच्या सुरकुत्या, मनगटाच्या शिरा. आदिलने अस्वस्थशी पाठ टेकली. बाजूला आजोबा झोपले.

''करायची मग चांदण्या मोजायला सुरुवात?'' आजोबांनी विचारले. दर वर्षीची आठवण ठेवून.

''तू इकडून कर, मी तिकडून करतो.'' आजोबा म्हणाले. उत्साहात.

पण आदिल काही बोललाच नाही. नेहमीसारखे चांदण्याचे एक टोक धरून ठेवण्याचा प्रयत्नही त्याने केला नाही.

त्याला केव्हा तरी झोप लागली.

आदिल दरवर्षीसारखे निकालपत्र फडकवत नाचत घरी आला नाही. तो कितीही वरच्या नंबराने पास झाला तरी त्याचे पास होणे ही अखेर त्याला शहरात खेचून घेऊन जाणारीच वाट होती! तो घरी आला तर उपाशा आंब्याच्या झाडाशी डोळे पुसत होता.

''कां रे?'' आदिलने विचारले.

''मला वरपास न्हाय केलं.'' तो म्हणाला.

''कां पण?''

''का जान बाँ.'' तो म्हणाला.

''तू असं अशुद्ध बोलतोस. तसंच पेपरमध्ये लिहिलं असशील.'' आदिल म्हणाला. पण आजोबांना स्वत:चा रिझल्ट न दाखवता म्हणाला,

''आजोबा, उपाशाला वरपास करून द्यायला सांगा.''

''ते कसं जमणार?'' आजोबा म्हणाले.

''कां नाही जमणार?'' तो हट्टाने म्हणाला.

''शेवटी तो दहावीला तर अडकेलच. त्याची बुद्धी जेमतेमच. तो काही शिकणारा मुलगा नाही.''

''मग शाळेत तरी कशाला टाकलं त्याला?''

''अरे, तेवढाच बाहेरच्या जगाशी जोडला जाईल म्हटलं! आई-बापावेगळं पोर, दाराशी आलं. नसता शिकायला पाठवला तर घरात कामात गाडला गेला असता.''

आदिल यावर काही बोलला नाही. आईने पेढे देवाला दाखवले. विजू ते वाटत होता. निकालानंतर विजू आदिलला न भेटता घरीच सटकलेला. आदिलने सहजच विचारलं,

''कितवा नंबर?''

''नंबर नाही आला.'' म्हणून विजू सांगत होता तर नंदी आत्या एकदम म्हणाली,

''ज्याला दुसऱ्याकडे राहावं लागतं त्याचा नंबर कसा येईल!''

एक क्षण सारेच स्तब्ध झाले. सगळे

भावी पिढीतले आमचे हे मराठी वाचक :
यांचा आम्हांला अतिशय अभिमान वाटतो...

अहमदनगर जिल्ह्यातील, कायम स्वरूपी पुस्तकांचे प्रदर्शन असणारी,

एकमेव शो-रूम

कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, चरित्र-आत्मचरित्र, आठवणी, नाटके-एकांकिका, मेंदी, रांगोळी, भरतकाम-शिवणकाम, एम्ब्रायडरी, बालसंगोपन, पाककला, आरोग्य-आहार, डिक्शनरीज, क्रीडा, शेती, कायदाविषयक, पशुपालन, राजकारण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, गणित, कॉम्प्युटरविषयक, धार्मिक-आध्यात्मिक-ज्योतिष, बालवाङ्मय- कुमारवाङ्मय, विनोद, सुविचार, व्यक्तिमत्त्वविकास, चित्रकला या विषयांवरील इंग्रजी-मराठी, हजारो पुस्तके-या, पहा-मनसोक्त चाळा-आवडलेली विकत घ्यालच!

(श्रीपाद ग्रंथ भांडारचा उपक्रम)

उदय एजन्सीज

शनी चौक, अहमदनगर ४१४००१ फोन : २३४७३०७

आवाजच जणू थांबले. आंब्याने स्वत:ची सळसळही क्षणमात्र रोखून धरली. आदिलच्या आत खोलवर काही फडफडले. कुणीच तर दुसऱ्याकडे राहत नव्हते. उपाशा, केशा, मंजी, अगदी पोपटसुद्धा! मग विजूच कसा असेल! आजोबा काय म्हणतात नेहमी! एका दिव्यावरून लावलेला दुसरा दिवा तसेच हे सगळे. पण पहिला दिवा कोण? कदाचित आजोबाच. आदिल आतल्या आत अगदी स्तब्ध होऊन गेला.

आदिल मुंबईहून ॲडमिशन घेऊन आला. आईबाबांसोबत. पण त्याला मुंबई काही आवडली नाही. आदिलची उन्हाळ्याची सुट्टी रंगायला लागली हळूहळू; पण सुट्टीला त्याच्या इथून जाण्याची उदासवाणी किनार होती. कधी कधी अंगणातला खेळ फार हळूहळू अडखळत सुरू असायचा, तसे सुट्टीचे झाले. एरवी या सुट्टीला उन्हाचा नेहमीचाच रंग होता. कूलरमध्ये कैद करून टाकलेली रेंगाळती दुपार होती. ती चारपासूनच अंगणात उतरायला बघायची. सुट्टीला कच्च्या आंब्याचा वास होता. पिकलेल्या आमरसाचा तर होताच होता. गावरानी रसाचे आंबे ही तर या गावाचीच खास म्हणून गोष्ट. यंदा आंबेही खूप होते.

आजोबा रोज जाऊन वेगवेगळ्या तऱ्हेचे आंबे घेऊन यायचे.

आज तर मोठ्याथोरल्या गंजाभोवती सगळेच रस करायला बसलेले. आजोबा, आई, नंदीआत्या, केशव, आदिल, सगळे. सर्वांत वेग आजोबांचाच होता. त्यांचा रस बुडतही नव्हता! बाकी साऱ्यांच्या नाका-डोळ्यांवर. केसांवर. कपड्यांवर रस उडाला. आंब्यांना विलक्षण मधुर वास होता. आदिलने मधून मधून बोटे चाटली.

''उष्टे हात घालू नको रसात,'' आईने टोकले.

''या आंब्याला खूप गोड वेगळा वास नि चव आहे आजोबा!'' आदिल म्हणाला.

''ती चव टेंभुर्णीच्या पानात हे आंबे पिकायला ठेवतात त्याची. साधी पानं ती काय! पण ती आंब्याला या फळांच्या राजाला स्वत:ची चव देतात पहा.'' आजोबा म्हणाले.

''लहान बाळाच्या पापीचा जसा अंगभूत वेगळा वास असतो तसा या आंब्याचा आहे.'' नंदीआत्या म्हणाली.

''नंदी, तू हे किती छान सांगितलं ग!'' आई म्हणाली.

नंदीआत्या असे एकदम वेगळे, थोडे कठीण पण खूपच खरे बोलली होती. आदिलने तिच्याकडे पाहिले. तिच्या चेहऱ्यावर, अंगावर रस उडून ती मजेशीरच दिसत होती. आणि आजच्या पंक्तीनंतर आदिलच्या लक्षात आले, उपाशा मुक्या यांच्या शेवटल्या पंक्तीला रस उरला नव्हता. जेमतेम अर्धी अर्धी वाटी वाटणीला आला. पानात वाटी सांडेतो आपण रस खाल्ला आणि मागून उरला नाही. याची आदिलला हळहळ वाटली. उपाशा वगैरेंच्या जेवणाकडे त्याचे प्रथमच लक्ष गेले होते. त्यांच्या पोळ्याही जाडसरच होत्या. भाजीही फार उरली नव्हती. होते ते लालसर तिखट पातळ वरण. कांदा भाताच्या खळग्यात वरण टाकून त्यात पोळ्या बुडवून ते खात होते.

आदिलने नंदीआत्यासमोरच म्हटले,

''आई, शेवटच्या पंक्तीला वाटीभरही रस नाही.''

''अरे, रस कितीही असला तरी अपुराच पडतो. आपणच तर आधी तो अर्ध्याच्यावर संपवलेला असतो.'' आई म्हणाली. दुसऱ्या दिवशी आदिलने पहिल्या वाटीनंतरच रस घेतला नाही, आणि पहिली वाटी ताटात सांडूही दिली नाही. नंदीआत्या तर पहिल्या वाटीलाच ''नको'' म्हणाली. ''का ग?'' वाढायला आलेल्या आईने विचारले. ''नंतरच्या पंक्तीला उरायला हवा. आपणच आधी तो अर्ध्याच्या वर संपवतो ना!'' नंदीआत्याच्या शब्दांना तीक्ष्ण धार होती.

''अग नंदी, तुला नव्हतं म्हटलं ते!'' आईने समजावले. आजोबाही तसे काहीसे तिला म्हणाले पण तिने रस घेतला नाही तो नाहीच. लहान बाळाच्या पापीचा वास रसाला असतो म्हणणारी नंदीआत्या ही नव्हती, असे आदिलने तिच्याकडे आश्चर्याने पाहिले.

मे महिना संपत आला. शेवटचे सूर्याच्या चढणीचे तीव्र दिवस उन्हाचा पारा पंचेचाळीस-शेहेचाळीसवरून हटेना. मुलांची सेना मात्र कूलरमध्ये टिकत नव्हती. अंगणातला खेळ तर पाचलाच सुरू व्हायचा. आणि दिवेलागणीनंतरही चालू राह्यचा.

पण आज आदिल खूप आधीच आत आला. खेळ संपायचा होता. तो खेळ सोडूनच आला. त्याला समोरच पॅकिंगची खोकी दिसली. ती त्याच्या जाण्याच्या सामानाचीच होती. त्याच्या आत खोलवर कळ उमटली मुंबईचे बिनअंगणाचे छोटे घर समोर आले. तो घरात जाऊन ढकढक पाणी प्याला. आणि त्याला पोटात एकदम ढवळून आले. भडभडून उलटी झाली. डोळे काहीसे गरम गरम वाटायला लागले. पण त्याच्याकडे कुणाचेच लक्ष नव्हते. तो खेळ सोडून आला होता हे कुणाच्या खिजगणतीत नव्हते. आपण जाण्यापूर्वीच वगळले गेलो आहोत का! त्याला वाटले. पण त्याच्याशिवाय त्याला न घेताही खेळ सुरूच होता. नुसता सुरूच नव्हता तर तितकाच रंगलाही होता. तो खेळात नव्हता हेही आता कुणाच्या लक्षात नव्हते. आदिलला काहीसे अपमानित वाटले. डोळ्यांच्या कडा किंचित ओल्या झाल्या. ते पाणी कढत कढत वाटले. आई आसपास नसावी. नंदीआत्याही इकडे तिकडे असावी. टीव्हीचा आवाज जरा मोठाच होता. आजोबांना थोडे कमी ऐकू येते. तो वर गेला आजोबांच्या खोलीत. खोली स्वच्छ नीटनेटकी. आजी असताना होती तशी. त्यांची वकिलीची पुस्तके. त्यांची इतर वाचायची पुस्तके. त्यांची ज्ञानेश्वरी एका लाकडी नक्षीदार स्टँडवर ठेवलेली. ते ती इतर पुस्तकांसारखी टेबलावर बसून कधी वाचत नसत हे आदिलच्या आता लक्षात आले. ज्ञानेश्वरीच्या लाल वेष्टनावर संध्याकाळचा प्रकाश एकवटलेला. पाहिले तर तो खिडकीतूनच येत होता. उन्हात मिसळलेला प्रकाश. ज्ञानेश्वरीच्यावर भिंतीवर आजीचा फोटो. आजोबांच्या खोलीला त्यांच्या पुस्तकांचा एक वास होता. तुकाराम, मोरोपंत, रामदास, एकनाथी भागवत, गीतारहस्य, रामचरितमानस, गीताई. इंग्रजी पुस्तकेही होती. खोलीत महात्मा गांधींचा एक मोठा फोटो. चालण्याच्या पोजमधला. अंगात सदरा नाही. बाजूच्या गॅलरीत आजोबांनीच धुतलेले आणि स्वत:च वाळत घातलेले त्यांचे स्वच्छ कपडे. एक वळी कपड्यांना नव्हती. आदिल भारल्यासारखा पाहत होता. आजोबा कोर्टात जात नाहीत आता, पण त्यांची सगळी पुस्तके ते कोर्टात जात असताना होती तशीच आहेत. धुळीचा कण नाही. ते त्यांच्या खोलीतही बसले तरी ती खोली ते असावेतच अशी असते. आणि तो मात्र खेळात जरा वेळ नव्हता तर...

''काय रे?'' मागून आजोबांचा आवाज आला.

''काही नाही'' म्हणताना घशात काही दुखलेच.

''खेळ संपला वाटतं.'' आजोबांनी विचारले.

''नसेल अजून.'' तो कसाबसा म्हणाला.

त्याचा चेहरा लाल तापसलेला. तो थंडीने कापतही होता.

''अरे आदिल, तुला केवढा ताप चढलाय. आजोबा म्हणाले. त्याच्या अंगाला हात लावून. तर आजोबांचा स्पर्श त्याला गार गार वाटला. थंडीची शिरशिरी अंगभर उठली.

आठ दिवस आदिलचा ताप भलताच चढता

हार्दिक शुभेच्छा

डिंपल आहे एक नाव. चला पाहू ग्रंथांचं गाव. नव्या पिढीतील पाच दमदार लेखक आणि त्यांच्या वर्तमानकालीन सामाजिक स्थितीवर मर्मभेदी भाष्य करणाऱ्या पाच कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या.

Not only Bold. Blood is cold

आजच्या जीवनातील कुरुपता आणि विरुपता अनंत सामंत यांनी प्रभावीपणे मांडली आहे. **–मधु मंगेश कर्णिक**

आज आपण अत्यंत सुसंस्कृत समाजात राहतो. पण प्रत्यक्षात आजची स्त्री खरंच समाधानी आहे का? राजन खान यांनी स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक जीवनाचं चित्रण अत्यंत ताकदीनं उभं केलं आहे. **–केशव मेश्राम**

प्रत्येकाच्या आयुष्यात कधी ना कधी लैंगिक अनुभव येत असतात. पण इतकं स्पष्ट लेखन आजवर कोणत्याही लेखकानं केलं नाही. ते धाडस पंकज कुरुलकर यांनी दाखविलं आहे. त्यांच्या कादंबरीचं स्वरूप आत्मनिवेदनपर आहे. **–म० द० हातकणंगलेकर**

लैंगिक संबंध म्हणजे देहभोग नव्हे. त्याला तात्त्विकतेची बैठक दिल्यास ते चांगल्या प्रकारे प्रकट होऊ शकतात. चांगला माणूस होण्यातील संघर्ष सुमेध वडावाला (रिसबूड) यांनी चांगल्या प्रकारे मांडला आहे. **–अपर्णा पाडगावकर**

आजच्या युगात प्रत्येकालाच झटपट यशस्वी व्हायचं असतं. त्यासाठी तो कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करायला मागेपुढे पाहत नाही. महेश केळुसकरांनी ते आपल्या कादंबरीत भेदकपणे मांडले आहे. **–राजीव खांडेकर**

एक ड्रीम...मायला । **अनंत सामंत** । १२५
मी मलाच माहित नाही । **राजन खान** । २५०
संदर्भासहित स्पष्टीकरण । **सुमेध वडावाला (रिसबूड)** । २००
जंगल । **पंकज कुरुलकर** । १८०
यू कॅन ऑल्सो विन । **महेश केळुसकर** । १३०

पंकज कुरुलकर आणि महेश केळुसकरांच्या पहिल्यावहिल्या कादंबऱ्या येत्या काही दिवसांत राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात वैचारिक वादळ निर्माण करतील. **–मधु मंगेश कर्णिक**

डिंपल पब्लिकेशन
४/१, कल्याण बिल्डिंग, चिकित्सक शाळेसमोर,
खाडिलकर रोड, गिरगाव, मुंबई ४०० ००४
दूरध्वनी : २३८०३०१२
E-mail : Dimple Publication@rediffmail.com

होता. बाहेर ऊन चढत होते आणि आत याचा ताप. बाबा मुद्दाम येऊन गेले. तेव्हा त्या चढत्या तापातच आदिलने त्यांना विचारले की ताप जर कमी झाला नाही तर त्याचे जाणे रद्द होईल की नाही म्हणून. पण बाबांनी त्याला तसे काही बोलूच दिले नाही.

उन्हे चढता चढता आदिलचा ताप चढायचा. आज तर संध्याकाळीच तापाचा जोर वाढला. आजोबा अंगणात नुसत्याच मूक फेऱ्या मारत होते. मोरोपंतांच्या आर्या म्हणत नव्हते. अंगणातला खेळही थबकला. बिजू, केशा, उपाशा सगळी इवलीशी तोंडे करून आदिलभोवती होती. मुक्या तीनतीनदा खोलीच्या दाराशी आला. आदिलला तापात काय काय आठवत होते. मध्येच त्याने आजोबांना विचारले,

''आजोबा, सावळीला काय होईल हो? गोऱ्हा की...''

अजून तर कशास काही पत्ता नव्हता. पण आजोबा म्हणाले.

''तुला काय हवं आहे?''

''गोरा. शुभ्र पांढरा आणि डोक्यावर तांबूस मोठा ठिपका...'' तो म्हणाला.

आदिलने त्याच्या मित्राकडच्या गायीला तसा गोऱ्हा झालेला पाहिला होता. इवलासा. लोभसवाणा.

''पण तो होईल तेव्हा मी इथं नसेन.'' तो म्हणाला.

''वा! तू येशील सुट्टीत तेव्हा बघशील नाही का?'' आजोबा म्हणाले.

आदिल काही बोलला नाही. त्याने डोळे मिटून घेतले. झाल्यावर येऊन काय मजा! पहिल्यापासून इथेच असण्यात खरी गंमत.

''आजोबा, माझं नाव असलेला तुमच्या ज्ञानेश्वरीतला श्लोक म्हणता?'' आदिल म्हणाला.

आजोबांनी आदिलच्या कढत कपाळावर आपला हात ठेवला. तो कापत होता.

''तुम्हांला थंडी वाजते आजोबा?'' आदिलने विचारले.

''नाही रे.'' ते म्हणाले.

त्यांनी स्वत:च्या आत दृष्टी ओढून घेतली. ज्ञानेश्वरीचा नववा अध्याय समोर आला.

गीतेचा तो श्लोक घंटेसारखा आत किणकिणला :

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्त: प्रणश्यति

घंटानाद विरला. त्यांचा कापणारा हात आता स्थिर झाला. ते सावकाश मोठ्याने ती ओवी म्हणाले :

जैसां दीपें दीप लाविजे । तेथ आदील कोण हे नोळखिजे।
तैसा सर्वस्वें जो मज भजे । तो मीचि होऊनि ठाकें ।।

आजोबा आदिलला थोपटत राहिले.

या तापाच्या चढत्या दिवसांतच विजूचा वाढदिवस होता; पण त्याची कुणाला आठवण नव्हती. मग आदिलने कॅलेंडर पाहिले तेव्हा तो आजोबांना म्हणाला, ''आजोबा, आज विजूचा वाढदिवस आणि बरोबर आठ दिवसांनी माझा.''

''तू बरा हो मग करू.'' आजोबा म्हणाले. विजूचा वाढदिवस आला तसा गेला. देवाला नैवेद्य म्हणून खीर फक्त झाली. त्या दिवशी उन्हाचा पारा शेहेचाळीसच्याही किंचित पुढे होता म्हणून गावाचे नाव बातम्यांत होते, आणि आदिलच्या तापाने पाचाला स्पर्श केला. पण पहाटेपर्यंत तो दोनपर्यंत झाला. आणि पुढच्या दिवसांत तो हळूहळू उतरत गेला. दिवसातून एकदा केव्हा तरी चढायचा.

''माझा ताप आजी जिन्यावरून हळूहळू उतरायची तसा उतरतो आहे.'' आदिल आजोबांना म्हणाला. आजोबा प्रसन्नसे हसले.

''तुला आजी इतकी आठवते का रे?'' ते म्हणाले.

''तर!'' तो म्हणाला.

अशक्तपणा ठेवून मग ताप अखेर उतरला. ताप उतरला तसा अंगणातला खेळ पुन्हा सुरू झाला. आदिल नव्हता तरी त्याची बॅट, बॉल, स्टंप्स सगळे होतेच. संध्याकाळी खेळ सुरू झाला तसा आदिलने निजल्या निजल्या खेळ बघायचा म्हणून हट्ट केला. मग त्याचा पलंग तसा तिथे अंगणाजवळच्या खोलीत नेला. तिथे छोटासा कूलरही लावला. निजून क्वचित उशीला टेकून बसून आदिलने संपूर्ण खेळ पाहिला. तसे पाहतानाही त्याला थकवा आलाच आणि तसा तो नसलेला तो खेळ पाहताना त्याला एकदम जाणवले, उद्या तो इथे नसला, तरी खेळ या त्याच्या अंगणात होणारच होता अगदी बॅट, बॉल, वगैरे तो घेऊन गेला तरीही. मग त्यालाच आतून कुठे तरी वाटले की क्रिकेटचे सामान त्याचे एकट्याचे नाही. ते सर्वांचे आहे. आपल्या या अंगणात जो जो खेळेल त्याचे त्या सर्वांचे. आपण ते नेणार नाहीच आहोत. ते इथे सर्वांना देऊनच जाणार आहोत. त्याला या कल्पनेने काहीसे भरूनच आले.

रात्री जेवणानंतर आजोबांच्या अंगणात फेऱ्या सुरू झाल्या.

पार्थ म्हणे वैराटे रथ कुरुकटकासमीप राहो दे
गोधन हरावयास्तव भट आले कोण कोण पाहो दे

''आजोबा, यातली गोष्ट सांगा नं.'' आदिल म्हणाला.

''अरे, आताच ताप उतरला. पड तू.'' आजोबा म्हणाले. पुन्हा फेऱ्या सुरू.

तो गुरु तो गुरुनंदन तो कृप तो कर्ण तो पितामह रे
याही धेनु हराया शिवशिव गोपाल रामकृष्ण हरे

''पण आजोबा एवढी मोठमोठी माणसं विराटाच्या गाई चोरायला गेलीच कशी?''

आजोबा छानसे हसले त्यांना एखादी गोष्ट छान माहीत असली आणि तीच कुणाला सांगायची वेळ आली की ते असे खूष होऊन हसत.

मनोविकास प्रकाशन

A-PDF Split DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark

''अरे ती सगळी व्यासबुद्धी. व्यासांना माणसाची अगतिकता समजली होती. व्यासांसारखा द्रष्टा दुसरा नाही. आदिल, इथं चोरीचा चोरी हा हेतू नाही. कौरवांना पांडव शोधून काढायचे होते. विराटाघरी ते असतील असा संशय असेल. विराटाची दासी सैरंध्री. तिच्या सौंदर्याची वार्ता त्यांच्यापर्यंत पोचली असेल. संशय बळावला असेल.'' आजोबा त्यांच्या तंद्रीतच होते.

''व्यासांनी माणसांना पाहिलं असं आरपार...'' ते म्हणाले. मग आजोबांच्या फेऱ्या थांबल्या. वर गच्चीवर झोपायला जाण्यापूर्वी ते आदिलच्या पलंगावर बसले.

''गच्चीवर झोपता आजोबा?'' त्याने विचारले.

''हो. मला कूलर सोसत नाही.'' ते म्हणाले.

''मी केव्हापासून झोपू?'' त्याने विचारले.

''थोडा थांब. आताच तर ताप उतरला!''

''पण नंतर कमीच दिवस उरतील. मला जावं लागेल.'' आजोबा हसले.

''इतकं वाईट वाटतं जायचं पण आदिल सगळ्यांनाच असं जावं लागतं. आणि जिथं जातो ते शहरही आपल्याला पुष्कळ नवं नवं काही देतं.''

आजोबांनी आदिलच्या केसांतून हात फिरवला हलकेच.

आदिलचा थकवा अजून गेला नव्हता. जेवण जात नव्हते. तोंडाला चव नव्हती. आई ताट घेऊन यायची. बळेच एखाद-दोन चमचे भरवायची. उठून बसवायची. त्याचाही त्याला थकवा यायचा.

आज नंदीआत्या त्याचे ताट घेऊन आली. त्याला उठून बसवले. चमच्याने भरवायला लागली. आज तोंडाला थोडी चव वाटली. दोन घास खाऊन तो पुरे म्हणाला.

''कां रे?'' आत्याने जरासा आग्रह केला.

''नंदीआत्या, आजोबांच्या ज्ञानेश्वरीत काय सगळ्याच गोष्टींचं उत्तर असतं?'' त्याने विचारले.

''तुझ्या आजोबांचं सोड. एकेक फॅड त्यांचं! ज्ञानेश्वर काय, काय मोरोपंत काय! उद्या म्हटलं, की पानिपतचं युद्ध पेशवे कां हरले? तर म्हणतील त्यांना मोरोपंत पाठ नव्हता म्हणून! नंदीआत्या अगदी आजोबांच्या स्टाईलने म्हणाली. आणि कधी नव्हे ती खळाळून हसली. ती अशी हसली की तिच्या गालाला छान खळी पडते, हे आदिलच्या लक्षात आले.

आज आदिलचा वाढदिवस. प्रत्येकाला आठवण होती. केशाने आईकडून घेऊन पाच रुपये दिले. उपाशाने रुपया कधी तरी आजोबांनीच दिलेला. मंजीनंसुद्धा दोन रुपये दिले.

''माझी आई देईलच तुला काही तरी.'' विजू म्हणाला तेव्हा आदिलने मान हलवली पण त्याला काही नकोच होते. हवे होते ते एकच. त्याचे जाणे काही करून रद्द होणे. आदिलचा जन्म दिवेलागणीचा. आज वाढदिवस म्हणून तापानंतर त्याला प्रथमच आंघोळ घातली. आईने संध्याकाळी त्याला ओवाळले. अंगणात संध्याकाळचा खेळ रंगलेला. आदिल पलंगावर निजूनच बघत होता. सकाळच्या आंघोळीनं त्याला फार थकवाच आला होता. आईने चांदीच्या ताटात थोडे थोडे वाढून आणले. चांदीच्या वाटीत आदिलला आवडते म्हणून केलेली बासुंदी. दोन फुलके. भेंडीची परतून भाजी. भाताची मूद. त्यावर घट्टसर साधं वरण. वर तूप. स्टूल समोर ओढून त्यावर ताट ठेवले. आदिलने फक्त एक फुलका खाल्ला. चमचाभर बासुंदी घेतली 'मग खाईन' म्हणून. स्टूल जरा बाजूला कोपऱ्यात ठेवायला सांगितले. आईने ताट झाकून ठेवले तो पुन्हा कडावर निजून खेळ पाहू लागला. ताटाकडे त्याची पाठ होती. ऊठबस झाल्याने त्याला थकवाच आला होता. थकव्याने डोळे मिटू पाहत होते. आणि खेळही बघावासा वाटत होता. त्याच्या खोलीत एक मंदसा दिवा भकभक उजेड डोळ्यांवर येऊ नये म्हणून.

बाजूच्या खोलीतला उजेडाचा एक पट्टा त्याच्याही खोलीत आलाय. बाहेर खेळ रंगलाय. केशाची बॅटिंग मस्त सुरूच. दिवेलागणीच्या आसपासची वेळा. भारलेली.

नंदीआत्या खोलीत आली. ते आदिलचे रिकामे ताट घेऊन जायला. पण ताट झाकलेले. झाकण काढले तो तसेच न उष्टावलेले. सकाळपासूनं नंदीआत्याने रागारागाने काही खाल्लेले नाही. उन्हाचा तो तीव्र दिवस पाण्यावरच काढलेला. ते ताट पाहताच जशी दिवसभराची भूक पेटूनच उठली. भूक, अपमान आणि रागही. त्या पेटत्या उजेडात आता काहीच वेगळे उरले नाही. सकाळपासूनं ती जेवली नव्हती. नुसते एकदोनदा विचारण्यापलीकडे कुणी वहिनी-दादांनीही त्याची दखल घेतली नाही. जसा तिचा रागही नेहमीचाच होता. तिच्यासारखा असून नसल्यासारखा.

तिने रागाने आणि भुकेने भोवंडूनच ताटातले खाल्ले. खाताना आवाज होऊ दिला नाही. आदिलची पाठच होती. आणि रिकामे चांदीचे ताट घेऊन जाताना ताटातला चांदीचा वाटी-पेला वेगळाच समोर आला. आदिलच्या

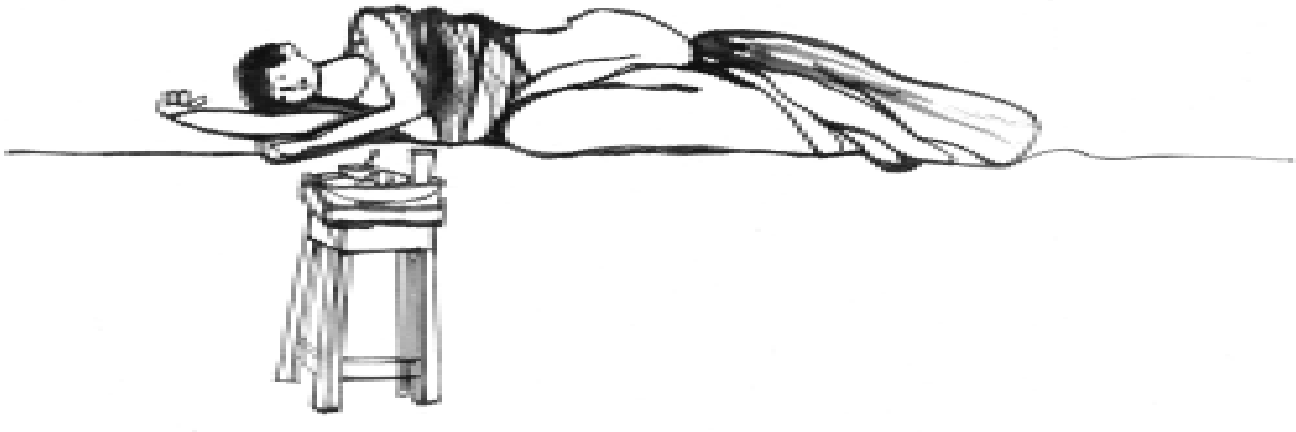

एका वाढदिवसाला हा तिनेच दिलेला.

तिचा संताप आता मस्तकात भिनत गेला. विजूचा वाढदिवस तसाच गेला. कॅलेंडरचे संपलेले पान काढून टाकावे तसा. तिने एका तिरिमिरीतच तो चांदीचा वाटी-पेला उचलला. ताट मात्र तिथेच तसेच ठेवले. उघडे. खरकटे. न झाकता. शक्य असते तर ते ताट तिला बाहेर भिरकावूनच द्यायचे होते.

कुणी तरी खोलीत आलेय हे आदिलला जाणवले. कदाचित आईच. पण हालचाल हलकी, सावधशी. कुणी बघू नये अशी. ते आलेले कुणी ताटात त्याने न खालेले खातेय. कोण! आदिलची पाठ आहे तिकडे. वळून बघावेसे वाटले. पण ताकद नव्हती. तो किंचित कलता होताना त्याला एक हात जाणवला. फक्त हात. पण असे विचित्र कोन घेऊन वळणे त्याला दमवून गेले. घामाची विचित्र चोप साऱ्या अंगभर जाणवली. आणि थकव्याने ग्लानीच आली. त्याने डोळे मिटून घेतले. बाहेर जातानाची पावले जाणवली. खोलीत आता कुणी नव्हते.

ताट घ्यायला आई आली नि ताट पाहून म्हणाली,

''जेवलास नं! बरं झालं.''

आईचे शब्द त्याने ऐकले आणि नाहीही. तो नंतर जेवला नव्हता. दुसरे कुणी त्याच्या ताटात जेवले होते; पण ते त्याला सांगावेसे वाटले नाही. तो विलक्षणच थकला होता. त्याने डोळे उघडायचा प्रयत्न केला तेव्हा आई म्हणालेली ऐकू आले :

''अरे, ताटातला वाटी, पेला? आदिल!'' पण आदिलचा थकवा डोळ्यांवर अंगभर झालेला. तास-दीडतास तो अंग अवघडून खेळ पाहत होता.

रात्री औषध द्यायला आई आली तेव्हा तिने विचारले, ''आदिल, तुझ्या खोलीत तू झोपला होतास तेव्हा संध्याकाळी कुणी आलं होतं का?''

''नाही.'' आदिल एकदम म्हणाला. पाठीमागची ती सावध हालचाल आठवूनही.

''एवढा तुझा वाढदिवस आणि तुझ्या ताटातला चांदीचा वाटी-पेला जातो. इकडे नंदीचा सकाळपासनं उपास! काही खालुं नाही. कशाचा राग धरून बसली देव जाणे!'' आई म्हणाली.

आईने दिवा मालवला. पण आदिलला बराच वेळ झोप आली नाही.

दुसऱ्या दिवशी तर आईने सगळ्यांना धारेवरच धरले. घरात एवढी माणसं! कुणीही घेऊ शकत होतं! आई सहज म्हणाली तेव्हा आदिलने विलक्षण कळवळून आईकडे पाहिले. ही सगळी माणसे काय वाटी-पेला घेणाऱ्यांतली होती!

''तुम्ही कशाला, उपाशाला विचारा. मुक्यालाही सोडू नका. मी मंजीचं बघते'' आई आजोबांना म्हणाली तेव्हा आजोबा म्हणाले,

''अग, घरातल्या जुन्या फुलपात्रासारखी ही माणसं इथं आहेत. ती घेतीलच कशाला? आणि घेऊन जातील तरी कुठे!''

आदिलने आईकडे पाहिले. ती त्याला वेगळीच भासली. या इथे रमलेली, जाताना वाईट वाटत असलेली. अशी ती नव्हतीच. उलट, सारखे जाण्याचे उल्लेख होताना खूष होणारी कुणी वेगळीच अशी ती आदिलला वाटली. आदिलच्या घशात खोल दुखले.

आता तर घरात दिवसभर वाटी-पेल्याचीच गोष्ट होती. तो चांदीचा नसून साधा नेहमीचा असता तर बरे झाले असते. असेच त्याला वाटले.

''द्रिष्ट काढा पोराची. आताच एवढ्या तापातनं उठला. वाढदिवसाला ताटातला चांदीचा वाटी-पेला जाणं बरं नाही.'' स्वैपाकीणकाकू म्हणाल्या, आपल्यावरही बाईचा संशय आहे. हे मंजीला कळले. तिने तडक मुक्यालाच बोलावून बाईसमोर उभे केले. मुक्या त्याच्या घेंगाण्या आवाजात हातवारे करून काही तरी सांगू पाहत होता, की त्याने तो घेतलेला नाही.

''आमी तुमच्या दाराच्या लाकडावानी. वाटी-पेला उचलून जानार कुठं!'' मंजी रागात मोठ्याने म्हणाली, ते साऱ्या घराला ऐकू आले. वाटले, आता आता ही मुक्याला घेऊन घर सोडणार! पण ती कुठेच गेली नाही. तिथेच धुमसत राहिली. आणि तिने दुपारच्या खरकट्या भांड्यांना हात लावला नाही. तो ढीग तसाच पडू दिला. मंजीचा राग आदिलला फार आवडला. असे रागवता येणेही त्याला या वेळी फार आवडले.

दिवेलागणीला अंगणातला खेळ थोडा रेंगाळून थांबला. पुढे गेला नाही. त्यांचा खेळ रंगात असताना आदिलकडे चोरी झाली होती. याचा साऱ्यांवर ताण होता. खेळ थांबला तेव्हा आजोबा म्हणाले, चांगले मोठ्याने सर्वांना आत बाहेर ऐकू जावे असे. ''मला माहीत आहे. वाटी-पेला कोणी घेतला ते. पण उद्या या वेळेपर्यंत जर तो माझ्या ज्ञानेश्वरीवर ठेवलेला मला दिसला नाही. तर...'' ते किंचित थांबले नि म्हणाले, ''तर माझ्यासारखं कुणी वाईट नाही.''

आजोबांचा आवाज तो सौम्य प्रकाश चिरत गेला. मुले एका भयभीत शांततेत पांगली. सर्वांनीच आजोबांचे शब्द ऐकलेले. दिवेलागणीला ते असे सर्वत्र पसरले. वाऱ्याने दिवा मालवावा असे झाले.

रात्री झोप आणि थकवा एकवटून आदिलने विचारले. ''आई ठेवला का वाटी-पेला?''

''नाही.'' आई म्हणाली.

आजोबा सकाळी फिरून आले तेव्हा आदिलने विचारले, ''आजोबा...?''

ते मानेनेच नाही म्हणाले. तसे नाही म्हणताना त्यांच्या डोळ्यांत एक वेदना उमटली तेव्हा तर आदिलला वाटले, खरेच माहिती आहे त्यांना कुणी घेतला ते! ती काही चोरी सापडावी म्हणूनची युक्ती नाही.

उन्हाचा दिवस चढत गेला. उतरत्या दुपारी आंब्याच्या फांद्या उगाचच एकमेकांवर आपटत राहिल्या. अभ्रे आलीत. दोन-चार शिंतोडेही आले. पोपट मध्येच कुणाला तर 'यावे महाराज' म्हणाला. कोणीही नव्हते. अंगणात खेळायला मुले एकदम जमली नाहीत. दबकत दबकत आली. कुजबुजली. खेळही रेंगाळतच सुरू झाला. आदिल त्या निष्प्राण रंगहीन खेळाकडे पाहत राहिला. तो गावाला जाण्यापूर्वीच खेळ कसा संपत होता! आजोबाही तिथेच बसून होते. ते विलक्षण शांत होते. आणि खेळ बघताहेत असे वाटले तरी कुठेच बघत नव्हते.

आई खोलीत आली. तिने खोलीतला मंद दिवा लावला. उदबत्ती लावली. आदिलच्या अंगाला हात लावून पाहिले. आदिलने आईकडे पाहिले. तिने काहीच सांगितले नाही

नंदीआत्याची सतार ऐकू आली. ती अतिशय तुटक वाजवत होती. ती तिची नेहमीची सतार नव्हतीच. आईने मनाविरुद्ध दामटून अभ्यासाला बसवावे तशी ती वाजवत होती. आजोबांनी दिलेली मुदत संपतच आली होती.

आदिलला आता दाटून यायला लागले. आजोबांसाठी तरी तो वाटी-पेला त्यांच्या ज्ञानेश्वरीवर ठेवून द्यावा त्या कुणी तरी! ते कोण आहे हे कळून घेण्यातही आता त्याला काहीच स्वारस्य नव्हते.

दिवेलागण आता पुन्हा घरभर होत सर्वदूर पसरत होती. उठवत नव्हते तरी आदिल उठला. त्याच्याकडे कुणाचेच लक्ष नव्हते. तो आपली अशक्त पावले ओढत जिन्याकडे गेला. जिन्यात अंधार होता. पण पायऱ्या सवयीच्या होत्या. तो कसाबसा वर आला. आत्याची सतार बंद होती. आजोबांच्या खोलीकडे गेला. कधी नव्हे ते त्यांच्या खोलीचे दार कुणी ओढून घ्यावे तसे बंद होते. ते त्याने जोर लावून ढकलले. तो भेलकांडत आत गेला. खोलीत दिवा नव्हता; पण संधिप्रकाशात त्याला दिसलेच की ज्ञानेश्वरीवर तो वाटी-पेला ठेवलेला होता. तो डोळे फाडून पाहत राहिला. थरथरत्या हाताने त्याने पेला उचलला. त्यावर लिहिले होते,

चि० आदिलला!

नंदीआत्याकडून.

नंदीआत्याने तो त्याच्या पाचव्या वाढदिवसाला दिला होता असे आईने सांगितल्याचे त्याला आठवले. त्याने पेला तिथेच ठेवला. तो कसा तरी जिना उतरला. आणि तसे उतरताना त्याने त्या कुणाला माफच करून टाकले. प्रचंड थकव्याने त्याने स्वत:ला अंथरुणात झोकून दिले. खेळ बंदच झालेला. मुले अंगणात विस्कळीतशी उभी. बॅट, बॉल, स्टंप्स ठेवायला कुणी आत आले. आजोबा पुतळ्यासारखे निश्चल. आणि ग्लानीत डोळे मिटून घेताना या वेळी आदिलच्या श्रान्त डोळ्यांपुढे पुन्हा तो हात आला. आणि जणू आतापावेतो पडलेली भूल ओसरलीच. आता तो हात त्याच्या सर्व खुणांसकट समोर आला. गोरापान. सोन्याच्या दोन बांगड्यांत एकेक काचेची लाल बांगडी घातलेला. ओळखीचा हात. त्याच्या ताटातले खातानाच्या हलक्या सावध हालचाली. अखेर आजोबांच्या ज्ञानेश्वरीपर्यंत जाऊ तरी कोण शकत होतं!

आता उरात कढ मावेनात. त्याने आजोबांना खूप मोठ्याने हाक मारली वाटले. पण ती ओठातून बाहेरही पडली नव्हती तरी आजोबा त्याच्या अगदी जवळ उभे होते. त्याच्या डोळ्यांत अद्याप थकवा आणि ते दिसले, जाणवले. त्याची काहीशी समजूत होती. आश्चर्यही होतेच.

तो काही म्हणाय-बोलायला गेला. पण आजोबांनी त्याच्या तोंडावर बोट ठेवले. आई स्वयंपाकघरात कुणाशी बोलत होती ते बोलणे थांबले. तिचा आवाज आता जवळ आला. अजून चोरी सापडल्याचे कुणाला, आईलाही माहीत नाही. आणि मुळात ती चोरी नाहीच, आदिलने स्वत:लाच सांगितले. पटवून. आणि तसे स्वत:ला सांगताना त्याच्या डोळ्यांत खळ्ळकन पाणी आले.

हार्दिक शुभेच्छा

उत्कर्ष प्रकाशनाने प्रकाशित केलेली व्यंकटेश माडगूळकर यांची ग्रंथसंपदा

गोष्टी घराकडील	९०/-	वाघाच्या मागावर	१२५/-
काळी आई	९०/-	अशी माणसं : अशी साहसं	९०/-
उंबरठा	१००/-	पांढरी मेंढरे हिरवी कुरणे	७५/-
हस्ताचा पाऊस	७५/-	चित्रे आणि चरित्रे	१५०/-
पांढऱ्यावर काळे	१२५/-	बिन बियांचे झाड (नाटक)	१५/-
पारितोषिक	१००/-	व्यंकटेश माडगूळकर सूची	६०/-
वाटा	९०/-	कोवळे दिवस	१२०/-
गावाकडच्या गोष्टी	१२५/-	वावटळ	५०/-
बाजार	९०/-	सिंहाच्या देशात	५०/-
सीताराम एकनाथ	५०/-	सुमिती (अनुवादित)	१५०/-

उत्कर्ष प्रकाशन

उत्कर्ष प्रकाशन / उत्कर्ष बुक सर्व्हिस / उत्कर्ष लायब्ररी

७०१, डेक्कन जिमखाना, गरवारे पुलाजवळ, पुणे ४. फोन : २५५३७९५८, २५५३२४७९

सर्वत्र उपलब्ध. M.O./D.D. पाठवा. पुस्तके आमच्या खर्चाने पाठवू.

१७० एकांकिकांचं विक्रमी प्रकाशन करणारी संस्था
'लिम्का' विक्रम नोंदबुकात!

आभा प्रकाशन

एकांकिका प्रकाशक : म. ह. भाटे

- शेकडो प्रकारचे कवितासंग्रह मिळण्याचे ठिकाण
- संगीतविषयक सर्व प्रकारची पुस्तके मिळण्याचे ठिकाण

खालील प्रकाशकांचे पुण्यातील एकमेव वितरक

मौज प्रकाशन
मॅजेस्टिक प्रकाशन
ग्रंथाली
नवचैतन्य प्रकाशन
मनोरमा प्रकाशन
अक्षर प्रकाशन
पॉप्युलर प्रकाशन
परचुरे प्रकाशन
मनोविकास प्रकाशन
डिंपल प्रकाशन
दिलीप प्रकाशन
नितीन प्रकाशन
नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया

परेश एजन्सीज

प्रभात टॉकीजसमोरील गल्लीत, अप्पा बळवंत चौक, पुणे ४११०३०
फोन : २४४५९१९०

विनम्र आवाहन

अलीकडे नाटकांच्या व एकांकिकांच्या पुस्तकांचा खप कमी झाला आहे. याच कारणाने बहुतेक प्रकाशकांनी नाटके व एकांकिकांची पुस्तके काढणे बंद केले आहे. केवळ सेवाव्रत या दृष्टिकोनातून आम्ही या कार्यात कार्यरत आहोत.

एकांकिका संचापेक्षा एक-एक सुटी एकांकिका छापणे जास्त सोईस्कर ठरते. एका एकांकिकेकरता बाकीच्या खरेदी कराव्या लागतात. या विचाराने खरेदी करणारा 'एकांकिका संग्रह' बाजूला ठेवतो. त्यामुळे आपली एकांकिका कितीही चांगली असली तरी या कारणामुळे खरेदी केली जात नाही आणि परिणामी लोकांपर्यंत पोहचू शकत नाही पर्यायाने आमचेही नुकसान होते. त्यामुळे स्वतंत्र एकांकिका छापणे तुम्हां-आम्हां दोघांच्याही दृष्टीने सोईचे ठरते.

५ फेब्रुवारी ९८	:	योगेश सोमण या एकाच लेखकाच्या २३ एकांकिका कै० भक्ती बर्वे यांच्या शुभ हस्ते प्रकाशित केल्या!
२४ फेब्रुवारी ९९	:	६४ एकांकिका आणि ४ नाटके श्री० मोहन जोशी यांच्या शुभ हस्ते प्रकाशित केल्या. (लिम्का बुक ऑफ रेकॉर्डमधे नोंद)
३० जानेवारी २०००	:	४० एकांकिकांचे मा० चित्तरंजन कोल्हटकर यांच्या अध्यक्षतेखाली व लालन सारंग यांच्या हस्ते प्रकाशन!
१८ ऑक्टोबर २००१	:	१३३ एकांकिका व २ नाटके माननीय श्री० विलासरावजी देशमुख यांच्या हस्ते प्रकाशित!
१९ मार्च २००३	:	१७० एकांकिकांचे श्री० विक्रम गोखले यांच्या हस्ते प्रकाशन!
३१ डिसेंबर २००५	:	८६ एकांकिका एकाच दिवशी नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष श्री. दत्ता भगत यांच्या हस्ते प्रकाशित!

एकांकिका प्रकाशन, छपाई हा खर्चिक व तोट्यातला प्रकार म्हणून सर्वच प्रकाशक त्याकडे तितकेसे लक्ष देत नाहीत म्हणूनच 'परेश'ने हे कार्य जिद्दीने चालू ठेवण्याचे ठरवले असून लेखकांसाठी एक अभिनव योजना 'परेश'ने तयार केली आहे.

: संपर्क :

परेश एजन्सीज : प्रभात टॉकीजसमोरील गल्लीत, अप्पा बळवंत चौक, पुणे ४११०३०
फोन : २४४५९१९०

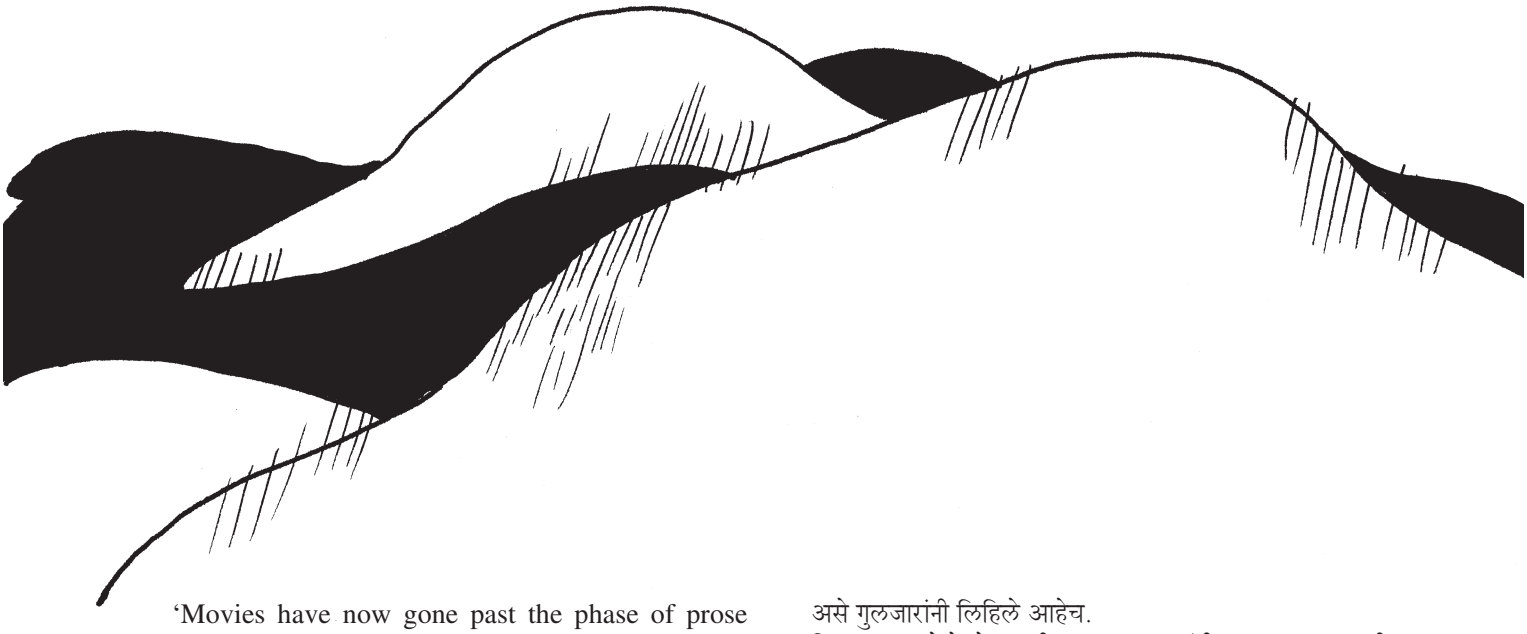

इज़ाजत

एक पावसाळी गाणे

विजय पाडळकर

'Movies have now gone past the phase of prose narrative and coming nearer and nearer to poetry. I want my work to be more like a poem with metre and cadence.'

–Federico Fellini

गुलजारांचा 'इज़ाजत' हा चित्रपट ही एका पावसाळ्या रात्रीची ओली कहाणी आहे.

म्हटले तर कहाणी. म्हटले तर एक कविता.

पावसातली कविता–कवितेत पुन्हा पाऊस...

छोटीसी कहानी से
बारिशोंकी पानी से
सारी वादी भर गयी.

असे गुलजारांनी लिहिले आहेच.

चित्रपट सुरू होतो तोच मुळी पावसाच्या दृश्यांनी. पडद्यावर पावसाची विविध रूपे उमटत जातात. झिमझिम बरसणारा पाऊस, धुक्याने वेढलेले निळे डोंगर, हिरवी झाडे; दऱ्याखोऱ्यांतून–डोंगरांवरून वाहणारे निर्झर, फांद्यांवरून–फुलांवरून टपटपणारे पाण्याचे थेंब, घाटातून पावसात भिजत धावणारी रेल्वे...आणि पार्श्वभूमीला आशा भोसलेंच्या चिंब आवाजात गुलजारांची कविता थरथरत असते :

शाखोंपे पत्ते थे, पत्तोंपे बूंदे थी
बूंदोंमें पानी था, पानीमें आंसू थे.

ग्रेसच्या ओळी आपसूक स्मरतात :

डोळ्यांत उतरले पाणी
पाण्यावर डोळे फिरती...

श्रेयनामावली संपते आणि कहाणी सुरू होते.

म्हटले तर कहाणी, म्हटले तर एक कविता.

गुलजारांचा 'इज़ाजत' प्रथम पाहिला तेव्हा 'गुलजार शैली'शी चांगलाच परिचय झाला होता. त्यांच्या दिग्दर्शनाची काही वैशिष्ट्ये मनात भरली होती. त्यामुळे गुलजारांचा नवा चित्रपट पाहताना त्याकडे काही वाढलेल्या अपेक्षांनी पाहणे क्रमप्राप्तच झाले होते.

'इज़ाजत' पाहिला तेव्हा अपेक्षाभंग झाला नाही. उलट काव्यात्म चित्रपट कसा असावा याचा एक आदर्श वस्तुपाठच गुलजारांनी समोर ठेवला आहे असे जाणवत राहिले. उत्तम चित्रपटाला अनेकदा 'पडद्यावरील काव्य' म्हटले जाते. घासूनपुसून गुळगुळीत होण्याइतपत हे शब्द पुन्हा पुन्हा वापरले गेले आहेत.

पण काय करणार? दुसरा इलाज नाही. कविता म्हणजे शब्दांच्या माध्यमातील सर्वश्रेष्ठ प्रकटीकरण. त्यामुळे कुठल्याही माध्यमातील अप्रतिम भावाविष्काराला कविताच म्हणण्याचा प्रघात पडून गेला आहे. प्रत्येक वेळी नवे शब्द कोठून आणणार? शब्दांच्या मर्यादा अशा वेळी नव्याने ध्यानी येतात.

काही वेळा चित्रपटदेखील हेच कार्य करतो, नाही का?

विशेषत: 'इज़ाजत'सारखा.

'इज़ाजत' हा सारा चित्रपटच एक कविता बनली आहे याचे प्रमुख कारण या कलाकृतीचा प्रत्येक घटक काव्यरूप घेऊन आला आहे. कथा तर काव्यात्म आहेच, पण मांडणी, निवेदन, संकलन, छायाचित्रण आणि गीतसंगीत या प्रत्येक अंगाचे प्रस्तुतिकरण काव्यात्म आहे. अभिनय आणि पात्रांच्या हालचाली यांनाही एक अंगभूत लय आहे. या साऱ्यांचा विचार आपण तपशीलाने करूच. प्रथम कहाणी :

तीन माणसांच्या आयुष्यातील सात-आठ वर्षांच्या कालखंडाची ही कहाणी आहे. पावसाळी रात्र. एक आडबाजूचे रेल्वे स्टेशन. एक गाडी स्टेशनमध्ये येते. महेंद्र (नसिरुद्दिन शाह) गाडीतून उतरून वेटिंगरूममध्ये जातो. तिथे सुधा (रेखा) बसलेली असते. महेंद्रचे तिच्याकडे लक्ष नाही. ती त्याला पाहताच चपापते. त्याला टाळण्यासाठी हातातले मासिक तोंडासमोर धरते. तो बाथरूममध्ये गेल्यावर बाहेर जाऊन स्टेशनमास्तरला दुसरी एखादी वेटिंगरूम आहे का, ते विचारते. नकारार्थी उत्तर आल्यावर तिचा नाइलाज होतो. ती परत येते आणि दोघे अचानक एकमेकांसमोर येतात. त्याच वेळी प्लॅटफॉर्मवरून गाडी जात असते. तिच्या डब्यातील प्रकाश या दोघांवरून तुकड्या-तुकड्याने, पण वेगाने सरकत जातो.

फ्लॅशबॅक :

महेंद्र डार्क रूममध्ये फोटो धूत असतो. बाहेरून सुधा आवाज देते :

''काय करता आहांत?''

''डार्क रूममध्ये काय करणार? एका मुलीचे फोटो धूत आहे.''

''कुणा मुलीचे?''

''तिचेच, जिच्याशी नुकतंच माझं लग्न झालंय.''

सुधाचा व महेंद्रचा फोटो हळूहळू ठळक होत जाताना फ्लॅशबॅक संपतो. रेल्वे स्टेशनची वेटिंगरूम. महेंद्रच्या व्हीआयपी हँडबॅगची चावी हरवली आहे. सुधाची हँडबॅग व्हीआयपीच आहे; पण तिला चावी मागणे त्याला नको वाटते. पण इलाज नसतो. तिच्या चावीनेच त्याची बॅग उघडते. वेटर चहा घेऊन येतो.

''मी चहा पीत नाही...तुम्हांला ठाऊक आहे.'' सुधा म्हणते.

''कधी कधी प्यायचीस. घे.''

''मी बनवते...साखर किती?''

''साखर नाही.''

ती चकित. चेहऱ्यावर काहीशी काळजीची छटा.

''केव्हापासून?''

''पाच वर्षं झाली...''

अवघडलेपणातून वाट काढत प्रश्नोत्तरे पुढे सरकतात. गप्प बसून राहणेही अवघडलेपणाचेच असते.

''तू कशी आहेस?''

''तशीच. पूर्वीसारखी.''

''चष्मा केव्हा लागला?''

''दोन वर्षं झाली.''

''समजदार दिसतेस.''

''पाच वर्षांपूर्वी समजदार नव्हते?''

''होतीस. त्याहून आज जास्त.''

आता ती प्रश्न विचारते :

''दाढी केव्हा वाढवली?''

''काही दिवस झाले. मी समजदार वाटत नाही?''

''तुम्ही कुठे असता?''

''तिथेच. तेच शहर, तीच गल्ली, तेच घर...सारं काही तेच नाही, पण आहे तिथेच.''

आणि पुन्हा नवा फ्लॅशबॅक सुरू होतो :

या पहिल्या दीर्घ दृश्यमालिकेत गुलजार या दोन पात्रांचे आजचे जीवन आणि त्यांचा भूतकाळ ठळकपणे समोर आणतात. दोन ठिकाणांहून आलेले हे दोन रस्ते पूर्वी एकदा एकत्र आले होते हे आपल्या ध्यानात येते. ह्या दोघांचे लग्न झाले होते, पण नंतर ते एकमेकांपासून दूर गेले त्यालाही आता पाच वर्षे होऊन गेलीत. मधल्या काळात त्यांना एकमेकांची काहीच खबर नाही. पण जुन्या आठवणी मनात अजून ताज्या आहेत. त्या तशा असतातच; कारण भूतकाळाशिवाय माणूस जगूच शकत नाही अशी गुलजारांची धारणा आहे. 'कोई भी बगैर माँझीके होही नहीं सकता–' ते एकदा म्हणाले होते. त्यांची पात्रेही भूतकाळाच्या बंधनातून कधीच मुक्त होत नाहीत.

कहाणी पुढे सरकते. म्हटले तर कहाणी...म्हटले तर एक कविता...

खरे तर कहाणी मागे सरकते म्हणायला हवे. सुधा आणि महेंद्र यांचे लग्न ठरले होते. सुधा ही संगीत शिक्षिका, महेंद्र एक फोटोग्राफर. पण काही कारणास्तव हे लग्न लांबणीवर पडत जाते. मधल्या काळात महेंद्र माया नावाच्या एका उत्कट कवयित्रीच्या प्रेमात पडतो...

मात्र आपले सुधाशी लग्न ठरलेले आहे ही वस्तुस्थिती त्याच्या मनाला सतत टोचत राहिलेली असते. एकीकडे कर्तव्य आणि दुसरीकडे प्रेम यांच्या कात्रीत त्याचे मन सापडते. कोणता निर्णय घ्यावा...कुणाला साथ द्यावी...कुणाची साथ सोडावी? त्याला समजत नाही. मग तो निर्णयासाठी सुधाकडेच येतो. तिला स्पष्टपणे त्याच्या व मायाच्या संबंधाबद्दलही सांगतो. तिच्याशी लग्न झालेले नसले तरी अनेकदा ते दोघे एकत्र राहतात हेही सांगतो.

सुधा त्याला विचारते, ''मग माझ्याकडून काय अपेक्षा आहेत? मी दुसऱ्या कुणाची निवड केली आहे असं आईला सांगू?''

''माझी खरं तर तीच अपेक्षा होती...तू सुंदर आहेस.''

''काय फायदा? तुम्हीच जर मला पसंत केलं नाही तर...''

''मग मी काय करू?''

सुधा उत्तरते, ''जो सच है और सही है, वही करो.''

चित्रपटात ह्या वाक्याचा आणखी दोन वेळा संदर्भ आलेला आहे. महेंद्रच्या कायम स्मरणात राहिलेले हे वाक्य आहे. पण केवळ वाक्य स्मरणात राहून चालत नसते. काय सत्य आहे, काय योग्य आहे ह्याचा निवाडा करता येणे महत्त्वाचे. आणि महेंद्रला हेच जमत नाही. सत्याचे ज्ञान सहसा माणसाला होत नाही आणि योग्य-अयोग्याचे निकष तर सारखे बदलत असतात.

महेंद्रसारख्या दुबळ्या मनाच्या माणसाला तर हे जमणेच कठीण. महेंद्रला सुधाशी लग्न टळले तर हवेच आहे पण त्याचा दोष परस्पर तिच्या माथी मारला गेला तर आणखी चांगले!

मात्र सुधाच्या तोंडी हे वाक्य शोभते. तिच्याजवळ एक जीवनदृष्टी आहे, उत्तम संस्कार आहेत, विश्वास आहे. हे सारे योग्य व अयोग्य यांच्यात निवड करण्यासाठी तिच्या उपयोगी पडते. म्हणूनच महेंद्रशी पुढे नाते तुटल्यावर ती जो निर्णय घेते तो अयोग्य वाटत नाही. महेंद्र सुधाला भेटावयास जातो त्या वेळी माया त्याच्या घरी येऊन जाते. घरी तिने 'आरशावर' निरोप लिहून ठेवलेला असतो :

''न सांगता तू नेहमी निघून जातोस. आता मी गेल्यावर कसं?'' महेंद्र तिला शोधत तिच्या मैत्रिणीकडे जातो. तिथेही तिचा पत्ता मिळत नाही. फक्त तिने एक कविता लिहून ठेवलेली असते :

चलते चलते मेरा साया कभी यूं करता है
जमीन से उठकर, हाथ पकडकर कहता है
अबकी बार मैं आगे आगे चलता हूँ
तू मेरा पीछा करते देख क्या होता है...

'इज़ाजत' पाहताना हा दिग्दर्शक गुलजारांइतकाच 'कवी' गुलजारांचाही चित्रपट आहे हे सतत जाणवत होते. गुलजारांची भाषा आधीच काव्यात्मक. त्यातून एका कवयित्रीच्या भावभावना व्यक्त करताना त्यांच्या भाषेला अधिकच बहर आला आहे. 'इज़ाजत'ची गीते तर अप्रतिम आहेतच; पण अधूनमधून पेरलेल्या गद्यकविता व संवादही अतिशय तरल आहेत. वर उद्धृत केलेली कविता हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. मायाला कुठे शोधू असे महेंद्र तिच्या मैत्रिणीला विचारतो. त्यावर ती उत्तर देते :

''वह ढुंढनेसे नहीं मिलेगी...''

शोधण्याने कविता मिळत नसते. प्रेमही मिळत नसतं. सुख तर नाहीच...

मायाचा तर पत्ताच लागत नाही. आणि आजोबांनी तर सात दिवसांत लग्न करण्याची आज्ञा दिलेली. महेंद्रसमोर सुधाशी लग्न करण्याशिवाय पर्याय नसतो. मात्र सुधाशी लग्न केले तरी महेंद्रच्या मनातून माया जात नाही. घरातही सुधाला मायाच्या खुणा सर्वत्र दिसू लागतात. महेंद्रच्या पाकिटात मायाचा फोटो असतो. कपाटात मायाची पत्रे असतात.

जागोजागी अशा मायाच्या अस्तित्वाच्या पाऊलखुणा दिसू लागल्या की सुधा नाराज होते. पाकिटातला मायाचा फोटो पाहून ती खिन्न झाल्यावर महेंद्र तिची समजूत घालण्यासाठी म्हणतो, ''प्रत्येक ठिकाणाहून तर तिला काढून टाकलं आहे. कुठे कोपऱ्यात उरली असेल तर तीही हळूहळू निघून जाईल.''

सुधा उत्तरते, ''मी कुठे तिला काढून टाका म्हणते आहे? मी पझेसिव्ह आहे, सुमार बुद्धीची आहे, स्वार्थी आहे. पण मी तरी काय करू? मी ज्या वस्तूला स्पर्श करते ती वस्तू दुसऱ्या कुणी वापरली आहे असं मला जाणवत राहतं. माझं संपूर्णपणे स्वत:चं असं काहीच नाही.''

'तुम्ही पण नाही–' असे तिला म्हणायचे असते. ती ते बोलून दाखवत नाही; पण तिच्या नजरेतून ते स्पष्ट दिसून येते.

पुन्हा रेल्वे स्टेशनवरची वेटिंग रूम :

पाऊस सुरूच आहे. उलट थोडा वाढलेला. ढगांचा गडगडाट विजा चमकतात.

''बरस जाएगी तो अपने आप खुल जायेगी बारिश...'' सुधा म्हणते. तिला ठाऊक आहे, पाऊस कायमचा नसतो. कधी ना कधी थांबणार असतोच.

महेंद्र सिगरेट ओढण्यासाठी ओठात धरतो. माचिस शोधू लागतो. तेवढ्यात सुधा तिच्या पर्समधील काड्याची पेटी त्याला देते. तो चकित होतो : ''अजून काड्याची पेटी जवळ ठेवतेस? सिगरेट वगैरे तर ओढायला लागली नाहीस ना?''

एक क्षुल्लक वाटणारा प्रश्न. पण महेंद्रची मर्यादा दाखवून देणारा. सुधावरील संस्कारांचे, तिच्या मूल्यभावनांचे नीट आकलन त्याला कधी झाले नाहीच. सुधा मात्र तिकडे दुर्लक्ष करते. फक्त म्हणते :

''नाही.''

''मग?''

सुधा उत्तर देते, ''आपकी ढूंढनेकी आदत नहीं गयी. मेरी रखनेकी आदत नहीं गयी.''

महेंद्रला मायाच्या कवितेच्या ओळी आठवतात, तो त्या म्हणू लागतो :

आदतें भी अजीब हैं–
सांस लेना भी कैसी आदत है
जिये जाना भी क्या रवायत है
जिये जाते है...जिये जाते है...
आदतें भी अजीब होती हैं...

''मायाची कविता आहे का?'' सुधा विचारते. ''तिला पाऊस खूप आवडत होता ना?''

''हो.''

''अजून ती पावसात भिजायला जाते?''

महेंद्र उत्तर देत नाही. प्रश्न टाळतो.

''तुझी गाडी किती वाजता आहे?''

''सकाळी साडेसातला.''

''माझीही त्याच वेळेस आहे.'' महेंद्र म्हणतो, ''एक रात्र एकमेकांचा सहवास सहन करावा लागेल.''

आता मात्र सुधाला राहवत नाही. ती चिडून म्हणते, ''इतकी वर्षं कुणी सहन केली?''

माणसाच्या अहंकाराचीही मोठी गंमत आहे. दु:ख सहन केल्याचाही माणसाला अहंकार असतो. महेंद्रचा अहंकार दुखावतो. आपले दु:ख त्याला मोठे वाटत असते. तो चिडून उपरोधाने म्हणतो,

''बरोबर आहे! तूच सारं सहन केलंस! मी कुठे म्हणतो मी सहन केलं म्हणून! पण मी तुझ्याशी कधी बेइमानी केली नाही.'' बोलता बोलता त्याचा आवाज चढतो. नवरेपणाची 'आदत' गेलेली नाही.

सुधाचीही समजूतदारपणाने वागण्याची आदत गेलेली नाही. ती हलकेच म्हणते, ''ही वेटिंग रूम आहे–घर नव्हे.''

''आपलं ते घरही वेटिंग रूमच होतं. घर नव्हतं.''

तेवढ्यात स्टेशनमास्तर येतो. त्यामुळे दोघे गप्प होतात. महेंद्र दोघांसाठी काही खायला मिळते का हे पाहण्यासाठी गावात जातो. तो

`मौज प्रकाशन गृह'च्या
संपादक, लेखक, वाचक आणि वितरक या सर्वांचे

श्रीवत्स प्रकाशनच्या वतीने

दीप पर्वाबद्दल हार्दिक अभिनंदन
व
नूतन वर्षाचे अभीष्टचिंतन!

श्रीवत्स प्रकाशन
हॉटेल पर्णकुटीजवळ, उत्तर अंबाझरी मार्ग
नागपूर ४४० ०१०
दूरध्वनी : २२३ ३९४४

परत येतो त्या वेळी त्याचे कपडे भिजलेले असतात. डोके भिजलेले असते. सुधा त्याला कपडे बदलायला सांगते. टॉवेल धुऊन त्याचे डोके खसाखसा पुसते.

सवयी जात नाहीत.

तिची सेवा करायची सवय. त्याची सेवा करून घेण्याची सवय.

आता त्यांच्या वागण्यातील ताण काहीसा कमी झालेला. सुधा त्याने एवढ्या कष्टाने आणलेले पाकीट उघडून पाहते. आतल्या खाद्यपदार्थांचा पावसाने नुसता लगदा झालेला असतो. दोघेही खळखळून हसू लागतात. ही माणसे हसूही शकतात हे प्रथमच आपल्याला कळते.

गुलजारांमध्ये एक जबरदस्त सेन्स ऑफ ह्यूमर आहे. पण या चित्रपटाच्या कथेतच एवढे गांभीर्य आहे की तो झाकोळून गेला आहे. त्यामुळे ओठांवर हास्य येण्याचे फक्त दोन प्रसंग सिनेमात आहेत. दुसरा प्रसंग नसिरुद्दिन शहाच्या अभिनयामुळे अधिकच संस्मरणीय बनला आहे.

एकदा महेंद्र सुधाला सांगतो, ''माझी महत्त्वाकांक्षा काय होती माहीत आहे?''

''काय?''

''मला अभिनेता व्हायचं होतं.''

''मग?''

''त्या वेळी मी वृत्तनिवेदकाचं काम करत होतो. एकदा एका मोठ्या अपघाताची बातमी आली होती...''

ही बातमी आपण कशी भावनोत्कट चेहरा करून सांगितली हे महेंद्र सुधाला सप्रमाण दाखवतो. चेहऱ्यावर खोटे व भडक भाव मुद्दाम आणून नसीरने जो अभिनय केला आहे तो दाद देण्यासारखा आहे.

नसीरला विनोदाचे फारसे अंग नाही, असे गुलजारांनी एका मुलाखतीत म्हटले होते. हास्यकारक भूमिका करताना तो 'अभिनय' करतो असे त्यांचे मत होते. नसीरला बहुतांशी गंभीरच भूमिका मिळाल्या; पण त्याने काही विनोदी भूमिकाही सफाईदारपणे केल्या आहेत.

सुधाचे व महेंद्रचे सहजीवन सुरू होते खरे; पण पावलोपावली सुधाला जाणवत जाते की माया अदृश्यपणे या घरात वावरते आहे. मायाचा फोन आलेला सुधाला आवडत नाही. महेंद्र सुधाला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतो. ''आम्ही दोघं जण एकमेकांना विसरण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत आहोत. मायाला ते सहन होत नाही म्हणून ती फोन करते. माझ्याजवळ तू तरी आहेस. तिच्याजवळ कोण आहे?''

पण महेंद्रने मायाबद्दल एवढी सहानुभूती दाखवावी हेदेखील सुधाला आवडत नाही. परिस्थितीने धागे असे विणले आहेत की त्याचा ताण कुणालाच सहन होत नाही. मायाला एकाकीपण सहन होत नाही, महेंद्रला तिचे दु:ख सहन होत नाही, तर सुधाला महेंद्रचे अजून मायात गुंतलेले असणे सहन होत नाही...

मायाच्या खुणा घरात अजून शिल्लक असतात. एके दिवशी सुधाला मायाचा मफलर सापडतो. असेच तिला गॉगल सापडतात. मायाचा कोट सापडतो. ती महेंद्रला हे सारे सामान परत करायला लावते.

एकदा महेंद्र कपाटात काही शोधत असतो. सुधाच्या ते ध्यानात येते, तेव्हा ती विचारते,

''काय शोधता आहांत?''

''काही कागद होते.''

''मायाची पत्रं होती का? ती मी या डब्यात जपून ठेवली आहेत.''

''पण या डब्यात तर तुझे दागिने होते.''

''माझे दागिने काढून मी तुमचे दागिने ठेवले आहेत.'' सुधा उत्तरते. तिचे हे उत्तर तिच्या मनाची प्रगल्भता व समजूतदारपणा दाखवणारे आहे. मायाची पत्रे हे महेंद्रचे अमूल्य दागिने आहेत हे तिने स्वीकारले, मान्यही केले आहे. फक्त तिला आजच्या वर्तमानात मायाची लुडबूड नको आहे. वर्तमान तिला फक्त दोघांचा हवा. घर दोघांचे हवे.

मायाचे सामान परत केल्यावर एके दिवशी तिची लांबलचक तार येते. छोट्या छोट्या प्रसंगांतून गुलजार सुधाचे सुसंस्कारित मन दर्शवतात. तार आल्यावर सुधाला वाटते, कुणाचे काही बरे वाईट तर झाले नाही ना! ती लगेच देवाचा जप करू लागते. तारेद्वारे मायाने आपली नवी कविता पाठवलेली असते :

'एक अकेली छत्रीमें जब, आधे आधे भीग रहे थे / आधे सुखे आधे गीले / सूखा तो मैं ले आयी थी / गिला मन शायद बिस्तर के पास पडा हो...'

महेंद्र कविता वाचू लागतो. सुधा त्याच्याजवळ बसून ऐकू लागते. ऐकता ऐकता तिच्या डोळ्यांत पाणी येते. ती विकल होऊन उद्‌गारते. ''मी कां बरं पाठवून दिलं तिचं सामान!''

महेंद्र कविता वाचत असतो. वाचता वाचता दृश्य बदलते. आता तीच कविता माया गुणगुणते आहे, गाते आहे...

'मेरा कुछ सामान, तुम्हारे पास पडा है...'

गुलजार आणि आर० डी० बर्मन यांची 'परिचय'पासूनची साथ 'इज़ाजत'नंतर अचानक आर० डी०च्या मृत्यूमुळे तुटली. 'इज़ाजत'चे गीत-संगीत हा या प्रवासाचा कळसाध्याय म्हणून शोभणारे होते. 'इज़ाजत'मध्ये अवघी चारच गाणी होती; परंतु त्यांच्या प्रभावशाली अस्तित्वामुळे त्या चित्रपटाला संगीतिकेचे रूप आले होते. 'इज़ाजत'च्या काव्यात्म कथेला अनुरूप असेच गुलजारांचे विलक्षण हळूवार शब्द होते व त्यांना आर० डी०ने आपल्या संगीतात अलगद लपेटून घेतले होते.

चित्रपटाच्या श्रेयनामावलीच्या पार्श्वभूमीवरील 'छोटीसी कहानी से' या गाण्याचा उल्लेख सुरुवातीस आला आहेच :

रुकती है थमती है
कभी बरसती है
बादलपे पांव रखखे
बारिश मचलती है...

या चित्रपटाचा सारा मूड पकडून शब्दात व्यक्त करणारे असे हे गीत होते. पण या गीतावर एक छोटासा अन्याय झाला आहे असे मला वाटते. श्रेयनामावलीच्या वेळी हे गीत वाजवण्यास नको होते. कारण एक तर चित्रपटाच्या सुरुवातीस जेव्हा क्रेडिट्स दाखवली जातात तेव्हा त्या नावांबद्दल प्रेक्षकांच्या मनात उत्सुकता असते. काही नावे माहीत असतात, काही नसतात. अशा वेळी पाहणाऱ्याचे चित्त त्या विचारात गुंतते. उदाहरणार्थ, छायाचित्रण कुणाचे आहे, संकलक कोण...वगैरे. दुसरे म्हणजे या चित्रपटात श्रेयनामावलीसोबत निसर्गाची जी अत्यंत रमणीय दृश्ये दाखवली आहेत त्यांच्यातही प्रेक्षकाचे मन गुंतवून ठेवण्याचे सामर्थ्य होते. त्यामुळे झाले काय की पाहणाऱ्याची दृष्टी एकाच वेळी अनेक दिशांत विभागली गेली. ही नयनमनोहर दृश्ये पाहावी की गुलजारांचे शब्द कान देऊन ऐकावेत, की आशाचा आवाज आणि आर० डी०चे संगीत ऐकावे की श्रेयनामावलीकडे ध्यान द्यावे...या ओढाताणीत एका अप्रतिम गाण्यावर खरेच अन्याय झाला. 'इज़ाजत' प्रदर्शित झाला तेव्हा पाहिला होता. नंतर या पुस्तकाच्या निमित्ताने पुन्हा पाहण्यापूर्वी जेव्हा त्याच्यासंबंधी चर्चा झाली त्या वेळी मला

मनोविकास प्रकाशन पॉझेटिव्ह

श्रेयनामावलीच्या वेळी गाणे होते हे आठवतच नव्हते.

'इज़ाजत'ची चारही गाणी आशाबाईंनी गायिली होती. त्यांच्या आवाजाची रेंज अक्षरश: अद्‌भुत वाटावी अशी आहे. 'छोटीसी कहानी' हे गाणे त्यांनी एक कविता गुणगुणावी तसे म्हटले होते. सुधाच्या तोंडी असलेले 'खाली हाथ शाम आयी है' ह्या गाण्यातील 'खाली' या शब्दावर हलकासा जोर देऊन त्यातले रितेपण आशाबाईंनी लाजवाबपणे व्यक्त केले होते. 'कतरा कतरा मिलती है' हे गाणे काहीसे फास्ट टेंपोतले असले तरी या चित्रपटात खटकत नाही. हे गाणे पडद्यावर सुधा (रेखा) म्हणते. मला सतत असे वाटत आले आहे की हे गाणे सुधाच्याऐवजी मायाच्या तोंडी अधिक शोभले असते. ह्या गाण्याची प्रकृती ही सुधाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी जुळत नाही. चित्रपटातील सुधा कशी आहे?

तिच्याच म्हणण्याप्रमाणे ती काहीशी पझेसिव्ह आहे, स्वार्थी आहे. महेंद्र तिला पूर्णपणे हवा आहे आणि तसा तो मिळत नाही म्हणून ती बेचैन आहे. ती प्रेमाची तहानलेली आहे खरी (प्यासी हूँ मै...) पण हे प्रेम संपूर्णपणे मिळावे यासाठी आसुसलेलीही आहे. त्यासाठी हट्ट धरणारीही आहे.

याउलट गुलजारांच्या ह्या गीतातील स्त्री म्हणते :

प्यासी हूँ मैं, प्यासी ही रहने दो नाऽऽ

ह्या भावना सुधाच्या ऐवजी मायाच्या तोंडी शोभतात. (आर० डी०नी या गीताला जी चाल लावली आहे तीही मायालाच शोभणारी आहे.) 'मुझे प्यासी ही रहने दो' असे सुधासारख्या संसारी स्त्रीच्या तोंडी येणार नाही. ह्या भावना एका उत्कट कवयित्रीच्या मनातील मात्र निश्चित असू शकतात. कारण कायम 'प्यासा' राहणे हे प्रत्येक कलावंताने जपलेले एक रोमँटिक स्वप्न असते.

'इज़ाजत'चे सर्वाधिक गाजलेले व त्या चित्रपटाचा जणू प्राण असावा असे गाणे 'मेरा कुछ सामान' हे होते. (गुलजारांच्या चित्रपट गीतांचा जो संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे त्याचे नावही 'मेरा कुछ सामान' हेच आहे.) एक वेगळीच अंगभूत लय असलेल्या मुक्तछंदाचा वापर या गाण्यात गुलजारांनी केला आहे. हे गीत जेव्हा त्यांनी आर० डी०ला चाल लावण्यासाठी दिले तेव्हा तो प्रथम चक्रावून गेला. तो गुलजारांना म्हणालादेखील, ''यार, तू मुझे कल 'टाइम्स ऑफ इंडिया' लाकर देगा और कहेगा की इसके आर्टिकलपर तर्ज बनाओ'' (हिंदी चित्रपटांत बहुतेक वेळा तयार चालींवरच गाणी लिहिली जातात. गुलजार हेदेखील याला अपवाद नाहीत. त्यांची बहुतेक गाणी त्यांनी संगीतकाराने बांधलेल्या चालींवरच रचलेली आहेत. मात्र ती गाणी कधीही कृत्रिम वाटत नाहीत एवढे गुलजारांचे अफाट शब्दलालित्य आहे. विलक्षण कल्पना त्यांच्या प्रतिभेस स्फुरतात आणि त्यासाठी नेमके, ह्या विशिष्ट मीटरमध्ये बसणारे शब्दही त्यांना सुचतात ही विस्मयकारक गोष्ट आहे. ''अशी दुसऱ्याच्या चालींवर गाणी लिहिताना तुम्हांला अवघडल्यासारखं होत नाही का?'' असे जेव्हा मी त्यांना विचारले तेव्हा ते म्हणाले, ''अब तो आदत ही हो गयी है.'' मात्र 'मेरा कुछ सामान' हे गाणे काही थोड्या अपवादात्मक गाण्यांपैकी एक आहे, जिथे गुलजारांनी आधी शब्द लिहिले होते व नंतर त्याला चाल लावली गेली.)

गुलजारांनी लिहून दिलेल्या ह्या गाण्याचा कागद आर० डी०ने वैतागून बाजूला ठेवून दिला त्या वेळी आशाबाईंनी तो सहज उचलला आणि त्या गुणगुणू लागल्या :

''मेरा कुछ सामान...तुम्हारे पास पडा है...''

आणि एका विलक्षण गाण्याचा जन्म झाला.

'मेरा कुछ सामान' ही एक अतिशय सुंदर भावकविता आहे. वस्तू एकमेकांना परत करता येतात. नष्ट करता येतात. पण मनातल्या आठवणी कशा नष्ट करणार? एकमेकांच्या सहवासातले सुंदर क्षण कसे कुणाला परत करता येतील? आणि आठवणी तर असंख्य असतात. छोट्या छोट्या आठवणी. कधी एका छत्रीत दोघे अर्धे कोरडे, अर्धे ओले फिरलेले असतात. छत्री कदाचित परत करता येईल. ओलं मन...?

पानगळीच्या त्या दिवसांत पानांच्या पडण्याचा आवाज कानांत जडवून ती एकदा परतली होती. झाडाची ती फांदी अजून थरथरते आहे. तिला कसे तोडता येईल...?

त्याच्या खांद्यावरचा तीळ...ओल्या मेंदीचा सुगंध, खऱ्या-खोट्या तक्रारी, खरी-खोटी वचनं...हे सारं कसं परत करता येईल...?

गुलजारांच्या अनोख्या प्रतिमा आशा समरसून गात असते. प्रथम केवळ आशाचा शुद्ध स्वर ऐकू येतो. काही काळाने एक सूक्ष्म ठेका जाणवू लागतो. नंतर संतूर आणि सरोदवर वाजवलेले तुकडे...

गुलजारांची ही कविता, आर० डी०ने दिलेली चाल मनातल्या मनात विसरण्याचा प्रयत्न करून वाचावी आणि मग आर० डी० हा केवढा महान संगीतकार होता ह्याचा प्रत्यय येतो.

लग्नानंतर महेंद्र व सुधा मधुचंद्रासाठी निघतात. अचानक मधुचंद्राला जाण्याचा असा विचार महेंद्रच्या मनात कां आला? सुधा सरळच विचारते,

''तुम्ही पळून तर जात नाहीत ना?''

''कशापासून?''

''मायापासून!''

सुधाने ओळखलेले पाहून महेंद्र निरुत्तर होतो. काही तरी म्हणावे म्हणून तिचे शब्दच तिला ऐकवतो :

''तूच तर म्हणाली होतीस, जे सत्य आहे व योग्य आहे, तेच करा...'' सुधा फक्त हसते.

पुन्हा स्टेशनची वेटिंग रूम.

पाऊस चालूच आहे. अचानक स्टेशनमधील लाइट जातात. महेंद्र चिडून म्हणतो, ''बस, याचीच कमतरता होती!'' अंधारात सुधाचा पाय टेबलाला लागतो. ती अडखळते, धडपडते. महेंद्र तिच्यावर वसकतो :

''अंधी हो गयी हो क्या?''

दुसऱ्याच क्षणी त्याला आपली चूक कळून येते. ओशाळून तो तिची माफी मागतो.

''सॉरी, इतकी वर्षं झाली सवय जात नाही.''

''सवय एखादे वेळी जाईल. अधिकार जात नाहीत.'' सुधा शांतपणे म्हणते. आपला रागावण्याचा अधिकारही गेला आहे हे मात्र महेंद्रला अजून कळलेले नाही.

फ्लॅशबॅक.

मधुचंद्राहून परतताना महेंद्र, सुधा विमानात बसले आहेत. एअर होस्टेस गुलदस्ता आणून देते. आज महेंद्रचा वाढदिवस. मायाने त्याला भेट पाठवलेली असते. ही भेट विमानातच द्यायची अशा सूचनेसह. महेंद्रने आपल्याला वाढदिवसाबद्दल सांगितले नाही म्हणून सुधा नाराज होते. पण तिला मायाच्या कल्पकतेचे कौतुकही वाटते.

''इस पगली पर तरसभी आता है, प्यार भी!'' ती म्हणते.

पण मधुचंद्रावरून परतल्या परतल्या महेंद्रला कळते की मायाने

महाराष्ट्रातील प्रमुख वितरण संस्था

पाटील एन्टरप्रायजेस

बुक सर्व्हिस

२७/ब,सिध्दार्थ चेंम्बर्स,
१ ला मजला ,अप्पा बळवंत चौक,
बुधवार पेठ,
पुणे-४११००२
फोन : ६५२११०५५
९४२२३२१९८९
९४२२५२०४८०
टेलि फॅक्स: २४४८७६२९

- सर्व शाळा,महाविद्यालय,विद्यापीठ यांना मराठीतील दर्जेदार पुस्तके मागणी प्रमाणे पुरवितो.
- ग्रंथालयांना पुस्तक खरेदीवर आकर्षक कमिशन.
- मराठीतील सर्व प्रकारच्या पुस्तकांच्या वितरणासाठी भेटा,अथवा लिहा.

महाराष्ट्रात पुस्तकांचे प्रदर्शन भरवणारी प्रमुख संस्था

ज्ञानगंगा

झोपेच्या गोळ्या खाऊन आत्महत्येचा असफल प्रयत्न केलेला असतो. महेंद्र दवाखान्यात भेटायला आल्यावर माया त्याला म्हणते,

''असं म्हणतात की, मृत्यूनंतर आत्मा वर जातो. मी विचार केला जाताना तुम्हां दोघांना विमानात भेटून वर जाऊ...'' मायातील उत्कट, रोमँटिक कवयित्री तिच्या अस्तित्वाला व्यापून राहिली आहे. पण ह्या कवितेने तिच्या जगण्याला प्रयोजन आणि बळही दिले आहे. ती अशा चमत्कारिक कल्पना करते म्हणून महेंद्र तिला रागावतो. परंतु रागावताना त्याच्याच डोळ्यात पाणी येते...माया रुमालाने त्याचे डोळे पुसते.

'इज़ाजत' चित्रपटातील महेंद्रचे व्यक्तिमत्त्व हे मला शरच्चंद्र चटर्जी यांच्या नायकासारखेच वाटते. तसेच उत्कट, भान विसरून प्रेम करणारे, पण तसेच दुर्बल! कसलाही निर्णय स्वत:हून न घेऊ शकणारे. आणि त्यामुळे स्वत:वर चिडणारे आणि तो राग इतरांवर काढणारे! काय निर्णय घ्यावा हे ह्या नायकांना कळतच नाही. महेंद्रही प्रत्येक वेळी सुधाचाच सल्ला घेतो. लग्न ठरवतानाही. लग्नानंतरही एकदा तो मायाला म्हणतो की, आपण मिळून सुधाकडे जाऊ. ती हुषार आहे, योग्य सल्ला देऊ शकेल. निर्णय घेऊ शकेल. विशेष म्हणजे शरदबाबूंच्या दुबळ्या नायकाप्रमाणे या नायकावरही त्याच्या सान्निध्यात आलेल्या एकाधिक स्त्रिया जीव ओवाळून टाकतात!

गुलजारांनाही हेच अभिप्रेत असावे काय? 'इज़ाजत' या लेखाच्या निमित्ताने पुन्हा पुन्हा पाहताना एक लहानसा प्रसंग दिसला, तो विसरून गेलो होतो. महेंद्र खाण्यासाठी काही पदार्थ आणण्यास गेलेला असतो. एकटी सुधा वेटिंग रूमचा दरवाजा आतून लावून घेते. महेंद्र परत आल्यावर दरवाजा ठोठावतो.

सुधा आतून विचारते, ''कोण आहे?''

''देवदास! दरवाजा खोलो पारूऽऽ'' महेंद्र हाक देतो.

देवदास! शरदबाबूंचा सुप्रसिद्ध नायक!

महेंद्र मायाला भेटण्यासाठी रोज दवाखान्यात जाऊ लागतो मात्र त्याच्या स्वभावानुसार ही गोष्ट तो सुधाला स्पष्टपणे सांगू शकत नाही. पण त्याच्या खिशात सुधाला एकदा मायाचा रुमाल सापडतो, कानातील बुंदा सापडतो तेव्हा सुधा त्याला स्पष्ट विचारते,

''तुम्ही सारखे मायाला भेटत असता का?''

''आपण मायाला इकडे बोलावू.'' उत्तर न देता महेंद्र दुसरा मुद्दा मांडतो.

''मी तिला भेटू इच्छित नाही.'' सुधा निक्षून सांगते.

महेंद्र सुधासमोर मायाला फोन लावून घरी येण्यास सांगतो. सुधाने बोलावले आहे असे खोटेच सांगतो. माया आनंदाने ओरडतेच. पण तेवढ्यात सुधाचा आवाज तिला ऐकू येतो. सुधा महेंद्रला म्हणत असते, ''मी बोलावलेलं नाही तिला.'' माया उदास होते.

महेंद्र सुधावर चिडतो. मी तिला आज संध्याकाळी घेऊन येणार आहे, असे जाताना सांगतो. माया येत नाही. पण महेंद्र परतल्यावर त्याला दिसते की सुधा घर सोडून निघून गेली आहे. तिने निरोप ठेवलेला असतो : 'मी उगीचच तुम्हां दोघांच्या मध्ये येते आहे असे मला वाटते. मी निघून जात आहे.' महेंद्रच्या हृदयात कळ येते. त्याला हृदयविकाराचा पहिला झटका येतो. काही तरी कायमचे तुटून गेले आहे, पुन्हा सांधले जाणार नाही.–हृदयातही व जीवनातही, याची विषण्ण जाणीव त्याला होते.

हीच जाणीव एका वेगळ्या पद्धतीने मायालादेखील होते. माया ही 'इज़ाजत'मधीलच नव्हे तर साऱ्या हिंदी चित्रपटातील एक विलक्षण वेगळी व्यक्तिरेखा आहे. गुलजारांची ती अतिशय उत्तम अशी निर्मिती आहे. मनस्वीपणा, उत्कटता, मनमोकळेपणा, कवित्व हे सारे स्वत:चे गुण त्यांनी आपल्या ह्या मानसकन्येला बहाल केलेले आहेत. माया ही एखाद्या उत्तम भावकवितेसारखीच आहे. धूसर, गूढ, मोहक असे तिचे व्यक्तिमत्त्व आहे. ढगाआडून ऊन यावे तसे मायाचे अस्तित्व चित्रपटातील एरवीच्या झाकोळल्या वातावरणातून झळझळीतपणे प्रगट होते. तिच्या असण्याने पडदा प्रसन्न होऊन जातो. भन्नाट मोटरसायकल चालवत तिचे पडद्यावर पदार्पण होते आणि आपण एक वेगळी, रसरशीत, जिवंत अशी व्यक्ती पाहतो आहे असे जाणवत राहते. तिचा मृत्यूही मोटरसायकल भन्नाट चालवताना घडवून गुलजारांनी एक कलात्मक वर्तुळ पूर्ण केले आहे.

माया ही केवळ कविता करत नाही. ती कविता जगते. तिचे विचार आधुनिक आहेत. तिला लग्न म्हणजे एक झमेला वाटतो. लग्नबंधनात तिला पडायचे नाही. ती तशीच महेंद्रसोबत राहते. या राहण्याचा कसलाही अपराधगंड तिच्या मनात नाही; कारण आपल्या भूमिकेशी ती प्रामाणिक आहे. महेंद्रने सुधाशी लग्न केले याबद्दल तिची तक्रार नाही. ती सुधाला 'दीदी' म्हणते. तिचा आवाज छान आहे अशी तारीफ करते. तिला सुधाबद्दल आदरही आहे.

माया एका निरागस बालकासारखी आहे. सुधासारखी ती संस्कारांच्या ओझ्याखाली दबलेली नाही किंवा महेंद्रसारखी निर्णय न घेऊ शकणारीही नाही. मायाची ही भूमिका अनुराधा पटेलने अत्यंत प्रभावीपणे केली होती. या वैशिष्ट्यपूर्ण भूमिकेसाठी ती कायम स्मरणात राहून गेली आहे. विशेषत: गुलजारांचे कवितासदृश संवाद तिने मोठ्या उत्कटतेने म्हटले आहेत. 'सांसे कितनी छोटी होती जा रही हैं, सेवाइयोंकी तरह. एक लंबी सांस कुछ दिनोंके लिए उधार दे दो ना प्लीज...' अशी वाक्ये तर ध्यानात राहून जातात. पण आपण केलेल्या आत्महत्येच्या प्रयत्नामुळे महेंद्रच्या डोळ्यांत पाणी आल्यावर ती ज्या तऱ्हेने, अश्रू पुसण्यासाठी त्याला रुमाल देते तो क्षणही मनात रुतून बसतो.

हिंदी चित्रपटातील प्रगतिशील, आशयसंपन्न प्रवाहाशी नसिरुद्दिन शहाचे नाते जोडले गेले आहे. भारतातल्या या घटकेच्या सर्वश्रेष्ठ अभिनेत्यांपैकी एक म्हणून त्याचे नाव घ्यावे लागते. 'इज़ाजत'मधील भूमिका त्याच्या संस्मरणीय भूमिकांपैकी एक आहे. महेंद्रचे अनेक मूड्स त्याने फार सहजपणे व्यक्त केले आहेत.

लोकप्रिय नटी ते संवेदनशील अभिनेत्री असा रेखाने केलेला प्रवास नजरेत भरणारा आहे. सुरुवातीला शोभेची बाहुली वाटणारी रेखा पाहता पाहता श्रेष्ठ अभिनेत्री बनून गेली. 'इज़ाजत'मधील सुधा तिने पुरेशा गांभीर्याने, त्या व्यक्तिरेखेच्या आत शिरून अभिनीत केली आहे. सुधाचे सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्व तिच्या पोशाखातून, तिच्या वाणीतून, संस्कृत मंत्रोच्चारातून आणि देहबोलीतूनही तिने फार उत्तमपणे साकारले आहे. चित्रपटात या तिघांशिवाय इतर कुणालाच वाव नव्हता. शम्मीकपूर व सुलभा देशपांडे एकदोन दृश्यांपुरते येऊन जातात. पण सर्वांत आश्चर्यकारक भूमिका शशी कपूरची आहे. केवळ एका दृश्यात ह्या जातिवंत कलाकाराने जे रंग भरले आहेत त्याला दाद द्यावीशी वाटते. (पण याबद्दल विस्ताराने नंतर.)

'इज़ाजत'ला जे कवितारूप मिळाले आहे त्यात अशोक मेहतांच्या अप्रतिम छायाचित्रणाचाही फार मोठा वाटा आहे. सुंदर निसर्गदृश्ये अनेक चित्रपटांतून पाहिली आहेत; पण निसर्गदृश्ये कथानकाचा एक भाग बनली आहेत, चित्रपटाच्या साऱ्या अंगात अलगद मिळून गेली

आहेत असे फार क्वचित दिसले आहे. श्रेयनामावलीच्या वेळी पडद्यावरच्या निसर्गाच्या विविध रूपांबद्दल वर आले आहे. सुधा आणि महेंद्र मधुचंद्रासाठी जातात त्या वेळची, कुद्रेमुखच्या लोकेशनवर मेहतांनी टिपलेली दृश्ये अभिजात पेंटिंग्जची आठवण करून देतात. एखाद्या ज्येष्ठ चित्रकाराने निसर्गचित्रे काढावीत अशा असंख्य फ्रेम्स गुलजारांच्या कवितेच्या पार्श्वभूमीवर उमटत राहतात. (की चित्रांच्या पार्श्वभूमीवर कविता निनादत राहते?) निळे डोंगर, निळे जल, वाहता झरा, उसळते पाणी जलाशयात चमकणारा सूर्यप्रकाश...पाण्यात साधकासारखी स्तब्ध उभी असलेली झाडे आणि त्याच्याहून स्तब्ध त्यांची प्रतिबिंबे...पाण्याशेजारी पेटलेली शेकोटी...शेकोटीजवळ बसलेले प्रेमी जीव आणि त्यांचे पाण्यात उमटलेले रूप...'इज़ाजत' पुन्हा पुन्हा पाहावासा वाटतो यात अशोक मेहतांच्या कलेचाही फार मोठा वाटा आहे.

'इज़ाजत'ची मूळ कथा सुबोध घोष (१९०९-१९८०) यांची होती. सुबोध घोष बंगालीतील नामवंत साहित्यकार आहेत. त्यांच्या अनेक कथा-कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले. त्यांच्या कादंबरीवर ऋत्विक घटक यांनी 'आजांत्रिक' हा चित्रपट काढला. तसेच त्यांच्या कथांवर बिमल रॉय यांनी 'सुजाता', तपन सिन्हा यांनी 'जातुग्रह' व मृणाल सेन यांनी 'एक अधुरी कहानी' हे चित्रपट तयार केले होते.

पुन्हा रेल्वे स्टेशनची वेटिंग रूम.

आता पाऊस उघडला आहे. दोघे जण बाहेर बाकावर येऊन बसतात सुधा विचारते, ''माया कशी आहे?''

महेंद्र तिला मायाची कहाणी सांगतो. मायाने आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला होता हे सुधाला आता कळते. महेंद्र मायाला इस्पितळात भेटायला जात होता. आपण उगीचच वेगळा संशय घेतला हे जाणवून सुधा खिन्न होते.

''खरं तर हे सारं मी तुला तेव्हाच सांगायला हवं होतं.'' महेंद्र म्हणतो. पण अशा 'जर-तर'ला आयुष्यात काहीच अर्थ नसतो. सुधा रागावून माहेरी निघून गेल्यावर त्याला आपल्या चुकीचा पश्चात्ताप होतो. या परिस्थितीतून मार्ग कसा काढावा हे त्याला समजत नाही. तो मायाला म्हणतो, ''मी तुला सुधाच्या हवाली करणार आहे, ती समजदार आहे. काय सत्य आहे, काय योग्य आहे, ती जाणते.''

नेमके त्याच वेळी सुधाचे पत्र त्याच्या हाती पडते. तिने लिहिलेले असते, 'तुम्ही मायाशी लग्न करा. मी कायमची तुमच्या जीवनातून जात आहे.' हे वाचून महेंद्र बेचैन होतो. काय करावे, त्याला सुचत नाही. माया त्याला म्हणते, ''मी जाऊन दिदीची समजूत काढीन'' आपला सगळा नपुंसक राग महेंद्र मायावर काढतो. (शरदबाबूंचा नायक आपल्यावर प्रेम करणाऱ्यांनाच घायाळ करणार!)

''तुम कही नहीं जाओगी. तुम्हारा गला घोंट दुंगा.''

माया गप्प बसते. पण ही गोष्ट तिच्या जिव्हारी लागते. उत्तररात्री उठून, मोटरसायकल घेऊन ती भन्नाट वेगाने जाऊ लागते. जणू महेंद्रपासून शक्य तितक्या लवकर शक्य तितके दूर तिला जायचे आहे. तिच्या चेहऱ्यावर एक वेडा निर्धार. आत्मनाश करण्यासाठी निघालेल्या माणसासारखा. तिच्या गळ्यात सुधाने परत केलेला मफलर असतो. मोटरसायकलची गती वाढते. अचानक त्या लांब मफलरचे टोक गाडीच्या मागच्या चाकात अडकते, मायाच्या गळ्याला त्याचा फास बसतो, तिचे गाडीवरचे नियंत्रण सुटते. ती खाली पडते.

गाडी पडली तरी गाडीचे चाक काही काळ फिरत राहते व मग हळूहळू बंद पडते. पाठीमागून शोधत आलेल्या महेंद्रला दिसते की, मायाच्या जीवनाचे चाकही असेच बंद पडले आहे.

हा सारा प्रसंग गुलजारांनी अत्यंत कौशल्यपूर्ण पद्धतीने चित्रित केला आहे. पहाट होण्यापूर्वीची वेळ आहे. प्रकाश आणि काळोख यांच्या सीमारेषेवरची–जणू जीवन आणि मृत्यू यांच्या सीमेवरचा प्रदेश! या प्रदेशात तीव्र गतीने धावणारी मायाची मोटरसायकल. जणू शेवटच्या ठिकाणी पोचण्याची तिला घाई झालेली. वेग वाढत, वाढत जातो आणि क्षणात सारे थांबते. स्थिर होते. 'तुम्हारा गला घोट दूंगा' हे महेंद्रचे शब्द असे विलक्षण रीतीने खरे होतात.

एक चैतन्यमय, गतिमान आयुष्य अशा प्रकारे थांबावं यातला विरोधाभास मनाला धक्का देतो, अस्वस्थ करतो. उदासही करतो. आपले डोळे पाणावतात.

मायाच्या जीवनाची अखेर ऐकताना सुधाच्याही डोळ्यांतून अश्रू येऊ लागतात. तिच्या नकळत मायावर तिनेही प्रेम केलेले असते. 'उस पगलीपे प्यार भी आता है और तरसभी...' आपण तिचा जो मफलर परत केला त्याचा फास बसूनच तिची जीवनयात्रा संपावी, या योगायोगातील भीषणता तिला जाणवून जाते.

आता पाऊस पूर्ण थांबला आहे. उजाडू लागले आहे. दोघांच्याही गाड्यांची वेळ झालेली. सुधा महेंद्रचे सामान त्याच्या बॅगेत भरून देते. अचानक महेंद्रला आठवते, इतका वेळ आपण आपल्याबद्दलच बोलत होतो. तिच्याबद्दल काही विचारलेच नाही. तिनेही काही सांगितले नाही.

''तू स्वत:बद्दल काहीच बोलली नाहीस. एकटीच–'' महेंद्र असे म्हणतो आहे तोच एक गृहस्थ वेटिंगरूमचे दार ढकलून वाऱ्यासारखा आत शिरतो. मध्यमवयीन, केस काहीसे रुपेरी होऊ लागलेले, चेहऱ्यावर प्रसन्न भाव. तो सुधाजवळ येऊन तिच्याशी आवेगाने, प्रेमाने बोलू लागतो. आणि महेंद्रला त्याच्या बोलण्यातून कळते की सुधाने दुसरे लग्न केले आहे...त्याला धक्काच बसतो. हे त्याला अगदीच अनपेक्षित असते.

सुधाच्या नवऱ्याची अखंड बडबड चालू असते. त्या बोलण्यातून त्याचे सुधावरले प्रेम, तिची काळजी, त्याचा मनमोकळा स्वभाव महेंद्रच्या ध्यानात येतो.

''तू स्वेटर कां घातला नाहीस? तुझी शाल कुठे आहे?'' सुधाचा नवरा विचारतो. खुर्चीवर तिची शाल ठेवलेली असते आणि नकळत महेंद्र तिच्यावर हात ठेवून उभा असतो. सुधाचा नवरा त्याच्याजवळ येतो आणि त्याच्या हाताखालून शाल काढून घेतो.

जणू महेंद्रचा तिच्यावरील अधिकार त्याने काढून घेतला आहे. सामान आवरून सुधाचा नवरा निघतो. वेटिंग रूममध्ये आता फक्त सुधा व परिस्थितीची पूर्ण जाणीव झालेला महेंद्र उभे असतात. सुधा महेंद्रजवळ येते. त्याला मोठा धक्का बसला आहे हे तिला कळून चुकते. पण तिचा नाइलाज आहे. त्याच्या सांत्वनासाठी तिच्याजवळ शब्द नाहीत. ती वाकून त्याच्या पाया पडते. म्हणते,

''त्या वेळी तुमची परवानगी न घेताच मी निघून गेले. आज जाण्यासाठी मला परवानगी (इज़ाजत) द्या.''

हा संवाद चित्रपटाच्या नावाचे प्रयोजन स्पष्ट करणारा असला तरी तो नैसर्गिक वाटत नाही. कारण सुधा जरी आज 'इज़ाजत' मागत असली तरी त्या मागण्याला तसा काहीच अर्थ नाही, हे तिलाही ठाऊक आहे. त्याने परवानगी देण्या-न देण्याचा प्रश्नच नाही. कारण तिचा जाण्याचा निर्णय अपरिवर्तनीय आहे. तो 'थांब' म्हणाला तरी ती आता थांबू शकत नाही.

सामान्यपणे चित्रपट इथे संपला असता, आणि तो तसा संपला असता तरी स्वाभाविक होते. पण गुलजार आणखी फक्त एक मिनिट चित्रपट

पुढे नेतात व पाहता पाहता त्याला एक वेगळीच उंची लाभते. सुधा अजून कां परत येत नाही हे पाहण्यासाठी तिचा नवरा परत येतो. पाहतो तर सुधा एका अनोळखी माणसाच्या पाया पडते आहे. तो चकित होतो. सुधा काहीच न बोलता त्याच्या बरोबर जायला निघते, तेव्हा मात्र तो तिला विचारतो,

''हे कोण होते? कुणी नातलग?''

सुधा काहीच बोलत नाही.

आणि मग त्याच्या सारे स्वच्छपणे लक्षात येते. वेटिंग रूममधील हा माणूस कोण आहे हे त्याला कळते. तो महेंद्रकडे पाहतो. त्याच्या ओठावर एक स्मितरेषा उमटते. आयुष्य समजलेल्या माणसासारखे त्याचे हे समजूतदार हसणे असते. तो वळतो व गाडीच्या दिशेने चालू लागतो. पुन्हा वळून पाहत नाही; कारण सुधा मागून येते आहे याची त्याला पूर्ण खात्री आहे.

ती दोघे जोडीने दूर जाताना महेंद्र जागीच खिळून पाहत राहतो त्यांच्यातील व महेंद्रमधील अंतर वाढत जाते.

केवळ दोन मिनिटांच्या दृश्यात एक संपूर्ण कॅरेक्टर उभे करणे ही लहानसहान गोष्ट नव्हे. गुलजारांच्या दिग्दर्शन कौशल्याचा अत्यंत उत्कृष्ट नमुना म्हणून मी या प्रसंगाचा उल्लेख करीन.

शशी कपूर हा हिंदी चित्रपटांतील एक उत्तम अभिनेता. राज कपूर व शम्मी कपूर या मोठ्या भावांमुळे त्याची कारकीर्द व त्याचा अभिनय कायम झाकोळून गेलेला असला तरी तो एक मनस्वी नट आहे हे साऱ्यांना मान्य आहे. 'इज़ाजत'मध्ये अगदी दोनतीन मिनिटांच्या प्रसंगासाठी तो येतो व आपली छाप पाडून जातो.

स्टेशनवर भेटलेला माणूस हा आपल्या पत्नीचा पहिला नवरा आहे हे ध्यानात आल्यावर शशी कपूर एक क्षणभर थांबतो व प्रसन्न स्मित करतो. त्याच्या केवळ हसण्यातून गुलजार अनेक गोष्टी सूचित करून जातात. त्याला सुधाने आपल्या पूर्वजीवनाबद्दल सारे काही सांगितले आहे. त्याने ते स्वीकारले आहे. त्याला ते कळले आहे. आणि आपल्यालाही 'कळते' की सुधाच्या नशिबात आता एक भला माणूस आलेला आहे. तिच्यावर प्रेम करणारा, तिला समजून घेणारा, तिला सोबत करणारा. एक समर्थ जोडीदार.

म्हणूनच 'इज़ाजत' ही एक गडद शोकांतिका होत नाही. जीवन हे सतत अनेक दिशांनी विस्तारत असते. कुणाला आपल्या माणसापर्यंत पोचणारी वाट सापडते. 'इक राह तो वो होगी...तुम तक जो पहुंचती हैं...' कुणाला अशी वाट सापडत नाही.

ज्यांना अशी वाट सापडते ते भाग्यवान असतात. आपल्या वाटेने एकमेकांसोबत चालत राहतात.

सुधाची व तिच्या नवऱ्याची गाडी त्यांना घेऊन जाते.

महेंद्र स्टेशनवर एकटा उभा. त्याची गाडी अजून यायची आहे. आता त्याच्यासाठी गाडी येणे, न येणे सारखेच.

प्रभा गणोरकरांच्या ओळी आठवतात :

उगवायचेच जर नसेल मातीतून
तर सारखेच या पावसाचे असणे आणि नसणे

पाऊस संपला तरी 'पाऊस' असा सोबतीला असतोच.

'इज़ाजत'ची छोटीशी कहाणी या बिंदूपाशी येऊन थांबते.

म्हटले तर कहाणी...

म्हटले तर एक कविता...

पद्मगंधा प्रकाशन ट्रेसिंग

मनोविकास प्रकाशन पॉझेटिव्ह

कहाणी मनोहरची

म० द० हातकणंगलेकर

मनोहर माझ्या बहिणीचा मुलगा, माझ्या मामांचाही. ते सांगलीतले मोठे व्यापारी, प्रतिष्ठित नागरिक, बँकेशी संबंधित. डायरेक्टर असलेले. मनोहर गेल्या महिन्यात कुपवाडच्या वृद्धाश्रमात वयाच्या सत्तराव्या वर्षी निधन पावला. जवळ कुणी नव्हते. रीतीप्रमाणे अंत्यविधी पार पडला आणि मनोहरच्या दुर्दैवी आयुष्याची कहाणी संपली.

मनोहर हा माझ्या बहिणीचे पहिले अपत्य. मुलीचे पहिले बाळंतपण माहेरी करण्याचा रिवाज असल्याने ती बाळंतपणासाठी आमच्या घरी हातकणंगल्यास आली होती. त्या काळात अनुभवी सुईणच बाळंतपण पार पाडत असे. तिची प्रसूतीची वेळ जशी जवळ येत चालली तसे मला वडिलांनी बाहेर जाण्यास सांगितले व घराचे दार बंद केले. मी त्या वेळी पाच-सहा वर्षांचा असल्याने वडिलांनी असे कां केले ते माझ्या ध्यानात येईना.

काही वेळाने ते स्वत: बाहेर येऊन रस्त्यावर उभे राहिले. काय झाले आहे हे विचारण्याचा मी प्रयत्न केला पण ते गंभीरपणे ''नंतर सांगेन'' असे म्हणाले व मला त्यांनी दूरच्या घराच्या दगडी पायरीवर बसण्यास सांगितले. काही वेळाने मला स्वस्थ बसणे शक्य होईना म्हणून मी बहिणीच्या खोलीच्या बंद खिडकीवर बारीक दगड मारू लागलो, तसे मला सर्वांनी हुसकून लावले.

बऱ्याच वेळाने तर घराचा दरवाजा उघडला व मी दबक्या पावलाने घरात शिरलो. हळूहळू ध्यानात आले की एक लहान मूल घरात जन्मले आहे व तो मुलगा आहे. सर्वांना साहजिकच हर्ष झाला. मग बारसे झाले. नाव मनोहर ठेवले. मी मामा झालो. बहीण आमच्या घरीच काही महिने राहिली.

आमच्या घराला पाठीमागच्या भागात एक फरसबंदी चौक होता. एक आड होता. मागे स्वयंपाकघर. एके दिवशी फरशीवर खेळताना छोटा मनोहर खाली पडला. त्याच्या डोक्याला खोक पडली आणि त्यातून भळभळ रक्त वाहू लागले. तो मोठ्याने रडू लागला. दादांचा जीव सैरभैर झाला. त्याला खांद्यावर टाकून त्याला ते देशपांडे डॉक्टरकडे घेऊन गेले. तोपर्यंत त्यांचा शर्ट रक्ताने भिजला. मनोहर मोठमोठ्याने

रडतच होता. त्याचे बँडेज करून आणले तरी तो मुसमुसतच होता. मग थकून झोपला. दादा त्याच्या उशाशी बसून होते.

काही दिवसांनी माझी बहीण त्याला घेऊन परत सांगलीस गेली. त्या वेळी निमित्त झाले तरच प्रवास होत असे. हातकणंगले ते सांगली दोनेक तासांचा रेल्वेचा प्रवास होता. पानाचंदची एक सर्व्हिस मोटार होती पण तिचा आम्हांला सराव नव्हता. बरेच दिवस, काही वर्षे झाली असावीत मी मनोहरला पाहिल्याचे आठवत नाही. तो वाढतच होता. यथावकाश त्याला शाळेतही घातले असेल. त्या काळात मुलांना शाळेत घालण्याची कुणी घाई करत नसे. अजून पोराचे खेळायचे वय आहे असे म्हणून घरातली मोठी माणसे आपापल्या व्यापांत असत. एकदा मी असाच दादांबरोबर सांगलीस गेलो असताना त्यांनी मनोहरची चौकशी केली तेव्हा आजी म्हणाली, ''घातलंय शाळेत पण त्याचं काही शाळेत चित्त दिसत नाही. वडील एवढा शिकून वकील झाला, पण पोराचं लक्षण काही ठीक दिसत नाही.'' त्याचे एक कारण असावे असे मला पुढे जाणवले. मनोहरला बोलण्यात अडथळा येत असे, तो तोतरा, चोचरा होता. अडखळत बोले. त्यामुळे चारचौघांत तो बोलायचे टाळत असे. मुलांत मिसळत नसे. त्याचे काका तोतरे होते आणि वडील फर्डे बोलणारे. त्याची शाळा, शिक्षण यथातथाच चालले होते. जेमतेम पास होई अगर त्याला वरच्या वर्गात ढकलले जाई. आपल्यात काही उणीव आहे ही जाणीव मनाशी ठेवूनच तो वाढत होता. ही जाणीव वाढत्या वयाबरोबर वाढतच गेली. चालताना तो रस्त्याच्या कडेनेच चालत असे. कपड्याच्या स्वच्छतेकडे त्याचे लक्ष नसे. गिरणीतल्या कामगारांशी, हमालाच्या पोरांशी तो मिसळत असे. तिथे मालकाचा मुलगा म्हणून त्याची खातर होत असे. क्रमाक्रमाने त्याचा न्यूनगंड दृढ होऊ लागला. त्याबद्दल घरातल्या कुणाला चिंता वाटत नसे. त्याचे शिक्षण अपुरेच राहिले. तो मॅट्रिकपर्यंतही पोहचला नाही. यथाकाल अन्य भावंडे जन्माला आली. मोठी होऊ लागली. तो त्यांच्या चेष्टेचा विषय होऊ लागला. त्यामुळे मनोहर आपल्या भावांनाही टाळू लागला. त्याच्या बहिणी मात्र त्याची कीव करायच्या व त्याची काळजी घ्यायच्या, पण ते तो घरी असेल तेव्हाच.

जसजसे त्याचे वय वाढू लागले आणि शिक्षणाकडे त्याचे लक्ष नाही हे वडिलांच्या ध्यानात आले आणि लहान भावंडे योग्य गतीने प्रगती करत आहेत हे दिसून आले तेव्हा मनोहरच्या भवितव्याचा वेगळा विचार करण्याचे त्यांनी ठरवले. पेठेत त्यांचे अडत दुकान होते. तिथे प्रामुख्याने शेंगतेलाची विक्री होते. तिथे एक दिवाणजी काम करत होते. दोन गडी माणसे होती. त्या दुकानात मनोहरला काम शिकण्यास जायला सांगितले. स्वच्छ कपडे घालावेत असे सुचवले. तो दुकानात बसू लागला इतकेच. हिशेब करणे, बिले तयार करणे, गड्यांना काम सांगणे यांकडे लक्ष द्यावे असे त्याच्या हातून घडेना. त्याचे पूर्वीचे मित्र त्याच्या भोवती हळूहळू जमा होऊ लागले. त्याला बाहेर घेऊन जाऊ लागले. त्याच्याकडून आपला लाभ कसा होईल याचा विचार करू लागले. वरखर्चासाठी तो दुकानातून उचल करत असे. त्यातून मित्रांचे चहापाणी जेमतेम चाले. जेवणाकडे त्याचे लक्ष असायचे नाही. घरी आई व्यवस्थित काळजी घ्यायची; पण त्याचा फारसा उपयोग होत नसे. पाहुण्यांच्या पंक्तीत त्याचे ताट मांडणे योग्य नव्हे हे तिच्याही लौकरच ध्यानात आले. त्याची जेवण्याची रीत फार अव्यवस्थित होती. पंक्तीची रीतभात त्याला पाळता येत नसे, तेव्हा त्याची वेगळीच व्यवस्था करणे भाग पडे. याबद्दल सर्वांचीच नाराजी व्यक्त होत असे; पण त्याकडेही तो दुर्लक्ष करत असे. काही वेळा उद्वेगाने उद्‌गार निघत, 'काय करायचं, या मुलाचं डोकंच थाऱ्यावर नसतं.'

दिवस चालले होते. मनोहरभोवती हलक्या प्रतीचे मित्रच जमा होत असत. जमेल तेवढे त्याचे शोषण करत असत–ते सर्व प्रकारचे होते असे हळूहळू लक्षात येऊ लागले. खोट्याचे खरे, पैशाची उचलाउचली, मैल न् मैल वेळीअवेळी हिंडत राहणे, नवे कपडे, वहाणा मित्रमंडळींना देऊन टाकणे असले प्रकार सुरू झाले. नवे कपडे त्याच्या अंगावर महिनाभरही टिकत नसत. वयाची अठरा, एकोणीस वर्षे पार झाली. दिवसेंदिवस चिंता वाढत राहिली. कुठल्या मानसोपचार तज्ज्ञाचा, वैद्याचा सल्ला घ्यावा असा विचार सुरू झाला. मग कुणी तरी सुचवलं की त्याचे लग्न करून द्यावे. एखादी गरीब घरची मुलगी बघावी. जुन्या काळी खेडोपाडी डोके धड नसणाऱ्या मुलासाठी हा उपाय करत असत. काही वेळा त्याचा उपयोग होत असे. व्यवहारी बायकोच्या छायेत मुले जुजबी कामधंदा करत दिवस काढत. मग माझे धाकटे मामा म्हणजे त्याचे वडील वधूसंशोधन करू लागले. तोपर्यंत मनोहरच्या वागण्याबद्दल नातेवाइकांना, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना थोडेबहुत माहीत झाले असल्याने वधूसंशोधन कठीण वाटू लागले. अखेर जवळच्या गावातील एका मुलीची माहिती मिळाली. ती अनाथ मुलगी होती. एका कुटुंबाने तिला सांभाळली होती. शरीराने उफाड्याची होती. वळण मराठा घरातले होते. तिच्या मानलेल्या आईबापांना तिचे ओझे हलके करून घ्यायचे होते. मनोहरच्या घरी ही सोयरिक ठीक वाटत होती. मनोहरला मुलगी पसंत असण्याचा प्रश्नच नव्हता. घरात ही काय घालमेल चालली आहे हे त्याच्या ध्यानातच येत नव्हते. फारसा गाजावाजा न करता विवाहसमारंभ एका देवस्थानात उरकलेला बरा असा निर्णय झाला. नरसोबाची वाडी हे सोईचे ठिकाण होते. सकाळी सकाळी घरातल्या वाहनाने तिथे जायचे ठरले. काही मंडळी सर्विस मोटारने येणार होती. नवऱ्या मुलाचे कपडे तयारच होते. पायजमा, रेशमी शर्ट, टोपी इतकेच. दाढी त्यालाच करावयाची होती. ती त्याने केली; पण अनेक ठिकाणी नव्या ब्लेडने कापले, रक्त आले. तिकडे लक्ष द्यायला वेळ नव्हता–मुहूर्त गाठायचा होता. मुलीला शालू, दागदागिने, गजरा वगैरे घातला होता. अखेरीस पन्नासभर माणसांच्या साक्षीने अक्षता पडल्या आणि आम्ही घरी आलो.

मनोहरच्या जीवनात एक नवे पर्व सुरू झाले. सुनेच्या कोडकौतुकाला उधाण आले. माझी बहीण तशी भोळीच होती आणि मामा आपल्या व्यापारउदिमात आणि सार्वजनिक जीवनात गर्क होते. मनोहरला वैवाहिक आयुष्याची पुरेशी कल्पना नसावी. त्याचे मित्र काही तरी चेष्टामस्करी करून त्याला चिथावणी देत असतीलही. काही कल्पना नाही; पण तो नवरा या नात्याने काही कर्तृत्व दाखवत नसावा हे जवळच्या माणसांच्या ध्यानात आले. ही नाजूक गोष्ट असल्याने तिची वाच्यता करू नये इतकेच पथ्य पाळण्यात आले. त्यामुळे परिस्थितीत काहीच फरक पडला नाही. सूनबाई मात्र अत्यंत हुषारीने पावले टाकत होती. या श्रीमंत घराण्याची फार चातुर्याने तिने फसवणूक करण्यास सुरुवात केली. हे ध्यानात येण्यास फार उशीर लागला. माझ्या बहिणीने या थोरल्या सुनेचे अवास्तव कौतुक केले. तिला अक्षरश: दागिन्याने मढवले. उत्तमोत्तम किंमती साड्या तिच्यासाठी खरेदी केल्या. प्रत्येक समारंभाला तिला घेऊन जाताना तिला अभिमान वाटायचा. एकूणच तिजोरीच्या किल्ल्या तिच्या हातात दिल्या. तिलाही तोऱ्यात वावरण्याचा सराव होऊ लागला. घरकामाचा तिला त्रास नव्हता. गडीमाणसे, मोलकरणी होत्या. येऊन-जाऊन सासऱ्याला वाढून देणे, दूध देणे, चांगलेचुंगले चमचमीत पदार्थ करून घालणे हे ती चातुर्याने करायची. पुढे घरात एक स्वयंपाकी ठेवला गेला. तो कर्नाटकातला तरुण मुलगा होता. फार तडफदार होता. कामाचा उरक होता. सूनबाईच त्याच्याकडून काम करून घेत असे. तो आदबीने वागत असे. कधी कधी घरातली माणसे संध्याकाळच्या वेळी बाहेर पडली की तो आणि सूनबाई दोघेच घरात असत. मनोहर येऊन जाऊन असे. यात सुरवातीला काहीच वावगे नव्हते. हळूहळू परिस्थितीत

बदल होत गेला. सुनेचे वागणे बदलू लागले. तिच्या वागण्यात नकळत चोरटेपणा येऊ लागला. घरातले इतर लोक बाहेर निघाले आणि हिला निघण्याचा आग्रह झाला तर ती पूर्वीसारखी बाहेर जायला उत्सुक असायची नाही. वातावरण संशयास्पद होऊ लागले. काही दिवसांनी सून गरोदर असल्याची चिन्हे दिसू लागली. लग्नानंतर दोनतीन वर्षे झाली तरी काही चिन्हे दिसली नाहीत तेव्हा साहजिकच मनोहरच्या बहिणींनी त्याच्या बायकोकडे सावधपणे चौकशी केली तेव्हा तिने उत्तर दिले होते, ''अहो, तुमच्या भावाला त्यातले काहीच माहीत नाही,'' आणि आता ते घडत होते. गरोदरपणाचे सारे सोहाळे झाले–तिने ते हौसेने करून घेतले. रीतसर माहेरी बाळंतपण झाले. मुलगा झाला. आणि काही दिवसांनी ती मुलाला घेऊन परत आली. जसजसे मूल वाढू लागले तसतशी कुजबूज सुरू झाली की मूल आईवडिलांसारखे दिसत नाही. घरकाम करणाऱ्या बायका आपसात बोलताना म्हणू लागल्या, की ते घरातल्या स्वयंपाक्याच्यासारखे दिसते की काय! गोष्टी तेवढ्यावरच थांबल्या. मनोहर कधी मुलाला घेत नव्हता. तो आणखीनच दुबळा व एकलकोंडा बनला. बाहेरच्या हलक्या माणसांची संगत त्याने जोडली.

नंतर एक महत्त्वाची घटना घडली. दोन भावांत म्हणजे दोन मामांत मालमत्तेसंबंधी वाद सुरू झाला. दोन भावांच्यामध्ये वाटणी करणे क्रमप्राप्त होते; पण ती कशी करायची असा वाद. प्रॉपर्टीचे मोठे भाग म्हणजे एक गिरणी, शेंगतेल, हळद चाळणे, कापसाच्या गाठी तयार करणे असे काम होते. जागाही मोठी होती. दुसरा भाग म्हणजे वखारभागात एक तीन मजली मोठी दगडी इमारत होती. आणि एक अडत दुकान, शेअर्स, सोनेनाणे इत्यादी. गिरणी चांगली चालली होती. कायमच्या उत्पन्नाची बाब होती. त्यामुळे गिरणीसाठी दोघांचा संघर्ष चालला होता. समझोता करण्याचा प्रयत्न झाला; पण त्याचा उपयोग होईल असे वाटेना. बरीच वादावादी, अकांडतांडव, आरोपप्रत्यारोप झाले आणि अखेरीस वाटण्या झाल्या. मनोहरच्या वडिलांना वखारभागातील इमारत आली. त्यामुळे ते कुटुंब तेव्हापर्यंत जे एकत्र राहत होते ते दुभंगले आणि नव्या ठिकाणी स्वयंपाक्याची गरज राहिली नाही. मनोहरच्या नावावरचा मुलगा वाढत होता आणि त्याच्या आईचे वळण बदलण्याचे चिन्ह नव्हते; अर्थात सर्व गुपचूपपणे चालले होते. मनोहरच्या भावांची शिक्षणे संपून ते व्यापारात पडले होते. मात्र दोघां भावांना आजारपण आले होते. मामांनी एक हमीद नावाचा तरुण ड्रायव्हर गाडीवर ठेवला होता. स्त्रिया त्याच्याबरोबर देवदर्शनाला, बाजाररहाट करायला, सराफी दुकानात, कोल्हापूरला जात असत. माहेरी मनोहरची बायको ड्रायव्हरला घेऊन कधीमधी एकटीच जात असे. नंतर व्यवहारात, शेअरबाजारात तरबेज असणारा तिचा एक दीर आजारी पडला. त्याच्या पायांतली शक्ती गेली व तो अंथरुणाला खिळून राहिला. त्याची व्यवस्था एका स्वतंत्र ब्लॉकमध्ये गेली. अंथरुणावरूनच तो फोनवर उलाढाली करत असे. त्याच्याकडे त्याचे मित्र गप्पागोष्टी करायला, पत्ते खेळायला येत असत. त्यांचे चहापाणी बघण्यासाठी ही तिथे वारंवार खेपा घालत असे. त्यातून त्या मित्रांशी हिची ओळख व सलगी वाढत गेली. पुढे पुढे ही गैरवर्तणूक होते आहे असे सासू-सासऱ्यांच्या ध्यानात आले. ती चतुर असल्याने काही दिवस तिने स्वत:ला सावरले. तरी पूर्ण परिवर्तन शक्यच नव्हते. मनोहर अधिकच सैरभैर झाला आणि त्याचे डोके ताळ्यावर नसल्यासारखे वागू लागला. तास न् तास अनवाणी पायाने वाट फुटेल तिकडे फिरू लागला.

काही दिवसांत बेबंद वागण्यामुळे मामांचे व्यापारात नुकसान होऊ लागले. सर्व आर्थिक व्यवहारांत त्यांना खोट बसू लागली. घरखर्चाची चिंता पडू लागली; पण वरचा डामडौल राखून ठेवावा लागला. आजारी मुलांचे औषधपाणी करावेच लागत होते. मोठ्या मुलीचे लग्न झाले. धाकटी मुलगी चांगली शिकत होती. तिला मनोहरच्या बायकोने आपल्या कब्जात घेण्यास सुरुवात केली. लग्न करू नये असा उपदेश सुरू झाला. कुणाला नकळत देवदेवस्कीचे प्रकार सुरू झाले. आमची बहीण स्वभावाने देवभोळी असल्याने तिने अटकाव केला नाही. एकेकाळी धनवान, प्रतिष्ठा असणारे घर आतून पोखरले जाऊ लागले. मामांना याची कल्पना आल्याने कर्जपाणी भागवून त्यांनी पुढची निरवानिरव करण्यास सुरुवात केली. मोठ्या इमारतीचे पाच-सहा ब्लॉक्स भाडेकरूंकडे गेले. एक सरकारी ऑफिस वरच्या मजल्यावर पसरले. या भाड्याच्या मिळकतीवर सारे निभावून चालले होते. त्यातच घरातल्या मौल्यवान गोष्टी–सोन्यानाण्याच्या–गायब होऊ लागल्या. सुनेचे माहेरी कोल्हापूरला जाणे वाढले. तिचा मुलगाही मोठा होत होता. त्याचे अभ्यासात लक्ष नव्हते. मित्रमंडळी जमवून तो वेळ घालवत असे. त्यातच मामांनी हरिपूरला जागा घेऊन सिमेंटपाइप्स तयार करण्याचा नवा उद्योग सुरू केला. त्याकडे सर्वांत लहान मुलगा लक्ष देऊ लागला, अडत दुकानातही त्याने लक्ष घातले. आपल्याकडे सर्व हक्क यावेत अशी त्याची हालचाल सुरू झाली. मनोहरची बायको त्याला सल्ला देऊ लागली. काही दिवसांनी मामांची प्रकृती बिघडली. त्यांना वारंवार मिरजेस न्यावे लागत होते–हॉस्पिटलमध्ये राहावे लागत होते. पूर्वीपासून डॉक्टर मंडळींशी मिरजेत ओळखी असल्याने तिथे अडचण येत नव्हती. मी त्यांच्याकडे जाऊन प्रकृतीची चौकशी करत असे. काळजी घेतली पाहिजे असे डॉक्टर सांगत. एकदा ते घरात पडले व त्यांचे पायाचे फ्रॅक्चर झाले. शस्त्रक्रिया करून, सांध्यांत पट्टी बसवावी लागली. घरी आल्यावर पडूनच राहावे लागले. आमराईपर्यंत हळूहळू काठी घेऊन फिरून येत. अखेरीस मिरजेत नेऊन त्यांना अतिदक्षता विभागात ठेवणे भाग पडले. आता मात्र आपण या आजारातून उठत नाही हे त्यांनी जाणले. मला म्हणाले, ''डॉक्टरांना सांगून डिसचार्ज घे. आपण घरी जाऊ.'' मनोहर कधी मिरजेस गेला नाही. बाकी सर्व जण ये-जा करत होते. अखेरीस हॉस्पिटलमध्ये त्यांनी प्राण सोडला. एका प्रेमळ, रसिक, कर्तबगार माणसाचा असा दु:खद शेवट झाला. त्याचे घर, निराधार, उद्ध्वस्त झाले. हितशत्रूंनी कारस्थाने करण्यास सुरुवात केली.

मामांनी मृत्युपत्र केले नव्हते. मी त्यांना वारंवार स्मरण देत असे. त्यामुळे वाद सुरू झाले. ते राहत होते तो ब्लॉक त्यांच्या नावावर होता. काही दिवस बहीण, मुले तिथे राहत होती. नंतर सून, जावई यांची वर्दळ सुरू झाली. बहिणीची प्रकृती बिघडली म्हणून ती धाकट्या मुलाकडे हरिपूरला गेली. मनोहर एकटाच राहिला. सून, नातू हेदेखील टिकले नाहीत. हरिपूरला गेले. मनोहर तिकडे बेवारशासारखा जाऊन येत असे. कधीमधी वखारभागात गेलो की माझी भेट होई.

नंतर धाकट्या भावाचेही लग्न झाले. सून, नातू तिच्या माहेरी गेले. मनोहर एकटाच ब्लॉकमध्ये राहू लागला. खानावळीत जेवू लागला. मिलमध्ये जाऊ लागला. कधी तरी चालत विश्रामबागला माझ्या घरी येऊ लागला. 'बायकोचं काही पत्र आलं का?' असे विचारू लागला. काही तरी फराळ, चहा घेऊन जाऊ लागला. दर भेटीत बसने जावे म्हणून मी पैसे देऊ लागलो. त्याची त्याला सवयच लागली. नंतर त्याला मुलाने कोल्हापुरास बोलावले. काही दिवस तो तिथे राहिला. पुतण्या श्रीकांत त्याची पत्नी सुलभा, मनोहरची चौकशी करण्यासाठी कोल्हापुरात जात. तिथे भेटत असे आणि एके दिवशी भीतिदायक बातमी आली की तो घर सोडून निघून गेला आहे. आठवडाभर त्याचा पत्ता नाही. तो सांगलीत तर आला नव्हता. मग कुठे गेला असेल? श्रीकांतने सर्व बेळगाव, बंगलोर, पुणे येथील नातेवाइकांकडे चौकशी केली. कुणाकडेच तो गेलेला नव्हता, त्याच्या नेहमीच्या ठिकाणी, मित्राकडे चौकशी केली तर पत्ता लागेना. आता पोलिसात तक्रार

व्ही. एस. क्षीरसागर तथा K'Sagar : १९८०-२००६

पंचवीस वर्षांचा प्रदीर्घ लेखन प्रपंच आन् स्वयंलिखित पुस्तकांचे अर्धशतक

व्ही. एस. क्षीरसागर, के'सागर या नावाने परिचित, के'सागर हाच खरा परिचय, त्यांचा सर्व लेखन प्रपंच के'सागर या नावानेच वावरलेला.

एक. चार. कविता लहरीचे [illegible] शिक्षण घेतानाच लिखित स्वरूप बघू, कविता लिहायची म्हणून [illegible] शिक्षण. साल १९७१ मध्ये एम.एस. सी. ची परीक्षा [illegible] विशेष प्रावीण्यासह उत्तीर्ण. साल १९७८-८१ दरम्यान महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षांच्या अभ्यासाने [illegible] अवघड- [illegible] अवघड सुरूच!

साल १९७९-८१ ही तीन वर्षे जीवनाला कलाटणी देणारी. एम.एस. [illegible] या अभ्यास, 'ती'च्या प्रेम विरहांच्या अधिक [illegible] सुरू झेंडेकडून नोंदवू प्रकाशित व 'ती'च्या [illegible] कवितेचे कलाकोश असा [illegible] प्रकाशन साल काढलीत. साल [illegible] 'अपरी प्रकाशन' म्हणून के'सागर नावाने पहिले पुस्तक प्रकाशित. पुढे के'सागर नावानेच संस्था साल विरहांचा लेखन प्रकाशित.

[illegible] म्हणून सरकारी कामगार अधिकारी, [illegible] अधिकारी, [illegible] अधिकारी वर्ग-२, [illegible] अधिकारी वर्ग-१, [illegible], [illegible] अधिकारी [illegible] कर्मचारी पदाचा. सरकारी कामगार अधिकारी, [illegible] अधिकारी आणि [illegible] अधिकारी म्हणून विविध व वेगळ्या, [illegible], [illegible] जीवनाची वाटचाल 'कामगार' म्हणून सुरू केली असल्याने आणि कामगारांच्या भाषा स्वरूप अनुभवलेल्या असल्याने 'सरकारी कामगार अधिकारी' म्हणून जीवनाची पुढील वाटचाल सुरू केली. कामगार खात्यातील अधिकारित असल्याच्या पार पाडताना वास्तविक कार्यक्षेत्रातील अनेक त्यांनी [illegible] आणली. अशातील अनेक विषय लेखन [illegible] देतात. [illegible] म्हणून 'अशातले' ने [illegible] सो या अशी [illegible]; परंतु, [illegible] पुढे [illegible] आणली 'अशातला' त्यांची म्हणून [illegible]- [illegible] त्यांची 'आनंदयात्रा' बनली.

साल १९८० ते ८५ या कालखंडात त्यांनी इतर प्रकाशनांकडून आणि पुस्तकांचे लेखन केले असून १९८५ दरम्यान के'सागर प्रकाशनाच्या माध्यमातून एकूण ५१ पुस्तकांचे स्वतंत्र लेखन केले आहे. साल [illegible] त्यांनी १० पुस्तकांचे सहलेखन केले असून १० पुस्तकांच्या [illegible] [illegible] प्रकाशनाही [illegible] पार पाडली आहे. त्यांच्या दोन पुस्तकांच्या [illegible] प्रकाशित झाल्या असून, अन्य पुस्तकांच्या [illegible] अधिक आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या आहेत. इतर पुस्तकांची [illegible] विक्रीचे सुरू आहे. त्यांनी [illegible] ५१ पुस्तकांच्या विक्रीतून एकूण आवृत्त्यांची संख्या पन्नासहून अधिक असून एकत्रीत [illegible] साल [illegible] या सर्व पुस्तकांच्या विक्रीतून एकत्रीत लाखांहून अधिक प्रती विक्री त्यांच्या हाती पोहोचल्या आहेत.

साल १९९८ पासून त्यांनी लेखन [illegible] पुस्तकांचे लेखन केले असून 'मराठीच राजकारणी [illegible]' व 'अनेक [illegible] आणि [illegible]' ही त्यांची पुस्तके [illegible] आहेत.

[illegible] त्यांना [illegible] [illegible], [illegible] (इंग्लंड) या [illegible] [illegible] 'द [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' या पुस्तकात [illegible] आणि [illegible] [illegible] त्यांच्या 'विसरू नको अनेक [illegible]' ने [illegible] त्यांना [illegible] केले असून 'इंग्लिश [illegible] [illegible], [illegible]' ही [illegible] 'विसरू नको अनेक [illegible]' ने [illegible] [illegible] त्यांना [illegible] केले आहे. [illegible] [illegible] [illegible] त्यांना [illegible] [illegible].

[illegible] (नागपूर), [illegible] (महाराष्ट्र [illegible] [illegible], [illegible]),
[illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] के'सागर [illegible]

K'Sagar : एक प्रदीर्घ अभ्यास-आंदोलन!

करण्याच्या विचारात असताना, तो अचानक गिरणीच्या दरवाज्याशी येऊन उभा राहिला. ओळखत नव्हता इतकी त्याची वाईट अवस्था झाली होती. त्याला आत घेतले. गड्यामाणसांकडून स्वच्छ करून घेतले. कपडे मळले होते, फाटले होते, केसाचे जंगल झाले होते. अंगाला दुर्गंधी येत होती. त्याला थोडेफार माणसांत आणल्यावर त्याला कुठे गेला होता असे विचारले तर पहिल्याने काही सांगेना, रडू लागला. काही वेळाने म्हणाला, की मला कुणी तरी मुंबईला नेले आणि तिथेच फलाटावर सोडले. खिशात पैसे नव्हते. काही तरी मागून खात, रेल्वेत विनातिकिटाचे फिरत त्याने दोन-तीन आठवडे मुंबईत काढले आणि अखेरीस तसेच तिकीट-चेकरला आपली हकीकत सांगत तो सांगलीस पोहोचला. कुणी नेले असेल त्याला मुंबईला?

हकीकत कळाली ती भयानक होती : त्याच्या बायकोने आपल्या बहिणीबरोबर ती मुंबईला निघाली असता याला पाठवले व गुपचूप मुंबईत फलाटावर सोडण्यास सांगितले. मनोहरच्या नावावर असलेला घराचा भाग त्याच्या बायकोला हडप करायचा होता. अजुनी ती त्याची बायकोच होती अर्धीअधिक चीजवस्तू नेलीच होती. आता घरात वाटा बळकावायचा होता म्हणून हे कृत्य केले होते.

पुन्हा मनोहरचा दिनक्रम सुरू झाला. मग श्रीकांतने त्याला गिरणीत नेले. घरांच्या मागे आउटहौउससारख्या खोल्या होत्या तिथे त्याला ठेवले. आपल्या काकाचे आपल्यावर उपकार आहेत त्यासाठी आपण हे केले पाहिजे असे त्याच्या मनाने घेतले. घरातली माणसे जेवणाखाण्याचे पाहत होती. कपडे घाण झाले की स्वच्छ केले जात होते. मनोहरचे वागणे, खाणे, फिरणे, बोलणे हे बेशिस्त होते. माणसे बसली असली व व्यवहाराच्या गोष्टी बोलत असली की घाणेरड्या कपड्यांत तो तिथे घुसायचा. 'बाहेर जा' म्हटले तर मुकाट्याने बाहेर जायचा. गडीमाणसे 'मालक' म्हणून हाक मारायची व कुचेष्टेने हसायची. मग तो चालत विश्रामबागला आमच्या घरी पोचायचा. मग श्रीकांतच्या घरी त्याचा त्रास वाटू लागला आणि त्याला विश्रामबागजवळच्या वृद्धाश्रमात ठेवायचे ठरले. पैसे वगैरे भरले. महिन्याचा खर्च श्रीकांत देत राहिला. वृद्धाश्रमातदेखील तो ठरेना. कुणाला न सांगता नियमाच्या विरुद्ध बाहेर पडू लागला. तिथल्या व्यवस्थापक मंडळींना चिंता वाटू लागली. सांगलीतल्याच थोरामोठ्या घरातला मुलगा, काही झाले तर जबाबदारी कोण घेणार? तिथली माणसे माझ्या ओळखीची असल्याने आम्ही त्यांना लिहून दिले की काही झाले तरी आम्ही तुम्हांला जबाबदार धरणार नाही. तो राहू लागला. ओळखी झाल्या. दर दोन दिवसांनी वेळच्या वेळी आमच्या घरी यायचा. चहा-खाणे करून दहा रुपये घेऊन जायचा. कधी तरी विचारायचा, 'बायकोचे काही पत्र आले आहे का?' मग म्हणायचा, 'ती कशाला विचारपूस करेल?' मध्यंतरी त्याच्या आईचेही निधन झाले होते. एकदा मला म्हणाला, ''त्या लोकांना पैसा पाहिजे आहे. मामा, पैशानं तरी सुख मिळतं का? पैशात काही अर्थ नाही.'' शहाण्यासारखा बोलला. त्याच्याकडून असल्या बोलण्याची मी अपेक्षा केली नव्हती. तो बोलत नव्हता. त्याची अवस्था आणि दु:ख बोलत होते.

एके दिवशी पहाटे फोन आला की मनोहर वृद्धाश्रमातच मरण पावला आहे. नात्यागोत्याची कुणी माणसे आली नाहीत. श्रीकांतनेच अंत्यसंस्काराची व्यवस्था केली. ज्याच्या जन्माचा मी नकळत साक्षीदार होतो त्याचे असले जगणे आणि असले मरणे मी पाहिले.

K'Sagar पब्लिकेशन्स

'स्पर्धात्मक परीक्षांच्या विश्वातील विश्वसनीय ठाव'

लेखकांना सूचना!

स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी स्वतंत्रपणे लिखाण करू इच्छिणाऱ्या व करणाऱ्या तुम्हा, आम्हासु, व्यासंगी अन् प्रतिभावंत लेखकांना K'Sagar पब्लिकेशन्सच्या व्यासपीठावर झळकण्याची संधी उपलब्ध करून देत आहोत.

शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रतिष्ठित लेखकांबरोबरच हुशार व होतकरू लेखक-प्राध्यापकांनीही प्रकाशन कार्यालयाशी संपर्क साधावा.

नामवंतांच्या उपायांतील आता आपलेही योगदान अपेक्षित आहे!

K'Sagar पब्लिकेशन्सने उत्कृष्ट व दर्जेदार अभ्यासपूर्ण मराठी पुस्तकांच्या निर्मितीबरोबरच इंग्रजीतील अभ्यासपूर्ण पुस्तकांचा मराठीत अनुवाद करण्याचा संकल्प केला आहे. त्यासाठी आपला सक्रीय सहभाग हवाच आहे.

-प्रकाशिका

K'Sagar's हाऊस ऑफ बुक्स
'सुर्या चेंबर्स', ३९/१ बुधवार पेठ, अप्पा बळवंत चौक, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे- ४११ ००२. फोन : (०२०) २४४८३९६६

K'Sagar पब्लिकेशन्स
'सुवर्णशिल्प', ४०४/१ शनिवार पेठ, लक्ष्मीबाई शिलेदारांची, शनिवारवाड्याची मागची भिंतालगत, पुणे-३०. फोन :२४४५०१२५, २४४५५४३५

K'Sagar बुक सेंटर
'सुयश क्लासिक', ६३१ बाजीराव रोड, केळकर रोड, नु. म. वि. प्राथमिक शाळेसमोर, अप्पा बळवंत चौक, पुणे- ३०. फोन : २४४५३०६५

K'Sagar : अभ्यास आणि यश यांना जोडणारी सुवर्णरेखा

स्वत: आणि समाज

नव्या जाणिवांच्या शोधात

प्रास्ताविक / मिलिंद बोकील
माझे नर्मदा विद्यापीठ / योगिनी खानोलकर
न्यायासाठी लढताना : घरात आणि घराबाहेर / असुंता पारधे
स्वत:ला रचताना / प्रसाद सेवेकरी

प्रास्ताविक

मिलिंद बोकील

स्वत:च्या पसंतीचे जगणे जगत असतानाच व्यापक सामाजिक हित साधत असणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तींची आत्मकथने 'मौज' दिवाळी अंकातून सादर होत आहेत. हे तिसरे वर्ष. सामाजिक कार्यासंबंधी पुष्कळ लिहिले जाते परंतु ते काम करत असणाऱ्यांच्या मनात कोणत्या प्रेरणा असतात, कोणते विचार आणि भावभावना असतात ते जाणून घ्यायला आत्मकथनांशिवाय दुसरा चांगला मार्ग नाही.

सर्वसामान्य लोकांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध संघटित झालेल्या जनआंदोलनांविषयी आपण ऐकलेले असते आणि त्याविषयी बरे-वाईट मतही बनवलेले असते; परंतु अशा आंदोलनांचे आकर्षण तरुण मनाला कसे पडते आणि युवक-युवती त्यात सामील कशा होतात ही प्रक्रिया आपल्यासमोर येत नाही. योगिनी खानोलकर या तरुण कार्यकर्तीने आपल्या या प्रवासाबद्दल लिहिले आहे. अशी आंदोलने ही आपल्या विकासाला खीळ घालणारी आहेत अशी गैरसमजूत मध्यमवर्गीय व उच्चमध्यमवर्गीय समाजामध्ये असते आणि म्हणून या समाजामधले तथाकथित विचारवंत हे अशा आंदोलनांचा उपहास व उपेक्षा करण्यात धन्यता मानत असतात. पण ही आंदोलने हाच अन्यायग्रस्त लोकांचा एकमेव आधार असतो ही गोष्ट ते लक्षात घेत नाहीत. हिंमतवान तरुण माणसांसाठी तर अशी आंदोलने ही कर्तृत्वाची कार्यक्षेत्रे तर बनतातच पण जीवन-शिक्षणाची विद्यापीठेही.

असुंता पारधे ही एक तरुण वकील. सर्वसामान्य कुटुंबातील. वकिलीचे शिक्षण घेण्यापूर्वीच तिच्या लक्षात आले की अनेक स्त्रियांना पुरुषी व्यवस्थेतून होणाऱ्या कोंडमाऱ्याला तोंड द्यावे लागते; निरनिराळ्या प्रकारचा छळवाद सहन करावा लागतो; पण पारंपरिक संस्कारांमुळे स्त्रिया त्याविरुद्ध बोलत नाहीत. मग त्यापासून सुटका करून घेण्यासाठी पाऊल उचलणे तर दूरच. देशातला कायदा व्यक्तिस्वातंत्र्याची हमी देणारा असला तरी तो राबवणारी यंत्रणा स्त्रियांच्या बाबतीत संवेदनाहीन आहे. अशा परिस्थितीत या स्त्रियांच्या बाजूने कोणीतरी घट्टपणे उभे राहणे जरुरीचे आहे. आपले वकिलीचे कौशल्य त्यासाठी लावता येईल या भावनेने हे काम करताना येणारे अनुभव असुंता पारधे यांनी लिहिले आहेत. ते मन सुन्न करून टाकणारे आहेत. पितृसत्ताक, पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे जोखड आपल्या समाजावर आहे हे सर्वांना माहीत आहे पण प्रत्यक्षात ते कशा तऱ्हेचे आहे आणि त्यापोटी स्त्रियांना कोणत्या प्रकारचा हिंसाचार सहन करावा लागतो याची हलवून टाकणारी हकीकत त्यांनी सांगितली आहे.

देशनिर्माणाच्या रचनात्मक कामात तरुण व्यावसायिकांनी व तंत्रज्ञांनी सामील व्हावे असे आवाहन सरकार व पुढारी मंडळी नेहमीच करत असतात. पण एखादा हुषार अभियंता हे काम करायला धडाडीने पुढे येतो तेव्हा त्याला कोणत्या दिव्याशी सामना करायला लागतो याचे सविस्तर वर्णन प्रसाद सेवेकरी यांनी केले आहे. पाणी पंचायतींचे जनक विलासराव साळुंखे यांच्या प्रेरणेने पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या कामात उडी घेतलेल्या सेवेकरी यांना सरकारी नोकरशाहीचा विदारक अनुभव आला. परंतु त्यातून नाउमेद न होता त्यांनी व्यावसायिक कर्तृत्वाचे नवे क्षेत्र कसे शोधले आणि आशिया-आफ्रिकेतल्या आपत्तिग्रस्त लोकांसाठी आपल्या कौशल्याचा उपयोग कसा करून दिला याचे आकलन त्यांच्या कथनातून होईल.

या तीन्ही आत्मकथनांतून जे तरुण मन आपल्याला दिसते ते निडर तर आहेच पण आश्वासकही. व्यवस्था परिवर्तनाचे भान जसे त्याला आहे तसेच नवीन निर्माणाचेही. मुख्य म्हणजे स्वत:च्या जगण्याचा सांधा भोवतालच्या व्यापक समाजाशी जोडून घेण्याची त्याला ओढ आहे. ही गोष्ट महत्त्वाची आहे कारण त्यातूनच व्यक्ती आणि समाज यांच्या नात्याचे आपले आकलन समृद्ध होत असते.

माझे नर्मदा विद्यापीठ

योगिनी खानोलकर

पुण्याहून मिलिंदभाऊंचा फोन आला, ''मौज'साठी लिहिशील?'' म्हणून विचारणा झाली. ''नर्मदा बचाओ आंदोलनाबद्दल लिहायचंय ना?'' मी विचारले. ते म्हणाले, ''नाही! त्याची तर आम्ही वृत्तपत्रे, वाहिन्यांवरून खबर घेत असतोच. तू काही तरी इतर लिही. आतलं, स्वत:बद्दलचं''. मी ''हो'' तर म्हटले, पण, लिहायला बसले तर काही सुचेना. आंदोलनात पडल्यापासून स्वत:बद्दल असं कधी लिहिलंच नाही. किंबहुना मागचा विचारही करायला कधी सवड मिळाली नाही. आज या निमित्ताने जेव्हा मागे वळून पाहते, तेव्हा हे लिहू की ते, हे सांगू की ते, असे होऊन जाते. जेव्हा स्वत:बद्दल काही तरी सांग, असे म्हटले जाते तेव्हा लोकांचा एक 'टिपिकल' प्रश्न असतो, तो म्हणजे 'तुम्ही या क्षेत्रात कशा आलात?' तसे तुम्ही म्हणायला माझे काही एवढे वय झालेले नाही; की मी दिसायलाही एवढी 'भारदस्त' नाही. पूर्वी लोकं 'तुम्ही' म्हणत तेव्हा 'ऑकवर्ड' व्हायचे. आता सवय झालीय. लोकांच्या या 'टिपिकल' प्रश्नाला वेळ मारून न्यायची म्हणून मीही 'टिपिकल' उत्तरं द्यायची, 'मेधा पाटकर, बाबा आमटे, अरुंधती रॉय वगैरेंच्या जबरदस्त प्रभावामुळे मी आंदोलनात आले' वगैरे...वगैरे...किंवा 'लोकांच्या प्रेमापोटी, समाजसेवेची (नव्हे कार्याची) आवड होती,' वगैरे...वगैरे... पण, खरोखर जेव्हा मी यात कशी पडले याचा विचार करते तेव्हा मला खूप मागे जावे लागते.

मी शाळेत असताना आम्ही मुलुंडच्या कामगार राज्य विमा योजनेच्या क्वॉर्टर्समध्ये राहायचो. नंतर पुढे आई-बाबांनी मुलुंड पूर्वेला स्वत:चे घर घेतले. मी चौथीत असताना आम्ही पश्चिमेहून पूर्वेला राहायला आलो. आम्ही ज्या सोसायटीत राहायला आलो त्या एन० एम० जोशी सोसायटीची स्थापना माझ्या मोठ्या काकांनी म्हणजे स्व० वसंतराव खानोलकर यांनी केली होती. ते युनियन लीडर होते. मेधा पाटकर म्हणजे मेधाताई त्यांची मुलगी. आमच्या कुटुंबात ती सर्वांत मोठी आणि मी सर्वांत लहान. आमच्यामध्ये २५ वर्षांचे अंतर. पण आम्ही एकाच 'जनरेशन'च्या. आम्ही सोसायटीत राहायला आल्यानंतर एक वर्षाने काका-काकी राहायला आले आणि मुंबईच्या फास्ट लाइफमध्ये जिथे एकत्रित कुटुंबपद्धतीपेक्षा विभक्त कुटुंबपद्धती जास्त आढळते, तिथे एकाच सोसायटीत आल्याने आम्ही विभक्तवजा एकत्रित अधिक झालो. तसे सोसायटीत माझे विशेष मित्र-मैत्रिणी नव्हते. सकाळची शाळा असायची आणि दुपारी घरी आल्यानंतर घरी कुणी नसेल तर मी काकींकडे जाऊन बसायचे.

एकदा पावसाने मोठा कहर केला आणि आमच्या सोसायटीत कमरेइतके पाणी शिरले. आम्ही पहिल्या मजल्यावर, त्यामुळे विशेष जाणवले नाही; पण काकींचे घर तळमजल्यावर व थोडे अलिप्तच असल्यामुळे आम्ही तिथे धावलो. तसे घराचे विशेष नुकसान झाले नाही. पाण्यात वाहून चाललेली मांजराची पिल्ले पाहिली आणि त्यांना वाचवायला धावलो. एक पिलू वाचले

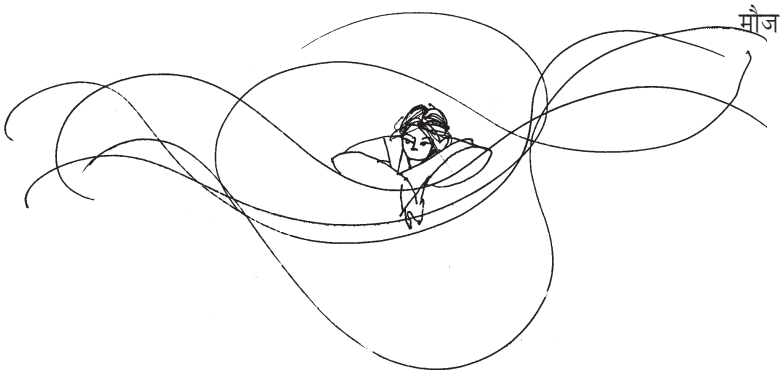

आणि मी नकळत माणसांच्या दुनियेतून मांजरांच्या दुनियेत गेले. मांजरं मला खूप आवडतात. हळूहळू घरच्यांचा विरोध पत्करून मी मांजर घरी आणले. पिलाला पाहून सगळेच निवळले. माझा सगळा वेळ शाळा, अभ्यास, मांजर यांतच जायचा. मी काकींकडे जायचे ते मांजरांसाठीच. मेधाताईच्या घरी तशा कमीच फेऱ्या होत. आमच्या घरी वॉशिंग मशिनमध्ये कळकट्ट कपडे पडलेले दिसले की, मी ओळखायचे, मेधाताई आलीय. त्या वेळी वय, समज दोन्ही कमीच असल्यामुळे मला मेधाताई म्हणजे फक्त मोठी बहीण यापलीकडे काही कळत नव्हते. ती कधी तरीच घरी यायची; म्हणून ती आली की मी तिला बहिणीच्या हक्काने सांगायचे, ''थांब ग दोन दिवस!'' जसे आज मला माझ्या बहिणी सांगतात. ती घरी असली तरी काकींकडे गेल्यावर माझे बोलणे फक्त मांजरांशीच. मेधाताई मला म्हणायची, ''मांजरांसाठी आलीस ना?'' मग मीही उगाचचं ''नाही'' म्हणून वेळ मारून न्यायचे. मेधाताई अशीच एकदा आली होती. मी तिचे धुतलेले कपडे घेऊन खाली गेले तर ती केस विंचरत होती. केसांत खूप गुंता झाला होता. सुटता, सुटेना. मग मी तिला माझ्यासारखे बारीक केस कापायचा 'सल्ला' दिला. ती फक्त हसली. काही बोलली नाही. तिचे तिच्या (मोठ्या) केसांवर प्रेम होते की लोकांना तिला तसे पाहायची सवय झाली होती म्हणून माझा फुकटचा सल्ला तिने हसून सोडून दिला.

मांजरांकरता माझे काकींकडे जाणे वाढत गेले आणि तेव्हा आंदोलनाबद्दल काही माहिती नसतानाही केवळ काकींना मदत म्हणून पोस्टर वगैरे लिहायचे चालू केले. अशीच एकदा मेधाताई मुंबईत मंत्रालयाच्या बाजूला 'सम्राट' हॉटेलजवळ हजारो लोकांचा मोर्चा घेऊन उपोषणाला बसली होती, कसल्या तरी 'पुनर्वसना'च्या वगैरे मागण्या घेऊन. माझे एकच काम, डबा घेऊन मोर्चाच्या (धरण्याच्या) ठिकाणी उभे राहायचे आणि लोकांना मदत द्यायला भाग पाडायचे. माझा डबाही लवकर भरायचा; कारण मी न थकता येणाऱ्या-जाणाऱ्या एकालाही माझ्या डब्यात पैसे टाकल्याशिवाय सोडत नसे. तेव्हा काकी हळूच येऊन म्हणायच्या, ''लोकांच्या मागे नाही लागायचं, कुणी सहज देत असेल तर ते घ्यायचे.'' तरीसुद्धा माझा डबा भरायचाच. तेव्हाच ओळख झाली ती आंदोलनाच्या मध्यप्रदेशातील निमाडच्या देवरामभाई कन्हेरा या विस्थापित-कार्यकर्त्याच्या मुलींबरोबर. एक वयाने माझ्याएवढी आणि एक माझ्याहून एक वर्षाने लहान. ताईबरोबर देवरामभाईही उपोषणाला बसले होते. त्यामुळे मोर्चा संपल्यावर सर्व लोकं परत गेले व काही कामानिमित्त मेधाताईबरोबर देवरामभाईही मुंबईत थांबले. तेव्हा त्यांच्या मुली सपना व संगीता आमच्या घरी आल्या होत्या. त्यांना काही तरी भेट द्यायची म्हणून मी माझी 'चनिया चोली' (त्या वेळी फॅशन होती) त्यांना देण्याचा आईकडे हट्ट धरला. आईनेही त्यास दुजोरा दिला. मी माझी 'चनिया चोली' सपनाला दिली तर माझ्या बहिणीने पल्लवीने, जी तीन वर्षांनी माझ्याहून मोठी आहे तिची 'चनिया चोली' संगीताला दिली. तेव्हा हे पुनर्वसन, धरणं माझ्या समजेबाहेरचे होते. पण मैत्री मात्र जवळची होती. त्या दोघींबरोबर झालेली मैत्री ही आंदोलनातली पहिली समवयस्क मैत्री. त्यानंतर माझे मित्र-मैत्रिणी खूप झाले; पण सर्व माझ्याहून वयाने बरेच मोठे.

मी जशी मोठी झाले, मुलुंडमधून बाहेर पडले आणि जाणूनबुजून नव्हे तर नकळतच मीही मेधाताई जिथे शिकली त्या माटुंग्याच्या 'रुइया' कॉलेजमध्ये ॲडमिशन घेतली. मी कॉलेजमध्ये जाण्यापूर्वीच काका-काकी सोसायटी सोडून परत चेंबूरला राहायला गेले होते. त्यामुळे मेधाताईचे तसे मुलुंडला येणे बंदच झाले.

'रुइया'त असताना मी, अभ्यासाव्यतिरिक्त तबला, गिटार शिकायचे. मांजरानंतरचे माझे दुसरे प्रेम 'संगीत' होते. आई-बाबांनी आणि बहिणींनीही त्यास प्रोत्साहनच दिले. म्हणून तबल्याच्या चार परीक्षा मी दिल्या आणि त्यात प्रावीण्यही मिळवले. त्यामुळे कॉलेजच्या एक्स्ट्रा करिक्युलर ॲक्टिव्हिटिजमध्येही माझा सहभाग असायचा. याशिवाय कविताही करायचे त्यामुळे त्यातही भाग घ्यायचे. या सर्वांव्यतिरिक्त एकतर एनएसएस किंवा एनसीसी यांपैकी एक करावे लागायचे. कधी उन्हात, तर कधी सकाळी लवकर उठून कसरती करण्यापेक्षा लोकांना मदत करायची, समाजासाठी काही तरी करायचे म्हणून मी एनएसएस म्हणजे राष्ट्रीय सेवा योजना निवडली. आमची छोटी-मोठी कामे चालू असायची. नर्मदेच्या मी बरीच दूर होते. एक दिवस आमच्या फिलॉसॉफीच्या लेक्चरला एक मुलगी वर्गात आली. नर्मदेच्या खोऱ्यात सरदार सरोवर धरणामुळे विस्थापित होणाऱ्या लोकांसाठी मदत यात्रेत सामील व्हा, असे आवाहन तिने आम्हांला केले. माझ्याबरोबर तीन-चार विद्यार्थिनींचा ग्रुप असे. आम्ही त्यात सामील झालो. दादर ते आझाद मैदान अशी ती रॅली होती.

१९९८-९९मध्ये आंदोलनाची समर्थक म्हणून मी सुरुवात केली. मेधाताईच्या ग्रुपमधले मुंबईचे संजय मं० गो०, परवीनताई जहाँगीर या तशा जुन्याच पण ओळखीच्या लोकांशी माझी नव्याने मैत्री झाली. आम्ही गोळा केलेली मदत खोऱ्यात पोचवायची होती. परीक्षा तोंडावर आली असल्याकारणाने मला घरच्यांनी सोडले नाही. त्यानंतर १९९९च्या जुलैमध्ये युवकांना सत्याग्रहात सामील व्हा, आपले एकतरी वर्ष द्या, असे आवाहन करणारे मेधाताईचे, अरुंधती रॉयचे लेख मराठी-इंग्रजी वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाले. जितक्या हट्टाने मी मांजरांना घरात आणले, जितक्या हट्टाने मी तबला-गिटार शिकले, तितक्याच हट्टाने मी नर्मदेच्या खोऱ्यात गेले. गुजरातच्या मार्गाने बडोद्याच्या आंदोलनाच्या कार्यालयात आले आणि तिथून दोनच तासांत हाफेश्वर मंदिराकडे–नर्मदेच्या खोऱ्यात. मी पहिल्यांदाच पाहिली नर्मदा. समुद्राइतकी नाही; पण मोठ्या नदीइतकी मोठी नर्मदा. मुंबईहून परवीनताईने पाठविलेले वर्तमानपत्रांचे कटिंग्ज, मेधाताईला मुंबईच्या कार्यालयात आलेली पत्रे आणि काकींचा निरोप हे सर्व मेधाताईला देण्याची जबाबदारी माझ्यावर सोपवण्यात आली होती. डोमखेडी या आदिवासी भागातील (नंदूरबार जिल्ह्यातील) गावात सत्याग्रह चालू होता. आम्ही पोचलो तेव्हा दुपारचा चहा चालू होता. मी बोटीतून खाली उतरले आणि कुजबूज ऐकू आली, 'आज मेधाताईकी बहन आनेवाली थी, आयी है क्या? देखो, शायद बादमें आयेगी', मी फक्त ऐकले, काही बोलले नाही. त्यांना कोणी तरी भारदस्त, मोठी बाई-मुलगी अपेक्षित होती. त्यांचा पुरता अपेक्षाभंग केला मी. सत्याग्रहाच्या कार्यालयात मेधाताई काही तरी काम करत होती. त्यामुळे दोन तास तर मी तिला तोंडच दाखवले नाही. बाहेरचा निसर्ग बघण्यात, इतरांशी बोलण्यात, ओळख करून घेण्यात माझा बराच वेळ गेला. पाठीवर एक जोराची थाप पडली आणि एक भारदस्त आवाज आला, '''पिलू.' तू एकदम पिलू आहेस, आम्हांला वाटले, मेधाताईची बहीण म्हणजे कुणी तरी पोक्त बाई असेल; पण

हे तर पिल्लू निघालं.'' ती गीता होती. माझ्या सहकाऱ्यांपैकी एक. तिच्या पाठोपाठ कमलाकर, चेतन, जयंतीलाल, विश्राम, रवी आणि शोभा सर्वांनी आपली ओळख करून दिली. गीता, शोभा, विश्राम, प्रवीण, चेतन सर्व नवीनच या क्षेत्रात आले होते माझ्यासारखेच! चेतन, जयंतीलाल, नंदूरबार-धुळे परिसरातले, गीता मालेगावची, विश्राम यवतमाळचा, शोभा नाशिकच्या एका छोट्या गावातली, बंगलोरचा प्रवीण सोडला तर सर्व ग्रामीण-निमशहरी भागांतले आणि मी मात्र मुंबईची. त्यामुळे त्यांची आपापसांत कुजबूज व्हायची, चर्चा व्हायची. या सर्वांना भेटल्यानंतर मी मेधाताईला भेटले. तिचे काम चालूच होते. ''मेधाताई, मी आले. कशी आहेस?'', असे विचारल्यावर तिने हळूच चष्म्याच्या कोपऱ्यातून डोळे वर करून (मान नव्हे) मला पाहिले. ''आलीस. ओळख झाली सर्वांशी?'', असे मोघम विचारले. मी ''हो'' म्हटले. ''तुझ्यासाठी मुंबईहून परवीनताईनं पार्सल पाठवलं आहे आणि काकींनी विचारलं आहे, ''तुझी तब्येत बरी आहे ना?'' ''हं! आईनं तुला तिचा दूत म्हणून पाठवलं आहे वाटतं?'', असा मेधाताईचा सवाल. ''तसं समज हवं तर'', माझे उत्तर. मी काही दिवस थांबले. कॉलेज सुरू होणार होते, नव्हे झालेच होते आणि ७५ टक्के हजेरीचा कडक नियम कॉलेजमध्ये होता. त्यामुळे मी तिथून काढता पाय घेतला. त्याच सत्याग्रहात एकीकडे शोभा, चेतन, गीता वगैरे मंडळींनी मेधाताई आणि अरुंधती रॉयचे आवाहन स्वीकारले आणि एक वर्ष राहण्याची नर्मदेची शपथ घेतली. तर दुसरीकडे मी मनात ठरवले की, मुंबईत जे जसे जितके शक्य होईल तितके करायचे.

एकीकडे माझे एनएसएसचे काम सुरू होते आणि मला लीडरशिपच्या कॅम्पसाठी कॉलेजने ट्रेनिंगला पाठवले. दहा दिवसांचे ट्रेनिंग म्हणजे एक भरपूर ॲक्टिव्हिटिजने पॅक्ड होते. पथनाट्य, गटबांधणी, नेतृत्व कसे करावे वगैरे..वगैरें...वर लेक्चर्स व्हायची. शेवटच्या भाषणात मुंबई विद्यापीठाचे इनचार्ज मार्गदर्शनपर भाषणात म्हणाले, ''आता तुमच्या प्रत्येकाच्या हातात नेतृत्व आहे आणि प्रत्येक कॉलेजची एनएसएसच्या विद्यार्थ्यांची (मेंबर्स) ताकद आहे. लोककल्याणाचे, जनहिताचे जे काम तुम्हांला करावेसे वाटेल ते करा आणि आपल्या मुलांकडून उत्तमोत्तम काम करून घ्या. तुम्ही माझ्याकडे कधीही आलांत तर मी तुम्हांला उपलब्ध असेन''. त्यांच्या भाषणाने मी फार भारावून गेले. मोठ्या उत्साहातच मी कॉलेजमध्ये परतले. माझ्याबरोबर लीडरशिपच्या कॅम्पमध्ये आलेला नितीन सांगळे मला बराच सिनियर होता. मी विचार केला, त्याचे मार्गदर्शन घ्यावे. मी आमच्या कार्यालयात गेले. तिथे तो बसला होता. एनएसएसची वर्कबुक भरत होता. मी विचारले, ''काय रे, आपण काय काम घ्यायचं? वडाळ्याच्या झोपडपट्टीत स्वच्छता अभियान की, काही दुसरं''? तो हसला. म्हणाला, ''तुझी काही चूक नाही. तू नवीन आहेस. अग काम वगैरे अभ्यास सोडून कोण करणार? आपण फक्त एकच काम करायचं, सर्व मुलांचं पर्सनल वर्कबुक (रेकॉर्ड) भरायचं आणि सर्वांना १० मार्कांचा लाभ करून द्यायचा. हीच आपण त्यांच्यासाठी करायची सेवा.'' माझ्या अपेक्षांचा पुरता भंग झाला. पण, तरीही मी चिकाटी सोडली नाही. विचार केला. नितीनसारखी एखाद-दुसरी व्यक्ती अशी असते. त्यासाठी संपूर्ण यंत्रणेला दोष देण्यात अर्थ नाही. मी माझ्या युनिटच्या सर्व मैत्रिणींशी याबाबतीत बोलले. ''तुम्हांला काम न करता हे असे वर्क रिपोर्ट तयार करणे पटते का?'' यावर सर्वांनी ''नाही'' असे उत्तर दिले. माझे तेवढेच समाधान. पण, नंतर त्या मैत्रिणींनीही मोठा धक्का दिला. सर्वांनी शेवटी त्याच वर्क रिपोर्टवर मार्क्स मिळवले. काहींना अभ्यासाचे आणि फक्त अभ्यासाचे महत्त्व वाटत होते तर काहींना कॉलेज लाईफ एन्जॉय करायचे होते. मग काम न करता फुकटात मिळणारे मार्क्स कोण सोडेल? मी माझा राजीनामा देण्याच्या मार्गावर होते. शेवटचा प्रयत्न म्हणून मी आमच्या एनएसएस युनिटच्या प्राध्यापकांकडे गेले. त्यांना विचारले, ''खरोखर एनएसएसमधून समाजकार्याचा अनुभव आपण विद्यार्थ्यांना देणं अपेक्षित आहे ना? नर्मदेच्या खोऱ्यात अनेक युवकांनी या कार्याची खरी सुरुवात केलेली मी पाहिली आहे. ते अनुभव त्यांना मिळाले तर ते प्रेरणेनं काही तरी करतील''. सरांना माझे विचार पटले असे त्यांनी दाखवले तर खरे. ते म्हणाले, ''नर्मदेच्या खोऱ्यात म्हणजे बरेच लांब. एवढी सुट्टी कॉलेजला देता येणे शक्य आहे का? याचा निर्णय मी घेऊ शकत नाही. तू विद्यापीठाच्या एनएसएसच्या प्रमुखांना भेट व त्यांनाच विचार. त्यांनी परवानगी दिली तर निश्चित करू.'' मी धावपळ करत तिथे पोचले. त्यांच्या कार्यालयात गेले तर क्लर्कने मला बाहेर थांबायला सांगितले. दहा, पंधरा मिनिटे, अर्धा, एक तास झाला. आतून काहीही बोलावणे आले नाही. मी शेवटी संतप्त होऊन क्लर्कला बोलले की, ''आपल्या सरांनी भाषण तर खूप छान केलं होतं. तुम्ही कधीही या. मी तुम्हांला सदैव मदत करायला तयार आहे वगैरे...वगैरे...खरोखर आज ते मला भेटणार आहेत की नाही ते सांगा म्हणजे मी परत जायला मोकळी.'' मग, मॅडमनी एक चिठ्ठी आत पाठवली. त्यानंतर दहा मिनिटांनी त्यांनी मला बोलावले. मी त्यांना माझी ओळख करून दिली. ''बरं बरं काय काम आहे'', त्यांनी विचारले. ''सर, आपण म्हणाला होतात, स्वत:चा कोणताही प्रोजेक्ट घेऊन या आपण तो राबवू. मी तसंच काही घेऊन आले आहे. आम्हां शहरी युवकांनी गावची परिस्थिती पाहणं गरजेचं आहे आणि तिथं जाणंही गरजेचं आहे. तिथं आपली खरोखर गरज आहे. ''''अगदी बरोबर'', ते म्हणाले आणि माझ्या होप्स वाढल्या. ''मग कुठं जायचं म्हणताय''. ''सर, नर्मदेच्या खोऱ्यात''. ''काय? म्हणजे त्याच त्या सरदार सरोवर धरणाचा विरोध करणाऱ्या आंदोलनात. ते अजिबात शक्य नाही. जरी मला पटत असलं की त्यांची घरं, शेती पाण्याखाली जाणार आहेत. त्यांचं पुनर्वसन करणं गरजेचं आहे, तरी हा सरकारविरोधी लढा आहे आणि आपलं युनिट सरकारच्या ग्रँटवर चालतं. आपण शेवटी सरकारी भाग आहोत. सरकारच्या विरोधात काही करू शकत नाही. दुसरं काही असेल तर बोल.'' माझ्या डोळ्यांतून अश्रू गळणं तेवढं बाकी होतं. पण, त्यांच्यासमोर ते न दाखवता मी फक्त एकच वाक्य बोलले, ''समाजकार्यात सरकारी-गैरसरकारी असतं हे तुमच्याकडून समजलं. झालेल्या कामाच्या ठिकाणी परत जाऊन इकडची माती तिकडे करणं किंवा काम न करता वर्कबुक भरणं हेच जर तुमचं एनएसएस असेल तर मी तुमचं एनएसएस सोडत आहे. मला काम समाजासाठी करायचं आहे. लोकांच्या हिताचं असेल तर त्याला कोणी सरकारविरोधी म्हटलं तरी मला फरक पडत नाही. तुम्ही मला चांगला धडा शिकवलात'', असे म्हणून मी बाहेर पडले आणि एनएसएसमधूनही बाहेर पडले. कॉलेजमधील मित्र-मैत्रिणींचीही विशेष साथ मिळाली नाही. उलट, 'बी प्रॅक्टिकल', असे सल्लेच जास्त मिळाले. नर्मदेच्या खोऱ्यात काम करायला आलेल्या शोभा, गीता यांना पत्रांतून प्रसंगांचे वर्णन करत मी माझी मते व्यक्त करू लागले. त्याही मला पत्र लिहीत. तिकडे काय चालू आहे, दिवसभरात काय-काय करतात वगैरे...वगैरे...आणि समविचारी मित्र-मैत्रिणींबरोबर राहण्यासाठी, काम करण्याची माझी उत्सुकता दिवसेंदिवस वाढू लागली. आंदोलनाच्या प्रत्येक धरण्यात, मोर्चात मुंबईतच नव्हे तर मुंबई बाहेरच्या दौऱ्यात माझे जाणे वाढू लागले. कॉलेज संपले की मी आंदोलनाच्या मुंबईच्या कार्यालयात मेधाताईला मदत करायला जायचे. आलेल्या पत्रांची विषयवार विभागणी करून ताईच्या वतीने त्यांना उत्तरे लिहिणे, ताईने लिहून दिलेले मजकूर, पत्रे, लेख, निवेदने विविध खाणाखुणा समजून घेऊन चांगल्या अक्षरांत लिहून काढणे हे कसरतीचे काम असायचे. त्याउपर लायब्ररी लावणे, फाइली चाळणे हे रोजचे इतर काही नसताना करायचे काम. मेधाताईचा ओरडा तेव्हापासूनच खायची सवय लागली.

बडवानी, दिल्ली, मुंबईच्या रॅलीत गेले की माझ्या पत्र-मैत्रिणी भेटायच्या. त्या हजारो लोकांना घेऊन यायच्या. मी क्रिएटिव्ह कामे करायची. आंदोलनाच्या छायाचित्रांची प्रदर्शनी बनवणे. मग, त्याची संकल्पना तयार करण्यापासून प्रत्यक्षात ती त्या प्रदर्शनीचे प्रदर्शन जिथे जिथे धरणे, आंदोलने, सभा होतील त्या त्या ठिकाणी सभेच्या जागी लावायचा मक्ताही माझाच होता. प्रदर्शनी पाहणाऱ्यांना ती समजावून सांगण्यापासून सभा-कार्यक्रम संपल्यावर ती परत गुंडाळून ठेवण्याची जबाबदारीही माझीच होती. याउपरही एक अतिरिक्त काम असायचे ते पुस्तक विक्रीचे. या सर्वांचा व्याप माझ्याबरोबर शोभावरही दिला होता. आम्ही दोघीही अंगकाठीने सारख्याच.

पॉप्युलर बुक हाउस

सर्व विषयांवरील नवीन पुस्तके मिळण्याचे भारतातील व परदेशातील ''पॉप्युलर'' ठिकाण

पुस्तके

English-Fiction, Non-Fiction, Cookery, Computer, Art Management, Architecture, Science, History, Baby Care, Autobiographies, Reference, Languages, Philosophy, Self Improvement & many more...

मराठी मान्यवर लेखकांच्या कथा,कादंबऱ्या, ललित, चरित्रे, कविता संग्रह पाककला, ऐतिहासिक, धार्मिक इत्यादी

हिंदी पुस्तके : मान्यवर लेखकांच्या कथा, कादंबऱ्या, ललित, चरित्रे, कवितासंग्रह, इत्यादी

CD'S, VCD'S	:	मराठी चित्रपट, नाटके इत्यादी
सीडीज	:	खेळ, मनोरंजन, शैक्षणिक इत्यादी
कॅसेट्स	:	गाणी, कथाकथन इत्यादी
स्टेशनरी डिव्हिजन	:	पेन्स, ब्लॅक सीडीज, फ्लॉपीज
मासिके	:	इंग्रजी भारतीय, परदेशी मासिके विक्री वर्गणी स्वीकारण्याची सोय
फॅक्स सर्व्हिस	:	०२०-२५६७५६००

POPULAR BOOK HOUSE

पॉप्युलर बुक हाऊस

७५ डेक्कन जिमखाना, पुणे ४११ ००४

फोन : २५६७१७३७, २५६७३३१५

ईमेल–pop@pn2.vsnl.net.in

Website : WWW.popularbookhouseonline.com

फरक एवढाच होता की ती खेडेगावातील आणि मी शहरातील. हाच फरक खूप मोठा होता. पण, तितक्या तीव्रतेने त्या वेळी तो जाणवला नाही. माझी मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र आणि गुजरात या तिन्ही राज्यांतील एकाच धरणामुळे विस्थापित होणाऱ्या उच्चवर्णीय समाजाबरोबर आदिवासी समाजाशीही ओळख झाली. या सर्व विरोधाभासात एक गोष्ट मात्र समान होती. ती म्हणजे आपल्या जगण्याच्या हक्कासाठीची लढाई.

मुंबईला एकीकडे कॉलेज सांभाळून मी माझा जास्तीत जास्त वेळ आंदोलनाच्या कामांना देत होते. पण त्यात समाधान मिळत नव्हते. मे महिन्याची सुट्टी पडली आणि मी नर्मदेत धावणार त्यातच मेधाताईने एक नवीनच जबाबदारी सोपवली. कोयनेच्या खोऱ्यात धरणग्रस्तांसाठी काम करणारे अविनाश बि०जे० व छाया यांचा नुकताच दुर्दैवी अपघाती मृत्यू झाला होता. त्यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ एक युवा शिबिर घ्यायचे ठरले होते. आंदोलनाच्या वतीने ते घेण्याची पूर्ण जबाबदारी माझ्यावर टाकली. मी या क्षेत्रात नवीनच होते. मी स्वत:देखील कधी समाजवाद्यांच्या, सेवादलांच्या वगैरे शिबिरांत भाग घेतला नव्हता. एका शिबिराचे आयोजन, नियोजन हे माझ्यासाठी एक ॲडव्हेंचरच होते. मग शिबिरार्थी मिळवण्यासाठी पत्र लिहिणे, शिबिराची जागा ठरवणे, कुणाला बोलवायचे, स्वरूप कसे ठेवायचे, या सर्वांसाठी कोणाकोणाची मदत घ्यायची इथपासून सर्व पद्मन या एका साथीच्या मदतीने करायला घेतले. नर्मदा क्षेत्रातल्या युवकांची हजेरी तर होतीच. पण, लातूर, मुंबई, पुणे, नागपूर, रायगड वगैरेंच्या युवकांनीही आपला होकार कळवला. पुण्याच्या सुनीतीताईंनी ('आंदोलन' मासिकाच्या कार्यकारी संपादिका, आंदोलनाच्या जुन्या समर्थकांपैकी एक) खूप प्रोत्साहन दिले. आमचे शिबिर खूप छान झाले. त्यात स्त्री-पुरुष समानता, ग्रामीण-शहरी युवा वगैरे...विषय होते. पूर्ण वेळ शिबिरात असून एकही लेक्चर आम्ही ऐकले नाही.

स्त्री-पुरुष समानता, ग्रामीण-शहरी युवक या शिबिरातल्या विषयांवर व्याख्याने, चर्चा, वादविवाद होतात. ते सर्व मी आंदोलनात पूर्णकालीन कार्यकर्ती झाल्यावर प्रत्यक्ष अनुभवले. मी ज्या वेळी पूर्णकालीन होण्याची घोषणा केली तो दिवस मला आजही आठवतो. २५ जुलै,–माझा वाढदिवस–होता. डोमखेडीला सत्याग्रह सुरू होता. सत्याग्रहाच्या काळात आम्ही सकाळी प्रार्थना झाल्यावर ओळखसत्र आणि चर्चा करायचो. त्यातच शोभाने माझा वाढदिवस असल्याची घोषणा केली आणि मी नर्मदेच्या साक्षीने, ज्यांच्यासाठी काम करायचे त्यांच्यासमोर पूर्णकालीन कार्यकर्ती होण्याची घोषणा केली. आई-बाबांना विचारले नव्हते; पण मला मांजरीला घरात आणताना वाटणारा विश्वासच इथे उपयोगी पडला आणि मी त्यांना पटवून देण्यात यशस्वी झाले.

क्षेत्र कोणते निवडायचे हा प्रश्न होता; पण तेही मनात पक्के होते. साहजिकच महाराष्ट्राशी, तेथील संपूर्ण आदिवासी क्षेत्राशी पूर्वीच निर्माण झालेल्या नात्यामुळे मी ठामपणे महाराष्ट्रातल्या भागातच काम करणार म्हणून सांगितले. मी पूर्णकालीन कार्यकर्ती झाल्यादरम्यानच अनेक क्षेत्रीय आदिवासी युवकही यात जोडले गेले. हरीलाल, ब्रिजलाल, तुकाराम, धनसिंग वगैरे... त्यांनाही समाजकार्याची ओढ होती. ते आदिवासी समाजातले असल्यामुळे, ज्याची लढाई त्यानेच लढावी म्हणून शेतीकाम सोडून परिवार असलेले ब्रिजलाल, हरीलाल यांचे मला जास्त कौतुक वाटायचे. त्यांच्याकडून मी खूप शिकले. भाषा, ती समजतच तर होती पण आत्मसात करायला मला एक महिना लागला. २४ तास आदिवासी क्षेत्रात आदिवासी लोकांबरोबर राहिल्यामुळे तेथील भाषेतच बोलायला लागायचे. मग ते तोडकेमोडके कां होईना.

माझे क्षेत्र अशी एक अभिमानाची गोष्ट म्हणून मी तीन-तीन, चार-चार तास चालून गावा-गावांत पोहचायचे. नाले-ओढे पार करत जंगलातून वाट जायची. माझ्यासोबत कधी कुणी असायचे तर कधी कुणीच नाही. एकदा एका संध्याकाळी माझे मनाशी ठरवलेले ध्येय पूर्ण करायचे म्हणून मी एका (भरड) गावाहून दुसऱ्या (थुवाणी) गावात जायला निघाले. माझ्याबरोबर कुणीही नव्हते आणि प्रथमच जात असल्याने वाटही अनोळखीच होती. आदिवासी गावांमध्ये पाडा पद्धती आहे. तेव्हा भरडच्या शेवटच्या पाड्याला आल्यानंतर ''या डोंगरावरून सरळ चालत जा आणि पहिल्या घरात पुढचा रस्ता विचार'', असे वकल्याने मला सांगितले. मी निघाले. त्याचे पहिले घर अर्धातास चालूनही दिसेना. काळोख झाला होता आणि भीतीही वाटत होती. मी सर्व धीर एकवटला आणि नर्मदेचे नाव घेतले. थोडे अजून चालल्यावर एका नाल्यातून वर गेले तर घरासारखी एक आकृती दिसली. माझा आनंद नर्मदेत न मावणारा. मी ठेचकाळत, धावत तिथपर्यंत पोहोचले. त्या रात्री तिथेच थांबले. दुसऱ्या दिवशी तिथे मीटिंग केली. मेधाताईला जेव्हा मी एकटीच गेल्याचे कळले तेव्हा ती लोकांना खूप ओरडली. नवीन कार्यकर्त्यांबरोबर कुणीतरी राहायलाच हवे आणि लोकांनीही माफी मागितली. लोकांना ओरडण्याइतपत, हक्काने बोलण्याइतपत मेधाताईचे लोकांशी असलेले नाते मला नेहमीच मोहित करत राहिले. मलाही नाते निर्माण करायचे होते सहकाऱ्यांबरोबर, लोकांबरोबर!

मी शहरातली, त्यातूनही खास मुंबईची आणि मेधाताईची बहीण त्यामुळे माझ्याशी जरी सर्व मैत्री करून असले, सहकार्य करीत असले तरी एक परकेपणाचा भाव लोकांपेक्षा जास्त माझ्या सहकाऱ्यांत मी पाहिला. त्या वेळी शोभा, मी, जयंतीलाल, ब्रिजलाल, धनसिंग, कमलेश, तुकाराम, हरीलाल अशी आमची फळी. प्रत्येक व्यक्तीच्या गुणांबद्दल लिहायला गेले तर लेख संपायचाच नाही. त्यांत शोभा सोडली तर सर्वांचे अक्षर सुंदर. जयंतीलाल आमचा आपत्कालीन डॉक्टर-कम-मेकॅनिक. पण पतंग उडवायचा (भयंकर थापाड्या!) हे मला बऱ्याच उशिरा कळले. ब्रिजलाल आणि हरीलाल दोघेही संसारी, मुलंबाळं असणारे. धडगावच्या (नंदूरबार)च्या राजकारणाचा त्यांच्यावर बराच मोठा प्रभाव होता. शोभा व मी अशा आम्ही दोघीच मुली होतो आणि दोघीही क्षेत्राबाहेरच्या. शोभा शांतपणे गाजावाजा न करता आपले काम करायची. तिला लोकांची चांगली पारख होती. सुरुवातीला सर्वांनीच माझ्यावर अविश्वास दाखवला. ही मुंबईची, इथे काय टिकणार म्हणून टरही उडवली. आम्ही दर आठवड्याला एकत्र यायचो, कोण काय काम करणार ते ठरवायचो. ब्रिजलालने एका कागदावर सर्व कार्यकर्त्यांची नावे लिहिली आणि कोण कुठे जाणार याबद्दलही लिहिले. मी पाहिले तर त्यांत माझे नावच नव्हते. बहुतेक त्यांना मी त्यांच्या ग्रूपमध्ये नको होते. मी काहीच बोलले नाही. शाळेत असताना मराठीच्या पुस्तकात एक धडा होता, 'आतले आणि बाहेरचे'. मी त्या सर्व 'आतल्यां'साठी 'बाहेर'ची होती. पुस्तकातल्या त्या धड्यात ट्रेनमधल्या बायकांचे उदाहरण दिले होते. ट्रेनमधल्या आणि प्लॅटफॉर्मवर उभ्या असलेल्या बायका. ट्रेन स्टेशनात थांबते तेव्हा प्लॅटफॉर्मवरच्या बायका ट्रेनमध्ये चढण्यासाठी धक्काबुक्की करतात. तितक्याच जोरात 'आतल्या' बायका त्यांना चढण्यापासून परावृत्त करण्याचे शर्थीचे प्रयत्न करतात. जेव्हा ट्रेन सुरू होते आणि हिंमतीने चढलेल्या बायका बाहेर लोंबकळायला लागतात तेव्हा त्याच 'आतल्या' बायका त्यांना खेचून आत घेतात आणि 'बाहेर'च्या असलेल्या 'आतल्या' होऊन जातात. पुढच्या स्टेशनात त्या 'आतल्या' बनल्याने त्या 'बाहेर'च्यांना ट्रेनमध्ये चढण्यास परावृत्त करतात. तसेच काहीसे माझ्या बाबतीत घडत होते. त्यांच्यासाठी मी नवखी (बाहेरची) होते, पण चिकाटीने आत शिरले होते. तेव्हा एवढे नक्की समजून होते की, ग्रामीण आणि शहरी युवकांमधला (आमच्यातला) फरक हळूहळू मिटला की, मीही 'त्यांच्यातलीच' होईन. मग माझ्या एक एक सवयी त्यांच्या कलाने मी बदलू लागले. मला मुंबईच्या फास्ट लाइफमध्ये धावत चालायची सवय होती. मी हळूहळू चालायला लागले. बोलण्याचा टोन बदलला. वागण्याची तऱ्हा बदलली.

आमच्या घरात मी एकुलती एक नसली तरी सर्वांत लहान असल्यामुळे लाडकी होते. माझ्या आई-बाबांनी तिसरीही मुलगी म्हणून माझा कधीच द्वेष केला नाही. उलट, माझी सगळी हौस भागवली. आम्हांला तिघींनाही विचारांचे, जगण्याचे स्वातंत्र्य दिले. खिचडीपासून भाकरीपर्यंत, संवादापासून वादापर्यंत आणि नाऱ्यांपासून भाषणांपर्यंत सर्व काही मी आंदोलनातच शिकले.

माझी सहकारी शोभा. तिच्याबरोबर मी माझ्या कामाची सुरुवात केली.

ग्रामीण आणि शहरी हा कॉन्ट्रास्ट आमच्यातही पूर्वी होता. पण हळूहळू तो दूर झाला. तिच्याकडून मला खूप शिकायला मिळाले. लोकांशी संवाद साधणे हे मी तिच्याकडूनच जास्त शिकले. तिने मला संयमी, शांत राहायला शिकवले आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे माझ्यातला 'अहं' संपवला.

सरदार सरोवराची उंची ११० मीटरपर्यंत नेण्याचा निर्णय झाला. आमच्यासाठी तो अत्यंत दु:खद होता. कारण आम्ही पाहिली होती लोकांची स्थिती, बुडणाऱ्या लोकांची व्यथा! ९५ मीटर नंतर १०० मीटरवर धरणाची उंची वाढल्यानंतर आलेल्या बुडिताचे आम्ही साक्षीदार होतो. ज्या घरांमध्ये आम्ही सहज वावरायचो, भाकरी-भाजी खायचो, घरातल्या मुलांशी खेळायचो त्या सर्व घरांचा, चुलींचा पर्यायाने लोकांचाही बळी अखेर वाढलेल्या पाण्याने डोंगर तुडवत घेतला. सरकार म्हणते, आंदोलनकर्ते जलसमर्पणाची गोष्ट करतात, धरण एवढ्या कुटुंबांना बुडवणार, तेवढ्या लोकांना बुडवणार. पण प्रत्यक्षात आजपर्यंत एकही व्यक्ती पाण्यात बुडलेली आढळली नाही. पण असे विधान करणाऱ्या असंवेदनशील सरकारच्या हे लक्षातच येत नाही की, घर बुडणे म्हणजे संसार मोडणे आणि पर्यायाने माणसाचाच न बुडता बळी जाणे.

प्रत्यक्षात सरदार सरोवराने काही कमी बळी घेतलेले नाहीत. ८ वर्षांच्या लता वसावेपासून ३० वर्षांच्या बाईसह दरवर्षी पाण्यात बुडून, गाळात फसून, मगरींचे भक्ष्य बनून अनेक लोकांचे झालेले मृत्यू हे सामान्य आदिवासींचे होते. त्यांना सरकार-दरबारी काय किंमत? वर्ष-वर्ष नुकसानीच्या भरपाईसाठी तहसील कार्यालयात पडलेले अर्ज चौकशीसाठीही घेतले जात नाहीत, अशी या भागाची स्थिती. जिथे काही 'धड' नाही त्या 'धडगाव' तालुक्याला आमचे महाराष्ट्राचे निम्म्याहून जास्त क्षेत्र जोडलेले. निर्णय बदलून घेण्यासाठी, कायदा घडवून आणण्यासाठी मुंबई-दिल्लीसारख्या मुख्य केंद्रांवर आमचे मोर्चे एकीकडे व्हायचे, तर दुसरीकडे त्यानंतर तालुका-जिल्हा पातळीवर जाऊन झालेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करून घेण्यासाठी पुन्हा लढायचे, हे नर्मदा आंदोलनाला चुकलेले नाही. किंबहुना नंतर करायची अंमलबजावणीच फार कष्टाची आणि चिकाटीची असते. तुम्ही सतत पाठपुरावा करत आहांत हे शासकीय अधिकारी-कर्मचारी यांच्या एकदा लक्षात आले की, त्याचीच दहशत खूप असते हे मी अनुभवांतून जाणले.

नर्मदेत आल्यामुळे माझी पूर्वीची चिकाटी वाढली. नर्मदेतच मी दु:ख पचवायला शिकले. आपल्या नात्यातल्या, जवळच्या एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूचा आघात सहन करणे हे यापूर्वी माझ्या बाबतीत कधीही घडलेले नव्हते. सरदार सरोवर धरणाची उंची १०० मीटरवरून ११० मीटरवर वाढवण्याचा निर्णय झाला तेव्हा सरकारला जाब विचारण्यासाठी नाशिकला जायचे ठरले. त्यासाठी आम्ही आमची कामे वाटून घेतली. मी खोऱ्यात लोकांच्या मोबलायझेशनसाठी जाणार होते आणि शोभा समर्थकांशी चर्चा आणि बाहेरच्या नियोजनासाठी. पण उलटच झाले. शेवटच्या क्षणाला शोभाने घाटीत आणि मी बाहेर जायचा आमचा निर्णय झाला. तयारीसाठी मी एके ठिकाणी बाहेर पडले आणि शोभा आत गेली. समर्थकांच्या मीटिंगसाठी मालेगावला जाऊन पुढे नाशिकला जायचे म्हणून संध्याकाळी मालेगावला एका मित्राला पत्रक तयार करण्यासाठी फोन केला. मी फोनचे बिल वाढते म्हणून भरभर बोलले. ''कार्यक्रमाची काय तयारी? पत्रके बनवायची आहेत त्याचा नमुना पाठवते'' वगैरे...वगैरे... तो म्हणाला, ''तुला नंदूरबारमध्ये काय झालं कळलं नाही का?'' मी विचारले, ''काय झालं?'' ''मी नंदूरबारमध्येच आहे. अग आपली शोभा गेली.'' दोन मिनिटं मला काहीच सुचले नाही. ''हो का!'' म्हणून मी फोन ठेवला. मी शांतच होते. नंतर लगेच धडगावला आमच्या शेजारच्या काकूंकडे फोन केला. त्यांना विचारले, ''काय झालं?'' ''ती मीटिंगला जाण्यापूर्वी आंघोळीला गेली असताना पाण्यात पाय घसरून पडली आणि गेली'' माझा या गोष्टीवर विश्वासच बसत नव्हता. मी ''येते'', असे सांगून फोन ठेवला. आमच्या क्षेत्रात संध्याकाळच्या सर्व बसेस बंद होतात तरी नंदूरबारहून शाहदाला आले. मग पुढे दुसरे कोणते वाहन मिळते का याचा तपास करत रात्री तीन वाजता शाहदा आणि धडगावच्या रस्त्यावर मध्येच

अडकून बसले. मेधाताई आणि गीता वगैरे भोपाळला होत्या. मध्यप्रदेश सरकारसमोरच्या धरण्यात त्यांना अटक झाली होती आणि उपोषणानंतर मेधाताईला हॉस्पिटलात नेले होते.

मी धडगावला पोहोचले. पहिल्यांदाच शवविच्छेदनाच्या खोलीत पाय ठेवत होते. खोली एकदम भकास, मोडकळीस आलेली होती. मेलेला माणूस परत मरेल अशी घाणेरडी अवस्था त्या खोलीची होती. मृत्यूनंतर त्या गलिच्छ जागेत शोभाला पडावे लागले याचे अधिकच दु:ख झाले. मी रडले नाही. आता परत भेटणार नाही... कोणाशी बोलायचे, कुणाशी चर्चा करायची... कुणासमोर निराशा झटकायची, असे माझ्या स्वार्थाचे प्रश्न मला पडायला हवे होते ते पडले नाहीत. बाकी सर्वांना मी रडताना पाहत होते. त्या क्षणी मला जाणवत होते की आमची नि:स्वार्थ मैत्री होती. ज्यात काहीच अपेक्षा नव्हत्या. त्यामुळे अपेक्षाभंगही नव्हता. अंथरुणाला खिळून अनेक वर्षे स्वत:च्याच शरीराचे ओझे न पेलवणाऱ्या स्थितीत मृत्यू होणे आणि कर्मक्षेत्रात काम करता करता मृत्यू येणे या दोन अत्यंत टोकाच्या परिस्थिती आहेत. शोभा तिच्या कर्मक्षेत्रात गेली होती. नर्मदेने तिला मुक्ती दिली होती. आम्ही तिचे पोस्टमॉर्टेम झाल्यावर शववाहिकेतून धुळ्यापर्यंत आलो. शववाहिकेमध्ये मी, शोभा आणि अजून एक कार्यकर्ता होतो. धुळ्याला मेधाताई आणि गीता पोचल्या. मेधाताईला मी त्या वेळी पहिल्यांदा धाय मोकलून रडताना पाहिले. तिने मलाही जवळ घेतले. पण मी थंडच होते. तेव्हाही रडले नाही. नंतर शोभाच्या घरी गेलो. तिची आई, बहीण अत्यंत शोकाकुल अवस्थेत होते. शोभा त्यांची नुसती मुलगीच नव्हती, घरातील कर्ती व्यक्ती होती आणि आमची कार्यकर्ती. क्षेत्रातली शेकडो लोकं मागून येत होती. बरीच मोठी शोकसभा झाली. शोभा किती मोठी होती आणि तिचे कार्य काय होते हे आमच्याबरोबर आलेल्या लोकांच्या जथ्याने दाखवून दिले होतेच. अशी शोकसभा, इतकी गर्दी या 'बोलठाण्या'त यापूर्वी कधीही कुणाच्या मृत्युप्रसंगी झाली नव्हती. आमच्या कार्यकर्त्यांनी शोभाबद्दल बरेच सांगितले. मी तेव्हाही शांत होते. मागे कुठे तरी घरात तिच्या बहिणींचे सांत्वन मी करू शकत नव्हते. उलट, तेच माझे सांत्वन करीत होते असे वाटले.

आंदोलन कुणाच्या जाण्याने थांबत नाही. ते शोभानंतरही थांबले नाही. उलट, ज्या धरणाने लोकांची शेती, घरे वर्षांपासून बुडवली, अनेकांचे बळी घेतले, त्याच धरणाच्या साठलेल्या पाण्यातील गाळाने शोभाचा जीव घेतला. त्याने धरणाबद्दलचा द्वेष अधिकच तीव्र झाला. तिच्या मरणानंतर, तिच्या घरच्यांना, मुख्यमंत्री निधीमधून मदत मिळवून द्यायलाही बरेच झगडावे लागले. तेव्हा कुठे तब्बल एक वर्षानंतर ही मदत मिळाली. अशा 'व्यवस्थेतील अव्यवस्थेबद्दल'ची चीडही वाढलीच. असंतोषाने व्यवस्थेविरुद्ध लढण्यासाठी बळच अधिक दिले. देशाच्या सुरक्षेसाठी लढणाऱ्या जवानांमध्ये आणि आमच्यात मला बरेच साम्य वाटते. तेही देश वाचवण्यासाठी लढतात आणि आम्हीही. रणभूमीवर लढताना जेव्हा त्यांना त्यांच्या डोळ्यांसमोर सहकाऱ्याचे मरण पाहावे लागते. तेव्हा खरा सैनिक पुढचा विचार करून, लढाई अर्धवट सोडून न जाता दुष्मनांच्या द्वेषाने अधिक तीव्रतेने लढायला सिद्ध होतो. आमचेही काही तसेच असावे. त्यांच्या भाळी वीरतेचे, देशभक्तीचे लेबल लागते. तर आमच्या माथी 'विकास विरोधी' असल्याचे, एवढाच काय तो फरक. बाकी आमची कथाही सारखीच आणि व्यथाही!

ज्या व्यक्तीला मी भरभरून पत्र लिहायचे, त्या व्यक्तीच्या अचानक जाण्याने माझे व्यक्तिगत लिखाणच बंद झाले. फक्त काम आणि काम याव्यतिरिक्त माझे स्वत:चे सर्व क्षण माझ्या आयुष्यातून वजा झाले होते आणि आयुष्याच्या गणितात जबाबदारीचाच गुणाकार होत गेला. त्यात मी भरपूर शिकतच गेले. कधी मागे वळून पाहिले नाही.

सरदार सरोवर धरणाची विस्थापित गावे दोन तालुक्यांत वाटली गेली होती. एक धडगाव आणि दुसरे अक्कलकुवा. शोभा मुख्यत्वे अक्कलकुव्यात काम करायची. आता तिथेही लक्ष द्यावे लागणार होते. २००३ च्या पावसाळ्यात अक्कलकुव्याची धुरा सांभाळायची जबाबदारी नकळतच माझ्यावर आली.

महाराष्ट्रात अनेक वर्षांच्या संघर्षानंतर सरकारमधील संवादाला सुरुवात झाली होती. त्यामुळे धरणं, सत्याग्रहाने पदरात पडलेल्या समित्यांमध्ये, अशासकीय सदस्य म्हणून आंदोलनाचाही समावेश होता. विस्थापित होणाऱ्या लोकांच्या याद्यांचे चेकिंग करण्यासाठी म्हणून आम्ही सरदार सरोवराच्या पुनर्वसन कार्यालयात प्रांताधिकाऱ्यांसोबत बसलो होतो. याद्यांचे चेकिंग चालू असतानाच प्रांताधिकाऱ्यांचा फोन वाजला. प्रांतांनी उचलला. ''काय चालू आहे? व्यवस्था झाली का? बरे ठीक आहे'', असे म्हणून त्यांनी फोन ठेवला. माझ्या मनात शंकेची पाल चुकचुकली. मी विचारले, ''जरा वायरलेसवर चौकशी करा ना, नर्मदेची पाण्याची पातळी काय आहे?'' ''काही नाही विशेष'' असे म्हणत त्यांनी मला टाळले. मग म्हणाले, ''आज मला जरा दुसरेच काम आहे. आपण उद्या बसू या ना चेकिंगला.'' माझी शंका हळूहळू दाट होत चालली. मी पटकन एका सहकाऱ्याला बाहेर पाठवले, तालुक्याला फोन करून चौकशी करायला. ''पाहिजे तर तुम्ही बसा इथं चेकिंग करत, तुमच्यासाठी मी ऑफिस उघडून ठेवतो आणि सोबत शिपाईही देतो.'' हो..हो.. म्हणत मीही इकडच्या-तिकडच्या गप्पा करत त्यांना थांबवून ठेवले. माझा सहकारी चिठ्ठी घेऊन आला. माझी शंका खरी ठरली होती. शेकडो पोलिसांची फौज मान्सून ऑपरेशनसाठी नर्मदेच्या खोऱ्यात चिमलखेडीला जाणार आहे. प्रांताधिकारी ऑपरेशनचे लीडर आहेत, असा चिठ्ठीत निरोप होता. आम्हा कार्यकर्त्यांना कागदी कामात गुंतवून ठेवत त्यांना लोकांना चिरडायचे होते. हे लक्षात येताच मी प्रांतांना, ''आता थकले, मलाही ब्रेक हवा आहे, आपण उद्याच करू चेकिंग. तुम्ही जिथं जाणार आहांत त्याच रस्त्यावर माझ्या ओळखीच्या घरी मला सोडलंत तर बरं होईल. इथं तळोद्यात माझी राहायची व्यवस्था नाही'', असे म्हणत तालुक्याला (अक्कलकुव्याला) मी त्यांच्याच गाडीतून आले. त्यांनी मला एका ठिकाणी सोडले आणि ''आराम करा हां!'', असे म्हणून हसले. मीही त्यांना आरामच करणार याची खात्री पटवून दिली. त्यांची गाडी पुढे गेल्या गेल्या तालुक्यातल्या इतर सहकाऱ्यांना शोधले. एका पुनर्वसन झालेल्या वसाहतीत आम्ही बसलो. त्यांच्या गावात पोचण्याच्या वेळेचा अंदाज घेतला. त्या दिवशी संध्याकाळ झाली होती आणि त्या गावापर्यंत जाणारी शासकीय बोट रात्रीची निघत नाही हे आम्हांला माहीत होते. तेव्हा सर्व अधिकारी, पोलिसांचा ताफा दुसऱ्या दिवशी सकाळीच पोहोचेल. तेव्हा दुसऱ्या दिवशी सकाळी ११ वाजायच्या आत तिथे पोचावे लागेल याची निश्चिती झाली. प्रांत आम्ही पोचलो नाही तर साम-दाम-दंड-भेद या सर्वांचा वापर करायला मागेपुढे पाहणार नाही, याची आम्हांला खात्री होती. चिमलखेडीला ज्या गावात ते जाणार होते, तिथे पोचायचे दोन मार्ग : एक गुजरात राज्यातून धरणस्थलावरून जाणारा तर दुसरा आमचा गनिमीकाव्याचा मार्ग. रात्री उशिरापर्यंत आमची चर्चाच चालली होती. काय होईल, ते काय करू शकतील, लोकांना मारणार तर नाहीत ना? अटक करतील का? वगैरे...वगैरे...जे होईल ते होईल. आपण वेळेवर पोचलो तर सांभाळून घेऊ, या एक गोष्टीची मात्र आम्हांला शाश्वती होती. शेवटी आम्ही निघालो. सकाळी सहा वाजता मोलगीला पोहोचलो. तिथून पुढे एक तास वडफळी या गावापर्यंत जायला. तिथपर्यंत गाडी जाते. त्यापुढे 'आत्मारामचा टांगा' म्हणजे पदयात्रा. साडेसात वाजता आम्ही वडफळीला पोहोचलो. चार तासांत आम्हांला चिमलखेडी गाठायचे होते. नद्या-नाल्यांना प्रचंड पूर आले होते. त्यात पोहता येत नव्हते. तसा रस्ता आमच्या पायाखालचाच. पण एरव्ही जसे निसर्गाशी निवान्त बोलत गावात पोचायचो तसे आता करून चालणार नव्हते. ही शर्यत होती, अधिकारी आणि आमच्यातली. ससा आणि कासवाची. अर्थातच, आम्ही कासव होतो. म्हणून सशाच्या ब्रेकफास्टसाठीचा, फ्रेश होण्यासाठीचा वेळही आम्हांला धावण्यातच घालवायचा होता. आम्ही लगबगीने गावाच्या दिशेने निघालो. मनात प्रचंड चिंता होती. डोंगर, छोटे नाले पार करत कच्ची पायवाटही नसलेल्या रस्त्याने आम्ही धावलो. चालता चालता आमच्यातली चर्चा काही संपत नव्हती. फार वेगाने आम्ही सिंधुरी (विस्थापित गावांपैकी एक गाव)च्या नाल्यापर्यंत दोन तासांत नॉनस्टॉप पोहोचलो. नाल्याला मोठा पूर आलेला आणि पाणी वेगाने वाहत होते. आता काय करायचे? या 'कासवा'ला

पोहता येत नाही. मला सर्व जण म्हणाले, ''आपण दुसऱ्या रस्त्यानं जाऊ या. थोडा उशीर होईल, पण इकडच्यासारखा धोका नाही.'' ''किती वेळ लागेल''? ''या रस्त्यापेक्षा एक तास अधिक.'' ''नको'', मी सरळ म्हटले. ''पण, तुला पोहता येत नाही'', एकाने चिंतेने विचारले. मी म्हटले, ''आपण नेहमी पार करतो तसाच पार करा.'' मग दोघांनी माझे हात धरले. ती 'पहाडी' ताकद होती. मला माझ्या सहकाऱ्यांवर पूर्ण विश्वास होता. मी नाल्यात (नदीत) उडी घेतली. पाण्याचा प्रवाह मला एका दिशेने आणि विरुद्ध दिशेने माझे सहकारी मला खेचत होते. माझे पाय जवळजवळ पाण्याच्या वरच आलेले. नाका-तोंडात पाणी जायला एका बोटाचे अंतर. जलसमर्पण इथेच होणार बहुतेक, असे एका क्षणासाठी वाटले. पण, नर्मदेचीच कृपा म्हणायची, की लोकांची हाक? दहा मिनिटांत तो मोठा नाला आम्ही पार केला. आम्ही पूर्ण भिजलो होतो. वरूनही पाऊस कोसळत होता. आता अजून अर्धा तासच चालणे, असे म्हणत जड झालेल्या शरीराने धावत सुटलो. चिमलखेडी दिसायला लागले. समोर मोठी गर्दी! या वेळेस कासवाने खूप प्रयत्न करूनही ससाच पहिला पोचला होता. पोलिसांनी एका घरातले सामान बळजबरीने काढायला सुरुवात केली होती. गावच्या प्रमुखाला एका खोलीत बंद करून त्यांना आमिष दाखवणे सुरू होते. तुला नोकरी देऊ, पैसे देऊ, तुझ्या लहान मुलांनासुद्धा प्रकल्पग्रस्ताचा दर्जा देऊ, चांगली जमीन देऊ वगैरे...वगैरे...साम-दाम झाला होता. त्याचा काहीच परिणाम लोकांवर होत नाही, हे लक्षात येऊन मग भेदाचा वापर करायला अधिकाऱ्यांनी सुरुवात केली. ''अरे, तुमचे कार्यकर्ते तर इथं तुम्हांला सोडून मजा मारत आहेत आणि तुम्ही इथं कसले पाण्यात बुडत बसला आहांत?'' ''आमचा तुमच्या म्हणण्यावर विश्वास नाही'', असे नुरजीने सांगितले आणि मग अधिकाऱ्यांनी दंडाचा वापर करायला सुरुवात केली. चिखलात तीनदा पडून परत उठून मी धावले. तोंडात बोलायचीही शक्ती नव्हती. मी जोरात (जेमतेम) नारा दिला, ''आमू अखा एक से.'' आम्हांला धावताना नुरजीने पाहिले. अधिकाऱ्यांच्या मनातही नव्हते की हे कार्यकर्ते असे मध्येच 'टपकतील'. आम्ही पोचल्याने नुरजीलाही ताकद आली. त्यानेही जोरात नारा लावला. त्याच्या नाऱ्याला जोर देण्यासाठी मी तोंड उघडले, पण आवाजच फुटेना. फक्त हात वर केला मूठ वळवून उंच–त्यांना दिसेल असा. पोचल्या पोचल्या महिला पोलिसांनी घरातून बाहेर काढलेली प्लॅस्टिकची खुर्ची हिसकावून घेत मी परत घरात नेऊन ठेवली. ''तुम्ही आमच्या कामात अडथळा आणू नका, याचे परिणाम ठीक होणार नाहीत'' अशी धमकी त्या पोलीस महिलेने दिली. मी विचारले, ''कसले काम? सरकारने लोकांचे पुनर्वसन न करता त्यांना बुडण्यासाठी भाग पाडणे आणि दुसरीकडे आहे त्या घरातही राहू न देणे हे कसले आले काम? तुम्ही जर पुनर्वसन करू शकत नाही तर लोक जगताहेत काय आणि मरताहेत काय, याच्याशी तुमचे काय देणे-घेणे.'' मी एवढेच बोलले आणि मागून चिमलखेडीच्या सर्व महिलांनी आपापल्या घरांत सामान ठेवायला सुरुवातही केली. शेवटी बळाचा वापर करायचे आदेश दिलेच होते त्यांच्या लीडरने. आम्हां सर्व महिलांना, मुलींना त्यांनी बार्ज (मोठी सरकारी बोट)मध्ये टाकून डिटेन करून ठेवले. नारे, घोषणा चालूच होत्या. प्रांताधिकारी माझ्याशी नजर मिळवू शकत नव्हते; कारण आधीच त्यांनी अपप्रचार केला होता. त्यांनी एका पोलीस अधिकाऱ्याला खाली बार्जमध्ये पाठवून मला चर्चेसाठी येण्याचा निरोप दिला. मी उलट निरोप पाठवला, ''चर्चा करायची असेल तर तुम्हीच बार्जमध्ये या नाही तर आम्हांला सर्वांना सोडून द्या.'' १५ मिनिटे झाली, न मी वर जात होते न ते खाली यायला मागत होते. शेवटी त्यांना खाली यायला आम्ही भागच पाडले. मग त्यांनी विचारले, ''तुमच्या मागण्या काय आहेत?'' मी म्हटले, ''लोकांना विचारा.'' ''तुम्ही लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून सांगा'' ते म्हणाले. जास्त ताणण्यात अर्थ नव्हता. अधिकारी नेहमी असेच वागतात. मग मी मागण्या सांगायला सुरुवात केली. पहिली मागणी पुनर्वसनाची. ''सांगा कुठे आहे जमीन''? मी विचारले. ''जमीन असली असती तर पुनर्वसन नसते का केले?'' ''मग, तुम्ही इथं काय करताय? आधी जाऊन जमीन शोधा.'' ते निरुत्तर झाले. दुसरी मागणी एका भावाला प्रकल्पग्रस्त मानतात, दुसऱ्या

'मृण्मयी' प्रकाशित

गोनीदांच्या दुर्मीळ साहित्यकृतींची रसिकांना पुनर्भेट

त्रिपदी
गोनीदांचा व्यक्तिपर, आत्मपर ललित लेखसंग्रह
पृष्ठे २०० किंमत रु. १५०/-

कहाणीमागची कहाणी
गोनीदांच्या कलाकृतींच्या जन्मकथा
पृष्ठे १४२ किंमत रु. १००/-

भिल्लवीर कालिंग
कुमारांसाठी एक सुंदर कादंबरिका
पृष्ठे १३८ किंमत रु. ७०/-

दुर्गदर्शन
दुर्गभ्रमंतीवरील ललितरम्य लेख
पृष्ठे किंमत रु. १००/-

महाराष्ट्रदर्शन
महाराष्ट्र संस्कृतीचे ललित मनोहर दर्शन
पृष्ठे २३८ किंमत रु. १५०/-

कादंबरीमय शिवकाल
शिवकालावरील पाच कादंबऱ्यांचा एकत्रित संच
पृष्ठे ९६४ किंमत रु. ५५०/-

देवकीनंदन गोपाला
श्री. गाडगेबाबांच्या आत्मीय आठवणी
पृष्ठे ९६ किंमत रु. ५०/-

आईची देणगी
रसाळ संस्कार कथांचा संग्रह
पृष्ठे २२७ किंमत रु. २००/-

पूर्णामायची लेकरं
वऱ्हाडातील ग्रामीण जीवनाचे वास्तव प्रत्ययकारी चित्र
पृष्ठे १९६ किंमत रु. १५०/-

आम्ही भगीरथाचे पुत्र
भाक्रा-नान्गल धरणाच्या निर्मितीची कथा
पृष्ठे ३९६ किंमत रु. २५०/-

वाघरु • त्या तिथे रुखातळी
दुर्गांशी निगडित दोन कादंबरिका एकत्रित स्वरूपात
पृष्ठे २०२ किंमत रु. १५०/-

संपर्क
वीणा, विजय देव
'मानसी' ६८ तुळशीबागवाले कॉलनी, पुणे ४११००९
दूरभाष : २४२२४६२४

भावाला नाही, हा भेद कशाला? जेवढे बुडणार, विस्थापित होणार, तेवढ्या सर्वांना पुनर्वसनाचा अधिकार द्या. सर्वांना प्रकल्पग्रस्ताचा दर्जा द्या.'' ते म्हणाले, ''ही मंत्रालय (शासन) स्तरावरील निर्णयाची बाब आहे.'' ''असे असेल तर सर्वांच्या घरातले सामान कां काढता? जे तुमच्या यादीत प्रकल्पग्रस्त आहेत त्यांनाच वर हलवा. नाही तरी बाकीच्या लोकांना तुमच्या याद्यांमध्ये जागाच नाही. तुम्ही त्यांच्या बाबतीत निर्णयही घेऊ शकत नाही. मग, पोलिसांकडून त्यांना हलवायलाही शासनालाच येऊ देत.'' ते यावरही निरुत्तर झाले. शेवटी अर्ध्या-एक तासाच्या चर्चेनंतर त्यांनी परत वळायचा निर्णय घेतला आणि आम्ही शासनाला आव्हान केले, चेतावणी दिली, ''बुडिताच्या आधी जमीन दाखवा, नाही तर आम्ही पाहू काय करायचे ते''! त्यानंतर पाच दिवस कुणीच फिरकले नाही.

माझ्या सोबत माझी झोळी कायम असते. त्यात लिखाणाच्या सामानापासून ते महत्त्वाच्या कागदांच्या फायली, लोकांच्या नावाच्या याद्या, महत्त्वाचे शासन निर्णय आदी सर्वच गोष्टी असतात. हीच तर आम्हां सैनिकांची बंदूक असते. एखाद वेळेस कपडे, चादर राहिली तर चालेल. पण, या गोष्टी कधीच राहायला नकोत. जेव्हा मी आंदोलन क्षेत्राच्या बाहेर जाते, तेव्हा कोणाला अपेक्षा नसते की अशा काही गोष्टी घेऊन कुणी फिरत असेल. अनेकांना त्याचे अप्रूपच वाटते, असो. मी बॅनरचे कापड बाहेर काढले. छान लाल भडक रंग मला आवडतो. त्यावर पांढरा रंग फार उठून दिसतो. पण रंग तर मी सोबत आणले नव्हते. मग करायचे काय? तेवढ्यात चुना दिसला. माझ्याकडे गमची बाटली होतीच आणि आंदोलनातली माझी सुरुवातच क्रिएटिव्हिटीने झाली होती. त्यामुळे माझ्या आवडीचे काम मला मिळाले. आमचा चेतावणी केंद्राचा बॅनर बघता बघता तयार झाला आणि आम्ही गावातच खालच्या घरात (नदीपासून पहिल्या) बसलो. पाण्याची पातळी झपाट्याने वाढत होती आणि चिमलखेडीची वीस घरे त्या टेकडीवर होती. त्या टेकडीच्या सर्व बाजूंनी पाणी फिरले. दुसऱ्या गावांमध्येही जवळ जवळ सारखीच स्थिती होती. चिमलखेडीच्या आमच्या चेतावणी केंद्राला दडपून टाकण्यासाठी पाच दिवसांनंतर पोलिसांना परत आणले. तोपर्यंत पाणी एकाच्या घरात घुसले होते. सर्वांना अटक झाली, तर बाहेरचे कोण बघणार? म्हणून आम्ही ठरवले की, चेतन लोकांबरोबर आत राहील व मी बाहेर राहीन. मी बाहेर कां थांबले हे लोकांना सांगायलाही वेळ नव्हता. मी बाहेर पडले. आम्हांला अर्ध्यावर सोडून निघून गेली, असे लोकांना वाटणे साहाजिकच होते, खास करून महिलांना. पण, त्या वेळेस माझी प्रतिष्ठा सांभाळण्यापेक्षा आंदोलनाची, संघटनेची गरज काय आहे त्याप्रमाणे वागणे महत्त्वाचे होते. अगदी बऱ्याच गोष्टी आपल्याला करायला आवडत नाहीत. त्या कराव्या लागतात. ती त्या वेळची गरज असते. माझी गरज बाहेर राहून पुढच्या कार्यक्रमाची तयारी करायची होती. त्यामुळे मी तिथून बाजूला झाले. त्या क्षणाला जेव्हा चर्चा संपली आणि चर्चेतून काहीच निष्पन्न झाले नाही तेव्हा पोलिसांनी बळाचा वापर करून पूर्ण चिमलखेडीचा पाडा बार्जेसवर उतरवला. मी परतले तेव्हा पूर्ण पाडा रिकामा, भकास! मला विचारही करायला वेळ नव्हता. छोटी बोट घेऊन मी तडक इतर गावांच्या दिशेने निघाले. सगळीकडे मीटिंग्ज करत करत रात्रीतच पुन्हा शेवटच्या गावाला येऊन दुसऱ्या दिवशी तिथून परत आलेल्या वाटेनेच परत जायचे, असे ठरल्याप्रमाणे केले. दुसऱ्या दिवशी जिल्ह्यावर हजारो लोकांचा मोर्चा काढला. अटक झालेल्यांना सोडा, आमच्या मागण्या पूर्ण करा वगैरे... वगैरे...जिल्हाधिकाऱ्यांनी आश्वासने दिली आणि आम्ही परत गेलो. पाहतो तर चिमलखेडी पूर्ण जमीनदोस्त! ती बुडण्यापूर्वीच तोडून टाकली होती. पुढे मानवाधिकाऱ्यांचे दरवाजे ठोठावूनही न्याय मिळाला नाही.

'आम्ही मेलो तरी चालेल, पण नेतृत्व मरता कामा नये' म्हणून मेधाताईच्या नाकातोंडात पाणी जायला लागल्यावर लोकांनी तिला बाहेर काढले होते, ते त्याच्या आदल्याच वर्षी. डोमखेडी हे आमचे यापूर्वीचे सत्याग्रह केंद्र होते. मेधाताईचे जलसमर्पण जितके कट्टर होते, तितकीच सामान्य माणूस म्हणून आपल्यासाठी लढणाऱ्या बाहेरच्या व्यक्तीला मरण येऊ नये, ही लोकांची भावनाही सच्ची होती. शासनाने बाहेर याचा फायदा घेऊन अपप्रचार करायचा, तो केलाच. मीडियावाल्यांनी त्याला थट्टेची गोष्ट केली. पण, खरे समर्पण, खरा सत्याग्रह आणि लोकांची (विस्थापितांची) ताईप्रतीची भावना या सर्वांची मी कार्यकर्ती म्हणून साक्षीदार होते. कशातच फोलपणा नव्हता, असत्यता नव्हती. खरे तर ज्या सरकारने लोकांना फसवले, त्यांना लोकांच्या फायद्यासाठी जलसमर्पणाची हुलकावणी देणे याला मी तरी काही खोटेपणा किंवा नाटक मानत नाही. नाक दाबल्याशिवाय तोंड उघडत नाही हेही खरेच. पण, तरीही सत्याग्रह हा जो प्रकार होता तो आंदोलनात खरा होता. त्याच आधारावर आम्ही शासनाला चेतावणी दिली ती केवळ एका चिमलखेडीची नाही तर बुडितात येणाऱ्या सर्व गावांच्या वतीने. जितकी प्रेरणा सामाजिक कार्यातील कार्यकर्त्यांनी मेधाताईकडून घ्यावी, तितकीच प्रेरणा विस्थापितांनी, शोषितांनी नर्मदेतल्या महाराष्ट्रातल्या या विस्थापितांकडून घ्यावी. इथे सोन्याच्या मोलाची लोकं होती. म्हणून शासन देऊ करीत असलेल्या तुटपुंज्या पैशाला त्यांनी हातही लावला नाही. शासनाने पुढाऱ्यांना फोडायचा प्रयत्न केला तर पुढाऱ्यांनीही आपला खरा पुढारपणा दाखवून सरकारच्या या कारस्थानांना भीक घातली नाही. म्हणूनच सरदार सरोवर धरणाच्या बाबतीत कायद्याने पुनर्वसन मागितले आणि शासनाला ते कायद्याने द्यावे लागले. याचा मी कुठे तरी छोटासा भाग बनले, याचा मला अभिमान वाटतो.

या लिखाणाच्या निमित्ताने जेव्हा पुन्हा सर्व गोष्टींचा विचार करते तेव्हा जाणवते, नर्मदा बचाओ आंदोलन लोकांसाठी संघर्षाचे माध्यम, इतर आंदोलनांसाठी मार्गदर्शक प्रेरणेचे माध्यम, मेधाताईचे आयुष्य आणि माझ्यासाठी (आम्हा कार्यकर्त्यांसाठी) विद्यापीठ (युनिव्हर्सिटी) बनले आहे. लोकांना जगण्यासाठीच्या लढ्यात मदतीचा हात देता देता दुसऱ्या बाजूने जगण्याचे धडेच आम्ही घेत आलो.

या आंदोलनात अनेक कार्यकर्ते आले, आपले योगदान देऊन गेले. आम्ही देत आहोत. अनेक समर्थक आहेत, जे कार्यरत आहेत. लोकांचे प्रश्न संपत नाहीत. शासनाचे गरिबांवरील अत्याचार मोडकळीस येत नाहीत. त्यातून वेळ मिळालाच तर नवनिर्माणाच्या सुरू केलेल्या कामांचा व्याप नवनवीन निर्माण करण्यासाठी रांग लावून आमच्या दाराशी उभाच असतो. या सर्वांतून सुटका करून घेऊन करिअर करायला जागाच नाही, असे जरी असले तरी नोकरी मिळत नाही म्हणून बेरोजगार युवकांना रात्रीची झोप लागत नाही. लग्न होत नाहीत म्हणून अनेक मुली चिंताग्रस्त असतात. अभ्यासाच्या ओझ्याने अनेक हुशार मुलेही आत्महत्या करण्यासाठी प्रवृत्त होतात. अनेक मुलींना प्रेमभंग झालेल्या युवकांकडून ॲसिड टाकल्यामुळे विद्रूप व्हावे लागते, कधी हुंडाबळी जावे लागते, याचीही दहशत असते. अशा परिस्थितीत आम्ही मात्र, व्यक्तिगत चिंता, व्यक्तिगत त्रासाच्या पलीकडे, सर्वसाधारण मध्यमवर्गीय समाजाला भेडसावणाऱ्या या प्रश्नांतून बाहेर पडून जे जगतो ते करिअर नव्हे

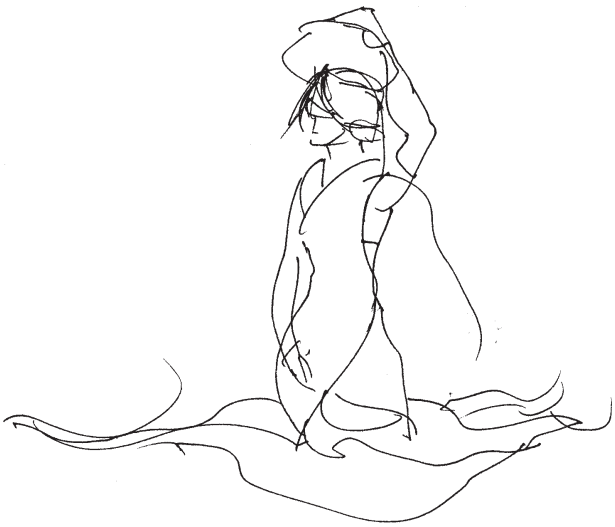

कॅरिअर आहे असे वाटते. विचारांचे कॅरिअर, सामाजिक समस्यांवरील तोडग्याचे कॅरिअर. मला करिअरपेक्षा कॅरिअरच वाहायला अधिक आवडले. म्हणून मी नर्मदा विद्यापीठातच कॅरियर गायडन्स घेत आहे. जगायचे, शिकायचे असेल तर या विद्यापीठात नेहमीच स्वागत आहे. रिझर्व्हेशन न ठेवता! ना वयाचे, ना जातीचे, ना पात्रतेचे! फक्त एकच हवे : इतरांचे दु:ख जाणणारे मन, प्रश्न सोडवण्यासाठी धडपड, मोठ्या मनाने शिकायची तयारी, स्वत:च्या चुका स्वीकारायचे धाडस. हे असेल तर माहिती-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातून बाहेर पडून, त्याचाच वापर करून माहितीच्या अधिकारासाठी लढायला काय हरकत आहे? नर्मदा नेहमीच वाट पाहत आहे सर्वांची..!

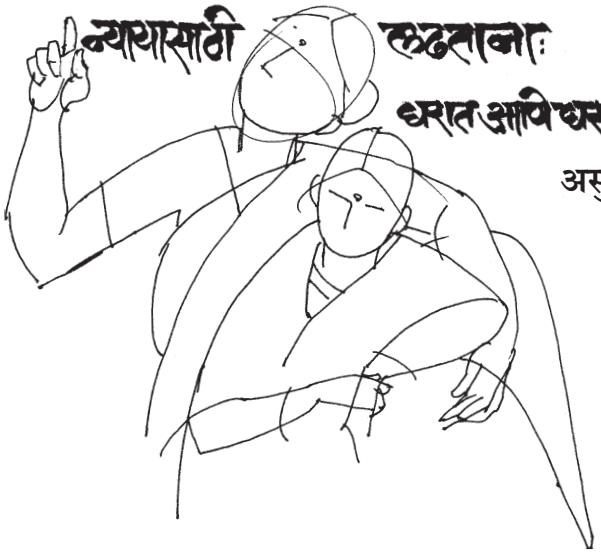

असुंता पारधे

पुण्याच्या वाडिया कॉलेजमध्ये १९८७ साली शिकत असताना एफ०वाय०बी०ए०च्या वर्गातील तो दिवस माझ्या जीवनात कायमचा कोरला गेला आहे. तोपर्यंत मी फक्त मनातल्या मनातच स्त्रियांना समाजाकडून मिळणारी वागणूक स्त्रियांचे प्रश्न इत्यादींबद्दल विचार करत असे. वर्तमानपत्रं, कथा, कादंबऱ्या वाचून आपली मतं तयार करत असे. पण हे सगळं आपल्या वयातल्या मुलां-मुलींशी बोलणं दूरच होतं कारण मी मुळात बोलू की नको या संभ्रमात असे.

त्या दिवशी आमच्या मैत्रिणीपैकी एक नीता–जी नेहमीच अवघडून चालायची व बोलायची–खरे तर, ती माझी जिवलग मैत्रीणही नव्हती. पण तिचं अस्तित्व मला नेहमी जाणवत असे. त्या दिवशी ती मला जास्तच भेदरलेली दिसली. रोजच्याप्रमाणं सकाळी ७.३०चं पहिलं लेक्चर संपल्यावर राज्यशास्त्राच्या क्लाससाठी दुसऱ्या वर्गखोलीकडे निघाले. वर्गात शिरल्यावर माझ्या सवयीप्रमाणं मी पहिल्याच बाकावर बसणार तो–ती म्हणाली, ''असुंता, माझ्याबरोबर मागे बसतेस का?'' तिच्या बोलण्यातील आर्जवामुळे मला तिला नाही म्हणता आलं नाही. मी तिच्या सोबत शेवटच्या बाकावर जाऊन बसले पण ती अस्वस्थच होती. तिच्यामुळे नाही म्हटलं तरी मीसुद्धा अस्वस्थच झाले होते; पण मी सरांच्या शिकवण्याकडे माझं पूर्ण लक्ष असण्याचा बहाणा करून हळूच तिच्या हालचालींवर लक्ष ठेवून होते. तिनं अचानकपणे स्वत:च्या वहीच्या पानावर काही तरी खरडलं आणि माझ्या हातात चिठ्ठी देऊन ती उठून जाऊ लागली. मी डाव्या हातानं तिचा हात पकडून तिला थांबवलं व चिठ्ठी वाचली. तीत तिनं ''प्रिय असुंता, मी आज लोकलनं घरी जाताना ट्रेनखाली उडी मारून जीवन संपवत आहे'' असं लिहिलं होतं. हिनं माझ्या नावानं चिठ्ठी कां लिहिली हेच मला कळेना. लेक्चर संपेपर्यंत मी तिचा हात तसाच घट्ट पकडून ठेवला.

नऊ वाजता लेक्चर संपलं तशी मी तिला काय झालं आहे याबद्दल विचारणा केली. तशी ती ओक्साबोक्शी रडू लागली. त्या दिवशी पहिल्यांदाच मला तिच्या घरातील परिस्थिती समजली. अठरा वर्षं पूर्ण झाल्यानं तिच्यासाठी घरच्यांनी वरसंशोधन सुरू केलं होतं. लग्न ठरेपर्यंतच तिचं कॉलेजला येणं निश्चित होतं. पण चांगलं स्थळ मिळालं तर आपली मुलीची बाजू असल्यानं तिचं चारित्र्य निष्कलंक राहण्यासाठी त्यांनी तिला खाली मान घालून आकुर्डी-पुणे लोकलनं जाण्यास परवानगी दिली होती. पण घरी गेल्यावर तिचा दिवसभराचा पूर्ण वृत्तान्त तिला, भाऊ व आईला सांगावा लागे. ते तिला तिनं कसं वागावं याबद्दल समजावून सांगत. खरं तर हे सर्व तिचे कुटुंबीय तिच्याबद्दल वाटणाऱ्या काळजीपोटी व प्रेमापोटी करत होते. पण त्याचं प्रचंड दडपण येऊन तिचा आत्मविश्वासच गेला होता.

तिच्या सतत मान खाली घालून चालण्यानं व लोकलमधून मुलींच्या घोळक्यात लपून-छपून येण्यानं ती मुलामुलींच्या चेष्टेचा विषय झाली होती. कॉलेजची मुलं तिची टिंगल करत. त्यांपैकीच दोन जुळे भाऊ यात आघाडीवर असत. त्या दिवशीही त्यांनी तिची अशीच मस्करी केली होती–जी तिच्या जिव्हारी लागली होती. चुकून जर ही गोष्ट तिच्या घरच्यांच्या कानांवर गेली तर त्याबाबत तिलाच दोषी ठरवलं जाईल या भीतीनं तिनं आपलं जीवनच संपून टाकण्याचा निर्णय घेतला होता. आपल्या मरणानंतर तरी मुलींना कोणी असं चिडवणार नाहीत आणि आपल्या घरचेही सर्व प्रश्न मिटतील अशी तिची आपली भाबडी आशा होती.

मला त्या घटनेचा एवढा संताप आला होता की मुलांच्या टिंगलटवाळीचा विषय असणारी एक कमकुवत मनाची मुलगी त्यांच्या अशा प्रकारच्या वागणुकीमुळे हकनाक बळी जाणार होती. याला जबाबदार कोण होतं? अतिरिक्त काळजी घेणारे आई-वडील की त्या तरुणांची मानसिकता? मी त्वरित आमच्या वर्गप्रतिनिधीला गाठून त्याला घडलेला प्रकार सांगितला.

कॉलेजच्या असेंब्लीजवळ नीताची समजूत घालत मी उभी होते. तसंच मला तिथं बघून आमचे वर्ग मित्र-मैत्रिणी जमा होऊ लागल्या. मी एकीकडे नीताचं सांत्वन करत होते तर दुसरीकडे येणाऱ्या जाणाऱ्यांना नीतावर झालेल्या अन्यायाची माहिती देत होते. बघता बघता आमच्या आसपास शंभरएक जणांचा जमाव झाला. मी नीताचं वकीलपत्र घेतल्याप्रमाणं आवेशानं मुलांच्या बेजबाबदार वागणुकीबद्दल बोलले–मुलींनीही न घाबरता अशा प्रकाराबद्दल आवाज उठवला पाहिजे असं सांगितलं. घडलेला सर्व प्रकार नीताला अनपेक्षित असल्यानं ती घेरी येऊन खाली कोसळली तसं आमचं सर्वांचं लक्ष विचलित झालं आणि आम्ही तिच्या शुश्रूषेस लागलो.

दरम्यान आमच्या वर्गप्रतिनिधीनं घडलेला सर्व प्रकार प्राचार्यांच्या कानांवर घातला–त्या दोन्ही मुलांना शोधून त्यांना याबाबत तंबी देण्यात आली. मी मात्र तिच्या संरक्षणासाठी घरापर्यंत पोचवण्यास निघाले होते. नीताही आता सावरली होती. तोपर्यंत आमच्या शिक्षकांच्या कानांवर घडलेला प्रकार गेला होता.

त्यांनी मला स्टाफरूममध्ये बोलवून घेतलं. काय झालं ते विचारलं. मी घडलेली घटना त्यांना सांगितली. सर्व काही ऐकून घेतल्यावर सरांनी मला सांगितलं, ''तू नीताला मदत केलीस हे चांगलं केलंस; पण हे प्रकरण असं हाताळण्यापेक्षा मला सांगायचं होतंस; कारण तूसुद्धा एक मुलगी आहेस. त्या मुलांनी तिला सोडून तुझाच काटा काढला तर?'' अर्थात मी हे सर्व ऐकण्याच्या पलीकडे पोचले होते. मी फक्त एवढेच म्हणाले की ''मी आज नीताचा जीव वाचवू शकले ही मोठी गोष्ट वाटते. मला मृत्यूची भीती वाटत नाही.'' स्वारस्य घेऊन तडीला नेलेली ही माझी पहिलीच केस. त्यानंतर माझ्या वर्गमैत्रिणींना माझा आधार वाटू लागला. मीही माझ्या स्वत:च्या प्रश्नांचा गुंता सोडवत इतरांना मदत करू लागले.

माझे वडील सेंट्रल रेल्वेत हेडक्लार्क म्हणून काम करत होते. आई सातवीपर्यंत शिकलेली असल्यानं तिला त्या काळी आपणही शिक्षिका होऊन कुटुंबाला हातभार लावावा असं वाटत असे. पण वडिलांची नोकरी फिरत्या स्वरूपाची असल्यानं तिला स्वत:च्या इच्छेला मुरड घालावी लागली. तरी तिला जमेल तसं ती वाचन करत असे आणि सर्वांना त्यातलं काही काही सांगत असे. आम्ही रेल्वे क्वाटर्समध्ये राहत होतो. त्यामुळे आजूबाजूला सर्व प्रांतांतील लोकांचा सहवास आम्हांला मिळाला. तसंच भाषा, धर्म, प्रांत यांच्यापलीकडे जाऊन आम्ही आमच्या रेल्वे कॉलनीत एकोप्यानं राहत असू. आई शिकलेली असल्यानं शेजारपाजारच्या सर्व मुलामुलींनी शाळेत जावं म्हणून प्रयत्न करत असे. आमच्या शेजारचा एक ड्रायव्हर आपल्या बायकोला मारहाण करत असे. अशा प्रसंगी ती घरात घुसून मारहाण थांबवत असे. माझ्या वडिलांनी तिला अशा कामापासून कधी परावृत्त केलं नाही. उलट बऱ्याच वेळा तेसुद्धा तिला अशा कामात मदत करत. आईचा बऱ्यापैकी दरारा असल्यानं व्यसनी पुरुषांच्या बायकांना आईचा मोठा आधार वाटत असे.

आमच्या घरात सर्व मुलामुलींनी सर्व कामं मिळून-मिसळून करावीत म्हणून आईनं आम्हांला आमची कामं वाटून दिली होती. आमचे वडीलही घरी आल्यावर घरातील सर्व कामं करण्यात पुढाकार घेत. त्यामुळे घरात सदैव खेळीमेळीचं वातावरण असे. आम्ही सर्व जण आम्हांला मोठं होऊन काय बनायचं हे आई वडिलांसमोर किंवा एकमेकांसमोर सांगत असू. आणि तेही खुल्या मनानं सर्व काही ऐकत असत. पण आपण सरकारी सेवेतून निवृत्त होण्याआधी सर्व मुलं मार्गी लागावीत हे त्यांचे नियोजन होतं. रेल्वेच्या तुटपुंज्या पगारात आमची सर्वांची स्वप्नं पूर्ण होणार नाहीत याची ते आम्हांला जाणीव करून देत. त्यामुळेच प्रथम मोठ्या भावानं व नंतर आम्हीही नोकरी व शिक्षण एकत्रच केलं. उच्चशिक्षण घ्यावं याबाबत एकमत असलं तरीसुद्धा मुलींनी मात्र शिक्षण घेऊन फार तर शिक्षिका व्हावं आणि फक्त तेवढीच नोकरी करावी असं त्यांना वाटत असे. त्यामुळे माझा वकिली शिक्षण घेण्याचा निर्णय कोणालाच मान्य नव्हता. मी आमच्या कुटुंबाच्या परंपरेप्रमाणं उच्चशिक्षण घेऊन चांगली गृहिणी व्हावं अथवा शिक्षिका व्हावं एवढीच त्यांची माफक अपेक्षा होती.

मला मात्र वेगळेच वेध लागले होते. आपण वकील होऊन महिलांचे प्रश्न सोडवावेत. त्यांच्यावर होणारा अन्याय थोडा फार कां होईना आपल्या प्रयत्नांनी दूर करावा असं मला वाटत होतं. वकील व्हायचं! हे माझ्या मनात पक्कं असल्यानं टायपिस्ट, रिसेप्शनिस्ट, टेलिफोन ऑपरेटर, हॉटेलमध्ये डेस्क अटेंडंट, सामाजिक कार्यकर्ती अशा विविध प्रकारच्या नोकऱ्या करत मी माझं एल०एल०बी० पूर्ण केलं. सुट्टीच्या दिवशी संस्था-संघटनांच्या कार्यक्रमात सहभाग घेऊ लागले. अशाच एका संस्थेत सामाजिक कार्यकर्ती म्हणून काम करत असताना मी कॉलेजमध्ये शिकत असलेल्या कायद्यांची माहिती महिलांना सांगत असे. त्या संस्थेची महिला मंडळं असल्यानं मी महिला मंडळात जाऊन त्यांना स्त्रियांच्या समाजातील स्थानाबद्दल आणि बदलत असलेल्या कायद्यांबद्दल माहिती सांगत असे. आपल्यावर जर अन्याय झाला तर आपण लगेचच पोलिस चौकीत फिर्याद दिली पाहिजे असंही मी शिकवत असे.

अशीच १९९३मध्ये मे महिन्यात दुपारी तीनच्या सुमारास 'नागपूर चाळ' येथील महिला मंडळाची बैठक चालू असताना एक २६ ते २७ वर्षांची गरोदर बाई धावत धावत मंडळात आली. ''मला वाचवा. नवरा माझा जीवच घेईल.'' असं म्हणून मला मदत करण्यासाठी विनवू लागली. तिचं नाव सुमन. मी महिलांना म्हटलं, ''आपण सर्व जणी तिच्या नवऱ्याला समजवायला जाऊ.'' तर त्या मला म्हणाल्या की ''ताई तुम्ही मध्ये पडू नका. यांचं हे रोजचंच आहे. तो खूप घाणघाण शिव्या देतो. तुम्हांलाही तो काही तरी उपद्रव करील; रात्री आम्हांला दारू पिऊन शिव्या देईल. असं झालं तर आमचे नवरे आम्हांला मंडळात येऊ द्यायचे नाहीत.'' मी त्यांना म्हटलं, ''हिचा नवरा जर एवढा धोकादायक असेल तर आपण नक्कीच त्याचा बंदोबस्त केला पाहिजे. आपण सर्व जणी एकत्र आल्यावर तो सर्वांना शिव्या देण्याचं धाडस करणार नाही. आपण पोलिसांची मदत घेतली तर त्या महिलेला न्याय मिळेल आणि आपल्यालाही संरक्षण मिळेल.'' माझ्या या बोलण्यावर मात्र सर्व जणी पोलिस चौकीत माझ्या सोबत येण्यास तयार झाल्या.

खरे तर माझीसुद्धा पोलिस चौकीत जाण्याची आयुष्यातील ही पहिलीच वेळ होती. सर्व धीर एकवटून मी त्या बाईची सर्व कहाणी पोलिसांना कथन केली व तिला पोलिस संरक्षण द्यावं अशी विनंती केली. मी प्रथमच माझ्या अभ्यासाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी पाहत होते. पोलिस उपनिरीक्षकांनी रायटरला केस लिहिण्यास सांगितले. दोन हवालदार पाठवून तिच्या नवऱ्याला चौकीत आणण्यास सांगितलं. मधल्या काळात मला सुमनची अधिक माहिती कळली ती म्हणजे, सुभाष–तिचा नवरा–बँकेत शिपायाची नोकरी करतो. पुण्यात ते दोघंच आपल्या मुलाबाळांसहित राहतात. नागपूरला तिचे आईवडील असतात. पहिल्या मुलीनंतरच नवऱ्यानं तिला मुलगी जन्माला आली म्हणून छळण्यास सुरुवात केली होती. तिच्या दुर्दैवानं लागोपाठ तीन मुली झाल्या आणि आता चौथ्यांदा ती गरोदर होती. आता परत मुलगीच झाली तर त्याला वंशाला दिवा मिळणार नाही म्हणून तो तिला सतत मारहाण करत होता. एवढंच नाही तर स्वत:च्या ३, ५ व ७ या वयोगटांतील मुलींसमोर त्याच्या झोपडीवजा घरात तो नको तो चाळे करत असे. माहेरी आधार देणारं कोणीच नसल्यानं हे सर्व असह्य होऊनही ती मुकाट्यानं सर्व सहन करत होती.

हवालदार नवऱ्याला घेऊन चौकीत हजर झाले. बायकोनं आपल्याला चौकीत आणलं यामुळे त्याचा पारा आणखीच चढला होता. प्रथम साहेबांनी त्याला बायकोवर एवढे अत्याचार करतो म्हणून समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यानं ''मी माझ्या हक्काच्या बायकोला मारलं आहे. तुमचा कोणताही गुन्हा केलेला नाही.'' असं म्हणून पोलिसांशी हुज्जत घालण्यास सुरुवात केली. मग पोलिसांनीही ''केस झाली तर नोकरी जाईल'' असं धमकावलं. तेव्हा थोडा तो नरमला. नवऱ्याशी बोलल्यावर साहेबांनी मला आत बोलावलं. ते मला समजावून सांगू लागले की ''माझं त्याच्याशी बोलणं झालं आहे. तो आता असं वागणार नाही. तुम्ही कशाला नवरा-बायकोच्या भांडणामधे पडता? शेवटी काही झालं तरी बाईची जात तिला त्याच्याकडे नांदावंच लागेल!''

मी म्हटलं ''अहो ती बाई रक्तबंबाळ झाली आहे. तो आणखी दारू पिऊन येईल. मग तिला त्याच्यापासून कोण वाचवणार? त्याच्या शिव्यांच्या भीतीनं शेजारीही मध्ये पडत नाहीत. तुम्ही त्याला अटकच करा!'' आता मात्र साहेब चिडले. ''तुम्ही मला कायद्याची भाषा शिकवू नका. कुठल्या कलमाखाली त्याला आम्ही अटक करू? त्यानं काय गुन्हा केला आहे? असं म्हणून त्यांनी आता मला फैलावर घेण्यास सुरुवात केली. हे प्रकरण पुढं असं वळण घेईल याची कल्पनाच नसल्यानं मी गडबडले. मला आपलं वाटलं होतं की पोलिसांत गेले तर त्या महिलेला संरक्षण मिळेल. मी पुन्हा जोरकसपणे ''त्या बाईचा जीव धोक्यात आहे'' हे ठणकावून सांगितलं. ''तिच्या जिवाचं रात्रीतून बरंवाईट काही झालं तर तुम्ही जबाबदारी घेणार का?'' असा प्रतिप्रश्न त्यांना केला. तेव्हा साहेब थोडं शांतपणे म्हणाले, ''तुम्ही आता जा. मी त्याला चौकीतच थांबवून ठेवतो.''

।। मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास ।।

राज्य मराठी विकास संस्थेची प्रकाशने

एलफिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महानगरपालिका मार्ग, धोबीतलाव, मुंबई ४०० ००१.
दूरध्वनी : २२६५ ३१ ६६ / फॅक्स- २२६३ ९३ २५

- मराठी लेखन मार्गदर्शिका-यास्मिन शेख - मूल्य ८० रु.
- प्रशासनिक मराठी भाषेचा विकास - गीता भागवत - मूल्य १५० रु.
- कोश व सूची वाङ्मय : स्वरूप आणि साध्य - संपा . सरोजिनी बेळे, सुषमा पौडवाल, अनिता जोशी, कविता महाजन - मूल्य २०० रु.
- मराठी लघुलेखन शब्दकोश - व.वा. इनामदार
- शालेय मराठी शब्दकोश - वसंत आबाजी डहाके, गिरीश पतके - मूल्य १०० रु.
- आधुनिक भाषाविज्ञान : सिद्धांत आणि उपयोजन - डॉ. सिलिंद मालशे - मूल्य १५० रु.
- शिक्षण , शिक्षक व अभ्यासक्रम - वासुदेव बळवंत पटवर्धन - संपा. रमेश पानसे - मूल्य १६० रु.
- मराठी भाषा : वाद आणि विवाद - श्री. के.क्षीरसागर - मूल्य १७५ रु.
- 'वृद्धि:' भाषेचे आणि भाषाभ्यासाचे शिलमन - दिनेश द. साहुलकर - मूल्य १६० रु.
- खेलभाषा - सुगन बेलखलकर - मूल्य १०० रु.
- भाषा आपली सर्वांचीच - अविनाश बिनीवाले - मूल्य १५० रु.
- महाराष्ट्र साहित्य परिषद - म.श्री. दीक्षित - मूल्य ५० रु.
- व्याकरणकार मोरो केशव दामले : व्यक्ती आणि कार्य - कृ.श्री.अर्जुनवाडकर - मूल्य १५० रु.
- काकासाहेब कालेलकर : व्यक्ती आणि कार्य - मृणालिनी जोगळेकर - मूल्य १५०
- गंगाधर बाळकृष्ण सरदार : व्यक्ती आणि कार्य - हेमंत वि. इनामदार - मूल्य ६० रु.
- बालगंधर्व : व्यक्ती आणि कार्य - मोहिनी वर्दे - मूल्य ६० रु.
- मातृसेवा संघ - विनया खडपेकर - मूल्य ६० रु.
- सकाळ वृत्तपत्र आणि वृत्तसमूह - स्वाती सुहास कर्वे - मूल्य ६० रु.
- शंतनुराव किर्लोस्कर : व्यक्ती आणि कार्य - भा. र. साळवे - मूल्य १६० रु.
- प्रा.अ.का.प्रियोळकर : व्यक्ती आणि कार्य - डॉ.शि.वा. प्रभुदेसाई - मूल्य १४० रु.
- त्र्यंबक शंकर शेजवलकर सूची - सुषमा पौडवाल - मूल्य १५० रु.
- त्रिवेंद्रमची मराठी हस्तलिखिते - संपा. डॉ. वसंत जोशी - मूल्य ३० रु.
- मद्रासची मराठी हस्तलिखिते - संपा. डॉ. वसंत जोशी - मूल्य १५० रु.
- हैदराबादची मराठी हस्तलिखिते - संपा. डॉ. श्री.रं.कुलकर्णी, डॉ. य.दा.कुलकर्णी, प्रा. द.पं.जोशी - मूल्य १००रु.
- कर्नाटकातील मराठी हस्तलिखिते - संपा. डॉ भीमाशंकर देशपांडे - मूल्य १५० रु.
- तंजावर सूची - संपा. भीमराव केसकर - मूल्य २०० रु.
- दक्षिण भारतातील मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - तंजावर खंड संपा. डॉ. वसंत जोशी - मूल्य ५०० रु.
- दाक्षिणात्य साहित्य - संस्कृतीचा मराठीशी अनुबंध - डॉ. शशिकला धनपलवार - मूल्य ३०० रु.
- साहित्यसेतु - श्री. रं.कुलकर्णी - मूल्य ४५ रु.
- दखनी भाषा - मराठी संस्कृतीचा एक आविष्कार - श्री. रं. कुलकर्णी - मूल्य ४५रु.
- आंध्र - कर्नाटक खंड - संपा. डॉ. वसंत जोशी, डॉ. द. दि. पुंडे - मूल्य ५००रु.
- मराठी विज्ञानग्रंथसूची (१९५१-१९९९) - संपा. रा.चि. सोवनी, संजीवनी शिंत्रे - मूल्य १५० रु.
- मराठी नेतृकग्रंथसूची (वर्णनात्मक) (१९५१-१९९९) - संपा. डॉ. सुरेश नाडकर्णी, कविता महाजन - मूल्य १२५ रु.
- मराठी ग्रंथसूची भाग - ३ (१९५१ - १९६२) संपा. शरद साठे - मूल्य १००० रु.
- मराठी ग्रंथसूची - भाग १ व २. संपा. के. शंकर गणेश दाते - मूल्य २६०० रु.
- साधू आनंदे - माधुरी पुरंदरे, भाग १ ते ४, संचाचे - मूल्य ३०० रु.
- बंगालचा ज्ञानकोश - संपा. शंकर गोपाळ भिडे - मूल्य १६०० रु.
- विज्ञान संकल्पना कोश - संपा. प्रा. रा. वि. सोवनी - मूल्य २२५ रु.

अनुवाद : मराठी - हिंदी

- करुणाष्टक - व्यंकटेश माडगूळकर - अनु. विनायक नारायण साप्रे - मूल्य ७५ रु.
- राजमाची का सुधा (माचीवरला बुधा) - गो.नी. दांडेकर. अनु. मीरा जांबगावकर - मूल्य ७५ रु.
- बिंदिया जितनी झीलें (टिकलीएवढं तळं) - निर्मला देशपांडे. अनु. सुनीता परांजपे - मूल्य १००रु.
- कल्याणी - लेखिका व अनु - ज्योत्स्ना देवधर - मूल्य ७५ रु.
- मुक्काम पोस्ट : देवाचे गोठणे - माधव कोंडविलकर. अनु. अविनाश बिनीवाले - मूल्य १५० रु.
- दिन ब दिन (दिवसेंदिवस) - शं.ना. नवरे. अनु. सुभाष रणदिवे - मूल्य १०० रु.
- साँस भर का फासला (एका श्वासाचं अंतर) अंबिका सरकार. अनु. शरयू पेंडसेकर - मूल्य १०० रु.
- श्रीमती रमाबाई रानडे : व्यक्ती आणि कार्य - मा. श्री. विद्वांस. अनु. वासंतिका पुणतांबेकर - मूल्य ११० रु.
- मैं कृतार्थ हुआ (मी भरून पावले आहे) मेहरुन्निसा दलवाई. अनु. डॉ. विजया - मूल्य ११० रु.
- रोहिणी - केशव केळकर. अनु. विलास गिते - मूल्य १०० रु.

संध्याकाळचे सहा वाजून गेले होते. आम्ही महिला आता घरी जाण्यासाठी निघालो. वाटेत मी या बाईचं पुढं काय करायचं याबद्दल त्यांच्यासोबत नियोजन करत होते. रात्रभर नवरा पोलिस चौकीत राहिल्यानं सुमन घरी जाऊन मुलीसोबत निवांत झोपू शकते असं मला वाटत होतं. चौकीसमोरचा रस्ता ओलांडून आम्ही वस्तीत प्रवेश करत असतानाच आमच्या मागून धावत धावत येऊन सुभाषनं आपल्या बायकोला मारण्यास सुरुवात केली. अचानकपणे घडलेल्या या प्रकारामुळे माझ्या सोबत असलेल्या सगळ्या जणी इकडे तिकडे पळाल्या. मी एकटीच उरले होते. मी क्षणभरच विचार केला. मी सुमनच्या नवऱ्यापुढं शारीरिक दृष्ट्या चांगलीच मजबूत होते. तो तिला मारण्यासाठी पुन्हा हात उगारणार तोच मी त्याचा हात हवेत वरच्यावर पकडला. तो नशेतच होता. त्याला काही कळायच्या आतच मी त्याचा दुसराही हात पकडला. त्याला कल्पनाच नव्हती की कोणी तरी त्याला असं कृत्य करताना थांबवू शकतं. आजूबाजूला गेलेल्या आमच्या मंडळातील महिलांमध्ये हे सर्व पाहून अंगात बळ आल्यासारख्या त्या आमच्याकडे धावत आल्या. काही जणींनी सुमनची साडी आवरली. तर काही जणी माझ्या मदतीला आल्या. त्यांनी तिच्या नवऱ्याला आता फैलावर घेण्यास सुरुवात केली. इतकी की शेवटी तो गयावया करू लागला. ''मी माझ्या बायकोला आता मारहाण करणार नाही'' असं म्हणू लागला. पण महिलांचा त्याच्यावर अजिबात विश्वास नव्हता. त्या सगळ्यांनी सुमनला रात्रीच्या गाडीनं नागपूरला माहेरी जाण्याचा सल्ला दिला. सुमनच्या अंगात आता कुठलंच त्राण शिल्लक नव्हतं. एक तर तिचे दिवस भरत आलेले. त्यात घरात इतर सर्व लहान मुली म्हणून सर्व महिलांनी वर्गणी काढून तिला नागपूरला पाठवण्याचं ठरवलं. वस्तीतल्या तरुण मुलांची मदत घेऊन रात्री तिला गाडीत बसवूनच त्या निवांत झाल्या.

मी घरी जाताना विचार करत होते की, जर एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीनं मारहाण केली तर तो गुन्हा होतो; मग ती व्यक्ती बायको असेल तर असे कां होत नाही? या नंतरच्या बैठकीत आमची याबद्दल चर्चा झाली. आता इतर महिलासुद्धा मोकळेपणानं आपले अनुभव मला सांगू लागल्या. वस्तीत रोजच कोणाचा तरी नवरा अशी मारहाण करतो असं त्यांनी सांगितलं. स्वत:च्या घरात होणारा हा असा छळ आपण सहन कां करतो? असं मी त्यांना विचारलं तर त्या म्हणाल्या, की ''ताई आपण बाई म्हणून जन्माला आलो आहोत. म्हणून हे सगळं सहन करायचं! माहेरी गेलं तर त्यांची मुलगी नांदत नाही अशी बदनामी होईल. तेही चार दिवस घरी ठेवून घेतील मग परत नवऱ्याकडेच यायचंय ना! त्यापेक्षा इथंच राहिलेलं बरं.'' उलट त्या मलाच समजावयाच्या, तुम्ही अजून लहान आहांत–हे असंच असतं. पण हळूहळू वस्तीत आमच्या मंडळाकडे अशा प्रकारचे प्रश्न येऊ लागले आणि मीही ते आपल्या पद्धतीनं सोडवू लागले.

स्वत:च्या कुटुंबातच, माहेरी असो वा सासरी, बाई किती छळ सहन करते, तिला किती मारहाणीला तोंड द्यावं लागतं या प्रश्नावर मी महिलांशी चर्चा करायची. त्यांच्याकडे तर इतके अनुभव–स्वत:चे व इतरांचे–कुणाच्या नवऱ्याचा राग एवढा की तिचा त्यानं हातच तोडला; कोणी डोक्यात विळीच मारली. पण यांवर उत्तर काय? या प्रकारच्या छळाला/मारहाणीला कुठलंही कारण पुरत असे. आज काय तर जेवणात मीठ कमी पडलं, तर उद्या काय आपल्या आवडीचं जेवण कां केलं नाही, ''परवा तू कुणाकडे बघत होती?'' स्त्री-प्रश्नांचे रोज नव्यानं मला दर्शन घडत होते. मी माझ्या परीनं त्याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करत होते. कशा काय ह्या सगळ्या जणी हे सहन करत असतील?

कधी संरक्षणाच्या नावाखाली, तर कधी संस्कृतीच्या बुरख्याखाली रोज अनेक महिला छळाच्या बळी ठरतात. बरे, त्याविरुद्ध कुठं दाद, फिर्याद मागावी तर बाई 'उठवळ आहे,' 'जरा सहन करायला नको, थोडा जाच असला तर काय होतंय?' अशी मुक्ताफळं. पोलिसचौकीत तक्रार करायची म्हटलं तर 'आमच्या हातात काही नाही' असं म्हणून अधिकारी अंग झटकायचे.

वस्तीमध्ये आज कलावतीबाई, तर उद्या सविता, परवा इंदूबाई असं करत आमचं मंडळ प्रश्न सोडवत होतं. मी ज्या संस्थेत काम करत होते त्यांना अशा प्रकारच्या लोकांच्या जीवनातला हस्तक्षेप नको होता. त्यामुळे मला सतत वेगवेगळ्या प्रकारची स्पष्टीकरणं संस्थेत द्यावी लागत.

दरम्यान माझं कायद्याचं शिक्षणही पूर्ण झालं होतं. सनद हातात येणं बाकी होतं, म्हणून मी कामाचा राजीनामा दिला. आपण आपल्या परीनं महिलांच्या प्रश्नांवर काम करावं असं मला आता वाटू लागलं होतं. मी वकिली सुरू करण्याआधी कोणाकडे तरी उमेदवारी करावी या प्रयत्नात असताना महिन्याला थोडी रक्कम आपणांकडे असावी म्हणून पार्टटाइम नोकरी शोधत होते. कारण वकिलीत मला लगेचच उत्पन्न मिळणार नव्हतं.

त्या काळात 'महिला मार्गदर्शन मंच' नावानं 'पूना डायोसिझन कॉर्पोरेशन लिमिटेड' यांनी एक प्रकल्प सुरू केला होता. प्रकल्प छोटा असल्यानं त्यांना अर्धवेळ काम करणारीच व्यक्ती पाहिजे होती. म्हणून 'समन्वयिका' या पदासाठी मी संस्थेकडे अर्ज केला. माझी वकिली चालू ठेवण्यास त्यांची हरकत नव्हती. मी लगेचच ही नोकरी स्वीकारली. या प्रकल्पांतर्गत पुणे धर्मप्रांताच्या कार्यक्षेत्रातील कॅथोलिक महिलांची पतसंस्था स्थापन करण्याचे प्रयत्न सुरू होते. मी बचत गटाबद्दल माहिती मिळवली असल्यानं एकदम पतसंस्था सुरू करण्याऐवजी बचत गट केले तर आर्थिक, सक्षमीकरण तर होईलच, पण महिलांचं एक व्यासपीठही निर्माण होईल असं सुचवलं. पण पतसंस्थेच्या तयारीनं आलेल्या महिलांनी बचत गटात येण्यास नकार दर्शवला. संस्थेचं कार्यक्षेत्रही संपूर्ण पुणे जिल्ह्यातील महिलांचं संघटन हे होतं. त्यामुळे कामाचा एकत्रित परिणाम साधणं अशक्य आहे असं मला वाटत होतं. त्याप्रमाणं मी संचालकांशी चर्चा केली व महिलांशीही चर्चा केली.

मला मनातून वाटत होतं की, स्त्री सक्षम झाल्याशिवाय आपले प्रश्न सोडवू शकणार नाही की अन्यायाविरुद्ध दाद मागू शकणार नाही. म्हणून मी महिला सक्षमीकरणाचा विविध अंगांनी विचार करत आरोग्य, बचत गट, उद्योजकता विकास असे प्रकल्प राबवण्यासाठी समविचारी महिला व संस्थेचे संचालक फादर राफायल मुनतोडे यांच्याशी विचार विनिमय करून नोंदणीकृत संस्था असावी असा प्रस्ताव मांडला. पी०डी०सी०नंसुद्धा या प्रकल्पात आर्थिक मदत देण्याचं ठरवलं असल्यानं १९९५ मध्ये चेतना महिला विकास केंद्राची स्थापना झाली. पिंपरी, चिंचवड, आकुर्डी तसंच घोरपडी गाव, वानवडी व ताडीवाला रोड या भागांतील गरीब व गरजू कॅथोलिक महिलांसोबत प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात काम करण्याचं ठरलं. नंतर त्याच भागातील इतर वंचित दुर्बल घटकांतील महिलांसोबत काम सुरू केलं. आणि पार्टटाईम म्हणत म्हणत मी स्वत:ला पूर्ण वेळ संस्थेच्या कामासाठी झोकून दिलं कारण मी संस्थेच्या सचिवपदाची जबाबदारी घेतली होती.

संस्थेत मदतनीस म्हणून काम करणारी रीटा डोळा सुजलेल्या अवस्थेत कामाला आली. मी तिची विचारपूस केली पण तिला ती आवडली नाही; पण हा प्रकार वारंवार घडू लागल्यानं एक दिवस मी माझ्या अधिकाराचा वापर करून तिच्या घरची परिस्थिती जाणून घेतली. हळूहळू तिचा विश्वास संपादन करून, नवऱ्याचा अत्याचार तिनं सहन करू नये यासाठी तिला तयार केली. नंतर सदैव दुर्मुखलेली रीटा आता संस्थेत येणाऱ्या महिलांशी मिळून मिसळून वागू लागली. तिच्या कौटुंबिक प्रश्नांची सोडवणूक करता करता 'चेतना'मध्ये महिलांच्या प्रश्नांची सोडवणूक केली जाते अशी चर्चा सुरू झाली. माझं कोर्ट व इतर प्रकल्प यांसोबत तेही पूर्णवेळ काम होऊन बसलं होतं. त्याच वेळी बचत गटातील महिलांना कायदा-साक्षर केलं तर? अशी कल्पना डोक्यात आली; कारण संस्थेत दाद मागण्यासाठी येणाऱ्या महिलांची संख्या वाढू लागली होती.

मी किती ठिकाणी मदतीस म्हणून पोचणार म्हणून संध्याकाळी मी 'चेतना'चे कायदे, सल्ला व साहाय्य केंद्र प्रथम मुंबईच्या 'ह्युमन राइट्स लॉ नेटवर्क'च्या मदतीनं सुरू केलं–ज्यामध्ये पुण्यातील काही संस्थांच्या संस्थाप्रमुख तसेच त्यांच्याही बचत गट प्रतिनिधींनी प्रशिक्षण घेतलं. महिलांची कायद्याची शिबिरं घेताना सर्वांत प्रथम आपल्याला मारहाण होत असते. याबद्दल त्यांना विचारलं की, त्या सांगत, आमच्यापैकी एकही जण अशी नाही की जिनं एकदाही नवऱ्याचा मार खाल्ला नाही. नवऱ्याचा मार न खाणारी बाईच

सापडायची नाही असं त्या म्हणायच्या. मग मी त्यांना म्हणायची, ''तुम्हांला हे योग्य वाटतं का?'' यावर त्यांचं उत्तर, असे की ''नवरा काही मुद्दाम मारत नसतो. आमचं काही चुकलं तरच तो आम्हांला मारतो. उदाहरणार्थ, आम्ही घरातलं काम नीट केलं नाही किंवा इकडेतिकडे गप्पा मारत बसलो की, त्याला राग येतो. मग तो आम्हांला मारतो. त्यानं रोज मारू नये पण जर चुकलं तर मात्र मारलंच पाहिजे.''

इथं मुळातच स्त्रियांना स्वत:विषयी इतकी कमीपणाची भावना कां वाटते? याचा शोध घेताना अतिशय टोकाचा छळ सहन करण्याची मानसिकता पितृसत्ताक पद्धतीनं त्यांच्यात निर्माण करून ठेवली आहे असं मला वाटतं, ज्यामुळं 'सासरच्या/नवऱ्याच्या घरात उभी आले व आडवी झाल्याशिवाय परत जाणार नाही. किंवा आई-वडिलांच्या नावाला बट्टा लागू देणार नाही' म्हणून स्त्रिया शारीरिक व मानसिक छळ सहन करतात. यामध्ये त्या किती शिकलेल्या व कोणत्या समाजातील किंवा आर्थिक परिस्थितीतील आहेत हे महत्त्वाचे नाही कारण शिक्षणामुळे त्यांच्या या मानसिकतेत बदल होत नाही. त्यांच्या मते लग्न म्हणजे जीवनातील अंतिम टप्पा. जिथं स्त्रीनं सर्वस्व पणाला लावलं पाहिजे व त्या कुटुंबासाठी झिजलं पाहिजे अशी भावना समाजातील सर्व थरांत आढळून येते. त्यामुळे छळाचा अतिरेक झाल्याशिवाय महिला कोठेही आपल्या प्रश्नांबाबत बदनामीच्या भीतीनं वाच्यता करत नाही की, मदतही मागत नाही. त्यामुळे त्यातच कित्येकींचा दुर्दैवी अंत होतो.

केंद्रात येणाऱ्या कित्येक महिलांशी बोलताना मला शंका यायची की, यांना मी काय बोलते ते ऐकू येतंय का? मला पुन्हा पुन्हा तेच सांगावं लागे. सुरुवातीच्या दोनतीन घटनांनंतर माझ्या लक्षात आलं की यांच्या समजण्याचा प्रश्न नाही, तर नवऱ्याचा सतत कानांवर मार खाऊन त्यांना बहिरेपण आलं आहे, काही जणी तर अशा अत्याचारांमुळे मानसिकदृष्ट्या इतक्या खचलेल्या असत की, त्यांना उभारी देण्यास मी असमर्थ असे. सुरक्षित मातृत्व व बालसंगोपन या कार्यक्रमामुळे आर्म्ड फोर्स मेडिकल कॉलेज यांच्याशी संस्थेचं नातं निर्माण झालं होतं. त्याचा उपयोग आम्हांला 'चेतना'च्या कौटुंबिक हिंसाचारात बळी पडलेल्या महिलांचं मानसशास्त्रीय समुपदेशन व उपचार यांसाठी झाला.

बी०ए० व नर्सिंग शिक्षण झालेली सात व नऊ वर्षे वयांची दोन मुलं असलेली एक स्त्री आपल्या पतीसोबतच केंद्रात मदत मागण्यासाठी आली होती. प्रथमदर्शनी ते चौकोनी कुटुंब सुखी वाटत असतानाच तिनं ''मला वेड लागलं आहे असं यांचं (नवऱ्याचं) म्हणणं आहे.'' असं म्हणून मूळ मुद्यालाच हात घातला. तिचा प्रत्येक मुद्दा तिचा प्रत्येक मुद्दा तिचा नवरा खोडून काढत होता. त्यांच्या मते ''ही संशयी असल्यानं माझं जीवन नरक झालं आहे. हिचं मुलांकडे लक्ष नाही की, स्वयंपाकाकडे. मी स्वत: तरी कुठवर घरकाम करू म्हणून मी माझ्या आईकडे जातो.'' तर तिच्या मते ह्याचे खरे तर, परस्त्रीशी संबंध आहेत. या पद्धतीनं आमचं संभाषण सुरू होतं. खूप वेळ चर्चा होऊन शेवटी मी तिला तिची हरकत नसल्यास मानसोपचार तज्ज्ञाकडे पाठवलं तर जाशील का? किमान सर्वांची खात्री तरी होईल की, तू वेडी नाहीस ते. असं म्हटलं तेव्हा ती लगेच तयार झाली.

सुमारे एक ते दीड वर्षं मानसोपचार घेऊन ते कुटुंब स्थिरावलं असं वाटत असतानाच ए०एफ०एम०सी०च्या डॉक्टरांचा मला फोन आला. ते म्हणाले की, ''स्मिताचे उपचार पूर्ण झाले आहेत आणि आता ती मानसिक दृष्ट्या पूर्ण सक्षम आहे. तिच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवून तुम्ही नक्की तिच्या नवऱ्याच्या चारित्र्याबद्दल शेजारी/कामात चौकशी करा.'' त्यांनी सांगितल्याप्रमाणं मी माझ्या विश्वासू लोकांकडून त्याची माहिती काढली आणि खरोखरच तिच्या नवऱ्याचे विवाहबाह्य संबंध होते. इतक्या सुशिक्षित महिलेला त्या पुरुषानं पुन्हा पुन्हा एकच गोष्ट सांगून सर्वांच्या समोर तिला वेडी ठरवली होती. आणि कालांतरानं तीसुद्धा मनोरुग्ण बनली होती. याच कारणाबद्दल पुढं जाऊन त्याला कदाचित घटस्फोटही मिळाला असता. वेळीच उपचार झाल्यानं ती वाचली होती. किमान आता ती आपल्या मुलांसोबत चांगलं नातं निर्माण करून जगते आहे.

संस्थेच्या कामाच्या पद्धतीमुळे कुठलीही स्त्री घर सोडून आल्यानंतर बऱ्याचदा ती एक, दोन किंवा तीन मुलं घेऊन आलेली असते. त्या कुटुंबाची जेवण्याची, कपड्यांची व राहण्याची व्यवस्था करावी लागते–तर कित्येकींना महिन्याकाठी रेशन पुरवावं लागतं. प्राथमिक मदत मिळवून दिल्यावर तिच्या मुलांसाठी निवासी शाळा शोधणं, तिला आधारगृहात प्रवेश मिळवून देणं, त्याचबरोबर तिला पोटगी, मुलांचा ताबा, तर कधी भांडीकुंडी मिळवून देणं असं पाहावं लागतं. बऱ्याचदा स्त्रिया घर सोडताना काहीच न घेता बाहेर येतात किंवा अंगावरील सर्व गोष्टी काढून घेऊन तिला हाकलून दिलं जातं. सांगलीहून आलेल्या एका केसमध्ये नवीन परकर काढून जुना परकर घालण्यास भाग पाडून घरातून हाकललं होतं. शिकलेल्या स्त्रियांकडे स्वत:ची शिक्षणाची प्रमाणपत्रं नसतात. रेशनकार्ड सासरीच असतं. त्यामुळे कोर्टात केसेस उभ्या करताना अनंत अडचणींना तोंड द्यावं लागतं. तर कधी नवरा रोजंदारीवर, व्यवसाय करणारा असतो. त्यामुळे त्याच्या उत्पन्नाचे पुरावे आणता येत नाहीत. मुलींनी इतर कुठल्याही गोष्टींत लक्ष घालणं आपल्याला मान्य नसल्यानं बऱ्याच जणींना नवऱ्याचा पगारही माहीत नसतो.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील 'चेतना'च्या कामाला, १९९७ साली आरवली, वेळागर इथं पोलिसांनी महिलांना मारहाण केली या कारणांमुळे सुरुवात झाली. तिथंही संस्थेनं बचत गट सुरू करून आपल्या हक्कांच्या रक्षणासाठी कायदा-जागृतीद्वारे काम करणं सुरू केलं. पाहता पाहता पुण्याची एक वकीलबाई सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात येऊन महिलांसाठी काम करते आहे अशी बातमी पसरली. संस्थेची तयारी नसताना वेंगुर्ले, कणकवली या भागांतून, आम्हांलाही बचत गटात यायचं आहे अशी मागणी येऊ लागली. माझ्या दृष्टीनंसुद्धा हा जिल्हा महिलांच्या दर्जाच्या बाबतीत अतिशय मागास होता. महिलांना कुठल्याही प्रकारे स्वत:ला व्यक्त करण्यासाठी व्यासपीठ नव्हतं. म्हणून संस्थेच्या पुढील प्रकल्पामध्ये सिंधुदुर्ग जिल्हा हे कार्यक्षेत्र म्हणून घेतलं. त्या वेळी व आजही आम्ही एवढ्या दूरचं क्षेत्र कां निवडलं असे प्रश्न विचारले जातात. पण इच्छा तिथं मार्ग या पद्धतीनं गेली दहा वर्षं संस्थेचं कार्य पुण्याप्रमाणंच रुजलं आहे. कदाचित सिंधुदुर्गातील महिलांचा सहभाग काकणभर सरसच ठरेल.

'कायदा साक्षरता प्रकल्पा'तून तयार झालेल्या बचत गटातील महिला वस्तीतून व गावातून केसेस कशा सोडवायच्या हे मला फोनवर विचारू लागल्या. सुरुवातीच्या एकदोन प्रकरणांत मी स्वत: हजर राहून त्यांना चौकीत तक्रार कशी नोंदवावी हे शिकवलं. नंतर मात्र त्या स्वत:च नुसती फोनवर माहिती घेऊन आपल्या परिसरातील अत्याचारग्रस्त स्त्रियांना मदत करू लागल्या. वेळप्रसंगी वस्ती/वाडीतील मारकुट्या नवऱ्यांचा रोष पत्करून स्वत:च्या घरात एकमेकींना आश्रय देऊ लागल्या. त्यांच्या कामाचा उरक बघून मला आश्चर्यच वाटलं. कायदा शिकण्याची संधी मिळाल्यावर त्यांची सुप्त शक्ती जागृत झाली होती. त्यांच्या विझलेल्या आत्मसन्मानात जागृतीची ठिणगी पडल्यानं त्या कोणावरही होणारा अत्याचार दूर झालाच पाहिजे ह्या तडफेनं मदतीस जात असत.

ताडीवाला रोड इथल्या 'एकता गटा'च्या कमलचा नवरा रेल्वेत कामाला होता. ती शिकलेली असली तरी खेड्यातून लग्न होऊन आली होती म्हणून नवऱ्याला मागास वाटत होती. आपला मिळणारा पगार तो मैत्रिणींवर उडवत असे. घरात बायको, दोन मुलं असताना आपल्या जबाबदाऱ्या टाळत असे. सुरवातीला निमूटपणे मार खाणारी कमला १९९९ साली गटात येऊन धीट झाली होती. तिनं गावी शिवणक्लास केला होता. आता गटाच्या मदतीनं शिवणयंत्र व फॉलपिको यंत्र घेऊन आपल्या फाटलेल्या संसाराला टाके घालत होती. पण तिचं असं जगणं हे त्याला मान्य नव्हतं. वेळीअवेळी येणाऱ्या त्याच्या मित्रांची ऊठबस करण्यास एकदा तिनं नकार दिला असता त्यानं तिला बेदम मारलं–इतकं की, तिच्या एका पायाला व एका हाताला फ्रॅक्चर झालं.

गटातील अध्यक्षाबाईंनं तिला रात्रभर आसरा दिला व दुसऱ्या दिवशी सकाळी ऑफिसला तिला घेऊन आली. रात्रभर तिच्या कुवतीप्रमाणं तिनं–कमलला मानसिक आधार दिला होता. तिचं जेवणखाण केलं होतं. सकाळी मी तिची ससूनला वैद्यकीय तपासणी करून घेतली व तिला प्लास्टर बसवलं.

नेहमीप्रमाणंच चौकीतील पोलिसांचं असहकार्य व गटांचा दबाव या पद्धतीनं शेवटी केस नोंदवली गेली. त्या वेळी गट साधारण दीड ते दोन वर्षांचे होते. ताडीवाला रोडमध्ये सुमारे दहा गट चालू होते. या केसमध्ये महिलांनी घेतलेल्या सहभागामुळे गट विस्कळीत झाले. कारण कमलच्या पाठोपाठ विविध गटांतून अशा प्रकारच्या अनेक केसेस महिलांनी सोडवल्या. त्यामुळे एकता गट सोडला तर तिथं 'चेतना'चा एकही बचत गट उरला नाही. महिला प्रश्नांवर काम करण्यासाठी ही किंमत मोजावीच लागते. बऱ्याचदा केसच्या कुठल्या तरी टप्प्यावर तडजोड होते. आम्ही ती जास्तीत जास्त कायदेशीर करून घेण्याचा प्रयत्न करतो. पण तडजोड होत असताना बाईनं घर सोडल्याचा ठपका मात्र गटावर ठेवला जातो. त्यामुळे गट विस्कळीत होतो. गट सोडणं हीसुद्धा अशा तडजोडींसाठी पूर्वअट असते. मदतीला जाणाऱ्या महिलांचा हिरमोड होतो. आपण व आपल्या संस्थेनं एवढी मदत करूनसुद्धा या बायका अशा कां वागतात, असा त्यांना प्रश्न पडतो. सर्वच स्त्रियांच्या दृष्टीनं आपलं घर टिकवणं हे स्वत:चं जीवन जगण्यापेक्षा मोठी गोष्ट असते. त्याच्या बदल्यात ती वेळ पडली तर आपल्या रक्ताच्या नातेवाइकांचा त्याग करते, नोकरीचा त्याग करते, जगातील सर्व नाती स्त्री आपलं कुटुंब टिकवण्यासाठी तोडू शकते. त्यामुळे गट ही फारच दूरची गोष्ट आहे.

महिलांवरील हिंसाचाराचे प्रश्न हाताळताना अनेक प्रकारच्या राजकीय, सामाजिक व धार्मिक दबावांचा सामना करावा लागला. माझ्यामुळे लोकांचे संसार विसकटले जातात असेही आरोप झाले–अनेकदा पोलिस-यंत्रणासुद्धा आरोपीच्या बाजूनंच उभी राहून महिलांच्या अत्याचारात सहभागी होताना जाणवते. २००० सालच्या पावसाळ्यात घोरपडी गाव येथील एका तमिळ कुटुंबातील बारावी झालेल्या नवविवाहित अंबिका नावाच्या स्त्रीनं आपल्या नातेवाइकांतील एकाच्या लग्नात आपले माहेरचे लोक येणार हे माहीत असल्यानं 'माझा सासरी खूप छळ होत आहे. मला येऊन घेऊन जा नाही तर मला मारून टाकतील' अशी चिठ्ठी स्वत:च्या लहान बहिणीकडे गुपचूप दिली. तिचं सासर फातिमानगर इथं होतं व तिथून आमची संस्था जवळच असल्याची त्यांना ऐकीव माहिती होती. दुसऱ्या दिवशी सकाळी तिची आजी व आई चिठ्ठी घेऊन आमच्याकडे आल्या. परिस्थितीचं गांभीर्य ओळखून लगेचच आम्ही मुलीच्या सासरहून तिला संस्थेच्या कार्यालयात आणले. आदल्या दिवशीच लग्नाला गेल्यानं तिच्या अंगावर सगळे दागिने होते. आम्ही नंतर अंबिकानं सांगितल्यानुसार संस्थेत माहिती नोंदवून घेतली. जवळच्या चौकीतील पोलिसांना ४९८ अ प्रमाणे एफ०आय०आय० नोंदवावी असा आग्रह धरला. पण चौकीतील महिला पोलिस उपनिरीक्षक तक्रार नोंदवून घेण्यास टाळाटाळ करू लागली.

अंबिकाच्या सासरच्यांना दोन लाख रुपये हुंडा दिला होता. तरीसुद्धा आता ते पन्नास हजार रुपयांची मागणी करत होते. नवरा परदेशात नोकरीत असल्याचं समजल्यानं त्यांनी एवढा खर्च केला होता. पण नवरा परत कामावर रुजू होण्यासाठी आणि सोबत दिरालाही घेऊन जाण्यासाठी लागणारा विमानाचा खर्च तिच्या आईवडिलांनी द्यावा म्हणून लग्नाच्या तिसऱ्या दिवसापासून तिला घरात त्रास सुरू झाला होता. तिला उपाशी ठेवणं, मारहाण करणं सुरू होतं. चौकीत तिला नेली असता ती तिथंच चक्कर येऊन पडली होती. पण उपनिरीक्षिकेच्या मते '४९८-अ'च्या केसेस खोट्या असतात. त्यामुळे सबळ पुरावा असल्याशिवाय आपण केस लिहिणार नाही, असा पवित्रा तिनं घेतला. त्या कुटुंबातील एकमेव पुरुष म्हणजे मुलीचे वडील. हैद्राबादला असत. आजोबा अर्धांगवायूमुळे जमिनीला खिळलेले होते. त्यामुळे मुलीची आई व आजीच सर्वत्र ये-जा करत. संध्याकाळी सहा वाजता पोलिस चौकीत महिलांनी जाऊ नये असा कायदा असतानासुद्धा अधिकारी स्वत:च महिला असल्यानं रोज संध्याकाळी आमचं ऑफिस बंद झालं की सदर त्यांना चौकशीला बोलावत असे व आपले दागिने नवऱ्याच्या ताब्यात दे असं म्हणत असे. साधारणपणे रात्री नऊनंतर त्यांना घरी सोडण्यात येई.

एके दिवशी तिनं त्यांच्याकडून कोऱ्या कागदावर सह्या घेतल्या आणि ''उद्या तुमची केस दाखल करते'' असं सांगितलं. दुसऱ्या दिवशी केसला व मला सोबतच समजपत्र मिळालं. त्यामध्ये फिर्यादींनी संस्थेविरुद्ध तक्रार दाखल केली असून या केसमध्ये 'मी जाणीवपूर्वक हस्तक्षेप करते आहे व केसवर दबाव टाकून ४९८ अ-ला दाखल करण्यास सांगते आहे हा तक्रारीचा सारांश. मी लगेचच चौकीत स्वत:च जबाब देण्यास गेले तर अधिकाऱ्यांचा पत्ता नव्हता. दुपारपर्यंत काही समजू न शकल्यानं मी संस्थेच्या मित्र-संस्था तसंच आमच्या गटांना याबाबत माहिती दिली. पोलिस स्वत:च्याच कामात व्यस्त असल्यानं शेवटी मी तीन वाजता 'सहायक आयुक्त, स्वारगेट' यांना 'धरणे आंदोलनाबद्दल' सूचना दिली. परंतु सर्व पातळ्यांवरून आपल्या अधिकाऱ्याला बचावण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. शेवटी आम्हांला 'धरणे आंदोलना'शिवाय पर्याय उरला नाही. दुसऱ्याच दिवशी आमच्या यवत, पिंपरी व आसपासच्या वस्तीतील सुमारे १०० महिला व काही संस्था संघटनांचे प्रतिनिधी ('दलित महिला फोरम', 'हिंद मजदूर सभा', 'समाजवादी महिला सभा', 'महात्मा फुले प्रतिष्ठान', 'आलोचना इत्यादी) यांनी मिळून पोलीस जर मदत करणाऱ्यावरच कारवाई करू लागले तर संस्थांनी महिलांसाठी काम कसं करावं? याबद्दल विचारणा केली. अशा प्रकारे आम्हांला या केसमध्ये स्वत:च्या न्यायासाठीसुद्धा लढावं लागलं.

सध्या अस्तित्वात असलेल्या फौजदारी कायद्यातील '४९८ अ' या कलमाप्रमाणं नवऱ्यानं किंवा सासरच्या माणसांनी सुनेची शारीरिक, मानसिक, लैंगिक छळवणूक केली तर, 'कौटुंबिक हिंसा' या सदराखाली हा गुन्हा ठरतो. एखाद्या महिलेचा लग्नानंतर ७ वर्षांच्या आत, भाजल्यामुळे किंवा जखमांमुळे मृत्यू झाला तर तो हुंडाबळी समजून कुटुंबीयांवर कारवाई करता येते.

बायकोला/सुनेला नेहमी उपाशी ठेवणं, शिक्षा म्हणून घराबाहेर उभं करणं, तिच्यावर विकृत लैंगिक संबंधाची सक्ती करणं, सतत टोमणे मारत राहणं, मुलांपासून दूर ठेवणं, मारहाण करत राहणं किंवा मारहाणीची धमकी देत राहणं, घराबाहेर न सोडणं, मानसिक ताप देण्यासाठी मुलांचं पितृत्व नाकारणं, तिच्यासमोर मुलांचा छळ करणं अशा प्रकारे वागणाऱ्या व्यक्तींना ३ वर्षं कैद, दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

या कलमाचा आधार फक्त हुंडाबळी ठरलेल्या महिलांपुरताच मर्यादित नसून कोणतीही विवाहित महिला पतीकडून किंवा पतीच्या नातेवाइकांकडून तिच्या जिवाला धोका निर्माण करणाऱ्या शारीरिक व मानसिक छळाविरुद्ध या कलमाखाली दाद मागू शकते.

म्हणून महिलांनी सासरच्या मंडळीकडून मिळणाऱ्या वागणुकीबद्दलचे शक्य तेवढे पुरावे ठेवावेत. उदाहरणार्थ, माहेरी वडिलांना लिहिलेली पत्रं, अंगावरच्या जखमा आणि डॉक्टरांची प्रमाणपत्रं किंवा छळ होतोय याचा काही ना काही पुरावा. स्त्रियांनी आजूबाजूच्या स्त्रियांना छळाबद्दल सांगावं. त्या बोलत नाहीत हीच मुख्य समस्या होते.

जबलपूर इथं राहणाऱ्या एका निवृत्त रेल्वे अधिकाऱ्यानं पुण्यातील आपल्याच समाजातील मुलाशी आपली १२वी झालेली सुस्वरूप मुलगी मंजू हिचं लग्न लावून दिलं. तिचं शिक्षण चालू असताना सरकारी नोकरी असणारा मुलगा मिळाला म्हणून शिक्षण अर्धवट सोडून त्यांनी तिचं लग्न लावलं. मुलगी पुण्यात आली. तिला दिवस गेले. मुलगाही झाला. माहेर दूर असल्यानं रीतिरिवाजाप्रमाणं कमीत कमी जेवढे दिवस माहेरी राहणं शक्य होतं तेवढेच दिवस तिला माहेरी पाठवण्यात आलं व सासरी परत आल्यावर, देवऋषी बाबांची अनुयायी असलेल्या तिच्या सासूनं नातवाला मंजूच्या हातातून हिसकावून घेतलं. कारण बाबांनी मंजूला भूतबाधा झाली आहे व तिच्यामुळे छोट्या बाळाला त्रास होईल असं सांगितलं होतं. त्यामुळे ती मंजूला दिवसेंदिवस एका खोलीत डांबून ठेवत असे. अंगातून भूत निघावं म्हणून अगरबत्तीनं चटके देत असे. या सर्व कामात मंजूचा नवरा आईला मदत करत

साहित्य अकादमी जाहिरात ट्रेसिंग

होता. तिला आपल्या मुलाला धड दूधसुद्धा पाजू दिलं जात नसे. त्यांच्या समाजातील पुण्यातल्या लोकांनी 'तुमची मुलगी घराबाहेर दिसत नाही' अशी माहिती दिल्यामुळे २००१मध्ये वडील पुण्याला आले. येरवडा भागात मी पूर्वी काम केलं असल्यानं तेथील त्यांच्या नातेवाइकांनी त्यांना 'चेतना'त जाण्याचा सल्ला दिला होता.

मोठ्या अधिकारी-पदावरून निवृत्त झालेले तिचे वडील मिळालेल्या माहितीमुळे अस्वस्थ झाले होते. अत्यंत लाडांत वाढवलेली त्यांची मुलगी सासूच्या नजर कैदेतच होती. पोलिसचौकीची मदत घेऊन आम्ही मंजूची व तिच्या मुलाची या अघोरी प्रकारातून सुटका केली. सुंदर असलेल्या मंजूच्या डोळ्यांखालील काळी वर्तुळं, काळवंडलेला रंग असा तिचा अवतार बघून वडिलांना रडूच कोसळलं होतं. जबलपूरला केस करा असं सांगूनसुद्धा त्यांनी 'चेतना'च्या विश्वासावर पुण्यात केस करण्याचा निर्णय घेतला. दर तारखेला ते रेल्वेनं पुण्यात येऊ लागले.

मार्च २००२मध्ये संस्थेला पुणे जिल्ह्याची महिला-मदत व मार्गदर्शन केंद्र चालवणारी जिल्हास्तरीय संस्था म्हणून महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाला माहिती मिळाली. त्यामुळे संस्थेच्या कामाची दखल घेतली गेली. या प्रकारचे काम करताना येणारी महत्त्वाची अडचण म्हणजे स्त्री-प्रश्नांची जाणीव व समज असणाऱ्या वकील कार्यकर्त्यांचा अभाव. संस्थेचं सर्व पातळ्यांवर महिला अत्याचारांशी सामना करणं चालू असताना वकिलांनाही त्यामध्ये सहभागी करून घेण्याची पद्धत आहे–ज्यामुळे वकिलांच्याही जाणिवा विस्तारतील ही अपेक्षा असते. पण नेहमी हे होतंच असंही नाही. संस्थेसोबत काही वर्षं काम केलेल्या एका महिला वकिलानं या गरजू महिला व त्यांचे कुटुंबीय यांचा गैरफायदा घेण्यास सुरुवात केली. केसेस निकालाच्या शेवटच्या टप्प्यात असताना जानेवारी २००३ साली अचानक काम सोडलं. मंजूसारख्या केसमध्ये त्या ऐन वेळी कोर्टातच उभ्या न राहिल्यानं सगळं प्रकरणच फिस्कटलं याचा मानसिक धक्का बसून शेवटी जबलपूरला जाताना मंजूच्या वडिलांचा ब्रेनहॅमरेजनं करुण अंत झाला. या घटनेनं आम्हांलाही जबरदस्त धक्का बसला. अर्थात नवीन वकिलांच्या मदतीनं आम्ही काम पूर्ण केलं.

महिलांसाठी मदत केंद्रं चालवत असताना समुपदेशक, वकील, संस्थाप्रमुख व केस यांचा परस्पर समन्वय नसला तर अकारण केसेस लांबवणं, गरज नसताना व विशेषत: अशिलाची ऐपत नसताना त्याच्याकडून दर तारखेला पैसे घेणं असे प्रकार घडू शकतात. ज्याचा फटका अत्याचारपीडित महिलेला बसतो. दाद मागण्यासाठी पुढं आलेली महिला तिचं योग्य पद्धतीनं आणि वेळेत काम पूर्ण नाही झालं तर पुन्हा मूळ पदावर जाऊ शकते; किंबहुना माघार घेतल्यानं तिच्यावरील अत्याचारात वाढच होण्याची शक्यता असते.

पोलिसचौकी असो वा न्यायालय, बाईला आपलं म्हणणं मांडण्याची कधी संधीच न मिळाल्यानं आपली बाजू खरी असूनही व्यक्त होता येत नाही. उलट पुरुष अतिशय तटस्थपणे आपल्या जीवनातील घटना कोणासमोरही मांडू शकतात. बऱ्याचदा भावनिक जाण असह्य झाल्यानं व कोणापुढंही आपलं मन मोकळं न केल्यानं, छळाबद्दल जेव्हा विचारलं जातं तेव्हा बायका बोलण्याऐवजी रडायला सुरुवात करतात. त्यामुळे पोलिस अधिकारी वा अन्य कोणालाही त्यांना नेमकं काय म्हणायचं आहे ते समजत नाही. म्हणून त्यांना जे सोईचं वा गरजेचं आहे तसं ते लिहून घेतात. खऱ्या गोष्टी समोर न आल्यानं न्याय मिळणं मुश्किल होतं.

खरं तर कुटुंब म्हणजे जगातील सर्वांत सुरक्षित स्थान. प्रत्येकाला आपल्या कुटुंबात शांतता व प्रेमाचा सदैव अनुभव यावा असं वाटतं. स्त्री तर आपलं घर उभारताना आपलं सर्वस्व पणाला लावते. अशा स्त्रियांच्या वाट्याला मात्र विविध प्रकारचे छळ येतात. त्याला वयाचं बंधन नसतं. अगदी नव्या नवरीपासून ते ७६ वर्षांच्या वृद्धेपर्यंत आपल्याच कुटुंबातील पुरुषांकडून मारहाण सहन करावी लागते. त्यातच या गोष्टीची कुठंही वाच्यता होऊ नये म्हणून स्त्रियाही खूप काळजी घेत असतात–विशेषत: नोकरी करणाऱ्या शहरी मध्यमवर्गीय स्त्रिया ज्या उच्चशिक्षित असतानासुद्धा पारंपरिक गृहिणी व आधुनिक स्त्री अशी तारेवरची कसरत करताना आढळतात. स्वत:च्या कमाईतून घर सजवताना, घर खरेदी करण्यापासून ते फर्निचरपर्यंत सगळ्या वस्तू घेतात. पण एखाद्या रात्री घडलेल्या अति हिंसेच्या घटनेनं बेघर होऊन जातात. एकीकडे नोकरी टिकवण्याचा ताण, कर्ज-फेडीचे हप्ते व मुलांच्या जबाबदाऱ्या या ताणतणावांवर मात करणं त्यांना अशक्य होतं. बऱ्याचदा त्या कोलमडून पडतात.

हिंसाचाराच्या अतिरेकामुळे कान, नाक, डोळे इत्यादी इंद्रियांना दुखापती होऊन त्यांवर इलाज करणं महत्त्वाचं असतं. त्यामुळे अशा हिंसाचारग्रस्त स्त्रीला प्रथम डॉक्टरकडे पाठवून वैद्यकीय मदत देणं सर्वांत अगत्याचं असतं. डॉक्टर खरं तर अशा महिलांना मदत करण्यास खूपच साहाय्य करू शकतात–कौटुंबिक हिंसाचार प्राथमिक अवस्थेतच रोखू शकतात. याचा प्रत्यय आम्हांला काही केसेसमध्ये आला.

डॉक्टरही आता आमच्याकडे त्यांच्या केसेस पाठवू लागले आहेत. अशाच एका डॉक्टरबाईंनी त्यांच्याकडे पूर्वी डोक्याला मार लागल्यानं १४ टाके घालावे लागलेल्या महिलेला पुन्हा दुसऱ्यांदा नाकावर मार बसल्यानं उपचार करावा लागला. या महिलेस त्यांनी पूर्वी तिच्या किरकोळ मारहाणीवर नेहमीच उपचार केले होते. या वेळी त्यांनी तिला मला भेटण्याचा सल्ला दिला–मग आपण उपचार करू असं सांगितलं. तिच्या नाकातून रक्त येत होतं म्हणून तिला पोलिस चौकीत एफ०आय०आर० नोंदवण्याचा सल्ला दिला गेला.

सदर उच्चशिक्षित महिला माझ्याकडे आली तेव्हा ती लाजेनं अर्धमेली झाली होती. ''मला नेहमीच मेकअप करून ऑफिसला जावं लागतं.'' नवरा सरकारी अधिकारी आहे. शिकलेल्या बायकोनं घरी बसलेलं त्याला आवडत नाही म्हणून ती नोकरी करते; पण जाण्या-येण्याचे पैसे रोज नवऱ्याकडून घ्यावे लागत कारण नवऱ्याला वाटेल तेव्हा तो कधी तिला सोडवायला तर कधी आणायला जात असे. पगार हातात पडताच तो बँकेत जमा करायला लागे. परिणामत: तिच्या सर्व हालचालींवर त्याला लक्ष ठेवणं शक्य होतं. एखादी गोष्ट त्याच्या मनाविरुद्ध घडली तर तो जगाच्या दृष्टीनं अतिशय आदर्श असलेला नवरा तिला मारत असे. अर्थात तिला जास्त मार बसला तर तो डॉक्टरकडे जाण्यास पैसेही देत असे.

त्या दिवशी असंच कारण घडलं होतं. खरं तर त्याच्याकडून मिळणाऱ्या वागणुकीमुळे तीसुद्धा थोडीशी बेइमान झाली होती म्हणजे ती आता त्याच्या नकळत काही पैसे साठवू लागली होती. पगारवाढ झाली तर ती त्याला न कळवण्याची खबरदारीही घेत होती. पण काही झाले तरी स्त्रीच ती. तिनं केलेली बचत शेवटी ती घरासाठीच वापरणार. तिनं तीनशे रुपये साठवले होते. त्याच पैशांतून तिनं घरातील वस्तूंचं वजन करण्यासाठी वजनकाटा खरेदी केलेला. पण तो उघडपणे खरेदी न केल्यानं कपड्यांच्या कपाटात ठेवलेला. नवऱ्याची नजर तीक्ष्ण होती. त्यानं कसं ताडलं कोणास ठाऊक! पण त्यानं लगेचच हे गुपित ओळखलं. त्याच्या सवयीप्रमाणं त्यानं तिला खडसावून विचारलं. तिनं वजनकाटा खरेदी केल्याचं सांगितलं. पण पैसे कुठून आले यावर तिनं ऑफिस बॉयकडून (जो एक १५-१६ वर्षांचा मुलगा होता.) उधार घेतल्याचं सांगितलं. ती तेव्हा स्वयंपाक करत होती. त्यानं तिला हातातलं काम टाकून लगेचच तयार होण्यास सांगितलं. तिनं काही विचारण्याचा प्रश्नच नव्हता. ती लगेच त्याच्या मागे चालू लागली. त्यानं स्कूटर सुरू केली व तडक त्या ऑफिस बॉयच्या घराशीच थांबवली. तो मुलगा भांबवला. त्यानं आपण मॅडमला पैसे न दिल्याचं सांगितलं. झालं. तिथंच त्यानं तिला खोटं बोलल्याबद्दल मारण्यास सुरुवात केली–इतकी की, तिच्या नाकातून भळाभळा रक्त वाहू लागलं तेव्हा कुठं त्याचा राग शांत झाला. मग ती दवाखान्यात आणि तिथून आमच्याकडे आली.

पोलिसांनी चौकशीसाठी त्याला बोलावलं असता त्यानं केस मागं घेण्यासाठी काय करावं लागेल ते पोलिसांना विचारलं. पण त्यांनी ''केस संस्थेमार्फत आल्यामुळे तुम्ही संस्थेतच तडजोड करा.'' असे सांगितलं. त्यामुळे तो संस्थेत आला. ''मी एक जबाबदार सरकारी नोकर आहे. माझं रेकॉर्ड चांगलं आहे. तुम्ही एफ०आय०आर० दाखल केली तर मी तुमची

संस्थाच बंद पाडीन'' असं म्हणाला. मी त्याला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. ''तुम्ही किती जबाबदार सरकारी नोकर आहांत यापेक्षा तुम्ही तुमच्या पत्नीशी सातत्यानं बेजबाबदारपणं वागत आहांत. तुम्ही पुन्हा अशी मारहाण करणार नाही याची लेखी हमी देत असाल तर आम्ही एफ०आय०आर० दाखल करत नाही.'' अर्थात हे करणं म्हणजे एका स्त्रीसमोर झुकणं आहे असं समजून तो आमच्याकडे बघून घेईन असं सांगून निघून गेला. दुसऱ्या दिवशी एका प्रतिष्ठित डॉक्टरांना घेऊन आला–ज्यांनी त्याची बाजू घेऊन आपण त्यांच्या कुटुंबावर लक्ष ठेवू असं सांगितलं. डॉक्टरच्या कामाच्या वेळेमुळे ते स्वत:चा शब्द कितपर्यंत पाळतील यावर मी शंका उपस्थित केली. त्यावर ते निरुत्तर झाले.

असेच मधे दोन-तीन दिवस गेले आणि सकाळीच आमच्या ऑफिसवर सदर कुटुंबीय राहत असलेल्या सोसायटीतील सर्व पुरुष-शेजारी त्याच्या वतीनं हमी घेण्यासाठी आले. आता मात्र माझा राग अनावर झाला होता. दरम्यान मुलं नवऱ्याकडेच असल्यानं ही महिला कासावीस झाली होती. तिच्या आईवरही प्रचंड दडपण वाढत चाललं होतं. जावयाची पोहोच तिलाही माहीत होती. वर त्याच्या अशा वागण्यानं समाजात त्या मायलेकींची बदनामी झाली होती.

मी सर्व शेजाऱ्यांना ''तुम्ही माझी व आमच्या संस्थेची बदनामी करीत आहांत'' असं सुनावलं. ''तुम्हां सर्वांविरुद्ध मीच आता पोलिसांत फिर्याद करीन'' म्हटल्यावर सर्व जणांनी माघार घेतली. मी या स्त्रीला सुरक्षित वाटल्याशिवाय आणि लेखी घेतल्याशिवाय तिच्या इच्छेविरुद्ध तिला नवऱ्याकडे पाठवू शकत नसल्याचं सांगितलं. सुमारे सहा महिने हा प्रकार चालला. शेवटी त्यानं लेखी हमी देण्याची तयारी दाखवली. या सर्व प्रकारात त्या महिलेला सातत्यानं समुपदेशन करणं, तिच्या गतजीवनातील भयावह अत्याचाराच्या आठवणींतून तिला बाहेर काढणं हे सगळं करावं लागलं; पण ती सासरी गेल्यावर मात्र तिच्या आईचा हृदयविकारानं मृत्यू झाला. त्यामुळे अप्रत्यक्षपणे तीच आईच्या मृत्यूला कारणीभूत ठरली होती. सर्व घटनांमध्ये आपल्यावरील अत्याचार बंद होण्यासाठी आम्ही केलेली मदत ही महिला आजही आठवते.

बारशी इथं सासर असलेली महिला नवऱ्याच्या छळाला कंटाळून विश्रांतवाडी इथं आपल्या भावाकडे आली होती. काही दिवसांतच भावाकडेही तिची अडचण होऊ लागल्यानं सकाळीच आमच्या ऑफिससमोर येऊन बसली. पूर्णत: निरक्षर, पण मूळची स्वाभिमानी असणारी ती भावाच्या म्हणण्यामुळे पुन्हा नवऱ्याकडे जाण्यास तयार झाली. तिच्या नवऱ्यानं तिला सोडून आणखी दोघींशी लग्न केलं होतं. बाई सासरी जाण्यास तयार नव्हती पण नवऱ्याकडला किमान सहा वर्षांचा लहान मुलगा तरी आपल्या ताब्यात मिळावा अशी तिची मागणी होती. मी आमच्या गटातील दोन महिला तिच्या सोबत बार्शीला पाठवून पोलिसांच्या मदतीनं मुलगा तिच्या ताब्यात दिला. पण राहणार कुठं? सुदैवानं मुलगा लहान असल्यानं एका महिला आधारगृहात पुण्यात तिची सोय करण्यात आली. तिथं राहून केळी विकून ती मुलाचं व आपला उदरनिर्वाह करत असे. सुमारे वर्षभर तिथंच होती; पण मुलगा वर्षभरातच मोठा झाल्यावर आधारगृहवाल्यानं तिला ठेवून घेऊ शकत नाही असं आम्हांला कळवलं. विनंत्या करूनसुद्धा आई व मुलगा एकत्र राहू शकत नाही असं उत्तर मिळालं. मग तिला एका आश्रमशाळेत ठेवलं. तिथं ती सुमारे चार वर्षं राहिली. दरम्यान वीज महामंडळात कामाला असलेला तिचा नवरा विजेचा झटका बसून उंच खांबावरून पडला व त्यातच त्याला त्याचे दोन्ही हात गमवावे लागले. तिचे वडील पुन्हा ''आता तिचा नवरा बिछान्यात आहे. लोक आमच्या तोंडात शेण घालतात. आता तरी नवऱ्याची सेवा करायला जा.'' असं म्हणून तिला सासरी नेण्यासाठी आले. तिलाही वाटलं, आता कदाचित तो आपल्याला मारहाण करणार नाही. मग आम्ही तडजोड करून पाठवलं. सुमारे सहा महिने झाल्यावर अचानक ह्या बाई आमच्या ऑफिसला येऊन धडकल्या. कारण आता नवऱ्यानं हात नसले तरी पायानं मारणं सुरू केलं होतं.

अशा एक ना अनेक कथा रोज घडत असतात. कौटुंबिक हिंसाचार बाईच्या जन्मापासून सुरू होतो तो तिच्या मृत्यूपाशी येऊनच थांबतो. स्त्री-प्रश्नांवर/समस्यांवर संशोधन होतं. दर वर्षी आकडेवारी प्रसिद्ध होते. एकीकडे महाराष्ट्रासारख्या राज्याचा विकास-दर वाढत जातो. पण दुसरीकडे अधिक विकसित भागात मुलींची भ्रूणहत्या वाढू लागते. कौटुंबिक हिंसाचार हा एक गंभीर प्रश्न आहे. तो सार्वत्रिक आहे. त्याला बळी पडणाऱ्या महिला सर्व जातीजमाती व धर्मांतील आहेत. पुरुषप्रधान-व्यवस्था त्याचा आधार आहे. आर्थिक स्तराप्रमाणंसुद्धा त्यात भेदभाव करता येत नाही; कारण अतिशय उच्चभ्रू समाजातल्या महिलाही दुय्यम दर्जाच्या वागणुकीमुळे आत्मविश्वासहीन असतात. सर्वांत महत्त्वाचं म्हणजे जगातील सर्वच धर्म कुटुंबव्यवस्था मोडकळीस आली तर स्त्रियांनाच त्याबद्दल जबाबदार धरतात. त्यामुळे आपआपल्या स्त्रिया धर्माच्या नियमानुसार कशा वागतील हे पाहिलं जातं. चुकून त्या स्वत:च्या जात/धर्म पंचायतीबाहेर जाऊन आपले प्रश्न मांडू लागल्या तर त्यांना, त्यांच्या कुटुंबीयांना बहिष्कृत केलं जातं. वर उल्लेखिलेल्या केसमध्ये त्या कुटुंबांनी समाजापुढं जाण्याचा प्रयत्न केल्यानं तिच्या आजोबांच्या मयतावर बहिष्कार घातला गेला. पोलिस चौकीत नवऱ्याच्या बाजूनं आलेले जातपंचायतीतील पंच तिला व तिच्या कुटुंबाला मुलांचं नुकसान होईल म्हणून ''४९८ अ मागे घे'' असं म्हणत होते. त्यांचं न ऐकता कोर्टाची पायरी चढण्याची शिक्षा त्यांना देण्यात आली.

शहरी वस्त्यांमधून भारतात व महाराष्ट्रात विविध शहरांमधून आणि गावांमधून स्थलांतरित लोक राहत असतात व आजही शहरी भागात त्यांच्या जातपंचायती भरतात. संस्थेनं दिलेला सल्ला जातपंचायतीला मान्य असेलच असं नसतं. म्हणून कित्येकदा जातपंचायतीतील प्रमुख मला भेटण्यासाठी येतात. ''अशी कुटुंबं मोडून तुम्हांला काय मिळतं?'' असं विचारतात. मी त्यांना सांगते की, ''माझ्याकडे जेव्हा एखादी केस येते किंबहुना कुटुंब पूर्ण मोडल्यावर स्त्री घराबाहेर पडलेली असते तेव्हा मी कुटुंब मोडण्याचा प्रश्नच येत नाही. एकीकडं महिला शिक्षणानं मिळणारे फायदे, उदाहरणार्थ पगार, चांगलं राहणीमान समाजाला हवं आहे; तर दुसरीकडे मात्र तिचे हक्क आणि आकांक्षा यांबाबत समाज उदासीन आहे.

शासन महिलांसाठी वेगवेगळ्या योजना आखून महिला सक्षमीकरणाचं काम करण्याचं ठरवते. पण तिच्या जीवनाशी निगडित तिच्या अस्तित्वाचा प्रश्न सोडवण्यासाठी निर्माण केलेल्या यंत्रणांचा उदाहरणार्थ, पोलिस, न्यायव्यवस्था, प्रशासन यांतील अधिकाऱ्यांची मानसिकताच पुरुषधार्जिणी असेल तर असे कितीही कायदे व योजना आल्या तरी स्त्रीला अत्याचारग्रस्त

रोखता येणं शक्य होणार नाही. कौटुंबिक भांडणं खाजगी मानली जातात. काहीही झालं तरी कोणी मधे पडत नाही. त्यामुळेच कितीही अपमान झाला, मारहाण झाली तरी बाई कुठंही याची वाच्यता करत नाही. पण आजूबाजूला आधार देणाऱ्या व्यवस्था असतील उदाहरणार्थ, बचतगट, आधारगृह, मदतकेंद्र इत्यादी तर ती नक्की न्याय मिळण्यासाठी बाहेर पडेल; आणि एकदा तिला त्याची किंमत कळली तर ती पुन्हा हिंसाचाराच्या चक्रात अडकणार नाही. म्हणून या बाबतीत आपणांपैकी प्रत्येकानं पुढाकार घ्यायला हवा. कौटुंबिक हिंसाचार आपल्या कुटुंबव्यवस्थेतून हद्दपार करायला हवा.

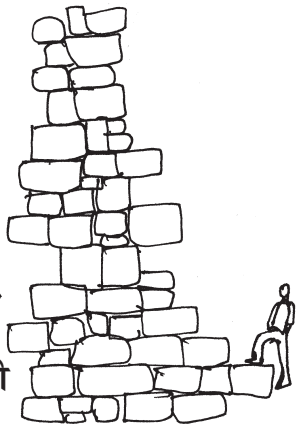

स्वत:ला रचताना

प्रसाद सेवेकरी

रुळलेल्या हमरस्त्यापेक्षा थोडी अलग, स्वत:च धुंडाळलेली पायवाट. साहजिकच त्यातील चढउतार, यश, समाधान कधी पराभवातून येणारे वैफल्य. हे सर्व काही चारचौघांपेक्षा वेगळं असेल असे नाही. तरीही हे कथन! जग बदलण्याच्या मुद्द्याबाबतचे.

घरातील थोर किंवा इतर जाणकार एखाद्या गोष्टीबाबत 'हे अमुक प्रकारे केल्यास उत्तम' असं ज्ञान अनुभवाच्या आणि अगदी वडिलकीच्या अधिकारातून सांगत असतील तर तेच काम नेमके विरुद्ध पद्धतीने कधी विरोध व्यक्त करत करण्याचा माझा स्वभाव. त्याची वेगळी वाट झाली!

अन्यथा आई-वडील डॉक्टर असताना, दोघांची तीव्र इच्छा आणि माझी कुवत असताना, अट्टाहासाने इंजिनिअर व्हायचा निर्णय घेणे याला त्या वेळी तसे दुसरे कुठलेच कारण नव्हते. तसेच, इंजिनिअरिंगला त्यातही सी० ओ० ई० पी० गेल्यावर अभ्यास करून पास-बीस होऊन स्थिरावण्यापेक्षा कोलांट्या उड्या घेऊन जास्त 'सोशल' असल्याचे दाखवण्याच्या आणि बहुधा मिरवण्याच्याही अट्टाहासातून पुरुषोत्तमच्या बॅकस्टेजपासून ते निवडणुका लढवण्यापर्यंतच्या भानगडी करण्यालाही वेगळ्याच वाटेपेक्षा दुसरा ठोस अर्थ नाही. वेगळी वाट कुठे नेईल हे त्या वेळेस ठाऊक नव्हते आणि आज इतकी वाटचाल केल्यानंतरही नाही.

याच अट्टाहासातून आणि शोधयात्रेतूनही कॉलेजमध्ये असताना 'प्रचीती'गटाची ओळख झाली. आणि बऱ्यापैकी त्यात समरसही झालो. खोल मनात दडून बसलेल्या जिप्सींच्या शोधात Transactional Analysis पासून ते 'Supplementary Inputs to Engineering Education'पर्यंत विविध प्रयोग 'विकु'सर आणि इतर मित्रांसोबत केले. अशाच एका 'इनपुट'च्या वेळी विलासराव साळुंक्यांची ओळख झाली.

बहात्तरच्या दुष्काळानंतर पुरंधर तालुक्यात विलासरावांनी राबवलेल्या अभिनव अशा पाणी-पंचायतीच्या संकल्पनेबद्दलचे त्यांचे व्याख्यान प्रचीतीच्या व्यासपीठावर झाले–भारावून वगैरे जायला झालेच होतं. त्यामुळे व्याख्यानाच्या अखेरीस विलासरावांनी जेव्हा 'माझ्यासोबत काम करायला तुमच्यापैकी कोणी तयार आहे का?' असा प्रश्न केला तेव्हा आपोआप हात वर गेला. सोबत वर्गमित्र प्रसार रसाळ आणि प्रचीतीमुळं ओळख झालेला संतोष गोंधळेकर.

तेव्हा तिसऱ्या वर्षाला होतो. त्यानंतर सत्रच सुरू झाले. पाणी प्रश्नाच्या सामाजिक-आर्थिक-तांत्रिक बाबी समजावून घेण्याचे. त्यासाठी विलासरावांसोबत चर्चा आणि महाराष्ट्रभरच नव्हे तर नर्मदा आंदोलन, हरसूद रॅली अशी भ्रमंती.

याच दरम्यान शेवटच्या वर्षाच्या प्रोजेक्टसाठी ज्ञानप्रबोधिनीच्या खेड-शिवापूर प्रकल्पाच्या कार्यक्षेत्रात आम्ही एका पाझर तलावाचे डिझाइन केले. पाणी प्रश्न मांडण्यासाठी 'वॉटर बजेटिंग' केले. नवे विषय पण चिं० पु० थिटे वगैरे जाणकारांचे मार्गदर्शन घेऊन आम्ही आमचा अहवाल तयार केला. कॉलेजलाही हा विषय नवाच. प्राध्यापक मंडळींनी सुरुवातीस नाराजी आणि नंतर भरघोस मार्कांसह कौतुक केले. पुढे या प्रकल्पासाठी केंद्र सरकारच्या 'कपार्ट' या संस्थेकडून निधी मिळाला आणि तलाव बांधला गेला.

१९८९ साली कॉलेजमधून बाहेर पडल्यावर विलासरावांसोबत काम करायचं मी, संतोष व प्रसाद या आम्हां तिघांनी ठरवले होतेच. सिव्हिल इंजिनिअर झाल्यानंतर बिल्डर, कॉन्ट्रॅक्टरकडे उमेदवारी, पोस्ट ग्रॅज्युएशन करून प्राध्यापकी अथवा लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा देऊन सरकारी नोकरी करण्यापेक्षा हे थोडे वेगळेच. म्हटले तर तांत्रिक पण बरेचसे सामाजिक काम करण्याची जबाबदारी अंगावर घेतली. पावसाचे पाणी अडवणे, जिरवणे हे प्रयोग करण्यासाठी, उपसा सिंचनासाठी, सर्व्हे, डिझाइन काही विलासरावांच्या मार्गदर्शनाखाली सुरू केले राळेगणसिद्धी नावाच्या गावी अण्णा हजारे नावाचे 'संन्यासी' पाणी अडवण्याचे प्रयोग यशस्वी रीत्या राबवत आहेत, असे विलासरावांनी सांगितल्यावर राळेगणला जाऊन अण्णांच्या मठीत बसून पाणलोट क्षेत्र विकासाची दीक्षा घेतली. कृषी विद्यापीठे, इतर नावाजलेले प्रकल्प जाऊन पाह्यले, तज्ज्ञांच्या भेटी घेतल्या. विद्यापीठीय संशोधन आणि सामान्य शेतकऱ्यांची गरज यांची सांगड घालणे किती निकडीचे आहे हे जाणून घेतले.

वर्षभर हे केल्यानंतर विलासरावांनी 'आता तुम्ही तिघं जण तीन वेगळ्या संस्था, गट स्थापन करा आणि महाराष्ट्राच्या विविध भागांत ग्रामीण विकासाचे काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना तांत्रिक मदत देण्याचे काम सुरू करा' असे सांगितले.

मार्गदर्शन देण्याच्या पातळीवर आम्ही पोचलो नसूही कदाचित; पण महाराष्ट्राभरच्या भ्रमंतीतून तांत्रिक मदतीची नितान्त गरज संस्थाना, कार्यकर्त्यांस आहे याची जाणीव झाली होतीच. विलासरावांनी त्याला दिशा दिली. Devlopment Professionalismची चळवळ, त्याग, व्यक्तिगत समर्पणाच्या काहीशा रोमँटिक अशा महाराष्ट्रातील स्वयंसेवी संस्थांच्या कामाच्या प्रचलित पद्धतींमध्ये पुरवलेल्या सेवेसाठी मोबदला मागणं, ही संकल्पना वेगळीच आणि कदाचित औद्धत्याची होती. पण विलासरावांचे पाठबळ आणि प्रचलित समाजाला छेद देणारे काही तरी करण्याच्या आमच्या नेहमीच्याच अट्टाहासातून मी, संतोष व प्रसाद तिघांनीही वेगवेगळे गट स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. संतोषनं 'गंगोत्री' व प्रसादने 'टेक-एडी' या नावाने रजिस्ट्रेशन केले.

मी नाशिकला प्रयाण केले. माझ्या जुन्या दोस्तांसोबत तुषार ठाकूर व

शब्दवेल प्रकाशन

विवेक कुलकर्णी यांच्यासोबत हे काम करावे हा हेतू. तसेच बऱ्याच दिवसांनी आई-वडिलांसोबत घरी राहायला मिळणार ही सुप्त इच्छा! पण घडले वेगळेच. वडील जरासे आजारी होते. तपासण्या झाल्या आणि कॅन्सरचे निदान झाले. प्रचंड समाजाभिमुख आणि सतत कार्यरत असलेले माझे वडील खचले. माझ्यावर त्यांचा खूप भरवसा आणि काहीही निर्णय घेतला तरी तो यशस्वी रीत्या पार पाडीन, हा त्यांचा विश्वास. त्यांनी मला बोलूनही दाखवला होता. पण त्यांचा हा विश्वास, त्यांच्यासाठी काही करायची वेळ आली तेव्हा मी सार्थ ठरवू शकलो नाही. याची खंत मला आजही वाटते. माझ्या डोळ्यांदेखत, १२ जुलै १९९०ला माझे वडील गेले.

वडील गेल्यानंतर घराची जबाबदारी उचलणे वगैरे रूढार्थाने काही करायचे नव्हते. आईची प्रॅक्टिस सुरूच होती. भावाचे शिक्षण... तो खरे तर वडिलांना त्या मानाने जवळचा होता. धाकटा म्हणूनही. कॉलेज सुरू होत होते. वडिलांची उणीव अर्थात जाणवत होती; पण मी पैसे मिळवावेत अशी गरज व परिस्थिती नव्हती.

त्यामुळे नाशिकमधील माझ्या मित्रांसोबत 'योजक' संदर्भात चर्चा सुरू केली. नाव ठरवताना खूप विचार केला होता. विलासराव सांगायचे की 'आपल्या देशाला साधनसंपत्तीची, त्यातही नैसर्गिक साधनांची कमतरता नाही. मनुष्यबळ आणि ज्ञानदेखील आहे. उणीव आहे ती नियोजनाची. दुष्काळ असेल तर योग्य नियोजनाचा.'

एक संस्कृत सुभाषित आहे. माझ्या आईने त्याकडे माझे लक्ष वेधले.

अमंत्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् अयोग्यः पुरुषोनास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः

त्यावरून 'योजक' नाव नक्की ठरवले होते. तांत्रिक नियोजनाची गरज सामाजिक अभियांत्रिकीची निकड कदाचित विकासाचा सर्वंकष, पर्यायी मार्ग, अधिक शाश्वत पद्धतीने दाखवू शकेल ही जाणीव विलासरावांबरोबरच्या एक-दीड वर्षाच्या सान्निध्यात आणि वाचन, भ्रमंती यांमुळे झाली होती. हे कुणी तरी केल्याशिवाय प्रत्यवाय नाही आणि ते कुणी तरी म्हणजे आपणच केले पाहिजे हे मित्रांना पटवून दिले. त्या दिवसांमध्ये आणि तदनंतरही बरीच वर्षे धक्के बसेपर्यंत मला एकदम आर्किमिडीज वगैरे असल्यासारखे वाटायचे. ''एक पुली (Pulley) आणि चार माणसे सोबत आली तर मी जग हलवू शकेन'' असे आर्किमिडीज म्हणाला होता. तशी हलवाहलव करण्यासाठी जो Platform आवश्यक आहे. तो तयार झालेला आहे असे भव्य, उदात्त काही तरी सतत वाटत राहायचे. असे करताना ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना तांत्रिक सहकार्य करण्याचा उद्योग कितपत शाश्वत आहे, किमान स्वतःच्या विकासासाठी तरी माझा यावर मात्र विचार होत नव्हता. कृती दूरच.

नव्या सेवाक्षेत्राची ही भानगडच आहे. आधी भविष्यातील ग्राहक शोधायचे, मग सेवेविषयी माहिती करून घ्यायची, शंकानिरसन करायचे (त्यातही मूल्याधारित सेवा असेल तर जास्तच.) आणि मग अशा सेवेची गरज वाटावी यासाठी डिमांडजनरेशनसाठी प्रसार, प्रचार करायचा. मग कुठे काम मिळणार आणि नंतर दिलेच तर त्याचे पैसे.

अशा परिस्थितीत नाशिकमध्येच काम करत असलेल्या 'अभिव्यक्ती' या संस्थेची मोलाची मदत झाली. एक तर त्यांचे काम ही सेवा पुरवण्याचे. क्षेत्र वेगळे, म्हणजे माध्यमविकास. परंतु माझ्यासारखेच म्हणजे 'डेव्हलपमेंट प्रोफेशनॅलिझम'च्या सूत्राने काम.

त्यांच्यामुळे 'वचन' या इगतपुरी परिसरात काम करणाऱ्या संस्थेबरोबरच 'महाराष्ट्र प्रबोधन सेवा मंडळ' या दिंडोरी सुरगणा, कळवण परिसरात कार्यरत असलेल्या मिशनरी संस्थेची ओळख झाली. कामे मिळायला लागली. उपसासिंचन योजना, छोटे बंधारे, पिण्याच्या पाण्याच्या योजना असे काम वाढायला लागले. ओळखी वाढल्या तसे क्षेत्र विस्तारले. नाशिक, ठाणे, धुळे, अंमळनेर असे करता करता मध्यप्रदेशातही गेलो. संस्थांसाठी काम केले, तसं नर्मदा बचाव आंदोलनासारख्या चळवळींसाठीही केले. मोबदल्याची अपेक्षा न ठेवता. आंदोलनाने नाही पण इतर काही व्यक्ती, संस्था ज्यांच्यासाठीदेखील असं विनामोबदला काम केले. त्यांनी गैरफायदाही घेतला. म्हणजे किमान श्रेय वगैरे द्यायची वेळ आली तेव्हा आम्ही बाजूलाच. तरीही एक समाधान होते, आपले काम समाजाला गरजेचे वाटते. त्यातून काही लोकांचे कां होईना पण जीवनमान सुधारेल याची खात्री वाटते याचे.

या काळात फिरताना मी नेहमी बिरबलाची एक गोष्ट सांगायचो. तीन प्रश्नांचं एकच उत्तर असलेली. थोडासा बदल करून. समाजाला भेडसावणारे कोणतेही प्रश्न. दारिद्र्य, उपासमार, शिक्षण आणि व्यवसायाच्या अपुऱ्या संधी...या साऱ्यांवर एकच उपाय आहे. तो म्हणजे, गावात पडणारे पावसाचे पाणी गावातच अडवणे. पाणलोटक्षेत्र विकासाची कल्पना त्या वेळी चळवळीचे रूप घेत होती. पाण्याच्या समान वाटपाचं विलासरावांचे सूत्र आणि पाणलोटक्षेत्र विकासाच्या संकल्पनेची सांगड घालून सहभागी शाश्वत ग्रामीण विकासाचे प्रयोग आणि प्रतिमानं उभी करण्यासाठी तांत्रिक साहाय्य असं आमच्या कामाचं स्वरूप ठरून गेलं.

प्रबोधन सेवा मंडळासाठी दिंडोरीजवळ बंधाऱ्यांची साखळीमालिका केली तर वनसंस्थेसाठी Bridge-cum-Bundची रचना केली त्याची पुढे बरीच चर्चा झाली. शासनाच्या पिण्याच्या पाण्याच्या श्वेतपत्रिकेत अशा बांधकामांबद्दल लिहिले गेले.

'योजक'च्या वतीने त्या काळात नाशिकच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांसाठी जिल्हा परिषदेत इतर संस्थांसाठी पाणलोटक्षेत्र विकासाबद्दल प्रशिक्षण कार्यक्रम केले. भूजल अधिनियमासंदर्भातील परिषद, मृद्संधारण खात्यासोबत बैठकांचे सत्र सुरू झाले. ओळख आणि काम, दोन्ही सोबतच वाढत होते. माझी दोस्त कंपनीही जास्तीचा कामाचा भार उचलायला लागली. व्याप वाढल्यामुळे कामासाठी माणूसबळाची गरज भासायला लागली. नाशकातूनच मग नागपुरे जोडीला आला. तसा सांगलीहून देवा लोंढे आला. याने पुढे माझ्यासोबत पाच-सात वर्षे काम केले. सध्या अफगाणिस्तानात पुनर्बांधणीचे मोठे चांगले काम करतो आहे. बरेचसे काम त्याच्याकडे सोपवून मी चर्चा, बैठकांमध्ये वेळ द्यायला लागलो. तसेच अभ्यासासाठीही कृ० रा० दात्यांच्या मार्गदर्शनाखाली शेततळ्यांच्यावर आणि त्यातून होणारा पाझर रोखण्याच्या विविध पद्धतींबद्दलचे प्रयोग केले. पॉलिथिन अंथरणे, सिमेंट आणि बेंटोनाईट मातीचे पातळ मिश्रण करून त्याचा लेप देणे, तागापासून तयार केलेले कार्पेट वापरणे असे एक ना अनेक प्रयोग भुसावळ जवळच्या गावांमध्ये केले. त्या वेळेस रमेश बोरोले या अतिशय प्रामाणिक, पुरोगामी अभियंत्याची ओळख झाली. अनेकदा मी त्यांच्या घरी राहिलो. (पुढे रमेशचा दुर्दैवी अपघाती मृत्यू झाला.)

कामामुळे उत्तर महाराष्ट्रातील वावर वाढला तसा येथील परंपरागत जलव्यवस्थापन पद्धतींचा परिचय झाला. मग फड पद्धतीवर, त्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण पाणीवाटप आणि वापर व्यवस्थेवर अभ्यास सुरू केला. गंगा पृथ्वीवर आणण्यासाठी सर्वप्रथम प्रयत्न करणाऱ्या सगराला आपला पुराणपुरुष देव मानणाऱ्या खानदेशातील काही मंडळींबरोबर बसून पाणी व्यवस्थापनाच्या नितांत गरजेबद्दल, सखोल चर्चा झाल्या. त्या संदर्भात मग मी 'सिंचन सहयोग'च्या परिषदेत व्याख्यानही दिले. फड पद्धतीचे पुनरुज्जीवन आणि पाणी पंचायतीच्या कल्पनेचा प्रसार... हे दोन्ही शक्य आहे, असे वाटत होते. ज्या कारणासाठी हा काहीसा वेगळा मार्ग अवलंबला ते कारण ते साध्य जवळ येत आहे असे वाटायला लागले. आपण करतोय ते काम एकट्याने करण्याचे नाही. सगर, भगीरथ यांना एकट्याने जमले नाही ते आम्ही थोडेच करू शकणार! जलसंवर्धन, संधारण आणि व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रांतदेखील स्थापत्य अभियंत्याच्या बुद्धीला आणि कल्पनेला वाव आहे हे सोदाहरण पटवून देण्यासाठी मग अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील आमचे मित्र प्रा० सुनील कुटे यांच्यासोबत अभियांत्रिकी विद्यार्थ्यांसाठी दिशादर्शनाचे कार्यक्रम केले. दिशा, पर्यायी विकासाची, समाजासाठी आपल्या ज्ञानाचा वापर करण्याच्या संधीची आणि समाधानाची.

पाणी प्रश्नाचे अभ्यासक आणि विचारवंत माजी आमदार, उक्ती, वृत्ती आणि कृती यांनी पूर्णपणे समाजवादी असलेले बापूसाहेब उपाध्ये याच काळात

भेटले. त्यांच्यासोबत बसून, बोलून ओझर परिसरात फिरून लोकसहभागातून पाणी-वापर व्यवस्थापनाचा मुद्दा समजून घ्यायचा प्रयत्न केला.

याच दरम्यान विलासरावांमुळे ठाण्याच्या सुनंदाताई आणि वसंतराव पटवर्धन यांची ओळख झाली. एके काळी महाराष्ट्र जनसंघ आणि नंतर भाजपचे कर्तेधर्ते असलेले विधान परिषदेत पदवीधरांचे प्रतिनिधित्व करणारे अप्पासाहेब आणि वहिनींचे ठाण्याच्या जव्हार आणि मोखाडा परिसरात अतिशय निरलस सेवाकार्य सुरू आहे. मूक-बधिरांसाठी तसेच सर्वांगीण सामाजिक विकासासाठी रचनात्मक कार्य करणाऱ्या त्यांच्या 'प्रगती प्रतिष्ठान'साठी आदर्श गाव प्रकल्पाचे आरेखन करण्याचे ठरले.

कधी कधी वाटते की, नशिबानेच आपण योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी, योग्य माणसांसोबत होतो.

पर्यायी विकास, जलसंधारणाच्या मार्गाने वाटचाल सुरू केल्यानंतर काही दिवसांतच तत्कालीन मुख्यमंत्री सुधाकरराव नाइकांनी त्यांच्या Pet Projectची, 'जलसंधारण' प्रकल्पाची घोषणा केली. त्यानंतर ९३-९४च्या आसपास आदर्श गाव संकल्प आणि प्रकल्पाचा जी० आर० आला. अण्णासाहेब हजारे यांच्या राळेगणसारखी तीनशे गावं महाराष्ट्रात उभी करण्याची भव्य आणि उदात्त संकल्पना असलेला हा शासकीय प्रकल्प. आज याचे काय झाले हा वेगळा मुद्दा. परंतु त्या काळी त्याचे वाजतगाजत स्वागत झाले. 'प्रगती प्रतिष्ठान'साठी आम्ही तयार केलेला जव्हारजवळील न्याहोल गावाचा प्रकल्प आराखडा, हा त्या प्रकारचा पहिला प्रयत्न.

१९९४ सालीच पहिल्यांदा देशाबाहेर गेलो. थायलंडला. निमित्त एका परिषदेचे. बायोडायवर्सिटी काँझर्वेशन. प्रगती प्रतिष्ठानच्या तसेच पाणीपंचायतीच्या मदतीने हा दौरा केला. आज विचार करताना मजा वाटते. पण तेव्हा पहिल्यांदाच परदेशी जाणार म्हणून विमानतळावर निरोप द्यायला समस्त सगे आणि मित्र परिवार. १२ वर्षांत भरपूर फिरून झाल्यानंतर आज निरोप द्यायलाच काय, तर परत आल्यानंतर 'स्वागता'लादेखील कुणी येत नाही.

पण ते दिवस वेगळेच होते. पैसे फारसे हातात येत नसले तरी वाढती कामे, चढती प्रसिद्धी. त्यांतच लग्न झालेले. हवा अशी नाही, पण कुठल्याही सामाजिक कामाचा विचार करताना हे काय सहज जमेल पासून, लोकांना गरज आहे ना, मग करून टाकू. मंजुरी वगैरे मिळेलच पर्यंत गाडी जात होती.

मोठे, भव्य, साध्य. जोडीला आत्मविश्वास. मग सारे शक्यच वाटायला लागते. तसे झाले होते. पाणलोटाची चळवळ जोर धरत होती. एका मागोमाग एक नवे कार्यक्रम नव्या योजना राज्य आणि केंद्र शासनाच्या पातळीवर जाहीर होत होत्या. नवा 'अॅप्रोच' म्हणून स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य घेऊन काम करणे, हे शासनाचे नवे धोरण ठरत होते. संस्था अनेक उभ्या राहतात. ध्येयवादाने प्रेरित अशा व्यक्तींना केंद्रस्थानी ठेवून त्यांच्याभोवती फिरत राहतात. कधी भाबडा, रोमँटिक ध्येयवाद आणि तत्त्वनिष्ठा व्यवहारवादाला वाट करून देते आणि संस्थांची संस्थाने बनतात.

महाराष्ट्रात तरी अशी उदाहरणे बरीच. काही वेळा अतिशय चांगले काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या नैतिक श्रेष्ठत्वाच्या अहंगंडामुळे गाडी घसरते, सांधे बदलते आणि साध्य दूरच राहते. असेही झालेले पाहायला मिळते.

ध्येयवादाला व्यावसायिकतेची जोड देऊन डेव्हलपमेंट प्रोफेशनॅलिझमच्या पायावर संस्थात्मक उभारणी करण्याच्या दृष्टीनेच आम्ही भागिदारी संस्थेचा विचार केला होता. परंतु स्वयंसेवी संस्थेच्या व्याख्येत ही भागिदारी संस्था बसत नव्हती.

दुसरीकडे केवळ इतर संस्थांना तांत्रिक सहकार्य व मार्गदर्शन करून आपल्या उद्दिष्टांपर्यंत पोचण्यातील मर्यादाही जाणवू लागल्या होत्या. या संस्थांचे ठरावीक Mandates असतात. Strategies असतात. अशा वेळी पर्यायी विकासाकडे प्रयोग म्हणून पाहिले जाणे हे साहजिक होते. पर्यायी विकासाचे प्रतिमान सर्वंकष ग्रामीण विकासासाठी जलसंपत्ती नियोजन आदी प्रयोगांकडून चळवळीपर्यंत पोचले तर महाराष्ट्रातील बेचाळीस हजार आणि देशभरातील पाच लक्षाहून अधिक खेड्यांचा विकास होऊ शकेल (आणि त्या

परम मित्र प्रकाशन

महात्म्याचे ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात येईल.) हा आमचा आशावाद.

या वाटेवर चालण्यासाठी शासकीय कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेणे आवश्यक आहे, त्यायोगे Replicability आणि Credibility दोन्ही वाटेल असा विश्वास वाटत होता. शासकीय यंत्रणेबद्दल, तिच्या कार्यक्षमतेबद्दल आणि वेगळ्या विचारांना 'थारा' देण्याच्या आवाक्याबद्दल शंका होत्या. पण करून पाहायला काय हरकत आहे, आपले काम चांगलेच होणार, असे मनाशी ठरवून 'योजक फाउंडेशन फॉर सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट' अशा नावाने आम्ही स्वयंसेवी संस्था रजिस्टर केली.

१९९५ साली केंद्र शासनाच्या अवर्षणप्रवण क्षेत्र कार्यक्रमांतर्गत पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या प्रकल्पासाठीचा आमचा प्रस्ताव मान्य होऊन शासकीय प्रणालीत आमचा प्रवेश झाला.

नाशिक जिल्ह्यात नेमके कुठे काम सुरू करायचे याचा बराच अभ्यास आम्ही केला. अवर्षणप्रवण तालुक्यातील सर्वांत खडतर पिण्याच्या पाण्याच्या तुटवड्यात ग्रासलेला आणि आशियातील कांद्याच्या सर्वांत मोठ्या बाजारपेठेच्या जवळ असूनही साधनांअभावी (तसेच रास्तभावा- अभावी) उत्पादन आणि पुरेसे उत्पन्न घेऊ न शकणारे छोटे अल्पभूधारक शेतकरी ज्या तालुक्यात होते, त्या चांदवड तालुक्यात काम करायचे ठरवले याच तालुक्यात, अहिल्याबाई होळकरांच्या काळात फडपद्धतीच्या बंधाऱ्याच्या माध्यमातून पाण्याचे आणि पीक पद्धतीचे सुयोग्य नियोजन होत होते. परंतु तो इतिहास होता.

चांदवडमध्ये गोई नदीच्या पाणलोट क्षेत्रातील ११ गावांमध्ये जवळपास ५००० हेक्टर क्षेत्रावर काम करण्यासाठी शासकीय नियमानुसार चार जणांचा चमू तयार केला. आमचा देवा लोंढे त्याचा प्रमुख बनला. गावातच बायकोसोबत राहायला गेला. चार वर्षांचा कार्यक्रम. ग्रामसभा पाहणी, मोजणी, आरेखन अशा क्रमाने एक एक करत दहा अकरा गावांचा पाणलोट क्षेत्र विकासाचा आराखडा तयार झाला. ग्रामसभेत आणि शासनस्तरावर मंजूरही झाला. त्याप्रमाणे पहिला हप्ता म्हणून सुरुवातीच्या कामासाठी तीस लक्ष रुपये आले. काम निश्चितच जोमाने सुरू झाले होते.

लोकांच्या कार्यक्रमात शासनाचा सहयोग, सहभागातून समृद्धीकडे अशा धोरणातून कामास सुरुवात केली होती. त्यामुळे गावपातळीवरील अडचणी, गरजा जाणून घेणे आणि त्यांवर कायमस्वरूपी मात करण्यासाठीची उपाययोजना, गावकऱ्यांच्या सहमतीने राबवायची. यासाठी विविध पातळ्यांवरील लोकप्रतिनिधींचा सहयोगही आवश्यक होता. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि विधिमंडळातील लोकप्रतिनिधींबरोबर आम्हांला जाणवलेल्या समस्या आणि त्यांवरील उपायांबद्दल चर्चा केली.

या क्षेत्राचा भूभौतिक आणि कृषी हवामानविषयक अभ्यास केल्यानंतर असे जाणवले होते, की खरीप आणि रब्बी हंगामात येणारा पावसाचा ताण सहन करण्यासाठी आश्वासित पाणी ठरावीक काळाच्या अंतराने पिकाला मिळणे आवश्यक आहे. या तालुक्यात आणि त्यातही या पाणलोटात कालव्यांचे जाळे अजिबात नाही. जुने बंधारे गाळाने भरल्यामुळे नाकाम आणि पाझर तलावांतून भरमसाठ गळती, अशा वेळी पडणारा पाऊस साठवण्यासाठी आणि हळूहळू जमिनीत मुरवण्यासाठी शेतकऱ्यांचे नियोजन योग्य ठरेल असे वाटले. या भागातील भूस्तराकडे पाहता शेतकऱ्यांच्या जागा या विंधणविहिरी अथवा पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरींच्या वरच्या बाजूस असल्या तर हँडपंप अथवा विहिरींना पुनर्भरणाचा फायदा मिळू शकेल असेही लक्षात आले होते. पाणलोटाच्या आमच्या प्रस्तावामध्ये त्यामुळे शेतकऱ्यांना अग्रक्रम होता.

परंतु हा तांत्रिक विचार होता. माझे यावर दात्यांच्या मार्गदर्शनाखाली भुसावळ परिसरात काम झाले होते.

यावर मग गावकऱ्यांचे मत घेतले. शेततळ्यांची गरज आणि खाजगी जमिनीवर होणाऱ्या तळ्यांची सामाईक मालकी यांवरही ग्रामसभांमध्ये एकमत झाले. जे तीन-चार जमीनमालक शेतकरी श्रम अथवा पैसा यांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचा किमान १० टक्के खर्च गावसमितीच्या खात्यात जमा करतील अशा ठिकाणी तळी खोदायचे ठरले. अर्थातच पाणलोटाचा उतार आणि सांडवा तसेच मातीच्या थराची खोली आदी तांत्रिक बाबींचा विचार केला गेला.

पहिल्याच वर्षी जवळपास ७० तळ्यांचे प्रस्ताव तयार झाले, परंतु हे नवेच प्रकरण, त्यातही मार्गदर्शिकेमध्ये नसलेले, त्यामुळे तळ्यांच्या मान्यतेचा प्रश्न निर्माण झाला. शेवटी भूजल विभागाने अभ्यास केला आणि अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रमाकडून या कामासाठी तांत्रिक आणि प्रशासकीय मान्यता मिळाली.

एकापाठोपाठ एक अशी ४३ तळी, सिमेंट बंधारे, पाझर तलाव, गावतळे आदी साधनांचे निर्माण करण्यात सक्रिय सहभाग देऊन गावकऱ्यांनी पुढाकार घेतला. श्रमदानाचे, जिद्दीचे महत्त्व इतरांनाही कळावे म्हणून प्रकल्पक्षेत्रातीलच देरसवाडी गावातील एका शेतकऱ्याने बांधलेल्या बंधाऱ्यावर आधारित चित्रफीत 'माणूस द्या मज माणूस द्या' या तुकडोजींच्या अभंगाचा दाखला देणाऱ्या शीर्षकासह अण्णा हजाऱ्यांच्या हस्ते प्रकाशित केली.

दुष्काळी तालुक्यात जेवढा पाऊस साठवावा तेवढा थोडाच! शिवारातील पावसाचे पाणी अडवण्या-जिरवण्याचे काम करताना आवारातल्या पाण्याच्या साठवणाचेही प्रयत्न करावेत म्हणून मग युनिसेफच्या सहकार्याने छतावरील पावसाचे पाणी साठवण योजना राबवली. यात महिलांचे गट उभे करून त्यांना गवंडीकामाचे प्रशिक्षण देऊन फेरोसिमेंट तंत्राच्या आधारे जवळपास दोनशे टाक्या उभ्या केल्या. मार्गदर्शिका तयार केली. गवंडीकाम करणाऱ्या महिलांचे तर विशेष कौतुक झाले. वर्तमानपत्रांत लेख, आकाशवाणीवर मुलाखती झाल्या.

टाक्या, शेततळी आदी वेगळ्या कामांचा बराच गवगवा झाला. त्याबाबत शंका घेणाऱ्या लोकप्रतिनिधींनी आणि अधिकाऱ्यांनी या उपायांना प्रशस्तीचे प्रमाणपत्रही दिले.

आणि मग विविध संस्था, संघटना, राज्य आणि केंद्र शासन पातळीवरील अधिकारी, फंडिंग एजन्सीचे लोक, अशा अनेकांची चांदवड तालुक्यातील कामाला भेट देण्यासाठी, काम आणि लोकांची प्रतिक्रिया जाणून घेण्यासाठी रीघ सुरू झाली. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष परिणामांची माहिती समोर यायला लागली. हिवरखेडे नावाच्या गावात शेततळी आणि हातपंपांचे योग्य नियोजन झाल्याने टँकरच्या फेऱ्या कमी झाल्याचे निदर्शनास आले. मुख्य म्हणजे जमिनींचे भाव वाढायला लागले. जिल्हापरिषदेचे सी० ई० ओ०, जिल्हाधिकारी, महसूल आयुक्त, आमदार, राज्य पाणलोट समिती सदस्य आदी सर्व मंडळी काम पाहून गेली. याच सुमारास मला इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनियर्सतर्फे 'प्रॉमिसिंग इंजिनिअर' हा पुरस्कार मिळाला. महाराष्ट्र शासनाच्या नियोजन मंडळाच्या जलव्यवस्थापन अभ्यास गटावर नेमणूक झाली.

बंधारे आणि विशेषत: तळ्यांमधील साठलेल्या पाण्याने विहिरींची पाण्याची पातळी जशी वाढत होती, टँकरच्या फेऱ्या जशा कमी होत होत्या. तसा नव्या कांद्याचा आणि भुईमुगाचा वानवळादेखील आम्हांला मिळत होता. गावपातळीवरील विविध कार्यक्रमांसाठी आमंत्रणे येत होती आणि माझ्यासोबत इतर सहकारी देखील त्यात सहभागी होत होते.

आमच्या प्रयत्नांना मिळणारी ही लोकमान्यताच होती. वर्षानुवर्षांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न आता कदाचित खरेच सुटू शकतो असे वाटून ग्रामस्थ मंडळीही योजनांना, सहभागाच्या हाकांना प्रतिसाद देत होती.

आणि इथेच कुठे तरी माशी शिंकली!

जनतेचे प्रश्न हे राजकारण्यांसाठी साधन असतात आणि हे प्रश्न सुटले तर त्यांची सुरक्षितता धोक्यात येते हे साधे सत्य आम्ही समजून घेतले नाही. कदाचित नेहमीच्या वेगळेपणाच्या हव्यासातून, कदाचित कामाच्या यशस्वितेच्या धुंदीतून आणि त्याद्वारे निर्माण झालेल्या नैतिक श्रेष्ठत्वाच्या पोकळ अहंकारातून आम्ही लोकप्रतिनिधींच्या असंतोषाकडे दुर्लक्ष करून पुढे चालत राहिलो.

बंधारे उभे राहत आहेत. तळी खोदली जात आहेत आता वृक्षारोपण धडाक्यात झाले पाहिजे म्हणून रोपे खरेदीचा प्रस्ताव दिला. पावसाळा जवळ आला, सुरू झाला तरी मंजुरी मिळाली नाही म्हणून शासनाकडे विचारणांचा

ओघ लावला. आमच्या विचारण्याचा त्रास संपवावा, म्हणून असेल. पण काम सुरू करा. मंजुरी मिळेलच असे आम्हांस तोंडी सांगण्यात आले. आणि त्यावर विश्वास ठेवून आम्ही हजारो रोपे खरेदी केली. आर्थिक मान्यता अद्याप मिळालेली नव्हती म्हणून संस्थेकडे प्रशासकीय खर्चासाठी दिलेल्या निधीतून पैसे वळते केले. आणि हे नियमबाह्य ठरले! आज विचार करताना जाणवते की, हे शासकीय नियमांविषयीचे अज्ञान, किती घातक आहे. तितकीच घातक आहे यंत्रणेच्या स्वभाववैशिष्ट्यांकडे केलेली डोळेझाक.

रोपे आली, लावली गेली, पावसाळा संपला. पुढच्या कामासाठी किमान रोपांना पाणी मिळण्याची व्यवस्था करण्यासाठी तरी निधीची आवश्यकता होती.

परंतु तांत्रिक आणि आर्थिक मंजुरीच्या पत्रांऐवजी आता आम्हांला गैरव्यवहाराबद्दल कारणे दाखवा नोटिसा आणि कामांच्या तपासणीसाठी चौकशी समितीसमोर हजर राहण्यासाठी सूचना करणारी पत्रे मिळू लागली. यापूर्वी उत्सुकता, अभ्यास आणि कौतुकासाठी योजक संस्थेच्या कार्यक्षेत्राला भेट देणाऱ्या अधिकाऱ्यांऐवजी कामांमधील कथित गैरव्यवहाराच्या चौकशीसाठी, तपासणीसाठी येणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या फेऱ्या वाढल्या. शेततळी, खात्याच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये बसत नाहीत, सिमेंट बंधाऱ्याचा पाया घेतलाच नाही. असे निष्कर्ष निघू लागले.

तशातच विविध स्तरांतील लोकप्रतिनिधींकडून त्यांच्या सेवाकार्याला सहकार्य करण्यासाठी विनंतीवजा मागण्या होऊ लागल्या, पुन्हा एकदा यातील संभाव्य धोक्यावर विचार न करता, आम्ही काही मागण्यांना मान देऊन कार्यवाही केली. रथाचे चाक एकदा जमिनीत रुतले की काही केल्या ते बाहेर कां निघतच नाही, हे कर्णालादेखील न उलगडलेले कोडे आता आमच्यासमोर 'आ' वासून उभे होते. मोठ्या नेत्यांच्या भेटी, चर्चा, सर्व झाले.

दोन महिन्यांत तीन वेगवेगळ्या समित्या आणि शिवाय तातडीने लेखापरीक्षण, या साऱ्याला तोंड देताना, कागदामागून कागद, स्पष्टीकरणे, खुलासे आणि प्रश्न मांडताना व्यक्तिश: मला नाकी नऊ येत होते. 'काय वाण्याच्या दुकानासारखे हिशेब लिहिले आहेत'पासून भ्रष्टाचार केला, निधीचा गैरवापर केला असे ताशेरे ओढले जाऊ लागले. बँकांमधील खाती गोठवली गेली. जणू पैसे घेऊन मी आम्ही कुठे पळून जाणार होतो. उरलेले पैसे परत करण्याचा तगादा सुरू झाला.

शेवटी १९९७सालच्या उत्तरार्धात चौकश्यांमुळे थांबलेले गोई नदीच्या पाणलोटक्षेत्रातील १२ गावांमधील आमचे काम गाव समित्यांच्या लेखी आवाहनांना न दाद देता १९९८साली पूर्णपणे थांबले ते आजतागायत.

लोकांच्या प्रश्नांचा पंचवार्षिक बाजार मांडणारे स्वार्थी प्रतिनिधी आणि संवेदनाशून्य यंत्रणा यांच्या कात्रीत आमचा डेव्हलपमेंट प्रोफेशनॅलिझम पार होलपटून गेला. जग बदलण्याचा मुद्दा तर बाजूलाच राहिला. पाणलोट विकास कार्यक्रमासाठी उभ्या केलेल्या चमूला आर्थिक स्थैर्य देता येईना, म्हणून एक एक करत सर्वांची रवानगी वेगवेगळ्या संस्थांमध्ये केली, आणि संस्था मोडून टाकली.

जिद्द प्रामाणिक प्रयत्न, तांत्रिक ज्ञान आणि कामाविषयीची पर्यायी विकासाची तळमळ, Passion या पाठबळावर सुरू केलेली वाटचाल Frustration वैफल्याच्या टप्प्यावर पोहोचली होती. सारे काही व्यर्थ आहे. आता पुढे काही करूच नये असे वाटायला लागले. हताश होऊन रडू यायला लागले. चिडचिड वाढली.

अशातच बायकोच्या स्कूटरला अपघात झाला. बायको, आई, मुलगी... माझ्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या तिघी अपघातात सापडल्या. त्या वेळेस मी मुंबईत होतो. कुठल्याशा मंत्र्याच्या चेंबरमध्ये. आमच्या कामाची प्रामाणिकपणाची व्यर्थ बाजू मांडत. गरजेच्या प्रसंगी माझे नसणे हेदेखील नेहमीचेच झाले होते. संकटे हातात हात घालून येत होती. काय करायला निघालो होतो आणि काय झाले याची जाणीव बोचरी होती. मी योजिले होते ते स्वप्न स्वप्नच राहणार होते. तिथपर्यंत पोचण्याची ईर्षा, जिद्द, शक्ती हरवते आहे असे जाणवत होते, आणि पुढे कुठे, कसे जायचे आहे. हा मार्गच दिसत नव्हता.

हर्बर्ट फ्रॉडेनबर्जर या अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञाने असे म्हटले आहे की, ''Burn out is a problem of Good Intentions. Because it

अभिजित प्रकाशन जाहिरात ट्रेसिंग

happens when people try to reach unrealistic goals & end up depleting their energy & losing touch with themselves & others.''

तसेच काहीसे माझे झाले.

बराच काळ अशा दुविधेमध्ये घालवल्यावर अफार्मच्या डॉ० घारे यांच्या सल्ल्यामुळे आणि मदतीमुळे दिल्लीतील ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या अखत्यारीतील 'कपार्ट' या संस्थेमध्ये पाणलोट सल्लागार म्हणून रुजू झालो. १९९८-२००० अशी दोन वर्षं मी या स्वयंसेवी संस्थांच्या कामासाठी, लोकविकासासाठी निधी पुरवठा करणाऱ्या संस्थेत काढली. पांडवांच्या इंद्रप्रस्थापासून ते सार्वभौम देशाच्या राजधानी नवी दिल्लीपर्यंत सतत पाच हजार वर्षे देशाकारणात अग्रभागी राहिलेल्या पण तरीही स्वत:चा चेहरा नसलेल्या या महानगरात बस्तान बसवायला मला अवघडच गेले. कधी एकटा कधी बायको-मुली सोबत दोन वर्षे इथे काढली खरी; पण ती धास्तावून. विस्मयचकित होऊन कधी संतापून आणि मग निराश होऊन. दिल्लीच्या इतिहासाबद्दलचा विस्मय काही काळातच सद्य:स्थितीतील त्या शहराच्या मग्रूर आविष्कारामुळे धास्तीमध्ये बदलून जातो. आणि कदाचित ज्या ठिकाणी मी काम करत होतो त्या संस्थेची आपल्या उद्दिष्टांविषयी आपण ज्यांच्यासाठी काम करायला हवे, त्या ग्रामीण सर्वसामान्यांविषयी असलेली अनास्था, तुच्छता, बेफिकीरी ही अधिकच संतापजनक होती.

खरे तर जवळपास सात वर्षे स्वयंसेवी क्षेत्रात झटून काम केल्यानंतर निधी पुरवठा करणाऱ्या शासकीय संस्थेत सल्लागार म्हणून जाणे ही एक वेगळीच उडी होती. नाण्याची दुसरी बाजू समजून घेता येईल. आपल्या अनुभवाचा फायदा स्वयंसेवी क्षेत्राला करून देता येईल, अशा जाणिवेतून ही जबाबदारी मी स्वीकारली होती.

पण दोन वर्षांत इथे जाणवला तो कमालीचा थंडपणा. फायली पुढे सरकून प्रत्यक्षनिधी पुरवण्याची कारवाई होण्यातील अक्षम्य दिरंगाई. आणि यामुळे अनेक प्रकल्पांचे काम खोळंबते आहे आणि पिचत पडलेली ग्रामीण शेतकरी अधिकच गाळात जातोय, या वस्तुस्थितीकडे होत असलेले सोईस्कर दुर्लक्ष. गैरव्यवहाराच्या कहाण्या तर नेहमीच्याच. कर्मचाऱ्यांना, अधिकाऱ्यांना चिंता आपल्या 'पोस्टिंग'ची. तर स्वयंसेवी दिग्गजांना ईर्षा एकमेकांवरचढ होण्याची. साऱ्यांचेच पाय चिखलाने किती बरबटले आहेत याची जाणीव मला तीव्रतेने या दोन वर्षांनी दिली. जणू अधिक नैराश्यासाठीची उत्कृष्ट 'रेसिपी'!

पण कपार्टमधील दोन वर्षांचा एक फायदाही झाला, विविध प्रकारच्या इच्छा, महत्त्वाकांक्षा असलेले मुखवट्यामागे दडलेला चेहरा असलेले पुणेरी लोक जसे भेटले, तसे देशाच्या कुठल्याशा कोपऱ्यात गरीब आदिवासींमध्ये झटून काम करणारे, स्वत:च प्रेरणास्रोत बनणारे असे निष्ठावान कार्यकर्तेदेखील पाहिले.

प्रचंड प्रवास केला. लेहपासून ते कन्याकुमारीपर्यंत आणि वेरावळपासून ते चेरापुंजीपर्यंत संपूर्ण देश हिंडलो. ते कपार्टमुळेच. विपुल नैसर्गिक साधनसंपत्ती असणाऱ्या देशात इच्छाशक्ती आणि नियोजन यांच्या अभावामुळे लोकांची होणारी परवड पाहायला मिळाली तीही कपार्टमुळेच. दुष्काळ, पूर, वादळे अशा नैसर्गिक आपत्तींच्या दुष्टचक्राला सामोरे जाण्याची आणि त्याहीपेक्षा या संकटांशी मुकाबला करून सहीसलामत बाहेर येण्याची परंपरा आणि मानसिक ताकद हरवलेला समाजदेखील याच भटकंतीतून जाणवला. अशा समाजाला विकासाच्या योग्य मार्गावर नेण्याचे काम करणाऱ्या संस्थांना, संघटनांना त्यांच्या प्रकल्पासाठी आर्थिक पाठबळ पुरवायचे, हे खरे तर कपार्टचे काम. पण माझ्या फिरण्यातून, मूल्यमापनातून हे पाठबळ नेमके कुणाला मिळते आहे याचे स्पष्ट चित्र डोळ्यांसमोर येत होते.

पूर्वी तांत्रिक सल्ला देण्याचे काम करताना काही संभावित राजकारण्यांसाठी रस्ते आदी विकासकामांचे प्रकल्प अहवाल आम्ही तयार केले होते. आमच्या कामाचा मोबदला, अल्प का होईना, पण चुकता करणारे हे संस्थाचालक प्रकल्प मंजुरीनंतर रस्त्याचे काय करायचे हे त्या वेळेस न उलगडलेले कोडे आता उलगडत होते. रस्त्यांसाठी आलेले पैसे दुसऱ्याच मार्गाने संपत.

स्वातंत्र्यानंतर अर्धशतक उलटूनही ग्रामीण विकास हा फक्त मंत्रालय पातळीवरच कां राहतो आणि तो तसाच राहण्यात अधिकारी, पुढारी आणि संस्थांचा वाटा किती आहे, हे जसे स्पष्ट होते तसे कपार्टमधील हॅबिटॅट सेंटरच्या सुंदर वास्तूमधील भेसूर वास्तव उबग आणत होते.

तेव्हाच मी कपार्ट सोडण्याचा निर्णय घेतला.

अर्थातच पुढे काय करायचे ते नेहमीप्रमाणेच अस्पष्ट होते.

कपार्ट सोडल्यानंतरही भटकलो, नवी दिशा शोधत. हिमाचलात काम करायचे होते ते जमले नाही. ओरिसात गेलो, संस्थांच्या कामाचे मूल्यमापन, विशेषत: पाणलोट विकास आणि आनुषंगिक ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमांचे विश्लेषण हा काही दिवस माझ्या कामाचा भाग बनला. आधी अशा प्रकारच्या कामांचे नियोजन, आरेखन, कार्यान्वयन आणि कपार्टमध्ये असताना व नंतर, विश्लेषण असे पाणलोटक्षेत्र विकासाच्या विविध टप्प्यांसाठी काम झाले. प्रशिक्षणासंदर्भात मोठेच काम कपार्टमध्ये असताना हातून घडले होते. देशभरातील ७ संस्थांमध्ये पाणलोट क्षेत्रविकास विषयक प्रशिक्षणाची व्यवस्था उभी करण्याचा, प्रशिक्षणाच्या अभ्यासक्रमापासून ते खर्चाची, मनुष्यबळाची सोय असे एकूणच प्रशिक्षण व्यवस्थापनाचे काम पार पाडले होते. त्याचा पुढे बराच उपयोग व्हायचा होता.

हेच प्रशिक्षणाचे काम दक्षिण भारतात करण्यासाठी, बंगलोरमधील जेम्स मस्कारेहन्सच्या आऊटरीच संस्थेसोबत नंतर जोडून घेतले. काम सुरू होत असतानाच उत्तर कर्नाटक आणि आंध्रमधील गोदावरी जिल्ह्यात मोठा पूर आला आणि जिमीने मला पूरग्रस्त मदत कार्यक्रमाचे समन्वयन करशील का, म्हणून विचारले. कुठल्याही नव्या आव्हानाला मी कधीच नाकारले नव्हते. आपत्कालीन व्यवस्थापनाच्या कामाचा अनुभव तेव्हा नव्हता; पण माहिती होती आणि साथीला आत्मविश्वास.

नवे सहकारी निवडून, नव्या प्रदेशात, नव्याच प्रकारचे काम करताना, जवळपास २०,००० कुटुंबांसाठी मदतीचे नियोजन, समन्वयन करताना, एका नवीन कार्यक्षेत्राची ओळख झाली.

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या विविध टप्प्यांमधले तात्कालिक मदत, Relief हे एक अंग. पुढे जाऊन पुनर्वसन करताना लोकांच्या अडचणी, गरजा जाणून घेऊन त्याला प्रतिसाद देणारी यंत्रणा व्यवस्था उभी करणे आणि हे करताना सार्वकालीन विकास कामाशी त्याची सांगड घालणे किती आवश्यक आहे, हे आंध्र-कर्नाटकात काम करताना लक्षात आले. पर्यायी विकासाच्या वाटांचा, लोकसहभागातून शाश्वत विकासाच्या दृष्टिकोनाचा यामध्ये किती फायदा होतो ते समजले. आपत्ती व्यवस्थापनाचा अभ्यास त्यानंतर सुरू केला. कोणत्या संस्था यामध्ये कशा प्रकारे सहभागी होतात ते जाणून घेतले. त्याच वेळेस 'रेडआर'ची ओळख झाली.

आपत्ती काळातील मदतकार्यासाठी मनुष्यबळ आणि प्रशिक्षण देणारी, इंग्लंडमध्ये सुमारे वीस वर्षांपूर्वी स्थापन झालेली 'रजिस्टर्ड इंजिनिअर्स फॉर डिझास्टर रिलीफ' ही स्वयंसेवी संस्था. आपत्ती व्यवस्थापनासाठी विविध तंत्र-कौशल्यांची गरज भासते. त्यात प्रामुख्याने पाणी-पुरवठा. गृहनिर्माण आदी काम करणाऱ्या अभियंत्यांची उणीव जाणवते. ही उणीव भरून काढण्यासाठी अभियंते आणि अन्य तज्ज्ञांची नोंदणी करून आपत्ती काळात त्यांना देश-विदेशांत मदतकार्यासाठी–अर्थात व्यावसायिक पद्धतीच्या–पाठवणारी ही 'रेड आर' संस्था भारतातदेखील अभियंते नोंदणीसाठी मुलाखती घेणार आहे. ही गोष्ट मला समव्यवसायी मित्र अजित ओककडून समजली. रीतसर मुलाखत झाली. त्यानंतर स्वीकृतीचे पत्रही मिळाले.

२६ जानेवारी २००२ रोजी गुजरातेत भूजमध्ये मोठा भूकंप झाला. नव्या पद्धतीच्या कामाला सुरुवात करण्याची ही संधी होती. त्या वेळेस मी हैद्राबादेत एका चक्रीवादळाशी संबंधित प्रकल्पावर काम करत होतो. त्यामुळे आज-उद्या करत भूजला जाण्यात जवळजवळ सहा महिने लागले.

जुलैमध्ये भूजला पोचलो तेव्हा घटनेस सहा महिने उलटून गेले तरी भग्नावस्थेतली विमानतळाची इमारत पहिल्यांदा नजरेस आली. आणि नंतर

उखडलेले रस्ते, कोसळलेली अनेक घरे, कारखाने, कार्यालये ठिकठिकाणी तंबू आणि पुनर्वसन छावण्या दिसायला लागल्या. सर्वत्र जाणवत होता तो एक पुनर्वसन प्रकारचा भकासपणा.

सामख्याली गावातील 'ऑक्सफॅम'च्या कँपवर पोचून कामाची ओळख करून घेतली. आणि या भकास, उदास परिसरात आपण किती काळ तग धरू शकू हा विचार प्रयत्नपूर्वक दूर सारून झटून कामास सुरुवात केली. पुढच्या पाच महिन्यांत पाणी पुरवठ्याच्या योजना, सार्वजनिक संडास, टाक्या बांधणे, शासकीय अधिकाऱ्यांशी आणि अन्य संस्थांशी सहमतीच्या आधारे एकत्रित कार्यक्रम ठरवून त्याची अंमलबजावणी करणे, ऑक्सफॅमसाठी प्रशिक्षण घेणे आदी कामे केली. सार्वजनिक आरोग्यासाठी पाणीपुरवठा, मल:निस्सारण यांसोबतच स्वच्छता प्रसारासाठीच्या कार्याची मोट बांधून लोकसहभागातूनच पुनर्वसनासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक असल्याचे जाणवले.

सार्वजनिक आरोग्यविषयक दृष्टिकोन ठेवून पुनर्वसनाचे काम पुढे नेल्यास साथीच्या रोगांचे प्रमाण कमी होते आणि आपद्ग्रस्त लोकांचे जीवनमान सुधारते हे समजले. यासाठीच पुरेसे आणि शुद्ध पाणी, योग्य मलनिस्सारण व्यवस्था आणि स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षणाची त्रिसूत्री ऑक्सफॅमने जागतिक पातळीवर अनेक देशांत यशस्वीपणे राबवली होती. त्यातील बारकाव्यांची मला नवीनच ओळख झाली.

इथेही ग्रामीण विकास आणि त्यातही जलसंधारणातील माझ्या अनुभवाच्या आधारे पाणीपुरवठा योजना राबवताना त्यासोबत पाणलोट आधारित जलसंवर्धन आणि संधारणाचा पाठपुरावा केला. त्या संदर्भात प्रशिक्षण देऊन आपत्ती निवारण आणि शाश्वत विकासाची सांगड घालायचा प्रयत्न केला. अनेकांना तो मार्ग पटलाही.

भूजमध्ये चार-सहा महिने घालवल्यानंतर 'ऑक्सफॅम'तर्फे पश्चिम आफ्रिकेतील सिएरालिओन या देशात काम करण्यासाठी माझी निवड झाली.

आफ्रिका खंडाबद्दल सविस्तर माहिती तशी आपल्याला कमीच असते. काळ्याकभिन्न रंगाच्या नाना जमातींची माणसे, त्यांच्या टोळ्या, आपापसांतील लढाया, घनदाट जंगले, वाघ-सिंह, जिराफ, झेब्रा आदी प्राणी. दारिद्र्य, अज्ञान अशा सर्व गोष्टी म्हणजे आफ्रिका असे आपण समजतो. त्याच वेळेस गौरवर्णी पाश्चिमात्यदेखील आपल्याबद्दलसुद्धा अशीच 'आदिम' समजून मनात बाळगून असतात, हे आपण विसरतो.

आपण आफ्रिकन जनजीवन समजून घेतो ते 'हॉलिवुडीय' भाषेतून! त्यामुळे कधी विनोदविषय म्हणून तर कधी करुणेच्या भावनेतून तर कधी तुच्छ नजरेने, तिरस्काराने कृष्णवर्णीय माणसांकडे पाहण्याचा जणू प्रघात. केवळ कातडीच्या रंगाच्या आधारावर कृष्णवर्णीयांना गुलाम करणाऱ्या गौरवर्णीयांपेक्षा आपली गहूवर्णीय दृष्टी फारशी वेगळी नसतेच.

आफ्रिका म्हटले की मला आठवते ती पीटमारित्झबर्गला जाणारी रेल्वेगाडी. त्यातील प्रथमवर्गाचा एक प्रवासी मोहनदास करमचंद गांधी आणि त्याला गाडीतून बाहेर फेकणारे वर्णद्वेष्टे गोरे! कदाचित ही घटना न घडती तर ह्या बॅरिस्टरला सत्याग्रहाचे हत्यार ना गवसते. तीन दशके आफ्रिकेत काढून मग भारतात परतलेला हा मानव साम्राज्यशाहीच्या विरोधात कोटी-कोटी लोकांना एकत्र येण्याची प्रेरणा देणारा 'महात्मा' झाला. त्यात आफ्रिकेचा हात तर नाही ना, असे मला वाटते.

ज्या सुमारास भारतावरचा ब्रिटिश साम्राज्याचा सूर्य कायमचा अस्तंगत झाला त्याच्याच पुढेमागे आफ्रिकेतील अनेक वसाहती सोडून युरोपियन राज्यकर्ते परतले. अर्थात भारतात पेरली तशी दुहीची बीजे पेरूनच. केवळ ब्रिटिशच नाही तर डच, फ्रेंच आणि पोर्तुगिजांनीही हेच केले. आणि हे करताना आफ्रिकेतील अमाप नैसर्गिक साधनसंपत्ती आपल्याच ताब्यात राहिली पाहिजे यासाठी जसे सापळेच रचले.

त्यामुळे तथाकथित स्वातंत्र्य मिळाले तरी आफ्रिकेतील रबर, सोने आणि हिरे हे युरोपियन व्यापाऱ्यांच्याच ताब्यात राहिले. आणि कणखर, दूरगामी दृष्टिकोन ठेवणाऱ्या नेतृत्वाच्या अभावामुळे आफ्रिकन देशांत सतत घडत राहिली ती भीषण यादवी.

सिएरा लिओन हा आफ्रिकेच्या पश्चिम टोकावरचा, ॲटलांटिक महासागराच्या तीरावरील देश त्याला अपवाद कसा असेल? उंचच उंच झाडांची हिरवीगार वर्षावने. पांढरीशुभ्र वाळू असलेले सुंदर समुद्र किनारे आणि नदीपात्रात सहज खणले तरी सापडणारे किंबरलाईट हिरे एखाद्या देशाला, भूभागाला प्रगतीच्या वाटेवर येण्यास हे पुरेसे ठरावे अशी परिस्थिती. पण स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या चार दशकांत कदाचित या हिऱ्यांमुळेच या देशाने अनुभवली ती भीषण यादवी, मृत्यूचे तांडव आणि सार्वजनिक मालमत्तेचे प्रचंड नुकसान. दोन जमातींतील तेढ विकोपाला गेल्याने १९९०-२०००च्या दशकात लाखाहून अधिक माणसांची निर्घृण कत्तल, मुली-बायकांवर बलात्कार आणि वाचलेल्या धडधाकट पुरुषांचे क्रूरपणे अवयव तोडणे, असे भीषण प्रकार इथे झाले. गावेच्या गावे बेचिराख, रस्ते उखडलेले, पाणी नाही, विजेचा पत्ता नाही, जगण्यासाठी आवश्यक मूलभूत साधनांची आणि सुरक्षेची वानवा. अशा परिस्थितीत लाखो लोक निर्वासित झाले.

याच निर्वासितांच्या छावण्यांमध्ये आणि काही गावांमध्ये ऑक्सफॅमतर्फे पुनर्वसनाचे काम केले जात होते. त्यात माझी जबाबदारी तांत्रिक व्यवस्थापनाची होती. टेक्निकल ऑपरेशन्स मॅनेजर म्हणून सर्वेक्षण अहवाल पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था करणे, शौचालये बांधणे, प्रशिक्षण आदी 'सार्वजनिक' आरोग्याच्या कामावर देखरेख आदी बाबी करत होतो.

ग्रामीण स्वच्छतेसंदर्भात सध्या आपल्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जनजागृतीचे काम सुरू आहे. बऱ्याच ठिकाणी यशस्वीदेखील होत आहे. पण आपला मूळ स्वभाव म्हणजे वैयक्तिक स्वच्छता आणि शुचितेला महत्त्व आणि सार्वजनिक स्वच्छतेकडे कमालीचे दुर्लक्ष त्यामुळे स्वत:चे घर झाडून स्वच्छ केले की कचरा दुसऱ्याच्या अंगणात. स्नान करून मारे देवपूजा वगैरे करणार पण शौचास उघड्यावर बसणार अशी परिस्थिती.

सिएरा लिओनसारख्या विकास निर्देशांकाच्या (Human Devlopment Index) त्यातील २९२ देशांमध्ये शेवटच्या क्रमांकावर असणाऱ्या देशात उघड्यावर शौचास बसणारे लोक मात्र कधीच आढळले नाहीत.

मी इथे आलो तेव्हा, म्हणजे २००२ साली शांतता प्रस्थापित होऊन संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या देखरेखीखाली निवडणुकांची तयारी सुरू झाली होती. राष्ट्रसंघाची शांतिसेना इथे तैनात होती. त्यात आधी मोठ्या प्रमाणावर भारतीय फौजा होत्या. आणि भारतीय सैनिकांनी लोकांची मने जिंकली होती. परंतु २००२ साली जवळपास चारशे भारतीय सैनिकांना सिएरा लिओनच्या बंडखोर गनिमांनी ओलीस ठेवले आणि मोठी मानहानीची परिस्थिती उद्भवली. शांतिसेनेचे सैनिक असल्यामुळे प्रत्युत्तरादाखलही गोळीबार करण्याचा अधिकार नाही. अशा परिस्थितीत, ब्रिटिश मरीन्सच्या सहकार्याने मुक्तता झाली आणि भारतीय सेना तिथून परतली. त्यांची जागा घेतली ती पाकिस्तानी फौजेने. रंगच नाही तर स्वभाव, आवड-निवड, खाणे-पिणे आणि अगदी शिव्यादेखील भारतीय आणि पाकिस्तानी जवानांच्या आणि अधिकाऱ्यांच्या सारख्याच!

कैलाहून नावाच्या दाट जंगलाच्यामध्ये बंडखोर गनिमांना रसद आणि शस्त्र पुरवणाऱ्या गिनी आणि लायबेरिया देशांच्या सीमेवरील प्रदेशात मी राहत असताना माझ्या सुरक्षेची जबाबदारी पाक बटालियनचीच होती. आमच्या घराजवळच असलेल्या पाक कँपमध्ये मलाही महिन्यातून एकदा कायम जायला लागायचे ते कटिंग करायला! बाकी त्या गावात माझे केस कापायला न्हावी मिळणे अवघडच होते. त्यामुळे माझ्यासाठी खास बटालियनचा न्हावी आणि मेजरचा पाहुणचार, सचिन आणि अक्रम, माधुरी आणि नुसरत फतेअली, लता आणि नूरजहान हे आमचे गप्पांचे विषय. एकदा तर हेलिकॉप्टरमध्ये बसून आम्ही पाक बटालियनच्या दुसऱ्या कँपवर गेलो. पाणी पुरवठ्यासाठी प्राथमिक सर्वेक्षण करायचे होते पण कँपमध्ये गेल्यावर, प्रसादसाब, आपके लिए कुछ खास, असे म्हणून त्याने मला गुलाबजाम खिलवले! दक्षिण आशियातील कट्टर शत्रू शेजारी पण दूर आफ्रिकेत कारगिल वगैरे नाही तर गुलाबजामची मेजवानी. आपण आपसात कां भांडतो हा भाबडा प्रश्न मलाच नाही तर त्या लष्करी अधिकाऱ्यालाही पडायचा.

हाच प्रश्न मला पडायचा तो इथल्या जनतेच्या हालअपेष्टांविषयी विचार करताना. एरवी अत्यंत साधेसुधे, शांत आणि कुणाच्या अध्यातमध्यात नसलेले हे लोक एकमेकांच्या जिवावर उठतात, क्रूर कत्तली करतात आणि स्वत:चाच देश बेचिराख कां करतात हे मला उलगडलेच नाही.

हॉलिवुड आणि बॉलिवुड दोन्ही प्रकारच्या चित्रपटांचे येथील सर्वसामान्यांना प्रचंड वेड. माझ्यासोबत काम करणारा एक इंजिनिअर पांढरे बूट घालून यायचा आणि जितेंद्रचा फॅन असल्याचे ऐटीत सांगायचा. माझा खास ड्रायव्हर जॉन तर धर्मेंद्रच्या चित्रपटातील गाणी तोडक्या मोडक्या भाषेत गाडी चालवताना गुणगुणायचा. अशाच गुणगुणण्यामुळे एकदा आमची गाडी रस्ता सोडून खड्ड्यातही गेली होती. मात्र तरुण मुलांना आणि मुलींनाही रँबो, लिथलवेपन, टर्मिनेटर असले भयानक मारधाड असलेले हॉलिवुडपट आवडत.

त्यामुळे मला वाटायचे की निरुपद्रवी हिंदी चित्रपट जेव्हा आफ्रिकेत लोकप्रिय होते तेव्हा इथे बऱ्यापैकी शांतता होती. पण रक्तपात दाखवणारे हॉलिवुडपट जेव्हा लोकांना आवडायला लागले तेव्हाच इथली यादवीदेखील सुरू झाली–आणि यादवीदेखील इतकी भीषण की १२-१४ वर्षांच्या मुलांच्या हातांत एके-४७ देऊन, त्यांना मारीज्युआनाची सवय लावून, वयाने दुपटीहून जास्त मोठ्या असलेल्या माणसांची क्रूर कत्तल त्यांच्याकडून करवून घ्यायची. ही बंडखोर गनिमांची पद्धत.

नंतर या बालसैनिकांच्या पुनर्वसनाच्या कामातही आम्ही लक्ष घातले. त्यांना गवंडीकामाचे प्रशिक्षण दिले आणि बंदुका टाकून, थापी आणि रंधा वापरायला शिकवून शौचालयांच्या सुमारे २००० स्लॅब त्यांच्याकडून बनवून घेतल्या. तेव्हा मलाच काही विशेष केल्यासारखे वाटले.

दूर देशात परके लोक अपरिचित कधी अनाकलनीय चालीरीती असे असताना एकटेपणा जाणवणारच. हे मनाला कितीही बजावले तरीही मै और मेरी तनहाई चे गाणे मनातून काही जायचे नाही. सिएरा लिओननंतर इंडोनेशिया, इराण जिथे जिथे मी खूप काळ राह्यलो, तिथे हाच अनुभव.

मग ताण घालवण्यासाठी काही उपाय शोधायचे. काम करत राहणे आणि नंतर स्वयंपाक. अगदी साग्रसंगीत करणे, वाचन आणि संगीत ऐकणे, चित्रपट पाहणे आणि रसग्रहण करणे हे माझे उपाय. याला वेळ केव्हा मिळायचा... तर रात्री ९ नंतर.

तसेच, स्थानिक भाषा कामचलाऊ, नमनापुरती शिकणे हेदेखील करायचो. त्यामुळे सिएरा लिओनमध्ये 'कुशे, हाऊ डी बॉडी' म्हणजेच क्रिओलमधील काय, कसं काय? हे इंडोनेशियातील बहासामध्ये 'आपा खबर' व्हायचे तर इराणातील फारसीमध्ये 'हालेशुमा चतुरे'. सिएरा लिओन सोडल्यानंतर वर्षांनी, इराणमध्ये गेलो तिथे तर फारसी आणि संस्कृतची तुलना करायचा, शब्दांची व्युत्पत्ती शोधायचा छंदच लागला. त्यातूनच मग लक्षात यायला लागले फारसीमधील 'आप' म्हणजेच संस्कृतमधील 'आप' म्हणजे पाणी. संस्कृतप्रमाणेच फारसीतही ढगांना 'अभ्र' म्हणतात आणि आईला मातृप्रमाणेच 'मादृ'! उलटपक्षी तारिख, किल्ली हे फारसी शब्द आपण जसेच्या तसे उचलले आहेत.

इराणला जायच्या आधी काही काळ इंडोनेशियातील 'अॅचे' प्रांतात होतो. त्सुनामीच्या पूर्वी. पण गॅम बंडखोरांचा संघर्ष पराकोटीला पोचला होता तेव्हाच. मी मात्र शासकीय आणि लष्करी अधिकाऱ्यांसोबत समन्वयाच्या बैठका घ्यायचो.

समन्वय आणि सर्वंकष विचाराने काम हे खरे तर पर्यायी विकासाप्रमाणेच आपत्ती व्यवस्थापनाचेही सूत्र असायला हवे. पण प्रत्यक्षात संस्थांमध्ये दिसते ती आपला स्वत:चाच झेंडा रोवण्याची केविलवाणी धडपड. इथेदेखील निर्वासित छावण्यांसाठी जागा शोधणे, पाणी व शौचालयांच्या व्यवस्थेचे आरेखन करणे अशी कामे केली.

२६ डिसेंबर २००३ला इराणमधील बाम या दक्षिण सीमेजवळच्या शहरात भूकंप झाला. भूजइतकीच तीव्रता पण जीवितहानी खूप अधिक झाली. फूट-फूट रुंदीच्या माती, दगडांच्या भिंती, त्यांना कुठेही मजबुतीकरण नाही आणि वर लाद्यांचे छप्पर. लातूरमध्ये अथवा भूजमध्ये जे चित्र होते तेच वाळवंटातील या शहरातदेखील दिसले. भूपृष्ठाखाली थोडी जरी हालचाल झाली तरी या भिंती आणि छत कोसळणार हे ठरलेलेच.

तसे पाहिले तर बाम हे शहर खूप जुने. प्राचीन 'सिल्क रूट' वरचे. इथे एक २००० वर्षांपूर्वी बांधलेला मातीचा भुईकोटदेखील आहे. हा किल्ला भूकंपात बऱ्याच प्रमाणात उद्ध्वस्त झाला. त्या अवशेषांवरून एक गोष्ट समजली, की या भागात पूर्वी अनेकदा भूकंप झाले होते आणि त्यानंतर परत परत तात्कालिक पद्धतीने पुनर्बांधणी झाली होती.

याचाच अर्थ असाही होतो, की मानवजात जोखीम सोबत घेऊनच वर्षानुवर्षे राहते आहे. भूकंप, वादळे, पूर आदी नैसर्गिक उलथापालथी होत असतातच. फक्त गेल्या काही शतकांमध्ये लोकसंख्या वाढल्याने आणि–त्यातही 'रंजल्या-गांजल्यांची' संख्येचे प्रमाण वाढल्याने–जास्त लोक या उलथापालथींमध्ये सापडू लागले आणि या घटनांनाच मग आपत्तीचे स्वरूप येत आहे.

त्यामुळे आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे केवळ मदतकार्य असे नाही तर आपत्तीच्या परिणामांची तीव्रता कमी करण्याचे प्रयत्न आणि आपत्तीला तोंड देण्यासाठी सतर्कता आणि तयारी. हेदेखील या कार्यात समाविष्ट आहे.

हाच विचार बाम मध्ये काम करत असताना राबवला. नेहमीप्रमाणे पाणीपुरवठा, शौचालये आणि सार्वजनिक आरोग्य शिक्षण आदी करत असताना शेतीला पाणी पुरवणाऱ्या भूगर्भातील कालव्यांवर काम केले. या कालव्यांना 'कनात' म्हणतात. जमिनीखाली सुमारे २०० फूट खणलेल्या या कालव्यात विहिरीला लावलेल्या रहाटाद्वारे उतरून, कामगारांशी बोलतानाचा थरारही अनुभवला.

बाम हा वाळवंटातील प्रदेश. उष्ण हवेत वावरणाऱ्या Sand Flies आणि त्यांमुळे होणारा लेशमानिॲसिस हा इथला प्रचलित आजार. यावर औषध नाही पण संरक्षक उपाय म्हणून अनेक कुटुंबांना मच्छरदाण्या पुरवल्या. विशेष असे की या मच्छरदाण्या बाममधील महिला गटांकडून शिवून घेतल्या. त्यामुळे आजारापासून संरक्षणासोबत उत्पन्नाचे साधनदेखील निर्माण झाले. या मच्छरदाण्यांना डेल्टामेथ्रीन ट्रीटमेंट देण्याचे प्रशिक्षण महिलांना दिले. हा प्रकल्प बराच गाजला आणि अन्य संस्थांनीदेखील अनुकरण केले.

इराण तसा भूकंपप्रवण देश पण २००४ साली प्रथमच विदेशी सेवा संस्थांना मदतीसाठी शासकीय पातळीवर आवाहन आणि पाचारण करण्यात आले होते. अनेक संस्था दाखल झाल्या तशा इराण सरकारने आपला बडगा दाखवायला सुरुवात केली. संस्थांच्या कारभारावर माणसांच्या येण्या-जाण्यावर अतिशय सक्त नजर ठेवणारी यंत्रणा कार्यान्वित केली. एखादी संस्था अथवा त्यांचा एखादा बहुधा परदेशी अधिकारी आपले म्हणणे ऐकत नाही असे जरा जाणवले की ती व्यक्ती आणि संस्था दोहोंची उचलबांगडी थेट इराणबाहेर व्हायची. मात्र भारतीयांशी वागताना हीच माणसे नरमाईने, सबुरीने वागतात. याचा इथे अनुभव आला. हा भारतीय संस्कृतीच्या आकर्षणाचा परिणाम की भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे यश की केवळ भारताच्या 'निरुपद्रवी' असण्याची खात्री? कधीच कळले नाही.

हाच प्रकार नंतर इंडोनेशियात त्सुनामीच्या वेळेसही जाणवला. इंडोनेशियातील अॅचे प्रांतात मी पूर्वी २००३ साली काम केले असल्याने भूभागाची आणि व्यवस्थेची माहिती होती म्हणून त्सुनामी पश्चात कामासाठी ऑक्सफॅमने मला बोलावून घेतले. इंडोनेशियात शासनयंत्रणेला जवळपास समांतर चालणारी व्यवस्था लष्कराची आहे. त्यातही अॅचे सारख्या Troubled Area मध्ये सैन्यदलाच्या परवानगीशिवाय पान हलत नाही अशी परिस्थिती. आणि मानवी अधिकारांचे उल्लंघन करणाऱ्या लष्करासोबत काम करायचे नाही हे मानवीय साहाय्यता करणाऱ्या ऑक्सफॅमसारख्या संस्थांचे धोरण.

बांदा अॅचेपासून तीनएकशे कि०मी० दक्षिणेस असलेल्या मुलाबो या प्रांतात ऑक्सफॅमचे काम सुरू करण्यासाठी माझी नेमणूक होती. लष्कराशी सहकार्य नाही; पण सहमती आवश्यक आहे हे मी स्थानिक पातळीवर ठरवले आणि

बँकॉक, ऑक्सफर्डमधील वरिष्ठांना पटवले. केवळ सहा दिवसांत कार्यालय स्थापन केले. गोदाम निश्चित केले, कर्मचारी शोधले आणि ऑक्सफॅमची तांत्रिक कुशलता आणि लष्कराचा मनुष्यबळाच्या व शिस्तीच्या आधारावर सुरुवातीचा कार्यक्रम राबवला. अर्थात नंतर योग्य ते अंतर राहील ही खबरदारीही घेतली. लष्करासोबत जाणे म्हणजे आपला लष्करी दडपशाहीला पाठिंबा आहे असे संकेत जाणे, असा होतो. पण त्सुनामीनंतरच्या पंधरवड्यात गरज होती ती पीडित लोकांपर्यंत त्वरेने मदत पोचण्याची. त्यामुळे प्राप्त परिस्थितीत घेतलेल्या निर्णयावर मी ठाम राहिलो.

असाच प्रसंग उद्‌भवला तो त्सुनामीनंतरच्या बांधकामाच्या वेळी. एक तर मुलाबो शहर आणि आसपासच्या परिसराची पार धूळधाण उडालेली. दुकाने वा कुठल्या प्रकारची विक्री व्यवस्था अस्तित्वात नाही. महिनाभर सरकारी मदतीची वाट पाहून लोकांनी आपापली मोडलेली घरे सांधायला सुरुवात केलेली. अशा वेळी आवश्यकता होती बांधकाम साधनांची. पत्रे आणि लाकडांची. हे उपलब्ध करून देणाऱ्या दलालांनी तिपटीपेक्षा जास्त किंमत वाढवली. मग आम्ही ऑक्सफॅमतर्फेच बांधकाम साहित्याचे रास्त भावात वितरण करणारे छोटे दुकान स्थानिकांच्या मदतीने सुरू केले. त्याला लोकांचा प्रतिसाद तर मिळालाच; पण लष्कराचाही पाठिंबा लाभला.

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रातील अनेक निर्णय हे संस्थेचे ध्येय, धोरण यांसोबतच परिस्थितीचे साकल्याने आकलन करून सारासार विवेक आणि विचारपूर्वक घ्यावे लागतात. 'कॉमन सेन्स' हा यात फार महत्त्वाचा ठरतो.

हीच गोष्ट सध्या आपत्ती व्यवस्थापनाशी संबंधित प्रशिक्षण वर्गांमध्ये मी सांगत असतो. गेले दीड वर्ष रेडआरसोबत हे काम करत असताना कधी उंटावरचा शहाणा असल्यासारखे वाटते. तर कधी वाटते की, आपल्या भ्रमंतीतून, उद्योगातून, यशापयशातून मिळालेले अनुभव लोकांना देऊन शहाणे करून सोडावे सकळजन.

पुन्हा ती बिरबलाची गोष्ट आठवते. एक उत्तराची, अनेक प्रश्नांची. शाश्वत विकासाची कास धरणे आवश्यक आहे हे पटवून देणारी. या क्षेत्रात लोक सहभागातून आपत्ती व्यवस्थापन साध्य होऊ शकते, ही जाणीव ठेवून काम करणारे विरळाच.

अशा वेळी महाराष्ट्राच्या समृद्ध अशा स्वयंसेवी विचारधारेत काम करणाऱ्या ध्येयवादी व्यावसायिकांनी आपत्ती व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रात उडी घेणे आवश्यक वाटते.

असे झाले तरच पुन्हा लातूर आणि भूज, केंद्रपाडा आणि नागपट्टणमची परिस्थिती उद्‌भवणार नाही.

किंबहुना असे झाले तरच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा प्रश्न केवळ पॅकेजेसमध्ये न गुंडाळता, आपत्तीमध्येही राजकारण न पाहता प्रतिनिधी आणि शासनव्यवस्था सर्वंकष विकासाचा विचार करू शकेल.

हे स्थित्यंतर घडत आहे असे वाटते. आज गरज आहे ती Humanitarian Professionalismची.

वैयक्तिक आयुष्यातदेखील या काळात स्थित्यंतरे अर्थातच खूपच झाली. करियरच्या सुरुवातीच्या दशकातच. ज्यांचा माझ्या जडण-घडणीत महत्त्वाचा सहभाग होता असे तिघे जण : माझे वडील, आजी आणि आजोबा. यांचे जाणे म्हणजे कौतुकाचे बोल आणि आधाराचे हात गमावून बसणेच होते.

असाच एकदा इराणमध्ये लांबच लांब वाळवंटी रस्त्यावरून जात असताना गाडीतला कॅसेटप्लेयर माझ्या आवडत्या पंचम-गुलजारच्या रचना ऐकवत होता. 'परिचय'मधले लता-भूपिंदरचे 'बीती ना बिताई' सुरू होते. 'बीती हुई बतीयाँ कोई दोहराएँ भूले हुए नामोंसे कोई तो बुलाए.' ऐकले आणि डोळ्याला पाण्याच्या धाराच लागल्या. माझा ड्रायव्हरही चक्रावून गेला. मला जाणवणारी उणीव त्याला बोलून दाखवणे शक्य नव्हते. आयुष्याच्या या मधल्या टप्प्यावर, कुसुमाग्रज म्हणतात त्याप्रमाणे 'पाठीवरती हात ठेवून नुस्तं लढ' म्हणणाऱ्यांची उणीव खासच जाणवते. विलासराव गेल्याची बातमी मला सेनेगलमध्ये कळली. तेव्हाही हेच वाटले. नाशिक सोडून पुण्यात येऊन राहणे हेदेखील महत्त्वाचे स्थित्यंतर. लौकिक अर्थाने म्हणजे बंगला, गाडी वगैरे, त्यानंतर प्रगती झाली तरी तीन दशकांहून अधिक काळ नाशिकशी असलेला संबंध पुसला जात नाही. त्यातच ज्या पुण्याच्या ओढीखातर इथे आलो ते केव्हाच हरवलंय ही खंत. इथे मित्र कुणीच नाही आहेत ते फक्त समव्यावसायिक, ही बोच मनात सतत राहते.

सांस्कृतिक, सामाजिक कृतिशीलता तितकीशी राहिली नाही. सामाजिक बांधिलकी नाही; पण भान मात्र कुठे तरी अजूनही शिल्लक आहे. खोल मनात दडून बसलेली ती जिप्सी...पुन्हा डोके वर काढते. आपत्ती आणि शाश्वत विकास यांची सांगड मोठ्या कॅनव्हासवर घालू पाहतो तेव्हा लक्षात येते, की आपण जे स्वप्न पाहिले होते त्यापासून अजूनही बरेच दूर आहोत. तिथवर पोचता येईल का, माहिती नाही. पण प्रवास सुरूच राहणार आहे. स्वप्नामधील गावाला...

वाचकांना दिवाळी शुभेच्छा

पु० ल० देशपांडे, जयवंत दळवी, श्री० ना० पेंडसे, मधु मंगेश कर्णिक यांच्यासारख्या मान्यवरांनी हरिहर आठलेकर यांच्या वाङ्मयातील प्रत्ययकारितेला वाखाणलेले आहेच आणि म्हणूनच हरिहर आठलेकर यांची पुस्तके आपल्या ग्रंथालयात असणे महत्त्वाचे आहे.

क्रीतपुत्र : कादंबरी १५० रु.

वळणवाट, बोगी नं० ४६९२, साखरमाणसं या पुस्तकांच्या नवीन आवृत्त्या लवकरच प्रसिद्ध होतील.

ही पुस्तके गेल्या दीडशे वर्षांतील समाजाचे–निसर्गाचे आणि व्यक्तींचे प्रत्ययकारी दर्शन घडवतील यात शंकाच नाही. या बरोबरच आमच्या प्रकाशनाची अन्य पुस्तके–

अस्तित्व / किं. १०० रु. • गावगजाली (मालवणी कथा) / किं. ५६ रु.

पक्षी (एकांकिका) / किं. १५ रु. • प्रस्तावना (कविता संग्रह) / किं. ७० रु.

औट घटकेचे राज्य (एकांकिका मुलांसाठी) / किं. ५० रु.

मागणीप्रमाणे आम्ही ३० टक्के सवलत देऊन आपल्या ग्रंथालयांना आमच्या खर्चाने पाठवू.

वैजयंती प्रकाशन

सी/२९३, भटवाडी, सावंतवाडी ४१६५१० • फोन : (०२३६३) २७३५२८

वास्तुपुरुष
'चित्रपट' निर्मितीचा एक प्रयास

सुनील सुकथनकर

चित्रपटकर्त्याच्या दृष्टिकोनातून 'चित्रपट' म्हणजे नेमकं काय? ती 'निर्जीव' रिळं? की अंधारात प्रेक्षकांसमोर रंगतो तो (किंवा कधी नाही रंगत तो) खेळ? की तो निर्मिला जात असण्याच्या प्रक्रियेचा आनंद? की आठवणी-किस्से? की मुळात त्याची संहिता-संकल्पना? की तो बनवण्यापूर्वीचं कर्त्याचं असणं आणि बनवून झाल्यानंतरचं कर्त्याचं असणं यांतला फरक? कर्ता किंवा प्रेक्षक यांच्या मनाच्या पटलावर उमटणारा अनुभव?–की हे सगळंच?

चित्रपट मरतो का? त्याला खाद्यपदार्थ किंवा औषधासारखी 'एक्स्पायरी डेट' असते का? तो त्यानंतर 'बेचव' होतो? सध्याच्या मार्केटिंग-पॅकेजिंगच्या जमान्यात विक्रीचा जोर ओसरणं म्हणजे 'एक्स्पायरी'! पण मग हे तरी खरं मानायचं का? आणि मग चित्रपट जन्मतो तरी केव्हा? कसा?

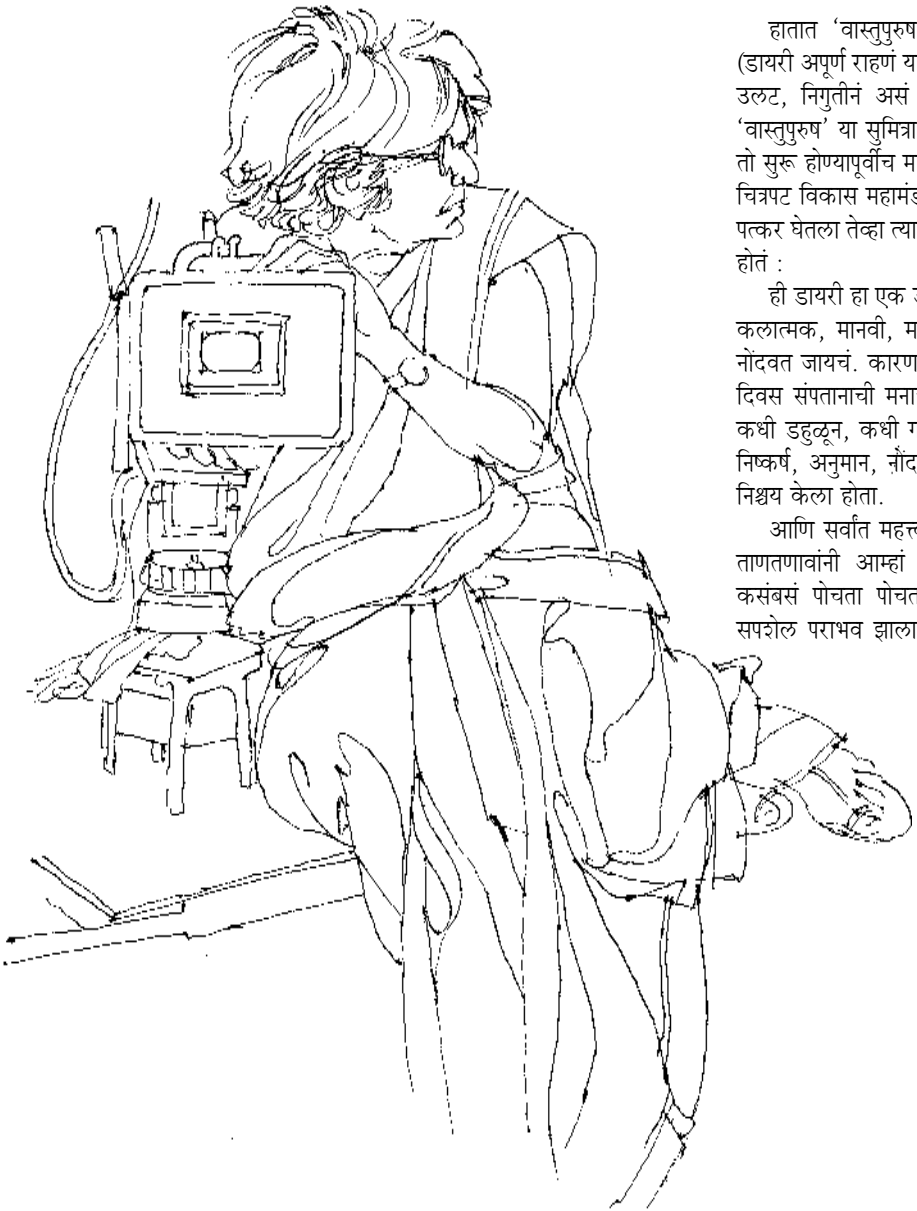

हातात 'वास्तुपुरुष' डायरी घेऊन बसलो आहे–एक अपूर्ण डायरी! (डायरी अपूर्ण राहणं या आरंभशूरत्वाबद्दल कोणालाच काही विशेष वाटू नये; उलट, निगुतीनं असं करणाऱ्याविषयीच मनात नकळत चेष्टा होते.) पण 'वास्तुपुरुष' या सुमित्रा (भावे) व मी यांनी दिग्दर्शित केलेल्या चित्रपटाविषयी तो सुरू होण्यापूर्वीच माझ्या मनात एक विशेष स्थान तयार झालं होतं. राष्ट्रीय चित्रपट विकास महामंडळानं त्याच्या निर्मितीचा (म्हणजे आर्थिक पाठबळाचा) पत्कर घेतला तेव्हा त्याच दिवशी मी डायरी लिहायला सुरुवात केली. लिहिलं होतं :

ही डायरी हा एक उपचार असणार नाही. तर आपल्या निर्मितिप्रक्रियेतल्या कलात्मक, मानवी, मानसिक घडण्याचा शोध प्रामाणिकपणं त्या त्या वेळी नोंदवत जायचं. कारण दुसरा दिवस वेगळाच जन्माला येतो. आणि आधला दिवस संपतानाची मनाची स्थिती दुसऱ्या दिवशीच्या अनुभवांनी कधी रंगून, कधी डहुळून, कधी गढुळून गेलेली असते! मग आधला दिवस, आठवण, निष्कर्ष, अनुमान, नोंद, स्वरूपांत थिजून जातो. हे होऊ द्यायचं नाही असा निश्चय केला होता.

आणि सर्वात महत्त्वाचा शोध यातून हाच लागला की निर्मिति-प्रक्रियेच्या ताणतणावांनी आम्हां दोघांमधल्या कर्त्याला खाऊन टाकू नये, इथपर्यंत कसंबसं पोचता पोचता आपली प्रक्रिया नोंदवणाऱ्या तटस्थ संशोधकाचा सपशेल पराभव झाला! चित्रीकरण सुरू होण्यापूर्वी बंद पडलेल्या डायरीचं

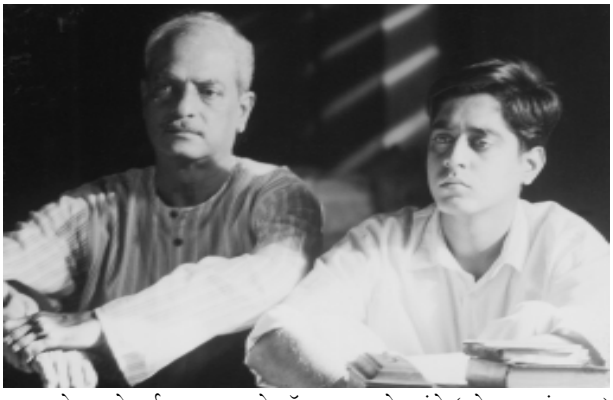

एकाच फ्रेममध्ये वर्तमानकाळातले डॉ० भास्कर देशपांडे (महेश एलकुंचवार) आणि भूतकाळातला भास्कर (सिद्धार्थ दफ्तरदार)

नाइलाजानं बांगड्या विकण्यासाठी कृष्णाताईची मदत घ्यायला आलेली आई (उत्तरा बावकर आणि रेणुका दफ्तरदार)

पुनरुज्जीवन चित्रीकरणादरम्यान पुन्हा झालं. मग पुन्हा दोनदा झालं. आणि मग जे मन उडालं ते आजपर्यंत.

'वास्तुपुरुष' हा आमच्या 'दोघी', 'जिंदगी जिंदाबाद', '१०वी फ', 'देवराई', 'बाधा' आणि 'नितळ' या पूर्णवेळ चित्रपटांपैकी (कदाचित) आम्हांला सर्वाधिक आवडणारा चित्रपट. तयार झालेली कलाकृती म्हणूनही आणि त्यातून आम्हांला जे मिळालं, मिळत राहतं तेही गृहीत धरता, 'वास्तुपुरुष' काळजाच्या सगळ्यांत जवळ आहेसं म्हणता येईल. त्यामुळेच त्याच्या डायरीच्या निमित्तानं ती निर्मितिप्रक्रिया आठवणं आणि आजच्या नजरेनं त्या प्रक्रियेकडे पाहणं हा खेळ मांडला आहे.

सुमित्राच्या आई–मोठी आई–एक दिवस तिला म्हणाल्या,

''एवढ्या वेगवेगळ्या गोष्टींवर सिनेमे करतेस–म्हणजे, ते चांगलंच आहे–पण माझ्या माहेरच्या घराची 'चित्तरकथा'–ती काय सिनेमापेक्षा कमी आहे? त्याच्यावर काढ की सिनेमा!''

'वास्तुपुरुष'च्या जन्माची कथा म्हणता येईल असा प्रसंग होता तो. सुमित्राच्या मनासमोर तिचं आजोळचं घर येऊन गेलं. वतनदारी, इनामदारी देशस्थ ब्राह्मण देशपांडे कुटुंबाची कथा. सुमित्राच्या आजोबांची–आईच्या वडलांची–शेती कृष्णेच्या खोरंभर पसरलेली होती. विटं-अष्टं-इस्लामपूर–देखरेख करण्यासाठी ये-जा चालायची. मोठ्या आईचे एक भाऊ स्वातंत्र्यसैनिक–खादीधारी, तर दुसरे कूळकायद्यात, सुंभ जळायला लागला तरी पिळाला कवटाळून बसणारे. गाण्या-बजावण्यांपासून कॅरमसारख्या खेळातल्या प्रावीण्या- पर्यंत व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण.

सुमित्राच्या नजरेसमोर अशा कुटुंबातल्या स्त्रियाही येत होत्या– अगदी स्वत: मोठी आईसुद्धा. एका बाजूनं वतनदारी पीळ होताच, पण बाईचं उपजत शहाणपणही होतं. त्यात त्यांचं लग्न वडलांनी विचारपूर्वक गरीब, भिक्षुकी घरात जन्मलेल्या, वारावर शिकलेल्या पण शिक्षणानं प्रगल्भ होऊ घातलेल्या उमराणींशी लावून दिलं. सुमित्राच्या आईसाठी हा मोठाच सांस्कृतिक धक्का होता. पण त्यांच्याही नकळत समंजस, स्वातंत्र्यवादी नवऱ्याबरोबर मुक्तपणे भांडत, पुरुषी आदर्शवाद आणि चैनी आळस या दोन्हीतल्या पोकळपणावर तोंडसुख घेत त्यांनी संसार केला. आईचा हा धीट स्पष्टवक्तेपणा सुमित्राच्या मनात होताच. घरी येणाऱ्या एका, म्हटलं तर अर्धवट, म्हटलं तर शहाणा, अशा ब्राह्मण आश्रिताची आईला इतर कोणापेक्षा जास्त मदत व्हायची, हेही तिनं पाहिलेलं होतं. कूळकायद्याला स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून पाठिंबा देणारे मामा आणि वतनदारी चैनीत सगळं उधळणारी वृत्ती असणारे; अध्यात्म, वैराग्य यांचीही मधूनच सणक येणारे दुसरे मामा या दोघांवर 'नाकर्तेपणानं सगळं घालवणारे' म्हणून मोठी आई–सुमित्राच्या आई जे कळवळून नाराज असायच्या ते सुमित्रानं मुलगी म्हणून पाहिलं होतं.

स्त्री-चरित्राच्या आणि स्त्री-प्रतिमेच्या अभ्यासात अनेक वर्षं घालवलेल्या सुमित्राला स्वत:ची आई ही नेहमीच नव्यानं समजत आणि आवडत आलेली आहे. भारतीय स्त्रीचं कर्तेपण अनेकदा बाष्कळ कौतुकाखाली किंवा वरवरच्या उदात्त विशेषणांच्या आवरणाखाली झाकलं जातं. कुणी संस्कृतिरक्षक म्हणतील, 'आयांची इतकी थोरवी गाणाऱ्या समाजालाही तुम्ही टीकेचं लक्ष्य बनवता?' पण खरी मेख अशी असते की, या आयांची सोशीक मनोवृत्ती आणि कष्ट उपसण्याची ताकद यांचं गुणगान होतं. पण विस्मृतीत जाते ती त्यांनी वेळोवेळी धाडसानं चोखाळलेली वेगळी वाट! या स्त्रिया शहाणपणानं आपल्या बंडखोरीचा फारसा पुरावा मागं ठेवत नाहीत; उलट, इतिहासात त्या तशा 'सामान्यच' होत्या अशी नोंद होईल याची दक्षता घेतात. कारण त्यांचा कर्तेपणा, प्रसंगी उफाळून येणारा धाडसी धीटपणा ध्यानात येऊन त्याचं विश्लेषण करण्याचं प्रशिक्षण त्यांचं झालेलं नसतं. पण या बंडखोरीतून त्या पुढच्या पिढ्यांची आयुष्यं बदलवत असतात–कुठल्याही वंशवृक्षात त्याचा गाजावाजा होऊ न देता. यामुळेच असंख्य पुरुषांच्या आत्मचरित्रांतल्या आयांमध्ये ही स्फुलिंगं आढळतात. त्या त्या लेखकानं बाईच्या या दुहेरी व्यक्तिमत्त्वाचा (वरकरणी अडाणी, सामान्य आणि आतून पिळाची) परिचय स्वत: करून घेतला तर तो त्यांच्या लेखनात उतरलेला आढळतो; अन्यथा मातृभक्तीनं केलेल्या भाबड्या मांडणीतून वाचकालाच या अधिक पलीकडच्या प्रगल्भ स्त्री-प्रतिमेचा शोध घ्यावा लागेल.

यामुळेच आज साठी-सत्तरीला आलेल्या प्रत्येक कर्तृत्ववान स्त्री-पुरुषाच्या मनात 'आई'ची प्रतिमा अपार कृतज्ञतेनं येते. बदलत्या समाजजीवनाची खूप बदलती रूपं अनुभवलेल्या या पिढीला आपल्या आईनं त्या त्या सांस्कृतिक आणि शाश्वत जीवनमूल्यांच्या ऊहापोहातून आपल्याला काय शिदोरी देऊन पुढे पाठवलं आणि आपल्या पुढल्या आयुष्यात त्यातला कण कण आपण कसा पुरवून खात आलो–हे आठवून त्याचं मन भरून येतं आणि बुद्धी अचंबित होते.

हे 'मातृपुराण' इतक्या विस्तारानं लिहिण्याचं कारण या नातेसंबंधातच 'वास्तुपुरुष'च्या संकल्पनेचा गाभा आहे. आपल्या पित्यासंबंधी अनेक स्त्रीपुरुषांनी लिहिलं आहेच; पण आईविषयी विशेष दखल घेऊन विचार करण्याचं प्रयोजन म्हणजे पुरुषाच्या जीवनाला असणारं सामाजिक आयुष्याचं, कर्तृत्वाच्या विविध क्षेत्रांमधल्या त्याच्या कामगिरीची नोंद घेतली जात असण्याच्या परंपरेचं परिमाण. त्यांनी आपल्याला काय दिलं हे आठवताना जमीनजुमल्यापासून ते मिरवण्याजोगं नाव, कर्तृत्वाचे दाखले यांचा आधार

मिळतो; पण बायांनी–आयाबहिणी, मावशा इत्यादींनी–काय दिलं हे आठवणं हे धूसरतेतून नेमकेपणाकडे जात सापडवावं लागतं.

तर 'वास्तुपुरुष' ही अशा आईची गोष्ट होऊ लागली. तिचा पती बनला सुमित्राच्या एका मामांसारखा खादीधारी. स्वातंत्र्यसेनानी. (पण त्याचबरोबर स्वतंत्र भारतात, ढासळत्या मूल्यव्यवस्थेत, गांधींच्या मागे नेमकं ध्येय आणि श्रेय न सापडणारा.) अशा पुरुषाची ताकद म्हणजे मूल्यांवर अभेद्य श्रद्धा. आणि कमजोरी म्हणजे नेमकी दिशा न गवसल्यावर साथ देणारा सरंजामी रिकामटेकडेपणा. पुरुषी रिकामटेकडेपणालाही एक गांभीर्य प्राप्त होऊ शकतं! तर त्यांचा–या नारायणराव देशपांडेंचा–धाकटा भाऊ तयार होऊ लागला सुमित्राच्या दुसऱ्या मामांचं रूप घेऊन. ब्राह्मणी सरंजामी ऐटीतच सनातनी मर्यादा सोडून महारवाड्यावर गाणी-बजावणी करणारा–पुत्र आणि पत्नी यांच्या वियोगाच्या एकाकीपणामुळे अधिकच कैफात जगणारा.

या दोन्ही पुरुषांचा म्हणावा तसा 'आधार' नसलेल्या आईची भिस्त गोटूरामवर! सावकाश बोलणंचालणं असणाऱ्या गोटूरामची आईवर असणारी भक्ती ही इतकी असीम की, जणू आईला आपण या आश्रित ब्राह्मण मुलाला संपूर्णपणे गृहीत धरतो आहोत याचाही विसर पडावा. त्यानं घरातल्या प्रत्येकासाठी खपायचं हे निश्चितच. जणू काही देवघर-स्वैपाकघरापर्यंत यायची मुभा देण्यासाठी गळ्यात यज्ञोपवीताचं ब्राह्मण्य अडकवलेला 'शूद्र'च!

आईच्या पदरी एकीकडे निराशा–नवरा आणि दीर यांच्या परस्परविरोधी पण एकाच माळेचे मणी म्हणावेत अशा नाकर्त्या अस्तित्वाची, तर दुसरीकडे जबाबदारी–नात्यानं दूरच्या पण हक्कानं अपेक्षा करणाऱ्या बाईआज्जीची. ही बाईआज्जी देशपांडे घराची नेमकी कोण–यापेक्षाही तिनं अण्णा आणि काका यांना आईची माया दिली याची त्यांच्या मनातली तिची कृतज्ञ आठवण आईला अंथरुणाला खिळलेल्या बाईआज्जीची शुश्रूषा करायला भाग पाडते. बाईआज्जीमध्ये आईला आडमुठी सासूही भेटते आणि मोठाल्या वाड्यामध्ये आश्वासक बायकी सोबतदेखील तिच्या रूपानंच सापडते. दिवसाचं ते एक मोठं प्रयोजनही बनतं. आणि तिचं करण्याच्या कर्तव्यात आई कधीही कसूर होऊ देत नाही.

या साऱ्या पिढीकडे सुमित्रा मनातल्या मनात पाहत असावी. त्या पाहण्यातूनच या कथानकातल्या नायकाचा–भास्करचा–जन्म झाला. 'वास्तुपुरुष'चा नायक आहे भास्कर तर नायिका आहे आई! आज सन दोन हजारमध्ये साठीला आलेला भास्कर (खरं म्हणजे आलेले डॉ० भास्कर देशपांडे) आपल्या आईची, साऱ्या कुटुंबाची, वाड्याची–त्या कालखंडाची आठवण काढतो आहे. पण हा भावुक नोस्टॅल्जिया नाही, भाबडा पुळका नाही किंवा मायेचा कढही नाही. उलट, सुमित्राच्या पिढीच्या अनेक स्त्री-पुरुषांच्या मनात आज जागी झालेली विश्लेषक दृष्टी तेव्हा नात्यांच्या भरात होऊन गेलेल्या आणि काळाच्या ओघात निसटून गेलेल्या घटनांचा पट सावकाश उलगडून पाहते आहे, आजच्या समंजस नजरेनं. त्यात कोणावर आरोप नाही की कोणाची कड घेणं नाही. आपल्याच जीवनाकडे आणि त्या भूतकाळातल्या जीवनातल्या स्वत:कडेही तुटकपणे नाही पण त्रयस्थपणे बघण्याचा हा प्रयत्न भास्कर करतो आहे. सुमित्रानं स्वत:च्या जागी पुरुष कल्पिला आणि समाजशास्त्रज्ञाऐवजी त्याला वैद्यकीय क्षेत्रात घातलं तरी तिला भास्करच्या रूपानं स्वत:च्या मनातली ही दृष्टीच एखाद्या क्षणी सापडली असणार.

भास्कर एकटा नाही. चाळीस वर्षांपूर्वीच्या त्याच्या विश्वात त्याचा भाऊ निशिकांत–निशीही आहे. सुमित्राला सुचलेल्या या नावांमध्ये 'स्वयंप्रकाशित' भास्कर आणि 'परप्रकाशित' निशिकांत–हा योगायोग की मुद्दाम घेतलेला निर्णय हे सांगणं अवघड. कदाचित ही प्रक्रिया या दोन्हीच्या मध्ये कुठेतरी असावी! पण निशिकांत व्यक्तिमत्त्वाच्या हरवलेपणात अडकला आहे. वडलांशी–अण्णाशी उभा दावा मांडणाऱ्या निशीला काकाचा आदर्श

युनिक फीचर्स जाहिरात पॉझेटिव्ह

विहंग प्रकाशन

स्वीकारावासा वाटतो, पण पेलत नाही. आणि मग त्याची परिणती आईच्या पदरामागे लपण्यात होते. पण गुरगुर चालते ती आईवरच. (कारण तीच ऐकून घेणार!) त्याला भास्करची असूया वाटते कारण मुलांनी डॉक्टर व्हावं हे निशीच्या बाबतीत हुकलेलं स्वप्न आई भास्करच्या द्वारे आता पूर्ण करायचं म्हणते आहे. भरीत भर जातीबाहेरच्या–मराठा मुलीवर केलेल्या असफल प्रेमाची! त्या मुलीनं हे प्रेम कबूल करण्याचं धाडस दाखवल्यावरही यानंच कच खाल्ली. गांधीविचारी असून वडलांना गावकीच्या दबावाबाहेरचा निर्णय घ्यायची भीती वाटली–त्यांनी आईच्या मागून हे नातं मोडून काढलं. या सगळ्या धुमसण्यातून वसवस करणारा, प्रेमकविता लिहून अण्णांच्या अधिकच टीकेला पात्र होणारा, एकाकी निशिकांत तयार झाला. एखाद्याचं ठीक होत जातं आणि एखाद्याचं काहीच कां ठीक होत नाही?–हा एक सर्वकालीन प्रश्न! यात दैवाचा वाटा किती आणि कर्तृत्वाचा किती? एखाद्याला कानफाट्या नाव पडल्यावर त्याचं आयुष्य भरकटतं, की त्याचं आयुष्य भरकटल्यावर त्याला ते नाव पडतं? एखाद्याकडून कुणी काही अपेक्षाच केली नाही की त्याला मुक्त वाटायच्याऐवजी पंख छाटल्यासारखं कां वाटतं? सर्वांच्या अपेक्षांनी वाकलेला भास्कर त्या ओझ्यासकट भरारी घेऊ शकतो हे कसं?–असे अनेक प्रश्न उपस्थित करणारी ही निशिकांतची व्यक्तिरेखा.

आणि ज्या मुलीशी त्याचं लग्न होऊ शकलं नाही ती 'मराठ्या'ची मुलगी कृष्णा. ती तरी निशीच्या आयुष्यातून निघून जावी की नाही? पण छे! आयुष्य इतकं विचित्र! दारुड्या नवऱ्याकडून अवहेलना सोसून, स्वत:च्या पायावर तडफेनं उभं राहण्याचा प्रयत्न करत, आरोग्यसेविकेचं ट्रेनिंग घेऊन त्याच गावी ती पोस्टिंग होऊन परत येते. देशपांड्यांच्या वाड्याविषयी तिला प्रेम वाटतं की संताप हे तिलाच ठरवता येणं अवघड तर लेखिका तरी काय करणार? अशी ही कृष्णा भास्करच्या आयुष्यात प्रवेश करते 'कृष्णाताई' म्हणून.

आज आजच्या भास्करच्या वयाचे साठी-सत्तरीचे अनेक पुरुष प्रेक्षक प्रांजळपणे चित्रपटातल्या कृष्णाताईच्या 'प्रेमात' पडताना मला दिसले. जणू अशी कोणी त्यांच्या आयुष्यात होतीच पण तिचं काय करावं हे त्यांना कळलं नाही–जसं ते भास्करलाही कळत नाही. आपल्यापेक्षा वयानं मोठी, न बोलता आपलं मन समजून घेणारी, कारण नसताना आपल्याला हक्कानं रागावणारी, धीट बनवणारी, जिचं दिसणं, असणं आपल्या आयुष्याचा एक अविभाज्य भाग बनलाय–अशी ही स्त्री–जिच्या नात्याला 'मैत्री' म्हणण्याची सहज मुभा तेव्हा नव्हती–तिच्याविषयीच्या भावनेला 'आकर्षण' म्हणावं (मनातल्या मनातसुद्धा) अशीही 'प्रथा' नव्हती–पण अशा 'कृष्णाताई'मुळेच आपण आज जे आहोत ते घडलो–असं या अनेक पुरुषांच्या मनात येत असेल का?

हे नात्यांचं कडबोळं पुरं होतं ते भास्करचा दलित मित्र सोपाना कांबळेची नोंद घेतल्यावरच. कूळकायद्यात जमीन गमावलेल्या देशपांडे वतनदारांवर तरीही श्रद्धा ठेवणारा दादू कांबळे आणि त्याच्याच प्रोत्साहनानं बाबासाहेबांसारखा वकील व्हायला निघालेला त्याचा मुलगा सोपाना यांच्या सामाजिक स्थानात मोठाच फरक पडलाय. इतका की, टपरीवर चहा प्यायला मजुरी करून स्वयंपूर्ण असणाऱ्या सोपानाकडे पैसे आहेत; पण वतनदार भास्कर देशपांडेच्या खिशात खुर्दा नाही! यावर ते दोघंही दोस्तीत हसतात–अशी बरोबरी त्या गावकीच्या दोन पावलं पुढं जाऊन त्या दोघांनी केली आहे. त्यामुळेच भास्कर आज डॉक्टर आहे, तर सोपाना साखर-कारखान्याच्या कमिटीवर आहे!

ही सगळी नात्यांची गुंतागुंत सुमित्राला आधी सुचत गेली, की त्यांचं मिळून तयार होणारं कथानक, की त्याची पटकथेतून केली गेलेली मांडणी–हे सांगता येणं अवघड आहे. पण बाहेरून पाहणारा मी आज मागे वळून विचार करतो आहे तेव्हा मला जाणवतं, की लेखकानं पाहिलेल्या व्यक्ती, घेतलेले अनुभव, समजलेलं सामाजिक वास्तव उमजलेली मूल्यं, तयार होत गेलेली वृत्ती, सांगावंसं वाटणारं, हातात थोडं थोडं सापडणारं 'काहीतरी' आणि संवाद साधण्याची इच्छा उत्साह–हे सगळं त्या तथाकथित 'निर्मिती'च्या मुशीत पडलं की हे 'कथानक' नावाचं रसायन तयार होत असावं. त्याला थोडं पिळून काढलं की आपल्याला समजते ती त्याची संकल्पना–असं मला वाटतं.

म्हणूनच 'वास्तुपुरुष'ची संकल्पना मला समजली ती अशी.

भारतीय संस्कृतीत अशी मान्यता आहे की : प्रत्येक कुटुंबाचं घर–वास्तू, ही वास्तुपुरुषाच्या आधारावर उभी असते. हे वास्तुपुरुषाचं सर्वव्यापी अस्तित्व आपणा सर्वांच्या भल्याबुऱ्याची नोंद घेत असतं. त्या साऱ्यालाच 'तथास्तु' म्हणत असतं. म्हणून वास्तुपुरुषाची शांत म्हणजे सर्वांना शांतवणारं, न्याय्य, समृद्ध जीवन आणि ही वास्तू म्हणजे तरी काय–आपलं घर, गाव, देश, विश्व? म्हणजे समाजऋणाची फेड म्हणजेच वास्तुपुरुषाची शांत आणि हे सांगणारं कथानक.

१९६०च्या सुमारास कूळकायद्यात जमीन गमावत चाललेल्या नारायणराव देशपांडे या गांधीवादी वतनदार इनामदाराच्या कुटुंबाच्या वाताहतीला सुरुवात होते आहे. त्यांचा धाकटा भाऊ माधव वाड्याखालच्या जमिनीत पुरलेला खजिना बाहेर काढण्याची स्वप्नं बघतो आहे. नारायणरावांचा थोरला मुलगा निशी आजारपण, त्यामुळे हुकलेली इंटरची परीक्षा आणि हिमतीअभावी फसलेलं जातीबाहेरचं प्रेम यांमुळे काकाच्या मागं मागं करतो आहे. नारायणरावांची पत्नी सरस्वती हिची सारी भिस्त धाकटा मुलगा भास्करवर आहे.

घरच्या सर्वांच्या वतारलेपणावर करवादलेला भास्कर सोपाना कांबळेच्या दोस्तीनं तगून राहतो आणि नव्यानंच गावात आरोग्यसेविका म्हणून आलेल्या कृष्णाताईच्या आधारानं जोमानं अभ्यास करतो. एरवी एकमेकींच्या विरोधात असणाऱ्या आई आणि कृष्णाताई एकत्र येतात आणि भास्करच्या मनात डॉक्टर होण्याची जिद्द जागवतात.

प्रत्येक जण भास्करला मुंबईला ग्रँट मेडिकलला शिकायला पाठवण्याचा आपापल्या परीनं प्रयत्न करतो. स्वातंत्र्यसैनिकाचा मुलगा म्हणून भास्करला स्कॉलरशिप मिळवून देण्याचा लकडा आई अण्णांच्या (नारायणरावांच्या) मागं लावते. पण ते बदललेल्या राजकीय चित्राचा अनुभव घेऊन पराभूत होतात. बाईआज्जी स्वत:च्या पितळेच्या बांगड्या आईला देऊन सोन्याच्या बांगड्या विकायचा (प्रथमदर्शनी न पटणारा) सल्ला देऊन जगाचा निरोप घेते. परीक्षेत पहिल्या आलेल्या भास्करला शेवटी आई स्वत:च्या सोन्याच्या बांगड्या विकूनच मुंबईला पाठवू पाहते. पण जाताना भास्करला एकीकडे स्वातंत्र्यसैनिकाचा दाखला मिळवण्याच्या अपमानकारक खटपटीत नाहीसे झालेल्या अण्णांना आणि खजिन्यासाठी सुरुंग लावून वाड्यासहित नामशेष होणाऱ्या काका-निशी-गोटूराम यांना मागं टाकूनच गावाबाहेर पडावं लागतं. डॉक्टर झाल्याशिवाय न परतण्याची शपथ आई त्याला घालते. कृष्णाताई तिला सून म्हणून नाकारलेल्या घराचं सारं करत राहते. आईलाही शेवटच्या दिवसांत सांभाळते. भास्करला गावच्या भयानक वास्तवाची खरी कल्पना न देता डॉक्टर व्हायला–मुंबईतच राहायला प्रोत्साहन देते. तो डॉक्टर होताच त्याला शेवटचं भेटून, आता गावी काहीच न उरल्याची बोचरी जाणीव देऊन ती कायमची निघून जाते.

डॉ० भास्कर देशपांडे मुंबईच्या झोपडपट्ट्यांमधल्या वैद्यकीय सेवेबद्दल मॅगसेसे पारितोषिक मिळाल्यावर आपल्या अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या मुलाला, अमेरिकन गोऱ्या सूनबाईला आणि दोन छोट्या नातवंडांना घेऊन चाळीस वर्षांनी गावी परततात. आधार फक्त आता प्रतिष्ठित झालेल्या सोपाना कांबळेच्या निमंत्रणाचा. देश-पांड्यांच्या वाड्याची स्थिती 'डबर'सदृश आहे. त्यात एकटेपणे भास्कर हा सारा भूतकाळ आठवतो. मुलगा आणि सुनेला, आज तरी इथं एक इस्पितळ उभं करू या, असं आवाहन करतो. पण त्यांना अमेरिकेत त्यांचं निराळं ध्येय आणि आयुष्य आहे. तिथं कृष्णाताईच्या संस्कारात वाढलेली कृष्णाताईची नात आता डॉक्टर होऊन भास्कर आजोबांच्या शोधात येऊन पोचते. तिच्या रूपानं कृष्णाताईच परत आल्याप्रमाणे डॉ० भास्कर तिच्या सोबत हे इस्पितळाचं स्वप्न पुरं करून वास्तुपुरुषाला शांत करण्याचा संकल्प सोडतात!

'ब्राह्मण वतनदारांनी समाजावर फार अन्याय केले आहेत. गोरगरिबांची तू डॉक्टर होऊन सेवा कर. मगच हे तळतळाट नाहीसे होऊन वास्तुपुरुष शांत

होईल.'–ही आईची श्रद्धेनं भाबडी पण विचारानं प्रगल्भ आकांक्षा भास्कर गावी येऊन पुरी करू शकत नाही; पण शहरी पत्नीबरोबर मुंबईत त्याच मूल्यांवर आधारित जगत राहतो, काम करत राहतो. पत्नीच्या मृत्यूनंतर याच घराण्याचा वंशज–त्याचा मुलगा सेतू याला प्रथमच 'परत' येण्याचं आवाहन करतो पण ते स्वप्न पुरं करायला पुढं येते कृष्णाताईची नात कल्याणी. जी कृष्णाताई रक्तानं देशपांडे घराण्याशी जोडली गेली नाही, पण आईच्या बांगड्या तिच्याबरोबर जाऊन विकण्यापासून, भास्करला गावकीच्या बाहेर ढकलून डॉक्टरकीत स्थिर करण्यापर्यंत कर्तृत्व दाखवणारी आणि भास्करच्या आईची मूल्यं आपल्या नातीत उतरवून तिला भास्करपर्यंत पोचवणारी ही परजातीतली, कुठल्याही नात्यानं न बांधलेली स्त्रीच भास्करला पुढच्या आयुष्याकडे नेणारा कल्याणीचा दुवा देऊन जाते.

'मराठा' कृष्णाताईची नात कल्याणी, आज सत्तेत वाटेकरी झालेला आणि तरी भास्करची आठवण ठेवणारा 'दलित' सोपाना आणि ब्राह्मण्याच्या दलदलीतून सामाजिकतेचं नवं मूल्य सापडलेला 'ब्राह्मण' भास्कर–हा नवा त्रिकोणच कदाचित वास्तुपुरुषाची, समाजपुरुषाची शांत करू शकेल. आणि त्याचा पाया आहे वास्तुशांतीचा खरा अर्थ शिकवून इतिहासात नाहीशा झालेल्या भास्करच्या आईच्या व्यक्तिमत्त्वाचा!

युनिक फिचर समकालीन प्रकाशन

पटकथेची बांधणी ही गोष्ट सुमित्राच्या बाबतीत संकल्पना आणि कथानक यांच्यानंतर एक वेगळी निर्मितिप्रक्रिया म्हणून होत नाही, कथा-पटकथा-संवाद, दिग्दर्शनाचे काही बारकावे, कलादिग्दर्शन आणि वेशभूषा या साऱ्यांसकट हा चित्रपट ती पाहू लागते. आणि ती जे सांगेल ते आम्ही उतरवून घेतो. हा लिहून घेण्याचा सन्मान कधी कधी माझ्याकडून रेणुका किंवा देविका (दप्तरदार)–आमच्या अभिनेत्री आणि नात्यानं सुमित्राच्या भाच्या–हिरावून घेतात तेव्हा मला त्रास होतो. कारण ती प्रक्रिया घडत असताना सहदिग्दर्शक म्हणून मला जवळ जवळ चित्रपट पूर्ण केल्याचाच आनंद मिळतो. असं वाटतं, डोक्यातून एक वायर निघावी आणि जसाच्या तसा तो चित्रांचा पट सेल्युलॉइडवर (आता पॉलिस्टरवर) उमटावा!

मला आठवतंय : चित्रपटात नसलेलं एक दृश्य! कसायला म्हणून दिलेली मळीची जमीन बळकावणाऱ्या नाथाकडून अपमानित होऊन अण्णा रागारागानं माळावरून निघाले आहेत. अण्णा घरी पोचतात. आईला आपण आलो आहोत हे कळावं म्हणून पत्नीचं नाव न घेता (भावाच्या नावानं) ''अरे माधोऽऽ'' अशी हाक मारतात. भास्कर पाहतो. माडीवरून खाली येतो. सगळे जेवायला बसतात. अपमानित अण्णांना माधवकाका आणखी टोचून बोलतो. आई त्यांच्या मूल्यां-विषयी प्रश्न उभा करते. निशी या खडाजंगीत हात धुऊन घ्यायला बघतो आणि अण्णांकडून स्वत:च अपमानित होतो. आजारी बाई-आज्जी अण्णांची (तिच्या लाडक्या नारायणाची) निर्भर्त्सना ऐकून तिथूनच आवाज खुपसते आणि आईच्या रोषाला कारणीभूत होते! एकेक जण ताटावरून उठून जातात. गोटूराम हतबुद्ध होऊन, आता कोणाला जेवायला वाढायचं या संभ्रमात पडतो आणि आपल्याला डॉक्टरकीला पाठवायसाठी विकायला काढलेल्या जमिनीवरून पेटलेल्या या खडाजंगीकडे पाहून स्वत: भास्कर मात्र कानकोंडा होतो.

'वास्तुपुरुष'मधल्या नातेसंबंधांविषयी सर्व काही सांगणारा हा सीन लिहून झाल्यावर, सर्व माणसं जिवंत होऊन 'वागायला' लागली आहेत असं वाटायला लागलं.

पण त्याचबरोबर एक नवीन दिशा सुमित्राला सुचू लागली होती. ती म्हणजे आजच्या भास्करनं हे सर्व आठवण्याची. यातून सारी पटकथेची धाटणीच बदलून गेली. सुमित्रानं पुन्हा सांगायला सुरुवात केली तेव्हा माळरानावरच्या अण्णांचा प्रसंग नाहीसाच झाला होता. ते जेवण तसंच उरलं होतं. पण पहिलं दृश्यं सुरू झालं.

भास्कर (आजचे डॉक्टर देशपांडे) मॅगसेसे पुरस्काराची अभिनंदनाची पत्रं, बातम्या आणि मुलगा सेतू याची ई-मेल पाहत आहेत. दुसऱ्या दिवशी इस्पितळात मानसन्मान स्वीकारून विमानतळावर जाऊन मुलाच्या कुटुंबाला

घेऊन येतात. गावी जाण्याचा कार्यक्रम ठरला आहेच. (खूप वर्षांचा घरगडी फर्नांडिस याला त्यांनी तसं सांगितलंच आहे.) गावी जाताना सोपाना कांबळेचं पत्र आणि कृष्णाताईंच्या नातीचं–कल्याणीचं पत्र सेतूला वाचायला देतात. (प्रेक्षकही ते ऐकतात.) गावी पोचल्यावर 'देशपांड्यांचं डबर' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या वाड्याच्या अवशेषात पोचतात.

बाकी सर्वांचं अस्तित्व विरून जाऊन भास्कर भूतकाळातल्या वाड्यात जाऊन पोचतो. समोर जिवंत माणसं दिसू लागतात : गीतेतले श्लोक म्हणणारे अण्णा, नाट्यसंगीत गुणगुणत माडी उतरणारा काका, बासरी वाजवणारा निशी, आजारी बाईआज्जी, कंदील पुसणारा गोटूराम आणि शेवटी आडातलं पाणी काढणारी आई...आजचा भास्कर विरून जाऊन तेव्हाचा भास्कर दिसू लागतो–विशीतला. आई वर पाहून विचारते,''किती उशीर केलास रे?'' तेव्हा, तेव्हाच्या भास्करच्या मागं धूसर दिसणारा आजचा भास्कर (जणू त्यालाच आई विचारतेय असं मानून) उत्तरतो, ''होय आई!'' पण तेव्हाचा भास्कर म्हणतो, ''मला भूक लागलीय.''–आणि भूतकाळाला सुरुवात होते.

यानंतर 'ते' जेवण घडतं आणि कथा पुढे सरकू लागते–संपूर्णतया भास्करच्या नजरेतनं!

सुमित्राला भास्करच्या दृष्टिकोनातूनच ही कथा सांगायची कल्पना सुचली आणि एक मर्यादा आणि पर्यायानं आव्हानही उभं राहिलं–जे कथानकाची एक ताकद ठरलं आहे असं मला वाटतं. भास्कर नाही असा एकही प्रसंग पटकथेत नाही. भास्करला दिसतं तेवढंच प्रेक्षकाला दिसतं. ऐकू येतं. प्रेक्षक भास्करमधून प्रवास करतो आणि शिवाय भास्करला एक पात्र म्हणूनही पाहत राहतो. फ्लॅशबॅक तंत्रामध्ये सांगणाऱ्या/आठवणाऱ्या पात्रांच्या समोर न घडणारे अनेक प्रसंग रेखाटून अनेक पटकथाकार तंत्राचा एक सावळा गोंधळ उडवून देतात. इथं ते कटाक्षानं टाळायचं आम्ही ठरवलं. आणि त्यामुळेच अनेक प्रसंग, संभाषणं अर्ध्यावर सुरू होऊ लागली. कारण भास्कर त्या क्षणी तिथं पोचला. एखाद्या ठिकाणी तो निघून गेल्यावर एखाद्या प्रेक्षकाचं मन तिथल्या कोणा पात्रांत, संवादांत गुंतलं तरी आम्हांला नाइलाजानं त्यांना तिथंच सोडून भास्करच्या मागं जावं लागलं; त्या प्रेक्षकाला न्यावं लागलं.

याच पटकथेच्या धाटणीचा एक परिणाम म्हणजे शेवटी वाड्याची झालेली वाताहत प्रेक्षक कधीच पाहत नाहीत. कारण भास्कर मुंबईला निघून जातो. त्याला जे दिसत नाही. ते प्रेक्षकालाही दिसत नाही. त्याआधी बाईआज्जीच्या मृत्यूच्या क्षणीही भास्कर हजर नसतो. तो कृष्णाताईंकडे अभ्यास करत असताना गोटूराम ही बातमी त्याला सांगतो. त्यामुळे भास्कर घरी पोचेपर्यंत बाईआज्जीचा मृत्यू होऊन आई एकाकी नि:शब्दतेत पोचल्यालाही काही काळ लोटलेला असतो. मृत्यू, शोक, उद्रेक, हाहाकार. नाश या पडद्यावर 'आकर्षक' वाटणाऱ्या गोष्टी या पटकथेच्या मांडणीत नाकारल्या गेल्या–टाळल्या गेल्या. नाट्य हे नशा चढवणाऱ्या उसळत्या घटनांमध्येच असतं, की अनेकदा त्या घटनांच्या आगेमागे चालू असणाऱ्या जीवन जगण्याच्या साध्या प्रक्रियेमध्ये असतं? 'वास्तुपुरुष'मध्ये अनेक ठिकाणी हा शोध घेण्याचा आम्ही प्रयत्न केला.

कुणाकुणाला या कथानकातल्या भास्करचं परत गावी न येणं खटकलं. सर्वांनी खस्ता खाऊन मुंबईला ज्याला डॉक्टर व्हायला पाठवलं, त्यानं तात्काळ परत गावी येऊन आईला दिलेलं वचन निभावायला हवं होतं, असं मत काहींच्या मनात येईलही. खरंच आहे ते! असं आदर्श, योग्य वागणं नाही जमत अनेकांना–तसं ते भास्करलाही नाही जमत. या विसंगतीवर मात करून मुंबईत त्यानं त्याच मूल्यांचा पाठपुरावा केला आणि मॅगेसेसे पुरस्काराला तो पात्र झाला. आपल्या समाजातून दूर जाऊन, पण जिथे आहेत तिथे काही ऋणांची फेड करणारे अनेक जण आता आपल्याला अधिकाधिकच दिसत राहणार आहेत, नाही का?

पटकथा लिहून तयार झाल्यावर एक वेगळीच कल्पना सुमित्राच्या डोक्यात आली : पहिल्या प्रसंगात भूतकाळात शिरल्यावर 'मोठा' भास्कर नाहीसा होतो. पर्यायानं त्याच्या नजरेतून आपण पाहू लागतो. पण त्या भूतकाळातल्या प्रसंगांमध्ये या आजच्या भास्करचं अस्तित्व उमटलं तर? म्हणजे टाइम-मशिन पद्धतीनं अर्थातच नव्हे, तर आजचा भास्कर त्या प्रसंगांमधल्या भावभावनांना आजच्या मन:स्थितीतून पाहतोच आहे. ते त्यानं काही महत्त्वाच्या प्रसंगांमध्ये व्यक्तही केलं तर? म्हणजे भूतकाळातला भास्कर बाईआज्जीच्या चितेला अग्नी देऊन परततो; पण तोपर्यंत एकट्या बसलेल्या आईकडे बघून मोठा भास्कर आपल्या भावना व्यक्त करतो, ''आई, अशी कशी एकटीच बसून राहिलीस?'' आई–जी भूतकाळातली व्यक्तिरेखा आहे–ती काहीच प्रतिक्रिया देत नाही. पण ते मनात आलेलं आजचा भास्कर व्यक्त करतो–स्वत:साठी, पर्यायानं प्रेक्षकांना साक्षी ठेवून! ही कल्पना पटकथेच्या, मुळात फ्लॅशबॅक तंत्रानं मांडलेल्या कथानकात एक महत्त्वाचा तांत्रिक बदल करणारी होती. पण मी या कल्पनेला विरोध केला. असं वाटलं, साध्या सरळ पद्धतीनं हे कथानक सांगितलं जाणार आहे; प्रेक्षकांच्या प्रामाणिक भावनेचा, प्रतिसादाचा ओघ यानं खंडित होऊन तो अनावश्यक त्रयस्थ होईल का? का तोच परिणाम आपल्याला साधायचा आहे?

आम्हा सर्व टीममध्ये खूपच ऊहापोह झाला. अगदी दोन्ही बाजूंच्या मतांचं तुंबळ युद्ध झालं. एव्हाना मोठ्या भास्करची भूमिका करणारे अभिनेते म्हणून नाटककार-लेखक महेश एलकुंचवारांचं नाव पक्कं झालं होतं : ते आणि तरुण भास्कर सिद्धार्थ दप्तरदार या दोघांना आम्ही विचारलं, ''तुम्हांला भूतकाळात कधीकधी एकत्र असायला आवडेल का?'' दोघांनीही होकारार्थी निर्णय दिला. एलकुंचवारांचं मत तर एक लेखक या नात्यानंही आम्हांला महत्त्वाचं होतं. त्यांना सुमित्राची भूमिका पटत होती. भूतकाळातले अनेक प्रसंग आठवताना आपण तटस्थ असतो–कधी त्या भावनेत वाहतही असतो.

पण क्वचित काही प्रसंग आठवताना याऐवजी ते बोलायला, वागायला, वाटायला हवं होतं असं काहीतरी मनातल्या मनात बोलून, वागून, वाटून पाहतो. तो प्रसंग 'दुरुस्त' होणार नसतो, बदलणार नसतो; पण त्या प्रसंगाच्या मन:पटलावरच्या प्रतिमेत थोडा फरक करून बघण्याचा खेळ करून बघण्याचा अधिकार तरी आपल्याला आहेच ना! त्याचंच हे पटकथेतलं रूपांतर!

एकदा हे ठरल्यावर मात्र पटकथाकार सुमित्रावर अधिक जबाबदारी पडली : 'नेमकं कुठं हे भास्करचं आत शिरणं होणार?' हळूहळू प्रत्येक नातेसंबंधात एखादा प्रसंग असा सापडत गेला की अशा आजच्या भास्करनं भूतकाळात शिरण्याच्या तुकड्यांची वीणच तयार होत गेली. पराभूत अण्णांचं मनोगत ऐकताना, कृष्णाताईंकडे एकटक पाहून भूतकाळातला भास्कर निघून गेल्यावर स्वत:शीच (आजचा भास्कर) विचार करताना, तो व्यक्त करताना, निशीनं त्याच्या भावनांची कबुली दिल्यावर (भूतकाळातला भास्कर झोपेचं सोंग घेत असताना) आजचा भास्कर निशीला कृष्णाताईंशी अजूनही लग्न करण्याचं आर्जव करतो तेव्हा–असे अनेक प्रसंग तयार होत गेले.

तरी माझं मन कचरत होतं; पण सुमित्रा ठाम होती. शेवटी प्रसंग दोन्ही प्रकारे चित्रित करायचं ठरलं–संकलनाच्या टेबलावर निर्णय घेऊ असं म्हणून! पण चित्रीकरण सुरू करता करता माझा विरोध गळून पडला आणि आजच्या भास्करच भूतकाळात काही प्रसंगांत एक प्रकारे 'सामील' होणं निश्चित झालं.

डॉ० भास्कर यांच्या मानसन्मान स्वीकारणाऱ्या दिवसानं चित्रपट सुरू करूनही खूप वेळ या नमनात जाईल की काय असं वाटलं आणि एक वेगळीच कल्पना मनात आली : झोपडपट्टीतील भास्करच्या कामावरची डॉक्युमेंटरी टी०व्ही०वर चालू आहे. डॉक्टरांच्या घरचा एक म्हातारा नोकर फर्नांडिस ती पाहतो आहे–त्या वृत्तचित्राचा आवाज मुंबई शहराच्या दृश्यांवर आणि गाडीतून परतणाऱ्या भास्करवर ऐकू येतो. यात (वृत्तचित्राची) निवेदिका भास्करचं व्यक्तिचित्र इतिहास म्हणून सांगते. आणि भास्कर घरी पोचता पोचता टी०व्ही०वर त्याच्या कामाची दृश्यं दिसतात. मुळातच डॉक्टर एक समारंभ आटपूनच आले आहेत. सेतूची ई-मेल ते पुन्हा पाहतात. उद्याची फ्लाइट आहे हे फर्नांडिसला सांगतात. आणि आलापांच्या सुरांवर सेतू आणि कुटुंबाला विमानतळावर भेटून गावी जाण्याच्या प्रवासावर चित्रपटाची श्रेयनामावलीही दिसते आणि डॉ० भास्कर यांचं निवेदन–स्वत:शी विचार करणारं–ऐकू येतं. या मांडणीनं पहिले अनेक मोठे सीन्स एका मालिकेत

अंतर्नाद ट्रेसिंग

तुकड्यांसारखे गोवले जाऊन प्रेक्षकाला लवकर पुढे न्यायला मदत झाली. पटकथेतला हा बदल आजही पाहताना मला त्यामुळेच आवडतो. आज हे लिहिताना पहिली मांडणी कशी होती हे आठवावं लागलं!

पात्रांची कामं करण्यासाठी अभिनेते-अभिनेत्री यांची निवड आणि या घटना जिथं घडणार त्या ठिकाणांची निवड या दोन गोष्टी हा पटकथेनंतरचा पुढचा टप्पा असतो. या दोन गोष्टी–'कास्टिंग' आणि 'लोकेशन हंटिंग'–मनाजोगत्या झाल्या की चित्रपट हवा तसा होणार याची निम्मी चिंता कमी होते!

निर्मितीसाठी आर्थिक पाठबळ देण्यासाठी हा प्रकल्प राष्ट्रीय चित्रपट विकास महामंडळाला सादर करायचा असं ठरलं होतं. कारण दिग्दर्शकांना पूर्ण कलात्मक स्वातंत्र्य देणं ही त्यांच्या 'सरकारी' खात्याच्या खाक्यामधली जमेची बाजू. त्यांना प्रकल्प सादर करतानाच कलावंतांची, तंत्रज्ञांची निवड पक्की सांगावी लागते.

'अमुक एक कलावंतच तुम्ही अमुक भूमिकेसाठी कां निवडला?' हा प्रश्न अनेकदा मुलाखतीतही समोर येतो. कधी कधी कलाकार मित्रमंडळींमध्ये 'या भूमिकेसाठी तुम्हांला माझी निवड कां करावीशी वाटली नाही?' असा कधीकधी खरंच रागावून, कधी प्रेमाचा सवाल उपस्थित होतो! कलावंतांचं नावाजलेपण, त्याचं/तिचं सौंदर्य या अर्थानं रूप, अनुभव या गोष्टी आम्ही दुय्यम मानतो. (इतरही अनेक जण मानत असावेत.) स्टार सिस्टिमवर आधारित हॉलिवुड–बॉलीवुडमध्ये या गोष्टीला वेगवेगळे फाटे फुटू शकतात. पण परदेशी श्रेयनामावलीत 'कास्टिंग'चं शीर्षक महत्त्वाचं आणि चित्रपटाच्या सुरुवातीला येणारं असतं. योग्य व्यक्तीची निवड ही त्या व्यक्तिरेखेला जिवंत करण्याचा प्रवास सुकर करणारी पहिली पायरीच आहे. आम्हां दिग्दर्शकद्वयात ही जबाबदारी सुमित्राची असते!

भास्करच्या भूमिकेसाठी सिद्धार्थ दफ्तरदार चित्रपट लिहितानाही सुमित्राच्या मनात होता आणि आईच्या भूमिकेसाठी उत्तरा बावकर. सिद्धार्थचा साधा, निरागस पण तटस्थ होऊ शकणारा चेहरा, सरावलेला अभिनेता नसल्यामुळे असणारी न 'कमावलेली' देहबोली आणि साहजिक वाटावी अशी शब्दोच्चारांची पद्धत ही त्याची बल-स्थानं होती. उत्तराताईंचा तडफदारपणा, कर्कश न होणारा सुस्पष्ट आवाजाचा पोत आणि बिचारेपणाचा अंशही नसलेलं सोशीकपण दाखवण्याची ताकद असणारी अभिनयक्षमता, या गोष्टी मनात होत्या. माधवकाकासाठी यापूर्वी आमच्याबरोबर काम न केलेल्या रवीन्द्र मंकणीच्या ऐवजी दुसरा पर्यायच सुमित्रासमोर नव्हता. वतनदारी राजबिंडं व्यक्तिमत्त्व आणि तरीही शब्दफेकीमध्ये सांगली-मिरजेकडचं देशस्थी–प्रसंगी ग्रामीण वाटावं असं–भाषेचं वळण व्यक्त करण्याची क्षमता हे त्याचं वैशिष्ट्य. भास्करचा भाऊ निशिकांत याच्यासाठी सुमित्राच्या मनात अतुल कुलकर्णीचं नाव आलं. सर्वच कलावंतांना प्रथम आम्ही सर्व संहिता वाचून दाखवतो, तशी अतुललाही वाचून दाखवली. आमच्या मनात आम्ही 'निशिकांत' ही व्यक्तिरेखा गृहीत धरून तो ऐकतो आहे हे जणू गृहीत होतं. पण मी वाचन संपवलं आणि अतुलनं त्याच्या मते तो माधवकाकाच्या भूमिकेसाठीच योग्य आहे असं समजून ऐकत होता, असं सांगितलं. पण सुमित्राच्या मनात निर्णय पक्का होता. भित्र्या, भरभर बोलणाऱ्या, स्वत:विषयी खात्री नसल्यानं भिरभिरणाऱ्या या व्यक्तिरेखेला नीट समजून न्याय देणं अतुलच करू शकेल, असं तिचं मत शेवटी अतुलनंही ग्राह्य मानलं. गोटूरामसाठी किंचित उंचापुरा पण वागण्यानं लहान मुलासारखा अभिनेता हवा होता. आमचा मित्र राजेश मोरे देहयष्टीनं सुमित्राच्या नजरेतला गोटूराम नव्हता; पण किंचित मंद अशी देहबोली उचलून प्रसंगी मठ्ठ पण प्रामाणिक भाव चेहऱ्यावर ठेवणं राजेश करू शकेल असा विश्वास तिला होता. '१०वी फ'च्या वेळी बारीक आवाजात बोलणारा लहानखोरा निमिष काठाळे नुक्ता उंच आणि प्रौढ होऊ लागला होता. सोपानासाठी त्याचा मिश्किलपणा आणि क्षणार्धात गंभीरही होण्याची कुवत उपयोगी पडली.

आजचे डॉ० भास्कर देशपांडे, भास्करचे वडील अण्णा आणि कृष्णाताई हा अनिर्णयाचा भाग होता. कृष्णाताईसाठी या ब्राह्मणी कुटुंबापेक्षा वेगळी, थोडी थोराड, पण चेहऱ्यावर मायेचं हसू आणू शकेल अशी अभिनेत्री हवी होती–तशा एका अभिनेत्रीचा विचार मनात पक्काही होत होता. रेणुका स्वत:च 'वास्तुपुरुष'ची संहिता लिहून घेत होती. आमच्या 'चाकोरी', 'दोघी' आणि इतरही लघुपटांमध्येही काम केलेली रेणुका ही खास 'आमची' अभिनेत्री; मग ती कृष्णाताई म्हणून आपण कां डोळ्यांसमोर आणू शकत नाही आहोत? एक कारण म्हणजे भास्करचं काम करणारा सिद्धार्थ तिचा खरा सख्खा धाकटा भाऊ, त्यामुळे त्यांच्यातलं अडनिडं नातं पडद्यावर ते दाखवू शकतील का असाही संभ्रम होता. आणि दुसरं, ती त्या अर्थानं 'मराठा' देहयष्टीची नाही. अनेकदा अभिनेता/अभिनेत्री यांच्या निवडीमागे पात्राची जात, आर्थिक स्तर, मनोवृत्ती या गोष्टींचा विचार निश्चितच होतो. (इथं 'जात' हा मुद्दा 'त्या' अर्थानं आम्हा सर्वांच्या मनांत गौण असतो, हे उघडच आहे–पण व्यक्तिवैशिष्ट्याच्या पातळीवर तो एक मुद्दा म्हणून पुढं येतो याची गंमत वाटते. (ज्या कारणामुळेच अण्णांसाठी आम्ही विक्रम गोखल्यांसारख्या अभिनेत्याचा विचार करू शकत नव्हतो!) सुमित्रानं रेणुकाला विचारलंदेखील, ''तुला नाही का ही व्यक्तिरेखा करावीशी वाटत?'' ती लेखनिकाची भूमिका बाजूला ठेवून म्हणाली, ''मला आवडेलच, पण तू माझी निवड केलीस तर तू सांगशील! त्याअर्थी अजून तुझ्या मनात तसं दिसत नाही!'' हे पात्र तसंच सोडून देऊन प्रकल्प एन०एफ०डी०सी०ला दिला. तो मान्य केल्याचं पत्र आलं त्या दिवशीच्या माझ्या डायरीत मी लिहिलेलं मला आढळलं की, 'आम्ही सगळे टीम म्हणून अशा उत्साहानं झपाटले गेलो आणि मनानं एक झालो की रेणुका त्यांत हवीच असं आमच्या नकळत ठरून गेलं–सगळ्या कलात्मक शंका गळून पडून!' कृष्णाताईच्या नातीच्या भूमिकेसाठी कल्याणीसाठी रेणुकाच केशरचना बदलून आधुनिक (पोषाख) घालून दाखवावी की काय असाही विचार आमच्या मनात आला! कारण शेवटी भेटायला आलेल्या कल्याणीला अंधारात पाहून भास्कर उद्गारतो, ''कृष्णाताई?'' जणू दोनपिढ्यांचं अंतर ओलांडून कृष्णाताईच परत आली आहे! मग रेणुकाची धाकटी बहीण देविका हिनं ते काम करावं असं ठरवलं. तिला त्या दृश्यात पाहताना रेणुकाच थोडी बदलून आलीय असं वाटतं. तीच गोष्ट अण्णांची! प्रथम आमच्या मनात सदाशिव अमरापूरकरांचंच नाव आलं. सुहृद म्हणून त्यांना संहिताही वाचून दाखवली. मराठी चित्रपटात शक्यतो काम करायला नको वाटतं, असं त्यांनी अनेकदा म्हटल्यामुळे थोडं तटस्थपणेच त्यांना अण्णांच्या भूमिकेबद्दल विचारलं. त्यांना संहिता फारच आवडली; पण भूमिका न करण्याविषयी ते ठाम होते. आम्ही मग त्यांना संहिता आवडल्यामुळे त्यावरच चर्चा करून, वैचारिक देवाणघेवाणीवरच निरोप घेतला. पण अनेक नावांशी येऊन मागंपुढं होत जेव्हा चित्रपट सुरू करायला काही दिवस उरले तेव्हा पुन्हा त्यांचंच नाव समोर आलं. मग आम्ही तटस्थता सोडून त्यांना आवडलेल्या संहितेला न्याय देण्यासाठी अभिनय करण्याची गळ घातली आणि त्यांनीही ती स्वीकारली. जुन्या मराठी नायिका रेखा–आज पटकथाकार ग० रा० कामत यांच्या पत्नी, ज्येष्ठ अभिनेत्री म्हणून अजूनही काम करतात. त्यांना भेटलो. पाहताक्षणी त्या बाईआज्जीसाठी शंभर टक्के योग्य वाटल्या. (त्यांना भेटण्यापूर्वी एक नोंद माझ्या डायरीत होती–सुनीताबाई देशपांडेंची! पण श्री० पु० भागवत यांच्याकडून असं कळलं की, प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळे अभिनयाची जबाबदारी स्वीकारायला सुनीताबाई तयार होणार नाहीत.)

डॉ० भास्कर यांचा 'अमेरिकस्थ' मुलगा सेतू म्हणून तुषार दळवी हे नावच सुमित्राच्या मनात आलं. त्यानंही उत्साहानं होकार दिला. या जुन्या कुटुंबाचा हा पुढचा दुवा त्या सर्वांपेक्षा सोफेस्टिकेटेड, पण या कुटुंबाचा प्रामाणिकपणा चेहऱ्यावर असणारा (मॉडर्न म्हणजे अर्क-चित्रात्मक अभिनिवेश चुकूनही नसणारा) असा सेतू तुषारमध्ये बरोबर दिसला.

स्वत: भास्कर–म्हटलं तर नायक, पण मोठ्या भास्करपासून कथानक सुरू होतं आणि संपतं; त्यामुळे लांबीनं नायकाची भूमिका नाही. भूतकाळातला भास्कर खरा नायक! या दोघांच्या जोडणीतून खरं 'नायका'चं पात्र उभं राहणार–असा विचित्र प्रकार होता. ''नसिरुद्दिन शहा हे एकच नाव माझ्या डोळ्यासमोर येतंय!'' सुमित्रा म्हणाली. मुख्य कारण म्हणजे सिद्धार्थचं

हेमंत प्रकाशन ट्रेसिंग

तरतरीत बाकदार नाक असणारा हाच अभिनेता डोळ्यांपुढं येतोय. आम्ही प्रकल्प मान्य झाल्यावर या गोष्टीच्या मागं लागलो. पण नसिरभाईंच्या सेक्रेटरीकडून कळलं, की ते इंग्लंडमध्ये सहा महिने नाटक करण्यासाठी गेले आहेत. संपूर्ण चित्रपट त्यासाठी रखडवणं शक्य नव्हतं.

एफ०टी०आय०आय०मध्ये महेश एलकुंचवार तेव्हा पटकथालेखन शिकवण्यासाठी काही कालावधीसाठी आले होते. त्यांना सहज म्हणून संहिता वाचून दाखवायचं ठरलं. त्यांना संहिता खूपच आवडली; इतकी की ते म्हणाले, ''असं अनेक वर्षांनी परत मूळ गावी जाणं म्हणजे काय–हे ज्या माझ्यासारख्यानं अनुभवलंय त्यालाच कळेल!'' वतनदारी कुटुंबावर (पण विदर्भातल्या) नाटक लिहिलेले एलकुंचवार स्वत:ला अजूनही गमतीनं 'अहंकारी जमीनदार'च म्हणवतात!

त्यामुळे त्यांनी जाहीर केलं, की 'वास्तुपुरुषला माझी जी मदत लागेल ती सांगा.' असं म्हणताना आम्ही त्यांना अभिनयासाठी विचारू असं त्यांच्या मनातही नव्हतं. एकदा वाटलं, ते अण्णा म्हणूनही शोभून दिसतील. पण ही मोठ्या लांबीची, गुंतागुंतीची भूमिका स्वीकारायला त्यांना अवघड वाटलं. आणि मग अखेरीस त्यांच्यात आम्हांला भास्कर सापडला! (इतका, की पुढं त्यांनी त्यांचा विशीतला फोटो दाखवला तर तो जवळ जवळ सिद्धार्थचा होता असं त्यांनीच म्हटलं.) यापूर्वी त्यांनी अभिनय केला होता–गोविंद निहलानींच्या 'आक्रोश'मध्ये–तोही चक्क नसिरबरोबरच. 'वास्तुपुरुष'ला त्यांच्या-मुळे एक भारदस्त, अंतर्मुख, विचारी, एकटं पण एकाकी नसलेलं असं भास्करचं व्यक्तिमत्त्व लाभलं. सिद्धार्थला चित्रपटभर पाहताना प्रेक्षकाला एलकुंचवारांचं व्यक्तिमत्त्वही आठवत राहणार होतं. त्यामुळं अदृश्यरीत्या हा मोठा भास्कर सर्व चित्रपटभरच आहे!

रात्री वाड्यात बासरी वाजवताना निशी (अतुल कुलकर्णी) (याच बासरीचं पार्श्वसंगीत शेजारच्या माडीतल्या आई-अण्णांच्या संभाषणावर ऐकू येतं.)

राष्ट्रीय चित्रपट विकास महामंडळाच्या निवड समितीला संहिता खूप आवडल्याचं कळलं. पण प्रत्यक्ष प्रकल्प मंजुरी खात्यानं दोन वर्षं कुठलेही नवे प्रकल्पच न घेण्याचं ठरवलं. त्यामुळे वाट पाहण्याचा एक प्रवास सुरू झाला. आमच्या अनेक व्हिडिओ डॉक्युमेंटरीज चालू होत्या. पण सुप्त मनात 'वास्तुपुरुष'चं काय, ही भावना सलत राहायची.

एकीकडे अभिनेत्यांबरोबर तालमी, दुसरीकडे लोकेशन्सचा शोध आणि तिसरीकडे योग्य बजेटसाठी रा०चि०वि०म०शी सतत संपर्क आणि मीटिंग्ज. आम्ही दिलेलं बजेट या कथानकाला योग्य आहे, असं त्यांनाही वाटत होतं; पण नियमानुसार त्यांनी सर्व प्रादेशिक चित्रपट एकाच दरात बसवायचे, असा सरधोपट मार्ग स्वीकारला होता. या वेळी आपण बिनातडजोडीचा चित्रपट बनवायचा अशी 'कलात्मक प्रतिज्ञा' आम्ही केली होती तिला पहिला नाट लागला तो इथंच. दिग्दर्शकाला आपलं स्वप्न पुरं करण्यासाठी चक्क आर्थिक पाठबळ लागतं! सुचलेली प्रत्येक कल्पना पैशांत परावर्तित होते; कधीकधी ती भिंतीवर आपटून दिग्दर्शकाच्याच तोंडावर येऊन पडते. '१०वी फ'चा आमचा छायाचित्रकार संजय मेमाणे यानं ३५ मि०मि० निगेटिव्ह आणि सिनेमास्कोप फॉर्मेटचा धोसरा लावला होता. '१०वी फ'ला वापरली तशी १६ मि०मि० निगेटिव्ह वापरली तर नंतर ३५ मि०मि०मध्ये त्याचं (ब्लो-अप केलेलं) प्रिंट बनतं तेव्हा ते चित्रपटगृहात धूसर दिसतं. विचारपूर्वक केलेला छायाप्रकाशाचा खेळ हा 'अंधारा' वाटायला लागतो! आलेल्या प्रेक्षकाला आपण पैशाचं रडगाणं थोडंच सांगणार? पण रा०चि०वि०म०चे अधिकारी आपल्या निर्णयाशी ठाम होते. कमी पैशांत फिल्म बनवणं हे आम्ही मूल्य म्हणून मानतो. पण कथानकाची गरज पुरी होईल असं बजेट मिळणं हा त्या त्या संहितेचा अधिकार असायला हवा! पण आपण मराठी प्रेक्षकांनी मराठी चित्रपटांकडे पाठ फिरवून या दारिद्र्याच्या संस्कृतीला जन्म दिला आहे. 'मार्केट' नाही म्हणून बजेट नाही आणि बजेटअभावी तडजोडी!

पण या वेळी तडजोड करायची नाही असा आम्हां सर्वांचा निश्चय होता. सर्वांत महत्त्वाचा होता तो वास्तूचा शोध. पुण्याजवळच्या किवळ्यातला रानडेवाडा, कऱ्हाडजवळचा काले गावातला जोशीवाडा, भोरचा राजवाडा, 'दोघी'त आम्ही वापरलेला सासवडजवळच्या सोनोरीतला पानशांचा वाडा, सासवडमधले इतरही वाडे, सांगली-मिरज भागांतले अनेक वाडे आम्ही पालथे घातले. 'महाराष्ट्रातील शहरीकरणाचे सांस्कृतिक दुष्परिणाम' या विषयावर प्रबंध तयार झाला! खेडी बकाल होत चाललेली. संपूर्ण गावाचं टुमदार दृश्य दिसेल असं एकही खेडं उरलेलं नाही! निळ्या-पिवळ्या रंगांच्या शिमिटाच्या घरांच्या पलटणी. सर्व वाड्यांमध्ये एक तर सिमेंट वापरून केलेला जीर्णोद्धार आणि त्यात खणाखणांत अनेक बिऱ्हाडं किंवा सरकारी कचेऱ्या, नाही तर पडझड झालेलं विद्रूप स्वरूप. पुण्याजवळचा रानडेवाडा त्या कुटुंबानं टिकवून धरला आहे; पण तो आमच्या मनातल्या चित्राशी पूर्णपणे जुळत नव्हता. पुण्यात राहून शूटिंग करणं सोयीचंही गेलं असतं–पण शेवटी आम्ही नगरजवळच्या जामगाव या आडगावातला केळकरांचा वाडाच निवडला.

राळेगणसिद्धीजवळच्या एकदोन गावांतले वाडे एका त्या भागातल्या प्रतिष्ठित (आता पुण्यात स्थायिक) गृहस्थांनी दाखवले. पण त्या सर्वांमध्ये चाळीस वर्षांपूर्वीचा काळ तसाच थांबलाय असं वातावरण नव्हतं. शेवटी त्यांनाच त्यांच्या नात्यातला हा दुसरा वाडा आठवला. आम्ही सहकारी कंटाळलो होतो. बऱ्याच जणांचं मत पडलं : 'सोडून देऊ आणि जाऊ पुण्याला परत!' सुमित्रानं थोडा जास्तच आग्रह धरला म्हणून आम्ही रडतखडत जामगावला पोचलो.

कच्चा रस्ता, नगरपासूनचं ३० कि०मी० अंतर–हे सगळं पाहू जाता, इथं शूटिंग करायची वेळ न येवो असं वाटत होतं. आणि आम्ही त्या वाड्यात प्रवेश करते झालो! जणू काही भास्करनं भूतकाळात प्रवेश करावा तसं त्या वाड्यात हिंडताना आम्हांला वाटलं. त्या भल्यामोठ्या वाड्यात चार माणसं दोनतीन खोल्यांमध्ये राहत होती, बाकी वाडा रिकामा–खरं म्हणजे ओस पडला होता. खरं म्हणजे त्याचा सांभाळ ही गोष्ट या कुटुंबाला किती जिकिरीची असणार हे दिसत होतं. त्यांनी सहकार्याची तयारी दर्शवली आणि हजार गैरसोयी सहन करून आपण इथंच शूटिंग करायचं असा निर्णय झाला.

इथंही 'तो' निळा रंग होताच! पण तो मातीनं लिंपायचं ठरवलं. दोन चौक होते. आतल्या चौकात एक छोटी भिंत बांधून स्वैपाकघराला एक आडोसा करता येईल–सुमित्राचं कलादिग्दर्शन सुरू झालं. मागची न्हाणी–आड, आतल्या चौकात बाईआज्जीची खोली, वर भास्करची माडी, अण्णांची माडी,

राजहंस प्रकाशन

काका-निशीची माडी–सगळं करणं शक्य होतं; पण सर्व वस्तू, फर्निचर, भांडीकुंडी, गाद्यागिरद्या, फोटो-तैलचित्रं घेऊन जाऊन! आता ते सगळं जवळजवळ रिकामं होतं. डोळ्यांसमोर ती ती दृश्यं आणत आम्ही तो वाडा जिवंत करत होतो!

पटकथा वाचताना डोळ्यांसमोर घटना एका काल्पनिक अवकाशात घडत असतात. प्रत्येक दिग्दर्शकाच्या मनातली खरी फिल्म त्या अवकाशातच शंभर टक्के त्याची असते. पण कॅमेरा या यंत्राचं वैशिष्ट्यच असं, की त्याला समोरचं दिसणारं वास्तवच टिपता येतं. 'साधारण', 'असं तसं' वगैरे नाही, तर नेमकं जसंच्या तसं! त्यामुळे आपल्या मनातलं चित्र एक तर हवा तसा 'सेट' बांधून (मनातील प्रतिमेबरहुकूम) तडीला नेता येऊ शकतं किंवा प्रत्यक्ष अस्तित्वातल्या एखाद्या स्थळावर आपली दृष्टी आरोपित करून आपल्या स्वप्नाच्या जवळ जाणारं चित्र तयार करायचा प्रयत्न करायचा. दुसरा मार्ग आम्हांला नेहमी आपला वाटतो. खरं आयुष्य जगल्या गेलेल्या वास्तूत काही तरी आयुष्य टिकून असतं; त्यात आपल्याला हवे ते बदल करून एक नवं अवकाश तयार करावंसं वाटतं. चित्रपटात या खऱ्या-खोट्याची लढाई फार चालू असते. खरं तर त्या चित्रचौकटीच्या आत जे काही दिसतं तेच खरं; मग ते 'खऱ्या'चा आधार घेऊन तयार होवो की 'खोट्या'चा! पण तरीही मानवी जीवन त्या मुद्दामहून निर्मिलेल्या चौकटीत आपोआप झिरपत राहतंच. अनेक वर्षांच्या ऊनपावसांत उभ्या असणाऱ्या त्या वाड्यानं आम्हांला कल्पक कॅमेरा-अँगल्स पुरवले. भिंतींचा, लाकडाचा, विटांचा आकार, रंग, पोत पुरवले आणि शिवाय या पलीकडचं आम्हांला हवं असणारं व्यक्तिमत्त्व पुरवलं.

भास्कर प्रथम जिथं जाऊन पोचतो तो वाताहत झालेल्या स्थितीतला वाडा आम्हांला सासवडला सापडला. होळकरांचा वाडा. आज तो 'भुताटकीचा वाडा' म्हणूनच ओळखला जात होता. मोठ्या दरवाजातून आत शिरल्यावर दिवसादेखील भीती वाटावी असं पडझड झालेल्या अवशेषांचं, धुळीचं आणि गवताचं साम्राज्य होतं. वटवाघुळं आणि कबुतरं यांचे घूत्कार आणि फडफड सूर्याच्या कवडशांमध्ये मधूनच उजळून निघायची. आश्चर्य म्हणजे आतली वाड्याची मांडणी जवळजवळ जामगावच्या वाड्यासारखीच–पण पूर्ण कोसळलेली, जणू काही हाच तो कोसळलेला वाडा असावा!

पुण्यात तळेगाव–लोणावळ्यात शोधाशोध केल्यानंतर खडकवासल्याला जुनं आरोग्यकेंद्र सापडलं आणि त्याच्या मागंच आरोग्य-सेविकेची जुनी, आता मोडकळीला आलेली क्वार्टर्ससुद्धा! कृष्णाताईचं दोन खोल्यांचं घर तिथं उभं करण्यासाठीच ते बैठं कौलारू घर टिकून राहिलं असावं. पण त्याच्या भोवताली गाव मात्र शिल्लक नव्हतं. एकूणच गाव म्हणून जामगावही अर्ध-आधुनिक आणि सौंदर्य पूर्ण हरवलेलं असं झालं होतं. तिथली दलित वस्ती वगळता गावातली येणीजाणी, प्राथमिक आरोग्यकेंद्राकडे पोचणारा रस्ता अशा अनेक तुकड्यांसाठी आम्हांला वेगळंच गाव शोधावं लागलं : छायाचित्रकार संजय मेमाणेचं सासवडजवळचं गाव–पारगाव.

जामगावच्या वाड्यात चित्रीकरण शक्य होणार की नाही असा संदेह निर्माण झाल्याच्या काळात त्याच भागातल्या पळशी गावाचा आणि त्यातल्या सरदार पळशीकरांच्या वाड्याचा सुमित्रानं शोध घेतला होता. पुढं जामगावच्या वाड्यात चित्रीकरण सुविहित पार पडलं, तरी पळशीच्या वाड्यामागचा रस्ता, तिथून दिसणारा वाडा, वाड्यातली नक्षी, पडक्या अवशेषांकडून वाड्यात येण्याचा रस्ता–अशा अनेक गोष्टी मनावर ठसल्या होत्या. त्यामुळे सासवड-पारगाव-पळशी-जामगाव-खडकवासला मिळून आमच्या कल्पनेतलं नांदगाव तयार झालं! जामगावच्या वाड्यातून बाहेर पडलेला भास्कर पळशीच्या वाड्यासमोरून जात, पारगावच्या गल्लीतून वळून, पुन्हा जामगावच्या दलित वस्तीवर सोपानाला भेटायचा आणि जामगावच्या अलीकडच्या गावातल्या माळरानावरून सायकल मारत पुन्हा पारगावच्या रस्त्या-वरून पारगावच्या आरोग्यकेंद्राचं लोखंडी गेट उघडायचा–आत यायचा आणि खडकवासल्याच्या आरोग्यकेंद्रासमोर सायकल लावून कृष्णाताईला भेटायला जायचा!

आजच्या भास्करच्या घरच्या छोट्याशा दृश्यासाठी जेव्हा सुजित पटवर्धनांनी, त्यांच्या आईनी त्यांच्या बंगल्यामध्ये चित्रीकरणाची पर-वानगी दिली तेव्हा भिंतभर पुस्तकांचं शेल्फ असलेलं ते विचारवंत डॉक्टरचं घर तात्काळ उभं राहिलं.

भास्करनं त्याच्या प्राध्यापक रेग्यांच्या मुलीशी लग्न केलं आणि तो मुंबईत राहू लागला–असा संहितेत उल्लेख असल्यानं, रेग्यांकडचा नोकर म्हणता येणार नाही असा जुना खानसामा फक्त आज भास्करच्या दिमतीला या घरात असणार होता. म्हणजे हा कोकणी फर्नांडिस ऐंशीच्या घरातला हवा! सुमित्राला आठवलं : 'मला अभिनय करायला आवडेल' असं कधी ज्येष्ठ समीक्षक बापू वाटवे म्हणाले होते; ते खरंच गांभीर्यानं की गंमत म्हणून असा प्रश्न होता. पण बापूंनी खरंच ही छोटी भूमिका स्वीकारली आणि त्या घरातली ही आणखी एक व्यक्तिरेखा जिवंत झाली!

इकडे चित्रपटातील कलावंतांच्या तालमींना सुरुवात झाली होती. आज 'वास्तुपुरुष' पाहताना सर्व कलावंतांनी आपापल्या व्यक्तिरेखांना न्याय दिला आहे असं वाटतं. सुरुवातीच्या तालमींपासून ते शेवटच्या डबिंगपर्यंतचं त्या प्रत्येकाबरोबर त्या कालावधीतलं नातं त्याबरोबरीनं आठवत जातं. प्रत्येकाचं व्यक्तिमत्त्व, स्वभाव आणि व्यक्तिरेखेपर्यंत पोचण्याची पद्धत–सारंच वेगळं. रेणुका, सिद्धार्थ, राजेश हे 'घरचे' कलावंत असल्यामुळे त्यांच्या तालमी दररोजच्या दिनक्रमाप्रमाणे सतत चालूच असायच्या. उत्तराताई, अतुल, रवींद्र नंतर अमरापूरकर ही व्यावसायिक, व्यग्र असणारी मंडळी होती. उत्तराताई अथपासून इतिपर्यंत आमच्याकडून संहिता समजावून घेत. त्यानंतर त्यांच्या व्यक्तिरेखेचं स्थान, तिची व्यक्तिवैशिष्ट्यं यांवर चर्चा होई. त्यातून त्यांची काही सादरीकरणाची पद्धत तयार व्हायची आणि त्यातलं हवं-नको ते आम्ही सांगितल्यावर त्यावर शिक्कामोर्तब व्हायचं. अमरापूरकर सर्वांत जास्त अडकलेले असल्यामुळे ही प्रक्रिया त्यांच्या बाबतीत त्यांनी स्वत: अभ्यास करण्याच्या पद्धतीनं पार पाडायचं ठरवलं. स्वत: उभ्या चाकाचा चरखा आणून सूत कातण्याचाही त्यांनी सराव केला. बोलत बोलत सूत कातता येणं त्यांना जमायला लागलं. त्यांना अण्णांमध्ये त्यांचे वडील दिसत होते. अण्णांचा खादीचा पांढरा कोट, टोपी, खादीचं धोतर या पेहरावात ते प्रथम जेव्हा उभे राहिले, तेव्हा त्यांच्या कुटुंबीयांनाही अमरापूरकरांचे वडीलच जिवंत झाल्यासारखं वाटलं! स्वत: भास्करच्या नजरेतूनच अमरापूरकर अण्णांच्या व्यक्तिरेखेकडे पाहत असावेत. पण खूप तालीम करण्यापेक्षा उत्स्फूर्ततेवर त्यांचा जास्त भर असतो. रवीन्द्र मंकणीचा तर खूपच भर त्या क्षणीच्या व्यक्त होण्यावर आहे. मनात व्यक्तिरेखेची समजूत आणि चोख पाठांतर ठेवून तो कॅमेऱ्यासमोर हवं ते बाहेर आणतो! तालमीत मला तर प्रश्न पडायचा, की हा अभिनेता गांभीर्यानं व्यक्तिरेखेचा विचार करतोय की नाही! रेणुका आणि सिद्धार्थ यांना आमच्यावर स्वत:ला सोपवायचं ही तालीम आधीपासून आहेच. त्यांना अधिकाधिक चर्चांमधून मनात व्यक्तिरेखेचा शिरकाव करून घ्यायला मदत करायची.

राजेशचं काम खूप अवघड होतं. त्याच्यावर कोणतेही ब्राह्मणी संस्कार झालेले नसल्यानं, रामरक्षा, भीमरूपी, मनाचे श्लोक या किमान पाठ असणाऱ्या गोष्टी त्याच्या खिजगणतीतही नव्हत्या. त्याला त्यांची चालच माहीत नव्हती! पण सुमित्राची मुलगी सती हिच्यासमोर बसून तो भराभर हे सारं शिकला–अगदी मंत्रपुष्पांजलीदेखील! पण त्याचा ध्यास वेगळाच होता : हा गोटूराम आहे तरी कसा? हा प्रश्न त्याला पडत होता. त्याचं मन कसं चालतं? या प्रसंगांमध्ये त्याला काय वाटलं म्हणून तो असं वागला? त्याशिवाय त्याला शब्दफेक आणि देहबोलीही सापडेना. माझ्या डायरीत एका मोठ्या चर्चेची नोंद आहे. अतुल आणि राजेश यांच्या चर्चेची : अतुल व्यक्तिरेखेकडे बाहेरून आत जातो. त्यानं निशीची अस्थिर नजर आणि कमालीची वेगानं बोलण्याची ढब, हातांचा-बोटांचा निरर्थक चाळा करण्याची लकब यांसकट निशी उभा केला. राजेशचं म्हणणं, ''मला आतून व्यक्तिरेखा जाणवायला लागली की मी तसा वागायला, चालायला लागेन.'' अतुल त्याला सांगू पाहत होता, ''या प्रयत्नात तू साचेबंद होतो आहेस. दिग्दर्शकांशी बोलून लकबी आणि

सादरीकरण ठरव; व्यक्तिरेखेचं अंतरंग आपोआप उलगडत जाईल.''

हा मार्ग प्रत्येक कलावंताला स्वत:च शोधावा लागतो. वैयक्तिक आवड म्हणून जरी आम्ही राजेश जे म्हणू पाहत होता त्या दिशेचे असलो, तरी तो आमचा दुराग्रह नव्हता आणि नाही. आईंबरोबर, भास्करबरोबर बोलत बोलत हळूहळू राजेशला व्यक्ति-रेखा सापडत गेली. ती त्यानं इतकी घट्ट पकडली, की चित्रीकरणाच्या दरम्यानही तो सकाळी वाड्यात पोचताच पोशाख बदलून, शेंडी बांधून तयार झाला, की 'कोणी निंदा, कोणी वंदा,' तो गोटूरामच्या 'अवस्थेतून' दिवस संपेपर्यंत बाहेरच यायचा नाही! हळूहळू बाकीचे चेष्टा करायचे थांबले.

दिग्दर्शक, अभिनेता, अभिनेत्री किंवा चित्रपटाच्या बाबतीत सर्व टप्प्यांवरच्या अनेक तंत्रज्ञांसकट सर्वच जण माणसं असल्यामुळे त्यांची व्यक्तिवैशिष्ट्यं निरनिराळी असणार हे उघड आहे. पण त्याचबरोबर गटाचं किंवा समूहाचं मानसशास्त्र या सगळ्यांत ज्या पद्धतीनं काम करतं, आणि सहकार्य की कुरघोडी, संवाद की वितंडवाद अशा अनेक शक्यता उपस्थित होत राहतात. राजेशच्या भूमिकेला चिकटून राहण्याचं तो नावाजलेला अभिनेता असता तर कौतुक झालं असतं; पण तो अनुभवी पण कमी प्रस्थापित असल्यानं काही काळ तरी त्याला 'हे काही तरी फॅड आहे' अशी टीका सहकलावंत, टीममधील सहकारी यांच्याकडून सोसावी लागली. पण आपल्या मुद्द्याशी चिकटून राहून त्यानं पुन्हा त्यांच्याच नजरेत आदरही मिळवला!

रेणुका, सिद्धार्थ, अतुल, उत्तराताई आणि राजेश या कलावंतांना आणि संजय (छायाचित्रकार) यांना घेऊन वाड्यात गेलो. त्या कथानकाप्रमाणे पोशाख करून त्यांच्या तालमी घेतल्या. त्या व्यक्ती त्या वाड्यात वावरताना व्हिडिओ कॅमेऱ्यानं चित्रित करून पाहताना खऱ्या अर्थानं चित्रपट साकार व्हायला लागला. वाडा अजूनही आमच्या पद्धतीनं सजायला लागायचा होता–पण तरीही 'त्या' घटना 'तिथं' घडत होत्या! चित्रपट माध्यमाची ताकद ती घटना 'तिथं' घडवणं ही आहे असं म्हणतात त्याचा अशा वेळी प्रत्यय येतो. रस्त्यातील घटना रस्त्यात, जंगलातील जंगलात, नदीतली नदीत घडवणं हे चित्रपट-माध्यमच करू शकतं. त्याचबरोबर हे दृश्य इथं आणि असंच कां घडतं आहे, असा विचार करून दिग्दर्शकानं मांडणी करायला हवी, ही जबाबदारीही त्याच्यावर येऊन पडते. प्रत्येक दृश्य, त्यातील तपशील, घटना, व्यक्ती, हालचाली, छायाप्रकाश हे सारं कॅमेरा कुठून दाखवतो आहे, किती दाखवतो आहे, त्या कॅमेऱ्याचीही हालचाल, त्यातील शब्द, (संवाद/गीत किंवा काहीही) इतर ध्वनी, संगीत, वस्तू, वेशभूषा, त्या साऱ्यांची रंगसंगती–या साऱ्यांतून एक नेमका 'निर्णय' घेतला जात असतो. तो निश्चित निर्णय घेतला जाणं म्हणजे दिग्दर्शकाचं 'सुचणं'! कधी कधी वाटतं, हे सारं फार क्लिष्ट होतंय का? विचारांच्या पातळीवरदेखील? मग उत्स्फूर्ततेचं काय? पण उत्तरही लगेच जाणवतं : उत्स्फूर्ततेतून सुचलेला असो की विचारप्रक्रियेतून सुचलेला असो–ते दृश्य तसं 'निर्माण' करण्याचा निर्णय (आणि जबाबदारीही) दिग्दर्शकाचीच. कारण तो निर्णय निभावण्यासाठी एक मोठी सहकाऱ्यांची पलटण खपणार असते. आणि त्याचा कधी व्यक्त तरी कधी सुप्त/अव्यक्त परिणाम प्रेक्षकावर होणार असतो. प्रेक्षकाला या निर्णयप्रक्रियेत रस असणार नाही; पण त्याच्यावर होणाऱ्या परिणामात जर नेमकेपणा यावा अशी इच्छा असेल तर दिग्दर्शकानं याचा जास्तीत जास्त विचार करायला हवा.

त्यामुळे उत्तराताईंचं 'दोघी'मधलं कुणबी-मराठा जातीच्या बाईचं नऊवारी नेसण आणि 'वास्तुपुरुष'मधलं देशस्थ ब्राह्मणी घरातल्या बाईचं नऊवारी नेसण यांतला फरक हा चित्रपटाच्या तपशिलाचा भाग आहे. अण्णांचं धोतर खादीचं, साधं नेसणं आणि काकाचं दुटांगी धोतर नेसणं–हे सांस्कृतिक-सामाजिक तपशील आहेत. आई नेहमी उजव्या खांद्यावरून पदराचं बारीक टोक ओढूनच वावरणार–तो दोन्ही खांद्यांवरचा किंवा 'दोघी'तला डोक्यावरून घेतलेला पदर नव्हे! पण ते उजव्या खांद्यावरचं पदराचं टोक. चालतानाही पकडून ठेवायची लकब उत्तराताईंना ध्यानात ठेवावी लागली. भास्करचं ढगळ पायजम्यावर, तीन बटणांचा सदरा घालून कॉलेजला जाणं,

स्वरूप प्रकाशन
औ रं गा बा द

- जयवंत दळवी स्मृति–पुरस्कार, मुंबई
- ना. सी. फडके गौरव समिती, पुणे यांचा पुरस्कार
- पद्मगंधा प्रतिष्ठान, नागपूर यांचा पुरस्कार
- अंकूर साहित्य संघ, अकोला यांचा पुरस्कार

यांसारखे पुरस्कार–प्राप्त बहुचर्चित कादंबरी

विश्वंभरे बोलविले

वसंत नरहर फेणे

किंमत : २२५ रुपये

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील घटनांच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेल्या या कादंबरीत आस्तिकत्वाचा नास्तिकत्वाकडे सुरू झालेला प्रवास म्हणजे ही कादंबरी. मानवी मनाच्या अंतर्गाभ्यातील स्पंदने आणि प्रत्यक्षात माणसाच्या वाट्याला आलेले वास्तव यातून निर्माण होणारे अंतरीचे द्वंद्व अत्यंत सूक्ष्मपणे लेखकाने नोंदविले आहे.

स्वरूप प्रकाशन

अक्षर, ८५८, सह्याद्रीनगर, एन–५ (दक्षिण) सिडको, औरंगाबाद – ४३१००३. • दूरध्वनी : (०२४०) २४८८२०९

आईचा एकमेव आधार गोटूराम (उत्तरा बावकर व राजेश मोरे)

आत्त्याआज्जीची (रेखा कामत) शुश्रूषा करणारी आई (उत्तरा बावकर)

कृष्णाताईनं नर्सचा पांढरा पोशाख बदलताच घरी प्रेमानं केस मोकळं सोडणं, निशीनं पायजमा थोडा उचलून घट्ट बांधून पावलं ओकीबोकी करणं, गोटूरामच्या मळकट (मुद्दाम चहाच्या पाण्यात बुडवून केलेल्या) धोतराच्या गुडघ्यांपर्यंत घट्ट नेसणातनं जाणवणारं त्याचं फेंगडं चालणं, थोड्या वाढलेल्या केसांच्या घेऱ्यावरची शेंडी काळ्या लोकरीनं (बाईच्या आंबाड्याच्या आगोळानं) बांधणं आणि तिच्याशी चाळा करणं–या गोष्टी नेमकी वेशभूषा, व्यक्तिमत्त्व, लकब यांतून एक सामाजिक वास्तव उभं करत असतात. सुमित्रा या सर्व बाबींकडे तपशीलवार लक्ष द्यायची.

मच्छरदाणी असलेल्या लाकडी खाटा, भास्करच्या माडीत आईनं झोपणं–काका-निशी यांच्या एकत्र माडीत दिसणारी रविवर्म्याची चित्रं, बाजाची पेटी, ढोलकं आणि नंतर कागदपत्रांचा पेटारा–त्यातली (तांबड्या बासनात बांधलेली) पिवळी, फाटकी, मोडीत लिहिलेली (मोडीत 'काढलेली' नव्हे!) पत्रं आणि कागदपत्रं, टाक, दउती, कऱ्हाडजवळ बनणारं धनगरी लोकरीचं कडक 'जिन' किंवा 'जेन' बैठकीत घातलेलं असणं, सोपानाला आईनं दिलेला बिनकानाचा कप, देशपांड्यांच्या घरची पितळी ताटं, तांब्याचं मोदकपात्र आणि कृष्णाताईकडची स्टीलची पाणी पिण्याची भांडी आणि स्टोव्ह, जुना मोठ्ठा देव्हारा (वाड्यावरचा), डाळं ठेवण्याचा कडीचा डबा, टांगलेला केळ्यांचा अखंड घड, काकाच्या माडीतला फोनो–त्याच्यावरच्या बालगंधर्व आणि बाई सुंदराबाईची ठुमरी यांच्या तबकड्या, भिंतीवरच्या पूर्वजांच्या तसबिरी, बाईआज्जीची फणेरपेटी व खडीसाखरेची बरणी, या सगळ्या गोष्टींचा निर्णय होणं, त्यांचा प्रसंगानुरूप वापर करायचं ठरणं, त्यांच्या याद्या बनवून, प्रत्येक गोष्ट शोधून त्या मिळवल्या जाणं हा एक जिकिरीचा आणि आनंदाचा भाग असतो. (नाशिकच्या जुन्या बाजारात यांतली भांडीकुंडी सापडल्यावर सुमित्राला अत्यानंद झाला होता.) एक डेस्क मुंबईच्या माहीम भागात तर खुर्ची जोगेश्वरीच्या जुन्या बाजारात मिळाली होती–ही यादी अमर्याद आहे. पण गंमत वाटते ती चाललेल्या शोधाची! सुमित्रा आणि श्रीरंग हे दोघं यासाठी धडपडत. संगीतदिग्दर्शक श्रीरंगचा यात सुमित्राच्या बरोबरीनं सहभाग असे. जे जे चित्रपटकर्ते या प्रक्रियेतून जात असतील ते आणि जे प्रेक्षक चित्रपट पाहताना या तपशिलांतून उलगडणाऱ्या वास्तवाचा आनंद लुटत असतील ते–यांनाच याचं गांभीर्य आणि धमाल उमजेल!

महारवाड्याचं नाव बदलून 'भीमनगर' करण्याच्या प्रसंगातली सभा, त्यातली गाणी, निळे झेंडे आणि गावजेवणाची मोठ्ठाली पातेली, भाताचे ढीग, पत्रावळी–कचऱ्यातल्या पत्रावळी चाटणारं कुत्रं, जेवणाऱ्या धनगरांच्या पलटणी–सगळंच अस्तित्वात नसलेलं निर्माण होत जातं आणि कायमचं जिवंत होऊन पिढ्या न् पिढ्या पाहण्यासाठी उपलब्ध होऊ शकतं ही या माध्यमाची जादू आहे. यात काही 'गेले करायचे राहुनी' अशा बाबीही बोचत राहतात. चित्रीकरणादरम्यान भास्कर बसमधून येण्याचा प्रसंग चित्रित करायचा होता. संपूर्ण बस भाड्यानं घेणं परवडणारं नव्हतं. एका बसवाल्याला थांबवून तीत आमचे कलाकार भरून, त्या चालकाला एका झाडाआड, म्हणजे बस फार दिसणार नाही अशी, थांबवण्याची विनंती करून खूप घाईनं हा प्रसंग चित्रित केला. त्यानं बस थोडी पुढं थांबवली. नंतर मोठ्या पडद्यावर बसवरचा MH-12 हा क्रमांक (जुन्या काळाशी विसंगत) जेव्हा दिसतो. जेव्हा जेव्हा आजही दिसतो तेव्हा मी सर्व प्रेक्षकांचे डोळे मिटून कसे घेता येतील या विचाराला लागतो–चित्रपटभर तो काळ उभा करण्यासाठी घेतलेल्या कष्टांवर आम्हीच बोळा फिरवला असं वाटतं आणि सध्याच्या, माध्यमांचा स्फोट झालेल्या, या युगातील प्रेक्षकही याच दोषाकडे टक लावून बसणार! आणि मग काही प्रेक्षक दिग्दर्शकानं न केलेल्या चुकांनाही आपल्या कल्पनाशक्तीनं जन्म देऊ लागतात : एका प्रेक्षकानं (आमच्याच सहकाऱ्याचा मित्र) माधवकाका भुयारात खणताना हिरवा टेबललँप लावून खणताना दाखवल्याबद्दल निषेध व्यक्त केला. हा आमचा सहकारी मिलिंद शूटिंगभर आमचा प्रमुख सहायक म्हणून वावरला. त्याला या दृश्यात टेबललँप ठेवला नव्हता हे निश्चितच माहीत होतं. त्यालाच हा महाभाग पटवून सांगू लागला. हा भुयारातला नसलेला 'टेबललँप' या रसिकाला कसा दिसला देव जाणे! (त्या दृश्यात अर्थातच कंदील आहे!) काकाच्या हातात लांब दांडक्यासारखा दिलेला टॉर्च मात्र काळानुरूपच आहे. पण १९६० म्हणजे शहरांमध्ये वीज आलेली पण खेडेगावांत नाही, इतपतच जुना काळ आहे–'ऐतिहासिक/पौराणिक' नव्हे हेही कधीकधी काही प्रेक्षकांना उमजत नाही!

हा घोटाळा होऊ नये म्हणून आम्ही सर्व पात्रांचे जन्म कोष्टकरूपात लिहून काढले होते. भास्करचा जन्म '४२ सालचा–कथानक घडतं '५९-६० साली. कोयना धरण, वीज केव्हा आली, अण्णांचा जन्म, काकाचं वय–हे सारं काही जुळवून, काकाच्या तोंडी पत्री सरकारचे असणारे उल्लेख, निशीच्या जन्माच्या वेळी अण्णा तुरुंगात असल्याचा उल्लेख, इंटर सायन्स केव्हापर्यंत होतं आणि बारावी कधी सुरू झाली–या तपशिलाच्या गोष्टी पक्क्या केल्या. आरोग्यकेंद्रावर तेव्हाही छापील तक्ते लावत असत, हे पाहूनच ते लावले–अशा अनेक गोष्टी! अण्णांच्या हातात दिसणारा 'केसरी'चा अंकसुद्धा त्या महिन्यातला आणि त्या वर्षीचा आहे! 'केसरी'वाड्यातून अंक मिळवून, वर्तमानपत्राच्या पद्धतीच्या कागदावर छापून तो तयार केला.

या सगळ्या दृश्य जिवंत करण्यामधला एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे कॅमेरा–त्यानं केलेलं चित्रण. अनेकदा खूप हलणारा (क्रेनवरून वरखाली, ट्रॉलीवरून भराभर मागंपुढं) कॅमेरा किंवा सिनेमास्कोप (आडवा आयताकृती) फॉर्मेट–या गोष्टींना तांत्रिक दृष्ट्या उत्तम म्हणण्याचा प्रघात रूढ होतो आहे. वेशभूषा, केशभूषा, लोकेशन्स यांची श्रीमंती (म्हणजे खर्चिक भपका), त्यांतून तयार होणारं ग्लॅमर–या गोष्टी न परवडणारे लोक, आपल्या सिनेमांना 'कलात्मक' लेबल लावून बिचारेपणानं गप्प बसतात असाही एक प्रवाद आहे. पण हे थोडंसं पु०लं०नी म्हटल्याप्रमाणं 'खूप खाणाऱ्याला खवय्या आणि खूप गाणाऱ्याला गवय्या' म्हणण्यासारखं आहे! सर्व तंत्रांचा कथानुरूप वापर–नुसता कॅमेऱ्याचा नव्हे, सर्व अंगांचा–म्हणजे तांत्रिक गुणवत्ता, आणि ती यावी म्हणून कष्ट आणि बजेटचा सुयोग्य वापर करणं म्हणजे 'निर्मितिमूल्यं' हे समजलं तर नवा आणि जुना 'देवदास', नवा आणि जुना 'परिणीता' यांच्यातील फरक लक्षात येऊन प्रेक्षक विचारात पडतील!

तर या छायाचित्रणाच्या बाबतीतही 'भास्करच्या नजरेतून' ही शैली आम्ही विकसित करू लागलो. भास्कर जिथं उभा असेल/बसला असेल तिथून जे आणि जसं दिसतं, तो कॅमेऱ्याचा अँगल. इतर पात्रं भास्करकडे पाहतात म्हणजे कॅमेऱ्याकडे पाहतात. याची एक धाटणी बनू लागली. भास्कर चौकात उभा असेल तर वर खिडकीतले अण्णा लो-अँगलमधून दिसणार. भास्कर भिंतीआडून पुढं येत असेल तर कॅमेरा ट्रॉलीतून भिंतीवरून सरकत त्या दृश्यावर स्थिरावणार. सब्जेक्टिव्ह कॅमेरा–व्यक्तिनिष्ठ दृष्टिकोनातून कॅमेऱ्याचा कोन–ही काही नवी गोष्ट नव्हे; पण दृश्यानुरूप क्वचित तिचा वापर होतो. इथं चित्रपटभर ही शैली आम्ही सांभाळायचं ठरवलं. पण मग भास्कर? तो कोणाच्या नजरेतून दिसणार? खूप विचार केल्यावर लक्षात आलं : आपल्या आठवणीतले आपण आपल्याला दिसतो–जरूर दिसतो! कधी जवळून क्लोजअपमध्ये, कधी दुरून लॉंगशॉटमध्ये–त्यामुळे भास्करसकट दिसणारी दृश्यं आणि भास्करच्या नजरेतून दिसणारे सर्व जण अशी छायाचित्रणाची बांधणी सुरू झाली. यातून चित्रीकरणाची गंमत अशी तयार झाली, की अनेक व्यावसायिक कलावंतांचं घाईचं शेड्यूल लक्षात घेता अडचणीच्या वेळी आम्ही भास्करची दृश्यं मागं ठेवू लागलो. कारण सिद्धार्थ–विद्यार्थी–त्यातून 'आमचाच', त्यामुळे त्याच्या नजरेतून इतरांची दृश्यं आधी संपवायची असा सपाटा सुरू झाला. अतुल किंवा नंदुमाधव या मंडळींनी त्याला चिडवलंही–त्याला संजयनं साथ दिली, ''तुझी भूमिकाच आता नाहीशी होणार! तुझ्या नजरेतून आम्हां सर्वांची दृश्यं जोडली आणि शेवटी एलकुंचवारांशी जाऊन पोचलं की झाला चित्रपट तयार!'' सिद्धार्थ वरकरणी रागावला नाही, पण आतून हिरमुसला असावा. महारवाड्यावरच्या गाण्याच्या दिवशी लाइटिंगच्या सोईनुसार चित्रीकरणाचे तुकडे पाडले होते आणि त्यांत भास्करचा 'अँगल' आधी घेणं भाग होतं–तो पूर्ण झाला. इतर अनेक प्रथितयश मंडळी असणारी दुसरी बाजू संपवताना, एकदोनच दृश्यं उरलेली असताना, जोरदार पाऊस आला. एरवी या सर्वांचं शूटिंग दुसऱ्या दिवशी नसतानाही एखाद्या दृश्यासाठी त्यांना थांबावं लागलं. सिद्धार्थनं खूष होऊन या सर्वांना चिडवून घेतलं, ''अरे, नका वाईट वाटून घेऊ; होईल उद्या तुमचं शूटिंग!''

पण खरोखरच सर्व पात्रं चित्रित झाल्यावर अनेक वेळा सिद्धार्थला स्वतंत्रपणे चित्रित केलं गेलंय, हे आज पाहताना माझ्याही लक्षात राहत नाही!

चित्रपट म्हणजे अशा रीतीनं निरनिराळ्या वेळी, निरनिराळ्या अवकाशांमध्ये चित्रित झालेल्या तुकड्यांचा पट जोडत तयार होणारा एकसंध अनुभव. या साऱ्यांतून ती एकसंधता टिकवण्यासाठी दिग्दर्शकाला तंत्रज्ञ आणि अभिनेते यांच्यात शूटिंगच्या काळात आणि नंतर संकलक, संगीतकार, ध्वनिआलेखनकार, रसायन-शाळातज्ज्ञ–सर्वांबरोबर एकतानता साधून, आपल्या डोळ्यांसमोरचं स्वप्न त्यांच्या मनात तात्कालिक कां होईना, 'इंजेक्ट' करायचं असतं– या साऱ्यांमध्ये येणाऱ्या अडचणींच्या डोंगरावर मात करून.

माझ्या डायरीत प्रथम, पुनरुज्जीवनानंतर मी एक समस्यांची यादी लिहून काढली होती. ती यादी म्हणजे माझ्या डायरी लिहिणं बंद पडण्याची कारणमीमांसाच होती!

नगर जिल्ह्यात पाऊस पडत नाही या खात्रीनं मे-जून महिन्यांत शूटिंग ठरवलं होतं. वाड्याच्या खिडक्यांतून, कौलांमधून येणारे झरोके पाहून त्या प्रखर तिरीप पाडणाऱ्या उजेडाचा वापर करत प्रकाशयोजना करण्याचं नियोजन संजयबरोबर केलं होतं. पहिला दिवस : वस्तीवरच्या रात्रीच्या गाण्याचा सीन आखला. शेकोटी, माणसं सारं सुरेख जमून आलं. ३५ मि०मी० सिनेमास्कोप कॅमेऱ्याचं मोठं धूड लावलं गेलं. आजपर्यंत आम्ही फिल्म-शूटिंगमध्ये न वापरलेली गोष्ट वापरणार होतो–व्हिडिओ असिस्ट. म्हणजे फिल्म कॅमेऱ्यातून केबल काढून मॉनिटरवर पाहता येतं; एरवी कॅमेऱ्याला डोळा लावूनच बघावं लागायचं. त्या मॉनिटरवर ती सुरेख, आडवी फ्रेम तयार झाली. आणि पाहता पाहता झंझावाती वारे सुटून पावसानं आम्हांला झोडपून काढलं. तिथून जी पावसानं साथ दिली ती शेवटपर्यंत. आम्ही पळापळ करत वाडा गाठला. वेगळे सीन्स प्लॅन करून रात्रीचं शूटिंग सार्थकी लावलं. पण ज्या सूर्यप्रकाशावर भिस्त ठेवून वाड्यातले सीन्स ठरवले होते ते सर्व अंधारून गेले. सूर्यप्रकाशाच्या पद्धतीचा छायाप्रकाशाचा पोत तयार करायला आणि तरी तो कृत्रिम न दिसवायला संजयला वेळ लागू लागला. कलाकारांची शेड्यूल्स बिघडू लागली. ''तडजोड केलेलं, सपाट लाइटिंग पटकन होईल ते करू का?'' असं संजय रुसल्यानं विचारू लागला. विनातडजोड फिल्मची प्रतिज्ञा आम्ही आठवू लागलो. एकदा एका दृश्यासाठी पुणे-नगर-जामगाव प्रवास करून आलेल्या उत्तराताईंना दुपारी तीन वाजता सूर्यप्रकाशा-अभावी–अगदी नऊवारी नेसून तयार झाल्यावर–दृश्य रहित करून नाराज करून परत पाठवावं लागलं.

विजेचा मीटर खूप सरकारी प्रक्रिया करून घेतला होता. तो चालेना. वाड्याच्या मालकांना सतत गप्प, शांत राहायला सांगत सांगत चित्रीकरण चालू राहिल्यामुळे 'असुनि तोच मालक घरचा' अशी भावना झाली. त्यांनी 'शूटिंग बंद'चा फतवा काढला. सर्व कलाकारांना पुण्याला पाठवावं लागलं. मालकांना पुढं आम्ही त्यांना अपमानानं वागवत नाही हे कळल्यावर ते आमच्याशी सौहार्दानं वागू लागले. तोवर कुणी चॅनलवाल्यांनी मुलाखतीला येऊन त्यांचे कान फुंकून वातावरण पेटवून दिलं. आमच्या लाइटच्या ट्रकमुळे गावाची सॅटलाइट केबल तुटली म्हणून गावकरी भांडायला आणि अव्वाच्या सव्वा रक्कम मागायला आले. मीटर मोडला म्हणून जनरेटर आणला, तोही दुसऱ्या दिवशी बंद पडला. बदलत्या शेड्यूलमुळे कलावंत नाराज होत होते, तर त्यांच्यावर टीम नाराज होत होती. निर्माते एन एफ डी सी 'काहीही करा पण शूटिंगचे दिवस आणि बजेट वाढता कामा नये' असा धोसरा लावून होते. एके दिवशी टांगलेल्या केळ्यांचा घड कॅमेरा सरकवताना तुटायला आला. यात

भूतकाळात डोकावणारा माधवकाकाचा भाबडा चेहरा (रवीन्द्र मंकणी) आणि मागोमाग भास्कर (सिद्धार्थ दफ्तरदार)

कृष्णाताई आणि निशीची झटपट (रेणुका दफ्तरदार आणि अतुल कुलकर्णी)

चूक कुणाची यावर कलादिग्दर्शन आणि छायाचित्रण या विभागांनी रणशिंगं फुंकली. आम्हां दोघा दिग्दर्शकांवर यांतल्या कोणाची बाजू कोणी घ्यायची यावर दुमत आणि नाराजी निर्माण झाली. एके दिवशी चांगला सूर्यप्रकाश असताना, लवकर लाइटिंग करून आम्ही व संजय तयार झालो. कलावंतांना लाइटिंगमुळं होणाऱ्या उशिराची भरपाई करावी हा हेतू होता. त्या दिवशी काही वैयक्तिक कारणांनी कलावंत मंडळी उशिरा आली. एक नवीनच तणाव तयार झाला. या सगळ्यांतून थोडे स्थिरस्थावर होईतो सर्वांची पोटं बिघडली. सुमित्रालाही त्रास झाला.

या साऱ्यांतून चित्रपट मात्र आम्हांला हवा तसा आकार घेत होता. पण त्या त्या वेळी कसली ना कसली किंमत मोजून. एक शेड्यूल अर्ध्यावर संपवून पुन्हा दीड महिन्यानं सुरू केलं. मधल्या काळात जामगाव कोरडं होतं; आम्ही जाताच पाऊस आला! गावकरी आमच्यावर खूष झाले. हे दुष्टचक्र इतकं चाललं, की अगदी सप्टेंबरमध्ये खडकवासल्याला बिनपावसाळी वातावरणात शूटिंग सुरू केल्यावर अचानक एवढा पाऊस आला की आम्ही रडकुंडीला आलो. कृष्णाताईच्या घरातला भास्कर आणि तिच्या निरोपाचा प्रसंग चालू असताना त्या गळक्या घरात घोटाभर पाण्यात रेणुका आणि सिद्धार्थ बसले होते. (त्यांच्या कमरेवरचंच दृश्य चित्रित होत होतं!) आणि त्या पलीकडच्या घरात मॉनिटरचा सेटअप लावून आम्ही बसलो होतो. तिथून चिखलातून पळत जात या दोघांना सूचना देऊन, पुन्हा पळत सेटअपच्या खोलीत यावं लागे! एन०एफ०डी०सी०च्या परवानगीनं यातल्याही काही दृश्यांवर 'पाणी' सोडून हे शेड्यूलही पुढं ढकलावं लागलं. प्रत्येक शेड्यूल पुढं ढकलणं म्हणजे खर्चाला आमंत्रण होतं. सलग तीस दिवसांत होणारा हा चित्रपट पाच शेड्यूल्समध्ये मिळून पस्तीसच दिवसांत झाला, पण खूप आर्थिक ओढाताण आणि मानसिक तणाव सोसून!

आम्ही पळशीच्या वाड्यात गेलो. एक छोटं दृश्य तिथं चित्रित करायचं होतं. आमचे बूममन नाईकोडे मला म्हणाले, ''झालं तेवढं पुरे झालं! आता या वास्तूच्या देवतेला तुम्ही नारळ फोडा आणि सगळं ठीक करण्याची विनंती करा!''

त्या सुंदर गाभाऱ्यात शिरताना मला निराळीच भावना वाटून गेली : खरंच, कुणी अशी अज्ञात शक्ती आपले प्रश्न सोडवत असेल तर? तिला सांगता आलं तर? तो नारळ मी नाईकोडेंच्या हट्टाखातर फोडायला गेलो आणि क्षणभरच मला 'बिचारं' वाटून गेलं. एक चांगला चित्रपट करणं हे असं भलभलत्या कलाबाह्य कारणांनी दुर्लभ व्हावं? पण माझ्या मनाचं मला वाईट वाटलं. असं कुणीही नसतं, की जे परस्पर आपली काळजी वाहील; ती आपणच कणखरपणे वाहायला हवी असं माझं मन शांतपणं म्हणालं. तेव्हा त्यांच्या हट्टाखातर नारळ फोडूनही, त्या वास्तुदेवतेवर हवाला टाकून मला निश्चित काही होता आलं नाही!

डायरीत मी एके दिवशी ही दैवाचा कोप वाटावा अशी अडचणींची जंत्री लिहिली. प्रत्येक अडचणीमागच्या कारणाची मीमांसा करत करत शेवटी लिहिलं : 'आणखी एक फॅक्टर आहे–तो म्हणजे नशीब! पण तो मोजायला मला आवडत नाही!'

'वास्तुपुरुष'च्या आठवणींमध्ये रमताना त्यामुळेच मला मिश्र भावनांचे प्रतिसाद मनातून जाणवतात. कलावंत, तंत्रज्ञ आणि जवळचे सहकारी यांना आपण आपल्या स्वप्नांसाठी काही तरी करायला लावतो आहोत. पण त्यांनाही त्यातून काही मिळतच असेल. मग दिग्दर्शकाची स्थिती व्हल्नरेबल कां? अशी एक भावना मनात येते. आणि त्याचबरोबर चरख्यावर सूत कातणारे अमरापूरकर, श्रीरंग- (संगीतकार)बरोबर बासरीवर बोटांची तालीम करणारा अतुल, बहिणीची तब्येत बरी नसताना स्फोटाच्या प्रसंगासाठी वेळ काढून आलेल्या उत्तराताई, पडक्या वाड्यात शिरताना नकळत नमस्कार करून वर चढणारे एलकुंचवार, त्यांच्याबरोबर आलेल्या लावणी-अभ्यासक ब्रिटिश तरुणाची पत्नी लिथान (जिनं सहजपणे सेतूच्या पत्नीचं काम स्वीकारलं.) सासवडच्या वाड्यात टारगट मुलांनी जनरेटरची वायर जवळ जवळ तोडून अपघात करत आणला तेव्हा गैरसोय सोसून शूटिंगला वेळ देणारा तुषार, ''अच्छा, तुम्ही माझ्या चितेचा सीन शूट करायला निघालात तर!'' म्हणून हसणाऱ्या रेखाताई, ''आता फिल्मची रिळं संपली आहेत– आणखी शॉट्स परवडणार नाहीत'' अशी तंबी दिल्यावर पावसापाण्यातही पहिलेच शॉट्स ओ०के० देणारे रेणुका आणि सिद्धार्थ, घुसमटणाऱ्या धुरळ्यामध्ये भुयारात खणणारे रवीन्द्र आणि राजेश, तोंडाला फडकं बांधून, खांद्यावर जड कॅमेरा घेऊन भुयारात शिरणारा संजय, ''आमच्या काकांनीच भुयार खणलंय–खजिन्यासाठीच–तिथंच चित्रण करा,'' असं सांगून भुयारात नेणारे मालक (जे पति-पत्नी निघताना डोळ्यांत पाणी आणून म्हणाले, ''तुमच्यामुळे या वाड्यात आता नव्यानं लक्ष्मी येईल!''), वस्तीवरच्या गाण्यात शिरा ताणून, डोळ्यांत पाणी आणणारे श्रीराम रानडे आणि सतीश तारे–या सगळ्यांचीही आठवण येते. बरोबरच्या सहकाऱ्यांवर लिहायचं म्हटलं तर आभारप्रदर्शनाचं भाषण होईल–म्हणून त्यांना मनातच ठेवून देतो आहे! पण म्हणजे चित्रपट मनासारखा होत होता याचबरोबर ती प्रक्रियाही फार दु:खद नव्हती तर! असं मनात येऊन बरंही वाटतं.

''या चित्रपटात गीतही नको, संगीतही नको–आपण ध्वनिआलेखन-संयोजन असं करू, की त्याची गरजच भासू नये!'' असं मी सुरुवातीला लावून धरलं होतं. सुमित्राला आणि संगीतदिग्दर्शक श्रीरंगला ते पटत नव्हतं. हा चित्रपट पार्श्वसंगीतात प्रेक्षकाला वाहून नेणारा बनवायचा नाही हे निश्चित; पण दोन प्रकारच्या संगीताची गरज जाणवत होती : एक, काका-निशी दलित वस्तीवर जे गाणंबजावणं करतात ते; (दलित वस्तीवर, तेव्हाच्या 'महारवाड्यावर' चालणाऱ्या गाण्याबजावण्याचा उल्लेख जर आपण करतो आहोत तर तो अनुभवही प्रेक्षकाला द्यायला हवा, असा सुमित्राचा आग्रह होता.) आणि दोन, भास्करचं भूतकाळात वावरणं अधोरेखित करील असं धीरगंभीर संगीत.

शेवटी गाण्याच्या दोन जागा निश्चित झाल्या : एक म्हणजे, प्रथम भास्कर वस्तीवर गाणं ऐकायला जातो; जाताना कृष्णाताईचा नवरा तिच्या मुलीला तोडून घेऊन जातो, हे पाहून व्यथित होत वस्तीवर पोचतो आणि बेभानपणे गाणारा निशीकाका, इतर पुरुष यांच्याकडे काहीशा तिटकाऱ्यानं पाहत राहतो. दुसरा प्रसंग म्हणजे, कृष्णाताईशी बेबनाव झाल्यावर रात्री वस्तीवर भजन ऐकत, आता दूर जावं लागल्याची हुरहूर मनात बाळगत राहणाऱ्या भास्करला व्हिजिटला निघालेली कृष्णाताई दिसते, तिच्याकडे पाहणारा निशीही दिसतो–ही घटना.

स्त्रीविरहित शृंगारिक लावण्यांचा पुरुषांचा अड्डा दर्शवणारं गाणं मी लिहिलं :

> रातीच्या पोटामंदी, अंदाराच्या व्हटामंदी, वाजतुया हरिचा पावा
> जीव जाळितो मनिचा दुरावा ग, जाळितो मनिचा दुरावा...

हरिभक्तीच्या आधारानं शरीरमनाला जाळणारा एकटेपणा व्यक्त करणारं हे गाणं, अध्यात्माबरोबर शृंगाराची अभिलाषाही प्रकट करण्याची मुभा देणारं हे गाणं! तर दुसरं गाणं करायचं होतं भजनासारखं–दूर जाणाऱ्या भास्करबद्दल प्रेक्षकालाही रुखरुख वाढवणारं.

कंसवधाला कृष्ण अक्रूराबरोबर निघाल्याच्या प्रसंगाची आठवण सुमित्राला झाली आणि

> कान्हा असा कसा जाशी लांब दूर देशी
> गोपी लोटल्या रं येशीपाशी...

हे भजन तयार झालं.

शब्द नावाच्या गोष्टीचं मला मनापासून वेड आहे.

'१०वी फ' तेव्हा अर्ध्यावर थांबलेला होता. त्यातली गाणी, प्रार्थना सर्वांना आवडल्यामुळे याही गाण्यांची जबाबदारी माझ्याकडे आली.

मला अचानक सुचलेली ही दोन गाणी सुमित्रा आणि श्रीरंग यांना वाचून दाखवल्यावर ते आनंदानं आणि आश्चर्यानं खूष झाले. या प्रक्रियेतला माझा तो फार आनंदाचा दिवस होता.

'कसा झुंजशील कान्हा, अदृष्टाशी...' या ओळीतल्या शब्दांनी भविष्यकाळातील अज्ञातानं बिचकलेल्या भास्करला प्रेक्षकांसमोर ठेवल्यासारखं वाटलं. बसल्या बैठकीत श्रीरंगनं चालही लावली. कऱ्हाडचा अभिजित कुलकर्णी श्रीरंगाला मदत करत होता. त्या दोघांनी आळंदीहून गोंधळी शोधून आणले. त्यांचे चढे, टिपेचे आवाज ऐकून आम्ही थक्क झालो. पण ते निरक्षर असल्यामुळे त्यांनी गाणं आत्मसात करणं ही मोठीच जिकिरीची गोष्ट होती. ते दररोज तालमीला यायचे. प्रयत्न करायचे. आम्हांला 'गोड' आवाज नको होते. अनेकदा सौंदर्य, अभिव्यक्ती, समीक्षा या साऱ्यांचे काही ठोस निकष तो तो समाज ठरवून बसतो. ते तसे असल्यामुळे तशाच प्रकारचे नमुने निर्माण होण्याकडे कल सुरू होतो. मराठीमध्ये (विशेषत:) गोड आवाजाचं गाणं हे सुगम-चित्रपटसंगीतात वापरण्याच्या परंपरेतून अनेक गायक-गायिकांना बाळपणीच नापास केलं जात असावं. आपला वेगळा पोत हे आपल्या आवाजाचं वैशिष्ट्य आहे, त्रुटी नाही. हे कळेपर्यंत वेळ गेलेलीही असू शकते. शिष्टसंमत कलांपेक्षा लोककलांमध्ये ही प्रयोगशीलता जास्त सापडते. अनेक लोकगीतं–जी अभिजित बऱ्यापैकी योग्य बाज सांभाळत गातो असं वाटत होतं, ती लोकगीतं या गोंधळ्यांनी अशी काही म्हटली, की आम्ही हातच जोडले! पण ती त्यांची गाणी होती; आमची गाणी मुखोद्गत करणं हे त्यांना अधिकाधिक अशक्य होऊ लागलं. शेवटी तर रेकॉर्डिंगच्या दिवशी स्टूडिओत न येता ते पळूनच गेले! मी आणि सुमित्रा त्यांना शोधत हिंडलो–त्यांच्या झोपड्या धुंडाळत. त्यांना पुन्हा बोलावून आणलं. शेवटी, त्यांना समजावून सांगणाऱ्या श्रीरंगला आम्ही म्हटलं, ''तूच हे गाणं त्यांच्या ढंगानं कां म्हणत नाहीस?'' मग लावणी अभिजितनं, कान्हाचं गाणं श्रीरंगनं म्हणायचं आणि या गोंधळ्यांनी त्यांची झील धरायची, असं आम्ही ठरवलं.

'१०वी फ'च्या वेळी गरीब वस्तीतल्या मुलांचा नाचाचा ग्रुप चालवणारा संतोष सेखद–आमचा टीम-मेंबर–कोरिओग्राफर झाला होता. त्याचे पीळदार शरीराचे सहकारी आणि दिमडीवर तुडतुडत उड्या मारणारा तो स्वत: यांनी नाचाच्या स्टेप्स बसवायला सुरुवात केली. नंदुमाधव या अभिनेता मित्राला म्हटलं, ''नाणावलेल्या नायिकेला 'आयटम गर्ल' म्हणून गाण्यापुरतं बोलावतात, तसं तुला फक्त हे गाणं-लावणी अभिनित करण्यासाठी बोलावू का?'' तो तयार झाला. पुरुषापुरुषांच्यातच, एकानं उपरण्याचं टोक पकडून बाईपणाचा आविर्भाव करत इतरांना चेकाळवत नेणारा हा नाच 'रातीच्या पोटामंदी' या गाण्यावर चांगला बसला. मशालींच्या आणि शेकोटीच्या उजेडात हा प्रसंग घडताना दिसवायचा होता. चित्रपटभर 'सोर्स लाइटिंग' या आमच्या आग्रहाचं कठोर व्रताप्रमाणं पालन करणाऱ्या संजयला इथं चांगलीच अडचण जाणवू लागली.

घरात खिडक्या, दारं, झरोके यांच्या उजेडाच्या पद्धतीशी संजय इतका प्रामाणिक राहत होता! एक कंदील दाखवला असेल तर एकाच कंदिलाचा उजेड वाटावा यासाठी छोट्या बल्ब्सची कव्हर्स काढून, त्यांना कंदिलामागे चिकटवून, त्यांच्याभोवती काळ्या कागदाची नक्षी करत, तो प्रकाश कुठंही लीक न होऊ देण्याची काळजी घेत त्यानं लाइटिंग केलं होतं. इथंही त्यानं शेकोटीच्या उजेडासाठी खऱ्या शेकोटीभोवती बारीक दिव्यांची मांडणी केली. कधी कुत्रंच ती मांडणी उधळून लावी तर कधी पावसाचा शिंतोडा त्यातले काही दिवे फोडून टाकी.

शहरी अंधाराला एक निळ्या पडद्यासारखा किंवा निऑन लाइट्सच्या मिश्रणाचा रंग असतो. पण वीज नसलेल्या काळातला अंधार, तोही खेड्यातला, हा काळाकुट्ट दिसायला हवा, असा आमचा आग्रह होता! आणि काळाकुट्ट अंधार पडद्यावर दाखवायचा म्हणजे एक 'डेड' काळी पोकळी किंवा पडदा दाखवण्यासारखं 'बेजान' होईल, अशी भीती संजयला वाटत

आमची निवडक अभ्यासनीय पुस्तके

अक्षरभाकिते
प्रा. केशव मेश्राम । मूल्य : १५० रुपये

कवितेविषयी
वसंत आबाजी डहाके । मूल्य : १७० रुपये

आणि तोपर्यंत
चंद्रकांत पाटील । मूल्य : १७० रुपये

समीक्षेतील नव्या संकल्पना
संपा. डॉ. मनोहर जाधव । मूल्य : २०० रुपये

काही नोंदी–काही निरीक्षणे
रा. ग. जाधव । मूल्य : १०० रुपये

ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास
डॉ. वासुदेव मुलाटे । मूल्य : २५० रुपये

ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही
संपा. डॉ. वासुदेव मुलाटे । मूल्य : २५० रुपये

लोककथांतर्गत नवलकथा : एक अभ्यास
डॉ. गंगाधर मोरजे । मूल्य : १०० रुपये

संतसाहित्य : सौंदर्य आणि सामर्थ्य
डॉ. निर्मलकुमार फडकुले । मूल्य : १५० रुपये

कादंबरीकार महादेव मोरे : एक चिकित्सक अभ्यास
डॉ. ज्ञानेश्वर सोनावणे । मूल्य : २५० रुपये

लोकधाटीच्या वहिवाटी
डॉ. मधुकर वाकोडे । मूल्य : १०० रुपये

गतिचक्र
प्रा. बा. ह. कल्याणकर । मूल्य : ११० रुपये

साहित्य संस्कृती मंथन
प्रा. केशव मेश्राम । मूल्य : १४० रुपये

आजच मागणी नोंदवा :

स्वरूप प्रकाशन
औ रं गा बा द

स्वरूप प्रकाशन
अक्षर, ८५८, सह्याद्रीनगर,
एन-५ (दक्षिण) सिडको,
औरंगाबाद-४३१००३
दूरध्वनी : (०२४०) २४८८२०९

होती. त्यामुळे धुराच्या पडद्यावर, मोठ्या कष्टानं वाड्याच्या गच्चीवरून 'एच एम आय' लाइट्सचे झोत मारून तयार केलेला 'चंद्रप्रकाश' माझ्या मनाला येत नाही, असं म्हटल्यावर त्याला हतबुद्ध व्हायला झालं! पण शेवटी शेकोटी, मशाल, त्यांचं लाइटिंग आणि ही निळसर पार्श्वभूमी यांच्या एकत्रित परिणामातून जे लावणीचं गाणं तयार झालं ते आम्हांला आवडलं.

तीच गोष्ट कान्ह्याच्या भजनाची. श्रीराम रानडे आणि सतीश तारे (हा तर वृद्धाच्या मेकअपमध्ये अनेकांना ओळखूच आला नाही!) यांनी चिलिमीचा कैफ आणि भजनातल्या 'कान्हा'बद्दलचा कळवळा यांतून डोळ्यांत येणारं पाणी ओघळवत, शिरा ताणून, श्रीरंगनं म्हटलेल्या गाण्याला उत्तम 'लिप सिक' दिलं. या अडनिड्या, वाद्यवृंदाशिवायच्या गाण्याप्रमाणं ओठ हलवणं हे सतीशला खूपच आव्हान होतं. पण तो हुशारीनं ओठ असे गुडलेंग्थवरचा बॉल खेळायसाठी आधी बॅट उचलणाऱ्या बॅट्समनसारखे उघडून ते शब्द पकडायचा की शॉट संपल्यावर त्याचं त्यालाच आश्चर्य वाटायचं! रवींद्र मंकणीला पेटी आणि अतुलला ढोलकी वाजवता येते की नाही माहीत नाही–पण अशा सफाईनं ते दोघंही तो आभास निर्माण करत होते की आपल्या रिकाम्या आयुष्यात या गाण्याच्या रूपानं काही तरी 'पॅशन' जिवंत ठेवण्याची त्यांची धडपड जाणवायची! हे सगळं भास्करच्याच नजरेतून पाहिल्यामुळं भास्करही याच भावनेतून पाहतो आहे असं चित्रपट पाहताना वाटतं.

चित्रपटातलं गाणं ही एखाद्या सीनप्रमाणेच परिपूर्ण घटना असते. जोडलेलं ठिगळ किंवा कातून घातलेला अलंकार नव्हे! फक्त घटना, संवाद या वास्तवापेक्षा काही तरी वेगळं, तरल सांगण्याची क्षमता गीतात असते. भावभावनांच्या नेहमीच्या विश्वाच्या जरा पलीकडलं दाखवायची मुभा त्यात घेता येते.

चित्रपटाचं संकलन होता होता भास्करला समजून घेणारं संगीत शोधणं चालूच होतं. निशीच्या हातात सुमित्रानं बासरी देऊन, काही प्रसंगांमध्ये प्रत्यक्ष बासरीच्या स्वरांची जागा पेरलेलीच होती. साथ-संगतीशिवायची ही बासरी अगदी अनलंकृत असायला हवी होती. तयारीचे बासरीवादक राजेंद्र कुलकर्णी यांना बिनतयारीच्या, निशीसारखी बासरी वाजवायला सांगणं, हा एक उलटा प्रयोग होता. बाईआज्जीच्या मृत्यूसारख्या प्रसंगी मात्र पार्श्वसंगीत म्हणून बासरीचा तुकडा, मृदंगासहित रेकॉर्ड केला होता. पण खूप विचारान्ती आम्ही ती सुरावट दर्जेदार असूनही न लावता, तो प्रसंग तसाच विनासंगीत ठेवायचं ठरवलं; निशीच्या बासरीचा पार्श्वसंगीतात रूपांतर करणं नाकारलं.

आमचा शोध चालू होता तो भास्करच्या 'म्यूझिकल स्टेटमेंट'चा. एक दिवस माझा एफ०टी०आय०आय०मधला मित्र रोहित पटेल सैफुद्दिन डागर गुरुजींच्याकडे घेऊन गेला. ''मी गायकीची खरेदी-विक्री न करणारा आणि सिनेमासाठी न गाणारा, सनातनी आहे,'' असं गुरुजींनी बजावलं. पण 'वास्तुपुरुष'चं कथानक त्यांच्या मनाला भिडलं आणि त्यांनी कंभोजी रागातलं ध्रुपदगायकीचं त्यांचं एक रेकॉर्डिंग ओशो आश्रमातून आम्हांला मिळवून दिलं. भूतकाळाच्या पोकळीत भटकंती करणाऱ्या भास्करला स्वर मिळाला; खर्जातले गंभीर, आर्त पण भावुक नाहीत असे आलाप–एलकुंचवारांच्या डोळ्यांतील भाव जसे होते तसे!

सुमित्राच्या वडलांच्या निधनानंतर त्यांच्या कुटुंबानं काही धार्मिक संस्कार केले नव्हते; पण संस्कृतपठण केलं होतं : त्या वैदिक ऋचांमधल्या दोन श्लोकांनी सुमित्राच्या मनात घर केलं होतं. एक होता, वास्तुदेवतेला यथाशक्ती आवाहन करत शांत करण्याचा आणि दुसरा होता, 'शतहस्ते मिळवावे, सहस्रहस्ते दान द्यावे' ही समृद्धीची खरी संकल्पना सांगणारा. या श्लोकांचा शोध आम्ही सुरू केला. ज्ञान-प्रबोधिनीच्या अभ्यासिकेत हे संदर्भ सापडले. त्यानुसार अथर्ववेदसंहिता आणली. तीतून हे श्लोक शोधून काढले. आमचे लेखक-मित्र डॉ० अनिल अवचट यांच्या गंभीर आवाजात आम्ही ते रेकॉर्ड केले. या सुरुवातीच्या आणि शेवटच्या श्लोकांनी वास्तुपुरुषाचं इंगित अधिकच उघड केल्यासारखं वाटलं!

या चित्रपटाचं संकलन हा एक नवाच अनुभव होता. आम्ही यापूर्वी सर्व चित्रपट/लघुपट–फिल्मवरती–बनवले तेव्हा जुन्या तांत्रिक सुविधा वापरून संकलित केले होते. पिक्चर आणि साउंड यांच्या पट्ट्या कापून जोडून त्यांची रिळं बनवत, पाहत चालणारं हे संकलन खूप किचकट असतं. दृश्यांच्या गुंडाळ्या करून ठेवणं, आवाज पट्ट्यांच्या रूपात लटकवून ठेवणं, हवं तेव्हा त्यांचा शोध घेऊन त्यांचा वापर करणं–चांगलाच उद्योग! कधी काही संवाद/ध्वनी हरवत. कारण त्या पट्ट्यांवर लिहिलेलं नाव (पेन्सिलीनं लिहिलेलं) पुसलं जाई. मग शोधाशोध, इत्यादी इत्यादी. पण आता संगणकावर संकलनाचं नवं तंत्र येऊ घातलं होतं. आम्ही त्यात अनभिज्ञ. 'वास्तुपुरुष'साठी या सुविधेचा वापर करणं आता अनिवार्यच होतं. तिथला ऑपरेटर आमच्या अज्ञानामुळंच आमच्याशी अटरून वागत होता. आम्ही स्वत: दिग्दर्शक/संकलक आहोत हे त्याला मान्य होत नव्हतं. त्यामुळं तो संवाद आणि दृश्यं यांची एकमेकांशी जुळणी करून, संकलनाला सुरुवात करण्याच्या वेळीच गायब झाला. व्हिडिओ-तंत्र नवीन आलं होतं. तेव्हा आमचा हाच अनुभव होता. त्या वेळी 'ऑपरेटरऐवजी आपण मशीन चालवू' असं सुमित्रानं म्हटल्यावर, मी प्रशिक्षित असल्यानं तिला विरोध केला होता. पण धाडसानं प्रयत्न केल्यावर ते जमू लागलं होतं. आताही तेच झालं. हे नवं तंत्र, संगणकाची बटणं समजावून घेतल्यावर, तीन दिवसांत आम्ही अडीच तासांचा 'रफ कट' तयार करू शकलो. यात कष्टही नव्हते. 'क्लिक' करताच हवं ते दृश्य, हवा तो ध्वनी खेचून घेता येत होता. मुख्य म्हणजे न घाबरता, हे कापून बघू, ते कापून बघू, न आवडल्यास पुन्हा जोडू–हे अमर्याद स्वातंत्र्य होतं. या संकलनानं आम्हांला खूपच हुरूप आला.

माळरानावरून भास्कर-आई-कृष्णा पाहतात तो स्फोट आम्ही पारगावच्या माळावर घडवला होता. कैक मीटरवर आम्हां सर्वांना त्याची धग जाणवल्याची आठवण ताजी होती. वाडा नामशेष करणारा सुरुंगाचा स्फोट दुरून दिसतो, असं ते दृश्य दिसायला हवं होतं. यासाठी 'स्पेशल इफेक्ट' वापरता येईल का म्हणून मी तज्ज्ञ संस्थांचा सल्लाही घेतला होता. पण सेकंदाला हजारो रुपये लागणारं हे तंत्रज्ञान आम्ही 'झेपत नाही' म्हणून सोडून दिलं होतं; पण प्रत्यक्ष चित्रित केलेला स्फोट त्या काळच्या सुरुंगाच्या स्फोटासारखा वाटेना म्हणून पुन्हा स्पेशल इफेक्ट तंत्राकडे वळलो. मुंबईहून 'फाइटमास्टर' आला होता. स्फोटकं घेऊन! पारगावच्या माळावर समोर वळून पाहणारा मोठा भास्कर. मागे आई आणि कृष्णाताई आणि मागे गावाच्या क्षितिजरेषेवर स्फोट दिसतो असे दृश्य नियोजित केले होते. तो स्फोट झाला आणि त्याची झळ कैक मीटर लांब असलेल्या आम्हां सर्वांना जाणवली. तो थरार अजूनही मनात आहे! प्रफुल्ल काटदरे यांनी शक्य तेवढे स्वस्त उपाय काढत ते सात सेकंदांचं दृश्य नव्यानं तयार करून दिलं. त्या निमित्तानं स्पेशल इफेक्ट्सच्या स्टूडिओत गेल्यावर अलिबाबाच्या गुहेत शिरल्यासारखं वाटलं! अनेक स्क्रीन्सवर केवळ स्वप्नरंजन किंवा पौराणिक पोरकट चमत्कार यांच्यासाठी या तंत्राचा वापर होताना पाहून वाईट वाटलं. आज तंत्र आणखी पुढं गेलंय. डिजिटल इंटरमिजिएट तंत्रानं संपूर्ण फिल्मशीच हवं तसं 'खेळून' बदल करून पुन्हा फिल्मच्या निगेटिव्हवर ते सर्व टाकणं, हा (पैसे असतील तर) सोपा खेळ झाला आहे.

डबिंग (पुनर्ध्वनिमुद्रण), ट्रॅकलेइंग आणि मिक्सिंग या पुढच्या पायऱ्या होत्या. आम्ही आजपर्यंत कायम 'सिंक साउंड' वापरत आलो होतो : चित्रीकरणाच्या वेळचाच आवाज 'फायनल' म्हणून वापरणं, त्या पद्धतीनंच तो ध्वनिमुद्रित करणं. 'लगान'च्या प्रसिद्धीमुळं जणू काही सिंक साउंडचा वापर नव्यानंच जन्माला आलेली बाब आहे असा समज आपल्याकडे पसरला! पण हे खरं नाही. आम्हांला उत्स्फूर्त अभिनयासाठी आणि प्रत्यक्ष त्या ठिकाणच्या इतर ध्वनींचा जो पोत मिळतो त्यासाठी सिंक साउंड आवडतो; ३५ मि०मी०चा सिनेमास्कोप पण. बिनआवाजी कॅमेरा अधिकच महाग असल्यामुळे आम्ही डबिंग करायचं ठरवलं.

प्रत्यक्ष बोलतानाच्या पिचपेक्षा डबिंगमध्ये आवाज अधिक खालच्या श्रुतीमध्ये लागतो. एक प्रकारे त्या अभिनेत्याला पुन्हा तो सर्व अभिनय नव्यानं करावा लागतो, तोही ओठांच्या हालचालींशी फारकत न घेता. या कसरतीत

अभिनयाचा मूळ गाभा न हरवणं खरंच अवघड आहे. डबिंगनंतर सर्व संवाद जोडून झाल्यावर चित्रपट एखाद्या पोकळीत घडल्यासारखा वाटू लागतो. ध्वनींचं महत्त्व तेव्हा लक्षात येतं. उचललेली छोटीशी कपबशी, चालणारे पाय, सायकलचा खडखडाट, कावळ्याचं ओरडणं–किती गोष्टी आसमंत जिवंत करत असतात! हे सर्व साउंडट्रॅक्स आम्ही जेव्हा तयार करू लागलो तेव्हा हळूहळू त्या चित्रांमध्ये पुन्हा जान येऊ लागली. दाराच्या कडीची खडखड हवी तशी मिळाली की कोण आनंद!

'सिक इफेक्ट्स' घटना–कृतीशी जोडून ध्वनी तयार करणारे हा एक संप्रदाय फिल्मइंडस्ट्रीत आहे. आम्ही ज्यांची निवड केली ते जुने जाणते शिंदे हे मराठी गृहस्थ होते–ज्यांनी मोजक्या साथीदारांसह 'शोले'चे सिक (सिंक्रोनाईज्ड) इफेक्ट्स केले होते. ''व्यावसायिक सिनेमामधलं काचा फुटणं, बुटांचा पाठलाग, मारामारी यांपेक्षा वेगळ्या गोष्टी करण्यात खरं आव्हान असतं'' असं म्हणत त्यांनी त्यांची जादूची पोतडी उघडली. अंगावर हात घासून केलेली 'रसल' इथपासून ते मडक्यातून पाणी काढताना काठाला लागलेला भांड्याचा धक्का इथपर्यंत अनेक आवाज त्यांनी त्यांच्या 'डबा-बाटली' पद्धतीच्या वस्तूंमधून काढले. एकच आवाज राहिला–सायकलचा खडखडाट. त्यासाठी मात्र सायकलच हवी होती. मुंबईतल्या स्टूडिओत ती मिळेना. शेवटी शिंदे शिफ्ट संपवून गेले ! मग आम्हीच एक सायकल मिळवली. पुन्हा एक स्टूडिओ बुक केला. (कारण बाहेर जर सायकलचा आवाज रेकॉर्ड केला तर त्यात मुंबईचे असंख्य आवाज मिसळणार!) शिंदेसाहेबांचं स्मरण करत मी समोर पडद्याकडे बघत बघत सायकलच्या चेनचं फिरणं, चाक आपटत पायरीवरून सायकल काढणं असे सायकलचे नाना विभ्रम स्वत:च्या हातांनी निर्माण केले. अवर्णनीय आनंद! तो रात्री एकची वेळ. रेकॉर्डिंग रूममध्ये सुमित्रा आणि रेकॉर्डिस्ट. आणि मोठ्या स्टुडिओत मी आणि सायकल! बरं हे तंत्रज्ञान कॉम्प्युटरवर आधारित नसल्यानं साउंड मागेपुढे चिकटवता येणार नव्हता. फिल्म मोठ्या पडद्यावर पाहत डबिंग केल्याप्रमाणे नेमक्या तालात तो आवाज काढता आल्यावर मला मजा वाटली.

पुढचा टप्पा मिक्सिंगचा होता. या सर्व साउंडचे थर एकमेकांशी सुसंगत असं मिश्रण करून एकत्र करणं ही ती प्रक्रिया. पुन्हा परावलंबित्व–आपली 'दृष्टी' न समजणाऱ्या व्यक्तीकडून आपल्याला हवं ते काढून घेण्याचा खटाटोप. त्यात कमी बजेटच्या मराठीवाल्यांना बड्या हिंदी स्टूडिओतून मिळणारे अहेर होतेच! एका क्षणी सुमित्रानं काम थांबवून त्या रेकॉर्डिस्टना ''उभयपक्षी आदराच्या पायावर काम करायचं असेल तरच करू या!'' असं सुनावलं. काही मिनिटं हवा तंग झाली. ती शिफ्ट तर मोडलीच! नंतर सावकाश आमचं म्हणणं समजून घेत त्या गृहस्थांनी कामाला सुरुवात केली. पुढे पुढे आम्ही ध्वनींवर केलेल्या कामावर ते खूषही होत गेले. पण या अहंकाराच्या झटापटीत काही प्रसंग आम्हांला हवे तसे ध्वनिमुद्रित झाले नाहीतच!

यानंतर साउंडची निगेटिव्ह तयार होऊन पिक्चर-निगेटिव्ह कापली जाऊन, त्याची एडिटिंगबरहुकूम रिळं तयार होऊन त्यांचं कलर करेक्शन झालं तेव्हा वाटलं, आता आपलं काम संपलं. पण पहिल्या तीन प्रिंट्समध्ये दृश्यांचे रंग काही ठिकाणी लॅबनं चुकवल्यामुळे नवं प्रिंट निघेपर्यंत जिवाची धाकधूक कायमच राहत गेली. व्यावसायिक हिंदी सिनेमांची चारशे-पाचशे (आता तर बाराशे) प्रिंट्स निघतात. त्यांना पहिली दहा काय, वीस प्रिंट्सदेखील टेस्ट म्हणून वापरता येतात; पण ज्या चित्रपटांची तीन किंवा चार प्रिंटच निघणार त्यांचं काय?

चित्रपटाच्या बाजाला साजेशी शीर्षकं आम्हांला लिहून हवी होती. 'मोडी वळणाचं हस्ताक्षर कोण काढू शकेल?' असं श्री० पु० भागवत यांना विचारल्यावर प्रथम र० कृ० जोशींचं आणि नंतर पुढच्या पिढीच्या अच्युत पालवांचं नाव त्यांनी सांगितलं. पालवांना भेटल्यावर त्यांचा संशोधनाचा प्रबंधच मोडीवर आहे हे कळताच आमची चिंता मिटली. त्यांनी चित्रपट पाहून काही नमुने बनवले. त्यांतला एक नमुना पाहताच कॅलिग्राफीत रस असणारी सुमित्रा

आमची नवीन प्रकाशने

दूरान्वय (कथासंग्रह)
मनोहर तल्हार
मूल्य : १६० रुपये

मार्मिककथा (कथासंग्रह)
चंद्रकुमार नलगे
मूल्य : १५० रुपये

चौकटीबाहेर (कथासंग्रह)
प्रमोद मनोहर कोपर्डे
मूल्य : १६० रुपये

घुसमटणी (कथासंग्रह)
किशोर घोरपडे
मूल्य : १५० रुपये

तुंबण (कथासंग्रह)
अर्जुन व्हटकर
मूल्य : १०० रुपये

प्रारंभ (कथासंग्रह)
संजय आर्वीकर
मूल्य : १०० रुपये

सहस्रचंद्रदर्शन (कादंबरी)
वसंत नरहर फेणे
मूल्य : १५० रुपये

कोंडवाडा (कादंबरी)
चंद्रकांत महामिने
मूल्य : १०० रुपये

स्वातंत्र्योत्तर वऱ्हाडी साहित्य (समीक्षा)
डॉ. शोभा नाफडे
मूल्य : २७५ रुपये

संत कविता : एक दृष्टिकोन (समीक्षा)
डॉ. प्रकाश देशपांडे केजकर
मूल्य : २७५ रुपये

स्वरूप प्रकाशन
अक्षर, ८५८, सह्याद्रीनगर,
एन-५ (दक्षिण) सिडको,
औरंगाबाद-४३१००३
दूरध्वनी : (०२४०) २४८८२०९

पोर्ट्रेट सोसायटी ऑफ अमेरिकाच्या ग्रॅन्ड पारितोषिकाने सन्मानित चित्रकार वासुदेव कामत यांचे

रेखांकन ते रेखाचित्र

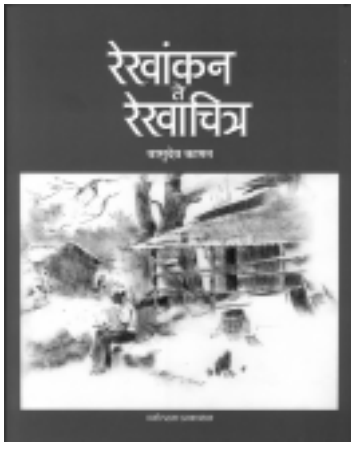

पृष्ठे १२८ किंमत रु. १५०/-

आमची आगामी प्रकाशने

दीनानाथ दलाल

संपादित

स्केचबुक

जे. डी. गोंधळेकर

'कलावंत आणि माणूस' मालिकेतील पहिले पुस्तक

देऊसकर व करमरकर

सुहास बहुळकर

ज्योत्स्ना प्रकाशन

ज्योत्स्ना प्रकाशन

मोहन बिल्डिंग, ज. शंकरशेठ रोड, गिरगांव
मुंबई ४००००४ फोन: २३८७७०१९
धवलगिरी, ४३०/३१ शनिवार पेठ
पुणे ४११०३० फोन: २४४५१४५३
कोल्हापूर २६२१३०७ नागपूर २५३२४३४ नांदेड २४०२६५
औरंगाबाद ९४२२८७८५७५ डोंबिवली २४३०९९४
Email: jyotsnaprakashan@vsnl.com

शंभर टक्के समाधानी झाली आणि त्या नमुन्याची शीर्षकं बनली.

त्यातच अचानक, '१०वी फ' मे महिन्याच्या अखेरपर्यंत पुरा करायचा असल्यास तातडीनं अनुदान देऊ, असं महाराष्ट्र शासनाचं आश्वासन मिळालं. फिल्मसिटीमध्ये तांत्रिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या गेल्या. त्यामुळे दिवसभर '१०वी फ'चं संकलन-ध्वनिमिश्रण आणि रात्री 'वास्तुपुरुष'चं ध्वनिमिश्रण बी० आर० चोप्रांच्या स्टूडिओत अशा शर्यतीतून दोन्ही चित्रपट आम्ही ३०/३१ मेला सेन्सॉरसंमत करून घेतले : एक आमचा प्रेमाचा, लाडका साधा सिनेमा '१०वी फ' आणि दुसरा 'विनातडजोड' प्रतिज्ञा करून बनवलेला म्हणून समाधानकारक 'वास्तुपुरुष'!

खरं तर मला वाटत होतं, आपल्याच 'वास्तुपुरुष' चित्रपटापुढे '१०वी फ' झाकोळला जाईल, विसरला जाईल. पण प्रत्यक्षात वेगळंच झालं! '१०वी फ' अफाट प्रेक्षकप्रिय होत गेला तर 'वास्तुपुरुष' सरकारी खाक्यातून वितरण न करण्याच्या धोरणाची शिकार होत गेला. पण अनेक जाणत्या प्रेक्षकांनी 'वास्तुपुरुष'ला दिलेली दाद केलेल्या कष्टांचं सार्थक वाटवणारी होती. या दाद देणाऱ्यांना प्रेमानं एकच प्रसंग सांगतो, म्हणजे या निर्मितिमागच्या प्रसववेदना त्यांना अधिक कळतील!

ग्रँट मेडिकल कॉलेज दिसेल अशी इमारत म्हणून कमला नेहरू इस्पितळाची आतली इमारत आम्ही शोधून काढली. स्वत:वरच खूष झालो. अगदी जुने जिने, कॉरिडॉर्स–सारं काही हवं तसं होतं. अचानक बातमी कळली : आम्ही चित्रीकरणासाठी जी तारीख महापालिकेच्या परवानगीनं ठरवली होती त्या आधी तीन दिवस ती इमारत पाडली जाणार आहे! आम्ही पुन्हा महापालिकेत धाव घेतली. खालचे अनेक अधिकारी हताशपणे म्हणाले, ''हे काम टेंडर घेऊन दिलं गेलं आहे. ते पुढं सरकवलं तर तो कंत्राटदार दोषी सिद्ध होईल. तो भुर्दंड तो कां सहन करेल? तो ठरल्या दिवशी पाडणारच.''

आम्ही वैद्यकीय विभागप्रमुखांपर्यंत गेलो. त्यांनी थोड्या भागाच्या पाडण्याला स्थगिती देण्याची तयारी दर्शवली. त्या दिवशी प्रत्यक्षात मात्र कृष्णाताई भास्करला शेवटची भेटते आणि आई निवर्तल्याचं सांगते हे दृश्य चित्रित होणार होतं, तिथंच पाडणारे मजूर येऊन हजर झाले. आणि त्यांची-आमची शर्यत सुरू झाली. भास्कर जिन्यावरून उतरण्याचा प्रसंग चित्रित झाला. आता समोरच्या कॉरिडॉरमध्ये उभं राहून ते बोलत होते आणि त्यांच्या डोळ्यांसमोर, आता ते ज्या जिन्यावरून उतरले तो जिना जमीनदोस्त होत होता. चित्रीकरण होताच तो भाग सपाट केला गेला. पुन्हा री-टेक म्हणून नाही! या अनुभवाविषयी अधिक काही सांगण्याचीच गरज नाही!

या आणि अशा अगम्य प्रक्रियेतून चित्रपट निर्माण होत जातात. व्यावसायिक मुख्य प्रवाहात असणाऱ्यांना काही गोष्टी थोड्या सुकर होत असतील हे निश्चित. पण त्यातही हवं ते साध्य करू पाहणाऱ्या प्रत्येक चित्रपटकार्याला आपलं श्रेय सापडण्यासाठी आपला आशय, अभिव्यक्तीची शैली, ती सांगण्यासाठी साथ देणारे सोबती आणि संपूर्ण प्रक्रियाभर टिकून राहणारी इच्छाशक्ती यांची सांगड घालावीच लागते.

'देवराई' चित्रपट घेऊन अमेरिकेचा दौरा आम्ही केला. तेव्हा शिकागोला २५ ते ३५ वयोगटाच्या एका ग्रूपनं आम्हांला गप्पांना बोलावलं. सर्व जण स्वत: व्यावसायिक म्हणून तिथं स्थायिक झालेले मराठी होते. त्यांना आम्हांला भेटायचं होतं 'वास्तुपुरुष'बद्दल बोलण्यासाठी. त्यांच्या मनाची घालमेल, त्यांचा चाललेला सार्थकाचा शोध यामुळं त्यांना 'वास्तुपुरुष' आपला वाटला!

मुकुंदराव किर्लोस्कर यांनी मध्यंतरी पत्र लिहून कळवलं : ''संकल्पना ते पडद्यापर्यंत चित्रपटाचा प्रवास होतो तरी कसा हे जाणून घेण्याची इच्छा आहे!''

त्यांच्याशी गप्पा मारायला अजून झालेलं नाही; पण त्यांच्याचप्रमाणं मला स्वत:लाही हा प्रवास पुन:पुन्हा तपासून पाहायला आवडेल असं वाटलं!

सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणं, 'चित्रपट जन्मतो कुठं', केव्हा हे या शोधातून सापडेल की नाही माहीत नाही! पण तो मरत मात्र नाही असं मन सांगतंय–अगदी त्याची सर्व प्रिंट्स आणि निगेटिव्ह्ज नाहीशा झाल्या तरी!

हा अंक मुद्रक-प्रकाशक संजय वि० भागवत यांनी मालक, मौज प्रकाशन गृह यांच्यासाठी मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, खटाववाडी, गिरगाव, मुंबई ४०० ००४ येथे छापून तेथेच प्रकाशित केला.